

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

Boldizsár Péter, Fári Irén, Gáspárné Zauner Éva, Grynaeus Tamás,
Halmágyi Pál, Kovács László, Lengyel András, Marosvári Attila,
Muradin Jenő, Rózsa Gábor, Simon László, Sipos József, Szakál Aurél,
Szuromi Pál, Szűcs Judit, Vályi Katalin, Vörös Gabriella
tanulmányával

1991/92 - 1

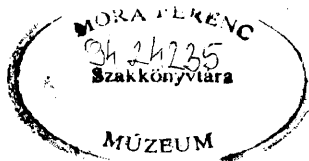
A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1991/92

1

SZEGED
1992

1999

**JAHRBUCH DES MÓRA FERENC MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALEIS DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЙ ИМ. ФЕРЕНЦ МÓРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)**

Szerkesztő bizottság

Dömötör János, Juhász Antal, Lengyel András, Zombori István

A szerkesztő bizottság elnöke

TROGMAYER OTTÓ

Szerkesztő

JUHÁSZ ANTAL

LENGYEL ANDRÁS

A tanulmányok lektorai

H. Vaday Andrea

Kürti Béla

Bóna István

Balassa Iván

Siklósi Gyula

Barna Gábor

Kósa László

Tari Lujza

Mészáros István

Zombori István

Hajdu Tibor

Tóth Ferenc

Ilia Mihály

Apró Ferenc

Szuromi Pál

Lengyel András

A borítólapon Mayer Gyula tervei alapján készült

HU ISSN 0563 - 0525

Felelős kiadó: dr. Trogmayer Ottó

Szedés, tördelés: Karsai ∞ András

Nyomdai kivitelezés: VGV Makó Sokszorosító Üzeme

Példányszám: 625 - Terjedelem: 35,5 ív B/5

TARTALOM

Régészet

<i>Vörös Gabriella</i> : Későszarmata falu emlékei Tápé-Széntéglegető lelőhelyről.....	11
<i>Simon László</i> : A tápéi korai avar kard.....	31
<i>Kovács László</i> : A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka).....	37
<i>Vályi Katalin</i> : Középkori eredetű erődített templomok élelmiszer-tároló funkciójáról	75
<i>Boldizsár Péter</i> : Középkori kályhacsempék Székesfehérváron	83

Néprajz

<i>Grynaeus Tamás</i> : Nagy Pálné Balog Emerencia hadikfalvi (garai) gyógyítóasszony	95
<i>Szűcs Judit</i> : Csongrádi cseregerekek és cserelegények	145
<i>Szakál Aurél</i> : Emberfejes dudafejek a Magyar Alföld déli részén	153

Történelem

<i>Marosvári Attila</i> : A szervezett alapfokú iparostanonc-oktatás kialakulásának első szakasza Magyarországon (1778-1849)	177
<i>Fári Irén</i> : A Reizner család. Száz év egy iparosfamilia történetéből	203
<i>Sipos József</i> : A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége	219
<i>Halmágyi Pál</i> : Az utolsó hagyományos főispáni beiktatás Makón	233

Irodalomtörténet

<i>Lengyel András</i> : A Vasárnapi Kör "renegátja". A gondolkodó Ritoók Emma	243
---	-----

Művészettörténet

<i>Muradin Jenő</i> : Papp Gábor (1872-1931)	293
<i>Gáspárné Zauner Éva</i> : Vinkler László önarcképei	313
<i>Rózsa Gábor</i> : Kisgrafikai párbaj Drahos István és Nagy Árpád között (1956-1958)	331
<i>Szuromi Pál</i> : Vizuális szennyeződések	345

CONTENTS

Archeology

<i>Vörös, Gabriella</i> : Remains of a late Sarmatian village from the site of Tápé-Széntégláégető.....	11
<i>Simon, László</i> : An early Avar sword from Tápé.....	31
<i>Kovács, László</i> : Some old archeological finds from the period of the conquest of Magyars in the 'Móra Ferenc' Museum: sites of Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka).....	37
<i>Vályi, Katalin</i> : Food storing function of medieval fortified churches.....	75
<i>Boldizsár, Péter</i> : Medieval glazed tiles at Székesfehérvár	83

Ethnography

<i>Grynaeus, Tamás</i> : A women healer, Emerencia Balog, from Hadikfalva (Gara).....	95
<i>Szűcs, Judit</i> : Exchange children and exchange lads from Csongrád	145
<i>Szakál, Aurél</i> : Bagpipe-heads with human head decoration in the Southern part of the Hungarian Plain	153

History

<i>Marosvári, Attila</i> : The first stage (1778-1849) of the organized, basic level apprentice instruction in Hungary.....	177
<i>Fári, Irén</i> : A hundred years from the history of a manufacturer family. The Reizners.	203
<i>Sipos, József</i> : The alliance between the Smallholders' Party and the Károlyi Party	219
<i>Halmágyi, Pál</i> : The last traditional 'főispán' (supremus comes) installation in Makó.....	233

History of Literature

<i>Lengyel, András</i> : The 'renegade' of the 'Vasárnapi Kör' (Sunday Circle). Emma Ritoók: the philosopher	243
--	-----

History of Art

<i>Muradin, Jenő: Gábor Papp (1872-1931)</i>	293
<i>Gáspárné Zauner, Éva: László Vinkler's self-portraits</i>	313
<i>Rózsa, Gábor: Graphic art duel between István Drahos and Árpád Nagy</i> <i>(1956-1958)</i>	331
<i>Szuromi, Pál: Visual contaminations</i>	345

INHALT

Archäologie

<i>Gabriella Vörös</i> : Erinnerungen eines Spätszarmater Dorfes an die Tápé-Ziegelbrennerei	11
<i>László Simon</i> : Das Schwert derfrühen Avaren von Tápé	31
<i>László Kovács</i> : Über einige Fundgegenstände aus der Zeit der Landnahme des Ferenc Móra Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka)	37
<i>Katalin Vályi</i> : Die Lebensmittellagerfunktion der aus dem Mittelalter stammenden befestigten Kirchen	75
<i>Péter Boldizsár</i> : Ofenkacheln aus dem Mittelalter is Székesfehérvár	83

Ethnologie

<i>Tamás Grynaeus</i> : Pálné Nagy, Emerencia Balog — die Heilfrau von Hadikfalva (Gara)	95
<i>Judit Szűcs</i> : Csongráder Kinder — und Lehrlingsaustausch	145
<i>Aurél Szakál</i> : Menschenköpfe als Dudelsackverzierungen im südlichen Teil der Grossen Ungarischen Tiefebene	153

Geschichte

<i>Attila Marosvári</i> : Die erste Phase der Entstehung einer organisierten Grund-Lehrlingsausbildung in Ungarn (1778-1849)	177
<i>Irén Fári</i> : Die familie Reizner. Hundert Jahre aus dem Leben einer Handwerkerfamilie.	203
<i>József Sipos</i> : Der Bund der partei der Landwirte und der KárolyiPartei	219
<i>Pál Halmágyi</i> : Die letzte traditionelle Ernennung des Obergespans von Makó	233

Literaturwissenschaft

<i>András Lengyel</i> : "Die Abtrünnige" des Sonntagskreises. Die denkende Emma Ritoók	243
--	-----

Kunstgeschichte

<i>Jenő Muradin Jenő: Gábor Papp (1872-1931)</i>	293
<i>Éva Zauner Gáspárné: László Vinklers Selbstbildnisse</i>	313
<i>Gábor Rózsa: Kleines graphisches Duell zwischen István Drahos und Árpád Nagy (1956-1958)</i>	331
<i>Pál Szuromi: Visuelle Verschmutzungen</i>	345

СОДЕРЖАНИЕ

Археология

<i>Гаэриелла Вёрёи: Памяти дврвин позднего сармата из местонахождения Тале-Уголно кирпичная куча.....</i>	11
<i>Ласло Шимон: Талвйский ранний аварский меч</i>	31
<i>Ласло Ковач: О нескольких старых археологических находок из времён обретания родины музея имени Ференца Мора: Оросламош, Хоргош, Майдан, Рабе (Чока)</i>	37
<i>Каталин Вайи: О функции хранения продовольствия средневековых укреплённых церквей.....</i>	75
<i>Петер Болдичар: Средневековые кафели в Секешфехерваре.....</i>	83

Этнография

<i>Тамаш Грынаэуи: Надь Палне Ёалог Емеренция, лечебная женщина из Хадикфалва (Гара).....</i>	95
<i>Юудит Сюч: Чёнградские обменные парни.....</i>	145
<i>Аурел Сакал: Волынки с человеческими головами в южной части венгерской низменности</i>	153

История

<i>Аттила Марошвари: Первый этап формирования начального организованного обучения ремесленного ученика (1778-1849).....</i>	177
<i>Ирен Фари: Сто лет из истории одной ремесленной семьи. Реизнеры</i>	203
<i>Йожеф Шимон: Союз партии мелких землевладельцев и Каройской-партии.....</i>	219
<i>Пал Халмади: Последний губернатовский ввод в Мако</i>	233

История литературы

<i>Андраш Лендел: "Ренегат" Воскресного Круга Мыслящая Эмма Ритоок</i>	243
---	-----

Искусствоведение

<i>Енё Мурадин: Габор Папш (1872-1931).....</i>	293
<i>Эва Гашпарне Заунер: Автопортреты Ласло Винклером</i>	313
<i>Габор Рожа: Маленького-графическая дуэль между Иштваном Драхош и Арпадом Надь (1956-1958)</i>	331
<i>Пал Суроми: Визуальные загроения</i>	345

Régészet

Késő szarmata falu emlékei Tápé-Széntéглаégető lelőhelyről

VÖRÖS GABRIELLA

(Szentes, Koszta József Múzeum)

1. Bevezetés

A szarmaták alföldi története közel félezer esztendő óta él. E hosszú időszak gazdag leletanyaga, a római forrásokban megfogható események sok-sok izgalmas, megoldásra váró feladatot jelentenek a korszakkal foglalkozó szakembernek. A szarmata kor kutatása megyénkben sem tervezett program szerint folyik. A véletlen szerencse hozza felszínre emlékeit, többnyire veszélyeztetett területek leletmentésekor, más korszakok tervásatásainak "melléktermékeként".

A Tápé-Széntéглаégető lelőhely anyaga igazi felfedezést jelent, holott a lelőhely nevét 1960 óta – tehát közel 30 éve – jól ismeri a világ. Trogmayer Ottó ezen a területen tárta fel a halomsíros kultura legnagyobb hazai temetőjét, 687 későbronzkori sírt,¹ azt azonban csak a publikáció és a Régészeti Füzetek rövid utalásából tudhatja az érdeklődő, hogy a nevezetes bronzkori temető mellett gepida és avar sírok, valamint hunkori- szarmata és Árpád-kori település részlete is feltárult az éveken át folytatott kutatómunka során.²

A lelőhely a Tiszához közel, a Tápéiér jobb partján helyezkedik el. (1. kép) A leletek akkor kerültek elő, amikor a Tiszatáj Termelőszövetkezet széntéглаégetőjéhez agyagot kezdtek el bányászni a magasparton.³ A kitermelést megelőző leletmentő munka – a téглаégető működéséhez alkalmazkodva, tehát a téli hónapokban is – öt éven keresztül folyt.

A lelőhely földrajzi helyzete a tápéihoz hasonló jellegű, a korban megegyező Csongrád-Kettőshalmi dűlői telepéhez hasonlítható.⁴ Mindkét lelőhely ugyanannak a folyónak közvetlenül a jobb partján helyezkedik el. Mindkét település közel esik egy-egy, évezredekken keresztül használt nagyforgalmú vízi átkelőhelyhez, amely átkelőhely fontos állomása volt a Duna-Tisza között átszelő kereskedelmi és hadiútnak. Olyan korszakra tehető mindkét település élete (a 4. század vége, az 5. század közepe közötti időszak), amikor a Tisza egyszerre volt választóvonal, de egyben összekötő is, hiszen e

¹ Trogmayer Ottó 1975.

² Trogmayer Ottó 1960; 1962; 1964. Köszönöm Trogmayer Ottónak, hogy az ásás anyagát, a hozzá tartozó dokumentációt feldolgozásra átadta nekem.

³ Trogmayer Ottó 1971.38.

⁴ Vörös Gabriella 1988. 23-32.

vonaltól keletre már a gepidák éltek, míg a szarmaták egyes népcsoportjai – bár a gepidák szövetségesei voltak a források híradásai alapján – visszahúzódtak a Duna-Tisza közére.

A feltárt terület nagysága alapján a lelőhelyet a legutóbbi években feltárt Sándorfalva-Eperjes⁵ és Nagymágocs-Paptanya⁶ mellé sorolnunk. A feltárt terület mérete azért lényeges szempont, mert nagysága – egyrétegű telep esetén – egyenes arányban áll az információ mennyiségével. Bár a lelőhely egy része az emberi gondatlanság miatt elpusztult, a Tápéiér felőli oldalát pedig a víz tette tönkre, így is egy hozzávetőlegesen 160 m hosszú és átlagot véve: 40 m széles sávot sikerült feltárni. Bár a leletmentés körülményei nem voltak ideálisak, a szarmata települések esetében egyáltalán nem általános, hatalmas, kb. 6500 m²-es felületet sikerült átvizsgálni.

A szarmata település objektumainak, házainak, gödreinek nyoma csaknem a teljes területen fellelhetők. A felszínrajzot, az ásatási naplót és a leletanyagot összevetve, az adatokat nem sikerült mindig szinkronba hozni.⁷ Igyekeztem a legkisebb adatot is összegyűjteni, és a leíró részben közzétenni. A térképen jelölt valamennyi objektumot nem sikerült feltárni, ezért nem kaptak számot az összesítő rajzon. Elhelyezkedésük azonban utal a telep sűrűségére, ezért fontosnak tartottam, hogy jelölve legyenek a közzétett térképen (2. kép). Van olyan objektum is, amelynek van leírása és jelölve is van, de leletanyagát nem találtam.

A hatalmas területen feltárt készszarmata település feldolgozása és közzététele az objektív körülmények miatti problémák ellenére is fontos a szarmaták legkésőbbi történetének feldolgozásához.

2. A település objektumainak és leleteinek leírása

1. gödör: Átvágta a 13. sír csontvázának vállát.

1. Kétfülű edény válltörédeke. Fekete, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású, vékony falú, nagy, öblös edény darabja. Széles szalagfüle a hasvonalra támaszkodik. A hasvonalon szélesen besimított, mély árok halad. Az árok alatt levő felület, valamint a fülcsonk fényezett. A besimított árokra támaszkodva körszelet alakú, azon belül két-két feleakkora ív található. A félhold alakú ívek besimítottak. (I.t.1.) 2. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény, háromszög átmetszetű fülének töredéke, felületén a besimítás nyomaival. 3. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edények fényezett felületű oldaltörédekei. 3 db.

8. gödör: Kitöltése szerves fekete humusz, benne állatcsontokkal. 1. Fedő. Fekete, néhol barna foltos, kézzel formált, duva kidolgozású, vastag falú, fogóbütykös. Fogója ívelt oldalú, tetejét vízszintesre vágják le. A fazékperemmel érintkező felülete kopott. (I.t.4.)

9. gödör: 1. Sötétszürke, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású tál peremtörédeke. Teljes felületén fényezett, pereme duzzadt. Közvetlenül a perem alatt két párhuzamos, széles, sekély árok tagolja. (I.t.5.) 2. Fekete, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású, enyhén ívelt oldalú tál peremtörédeke. Teljes felületén

⁵ Galántha Márta és Fodor István ásatása. Az anyag a Móra Ferenc Múzeumban található, a 82.9.1- (89.9.1.) leltári számon.

⁶ A szerző ásatása 1983. és 1986. között. Az anyag a Koszta József Múzeumban található.

⁷ MNM.Rég.Ad. I./1961./10., XXI./529/1962., III./108/1963., XIII./332/1963.

fényezett. Pereme erősen duzzadt, profilált. (I.t.2.) 3. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény oldaltöredéke. Mindkét felületén simított. 4. Sötétszürke, gyorskorongon formált, vastag falú edény oldaltöredéke, apró szemcséjű kavicsszemcsék kidudorodásaival.

13. gödör: 1. Gömbös edény felső része. Világosszürke, finom kidolgozású, ívelten kihajló peremű edény töredéke. (II.t.2.) 2. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény, ívelten kihajló, legömbölyített szélű pereme. A gömbölyű váll bemélyített vonallal hangsúlyozott. (II.t.1.) 3. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, nagy tároló edény peremtöredéke. Széles, vízszintesen kihajló és teljes felülete fényezett. (II.t.3.) 4. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású tárolóedény, vízszintesen kihajló, függőleges szélén enyhén homorúra alakított pereme. Válla kúpos, besimított mintával díszített: lapos, széles borda alatt egyenletes távolságban besimított függőleges sávok, alatta hullámvonal dísz. (III.t.1.) 5. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény oldaltöredéke, széles mély árkokkal tagolt, külső felülete simított. 6. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, fényezett felületű oldaltöredékek. 2 db. 7. Fekete, belső oldalukon és törésvonalaikon barnás színű, gyorskorongon formált, finom kidolgozású nagy edények vastag oldaltöredékei. 4 db. 8. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény lapos korongtalpának töredéke. 9. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény lapos korongtalpából kialakított orsókarika. (I.t.3.) 10. Sötétbarna, foltosra égett, kézi korongon formált, kötőrmelékkal és kevés csillámos anyaggal soványított fazék darabja. Pereme ívelten kihajlik, széle legömbölyített. A perem alatt vastagon és mélyen bekarcolt, enyhén balra dőlő hármashullámvonal díszíti. (III.t.3.) 11. Sötétbarna és csillámos anyaggal soványított bogrács töredéke. Pereme facettált, széle függőlegesen levágott és szabályosan elhelyezett ferde benyomásokkal tagolt. (III.t.4.) 12. Fazék oldal- és fenéktöredéke. Külső oldalán téglavörös, a belsően foltosra égett, kisebb-nagyobb kavicssal és csillámos anyaggal soványított, kézi korongon formált. 2 db. 13. Fazék oldaltöredéke. Téglavörös, foltosra égett, kézi korongon formált, kevés csillámos anyaggal és finomra őrölt kötőrmelékkal soványított, vékony falú.

14. gödör:

1. Tál. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vékony falú. Félgömbös alakú, pereme duzzadt, az alja hiányzik. Külső felületét sávokban simították. Belül jól látszanak a korongolás élesen bevágódó csíkjai. (VI.t.1.) 2. Peremtöredék. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, ívelten kihajló. (III.t.2.) 3. Tál pereme. Fekete, gyorskorongon formált, vékonyfalú, duzzadt peremű. Felületét fénylő agyagmázzal vonták be, amely néhol megkopott. (II.t.4.) 4. Sötétszürke és fekete színű, gyorskorongon formált edények aljtöredékei. Kettő alacsony korongtalp, egy enyhén omphaloszos. 5. Oldaltöredékek, barna, gyorskorongon formált, nagy edényhez tartoztak. 3 db.

16. gödör:

1. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, homokkal és apró kavicsal soványított, nagyon vékony falú fazék darabjai. Pereme fedőtartós, profilált. Ívelt, gömbölyű váll közvetlenül a nyak alól indul. (IV.t.1.) 2. Oldaltöredékek. Külső felületén fekete, a törés vonalán és a belsején barna, gyorskorongon formált, finom ki-

dolgozású, vékonyfalú. Külső oldalán simított. 3. Barna, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, mindkét oldalán simított felületű edény oldaltöredéke. 4. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, külső felületén simított edény oldaltöredéke.

17. gödör:

1. Barna színű, néhol fekete foltos, kézzel formált, vastag falú, tölcseresen kihajló peremű, aszimmetrikus, alacsony fazék. Anyaga kerámiaszemcsékkel és kevés csillámos anyaggal soványított. Felületét agyagmázzal vonták be. (VI.t.2.)

17-18. gödör:

1. Fekete, gyorskorongon formált, a törés felületén barna színű, igen finom kidolgozású, vékonyfalú edény oldaltöredéke. Külső oldalán vízszintes simításnyomok, a belsőn korongolás-nyomok látszanak. 2. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vékony falú nagy edény ívelt oldaltöredéke. Külső felületén simításnyomok látszanak. 3. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vastagfalú edény válltöredéke. A tojásdad edénytesthez kúpos formájú vállrészt csatlakozik, találkozásánál alig észlelhető él látszik. Három helyen átfúrták.

21. gödör:

1. Fekete, barna foltos, kézzel formált, durva kidolgozású, vastag falú kis fazék. Pereme enyhén ívelten kihajlik, széle felé kicsit elvékonyodik, teste tojásdad, aszimmetrikus, alja egyenesre levágott. (VI.t.3.)

23. gödör:

1. Perem és oldaltöredék. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, nagy tárolóedény töredékei. Pereme lapos, ferde, erősen profilált és cikk-cakk formába besimított sávok díszítik. A perem alatt három széles, lapos borda tagolja, valamint vékony besimított hullámdísz ékesíti. Teljes felülete besimított vízszintes sávokban. (V.t.1.)

24. gödör: Megbolygatta a 219. sz. sírt.

1. Oldaltöredékek. Szürke, korongolt, finom kidolgozásúak.

28. gödör:

1. Téglaszínű, korongolt, a törés felületén fekete, apróbb-nagyobb közúzalek-szemcsékkel és homokkal soványított edény válltöredéke. Négy párhuzamosan futó bekarcolt vonal díszíti. Felülete erősen kopott. (VII.t.1.) 2. Oldaltöredék. Kívül szürke, belül téglaszínű, gyorskorongon formált, nagy edény darabja.

29. gödör:

1. Szürkésbarna, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény oldaltöredéke. Teljes külső felülete fényezett. Nyolc, enyhén ferde sorban benyomkodott, ék alakú benyomkodásokkal díszítették. (VII.t.3.) 2. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vastagfalú edény válltöredéke. Felülete besimított.

37. gödör: Ovális alakú gödör, kitöltése humusz, benne apró égett paticsrögök voltak. ($\emptyset = 140 \times 180$ cm, $m = 160$ cm) A gödörben bolygatatlan, hátán fekvő férfi csontvázát bontották ki. (272. sír) Válla és feje a gödör szélén fennakadva, a jobb alkar hiányzik, a lábfejek a sarokcsontokkal együtt a mellkas bal oldalára voltak helyezve. A csontváz alatt állatcsontok voltak egy csomóban. T = D-É. $180^\circ - 00^\circ$, M = 110 cm. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, behúzott peremű tál darabja, a profilált és duzzadt perem alatt az oldalt két széles, sekély árok tagolja. Felületét mindkét oldalán simították. (VII.t.4.) 2. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, keskeny sekély vonallal hangsúlyozott vállú, besimított, fényezett felületű töredék. 3. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, simított felületű, vastag edény oldaltöredéke. 4. Orsókarika töredéke. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény, lapos korongtalpából kialakított orsó töredéke. $\emptyset = \text{kb. } 6$ cm. (VII.t.2.) 5. Barna, fekete két széles, sekély árok tagolja, kevés csillámos anyaggal és apró kavicsokkal soványított nagy fazék vastag fenék- és oldaltöredéke. 6. Világosbarna, a törésfelületeken fekete, kézzel formált, durva kidolgozású, kevés csillámos anyaggal és homokkal soványított fazék fenék és oldaltöredéke. 7. Ovális, megvastagodó karikájú vascsat, a karikára hajló pecekkel. $2,8 \times 3,0$ cm. (XIV.t.4.)

38. gödör: Hengeres falú, homorú aljú gödör. Kitöltése fekete, kötött anyagú. $\emptyset = 140$ cm, $m = 120$ cm.

1. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, ívelten kihajló, vízszintesen levágott peremtöredék (VII.t.6.) 2. Oldaltöredékek. Fekete, gyorskorongon formáltak, finom kidolgozásúak.

39. gödör: Kettős gödör volt, a nagyobb méretűbe ($\emptyset = 200$ cm, $m = 110$ cm) egy kisebb mélyedt ($\emptyset = 115$ cm, $m = 1200$ cm)

1. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vastag oldaltöredék. Külső felülete vízszintes, egyenetlen szélességű, sűrű sávokban besimított. 2. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vastag, a külső oldalán simított edény oldaltöredéke.

40. gödör:

1. Szürke, a törés vonalán barna színű, gyorskorongon formált edény, tölcseyszerűen hajló, duzzadt peremtöredéke. Felületén a simítás nyomai látszanak. (VII.t.5.) 2. Fekete, gyorskorongon formált edény, vízszintesen kihajló, profilált peremtöredéke. 3. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vékony falú edény erős bordákkal tagolt válltöredéke. 4. Oldaltöredékek. Szürke és fekete színű, különböző falvastagságúak, finom kidolgozásúak. 6 db. 5. Külső oldalán barna, a törésfelületén és belső oldalán fekete, kézi korongon formált, vastag falú edény oldaltöredékei. Anyagát nagyon sok apró, pici kavicsal soványították. Külső felületén vékony agyagmáz figyelhető meg. 6. Szabálytalan formájú, töredékes, az egyik oldalán egyenesre csiszolt, valószínűleg örlőkő darabja. $3,2 \times 5,8 \times 6,9$ cm. 7. Vaskés(?). Keskeny, töredékes vaskés, lekerekített nyéltüskével. $sz = 1,5$ cm. (XIV.t.6.)

50. gödör:

1. Csésze. Barna színű, fekete foltos, kézzel formált, durva kidolgozású, vastag falú. Kúp alakú, pereme ferdére vágott, oldalán félhold formájú lapos fogóbütyök található. $p\varnothing = 10,8$ cm, $f\varnothing = 4,6$ cm, $m = 5,2$ cm, fogó $v = 0,9$ cm. (IX.t.7.) 2. Fekete és sötétszürke, korongolt, finom kidolgozású edények oldaltöredékei. 2 db.

D. gödör:

1. Tál pereme. Barna, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású, vékony falú, enyhén duzzadt, lekerékített, külső oldalán a perem elég érezhetően profilált. Vízszintes, sávos besimitások díszítik. (VII.t.7.) 2. Téglavörös, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású, vékony falú, külső oldalán simított felületű gömbös testű tál töredéke. Szélesen kihajló, enyhén domború pereme facettált, széle ék alakú bevágásokkal cikk-cakkosra kialakított. A perem teljes felülete fényezett. $p\varnothing = 20,0$ cm. (IX.t.1.) 3. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, nagy edény lapos bordával tagolt vállrésze, fölötte balra dülő besimitott hullámvonalos részlete látszik. 4. Edény alsó része. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, gömbös hasú edény töredéke, lapos korongtalppal. $f\varnothing = 6,0$ cm. (VII.t.9.) 5. Fekete és sötétszürke színű, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edények oldaltöredékei. 7 db. 6. Világosbarna, fekete foltosra égett, kézzel formált, durva kidolgozású, kevés csillámos anyaggal, sok kerámatöredékkel soványított, vastag falú, nagy fazekak oldaltöredékei. 7. Fekete, szürke foltosra égett, korongon formált, vékony falú, nagyon sok apró, legömbölyített kavicsal soványított fazék pereme és oldalrésze. Rövid pereme tölcésesen kihajlik, széle egyenesre levágott. A fazék teste tojásdad alakú lehetett. (IX.t.4.) 8. Aljtöredék. Vastagfalú nagy edény profilált talpa, széles bemélyített gyűrűvel. $\varnothing = 10,0$ cm. 9. Sötétbarna, fekete foltos, kézzel formált, durva kidolgozású, aszimmetrikus fazék. Rövid pereme tölcéses, teste nyomott gömb alakú. $p\varnothing = 14,5$ cm, $f\varnothing = 11,5$ cm $m = 25,5$ cm. (VIII.t.1.)

A IV. szelvény két gödre:

1. Peremtöredék, Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, ívelten kihajló, legömbölyített szélű, külső oldalán a simítás nyomaival. (IX.t.2.) 2. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény vastag oldaltöredéke. 3. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény profilált korongtalpából kialakított orsókarika. $\varnothing = 6,7$ cm, $m = 1,4$ cm. (VII.t.8.) 4. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény trapéz átmetszetű, simított felületű alja. A fenék közepén lyuk-kezdemény található. $\varnothing = 4,8$ cm, $v = 1,7$ cm. (IX.t.3.)

A 625. sír melletti gödör:

1. Világosbarna, fekete foltosra égett, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású, fényezett felületű tál alja. A talprész trapéz metszetű alján sekély, élesen lemélyített árok halad. A belső felületén látható simítás alapján valószínűleg tál lehetett. $f\varnothing = 7,8$ cm. (X.t.2.)

VII. árok:

1. Külső oldalán sötétbarna, a belsően fekete, gyorskorongon formált, nagyon sok apró, pici, gömbölyű kavicsal soványított, vékony falú oldaltöredék. (IX.t.5.) 2. Hosszúkás, téglatesthez közel álló formájú, fehér kő, felső lapján homorúra koptatott. $15 \times 7,7 \times 5,6$ cm.

Tűzhely:

1. Fekete foltos, kézikorongon formált, nagyon sok apróra tört kőzúzalékkal és kevés csillámos anyaggal soványított nagy fazék töredékei. A perem ívelten kihajlik, széle facettált, függőlegesre levágott. A fazék vállára négy fogú eszközzel díszítettek: vonalköteg alatt elnyújtott hullámvonal található. $p\varnothing = 24,0$ cm. (X.t.1.)

6. ház:

1. Válltöredék. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, teljes külső felületén besimított, X-alakban felfényezett, kétfülű(?) edény töredéke. A fültónél kezdődik az edény öblösödése, oldalát egy lapos, keskeny borda tagolja. (XII.t.6.) 2. Sötétbarna, foltosra égett, kézzel formált, durva kidolgozású, vastag falú fazék töredékei. Rövid, egyenesre levágott, enyhén kihajló perem és tojásdad has jellemzi. 3. Barnára égett, pelyvás, egyik oldalukon simított tapasztásdarabok. 7 db.

8. ház: Megközelítőleg négyzet alakú, a négy sarkában cölöplyukkal. Déli végében kemence található, előtte két hamus kitöltésű munkagödör. A bejárat a nyugati oldalon lehetett, mert itt lejtősen kiöblösödött a ház oldala. Padlója keményre volt döngölve.

1. Tálperemtöredék. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, közvetlenül a perem alatt egyenetlenül simított hullámvonaldísz, alatta besimított sáv kezdődik. (XII.t.4.) 2. Téglaszínű, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény oldaltöredéke, két párhuzamosan futó sekély, keskeny, besimított árok díszítéssel. 3. Sötétbarna, fekete foltos, kézikorongon formált, apró, pici kavicsokkal, kevés csillámos anyaggal soványított, vastag falú, enyhén kihajló, egyenesre levágott peremű fazék darabja. (XIII.t.3.) 4. Fekete, foltosra égett, kézzel formált, durva kidolgozású, kerámiatörmelekkel soványított fazekak rövid, tölcésesen kihajló peremei, ujjbenyomásokkal tagoltak. 2 db. (XII.t.2-3.) 5. Barna, fekete foltosra égett, kézzel formált, durva kidolgozású, különböző falvastagságú edények oldaltöredékei. 5 db. 6. Szürkésbarna, legömbölyített, nagy kavics darabja, egyik oldala – valószínűleg hó hatására – repedezett. 6,7 x 5,3 cm. 7. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, lapos bordával tagolt válltöredék függőlegesen besimított sávokkal. (XIII.t.5.)

III.sz.ház:

1. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény oldaltöredéke, szélesen besimított sekély árok, alatta függőleges sávos besimítás díszíti. (XII.t.5.) 2. Szürke és fekete színű, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edények oldaltöredékei. Külső felületük simított. 2. db. 3. Barna színű, fekete foltos, kézikorongon formált, sok kőzúzalékkal és csillámos anyaggal soványított fazekak vastag oldaltöredékei. 2 db.

Szórvány leletek Árpád-kori gödrökből, házakból

36. gödör:

1. Szürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény vastag oldaltöredéke. 2. Barna, fekete foltos, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény oldaltöredéke, törésfelülete világosbarna színű.

1. ház:

1. Fekete foltosra égett, gyorskorongon formált, finom kidolgozású tál peremtöredéke. Oldala ívelten gömbölyödő, pereme elkeskenyedik, legszéle letöredezett. A perem belső felülete tagolt, kívül-belül simított. A perem széle 0,5-0,8 cm szélesen fényezett. (XIII.t.1.) 2. "Hunkori" edény hastöredéke. Világosszürke, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású nagy edényhez tartozott. A hasvonal alatt 4 cm széles, besimított sáv, fölötte besimított hálóminta díszíti. (XIII.t.4.) 3. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, ívelt oldalú tál oldaltöredéke. Belső oldalán simított, a külsőn vízszintes sávokban fényezett. 4. Világosszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vastag falú nagy edény oldaltöredékei. 4 db.

3. ház:

1. Fekete, gyorskorongon formált, kisebb-nagyobb kavicsokkal soványított, vékony falú fazék fedőtartós, függőlegesen levágott pereme. A szűk nyak alatt erősen ívelt, gömbölyű váll kezdődik. (IX.t.6.) 2. Fekete, gyorskorongon formált, kevés apró kavicsal és csillámos anyaggal soványított edény válltöredéke. Sekélyen bekarcolt vonalkötegek között vonalkötegek alkotta félvíves és hullámvonalas dísz található. (XI.t.2.) 3. Fekete, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, simított felületű edény oldaltöredéke. 4. Csonteszköz. Agancsból készült eszköz, melynek a hegyét kétoldalról laposra nyesték, másik végét pedig apró, ferde irányú vágásokkal tették egyenletessé, a végét is laposra vágták. $h = 18,0$ cm. (XI.t.4.)

4. ház:

1. Világosbarna, finom kidolgozású, gyorskorongon formált edény háromszög átmetszetű fülének darabja. (XI.t.3.) 2. Szürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású nagy edény vastag oldaltöredékei. 2 db. 3. Barna, kézikorongon formált, csillámos anyaggal, apró kavicsokkal soványított fazék oldaltöredéke. 4. Világosbarna, kézzel formált, durva kidolgozású fazék kötörmelékkal, kevés csillámos anyaggal soványított, közepes falvastagságú töredéke. Rövid pereme tölcésesen kihajló. (XII.t.1.) 5. Fazék perem- és oldaltöredéke. Sötétbarna, fekete foltos, kézzel formált, durva kidolgozású, törmelékkal soványították, vastag falú. Rövid pereme tölcésesen kihajlik, széle ujbenyomásokkal tagolt. Teste tojásdad alakú. (XI.t.1.) 6. Szürke, két oldalán egyenletesre kialakított kötöredék. Valószínűleg kézi örlőkö darabja. $m = 7,3$ cm.

Szörvány leletek és az ásatás területéről

1. Korsócska. Szürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, pereme egyenes, tölcésesen kihajló, teste kúp alakú, hasa gömbölyded, alacsony korongtalpon áll. Füle hiányzik, a megmaradt nyoma alapján a hasvonal fölül indult és a peremre támaszkodott. $p\varnothing = 5,0$ cm, $f\varnothing = 4,0$ cm, $m = 8,2$ cm. (XIV.t.1.) 2. Tálperem. Sötétszürke, gyorskorongon formált, igen finom kidolgozású, enyhén ívelt oldalú. Pereme behúzott, enyhén profilált, mindkét oldalán simított. (XIII.t.6.) 3. Sötétszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, vékony falú edény válltöredéke. Lapos borda és sekély árok között szabályos távolságokban elhelyezett függőleges besimított sávok díszítik. Teljes külső felülete simított. (XIV.t.5.) 4. Szürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású edény válltöredéke. Lapos borda és sekély árok között sűrűn besimított hullámvonal díszíti. 5. Világósszürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozású, egyenes oldalú pohár feneke. Az alja fölött széles, lapos, besimított árok tagolja.

Feneke egyenesre levágott. 6. Szürke, gyorskorongon formált, finom kidolgozása nagy edény vastag oldal és fenéktöredékei. 3 db. 7. Barna, fekete foltos, kézzel formált, durva kidolgozása, vastag falú edényke. Pereme ívelten kihajlik, teste tojásdad alakú, aszimmetrikus, alja egyenetlen. $p\varnothing = 6,4$ cm, $f\varnothing = 3,0$ cm, $m = 6,9$ cm. (XIII.t.2.) 8. Fekete, néhol barna foltos, kézzel formált, vastag falú, durva kidolgozása, féltojás formájú, lapos fogóbütykös fedő. $sz\varnothing = 7,8$ cm, fogó $\varnothing = 3,6$ cm. (XIV.t.3.) 9. Vörösbarna, fekete foltos, kézzel formált, durva kidolgozása, vastag falú, kúpos testű csésze. Lapos bütyök-szerű fogója kétoldalt ujjbenyomással tagolt. $sz\varnothing = 7,3$ cm, $m = 4,8$ cm. (XIV.t.7.) 10. Barna, fekete foltos, kézzel formált, durva kidolgozása tálka. Oldalai íveltek, pereme legömbölyített. $m = 5,0$ cm, $p\varnothing = 7,0$ cm, (XIV.t.2.)

A napló alapján tudunk néhány olyan gödorről is, amely az ásató megfigyelése szerint későszarmata volt, de részletes leírást nem ismerünk róla, nincs száma, és a leletanyagával sem találkoztunk: 189. sír: "Deréktől felfelé szarmata gödör elvágta." 481. sír: "Lábfejeket szarmata gödör vágta." 540. sír: "A sír fölé, közelítőleg négyzet alakú, hunkori cserepekkel datálható gödröt ástak, mely a sírt feldúlta." 548. sír: "Mellkas közepétől felfelé szarmatakorai gödör elvágta." 603. sír: "...felsőtestét szarmatakorai gödör elvágta."

Előfordult, hogy az ásatási dokumentációban szereplő, számmal ellátott gödör leletanyagával nem találkoztunk: Az 53. gödör hordóalakú, kitöltése zsiros fekete föld, benne későszarmata cserepekkel. $\varnothing = 132$ cm, $m = 170$ cm. Az 52. és az 53. gödör között két 80-85 cm mély árok húzódott, benne néhány jellegtelen szarmata cserép is volt. Kitöltése a leírás szerint kemény, fekete föld. A 7. gödör Árpád-kori ugyan, de a cserépanyagban nagyméretű hunkori edénytöredékek is voltak.

Az összesítő térképen szereplő "K" jelű objektum 120 x 80 cm-es felületű és 260 cm mély, méretei alapján elképzelhető, hogy kút volt. Betöltésében az ásatási napló állatcsontokat és szarmata kerámiát említ. Leletanyagával nem találkoztunk.

Az utolsó ásatási napon került elő annak a hunkori háznak a részlete, amely alatt a 633. bronzkori sírt feltárták. A házba később, az Árpád-korban, egy kemencét építettek. Az összesítő térképen szerepel, a leleteit nem találtuk.

Szarmata telepeken ritkán előfordul, hogy a gödrök némelyikében csontvázat lelnek az ásatók.⁸ Az esetek többségében teljesen egyértelmű, hogy a teleppel egykorú temetkezésekről van szó, mint pl. itt a 37. gödörben kibontott 272. sír esetében is. A 41. gödörnél a leírás megjegyzi, hogy az északi széle mellett, különböző mélységekben embercsontok kerültek elő (278. sír), a 339. sírnál pedig az szerepel, hogy az embercsontokat egy csomóban, a szarmatakorai gödöregyüttes szélén bontották ki. Úgy gondolom, ebben a két esetben inkább arról van szó, hogy a későbbi gödör megbolygatta, vagy teljesen feldúlta a korábbi, feltehetően bronzkori sírokat, így kerülhettek a csontvázzrészek a gödrök betöltésébe.

A 291. sírt egy szám nélküli szarmata gödörben tárták fel, 135 cm mélyen. A férfi a hátán feküdt, a jobb karja a mellkasra, a bal az arc elé volt visszahajlítva. A bal comb felhúzva helyezkedett el és középen el volt vágva. A jobb lába és a medence egyik lapátja hiányzott. A bal kezén egy vas fejesgyűrű volt. Ez a lelet típus ismeretlen a szarmata időszakban, így a temetkezést nem tudjuk a telep időszakához kötni minden kétséget kizáróan, annak ellenére, hogy a helyzete alapján a telephez tartozónak tűnik.

⁸ Pl.: Szőregen az 55. gödörben; két csontváz "szabálytalan" helyzetben. (Csallány Dezső 1961. CCLVI.t.1-2 Hódmezővásárhely-Kopáncs, Lelik István földjén a 3. és az 5. gödörben találtak emberi maradványokat. (Párducz Mihály 1941/a. 176-177.) Továbbá hasonló jelenséget figyeltek meg Sándorfalva-Eperjesen (közöletlen ásatás, az anyag a MFM-ban).

3. Az objektumok és a leletanyag értékelése

Az összesítő térképet szemlélve (2. kép) feltűnő, hogy az óriási területen viszonylag kevés, lazán elhelyezkedő objektum található. A földbe mélyülő házak, gödrök csoportjai a Tápéiér vonalára merőlegesen, annak magaspártján helyezkednek el. Hasonlóképpen, mint nagy alföldi későszarmata telepeinken (pl. Nagymágocs, Sándorfalva) a házak és a körülöttük elhelyezkedő különböző funkciójú gödrök (agyaglelőhelyek, tárológödrök, ólak) alkotnak itt is egy-egy elkülönülő csoportot. Valószínű, hogy egy-egy objektumcsoport egy-egy nagycsalád életterét, gazdasági egységét jelenti. Az építmények laza elhelyezkedése, egymáshoz mért viszonylag nagy távolsága (25, ill. 45 m) alapján – a leletanyag egyöntetűségét is beleszámítva – egyrétegű, viszonylag rövid életű telepet feltételezünk.

Az ásatási napló többször is említi, hogy az aránylag nagy méretű gödrökből is többnyire gyér leletanyag került elő. A leletanyag – összevetve hasonló korú településekével – valóban szokatlanul kevésnek tűnik, de összetétele, jellegzetes darabjai érdekesebbek. Csaknem teljes egészét a kerámia körébe sorolhatjuk. Csoportosításuk, feldolgozásuk szempontja kettő lehet: a technikai kivitelezés módja és az edények rendeltetése. E két szempont gyakorta összefügg egymással, hiszen a gyakorlati hasznosítás, a rendeltetés határozza meg máig az edények alakját, űrtartalmát, anyagának összetevőit és arányait, technikai kivitelezését. Az egyszerűség kedvéért a technikai kivitelezés szerint osztottuk három nagy csoportba és eszerint haladva tárgyaljuk a kézzel formált, a lassú- és a lábbal hajtott korongon készített edények típusait.

A.) Kézzel formált kerámia

A neolitikum kezdetétől a középkorig kisebb-nagyobb arányban mindegyik korszak edényművességében megtalálható. Kézzel való megformálásán túl az edényeken természetesen mindegyik korszakban felfedezhetünk sajátos, csak egy bizonyos területre, vagy esetleg népcsoportra jellemző, egyedi vonást. A szarmata-kori kézzel formált kerámiatöredékek – különösen, ha nem sikerült tipikus formához kapcsolni – sok vonásukban hasonlítanak az ún. durva népvándorláskori (elsősorban avar) edényművesség darabjaihoz. Az anyag elnagyolt előkészítése, kidolgozása, az alacsony fokon történő égetés miatt az edények foltosak, felületük repedezett.⁹ Elkészítésük különösebb szakmai felkészültséget, felszerelést nem igényelt, így valószínűleg minden telepen helyben állították elő, kizárólag a helyi igényeket elégítve ki.¹⁰ Az edények formavariációja aránylag kicsi, a leggyakoribbak a különböző méretű fazekak, tálak, virágcserep alakú edények.¹¹

Az edényművességen belüli aránya a szarmata kor évszázadai során sokat változott. Míg a legkorábbi időszakban zömmel kézzel formált töredékek kerülnek elő a telepekről és a sírokból, addig a legkésőbbi telepeken elenyésző az arányuk. Sajnos nincs elégséges számszerű adatunk a szemmel is azonnal látható tendencia egzakt bizonyítására.¹²

⁹ Vaday Andrea 1980-81.31.

¹⁰ H. Vaday Andrea-Vörös István 1977.104.

¹¹ Párducz Mihály a kézzel formált edényeket hat csoportba sorolta (XXXI-XXVII.) 1937.166-170. Vaday Andrea-Vörös István 1979-80. 123.

¹² Kunszentmárton határában feltárt 3. századi teleprészlet anyagában a kézzel formált, durva házikerámia aránya 27,30 % volt. Vaday Andrea-Vörös István 1979-80.122.

A kézzel formált edénytípusok közül a leggyakoribb a *fazék*. A tápéi telepen a D-gödör ép darabja (VIII.t.1.) a legnagyobb az összes közül. Rövid egyenes perem, aszimmetrikus, enyhén nyomott, tojásdad has, egyenesre levágott alj jellemzi. Szinte bármelyik alföldi szarmata telepen előfordulhatna.¹³ Méretben jóval kisebb, zömökebb párja a 17. gödörből került elő (VI.t.2.).¹⁴ Ezeket a fazekakat ritkán díszítik. Egyik jellemzőjük – ami szintén aránylag kevés esetben figyelhető meg –, hogy a peremet ujjbenyomásokkal tagolják (XI.t.1., XII.t.3.).¹⁵

A telepeken, de még gyakrabban edénymellékletként a temetkezésekben, gyakran találkozunk olyan kézzel formált, gyakran belül teljesen kidolgozatlan edényekkel, amelyek formailag ugyan a több literes úrtartalmú fazekakhoz állnak közel, de kicsi méretük miatt biztosan nem szolgálhatták ezt a célt (VI.t.3., 21. gödör). Vannak egészen picike, szinte miniatűr darabok is, ép példányaik gyakran feltűnnek a települések gödreiben. Solt-Paléi az 5. gödörből egy 7,2 lcm-es darab,¹⁶ Kopáncson az 1. gödörben pedig három példány került napvilágra, és mindössze 4,2; 4,8 és 7,6 cm volt a magasságuk.¹⁷ A telepünkön szereplő formás kis darab szórvány ugyan (XIII.t.2.), de bátran sorolhatjuk a zárt gödrök anyagának időszakához, hiszen párhuzamaink is 4. század végi, 5. századi telepekről valók. Miniatűr edénykéik nem csak a kézzel formáltak, hanem a gyorskorongolt típusok között is előfordulnak. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy az apró edénykéik gyermekjátékok lehettek.

A kézbe illő, tehát viszonylag kicsi, öblös edényeket, a fületlen csészét, a virágcserep alakú tálát és a kicsi, lapos fogóbütykös fedőt gyakran igen nehéz megkülönböztetni egymástól. A szakirodalomban is többféle meghatározással találkozunk. Ugyanannak a tárgynak az elnevezése és ábrázolása többféle lehet, sőt előfordul, hogy egymással ellentmondásos is. A telepünkön a 8. gödörben lelt darabnak – amennyiben tényleg fedő volt – jóval laposabb a fogórésze (I.t.4.), mint a szórványként számontartott formás darab esetében (XIV.t.3.). Párhuzamaik sokaságával találkozhatunk 4. század végi, 5. századi települések szinte mindegyikén.¹⁸ A leírásokban gyakori a bizonylatalanság a típus meghatározásánál. Előfordul, hogy így szerepel: "kis talpas tál (fedő?)¹⁹, de találkoztam olyannal is, hogy a tárgy a leírásban fedőként szerepel, a rajzon azonban a talpára állítva, tálkaként ábrázolják.²⁰ A meghatározások

¹³ Párhuzamát a Hódmezővásárhely-kopáncsi 2. gödörben találtuk meg. Párducz 1943.LII.t.6.

¹⁴ Párhuzama ugyancsak kopáncsi, mint az előzőé. Itt is ép darabról van szó. Párducz 1943. LIII.t.3.

¹⁵ Az ujjbenyomásos peremtagolást pl. földéaki (Párducz Mihály 1941.XXVII.t.9.) és kopáncsi (Párducz Mihály 1943.LII.t.9.) ép fazekakon szemléltetjük.

¹⁶ Párducz Mihály 1938.II.t.6.

¹⁷ Párducz Mihály 1943.IV.t.1-3.

¹⁸ A 8. gödör laposabb fogóbütykű darabjához a Makó-vöröskereszti (Párducz Mihály 1939.XIX.t.10.,12.) és a Solt-paléi 6. gödörben (Párducz Mihály 1938.94.) 8. gödörben (uo.I.t.4.) találtunk párhuzamot. A szórvány példányhoz: Földeák, 7. gödör (Párducz Mihály 1941.XXVIII.t.15., uo.XXIX.t.4.). Kopáncs 8. gödör (Párducz Mihály 1942.V.t.3; 5.), 9. gödör (uo.VI.t.4.), 17. gödör (uo.VI.t.14-15.).

¹⁹ Párducz Mihály 1942. 115. További példa: Párducz Mihály 1939.94.: "talpas tálát, ill. edényfedőt".

²⁰ Párducz Mihály 1941.93., uő.1942.117.

között szerepel ezeken kívül "talpas pohár"²¹ is, ill. "behúzott tálacska" elnevezés is.²² Az utóbbi csoportba tartozhat a telepen előkerült, hiányos peremű edényke, bár az is elképzelhető, hogy eredetileg volt egy füle is (XIV.t.2.)

A kézzel formált edények közül kétségkívül a legnagyobb érdeklődésre számottartó darab a két füles edényke. Az egyik szórványként van számontartva a telep területéről (XIV.t.7.), de a másik zárt gödörből jött elő (IX.t.7.). Ugyanebből a gödörből (50.sz.) fekete, ill. sötétszürke, korongolt, finom kidolgozású edények oldaltöredékei is előkerültek, így nincs okunk abban kételkedni, hogy valóban a későszarmata telephez tartozik.

A füles csészék párhuzamai közül Visy Zsolt 1970-ben megjelent cikkét alapul véve három került elő zárt leletegyüttesben. A Doboz-hajdúirtási telepen szarmatakori gödörben leltek egy egyenes oldalú, nagy fülű példányt.²³ A békásmegyeri kelta telep területéről közelebbi körülmény megjelölése nélkül tartanak számon egy hasonló csészét.²⁴ Szentendre-Cementgyár lelőhelyen Soproni Sándor végzett ásatást. Az objektumok közül három gödörben került elő csésze töredéke.²⁵ Ezen kívül összesen 15 lelőhelyet találunk, ahol szórványként fordul elő az edénytípus. Térképre vetítve kitűnik, hogy nagyon egyenletesen helyezkednek el, hiszen egy-egy darabjuk elvétele a Dunakanyartól kezdve a déli országhatárig feltűnik.²⁶

B.) Kézikorongolt formált kerámia

A 4. század végén tűnik fel a szarmata településeken egy, a korábbi időszakokban ismeretlen anyagú, díszítésű, formavilágú edénycsoport. Anyagát apró kavicsokkal, máskor kerámiatöredékekkel (törmelékkel), kőzúzalékkal, és igen gyakran csillámos anyaggal soványítják. Formailag nagyon sokfélék lehetnek, de a leggyakoribb a különböző méretű *fazék*. Vaday Andrea a profiljuk alapján ívelt és szögletes falú fazekakat különböztet meg.²⁷ Az az igazság, hogy alig található olyan szempont, amely alapján ezeket a gazdag, sokvariációs díszítésű, nagyon különböző peremkiképzésű fazekakat típusokba lehetne sorolni.

A tápéi telepen három jól vizsgálható peremtöredéket találtak. A 13. gödör közepes méretű, vízszintesre levágott peremű fazekát a vállon erősen, mélyen bekarcolt kettős hullámvonal díszíti (III.t.3.). A darab azért ritka, mert a fazekak díszei mindig lehelletszerűen, sekélyen bekarcoltak, csak a bepecsételésszerű mintákat mélyítik be erősen, azt sem minden esetben. Díszítésének párhuzamait Makó-Vöröskereszten,²⁸ és Hódmezővásárhely-Kopáncson fedezték fel.²⁹

²¹ Párducz Mihály 1950.61.CXL.26.(Külsőböcs; 479.lh.)

²² Vaday Andrea-Vörös István 1979-80.123. I.t.3.28., V.t.2.

²³ Visy Zsolt 1970. 7.I.t.4. A gödör közelebbi kormeghatározása nem szerepel az edény leírásánál és az ásatási jelentésben sem. (Kovalovszki Júlia 1955.239.)

²⁴ Visy Zsolt 1970.15.III.t.7.

²⁵ Visy Zsolt 1970.IV.t.8., 17.,19.

²⁶ Visy Zsolt 1970.11.Lsd. a térkép 3., 8., 12., 22., 16., 24., 29., 31., 35., 46., 56-58., 60., 61. lelőhelyeinek földrajzi elhelyezkedését!

²⁷ H. Vaday Andrea 1980-81. 32. I-II. tábla

²⁸ Párducz Mihály 1939. XIX.t.7.

²⁹ Párducz Mihály 1943.LVI.13., 21. (10. gödör)

A 8. házban lelt fazék különleges, máshonnan mindezidáig ismeretlen formát mutat. Rövid peremének széle legömbölyített, felül vízszintesre levágott (XIII.t.3.). Közvetlenül a perem alól ívelődik az edény hasi része. A nagy úrtartalmú, ívelt oldalú fazék formája és díszítése teljesen általános a délföldi későszarmata telepeken, (X.t.1.) bár minden ízében pontos analógiát nem sikerült hozzá találnunk.³⁰

Későszarmata telepeken viszonylag ritkán találkozhatunk csillámos anyagú, lassúkorongon formált *cserépbográcsokkal*.³¹ Tekintettel azonban arra, hogy a szabad-tűzön való főzés egyetlen jól használható eszköze évezredekken keresztül a cserépbogrács volt, és hogy a kemencében – fazekakban – való főzés is bizonyosan teljesen általános volt a szarmatáknál, a ritka megjelenést telepeinken másban kell keresnünk. Valószínű, hogy a bográcsok oldal- és aljtörédekeit nehéz, vagy szinte lehetetlen megkülönböztetni a más típusú, ugyanilyen anyagból készült, hasonló kidolgozású fazekak töredékeitől. Leginkább perem fölé magasodó, markáns füle alapján lehet felismerni.³² A tápéi telepen peremtöredék alapján sikerült azonosítanunk egy bográcsot (III.t.4.). Vízszintesre és függőlegesre is levágott peremének élét mélyen bemélyített, ferde bevágások tagolják, aminek párhuzamát a Solt-paléi telepen leltük meg.³³ A belső oldalán, a perem ívének határozott profilálása, ívelten való levágása a tiszaföldvári példányon figyelhető meg.³⁴

C.) Gyorskorongon formált kerámia

A leletanyag zömét a gyorskorongon formált, gondosan iszapolt, finom kidolgozású, sűrű színű kerámia teszi ki. A telepen előkerült darabokat vizsgálva kitűnik, hogy nem csak sokat, hanem sokféle típusú, funkciójú edényt készítettek ebből az anyagból. Az eredeti rendeltetés az apró töredékek alapján nem mindig egyértelmű, bár a néprajzi párhuzamok sokszor segítségünkre vannak e kérdés eldöntésénél. A tápéi telepen a sűrű kerámia hét csoportját tudjuk elkülöníteni.

1.) A szarmatakor teljes időszakában ismeretes az ún. gömbös edény, melynek különböző méretű variánsaival telepünkön is találkoztunk (II.t.1-2., VII.t.9., IX.t.2.). Közös jellemzőjük a legömbölyített, rövid perem, erősen ívelt has, alacsony korongtalp. Néha előfordul, hogy a vállat egy halványan bekarcolt vonallal jelölik, mint ahogyan pl. a 13. gödörből előkerült töredéken is megfigyelhető (II.t.1.).

2.) A korsók szintén megjelennek a legkorábbi telepeken is, ám a nyakon szélesebb vagy keskenyebb, lapos bordával ellátott, az ún. párnás nyakú példányok kizárólag a hunkorra jellemzőek. Telepünkön egy miniatűr kis korsót találtak szórványként (XIV.t.1.), és egy hatalmas példány töredékét. Későszarmata telepeken gyakran előfordulnak, sőt ép, vagy kiegészíthető darabok is előkerülnek néha.³⁵ A 4. házban lelt barna színű, finom kidolgozású, profilált fül is minden bizonnyal korsóhoz tartozott (XI.t.3.)

³⁰ Tipikus, hasonlóságot mutató darabok: Párducz Mihály 1938.I.t.7., II.t.2., 11., 13., uő. 1939.XV.t.1., XVI.t.1., Vörös Gabriella 1987.2., 8. kép.

³¹ Legutóbb H. Vaday Andrea munkájában találkoztunk a típus feldolgozásával (1980-81. 31-42.)

³² Nem véletlen, hogy Vaday Andrea anyaggyűjtésében is szinte kivétel nélkül fülek szerepelnek, vagy töredékeik, és csupán három peremtöredékkel találkozhattunk: im.: III.t. 1-6., IV.t.1. 4.

³³ Párducz Mihály 1935.XXXIV.t.8.

³⁴ Vaday Andrea 1980-81.IV.t.1.

3.) A tárolóedények, vagy hombárok a háztartások fontos tartozékai voltak, hiszen a gondosan előkészített, gyakran kitapasztott vermekben elhelyezett nagy méretű edényekben tárolták a gabonát is. A szarmatakor egész időszakában használatban voltak. Formájuk, arányaik nemigen változtak az évszázadok során. A későszarmata telepeken, a Délalföldön, általában szürke színűek, peremük vagy legömbölyített (III.t.2.) – a későbbi anyagban ez a típus ritkább –, vagy leggyakrabban vízszintesen kihajló (III.t.1., VII.t.6.). A hombároknak mindig a válla díszített, esetleg a perem széles felülete. A díszítések zömmel besimított minták variációiból állnak. A mintát vagy két lapos borda, de gyakrabban lapos borda és sekély árok alkotta sávban helyezik el. A késői telepeken fordul elő, hogy szabályos, függőleges, besimított sávok figyelhetők meg a vállon³⁶ (XIV.t.5.), esetleg alatta besimított hullámvonallal egészítődik ki a mustra (III.t.1.). A Szabadka-Mácskovics téglagyár területén előkerült hunkori edényeletben teljesen ép edényeken csodálhatjuk meg ezt a mintavariációt.³⁷ A most tárgyalt hombárok közös jellemzője a szűk száj, az erősen ívelt, gömbölyű váll, és hogy a szűk, keskeny alj felé az edény hasa egyenletesen keskenyedik. Van egy másik tárolóedénytípus is, amelynek szájnnyílása széles, teste zömök, széles válla szinte közvetlenül a perem alól indul. Ez a típus elsősorban az észak-magyarországi területre jellemző.³⁸ Telepünkön is előfordul egy szépen kimunkált, díszített darab nagy perem- és oldaltöredéke (V.t.1.)³⁹ A vastag, profilált, ferde kiképzésű peremen besimított, cikk-cakk formában elrendezett sávok, a vállon szélesen besimított sekély árok található. A bekarcolt minta is inkább erre a hombártípusra jellemző. Valószínű, hogy a 3. házból előkerült, vonalkötegekkel gazdagon karcolt (egyenes, hullámvonal és félkörös) váltötredék (XI.t.2.) az előző darabhoz hasonló tárolóedényhez tartozott.⁴⁰

4.) Az ún. hunkori edényművesség legszebb edényei közé tartoznak a finom kivitelű, két füllel ellátott, besimított díszű, amfóra-szerű edények. Telepünk anyagában három olyan töredéket találtunk, amelyek nagy valószínűséggel ilyen edényekhez tartoznak. A 6. házból származó töredék a fül csonkja fölötti sávban fényezett, melyet lapos, alig észlelhető borda zár le (XII.t.6.) Formai párhuzama a Csongrád-Gedahalmon lelt ép példány.⁴¹ Az 1. gödör széles szalagfüllel ellátott, gömbölyű hasú edénye ugyancsak a fül tövénél van díszítve, félkörívekből összeállított, besimított mintasorral (I.t.1.). A minta pontos párhuzama a jánoszállási edényeletből ismeretes, bár ott egy szűk nyakú, öblös edény vállát díszítette.⁴² Kőhegyi Mihály a leletegyütttest a 4. század végére, de méginkább az 5. század első felére korhatározta.⁴³ Ugyanez a minta megtalálható a Hódmezővásárhely melletti Kőkönydombon talált

³⁵ Párducz Mihály 1938. (Solt Palé) 10. kép 1-3., uő. 1939.XX.t.15., 20. Hasonlóan nagy méretű példány töredéke, besimított díszsel a közeli Algyőn került elő. (Kőhegyi Mihály-Vörös Gabriella 1989/90 V.t.6.)

³⁶ Párducz Mihály 1939.3.kép. 3., uő. 1941.XXXIII.t.11., uő. 1942. IV.t.12., uő. 1943.165.

³⁷ Párducz Mihály 1950. CXIX.t.2., 4.

³⁸ Vaday Andrea-Vörös István 1979-80. 122.

³⁹ A délföldi területről pl. Makó-Vöröskereszt lelőhelyről ismeretes ilyen peremátmetsetű hombártöredék. Párducz Mihály 1939. XIX.t.2.

⁴⁰ Hasonló, karcolt díszű darab Földeákról ismert: Párducz Mihály 1941. XXVIII.t.7., továbbá a Makó melletti késői telepről: Párducz Mihály 1939.XIX.t.2.

⁴¹ Párducz Mihály 1950.CXXIV.t.33.

⁴² Kőhegyi Mihály 1971. 275. 1-2. kép.

⁴³ uő. 1971. 280.

szürke, egyfülű korsón is. A vállán két bemélyített, körbefutó párhuzamos között helyezkedik el a díszítés.⁴⁴ A félköríveken belül itt is hiányzik a két, feleakkora félkörív, mint a másik kettő, Kövegyről⁴⁵ és Újföldeákról⁴⁶ származó ép, kétfülű, gömbölyű hasú edények esetében is.

A besimított rácsminta széles körben elterjedt, kedvelt díszítés volt az edények különböző részén (peremen, vállon, hason) a szarmatáknál épp úgy, mint a gepida telepeken. Az edények hasán ritkábban találkozunk vele, különösen úgy, hogy a mintát besimított sáv, vagy felület zárja le.⁴⁷ Ez a variáció található meg a Szentes-berekháti későszarmata gödör gyönyörű, ép edényén is. A leleteket közzétevő Kőhegyi Mihály a leletegyüttesben szereplő vasmécsesek és a kerámianyag elemzése eredményeképpen a telepészletet biztosan korhatározza a 4. század utolsó harmada és az 5. század első harmada közé.⁴⁸

5.) A tálak gazdag formavariációi évszázadokon keresztül tovább élnek, és a szarmatakor végére újjakkal is gyarapodnak. A telepen előforduló duzzadt peremű tálak a hagyomány folytatását jelentik.⁴⁹ (XIII.t.6., II.t.4., VII.t.4., VI.t.1.). A perem alatt bordával tagolt tálak már a 3. században is megjelennek,⁵⁰ de legszebb példányaival találkozhatunk a késői települések anyagában is.⁵¹ A késői telepekre jellemző, hogy a tálak belsejét és külső felületét gazdagon díszítik besimított mintákkal.⁵² Telepünkön egyetlen finom kidolgozású, fényezett felületű, profilált peremű tálát találtunk, melynek pereme alatt besimított hullámvonal halad (XII.t.4.). A D-gödörből két különlegesen finom kidolgozású tál peremtöredéke is előkerült. Az egyik barna színű, sávokban fényezett felületű, vékony falú, finoman kidolgozott anyagú, egyenes pereme enyhén duzzadt (VII.t.7.). Minden bizonnyal a késői telepeken megjelenő, csaknem függőleges falú, magas tálak csoportjába tartozik, melynek ép példányai Versecről, Jászapátiból, Debrecenből, Kiskundorozsmáról ismeretesek.⁵³ A másik peremtöredék tudomásunk szerint párhuzam nélkül áll az alföldi későszarmata kerámiaművesség anyagában (IX.t.1.). Az ívelt peremrész síkkozása, szélének cikk-cakkos kialakítása, a jánoszállási edényeletben szereplő római edényt idézi elénk.⁵⁴

6.) Külön részletességgel kell szólnom a 29. gödörből előkerült, gyorskorongon formált, vékony falú, ferde, ék alakú benyomkodások sorával díszített oldaltöredékről (VII.t.3.). Szürke kerámián ilyen díszítéssel egyetlen szarmata telep anyagában sem találkoztam. A darab pontos párhuzamait a tiszántúli gepida anyagban fedeztem fel. Ez

⁴⁴ Párducz Mihály 1950.40.CXXII.37.

⁴⁵ uő. 1959.XXV.t.7.

⁴⁶ uő. 1959.XX.t.18.

⁴⁷ Szórvány edény Békéscsabáról (Alföldi András 1932. 13/a), valamint későszarmata gödörből Hódmezővásárhely-Kopáncs lelőhelyről. (5. gödör, Párducz Mihály 1943.166.LV.t.9.)

⁴⁸ Kőhegyi Mihály 1969.2. kép

⁴⁹ 3. századi telepen: H. Vaday Andrea-Vörös István 1977. 104. I. kép 1., 2., 4., továbbá uők. 1979-1980. 122.II.t.1., III.t.11., 18., IV.t.6-7., V.t.16. A 4-5 századi telepek közül a térben legközelebbi, algyői leletek közül említék néhányat: Kőhegyi Mihály-Vörös Gabriella 1989/90 VI.t.2-3., 7, 8,9,VII.t.5.

⁵⁰ Vaday Andrea-Vörös István 1979-1980.122.I.t.12.IV.t.7.

⁵¹ 3. századi telepen is előfordul: Vaday Andrea-Vörös István 1979-1980.II.t.23. Több 5. századi településről, pl.: Solt Palé lelőhelyről ismert: Párducz Mihály 1938.5. kép 2.

⁵² H. Vaday Andrea 1982.1-8. táblák ábrái

⁵³ uő. 1982. 2. tábla 1-8 ábrák.

⁵⁴ Kőhegyi Mihály 1971. 276.6. kép

a benyomkodott, ék alakú minta gyakran előfordul a kavicsos anyagú, gyorskorongon formált edények töredékein, ezek a darabok kivétel nélkül mindig a gepida telepek jellegzetes leletei. A mienkkel megegyező anyagú, ugyanilyen elrendezésű ékmintás edények gepida sírokból fordulnak elő. A Magyarcsanak-Bökény, marosparti temető⁵⁵, Szőreg-téglagyári lelőhely 69. csontváza mellett⁵⁶, valamint a Szentes-berekháti temetőben⁵⁷ találtunk közeli, jó párhuzamokat darabunkhoz. A párhuzamok alapján egyértelmű, hogy a töredék egy körte formájú edény hasából származik.

7.) A gyorskorongon formált edények között van egy olyan csoport is, amely minden ízében különbözik az eddig tárgyalt típusoktól. Jellemzője a jól kidolgozott, apró kavicsokkal soványított alapanyag, a korongozás során rendkívül vékony edényfalat sikerült kialakítaniuk. Az edények magas hőfokon, jól kiégetettek. A színük a sötétszürke különböző árnyalata lehet, gyakran fekete. Formailag – az általunk megismert darabok alapján – különböző méretű fazekakhoz tartoznak a töredékek (IV.1., IX.t.4-6.). A fazékperemek általában fedőtartósak (IV.t.1., IX.t.6.), a töredékek belső oldalán jól szemlélhetők a gyorskorongon való megformálás határozott nyomai (IX.t.5.).

Ez a kerámiatípus a Délalföldön a legkésőbbiként meghatározható szarmata településeken jelenik meg, arányaiban nagyon kis számban.⁵⁸ Vitatott, hogy vajon honnan, milyen úton került az alföldi szarmatákhoz ez a hagyományos kerámia-művességükhöz képest annyira új kivitelű, peremkiképzésű anyag. Vaday Andrea feltételezi a római házikerámiával való hasonlóság alapján, hogy egyes példányai kereskedelmi úton jutottak el a barbaricumba.⁵⁹

Egy másfajta megközelítésre adhat alapot, hogy a 3. házban lelt profilált peremű, fedőtartós fazekunknak (IX.t.6.) pontos megfelelőjét találtuk meg két Battonya környéki germán lelőhely anyagában: a Sziondai gyp lelőhely 1. gödrében, és a Rapos és Száviccs tanyák körzetében talált leletek között.⁶⁰

Használati eszközök csak elvétve kerültek elő a település objektumaiból. A három orsókarika (I.t.3., VII.t.2., 8.) mindegyike gödör betöltésében volt, és szürke, gyorskorongon formált edények alacsony korongtalpából alakították ki valamennyit. A 3. házban leltek egy megmunkált agancsot, melynek hegyes végét mindkét oldalon laposra csiszolták, széles végét pedig a törésvonal mellett egyenletesre alakították ki, megfaragták (XI.t.4.). Valamilyen kéziszerszám része lehetett, a legkézenfekvőbb, hogy eredetileg nyélként használták. Hozzá kell tennünk még, hogy a házban voltak Árpád-kori leletek is, tehát egyáltalán nem biztos, hogy a lelet a szarmatakorba tartozik. Két vasból készült tárgy került elő, az egyik egy kerek karikájú vascsat, melynek pecke jól láthatóan a karikára hajlik (XIV.t.4.). Az ilyen típusú csatok a későszarmata és a gepida temetők jellegzetes és gyakori leletei.⁶¹ Az apró, erősen korrodálódott darabokra szétesett vaskés a 40. gödörből származik (XIV.t.6.).

A telep *objektumairól* a bevezetőben elmondottakon túl nem sokkal többet tudunk megállapítani. A gödrök közül a szabályos, kerek formájúak, gondos kiképzésűek (8.,

⁵⁵ Csallány Dezső 1961.CLX.t.11.

⁵⁶ uő. 1961.CLXXXV.t.1.

⁵⁷ uő. 1961.CI.t.4.

⁵⁸ Vizsgálataim csupán Csongrád megye területén található telepek anyagaira terjedtek ki. Vörös Gabriella 1988. 17-20. jegyzet.

⁵⁹ H. Vaday Andrea 1980-81.31.1. jegyzet

⁶⁰ Szabó János-Vörös István 1979.6.kép 2., 9. B. Tóth Ágnes 1991. 101.

13., 16-17., 21., 24., 29., 37-40., 47., 50., 51., 53.) minden bizonnyal itt is tárológödrök voltak, mint a többi telepeken. A szabálytalan alakú, hatalmas gödöregyüttesek (a 41. pl. 8 x 4 méteres volt), melyeknek körvonala, mélysége változó volt, valószínűleg anyagnyerőhelyek voltak.

Az objektumok másik csoportja a földbe mélyített építmények. Kettő közülük téglalap formájú volt, alapterületük szerint nagyon kicsik: a 4. ház 2,7 x 3,2 m, a 6. ház pedig 2,7 x 3,5 m-es volt. Tetőszerkezetre utaló nyomot, cölöplyukat nem említ a leírás és a felszínrajz sem jelöl. A 4. építmény északi sarkából kemence türemkedik ki, de az objektumhoz való viszonyáról semmit nem tudunk. A benne talált, összesen 6 szarmatakori töredék ellenére elképzelhető, hogy inkább Árpád-kori volt, ugyanis a későszarmata telepeken mindeztáig nem került elő az itt tárgyalt építményekhez hasonló méretű, kicsi építményekben sem tüzelésnyom, sem kemence. Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy kemencés ház előkerüljön valamelyik ásatásunkon. Itt azonban a feltárás körülményei miatt, és a részletes leírások, megfigyelések hiányában az Árpád-korhoz tartozás lehetőségét sem szabad figyelmen kívül hagyni. Az ásatási naplóban több olyan megjegyzéssel találkoztunk, hogy a mostoha körülmények miatt, a gyors munkavégzést megkövetelő, erőltetett iramú agyagkitermelést igyekezve megelőzni, nem ritkán csak az objektumok, gödrök, házak körvonalát tudták észlelni vagy dokumentálni. Feltehetően a 4. ház esetében is erről van szó, hiszen az eredeti felszínrajzon szaggatott vonallal jelölték mindkét építmény körvonalát.

A 8. objektumról viszont részletes és alapos leírásunk van: megközelítőleg négyzet alakú volt, 2,2 x 2,2 méteres nagyságú. A leírás szerint mind a négy sarkában volt cölöplyuk. A déli oldalfal felezőjében kemencét bontottak ki, aminek azonban csak a platnija maradt meg. A kemence előtt két hamus kitöltésű munkagödör volt. Előbb a kemence szája előtt ástak ki egy gödröt, majd azt betömve a keleti oldalon készítettek még egyet. A bejárat a nyugati oldalon lehetett, itt ugyanis erősen kiöblösödött az oldalfal. Padlója keményre volt döngölve.

A szarmatakor hosszú időszaka alatt nagyon sokféle típusú földbemélyített építményt használtak. Változatos méretük és formájuk, valamint tetőkialakításuk is, a négyzetes formájú építményeknél általában középen található egyetlen cölöplyuk.⁶² A tápéihoz hasonló szerkezetű házat tárt fel Kovalovszki Júlia Tiszaeszláron,⁶³ valamint Solt-Paléban Párducz Mihály.⁶⁴ A sarokban cölöplyukkal ellátott építmények nyomait a gepidák telepein is megtalálhatjuk. A Békés megyei Sziondai gyp nevű lelőhelyen Szabó József téglalap formájú gepida házat tárt fel, sarkaiban 1-1 cölöplyukkal.⁶⁵ Legújabbán pedig Lovász Emese közölt Egerlövőről ugyanilyen építményt, jellegzetes gepida leletekkel.⁶⁶

⁶¹ Térben a legközelebbi későszarmata temetőkből: Sándorfalváról és Tápérol is ismerünk ilyen darabokat. Gepida lelőhelyről: pl.: Kiszombor 94. sír (Csallány Dezső 1961.CXXV.t.4.) 354. sír, (uő.CXXIX.t.3.) 126.sír (uő.CXXIX.t.14.) Szőreg 112. sír, (uő.CLXXX.14.) 116. sír (uő.CLXXXI.t.1.). A példákat hosszasan lehetne sorolni, itt csak a térben közel eső két jelentős gepida temetőből hoztam analógiákat. Vörös Gabriella 1982-83.: Sándorfalva-Eperjes 4. sír (IV.t.1.), 7. sír (VII.t.1-2.) Párducz Mihály-Korek József 1946-48.: Tápé-Malajdok A.40.sír (LVIII.18.).

⁶² A 4-5. századi háztípusokról legutóbb Vékony Gábor tollából olvastunk. (1985. 85-96.)

⁶³ Kovalovszki Júlia 1980.25. 9. rajz (3. ház), 10. rajz (5. ház), 11. rajz (6. ház).

⁶⁴ Párducz Mihály 1938.97.4.b.

⁶⁵ Szabó J. József-Vörös István 1979.221.4. kép., 219.

⁶⁶ Lovász Emese 1988.1-2. kép.

A későszarmata telepeken feltárt, földbe mélyített építményekben csak ritkán találunk tűzhelyet, vagy kemencét.⁶⁷ Tűzhely maradványait figyelte meg Madaras László a Szolnok megyei Tiszapüspöki-Kenderáztató földek lelőhelyen feltárt, terra sigillatával korhatározott házban.⁶⁸ A Vác melletti lelőhelyen szarmata házban tűzhelyet és hamus foltot bontott ki Tettamanti Sarolta.⁶⁹

A Tiszaeszlár-bashalmi ásatáson több olyan ház is előkerült (III-IV. századi), melynek oldalában kemencét alakítottak ki. Az ásató felveti, hogy a gondosan kialakított kemencék eredetileg nem tartoztak a házakhoz, hanem a már használaton kívüli építmények másodlagos, kemence előtérként való felhasználásáról lehet szó.⁷⁰ A tápéi 8. ház esetében is felmerül ennek a lehetősége, annál is inkább, mert a kemencéhez jókora, az építmény alapterületének több mint harmadát elfoglaló, ráadásul megújított, a ház padlójának szintje alá ívelődő munkagödör tartozott.

A szögletes alaprajzú, földbe mélyített, különböző tetőszerkezetű épületek kapcsán merül fel az a kétely, hogy eredetileg nem lakás céljára készültek. Erre nemcsak kicsi méretük, hanem az a tény is utal, hogy ritkán, vagy alig találunk bennük tűzgyújtásra utaló nyomot. Nagyon valószínű tehát, hogy voltak föld feletti könnyűszerkezetű, feltehetően a megismerteknél jóval nagyobb lakóépületeik is, de ezeknek – minden bizonnyal a felszín kopása miatt – mindezidáig nem akadtunk nyomára.⁷¹

Összefoglalás

A Tápé-Széntglaégető lelőhelyen feltárt település leletanyagának párhuzamait a nagy délalföldi későszarmata telepeken találtuk meg. A párhuzamok segítségével a falut a 4. század utolsó harmada és az 5. század közepe közötti időszakra keltezhetjük.

A település megszűnéséhez fontos támpontot ad a telepen, a feltárt terület ÉNY-i szélén lelt három sír. B.Tóth Ágnes véleménye szerint a három gepida sír az 5. század végén került a földbe. Ezek alapján valószínűsíthetjük a telep életének felső határát az 5. század végére.⁷²

A Tápé határában feltárt telep hatalmas kiterjedése, földrajzi helyzete és izgalmas leletanyaga mind-mind olyan összetevő, amely feltétlenül indokolja a közzétételt, még akkor is, ha a feltárás körülményei nem mindig tették lehetővé a részletes és alapos megfigyelések rögzítését. Leleteinek megmentése nagy nyeresége a történeti kérdésekben még sokáig bővelkedő 5. század kutatásának.

⁶⁷ Pl.: Sándorfalván a 8. ház középső részén figyeltek meg az ásatók egyszeri tüzelési foltot. (Vörös Gabriella 1983.143. 24. grafikai melléklet.)

⁶⁸ Madaras László 1978.67.

⁶⁹ Tettamanti Sarolta 1979.61-62.

⁷⁰ Kovalovszki Júlia 1980.26.

⁷¹ A gepidák föld felszíne fölé épített - de alföldi szállásterületükön máig ismeretlen, csak feltételezett - lakóházaikkal B. Tóth Ágnes foglalkozott: 1991. 98-100.

⁷² Köszönöm B. Tóth Ágnesnek, hogy korhatározására hivatkozhattam.

IRODALOM

Alföldi András

1932 Leletek a hun korszakból és ethikai szétválasztásuk. AH.IX.1932.

Csallány Dezső

1961 Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568.u.Z.). Arch.Hung.XXXVIII.1961.

Kovalovszki Julia

1955 Doboz-Hajdúirtás AÉ.81. 1955. 239.

1980 Településátadások Tiszaeszlár-Bashalmon. Font.Arch. Hung. Bp. 1980.

Kőhegyi Mihály

1969 A Szentés-berekháti későszarmata telep két vasmécsese. MFMÉ. 1969/1 97-106.

1971 Hunkori edények Jánosszállásról. MFMÉ.1971/1.275-280.

Kőhegyi Mihály-Vörös Gabriella

1989/90 3-4. századi temető és 5. századi település Szeged-Algyőn. MFMÉ 1989. 63-116.

Lovász Emese

1988 Gepida ház Egerlövön. HOMÉ XXV-XXVI.1988. 127-140.

Madaras László

1978 Tiszapüspöki-Kenderáztató. Rég.Füz. I./31.1978.67.

Párducz Mihály

1935 Adatok az Alföld római kori kerámiajához. Dolg. 11., 1935.175-203.

1937 A hódmezővásárhelyi református gimnázium régiséggyűjteménye. Dolg. 13. 1937. 105-195.

1938 Római kori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt Paléban. Dolg. 14. 1938.90-123.

1939 Római kori telep Makó mellett. Dolg. 15. 1939. 133-145.

1941/a. Őskori és szarmatakori telep Hódmezővásárhely-Kopáncson. Dolg. 17. 1941. 176-177.

1941 Szarmatakori telep és temető Földeákon. Dolg. 17. 1941.90-101.

1942 Őskori és szarmatakori telep Hódmezővásárhely határában. Dolg. 18. 1942.113-127.

1943 Szarmatakori telep Hódmezővásárhely-Kopáncson. Dolg. 19. 1943. 164-171.

1950 A szarmatakori emlékei Magyarországon, III. AH.XXX.1950.

1959 Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. AAH.IX.1959.309-398.

Párducz Mihály-Korek József

1946-48. Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-szög késő szarmata emlékanyagában. AÉ.7-9. 1946-48. 291-311.

Szabó J. József-Vörös István

1979 Gepida lelőhelyek Battonya határában. AÉ. 106.1979. 218-230.

Tettamanti Sarolta

1979 Vác-Kavicsbánya. Rég.Füz. I/27.1979.61-62.

B. Tóth Ágnes

1991 Gepida településnyomok a Körös-Tisza-Maros közén. MFMÉ 1984/85-2. 97-105.

Trogmayer Ottó

1960 Tápé-Széntégláégető. Rég.Füz 14. 1960. 19.

1962 Tápé-Széntégláégető. Rég.Füz 15. 1962. 18.

1964 Tápé-Széntégláégető. Rég.Füz 16. 1964. 19.

1971 Tápé területének régészeti emlékei. 31-45. Tápé története és néprajza. Tápé községi Tanácsa 1971.

1975 Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Font.Arch.Hung. AK.Bp. 1975.

H. Vaday Andrea

1980-1981 Későszarmata agyagbográcsok az Alföldön. MFMÉ 1980-1981/1. 31-42.

1982 Bemerkungen zur Frage der eingeglatteten Keramik mit figuraler Verzierung. Mitt.Arch. Inst. 1980/81. 121-130.

H. Vaday Andrea-Vörös István

1977 Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. AÉ. 104. 1977.98-105.

1979-1980 Szarmata település Kunszentmártonban. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv. 1979-1980. 117-139.

Vékony Gábor

1985 Kora népvándorláskori telepnyomok Pilismaróton. Com.Ach.Hung. 1985.85-96.

Visy Zsolt

1970 Die Daker am Gebiet von Ungarn. MFMÉ. 1970/1.5-29.

Vörös Gabriella

1982-83 Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. MFMÉ. 1982-83/1. 129-172.

1983 Kései szarmaták, korai germánok tárgyi hagyatéka. Szeged története I. 134-145. Szeged. 1983.

1987 Későszarmata edénylelet Kiskundorozsma-Kistemplomtanya lelőhelyről. MFMÉ. 1987-1. 11-23.

1988 Egy V. századi település nyomai Csongrád-Kettőshalom, Bárdos tanya lelőhelyről. Csongrádi Mozaikok 1988.23-32.

FUNDEN EINES DORFES AUS DER SPÄTSARMATENZEIT,

FUNDORT TÁPÉ-ZIEGELBRENNEREI

Gabriella Vörös

Seit 1960 legte Otto Trogmayer an der Fundort ein spätbronzezeitliche, gepidische und avarische Gräberfeld, sowie Siedlungen aus dem Zeitalter, von dem Hunnen, Sarmaten und Árpádzeit frei.

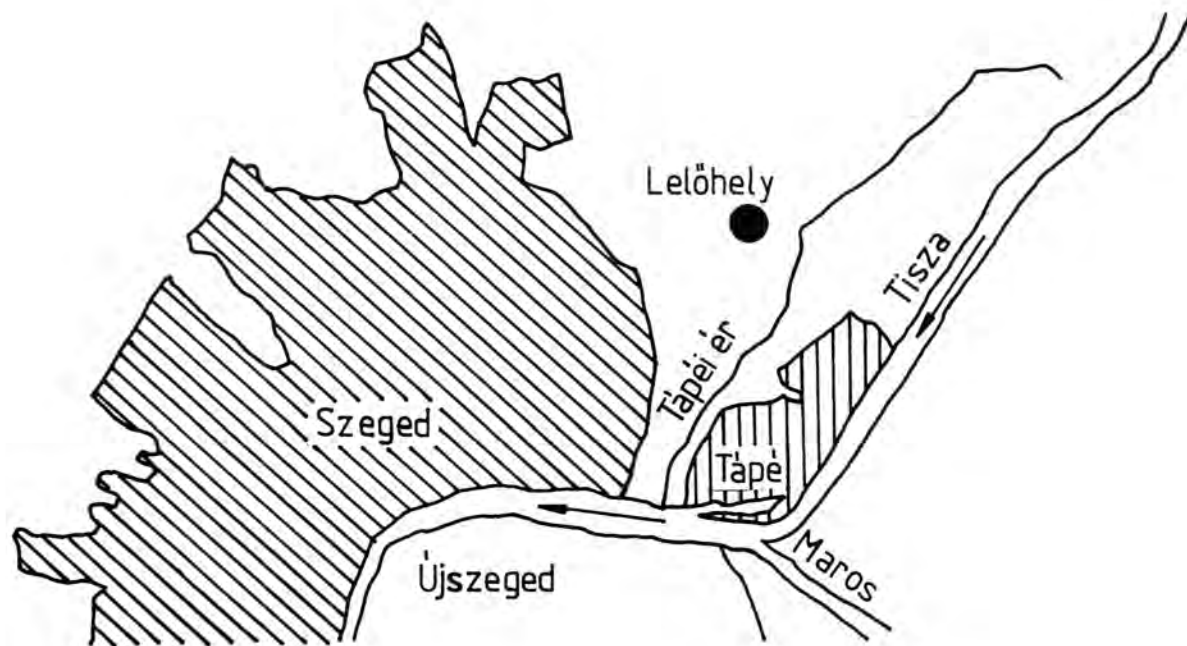
Auf dem mehr als 6000 m² großen Gebiet wurden die Objekte der Siedlung der Sarmaten gefunden.

Die einzelnen isolierten Gruppen (Gruben, Hauser) bedeuteten vermutlich das Lenübensgebiet einzelner Großfamilien, sie bedeuten eine wirtschaftliche Einheit. Aufgrund der Charakteristiken der Siedlung hatten sie ein einschichtiges, kurzes Leben.

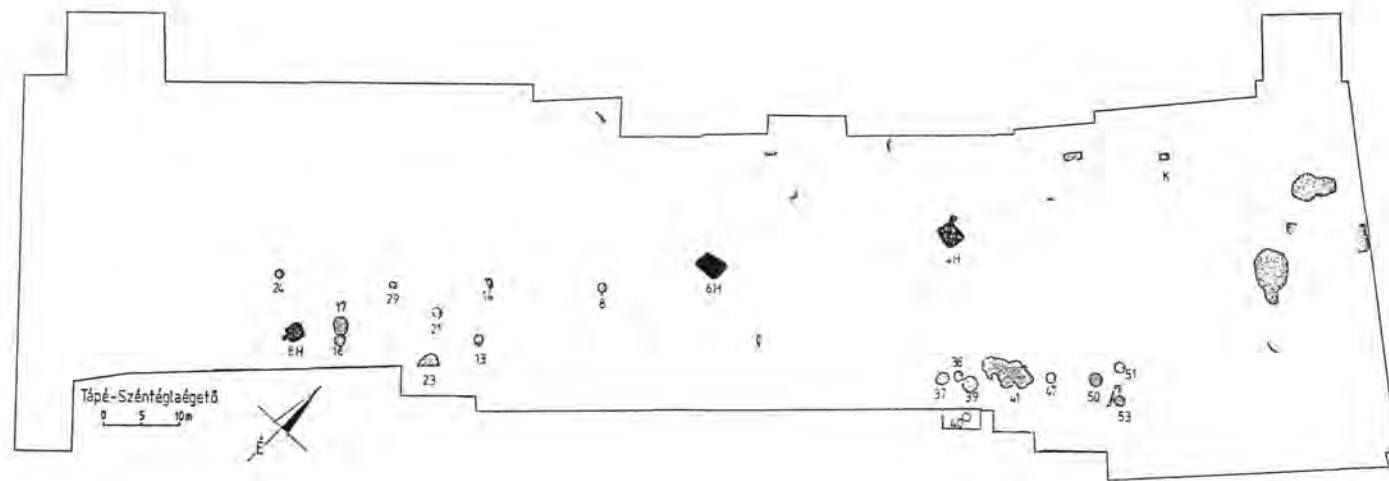
Ein Teil der Gruben diente zur Gewinnung von Lehm, während die regelmäßig und sorgfältig zur Lagerung. Ihre Hauser waren bis zur Hälfte in die Erde eingebaut, hatten eine Fußboden (4. und 6. Haus) und waren rechteckig (8. Haus).

Die Fundgegenstände waren zum großen Teil Keramiken. Nach ihrer technischen Ausführung kann man diese drei Gruppen einteilen: mit Hand geformte, langsam rotierende und rotierende Töpferscheiben.

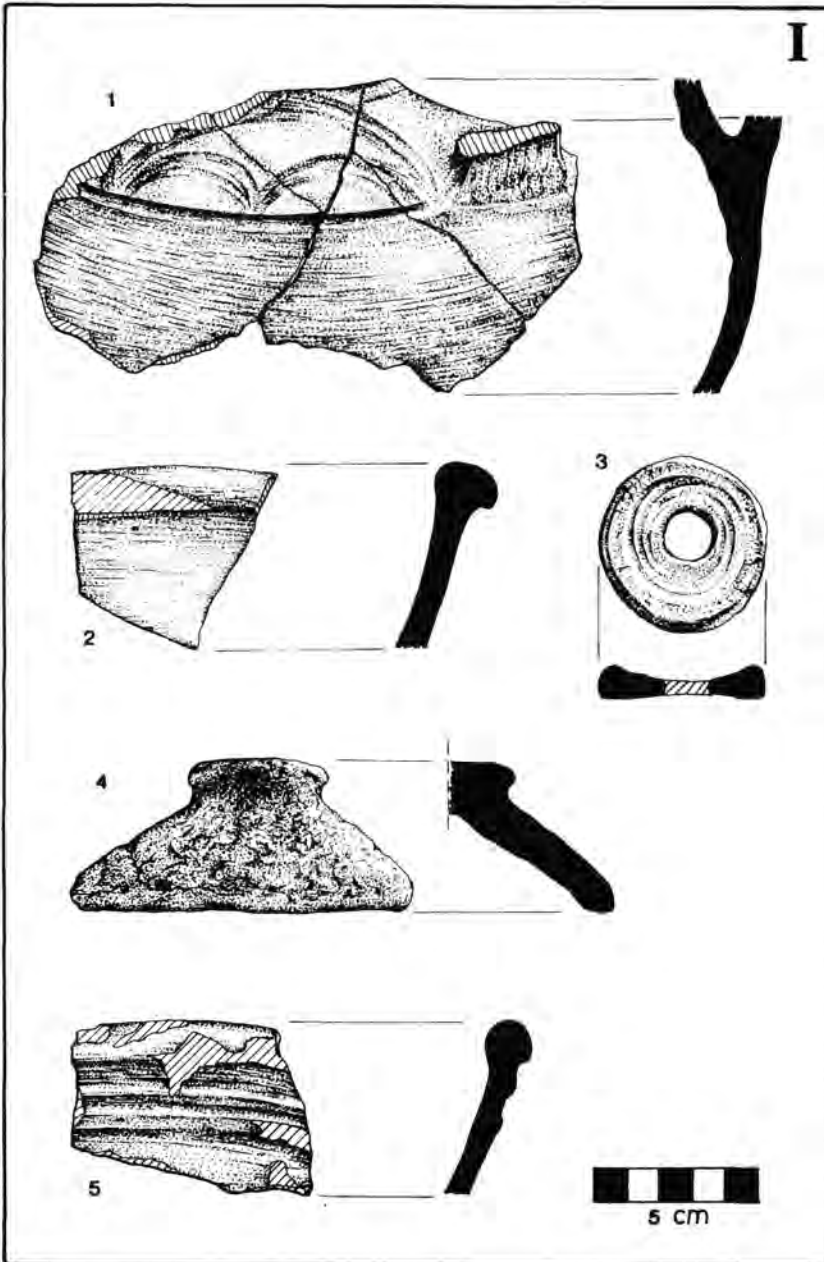
Aufgrund der parallelen Fundgegenstände kann man die Siedlung dem Zeitalter zwischen dem letzten Drittel des 4. und der Ende des 5. Jahrhunderts datieren.

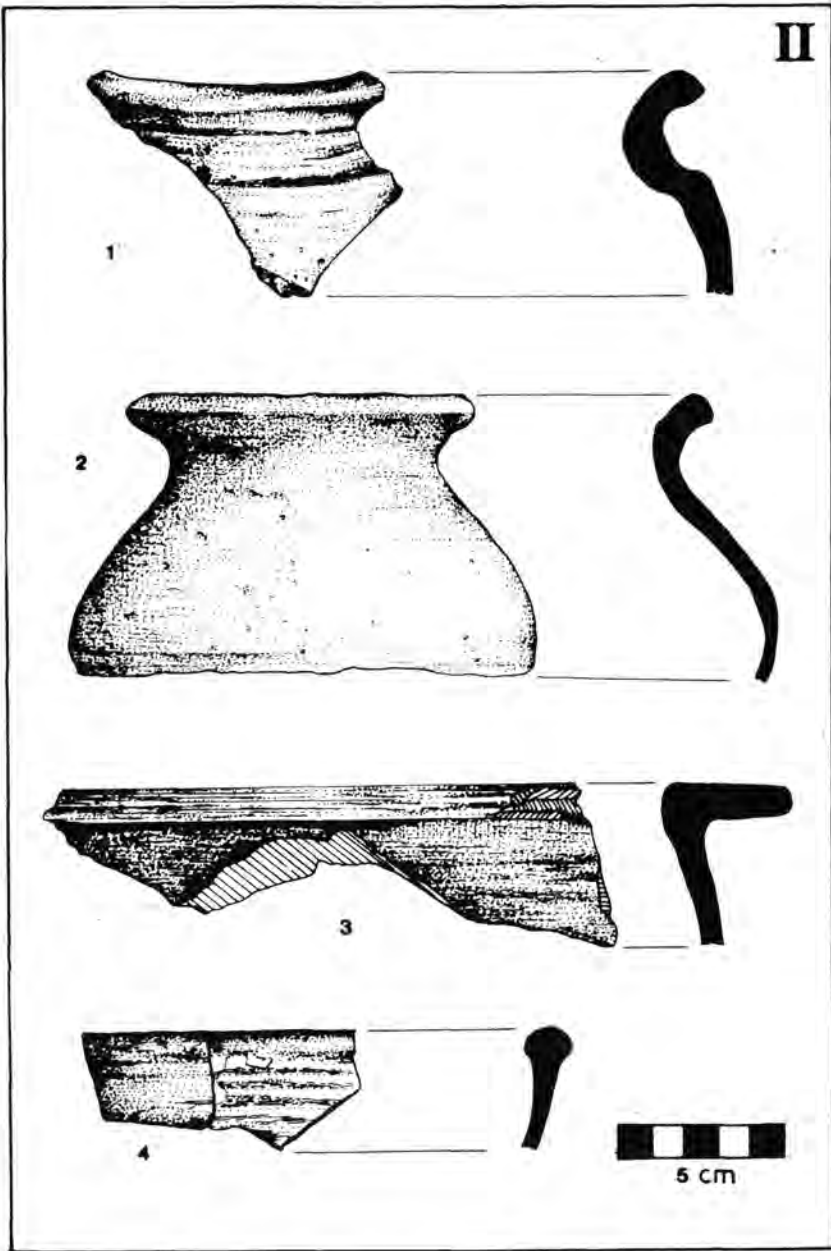
I. kép. Helyszínrajz a lelőhelyről.

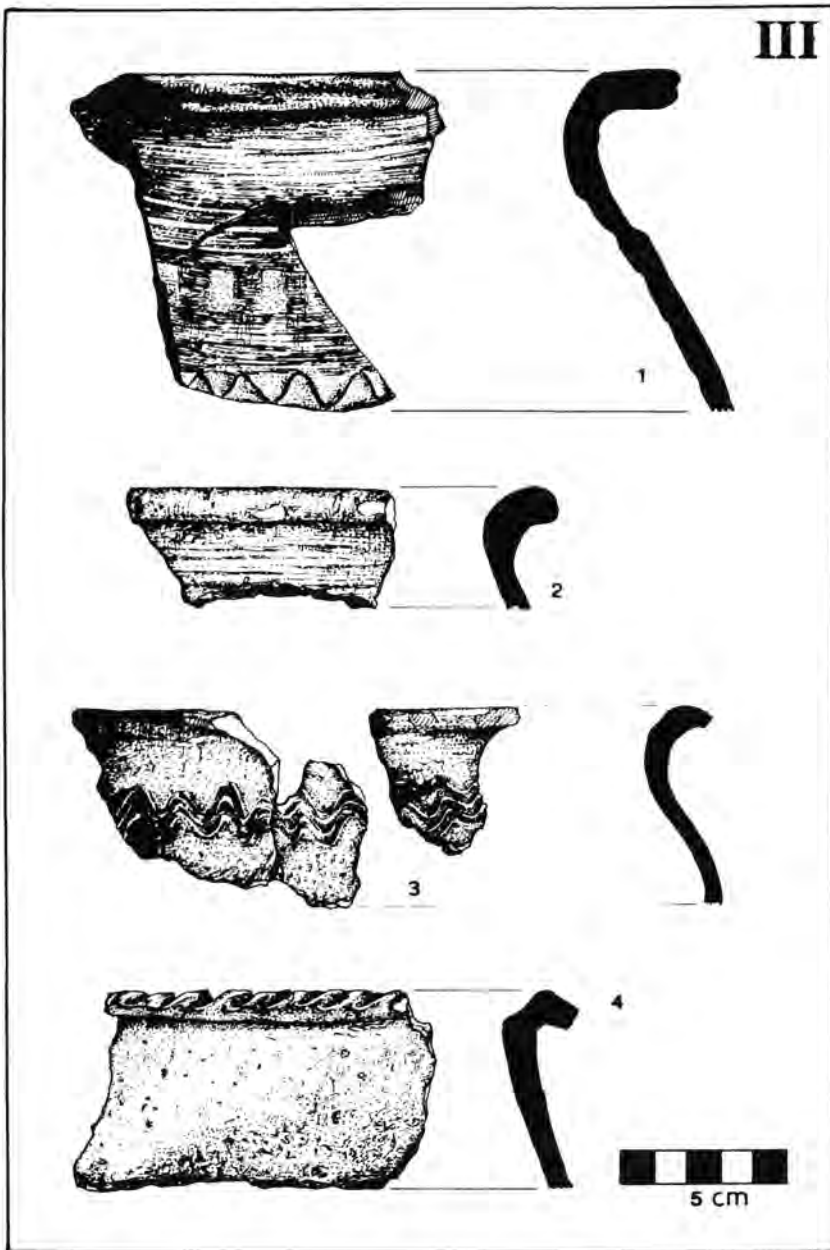
2. kép. Összesítő felszínrajz a későszarmatakorai objektumokról.

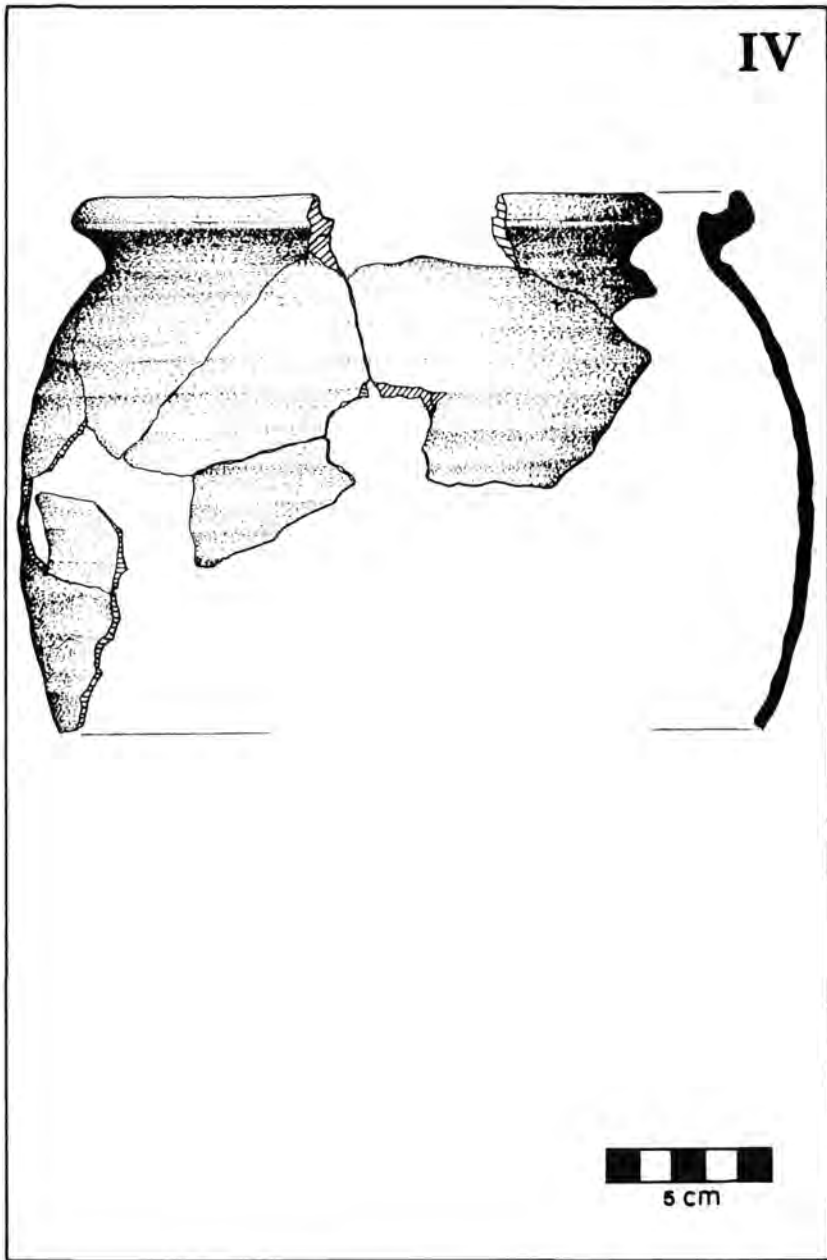
I. tábla 1=1. gödör, 2,5=9. gödör,
3=13. gödör, 4=8. gödör

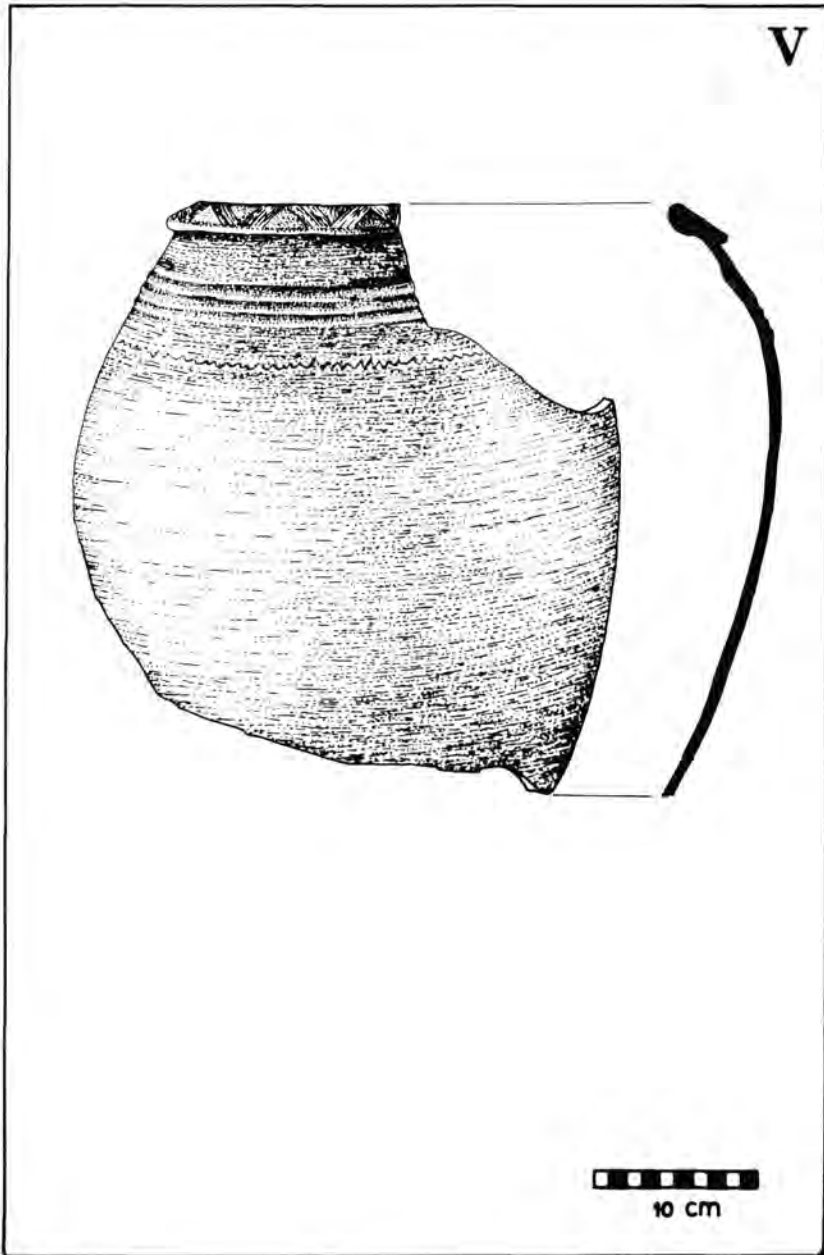
II. tábla. 1-3=13. gödör, 4=14. gödör

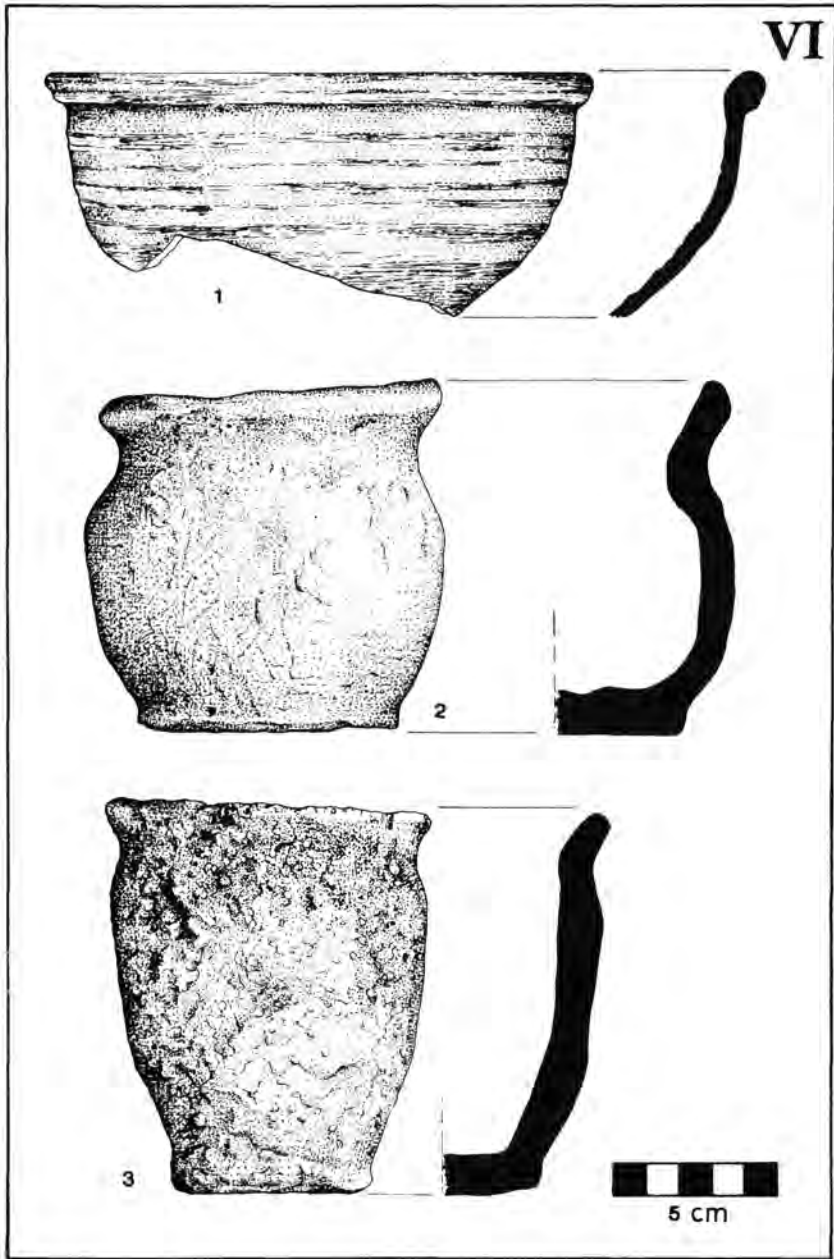
III. tábla. 1,3,4=13. gödör, 2=14 gödör.

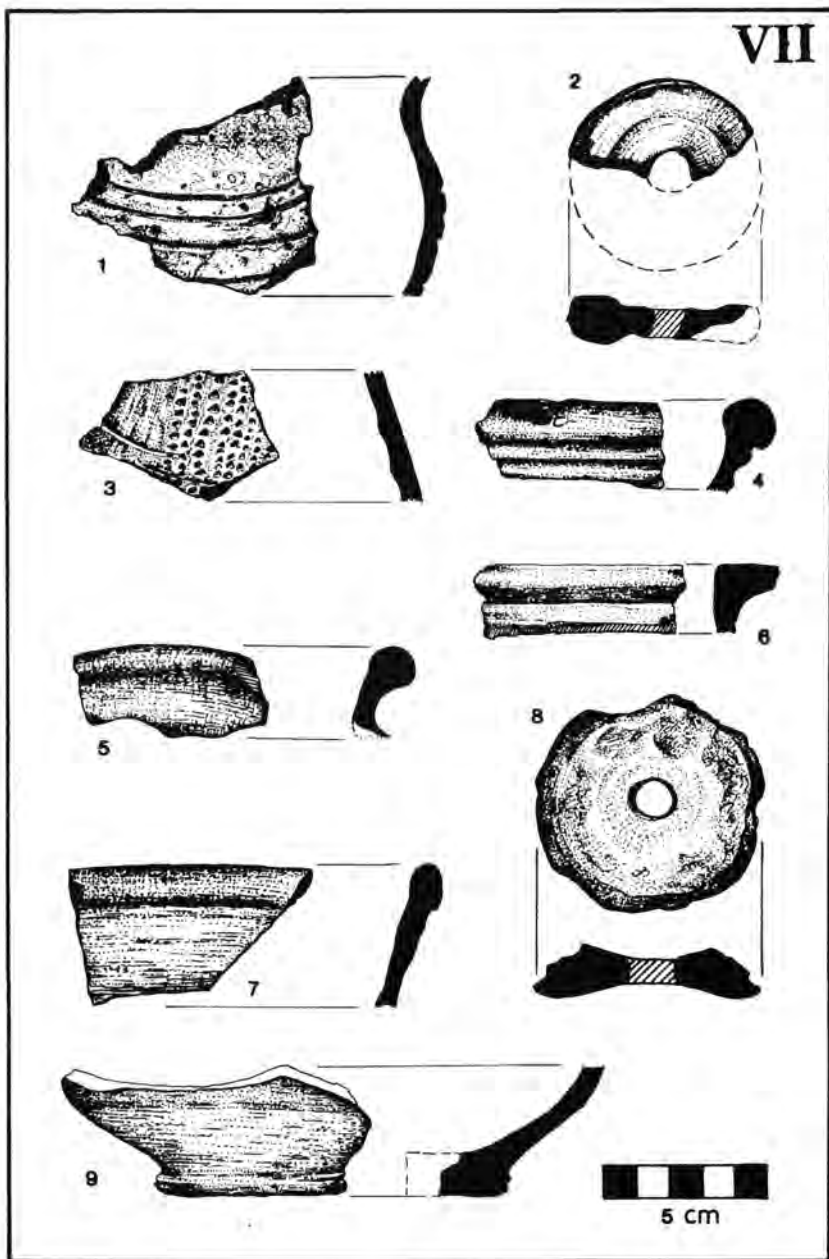
IV. tábla. 1=16. gödör.

V. tábla. 1=23. gödör.

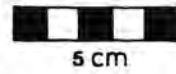
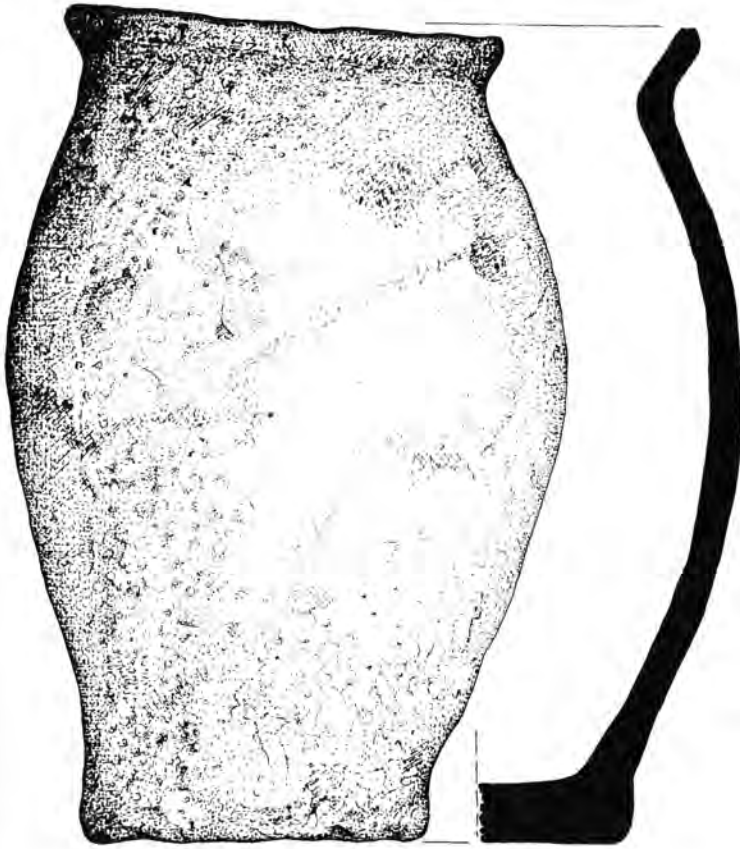

VI. tábla. 1=14. gödör, 2=17. gödör,
3=21. gödör.

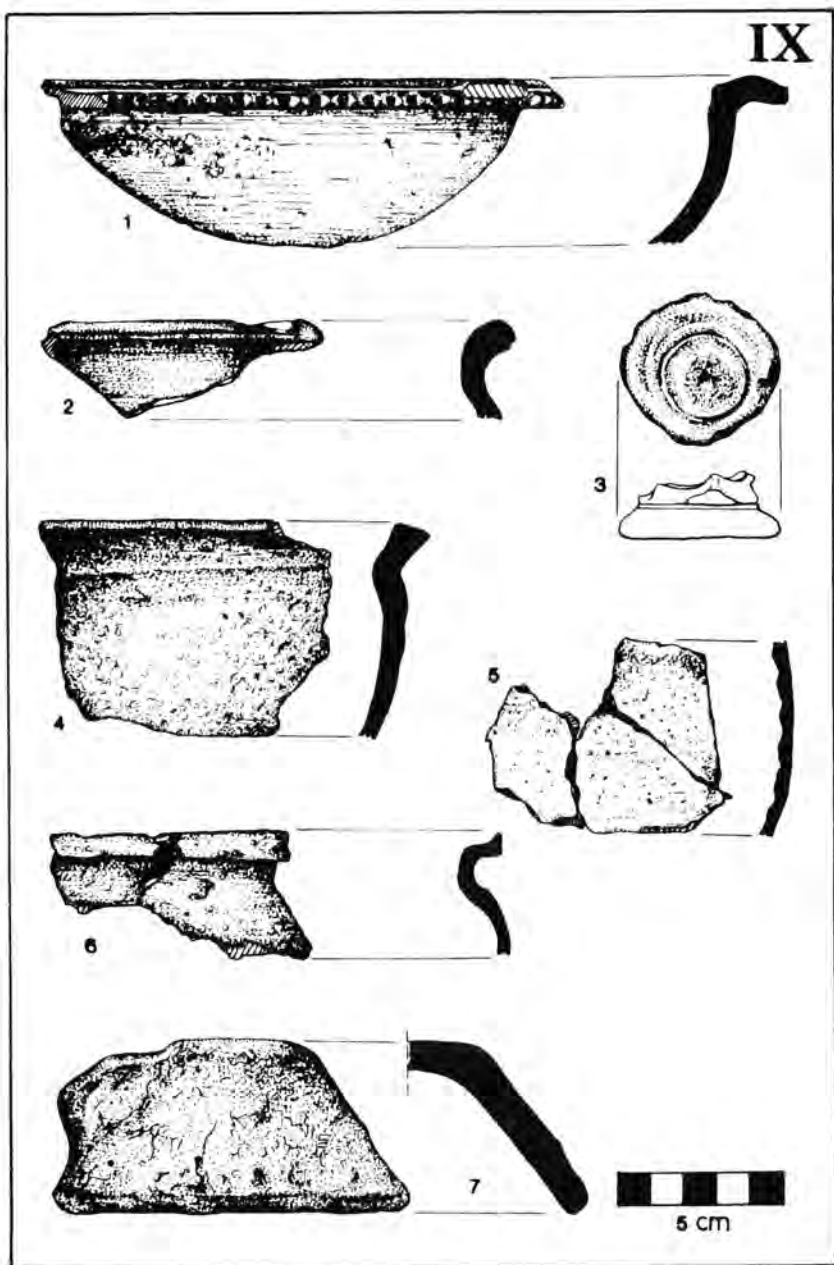

VII. tábla. 1=28. gödör, 2,4=37. gödör, 3=29. gödör,
 5=29. gödör, 6=38. gödör, 7,9=D. gödör,
 8=IV. szelvény gödre

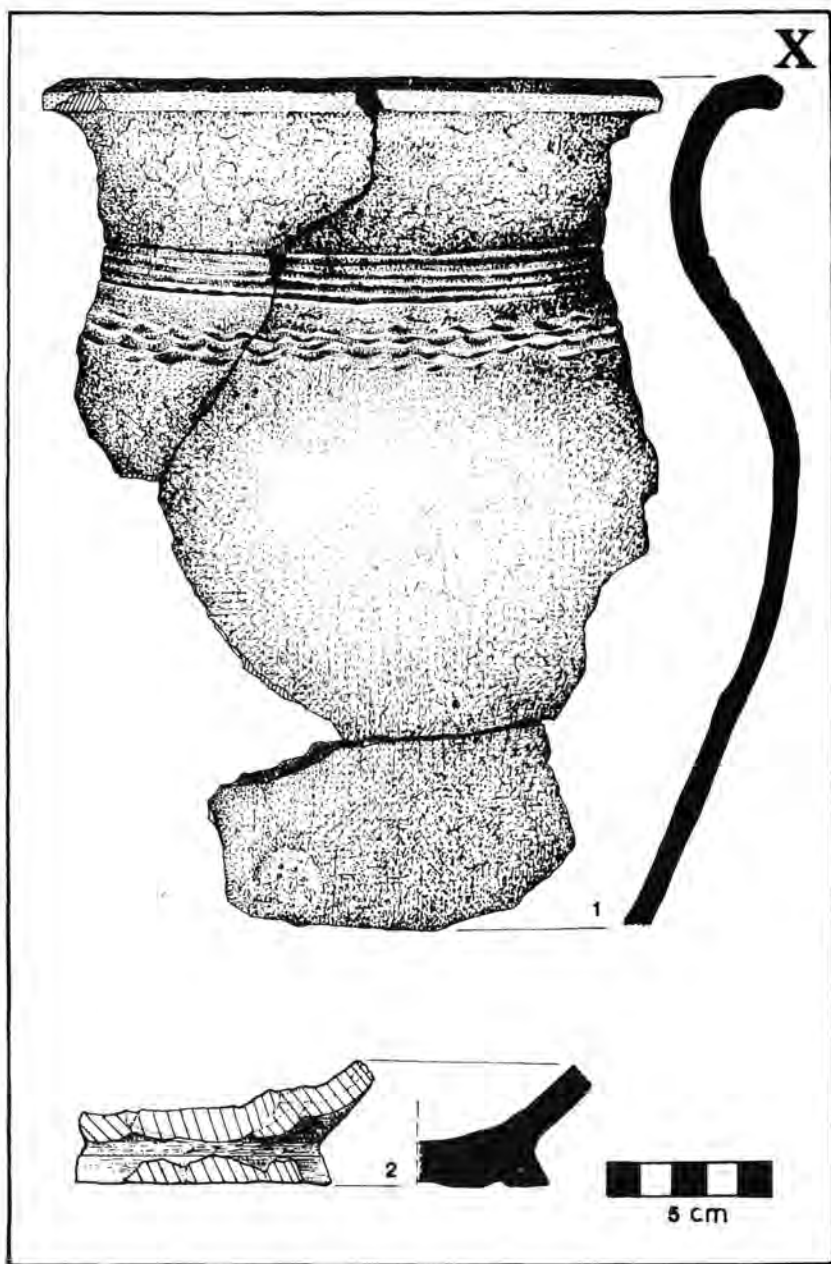
VIII

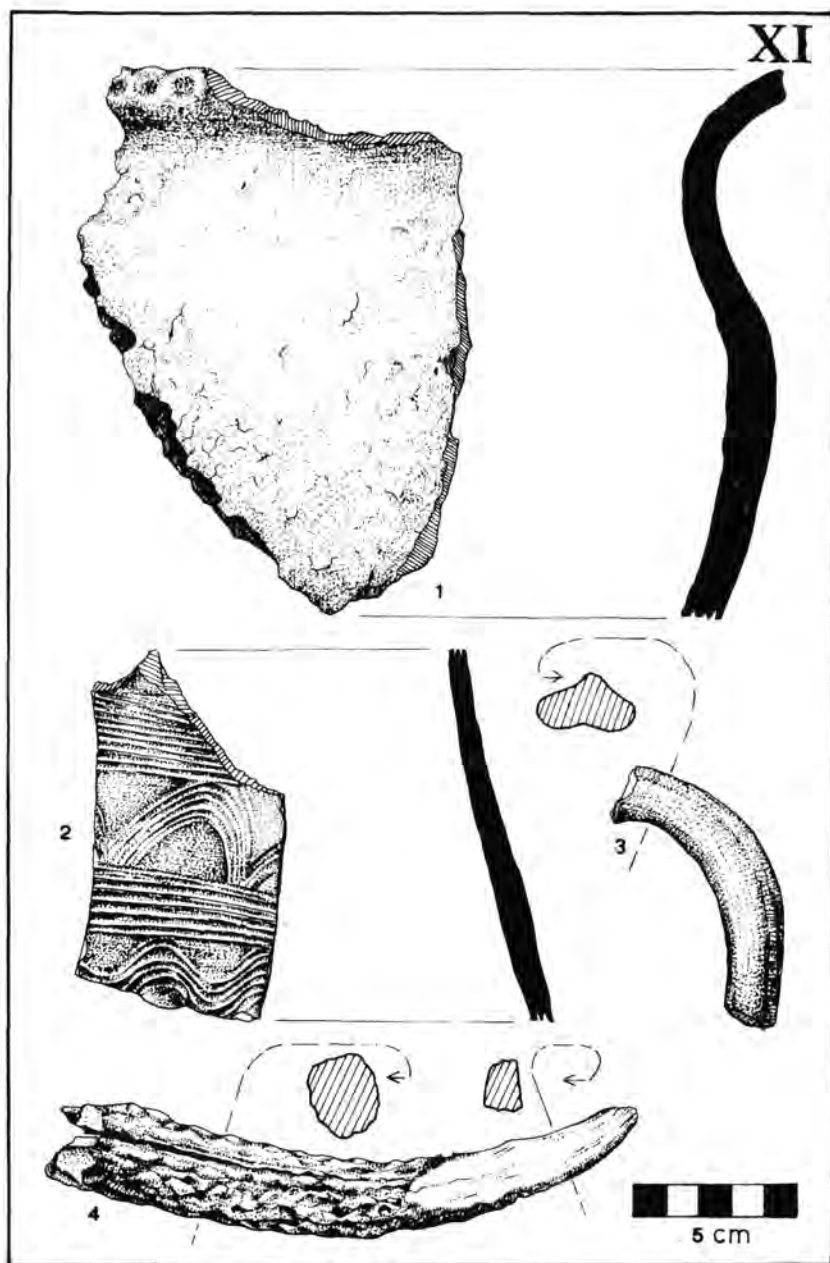
VIII. tábla. 1=D. gödör.

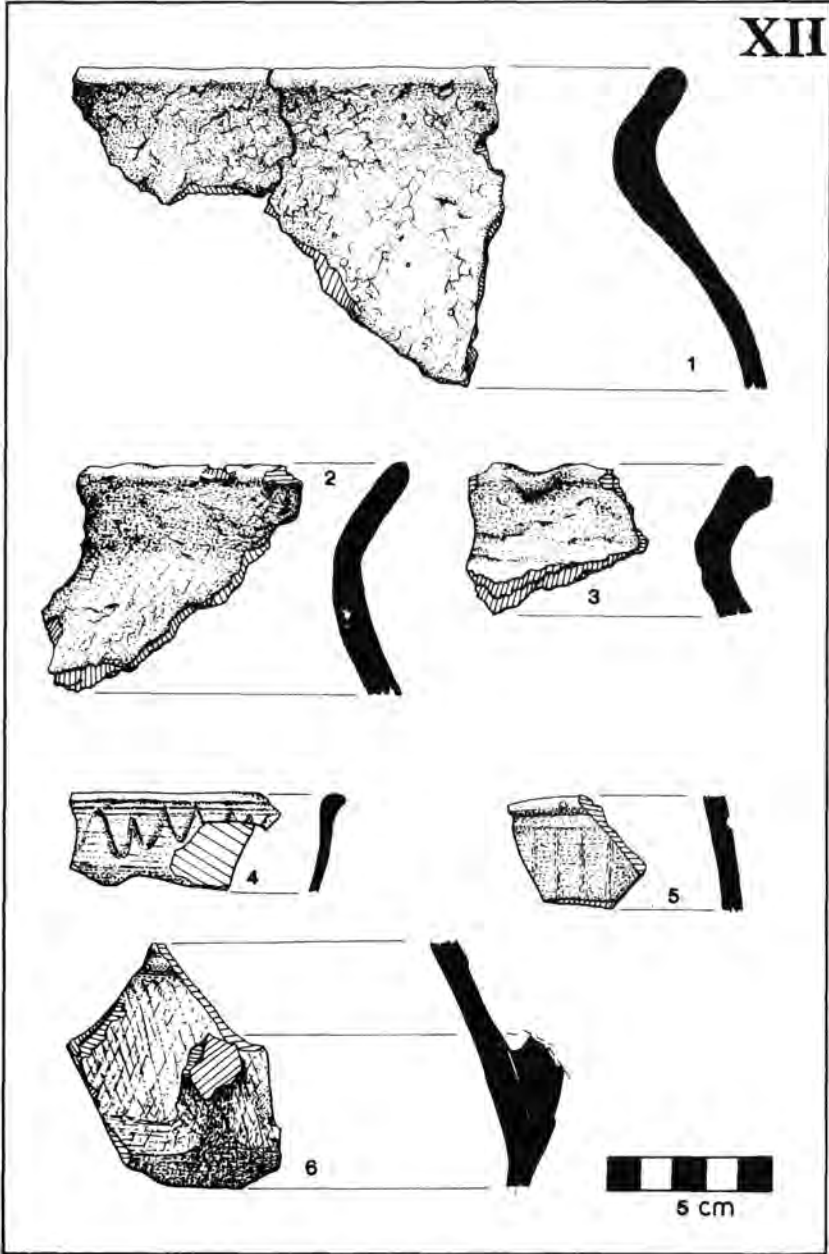
IX. tábla. 1,4=D. gödör, 2-3=IV. szelvény gödre,
5=VII. árok, 6=szórvány, 7=50. gödör.

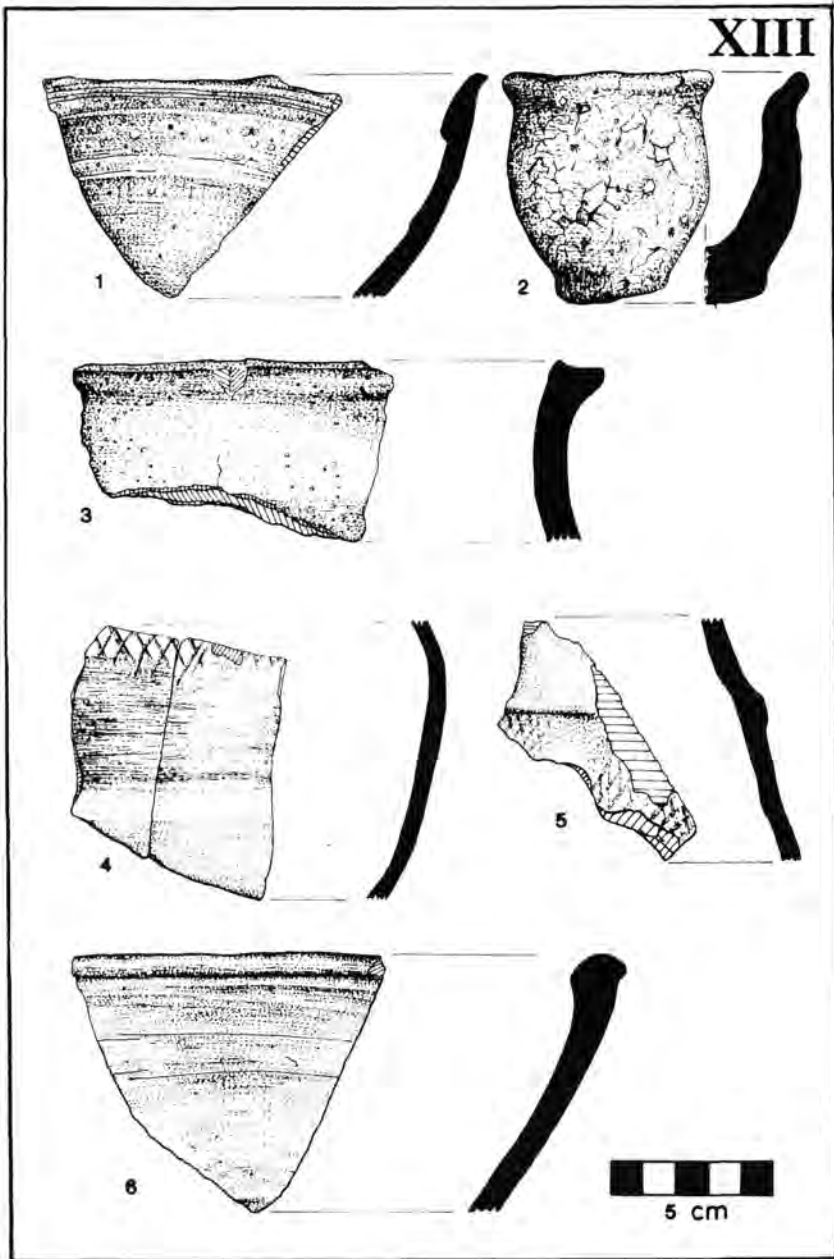
X. tábla. 1 = tűzhely,
2 = a 625. sír melletti gödör.

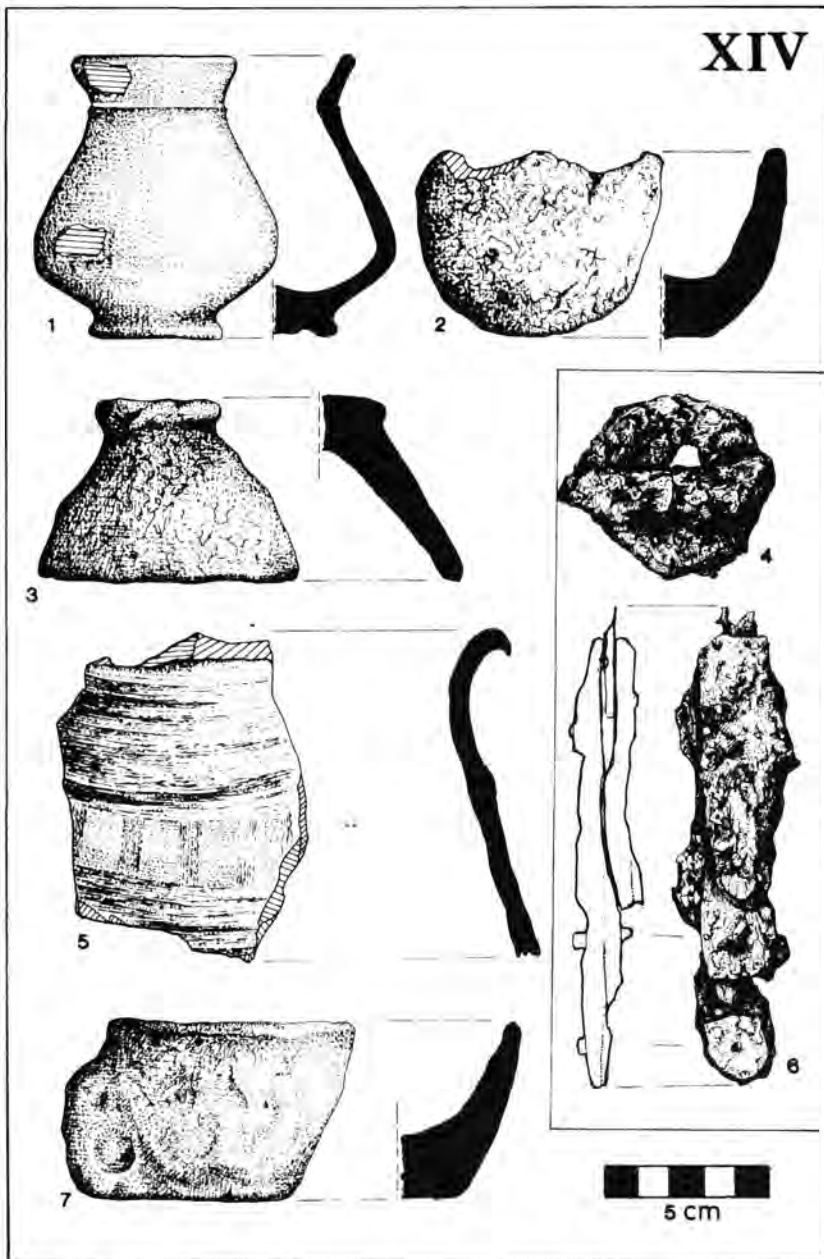
XI. tábla. 1-4=szórvány.

XII. tábla. 1 = szórvány, 2-4 = 8. ház
 5 = III. ház, 6 = 6. ház.

XIII. tábla. 1,2,4,6=szórvány,
3,5=8. ház.

XIV. tábla. 1-3,5,7=szórvány, 4=37. gödör,
6=40 gödör.

A tápéi korai avar kard

SIMON LÁSZLÓ

(Nagykörös, Arany János Múzeum)

Tápé község Kerekgyöp nevű határrészén az algyői olajmező művelésével kapcsolatban az SZT-1-es tankállomás, a 85-ös és a 151-es olajkút közötti területen az elmúlt évtizedekben egy nagy kiterjedésű avar temető egyes részleteinek leletmentéseire került sor több ízben is.¹ Az 1988. évi földmunkák során Kürti Béla által feltárt 22 sír közül² a 11. férfi sírban Deszk G.8. és Kiszombor O.2. típusú övvel jellemezhető speciális korai avar kard került elő.

Az egyélű ezüstveretes kard teljes hosszúsága 96.5 cm, ebből 14 cm jut a markolatra. A hüvelytorkolat 3.5 cm-es nagyobbik átmérője szerint a penge legnagyobb szélessége kb. 3 cm lehet. A kard díszítése kissé eltér a szokásostól. Bordázott szalagokkal szegélyezett sima lemez borítja a markolat végét és tövét (1., 6. kép), valamint a kardhüvely végét (3., 6. kép). A két függesztő melletti tokrész – eltérően a többi rokon lelettől – díszítetlen (1-2. kép). A kardfüggesztő szerkezetet is tartó D alakú bélésfa ívelt részét 1 cm széles, elülső oldalán ezüst, hátsó oldalán bronzszalag szegélyezte. A tartófül – aminek egyébként ebben az esetben semmi funkcionális szerepe nincs, s csak a szakirodalomban gyökeret vert elnevezés miatt hívom így – belső mezőjében 2-2 gyöngysorkeretes kerek rekeszbe foglalt kék üvegberakás látható. Valamennyi ezüstszerelék erősen kopott, ebből a kard hosszú ideig tartó vagy a szokásosnál intenzívebb használatára következtethetünk. Erre egyébként a nyilván megsérült koptató rézlemezrel történő kiegészítése is utal (3. kép 2., 6. kép).

Egy-egy, a hüvelyt körbefutó 0.8 cm széles vaspánthoz rögzítették a kardot tartó 2 cm külső átmérőjű vaskarikát. Közülük csak az egyik maradt meg (4. kép). A szóban forgó vaspánt minden bizonnyal egymást fedő és szöglyukkal áttört két végét és a függesztőfül bélésfáját egy hurkos fejű szög fogja össze. Ebbe a hurokba kapcsolták azt a vasgyűrűt, amelybe befűzték a kardot tartó szíjat.

A kardhüvely az egyik keskenyebbik oldalon (5. kép) jól látható illeszkedés szerint két vájatolt falemezből készült, mégpedig – Szalay Zoltán meghatározása szerint – valamilyen tölgyféléből.

A penge rendkívül rossz megtartású, morzsalékos anyagú, Székely Levente kohómérnök vizsgálata nyomán ennek lemezes és igen nagy fokú korróziója, valamint a törésfelület csiszolása és citromsavas maratása utáni mikroszkópikus felvételei bizonyítják a több keskeny vaslemezből történő, egymásra kovácsolt réteges szerkezetet és a penge mechanikai tulajdonságainak javítása érdekében végzett tudatos hőkezelést. A

¹ Kürti Béla 1983. 197.

² Kürti Béla s.a.

kardlap hossz tengelye a lapos markolatvas hossz tengelyétől kissé a fok felé elhajlik, s ez a kardnak kissé ívelt jelleget ad.

A tápéi lelet két igen lényeges részletben tér el a szokványos nemesfémveretes kardoktól. Egyik ilyen részlet a felfüggesztés módja. Vaspánttal a tokhoz rögzített vaskarika nyilvánvalóan inkább a díszítetlen kardoknál lehetett gyakori. Ez az egyszerű felfüggesztőszerkezet azonban majdnem mindig a korrózió áldozata lett, s csak egyetlen ilyen ismerünk a tápéin kívül: Tiszavárkony-Hugyinpart 84. sírjának kardján. A karikában végződő markolattal és keresztvassal ellátott kétélű (IV. típusú) kard hüvelyének közepe táján volt a pánt és a függesztő karika.³ Két másik fegyveren csak a tartópánt maradt meg. Az egyik a Kishegyes (Mali Idos, Jugoszlávia) 84. sírjából származik.

A leírás szerint az ezüst és bronzszerelékes, egyenes, egyélű, keresztvas nélküli (I. típusú) kard markolata "alatt a hüvelyt három pántkarika erősítette. Ilyen pántkarika volt a kardhüvely középpontján, csak valamivel szélesebb bronlemezéből."⁴ Bár publikációjában Gubitz Kálmán nem említett másik karikát vagy gyűrűt, a tápéi kard mégis kétségtelenné teszi, hogy ezekhez rögzítették a kardot tartó karikákat. Hasonló a helyzet a vác-kavicsbányái temető 301. sírjában talált kardnál: a penge közepe táján megvan a bronzból készült keresztpánt, a karika azonban itt is hiányzik.⁵ Az persze természetes, hogy ezek a pántok vagy szalaggyűrűk nemcsak a tartószerkezetet rögzítették a kardhüvelyhez, hanem azt körülfogva egymáshoz szorították a hüvely két vajatolt falemezét is.

A nemesfémveretes kardoknál általában a bélésfához rögzített kengyelszerű pántba (Dabas-Paphegy, Kiszombor O.2. sír, Visegrád stb.) vagy drótból készült hurokba (Deszk G.8. sír) fűzték a kardot tartó szíjat. Magát a tartófület 2 pánt rögzítette a kardhüvelyhez. Mindeztől a tápéi az első olyan nemesfémveretes korai avar kard, amelynek tartószerkezete egyetlen pánttal felerősített vaskarika. A tápéi kardnak ez a részlete igazolja azt a nézetemet, amely szerint a tartófül P, D vagy ha úgy tetszik R és hármásívű megformálása mögött csak a karddíszítő hagyományok különbözősége rejlik, funkcionális szerepe nincs, és az egymástól eltérő kardtípusokat sem jelöli.

Fettich Nándor 1926-ban megjelent francia nyelvű és Csallány Dezső 1939-ben megjelent Korai avar leletek c. tanulmánya nyomán terjedt el a korai avar kardok P füles, egyenes markolatzáródású, keresztvas nélküli, illetve hármásívű, függesztőfüles, keresztvasas, gyűrűs markolatvégződésű típusokra való beskatulyázása.⁶ Ezek a részletek valóban jellemzőek az avar kardokra, de típusokra osztásuknál a használatukat befolyásoló tulajdonságok az elsődlegesek. Eszerint beszélhetünk egyenes, egyélű, keresztvas nélküli (I. típusú) és ugyanilyen, de keresztvassal is ellátott (II. típusú) kardokról, illetve kétélű, egyenes, keresztvas nélküli (III. típusú) és ugyanilyen, de keresztvasas (IV. típusú) kardokról. Ezt a típusbesorolást megtalálhatjuk Csallány Dezső idézett munkájában is, a kutatók egy része azonban elsiklott fölötte. Hogy két, viszonylag friss példát hozzak erre: Erdélyi István 1982-ben megjelent monográfiája szerint „A korai avar kori kardokat általában a tok tartófülei, illetve a markolata alapján szokták csoportosítani” – írja és a továbbiakban P füles és hármásívű kardokról érte-

³ Közöletlen lelet, az adatot Kiss Attilának köszönöm. L. *Kiss Attila* 1962. 66., XXXVII. t. 6.

⁴ *Gubitz Kálmán* 1911. 125.

⁵ *Tettamanti Sarolta* 1972. 58.

⁶ *Fettich, Ferdinand* 1926.; *Csallány Dezső* 1939. 134-141.

kezik.⁷ Bálint Csanád Bécsben megjelent német nyelvű könyvében hasonlóképpen két csoportja van a korai avar kardoknak. Az elsőhöz az egyenes markolatvégződésű P fűles, a másodikhoz a hármásívű függesztőfűles, szimbolikus keresztvassal ellátott gyűrűs markolatvégződésű fegyverek tartoznak.⁸ A korai avar kardok tartófülek alapján történő csoportosításával újabban Garam Éva foglalkozott, ő azonban került az összes korai avar kardra vonatkozó általánosításokat.⁹

Visszakanyarodva a tápéi lelethez: a D alakú tartófülekkel ellátott kard nem sorolható egyik, fentebb említett kardtípushoz sem, enyhén ívelt pengéje ugyanis a későbbi szabvány egyik jellegzetességének korai meglétét bizonyítja. Ezt és a hozzá hasonló, ugyancsak kissé ívelt kunpeszéri, nemesfémveretes és szintén D tartófüles kardokat, valamint a fokéles tarnaméri fegyvert a korai avar kardok V. típusába soroltam.¹⁰

A tartószerkezet mellett a tápéi kard másik figyelemre méltó részlete a penge enyhén ívelt kialakítása. Ez nem unikum a korai avar korban, de igazából csak a 670/680 körül betelepülő második avar néphullám kezén feltűnő szabvány sajátja. A korai avar kardok alapos vizsgálata során azonban arra a meggyőződésre jutottam, hogy a "szabványosodás" folyamata már 670/680 előtt megkezdődött a Kárpát-medencében. Ezt a következő tények támasztják alá.

1. Általános tendencia, hogy a korai avar kor második felében (626/635 – 670/680) a korábban az egyélűvel nagyjából azonos arányban használt kétélű kardok száma erősen megcsappant, a kétélűnél keskenyebb pengéjű és könnyebb egyélű kard domináns típusá vált. Ennek oka a könnyűlovasság szerepének megnövekedése, illetve a korábbi évtizedekben jelentős szerepű páncélos lovasság számának csökkenése. Ez végsősoron a nagy áldozatokat követelő Bizánc elleni expanzív külpolitika felhagyásával, illetve az avarság életmódváltozásával magyarázható.

2. Az összes ismert méretű korai avar kard alapján tényként megállapítható, hogy a kétélű fegyverek teljes hosszúsága és a legnagyobb pengeszélessége nagyobb, mint az egyélűeké. Az egyélű (I-II. típusú) kardok dominánssá válásával egyidőben, tehát a 7. század 2. harmadában, az egyélű és kétélű kardok között korábban meglévő méretbeli különbségek csökkentek. Ez, valamint az alább ismertetett 3 lelet arra utal, hogy az avar kardkovácsok tudatosan törekedtek a megváltozott körülményeknek jobban megfelelő szálfegyver létrehozására.

A sopron-téglagyári egyélű kard legnagyobb pengeszélessége 4.8 cm. Ez a méret messze meghaladja a 32 ismert pengeszélességű egyélű fegyver súlyozott számtani középértékét (3.3 cm), sőt a leggyakoribb pengeszélességű csoport (3-3.9 cm) felső határát is: Sajnos a soproni kard hegye hiányzik, ezért nem lehet egyértelműen meghatározni annak formáját. Korántsem biztos ugyanis az, hogy az egyélűeknél általános fokhoz kerekített hegye lehetett ennek a fegyvernek. A környei 35. sír egyélű kardjának hegye ugyanis a soproninál lényegesen keskenyebb penge mellett a kétélűkével azonos módon a kardlap középvezetében található. A harmadik ún. hibrid leleten, a kétélű tiszavasvári fegyveren szintén a kardhegy kialakítása rendhagyó, az egyik élhez kerekített.

⁷ Erdélyi István 1982. 178-

⁸ Bálint, Csanád é.n. 156.

⁹ Garam, Éva 1990. 254-256.

¹⁰ Az idézett leletek irodalmát és a korai avar kardok fejlődéstörténetét részletesebben I. Simon László s.a.

E fenti példákból nyilvánvaló arra következtetni, hogy a kardhegy elhelyezésének fontos szerepe volt a kard tökéletesítésében. Ezt alátámasztja a tarnaméri egyenes kard is, amely már fokéles. Az új fegyver kialakításának másik útja az egyélű kard pengéjének kissé ívelt kialakítása. Ezt a fejlődési fokozatot képviseli a tápéi kard is, valamint a már említett kunpeszéri példányok. Amikor e kétféle kardtökéletesítési eljárást egy fegyveren ötvözik, létrejön a szablya. Jelenlegi ismereteink szerint ez a Kárpátoktól keletre, nézetem szerint a pontusi sztyeppén, vagy a Kaukázus előterében történt, időben a korai avar kor második felével párhuzamosan. A kutatás esetlegességével magyarázható furcsa véletlen, hogy a "szablyásodás" folyamatát végig tudjuk követni a kárpát-medencei korai avarságnál, de a folyamat végterméke mégis a kelet-európai sztyeppéről ideérkező nomádok kezén tűnik fel először. Mindez véleményem szerint a Duna-Tisza vidékétől a Kaukázus északi előteréig terjedő területen élő népek közötti tágabb-szorosabb etnikai kapcsolatokkal, továbbá a bizonyos ideig és mértékig politikai kontaktusokkal is befolyásolt, azonos vagy egymáshoz közelálló életformából adódó fejlődésbeli rokonsággal magyarázható.¹¹

IRODALOM

Bálint, Csanád

é.n. Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien - Köln.

Csallány Dezső

1939 Kora avarkori sírleletek. Folia Archaeologica I-II. 121-180.

Erdélyi István

1982 Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Budapest

Fettich, Ferdinand

1926 Garnitures des forreaux des sabres du temps des Avars, en Hongrie. Arethusa (Avril). Paris. Separatum.

Garam, Éva

1990 Bemerkungen zum altesten der Avarzeit. In: Heruig Friesinger - Falko Daim (hrsg.): Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 2. Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch Historische Klasse Denkschriften, 204. Band. Wien

Gubitz Kálmán

1911 A kishegyési régibb középkori temető. Archaeologiai Értesítő 31. 122-134.

Kiss Attila

1962 Az avarkori fegyverzet kérdéseihez. A tiszavárkonyi avar temetőrészlet. Egyetemi szakdolgozat. ELTE Régészeti Tanszék, Budapest.

Kürti Béla

1983 Az avarok kora. In: Kristó Gyula (szerk.): Szeged története 1. Szeged. 162-208.

s.a. Tápé-85. kútkörzet. Régészeti Füzetek Ser. 1.No.42.

Simon László

s.a. Korai avar kardok. Studia Comitatus 21.

Tettamanti Sarolta

1972 Vác-Kavicsbánya. Régészeti Füzetek Ser.1.No.25. 58.

¹¹ A lelet feldolgozásának lehetőségéért ezúton is köszönetet mondok az ásató Kürti Bélának. A kardot Koltay Orsolya restaurálta. Munkáját, valamint Szalay Zoltán és Székely Levente anyagmeghatározásban ill. anyagvizsgálatban nyújtott segítségét ezúton is megköszönöm. E rövid tanulmány előadásaként elhangzott a Móra Ferenc Múzeum 1990. november 29-i konferenciáján.

DAS SCHWERT DER FRÜHEN AWAREN VON TÁPÉ

László Simon

In Tápé im 85. Brunnengebiet wurde im 11. Grab ein einschneidiges, silberbeschlagenes Schwert gefunden, die Gesamtlänge beträgt 96.5 cm, davon ist der Griff 14 cm. Die Scheidenöffnung hat einen grössten Durchmesser von 3.5 cm, so ist die breiteste Stelle der Klinge ca. 3 cm. Die Langsachse der flachen Klinge des Schwertrückens ist gebogen, so bekommt das Schwert einen leicht gekrümmten Charakter. Die Silberbeschläge sind stark abgenutzt. An einem die Scheide umlaufenden 0.8 cm breiten Eisenband wurden die die Waffe haltende 2 cm Aussendurchmesser Eisenringe befestigt.

Das Schwert von Tápé weicht in zwei Einzelheiten von dem allgemeinen mit Edelmetall beschlagenem Schwert der frühen Awaren ab. Die eine solche Einzelheit ist die Methode des Aufhängens. Die Aufhängekonstruktion aus einem Band an der Scheide befestigten Eisenringen ist für das frühe Zeitalter der Awaren sehr selten, wahrscheinlich waren die ungeschmückten Schwerter (z.Bsp. 84 Grab von Tiszavárkony-Hugyinpart) die öfteren. Die die Aufhängekonstruktion verdeckenden Halteringe in der Form eines D haben keine funktionelle Aufgabe, die waren nur Schmuck.

Die zweite solche charakteristische Einzelheit ist die leicht gebogene Form der Klinge. Darum kann man diese Waffe zu dem V. Typ der Schwerter der frühen Awaren einordnen. Hierher gehören Funde, bei denen man schon eine Charakteristik der späteren Säbel beobachten kann. Das leicht gebogene Schwert von Tápé und ebensolche - übrigens in der Ausführung auch ähnlich - Waffen von Kunpezér sollten neben dem spitzenscharfen Schwert von Tarnaméra erwähnt werden. Ihr Erscheinen ist ein organischer Teil der Entwicklung der frühen Awarenschwerter. In der zweiten Hälfte des frühen Awarenzeitalters (626/635 - 670/680) - übrigens kann das Schwert von Tápé am Anfang dieser Zeitperiode gefertigt worden sein - wurde der Gebrauch der zweischneidigen Schwerter in der Hintergrund gedrängt, das einschneidige Schwert gelangte immer mehr in den Vordergrund. Gleichzeitig verringerten sich die Unterschiede der Masse der Gesamtlänge und der grössten Klingebreiten in der ersten Hälfte dieses Zeitalters. Diese Erscheinung wird als Tendenz gültig, natürlich gibt es auch hier Ausnahmen. Bei einigen konkreten Funden ist wiederum eindeutig festzustellen, dass die einzelnen Hauptcharakteristiken der ein- und zweischneidigen Schwert vertauscht wurde. Zum Beispiel aus der Ziegelei von Sopron eine ungewöhnliche breite Klinge; die Spitze der einschneidigen Waffen aus dem 35. Grab von Környe fallen hier nach der Methode der zweischneidigen Waffen in die Mitte des Schwertblattes; das zweischneidige Schwert aus dem 1. Grab von Tiszavasvári-Koldusdomb ist an seiner Spitze ähnlich der der zweischneidigen an der einen scharfen Kante etwas abgerundet.

Diese mit dem V. Typ zusammen lassen die Absicht der Perfektion der frühen Awarenschwerter erkennen. Diese Erscheinung spiegelt die sich zeigende Tendenz in Richtung der Entstehung der Säbel wider. Die Gründe dafür sind durch die Veränderung des Lebensstils im Zusammenhang mit den Veränderungen der Kampftechnik der Awaren zu erklären.

Der entstandene Säbel kam dann endlich erst um 670/680 in die Donau-Theiss-Gegend und zwar mit der zweiten Volkswelle der Awaren. Nach meiner Meinung ist die Entstehung der Säbel - nicht unabhängig von der Entwicklung im Karpatenbecken - in der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts auf der osteuropäischen Steppe oder im Vorgebiet des Kaukasus geschehen.

1.

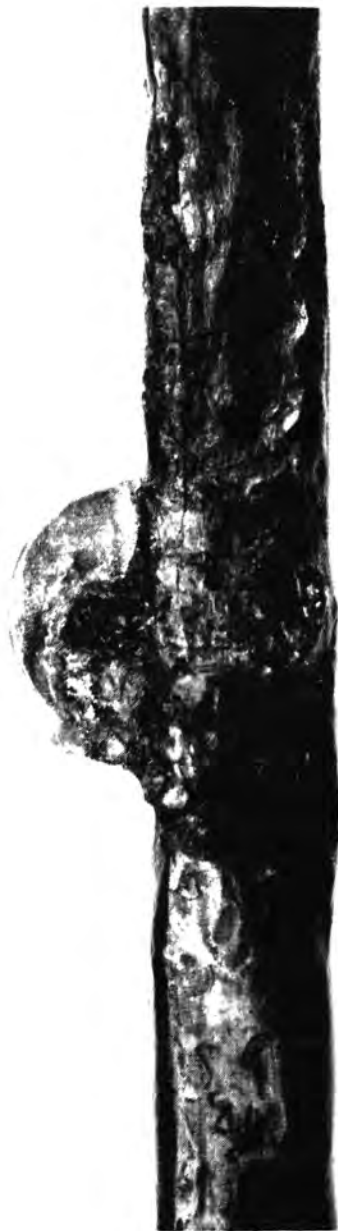

2.

1. kép. 1. A tápéi korai avar kard markolata és a hüvely felső része. 2. A kard markolata és a hüvely felső része hátulról.

1.

2.

2. kép. 1. A kardhüvely középső része. 2. A kardhüvely középső része hátról.

1.

2.

3. kép. 1. A koptató. 2. A koptató hátulról.

4. kép. A tápéi kard függesztő szerkezete.

5. kép. A kardhüvely oldalnézetben.

6. kép. A kard teljes ábrázolása.

A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10-11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka)

KOVÁCS LÁSZLÓ

(Budapest, MTA Régészeti Intézete)

1. Nemrégiben, Nebojsa Stanojev katalógusának¹ ismertetése kapcsán át kellett tekintenem a múzeum egynemely régi anyagát. A Kürti Béla szíves előzékenységtől kísért munka minden eredményét vitacikkemben² természetesen nem tudtam közreadni, ezért az alábbiakban élek a számomra nagyvonalúan felkínált közlési lehetőséggel.

2. Oroszlámos (Banatsko Arandelovo, opšt. Novi Kneževac) – vasútállomás ("Vinograd"):

Az 1879. márciusi nagy árvíz után már június 11-én megindult Szeged városának újjáépítése, s az 1883-ra befejeződött munkálatok kiváltotta kereslet kielégítésére 1879/80-ban Oroszlámoson téglaegetőket állítottak. Ekkor bukkantak az első sírokra, majd a további földmunkák alkalmával 1898-ban, 1900-ban, 1901-ben és 1903-ban újabb temetkezéseket semmisítettek meg, sőt az utóbbi alkalommal hármat fel is tártak, továbbá eredménytelen hitelesítő ásatást is végeztek. Újabb földmunkára és sírbolygatásra 1906-ban, 1907-ben és végezetül 1909-ben került sor. Az 1906. előtt előkerült, s a 3 sírlelet kivételével szórványlelet minőségű tárgyak zömét Reizner János, Tömörkény István és Hampel József adta közre³, később csak kataszterszerű összefoglalásokra⁴, vagy egy-egy jelentősebbnek ítélt darab említésére⁵ futotta. A teljes leletanyag közreadását az tette szükségessé, hogy N. Stanojev említett munkája hiányosan, sőt a meglévő kapcsolatokat is megbontva, mindössze a közölt leletanyagokat tekintette át.⁶

¹ STANOJEV 1989.

² KOVÁCS 1990.

³ REIZNER 1898; HAMPEL 1900, 674-676; TÖMÖRKÉNY 1904; HAMPEL 1905, II. 654-656, III. 430; HAMPEL 1907, 125-128 és 20-21.t.

⁴ KISLÉGHY NAGY 1912, 307; TÖMÖRKÉNY 1913; a legteljesebben, de hiábákkal: FÉK 1962, 22: No. 55.

⁵ PI.BÁLINT 1936, 211-213; FETTICH 1937, 84; CSALLÁNY 1959, 300; COMŞA-BICHIR 1960, 229; CSALLÁNY 1970, 272; BÁLINT 1973. 18.á., 21.á; MESTERHÁZY 1980, 102; DEMO 1983, 271, 278, 280; KÜRTI 1983. 272-273. közötti 12. fénykép: a., vö. uo. 751; KISS 1985, 251-258; KISS 1987, 131-132; S. PERÉMI 1987, 127; RÉVÉSZ 1988, 142; KOVÁCS 1989-90, 67; BÁLINT 1991, 244-245; KOVÁCS 1992, 87.

⁶ STANOJEV 1989, 14-19.

2.1. 1879/80-ban (vö. 2.7. pont), "midőn Szeged újra épült, az oroszlamosi vasúti indóház mellett lévő dombokon (Back Bernát) téglálegetőket állított ..., s ott több sírra bukkantak, hol a halottak vázain bronzkarpereczeket találtak. Ezekből egy pár, egyszerű sodronykarperecz (minden ékítmény nélkül) a Szeged városi múzeumba került." ⁷
MFM A leleteknek nincsen nyoma (1. kép 1.).

2.2. 1898 őszén, "midőn az oroszlamosi indulóház mellett lévő és a téglálegetőkkal átellenes magaslatról⁸ nagy tömegű földet hordtak el, ismét több sírra akadtak. Az egyik sírban az embervázzal együtt egy lócsontváz is volt. Kabók Ferencz munkavezető látta a garmadába hányt csontok között a lófejet, s gerinc- és lábszárcsontokat, de a midőn a régiségek után kérdezősködött, a munkások azt állították, hogy semmit sem találtak. Utóbb az egyik munkás Kabóknak mégis öt darab régiséget adott át azon kijelentéssel, hogy semmi mást nem találtak. Az így megmentett és a szegedi múzeumba került régiségek kétségen kívül egy nagyobb leletnek csak kis töredékét és részletét képezik" – írta Reizner J.,⁹ jó érzékkel utalva arra, hogy az ilyesféle leletekből rendszerint több szokott előkerülni.

Az átadott régiségek (2. kép 1-5.): ¹⁰

1. Kéregöntésű, aranyozott ezüst csüngős veret (d). Téglalap alakú felső tagját három keretelt hosszúkás dudor díszíti, egykor a teljes felülete aranyozott lehetett. Hátoldalán két szalagfülecske. Vékony lemezből préselt, teljesen aranyozott, egykor levél alakú, áttört alsó tagja időközben hiányossá vált. Méretei: 1.6 x 1.1, illetve 1.6 x 1.2 cm.

2. Kéregöntésű (?), ezüst rombusz alakú ingnyakdísz-veret (c) sima kereteléssel, sarkain kisebb, közepén nagyobb dudorral. Hátoldalán egy lemezfülecske maradt. H: kb. 2.4 cm.

3. Öntött bronz, négyszirmú rozettás kantárveret (b), sima kereteléssel, domború középrésszel. Hátoldalán négy (0.5-0.6 cm-re kiálló) szegecs. Egykor valószínűleg a teljes felülete ónozott, s polírozott volt, ennek nyomai a minta peremén még felismerhetők. Felszínén keresztirányú öntési hiba. Á: 2.6 cm.

4. Vastag ezüstlemezből kivágott levél alakú csüngő (a), amelyre az ugyanebből kivágott lemezfület egykor két kicsi szegeccsel erősítették fel. A hajdani ezüstlemez leveles-indás mintázatú nagyobb tárgya minden bizonnyal egy hajfonatdísz-korong le-

⁷ REIZNER 1898, 190.

⁸ Amely Reizner J. 1901.XI.18-i leltárkönyvi bejegyzése szerint a vasúttól nyugatra feküdt, vö. 2.6. szakasz!

⁹ REIZNER 1898, 190-192. Ezt és a korábbi leletanyagot hiányosan, tévesen 1900-as előkerülési idővel, s a 7. századi avar kaganátus korából származtatva említette: GIRIĆ 1962, 12-13.

¹⁰ "Oroszlamosi lelet (magyar pogánykori) részint vétel, részint eredeti ásatás útján származott ... A lelet egy részének rajza és leírása közölve van" az Arch-Ért 18 (1898) 184, 190-192. lapjain: Reizner J. leltárkönyvi bejegyzése 1898.XII.10-én a 10./1898. tételnél.

hetett¹¹, poncolt díszítésének háttérében a régvolt aranyozás nyomai már alig kivehetők. A csüngő bal széle sérült, lemezfülének fele az egyik szegeccsel elveszett, s nyomát csak a beütött szegecslyuk jelzi. Mellette egy másik, részben a csüngő peremét metsző lyukacska esetleg a korongról maradt meg. M: 4.4 x 3.35 cm.

5. Vékony ezüstlemezről kivágott levél alakú csüngő (a), amelyet a csüngő vonalát követő széles, aranyozott felszínű árokkal kiemelt, hasonló alakú, homorú felületű középmező díszít. A lemez nyúlványaképpen kivágott, s visszahajlított, időközben pedig hiányossá vált lemezfület egy vörösréz szegecs rögzíti, a fül mellett egy, a hátoldalról átütött aprócska lyuk. A csüngő jobb széle és csúcsa hiányos, a felülete lyukacsosra korrodálódott; az előkerülésekor kissé épebb volt. M: 4.5 x 3.25 cm.

MFM lt. sz.: 10./1898. a(4-5), b(3 = 53.203.1), c(2 – elveszett), d(1).

2.3. A MFM leltárkönyvi bejegyzése¹² alapján elképzelhető, hogy 1898 őszén kisebb ásatásra is sor került, s mivel mind a leltárkönyvi tétel első alszámain, mind pedig Reizner J. közleményében ugyanaz a munkavezetőnek átadott öt tárgy (1-5.) szerepelt, lehetséges, hogy az "eredeti ásatásból" az alábbi, Hampel J. közölte leletek¹³ valók (2. kép 6-15., 3. kép 16-17.):

6-7. Két kéregöntésű, ezüst, kerek ingnyakdísz-veret (e). Sima keretelésű domború felületük közepén kerek bemélyedés; a peremszéli árkolás felül kis háromszögű nyelvecskét képez. Hátoldalukon 2-2 szalagfülecske. Á: kb. 1.5 cm.

8. Tömören öntött bronz, félgömbfejű fülesgomb (f), h: 1.65 cm.

9-12. Két nagyobb és két kisebb, kerek metszetű huzalból készült, nyitott varkocskarika (h, g). A nagyokat Hampel J. ezüstnek tartotta, de a megmaradt példány bronz, á: 2.5 cm. A kisebbeket bronznak nevezte, de az ép példány ezüst, á: 2.1 cm. A másik karika kettétört, á: kb. 2 cm.

13. Apró, kerek metszetű bronzhuzalból készült s-végű karika (g), á: kb. 1.5 x 1.3 cm.

14. Átlátszatlanul fehér, lapított gömb alakú üvegyöngy (m), á: kb. 0.9 cm.

15. Nagy termetű kutya szemfogából készített, a végén átfűrt amulett (l), h: kb. 4.7 cm.¹⁴

¹¹ Bálint Csanád szíves közlése szerint, egy feltételezett korong díszítésének megszerkesztése a megmaradt mintarészlet alapján nem megoldható, mégis hasonló mintaelemeket csak hajfonatdísz-korongról ismerek: pl. Tiszabercel (SzSzB)-Ráctemető 4. sír, Derecske (HB)-Földesi út: CSALLÁNY 1959, 299: 9.á.1-2; 303: 11.á.1.

¹² Vö. 10. jegyzet!

¹³ Vö. REIZNER 1898, 184: 1-5.á. és HAMPEL 1900, 675: 78.t. c.1-5. ill. HAMPEL 1900, 675: 78.t. a.3-4, b.1-10.

¹⁴ Az átfűrt disznóagyarként szereplő - TÖMÖRKÉNY 1913, 244. - kutya fogat Bökönyi Sándor határozta meg, szívességét ezúton is megköszönöm.

16. Vaskengyel (i). Aszimmetrikusan körte alakú, trapéz formájú füllel, talpalója hiányos. Sz: 13.8 cm.

17. Vas csikózabla töredéke (j), amely Hampel J. szerint a kengyellel együtt került elő.¹⁵ Szájvása kettőbe hajtva, karikái csonkák voltak.

18. "Tíz db. kis vas részlet"(k), azaz időközben megsemmisült, ismeretlen rendeltetésű vastöredékek.

"A földhordások alkalmával nem a síroknál, hanem távolabb két érmet találtak, egy I. Lipót-féle 1704. évi ezüst duariust és egy II. Constantinus-féle kisebb bronzérmet."¹⁶ Utóbbi akár a temetőből származhatott, de utalás vagy bizonyíték híján nem vettem fel e jegyzékbe.

MFM lt. sz.: 10./1898. e(6-7), f(8), g(11-13), h (9-10), i(16), j(17), k(18), l(15), m(14), közülük csak a 8-9, 11-12 és 16. sz. maradt meg.

2.4. 1899 elején írott cikkének végén Reizner J. megjegyezte, hogy "a földhordási munkálatok az ősszel újból megindulnak amikor a leletekre remélhetőleg nagyobb gondot fognak fordítani".¹⁷ Talán ekkor került elő két, Hampel J. által 1900-ban már közreadott kengyel¹⁸, amelyet azonban sem 1899-ben, sem 1900-ban nem leltározta be a szegedi gyűjteménybe (3. kép 19-20.):

19-20. Két vaskengyel (-). Az egyik aszimmetrikusan lapított kör alakú, lapos füllel, belső sz: 12, m: 10.2 cm volt. A másik aszimmetrikusan körte alakú, széles füllel, belső sz: 11, m: 10.6 cm volt.

2.5. 1900-ban a földelhordás az 1898. évi helyszínen folytatódott: "Oroszlámoson az állomás ház mögött lévő dombot a szegedi pályaház udvarának kiszélesítése és feltöltése céljából a vasút lehordatta. Azon a helyen már az 1898. évi munkálatok alkalmával magyar pogánykori sírokra és leletekre akadtak (lásd 10./1898. sz.). A jelen munkálatok alkalmával is megbíztam Szíjártó Mihály pályafelügyelőt és előleges jutalomban is részesítettem, hogy az előforduló leletek alkalmával kíméletesen és óvatosan járjon el, a munkásokra felügyeljen, s őket jutalom kilátásba helyezésével buzdítsa és vigyázatra kötelezze.

Több sírra akadtak ugyan, de a munkások akkordba voltak fogadva, s így a szaggatás útján foganatosított munka körül óvatosan el nem járhattak. Így nem csoda, hogy a

¹⁵ Megállapításának hitele kétséges, mert velük egy helyről (egy sírból?) származtatta a HAMPEL 1900, 675: 78.t. b-c. alatti ékszerek is, jöhetnek utóbbiak közül a c. jelzetűek biztosan 1898-ból valók: HAMPEL 1900, 674. A kengyel és zabla összetartozása mellett szólhat Tömörkény I. megjegyzése egy 1903-ban ugyanitt talált kengyel kapcsán: TÖMÖRKÉNY 1904, 265.

¹⁶ REIZNER 1898, 192.

¹⁷ REIZNER 1898, 192.

¹⁸ HAMPEL 1900, 674, 675: 78.t. a.1-2.

¹⁹ A lowry (lowre) tévesen angoloskodó alakja a német Lore szónak, jelentése: keskeny-vágányon közlekedő, rendszerint lóvontatású vasúti kocsi, csille, vagy alacsony, nyitott vasúti teherkocsi: TESZ II. 789.

leletek elkallódtak, a lowrekba¹⁹ hányattak, s elvesztek. Az utólag bekerült csekély-
ségek egészen azonosak az 1898. évi leletekkel. Nevezetesen" (3. kép 21-23.):²⁰

21. Öntött ezüst csüngős veret levél alakú felső tagja (d), egyedülállóan furcsa
díszítéssel. Hátlapján 3 szegecs, a függesztőfüle letört. M: 2.2 x 1.6 cm.

22-23. Két s-végű karika (c). Mindkettő kerek metszetű huzalból készült. A
nagyobbik ezüst, a fele hiányzik, s-vége letört, á: 2.4 cm. A kisebbik bronz, az s-
vége hiányos, á: 1.2 cm.

24. "Vasból készült zablátöredék" (b).

MFM lt. sz.: 12./1900. b(24), c(22-23), d(21)²¹, közülük csak a 22-23. sz. van
meg.

2.6. 1901-ben a földelhordás másutt folytatódott. "A szegedi pályaudvar építéséhez,
illetőleg a rendező pályaudvar kikerülésére szolgáló új pályatest kiépítéséhez a
szükséges óriási földanyagot Oroszlámosról szállították, de nem a vasút mentén lévő
nyugati, hanem a keleti halomból, mely (Magyar)Majdán felé húzódik.

Itt a földszagatás alkalmával egymástól 2-3 méternyi távolban, sorban, öt sírra
akadtak. Az egyik sírban egy lófejet is találtak. Nem mindenik sírban találtak
mellékleteket, de az egyikben több bronztárgyra akadtak, amelyeken a munkások
megosztottak. Némelyik munkástól a vasúti pályafelügyelő elkérte a neki juttatott
részeket. Így a lelet több felé került, abból azonban beszolgáltattak"²² (4. kép 25-28.):

25. Kéregöntésű bronz, hosszúkás csizmaveret (b-c). Nyíl alakú testét két vasok
indából kinövő hegyes levél díszíti, amely egy gyűrűből kibomló palmettacsokorba
végződik. Hátoldalán 3 szegecs volt. Kettétört, két darabját más-más kézből szerezte
meg a múzeum. H: 3 cm.

26. Apró, tömör öntésű, bronz félgömbfejű fülesgomb (e). Reizner J. bejegyzése
szerint "ebből igen soknak kellett lennie". H: 1.2 cm.

27-28. Két bronzból öntött, ellipszis alakban meghajlított, gerincelt felületű szíjbuj-
tató (f), á: 1.7 x 0.8 cm.

29. Bronz "halántékkarika" (d). A leltárkönyv szóhasználata alapján eldönthetetlen,
hogyan sima vagy s-végű volt-e?

30-31. Két bronzkarperec, az egyik kettétörve (a).²³

²⁰ Reizner J. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1900.X.20-án a 12./1900. tételnél. E leletek
közöletlenek, a 12./1900.a. egy bütyökdíszes őskori agyagsésze.

²¹ A tárgyról csak Bálint Csanád 1967-68-ban készített rajzocskája maradt fenn.

²² Reizner J. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1901.XI.28-án a 10./1901. tételnél.
Közöletlen leletek, vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 264-265.

²³ A 25. sz. veret felső része, továbbá a 30-31. sz., Molnár István rábéi lakos adományára, a
többi tárgyat Papity István és Kósó Mihály rábéi lakosok 80 fillérért adták el a múzeumnak.

MFM lt. sz.: 10./1901. a(30-31), b-c(25), d(29), e(26), f(27-28), közülük a 29-31. sz. elveszett.

2.7. 1903-ban tovább folytatódott a munka, amelynek körülményeiről részletes leírás maradt. A beszámolót a június 16-án a helyszíntre utazott Reizner J. készítette, aki tapasztalhatta, hogy a földhordás ekkor már csaknem véget ért. Mivel a terepet ő jól ismerte, a színhely adatait túlzottan szűkszavúan ismertette, ezért az az alábbiak alapján egyértelműen nem azonosítható!

"Az újszegedi állomásház létesítése végett ott rendkívüli mérvű földfeltöltésre volt szükség. A földet a vasút Oroszlámosról vonatokkal hordotta s mintegy 2 hét alatt az óriási földmozgósítás befejezve volt. A földbánya az oroszlamosi állomás mellett lévő parton nyitattott, de most nem a falu felé eső parton²⁴, hanem az ellenkező, az állomástól északkelet felé eső részen történtek a munkálatok, azon kigödrözések folytatásaképp, a hol az 1879/80-ik évben Back Bernát tégláégetésre már bányát nyitott.

A földbányászás szaggatás útján történt. A 2-6 méter magas partokat akkordban dolgozó munkások szaggatták le és hányták a földet a lowrekba, hogy a kikötött idő alatt azokat megtöltsék s a vonatokat a rövid időközökben útnak indíthassák. Szóval a legnagyobb sietséggel folyt a munka az egész vonalon.

Előzetesen a vezető mérnökségnél történt közbenjárásom ridegséggel találkozott, de a midőn bizalmas úton értesültem a leletek előfordulásáról ... Stelczel (Frigyes) üzletvezető helyettes úrhoz fordultam, ki intézkedett a leletek azonnal való átadása ügyében.

Június 16-án magam is a helyszíntre kimenvén, a leletek származása és előfordulása felől a munkásoktól kérdezősködtem, de kevés biztosat tudhattam meg. Nevezetesen: a mintegy 2 holdnyi területen összesen 13 sírra akadtak. Ezen nem szorosán, hanem szórványosan, kisebb nagyobb távolságokra egymástól fordultak elő. A sírokban a csontvázak jobbára fejjel kelet és lábbal nyugat irányban voltak fektetve, a föld felszínétől 40-90 cmr. mélységben, a mit talán annak lehet tán tulajdonítani, hogy a föld felszínét valamikor egyengették. Tudnivaló ugyanis, hogy a halom a korábbi időkben szőlővel volt beültetve, s azért a helynek mostani neve is: Vinograd.

A munkásoknak különösen feltűnt, hogy mindjárt az első napokban az egyik sírban lófejet és ló lábszár csontokat is találtak. (A lófej valamint a koponya félre tétetett és utóbb Török Aurelnak átadatott.)²⁵ Ugyanitt kengyel és más vastárgyak is fordultak elő, közöttük egy 25 cmr hosszú tör vagy nyíl alakú, ezentúl zabla vas, de a melyek teljesen szétmállottak.

Nem minden csontváz mellett voltak mellékletek. De hogy a leletek közül melyek együvé valók, melyek fordultak elő egy-egy sírban, megállapítani nem lehetett, mivel a sírok sokszor félig szakadtak le, a leletek másik része a földben maradt és csak később került elő:²⁶

Az előkerült leletek (4. kép 32. – 9. kép 114.):

32-41. Tíz kéregöntésű, ezüst, kerek ingnyakdész-veret (r). Szegélyük nyolcszirmú virág alakú, a közepükön kiemelkedő dudor. Hátlapjukon 2-2 szalagfülecske, némelyik-

²⁴ Vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 265.

²⁵ A koponyának a TM Embertani Tárában nincsen nyoma; Pap Ildikó szíves felvilágosítását ezúton is megköszönöm.

²⁶ Reizner J. bejegyzése a MFM leltárkönyvébe 1903.VI.18-án a 21./1903. tételnél, s e szövegnek sokszor szó szerinti átvétele: TÖMÖRKÉNY 1904, 265.

ken a felvarró fonál maradványaival. Egyetlen töredékes, valamint egy jellegtelen példánya maradt, m: 1.5 cm.

42-47. Hat kéregöntésű, ezüst csüngősveret kerekedően szegletes, az előzőkhöz hasonló felső tagja (s), az aljukon hosszú, kampós szalagfüllel. Hátoldalukon 2-2 szalagfülecske. Egyetlen példánya sem maradt, m: kb. 1.7 x 1.3 cm.²⁷

48. Kéregöntésű, aranyozott ezüst csüngősveret (sz). Domborodó, kerek felső tagjának közepét, s levél alakú alsó tagjának szélét árkolás köríti. Egykor valószínűleg a teljes felülete aranyozott volt, ennek leginkább az árkolásban maradt nyoma. A kerek tag hátoldalán két szalagfülecske, h: 2.9 cm.

49. Kéregöntésű, aranyozott ezüst, rombusz alakú ingnyakdísz-veret (t). Gömböcskés sarkai között gyöngyosoros szegély keretezi a gülásan kiemelkedő közepét. Aranyozásának csak a barázdás mélyedésekben maradt nyoma. Hátoldalának két lemezfülecskéje letört, ezek helyettesítésére a két távolabbi sarokgömböcskébe hátulról fűrt felvarrólyuk szolgált. Az egyikben megmaradt a varrófonál maradványa, h: 2.6 cm.

50-51. Két tömör öntésű, lapított gömbfejú fülesgomb (u). A meglévő példány bronz, a leltárkönyv mindkettőt ezüstnek határozta meg. A másik, hiányos fülű, "jóval kisebb" példány elveszett. H: 1.3, illetve kb. 1.1 cm. A közölt rajzocskákkal²⁸ szemben a leltárkönyvi vázlaton a meglévő ép fülű gombot kettősen körbefutó vonal, s annak kétoldalán sugaras vonalkázás díszítette, mindennek ma semmi nyoma.

52. Ezüst füles félgomb (ü). Félgömbös testén gyűrűcske közvetítette fülecske. Elveszett, h: kb. 1.9 cm volt.²⁹

53-68. 16 kerek préselt, aranyozott ezüst, női ruhadíszveret (v). Domború középrészét kiemelkedő gyűrű, hétkaréjos csillagminta, s gyöngyosoros keret övezte. Egykori aranyozásának csak a minta mélyedéseiben maradt nyoma. Szegélyénél felvarrólyukak voltak. Egyetlen példány sem került elő épen, s időközben mindegyik megsemmisült. Á: 3 cm volt.³⁰

69-75. 7 kerek, öntött, aranyozott ezüst női ruhadíszkorong (aa). Domború közepét kiemelkedő gyűrű, valamint kétkaréjos, bimbókban végződő mintázat övezi. Utóbbi a sima kerettel hét kiemelkedő félellipszis alakú mezőt zár be. Egykori aranyozása csak a minta mélyedéseiben maradt meg. Minden példány egykor 2-2 hátoldali szalagfülecskével készült, amelyek közül négy korongon az egyik vagy mindkettő letört. Egy ép és egy hiányos szalagfülű példányon 1-1 felvarró lyuk is látható. A leltárkönyvben csak 6 példány szerepel. Á: 3.2 cm.

76. Kéregöntésű, ezüst, négyszegletes csizma-veret (q). Lyukas közepét gyűrű övezi, ehhez négy szív alakú, közöttük négy apró, csepp alakú szírom csatlakozik. Hátlapjának

²⁷ TÖMÖRKÉNY 1904, 268, 268: D:23, 25-26. ábra

²⁸ TÖMÖRKÉNY 1904, 267, 268: D.19-20. ábra

²⁹ TÖMÖRKÉNY 1904, 267, 268: D.21. ábra

³⁰ TÖMÖRKÉNY 1904, 266, 268: D.5-6. ábra

mind a négy szegecse letört, ezért a két átellenes sarkán hátulról kifűrt lyukakon át varrhatták fel. Sz: 2.3 cm.

77-78. Különlegesen szép, öntött, aranyozott ezüst gömbsorcsgős függőpár (w, zs). Vastag, lemezes öntésű függőjének középrése csepp alakú, ebben sugaras vonalkázású sáv köríti az egyező formájú belső kivágást. A függő kerete ívelődően fut, a sarkain és az alján hurkokat képez, s ezek mellett három helyen is áttört. Ellipszis alakú karikája hiányos. Alsó függesztőhurkára korrodálódott a csüngőjének akasztógyűrűje, s mivel a megmaradt csüngőn ez a gyűrű részben megvan, bizonyos, hogy utóbbi a függő elveszett párjához tartozott. A csüngő öt bogyója oldalról lapított gömb alakú, s a köztük lévő pálcagat egykor a dróttal csavarást utánzóan barázdált volt. Valószínűleg a függőpár teljesen aranyozott volt, de az aranyozás csak a csepp alakú középrészen maradt meg összefüggően, másutt csupán nyomokban. H: 4.4, sz: 2.6, a csüngő h: 5.25 cm.

79-81. 3, kerek metszetű bronzhuzalból készült, nyitott varkocskarika (g), á: 2.8 x 2.6, illetve 2 cm. A harmadik, említett példánynak csak rajza jelent meg, téves (a 88.-ra utaló) szöveg kíséretében, á: kb. 2.2 x 1.8 cm.³¹

82-88. 7, kerek metszetű huzalból készült s-végű karika. 2 nagy, vastagabb ezüsthuzalból, bordázott s-véggel (bb), á: 2.7 x 2.9, illetve 2.4 x 2.9 cm. 3 kisebb, vékonyabb ezüsthuzalból: 2 sima (cc, dd), a harmadik hiányzó s-véggel (h), á: 1.6 x 1.9, illetve 1.1 x 1.4, végül 1.3 x 1.5 cm. 2 kisebb, kerek metszetű bronzhuzalból készült, az egyik bordázott (h), a megnyúltabb (cc) sima s-véggel, á: 1.8 x 1.9, illetve 1.5 x 1.9 cm.

89. Háromrét hajtott, kerek metszetű bronzhuzalból csavart varkocskarika (j), az egyik végén hurokkal, a másikon kampóval. Á: 3.6 x 3.9 cm.

90. Mintegy 80 szemből álló, szürke pasztagyöngysor (ff), benne apró hengeres, lapított gömb, kettőskúpos, kéttagú és csurgatott felületű gyöngyökkel. Mind elveszett.³²

91-92. Ezüst, kikerekedően szélesedő végű, nyitott lemezkarpercepár (y). Vastag teste kívül, középen szélesen árkolt, kiszélesedő végeire csepp alakú, levélcsozorban végződő, teljes felületükön aranyozott ezüst vereteket szegecseltek fel úgy, hogy 3-3 szegecsükből az elülső kettőt a karperec belső oldalán durván elkalapálták, a harmadikat pedig levágták és a végét laposra verték. A rátétek közepe csepp alakú rekesznek kivágott, ezt sima, majd fogazott, végül ismét sima keretelés övezi. A rekeszekből feltehetőleg irrizálódva széthullott és kiesett az üvegpasztabetét, amelynek egyenes széléit a ragasztó-töltékanyagban megőrződött lenyomata mutatja. Á: 6.9 x 7.3, sz: 1.4, a veret: 2.8 x 1.8 cm, illetve á: 7.35 x 7.3, sz: 1.5 cm.

93. Bronz, kikerekedően szélesedő végű, nyitott lemezkarpercec (n). Végeire csepp alakban kidomborodó felületet kalapáltak, amely az előző karperecpárhoz hasonló rátétet helyettesít. Végei szembenálló szélén 1-1 kívülről fűrt lyukacska, feltehetőleg az

³¹ TÖMÖRKÉNY 1904, 266, 266: B. 3, 1, 6. ábra

³² TÖMÖRKÉNY 1904, 268, 269: E.8. ábra: Reizner J. kagylóhéjból készültek írta le őket.

ékszer átmérőjét csökkentő, összehúzó fonal számára. Pántján egy keresztirányú repedés, valószínűleg az anyagszerkezet hibája kiváltotta korrózió. Á: 6.6, sz: 1.3 cm.

94. Ezüst, kikerekedően szélesedő végű, nyitott lemezkarperec (n), szemközti végeinél a fentiével egyező céllal, ugyancsak előlről fűrt 1-1 lyukacsával. Á: 6.4 x 5.8, sz: 1.1 cm.

95-98. 4 bronz, hegyesedően nyitott végű huzalkarperec (l). Az első kettétört: ennek végeit 7-7 keresztirányú, majd 1-1 x-alakú rovátkolás díszíti, á: 6.6 cm. A másik két db á: 6.6, illetve 5.6 x 6.4 cm. A negyedik, deformált példány közöletlen maradt, á: 5.5 x 6.6 cm.

99. Egy kerek metszetű bronzhuzal háromrétre hajtásával és megcsavarásával készített huzalkarperec (m). Mindkét vége hurkosan zárult, s ebben a huzalvéget spirálisan megtekerték. Elveszett, á: kb. 7.1 x 7.3, v: 0.3 cm volt.³³

100. Aranyozott ezüst, négygömbös fejesgyűrű (x). A megfelelő alakúra kivágott ezüst alaplemezéhez ezüst szalagkarika, és a teljes felületén aranyozott ezüstlemezről préselt domború fej csatlakozik. Utóbbi kerek rekesz-kivágását sima és fogazott sáv övezi, négy kiugró negyedgömböcskével. A fejlemez a dudorok alatt durván visszahajlított, illetve levágott és elkalapált szegecsekkel erősítették fel az alaplemeze, a megfelelő helyen együtt a szalagkarikával. Egykori, minden bizonnyal üvegpasztabetétje kiesett. Á: 2.5, a fej á: 2.3 x 2.4 cm.

101. Ezüst, öntött(?) fejesgyűrű (o), ellipszis alakú, közepén csonkagúla alakban kiemelkedő, oldalt rovátkolással díszített fejjel, és a fej kétoldalán 3-3 barázdával ékes karikával. Elveszett, á: kb. 2.3 x 2.6 cm volt.³⁴

102. Három (?) kerek metszetű ezüsthuzalból láncszerűen fonott, elkalapált végű huzalgyűrű (i). Elveszett, á: kb. 2.3 cm volt.³⁵

103. Három (?) kerek metszetű ezüsthuzalból csavart huzalgyűrű (ee), amely a "végeinél vékonyodó és kinyitható"(?). Ez a leírás sem az ábrázolt két³⁶, sem a meglevő egyetlen példányra nem illik. Az előbbieket á: kb. 2.3 cm volt, az utóbbi á: 2.2 x 2.1 cm.

104. Vasár (z). Lemezes, farostokkal borított nyéltüskéje kerek metszetű hegyé keskenyül. Egykor h: 8 cm volt, jelenleg 7.65 cm.

105. "25 cmr hosszú tör vagy nyíl alakú" vastöredék (vö. 2.7. bevezetője), amely teljesen szétmállott, s leltározásra sem került. Esetleg tegez-oldalpálca lehetett.

106. Vékony ezüstlemezről kinyírt levél alakú csüngő (p). Közepén ellipszis alakú mélyedésben csepp formájú, alul dudorossá váló kiemelkedés. Ezüstlemez szalagfüle

³³ TÖMÖRKÉNY 1904, 266, 267: C.6. ábra

³⁴ TÖMÖRKÉNY 1904, 267, 268: D.15. ábra

³⁵ TÖMÖRKÉNY 1904, 269, 269: E.1. ábra

³⁶ Vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 268, 266: B.2. vagy 268: D.18. ábra

részzegeccsel van felerősítve. Felülete kereszt- és ferde irányú gyűrődésekkel tagolt. Egykori állapotához képest tönkrement: szélei kitöredeztek, felszíne összerepedezett. M: 3.5 x 2.9 cm.

107-109. Körte alakú, aszimmetrikus vaskengyel pár, valamint egy hasonló kengyel (c-e). Különböző mértékben mindegyik töredékes, hiányos. Az egyik, egykor csak hiányos szárú kengyel (c) csupán töredékeiben maradt meg, azonosítani az ép füle alapján lehetett: hajdan 15 x 16,5 cm méretű volt. A másik (d) hasonló, de hiányos fülű és szárú volt, 12 x 14 cm mérettel. A harmadiknak (e) a füle és talpalója egyaránt hiányosan került elő, s kis mérete – 13 x 9 cm – miatt gyermekkengyelnek határozták meg.³⁷ Az utóbbi 2 példány megsemmisült.

110. "Zabla vas", amely teljesen szétmállott (vö. 2.7. bevezetője), s leltározásra sem került.

111-112. 2 vas hevedercsat. Az egyik kisebb, és lekerekített téglalap alakú volt (a), jelenleg kettétörötten hiányos, m: 5.1 x 4 cm. A másik nagyobb volt (b), de már hiányos állapotban leltározták be, m: 6.4 x 5.1 cm.

113. "Agyagedény (f) fül nélkül, szájánál összehúzódó. Korongon készült, s egész oldala párhuzamosan körülfutó, mélyen bevágott vonal díszítéssel. Pereme kissé lecsorbult. M: 13 cm." Elveszett, rajza sem maradt.³⁸

114. Bronzhuzal, a végein behajlítva (k). Két darabra tört. Ismeretlen rendeltetésű volt, h: 4 cm. Időközben elveszett.³⁹

MFM lt. sz.: 21./1903. a-b(111-112), c-e(107-109), f(113), g(80-81), h(82), i(102), j(89), k(114), l(95-98), m(99), n(93-94), o(101), p(106), q(76), r(42-47), s(32-41), sz-v(48-68), w(77), x(100), y(91-92), z(104), zs(78), aa(69-75), bb-dd(83-88), ee(103), ff(90). Közülük elveszett: 34-47, 51-68, 81, 90, 99, 101-102, 105, 108-110, 113-114. 21./1903. t (49=53,203.5.).

2.8. Reizner J. helyszíni szemléjének napján, 1903. június 16-án⁴⁰, három sír előkerülésénél volt jelen (10. kép 115-125):

1/1903. sír: hátonfekvő, nyújtott helyzetű felnőttsontváz, m: 60-70 cm, t: Ny-K. Mellékletei:

115. Jobb kezének egyik ujján nyitott huzalgűrű.⁴¹

³⁷ A gyermekkengyelről csak egy leltárkönyvi vázlat maradt meg.

³⁸ TÖMÖRKÉNY 1904, 266.

³⁹ TÖMÖRKÉNY 1904, 269, 269: E.7. ábra

⁴⁰ A leltárkönyvben tévedésből július 16. szerepel, jöllehet a beírás június 18-án kelt, s az akkor megnevezett hitelesítő ásatásra csak július 13-14-én került sor, vö. 2.9. szakasz, valamint TÖMÖRKÉNY 1904, 269.

⁴¹ Mivel beletározásra sem kerültek, e sírok ékszereit nem lehet a leírások alapján biztonságosan azonosítani, ezért az alábbiak csak feltételezések: vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 269: E.6. ábra

116-117. A mellen I. László (1077-1095) rossz állapotú 2 érmeje (CNH 25, 26). MFM leltározásra sem kerültek.

2/1903. sír: az előbbtől 3 méterre, hasonló helyzetben fekvő felnőttcsontváz.

Mellékletei:

118. A jobb kéz egyik ujján több szálból csavart huzalgyűrű.⁴²

119-121. A mellen egy töredékes és 2 fél érme: Salamon (1063-1074) verete (CNH 19), valamint I. Lászlóé (CNH 26, 33).⁴³

MFM leltározásra sem kerültek.

3/1903. sír: az előbbtől mintegy 10-11 méterre lelt, hasonló helyzetű felnőttcsontváz.

Mellékletei:

122-123. "Két halántékkarika, az egyik nagyobb és vastagabb sodronyból."⁴⁴

124-125. "Két kisebb függő, (az) egyik vége visszahajló kunkorodással"⁴⁵ (s-végű karika?).

126-127. A mellen egy ép érme, I. László verete (CNH 36), továbbá egy eredetileg kettéhajtott érme meghatározhatatlan töredéke.

MFM leltározásra sem kerültek.

2.9. Reizner J. bízott abban, hogy további leletek is előkerülnek, ezért Szegedre visszatérve (?) "a munkásoknak Tóth Antal Rábén cím alatt postai utalványon 10 K(rona) jutalmat" küldött⁴⁶, s hozzáfogott egy hitelesítő ásatás megszervezéséhez, "azon szomszédos területeken, melyeket a vasút elhordás alá ki nem sajátított. Nagy reményeket fűztem – írta – különösen a leásott területhez eső sarokhoz, vagyis a szöglethez, mint a hol" a 21/1903. w-aa sz. leletek (= 69-75, 77-78, 91-92, 100, 104) előfordultak.

"Az ásatás iránt való előmunkálatokat a helyszínén elrendeztem, az engedélyt a földtulajdonos részéről kieszközöltem s dr.Török Aurel egyetemi tanár is, mint ki ásatásaimban való részvételt már régebben óhajtotta – megérkezvén, a munkásokkal együtt a helyszínén megjelentünk" (1903. július 13-án).

"A leásott területtel párhuzamosan, északi irányban, hogy a sírok legkönnyebben észlelhetők legyenek, számos kémlő árok készült, de két napi fáradalmas munkásság eredmény nélküli volt. S mivelhogy a kiszemelt terület, különösen a sarok még learatva sem volt, annál fogva a munkálatokat itt egyelőre felfüggesztettük" (július 14-én).⁴⁷

⁴² Vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 269, 266: B.2. vagy 268: D.18. ábra valamelyike (vö. 36. jegyzet); a 209: E.1. ábra nem lehet, mert az fonott gyűrű (vö. 35. jegyzet).

⁴³ A leltárkönyvben s a publikációban - TÖMÖRKÉNY 1904, 269: 2. jegyzet - egyaránt az egyik I. László érme téves CNH 20 meghatározása szerepel. Helyesbítve: TÖMÖRKÉNY-HARSÁNYI 1912, 12; TÖMÖRKÉNY 1913, 244. Típus nélkül említette az érmeket: JOVANOVIĆ 1977, 153-154; STANOJEV 1989, 14. Más tekintetben: KOVÁCS 1989-90, 67; KOVÁCS 1992, 87.

⁴⁴ Vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 269: E.4-5. ábra?

⁴⁵ Vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 269: E.3. ábra?, a másik kép nélkül.

⁴⁶ Reizner J. leltárkönyvi bejegyzése a 21./1903. tétel végén.

⁴⁷ Reizner J. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1903. július 13-14-re vonatkozólag. Vö. TÖMÖRKÉNY 1904, 269.

2.10. 1904. január 20-án bekövetkezett halála megakadályozta Reizner Jánost az ásatás folytatásában.

A földmunkálatok azonban nem szakadtak meg, s 1906-ban újabb sírokra bukkantak: "A múlt év végén értesített Tánczos Jakab államv(asúti) főmérnök úr, hogy e helyen tavasszal végzendő földmunkákhoz egy munkavágányt fektetvén le, az e célra készített bevágásban, a halom oldalában, 50-60 centiméterre a földszintől régi sírokra találtak az alábbi leletekkel" ⁴⁸ (10. kép 128-134.):

128. Lira alakú bronzcsat (g) pecek nélkül, h: 2.8 cm.

129. Kerek metszetű bronzhuzalból készült, nyitott varkocskarika (f), á: 2.8 cm.

130. Kerek metszetű, háromrét hajtott bronzhuzalból csavart, hurkosvégű karperec (e). Hurkai között a drótvégből alakított spirál tölti ki, á: 6.5 x 7, v: 0.2 cm. Kettétört, ragasztott példány.

131. Rombusz alakú(?) vasnyílcsúcs (d) tüskés pengetőredéke, h: 5 cm.

132. Körte alakú, aszimmetrikus vaskengyel (b) téglalap alakú füllel, s hasonló szíjnyílással. Szárai laposak, bordázott talpalója kicsorbult. Több darabból összeragasztott, m: 15.6, sz: 11.7 cm.

133. Vas csikózabla(?) töredéke (c): v-alakban összehajtott szájvasai, végének gyűrűiben a zablakarikák töredékeivel, sz: 10 cm.

134. Kis méretű fazék (a). Átlagosan iszapolt, homokkal és apró, általában fehér kavicszemcsékkel soványított. Kézikorongon formált. Fenekén a korong falapjának lenyomata: párhuzamos sorokban egyenes bemélyedések. Az edényfal belső oldalán kikapinthatók a hurkatechnika varrat-nyomai. Alakja tömzsi, hordószerű, a legnagyobb kihasadása magasságának középső harmadában van. Rövid ívelt nyakán kihajló, ferdén levágott a perem, s a belső ívén a fedő számára készített hornyolat látható. Díszítése: ötágú eszközzel a felső és középső harmadára hullámvonalkötegeket, az alsóra pedig egyenes vonalkötegeket karcoltak. Égetése átlagos minőségű, törésfelülete háromrétegű. Külseje halvány árnyalatú vörösesbarna (MUNSELL 5YR 7/4-6/4). Előkerülésekor csak a pereme volt csorba, időközben keresztben kettétört, ma összeragasztott. M: 11.1, peremá: 9.6, á: 11.1, fenéká: 6.3 cm.⁴⁹

MFM lt.sz.: 1./1907. a(134), b(132), c(133), d(131), e(130), f(129), g(128), h(135). Közülük elveszett: 128-129, 131, 133, 135.

2.11. 1907 nyaráig sor is került az előre bejelentett földhordásra, s ekkor Tóth Antal napszámos⁵⁰ "újabb leletre akadt, amiket Tánczos Jakab főmérnök úr rövid úton

⁴⁸ Tömörkény I. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1907.I.2-án az 1./1907. tételnél. A leletek közöletlenek.

⁴⁹ Az edény részletes leírását Takács Miklós szívességének köszönhetem.

⁵⁰ Aki talán azonos azzal, aki az 1903. júniusi jutalmat felvette, vö. 2.9 szakasz bevezetője!

beküldött. Ezek az alábbiak:"⁵¹ (11. kép 136-140, 12. kép 1-2):

136-138. 3 aranyozott bronz, kéregöntésű, nyulánk szív alakú övveret (e). Lapos keretelésű felületük két, egymással szembe fordított indából oldalra hajló háromszirmú virággal díszített, a veret hegyes végére háromlevelű palmetta borul, alján pedig a megtört vonalú keret alkotta zugban csepp alakú bimbó ül. E veretek egykor 2-2 szegeccsel voltak az övre erősítve, de a szegecsek eltörvén, másodlagosan a két végüknél fűrt lyukakon át varrták fel őket. A felső lyuk széle mindhárom, az alsóé csupán az egyik példányon kitört. Egy másik vereten a felső lyukszél kitorése után a háromlevelű palmetta közepébe fűrtak új felvarró lyukat. Á: 2.1 x 2.5 cm.

139. Kerek metszetű vékony bronzhuzalból készült, nyitott varkocskarika (c), á: 2.5 x 2.75 cm.

140. Pofarudas zabra egyik, bronzból öntött oldalpálcája (b). Egykori vas szájvasának csak a nagyobbik szíjnyílás oldalára rozsdásodott nyoma maradt meg. A másik oldalpálca elő sem került. A meglelt pálca a végei felé vékonyodik, s a végein egy-egy csonkakúpos-kúpos, két körbefutó barázdával tagolt fejecske ül. A pálca közepéből nyúlik oldalra az ívelt oldalú trapéz alakú, egy-egy félkörös illetve téglalap alakú szíjnyílást tartalmazó szíjfül. H: 11.1, a fül: 3.2 x 2.5 cm.

- Szarvasagancs egyik bogából kialakított bogozó (a). Ívelt teste keresztirányban átfűrt, hosszirányban pedig üregesen kivájt. A két lyuk között, valamint a peremén fémgűrű (bronz?) nyoma. A hegye megkopott, h: 10.6, á: 1.6 x 1.4 cm. Kora bizonytalan, s semmi esetre sem őskori zablápálca.⁵²

- "11 cm hosszú, 3 cm széles bőrdarab" (f). A veretekhez tartozása ellen szól, hogy szegecslyuk nélküli. Kora bizonytalan.

- Öntött bronz övmerevítő pálca (d). Félkör metszetű teste 17 dudor sorozatából áll, sima hátoldalán 8 meglevő, csaknem 0.4 cm vastag szíjra illő felerősítő szegecs. M: 7.85 x 0.45 cm. Késő antik korú lelet.⁵³

- 17. századi ezüst díszű (g).

MFM lt. sz.: 16./1907. a(-), b(140), c(139), d(= 53.86.38), e(136-138), f-g(-). Közülük elveszett: 139., továbbá a 16./1907.f.

2.12. A temető bolygatásának utolsó adata 1909-ből való. "Az államvasútnak az orozslámosi vasúti állomás mellett levő földbányájából, ahonnan már nagyszámú magyar pogánykori leleteink vannak, került elő az alábbi két bronztárgy, amelyeket Torlai Arthur mérnök úr adományul beküldött"⁵⁴ (11. kép 141-142):

141. Ezüst, szélesedően kikerekedő, s háromkaréjosan végződő, nyitott lemezkarpe-

⁵¹ Tömörkény I. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1907.VII.15-én a 16./1907. tételnél. Közöletlen leletek.

⁵² Kovács Tibor szíves véleményét ezúton is megköszönöm.

⁵³ Vö. BULLINGER 1969, 56: 35-37. á., V-VIII, XXII, XXIV.t. stb. H. Vaday Andrea szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

⁵⁴ Tömörkény I. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1909.X.29-én a 13./1909. tételnél. Közöletlen leletek.

rec (a). Egykor eltört, s megbóvítvé, más összetételű ezüstlemez közbeiktatásával kijavították. Á: 6.2 x 6.4, sz: 1.5-1.9 cm.

142. Háromrét hajtott, kerek metszetű bronzhuzalból készült, csavart huzalkarperec (b). Hurkosra formált végeit a huzalvégből kialakított spirális tölti ki, á: 7.1 x 6.9, v: 0.4 cm.

MFM lt.sz.: 13./1909. a(141), b(142).

2.13. Az oroszlamosi vasútállomás környékén 1879-et követően 1909-ig több helyen is semmisítettek meg temetkezéseket, s e helyeket a leletekkel foglalkozók automatikusan egyetlen lelőhelyé vonták össze. Sajnos a terepet szemtanúként is ismerő Reizner J. feleslegesen tartotta a részletes topográfiai leírást, ezért az alábbi rekonstrukciónál a feljegyzések összevetésére és az 1990.IV.12-i helyszíni szemlénk megfigyeléseivel való egyeztetésre kényszerültem.⁵⁵

A vasútállomás és vágányhálózat építéskor az állomás területének DK-i végénél széles bevágást kellett nyitni a falu és Majdán között, DNy-ÉK-i irányban húzódó 5-6 m magas, széles dombvonulatban (1. kép 3-4.). Valószínűleg már ekkor megbolygathatták a temetőt, de erről híradás nem maradt. A szegedi leltárkönyvi bejegyzések összevetéséből egyértelműen kiderül, hogy 1898-ban és 1900-ban az állomás mögött, azaz a vasúttól DNy-ra, a bevágásban bontották tovább a dombot, 1901-től kezdődően pedig átellenben, a vasúttól ÉK-re, ugyancsak a bevágást szélesítve folytatták a munkát.⁵⁶

A földelhordáshoz ily módon volt elegendő a legrövidebb iparvágány építése, s ezért valószínű, hogy 1906-1909-ben továbbra is e két hely valamelyikén dolgoztak, azaz a temető egész bolygatott területe egy hozzávetőlegesen 100-150 m átmérőjű körbe foglalható.⁵⁷ Nem hihető, hogy a vágányoktól ÉK-re, mintegy 300 m-re kezdődő újabb földbánya (1. kép 5.) lehetett a szóban forgó lelőhely egyik része, mert ekkor elképzelhetetlen lenne, hogy a temetkezések többi részét a vasúttól DNy-ra, azaz legalább 300 m-re találták volna meg.

Bizonytalanabb az 1879/80-as években lelt karpereces sírok származási helye. Ha Back Bernát a tégláégetőit ekkor nem az újabb, a romjaiban még ma is meglévő téglagyár helyén (1. kép 6.) állította fel, hanem az agyag hosszabb távú szállítását elkerülendő, a "kigödrölések" mellett, akkor azokat a vasúttól ÉK-re, azaz az 1901-1903. évi lelőhely köré nyére telepíthette, s így érthetővé válna Reizner J. megjegyzése az 1898. évi leletek találási helyéről.⁵⁸ E feltevessel szemben az is elképzelhető, hogy a tégláégetőket mégis a későbbi téglagyár helyére állították, ez sem mondana ellent Reizner J. fenti megjegyzésének, de akkor az 1879/80-as leleteknek egy másik, min. 7-

⁵⁵ A helyszíni szemlén Szekeres László vezetésével még Benkő Elek, Jankovich B. Dénes és Takács Miklós vett részt.

⁵⁶ Vö. a 2.2, 2.5, ill. a 2.6. és 2.7. szakaszok bevezetője!

⁵⁷ vö. KOVÁCS 1988, 146, 152: 11-12. jegyzet. Lehetséges, hogy 1903. júniusában elérték a temető szélét, emellett tanúskodna az I. László érmék előkerülése. A júliusi eredménytelen ásatás nem feltétlenül ugyanezt jelentette, mert akkor Reizner éppen a jellegzetesen honfoglalás kori leletek előkerülési helyének környékén, tehát aligha a temetőszélen dolgozott: vö. 2.9. szakasz bevezetője!

⁵⁸ Vö. a 2.7. és a 2.2. szakasz bevezetője!

800 méterre fekvő temetőből kellett volna származniuk, amelynek létre egyéb bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Az Oroszlámos-vasútállomás lelőhelyen 1879/80-at követően 1909-ig bizonytalan számú sírt semmisített meg. Több temetkezés látott napvilágot 1879/80-ban, 1898-ban⁵⁹, 1900-ban és 1906-ban, egy vagy több 1907-ben és 1909-ben, legalább 5 1901-ben, s legalább 16 1903-ban. Természetesen ez semmitmondó összegzés, valószínűsőbb ha a 10. sz. valamelyik évtizedétől a 11. sz. végéig használatban volt, nagy köznépi temetővel számolunk, amelynek akár többszáz sírja is elpusztulhatott. A földet egyenesen a vagonokba termelő, teljesítménybérben dolgozó kubikusok nem tudtak a leletekre ügyelni, ezt jelzi – amint az alábbiakból kitűnik – a férfiakra jellemző viselet, fegyverzet, a Salamont megelőző magyar királyok érméi hiánya, továbbá a rendszerint sorozatban mellékletül adott díszek (pl. csüngős veretek, rombusz alakú veretek, csizmaveretek, rozettás lószerszámveretek stb.) kis mennyisége, a páros tárgyak töredékes volt (pl. a gömbsorcűsüngős függők, kengyelek stb.), valamint a szegényebb 10. és a 11. századi temetkezésekre jellemző, egyszerű, de nehezen észrevehető karikaékszerek alacsony száma.⁶⁰

Az oroszlámos-vasútállomási lelőhelyen alkalmanként előkerült régiségek – az 1-3/1903. sírok leleteit leszámítva – szórványeletnek tekinthetők. Néhány más vagy bizonytalan korú tárgytól eltekintve⁶¹ a teljes leletanyag a 10-11. századból származtatható. Ennek első csoportját azok a tárgytípusok alkotják, amelyek inkább a honfoglaláskorból valók, jóllehet még a következő század elején is előfordulnak: kerek ingnyakdíszveretek (6-7, 32-41), csüngős ingnyakdíszveretek (1, 21, 42-48)⁶², rombusz alakú

⁵⁹ Ekkor legalább 4 sír előkerülése valószínűsíthető. A rozettás lószerszámveret és a levél alakú csüngő, valamint a rombusz alakú ingnyakdísz-veret nem lehetett együtt, egy sírban a csüngős ingnyakdísz-verettel: SZÓKE 1962, 24, 26, ritka kivétel: Tiszaeszlár (SzSzB)-Vörösmarty u. 3. sír: CSALLÁNY 1970, 267-268, 34.t.:1-18. Ezenfelül az "ásatási anyagban" 3 kengyel maradt meg.

⁶⁰ Ugyanakkor lehetséges, hogy egy-egy gazdagabb sír tárgyai jobban magukra vonták a figyelmet, s így elképzelhető, hogy hasonló összeállítási technikája miatt egyazon női sír melléklete volt a díszes karperecpár és gyűrű (91-91, 100).

⁶¹ Vö. a 2.3. és a 2.11. szakasz vége! Megemlítendő, hogy GIRIC 1962, 12-13. véleményével szemben, korai avar korra utaló leletek nem kerültek elő.

⁶² A közkedveltnak számítható, mélyített közepű kerek ingnyakdísz-vereteken (6-7) - vö. Rábé-Anka sziget 1. sír: 4a. alább! - kívül, a többi csüngőtlen vagy csüngős példány egyedi kivételnek tűnik. A virágmintás példányok mindkét típusa (32-41, 42-47) feltehetőleg egyetlen készlet tartozéka, hasonló Marosgombás (Gimbas, jud. Alba) 2. sírból ismeretes: BÁLINT 1991, 131: 41.t.27. Párhuzam nélküli egy másik csüngős veret (1) négyzetes felső tagja, áttört alsó részének viszont van megfelelője: Szentés (Cs)-környéke: BÁLINT 1991, 252: 63.t.a.20; vö. UO, 133: 42.t.9-14. Amennyire szokványos egy további csüngős veret (48) kerek felső része (BÁLINT 1991, 124-128: 36-39.t., 133: 42.t.14-15), annyira ritka az egyszerű levél alakú csüngőrésze: Hódegyháza (Jazovo, opšt. Čoka)-Proletarska u., 5. sír: STANOJEV 1898, 46-49. Az utolsó példány (21), ha egyáltalán csüngős veret felső tagja, akkor egyedülálló alakú és díszítésű, s csak közvetett megfelelői vannak: Nagykamarás (Bé)-Bánkút, Szabadkígyós (Bé)-Pálligeti tábla 1. sír: BÁLINT 1991, 131: 41.t.14-15; Szeged (Cs)-Algyő 42. sír: KÜRTI 1978-79, 33: 5.á.2. A csüngős veretekről: BÁLINT 1991, 123-132; DEMO 1983; a mélyített közepű, kerek ingnyakdísz-veretek viseletéről: KÜRTI-SZEGFŰ 1983, 258-259. közötti 37. grafikai melléklet: b; a csüngős ingnyakdísz-veretek viseletéről: uo. 266-267. közötti 39. grafikai melléklet.

ingnyakdíszveretek (2, 49)⁶³, ruhadísz veretek (53-68)⁶⁴, ruhadísz korongok (69-75)⁶⁵, szíjbujtatók (27-28)⁶⁶, a nyíl, illetve négyzet alakú csizmaveretek (25, 76)⁶⁷, varkocs-karikák (9-12, 79-81, 89, 129, 139), gömbsorcsőngős függők (77-78)⁶⁸, kutyafog

⁶³ A rombusz alakú ingnyakdísz-veretek mindkét típusa általánosnak nevezhető, s Oroszlámos környékén is előfordult. Az ötdudoros példány (2) megfelelőiből: Eperjes (Cs)-Takács tábla 5. sír: BÁLINT 1991, 64: 17.t.2-12; Hódmezővásárhely (Cs)-Szakálhát 47. sír: BÁLINT 1936, 210: 71.t.; Hódegyháza 6. és 8. sír: STANOJEV 1989, 47; Kecel (BK)-Vádéi dűlő 1. sír: FETTICH 1937, 104; Kiszombor (Cs)-E. temető: BÁLINT 1991, 275: 61.t.a.14; Orosháza (Bé)-Pusztai I. tanya: DIENES 1965, 9.t.6; Szeged-Algyő 93. sír: KÜRTI 1978-79, 328: 1.t.11; Szeged-Makkoserdő 7. sír: SZÉLL 1940, 165: 30.t.11. A gyöngyosoros szegélyű négydudoros példány (49) ugyancsak közeli megfelelőiből: Gádoros (Bé)-Bocskai u. 4. sír: FETTICH 1937, 103; Gyulavarsánd (Varşand, jud. Arad)-Laposhalom 48 sír: POPESCU 1956, 131: 86.á.4; Hódmezővásárhely-Szakálhát: BÁLINT 1991, 230: 18.t.a.12-14; Hódegyháza-Proletarska u. 9. sír: STANOJEV 1989, 51: No. 256-260; Orosháza-Pusztai I. tanya 2. sír: DIENES 1965, 9.t.1-2. A gyöngyosorszegélyű, egydudoros közepű rombusz alakú ingnyakdísz-veretek viseletéhez: KÜRTI-SZEGFŰ 1983, 258-259. közötti 37. grafikai melléklet: a.

⁶⁴ A gazdag nők viseletéhez tartozó ruhadísz veretek - SZŐKE 1962, 26. - között az oroszlámosiak ritka mintázatúak; a törékeny példányoknak nem is akadtam megfelelőjére.

⁶⁵ A ruhadísz veretek vastagabb öntésű példányaival a Tiszabercel (SzSzB)-Ráctemető 4 sír díszei szinte megegyeztek: CSALLÁNY 1959, 301: 10.á.1-2. További, kevesebb hasonlóságot mutató példányok szétszórta az ország területéről: Deszk (Cs)-Ambrus tanya: BÁLINT 1991, 208: 53.t.b.7; Mohács (Ba)-Téglagyár 5. sír: KISS 1983, 244: 109.á.17-20, ill. 21-24; Szob (P)-Koliba 25. sír: B. MIKES 1956, 117.

⁶⁶ Hasonlók akár tarsolyfüggeszűhöz vagy egyéb kisszíjhoz tartozhattak, pl. Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov)-Bálványhegy 3. sír: ERDÉLYI 1961-62, 24, 26: 12.á; Tarcál (BAZ)-Vinnai dűlő 4. sír: FETTICH 1937, 75, 43.t.36-37.

⁶⁷ A nyíl vagy megnyúlt szív alakú "csizmahúzóveret" (Strupfenhälterbeschlag), amely Csallány Dezső szerint a csizmaszár két oldalán, kívül, hegyével felfelé, vagy a bokacsont felé, arra szolgált, hogy a húzószíj nem-hurkos végét rögzítse. Egy készlet 4 darabból állt: CSALLÁNY 1970, 296. Kevés sírból ismert: Búj (SzSzB)-Gyeptelek 1. sír, 3 db: UO, 298: 30.á., 42.t.1; Ellend (Ba)-Szilfa dűlő 125 sír, 1 db, másodlagosan: DOMBAY 1961, 77, IX.t.28; Orosháza-Rákóczi telep 374. sír, 1 db másodlagosan: DIENES 1965, 159, 18.t.4; Székesfehérvár (F)-Rádiótelep 43. sír, 4 db: CSALLÁNY 1970, 298: 30.á; Szolnok (JNSz)-Strázsahalom, 1 db: FETTICH 1937, 81, 64.t.1; Tápiószele (P)-Tápiómente TSz, 4 db: Bálint Cs. gyűjtése (Tápiószelei Múz. It.sz.: R. 71.27.1-9.); Vörösvár (Červeník, okr. Trnava)-Homokbánya 8. sír, 3 db: TOČÍK 1968, 19-20, 77: 11.t.16-18.

A négyzet alakú, négyszirmú csizmaveretek rendszerint a lábbeli egyéb veretekkel keretezett lábfejközépet díszítették, akár 3-4 példányos sorban. A leginkább négy szív alakú szírom között apró bimbós mintázatú veretek - amelyek általában csak kisebb méretükben térnek el a gyakran hasonló megformálású női övverektől, vö. KÜRTI 1978-79, 337.-középet vagy domború kiemelkedéssel, vagy kivágott kerek középrésszel öntötték. Utóbbi nyílásán kilátszhatott a (színes?) csizma bőr, szolgálhatott pasztabetét rekeszéül, de félgömbfejű szegeccsel is takarhatták: CSALLÁNY 1970, 264, 28.t.1-2. Példányunkhoz (76) csak a hasonlókból válogattam: Balkány (SzSzB): HAMPEL 1900, 588: 1.á; Csongrád (Cs)-Vendelhalom 38. sír: domború középpel: CSALLÁNY 1970, 38.t.4; Sándorfalva (Cs)-Eperjes 85. sír: FODOR 1985, 27: 7.á.6-9; Szeged-Algyő 49 sír: 8 övveret, közéjükön pasztabetét: KÜRTI 1978-79, 329: II.t.1.

⁶⁸ A gazdag női sírokra jellemző ékszerek a rendszerezés C. típusából valók; ennek 9 lelőhelyéből 7 Dél-Magyarországon van: RÉVÉSZ 1988, 149-153; vö. S. PERÉMI 1987, 116, 127; KISS 1987.

amulett (15)⁶⁹, levél alakú csüngők (4-5, 106)⁷⁰, a lemezkarpercecek több típusa (91-94,

⁶⁹ Inkább csak közrendű nők és gyermekek viselték nyakláncra fűzve vagy övre függesztve a bajelhárító szerepű, átfűrt vagy keretbe foglalt állatsontokat és állatfogakat: DIENES 1972, 51-53; DIENES 1975, 101. A nevezett célra többféle állat fogát látták alkalmasnak: kutyafog: Csanytelek (Cs)-Dilitör 57. sír: SZÉLL 1941, 252, 254; XII.t.A.13; Vésztdő (Bé)-Kótpuszta 3. sír: DIENES 1972a, 101; medveagyar: Piliny (N)-Leshegy 3. sír: DIENES 1972, 48: 15.á; Szob-Vendelin 7. sír: DIENES 1972a, 101; szarvas felső szemfoga: Nagytarcsa (P)-Temető u. 5.; KOVÁCS 1985, 125, 126: 1.á.2; Székesfehérvár (F)-Demkőhegy 12. sír: kutyafoggal együtt: DIENES 1972a, 101; Tímár (SzSzB)-Béke TSz major I. tem. 8. sír: KOVÁCS 1988, 126, 131: 5.á.5d; vadkanagyar: Szob (P)-Kiserdő 60. sír: BAKAY 1978, 29-33, 31: 16.t; 37: 21.t.41. A pilinyi és szobi sírt érme keltezi a 10. századra: KOVÁCS 1989, 54, 67.

⁷⁰ A honfoglaló magyarok előszeretettel használták a különféle levél alakú vereteket, illetve lemezes csüngőket ékszerként és lószerszámdíszként egyaránt (LÁSZLÓ 1943, 16-17, 20-58; DIENES 1973, 211.). A férfi sírokban a lószerszám csüngődíszek ritkák, néha szinte hal alakúak, csörgős középrésszel: Kolozsvár (Cluj-Napoca)-Zápolya u. 11. sír: 1 db: LÁSZLÓ 1943, 16-17; Zemplén (Zemplín, okr. Trebišov)-Szélmalomdomb: 4 db: BUDINSKÝ-KRIČKA—FETTICH 1973, 36-38, 24.á.1-4; ismeretlen lh.: HAMPEL 1900, 737, 736: CV.t.4; a típusról: KIRPIČNIKOV 1973, 20-33; továbbá levél alakúak, domborúan kiemelkedő, ugyancsak csörgős középrésszel: Budapest-Farkasrét: 7 db: DIENES 1973, 190, 211-212, 191: 6.á.19-25; vagy hasonlóak, de különféleképpen kialakított felülettel: Karos (BAZ)-Eperjesszög II. tem., 52. sír: 11 db; uo. III. tem., 11. sír: 6 db: közöletlenek (a BTM időszaki kiállításán, 1990); végezetül ide sorolhatóan a különféle, a megszokottnál nagyobb méretű levél alakú veretek: Alsóverecke (Nižni Vorota, Zakarpats'ka obl.): FETTICH 1937, 72, 32.t.4; Bodrogszerdahely-Bálványhegy: VSNŠ 195-196, 195: 93.á.3.

A női sírokban a lemezes, ritkán öntött, leginkább ezüst, ill. aranyozott ezüst, ritkábban arany (bronz alátétlemezzel: Kétpó) férfifém (Rácalmás-Göböljárás), ónozott bronz (Várpalota-Semmelweiss u.), bronz (Bocsár) levél alakú csüngők háromféle használat nyomát őrizték meg. 1. A nagy méretű (h: 6-7 cm-től), rendszerint ezüstlemezből kivágott, s általában 1-2 virágfejú szegeccsel vagy T-alakú bimbós-indás fejú szegeccsel felerősített díszek közvetlenül a szügyelő vagy farhám szíjára, vagy az ezekről lelógó mellékszíjakra lehettek felszegecselve. 2. A jóval kisebb (h: mintegy 4 cm-ig), legtöbbször ezüst, a csüngőlemezzel együtt kivágott fülű, vagy külön rászzegecsett lemezfülű példányokat akár többbedmagukkal is, igen gyakran ezüstláncra függesztve női ékszerként viselték. A sírletelekre alapozva ide lehetett sorolni a hitelesen meg nem figyelt kis csüngőket is. Öntött változatuknak - pl. Bácskeresztúr (Ruski Krstur, opšt. Kula): HAMPEL 1900, 587-588, 587: 34.t.8; Nagyhalász (SzSzB)-Zomborhegy 3 sír: KOVÁCS 1989a, 168: 2.á. - igen hasonló az alakja és a felfüggesztési módja, de oly mértékben más a díszítése, hogy listába nem vettem őket. 3. Az ugyancsak kisebb, de nem füles, hanem felvarró lyukas, vagy virágfejú szegeccsel felerősített levél alakú díszeket a női ruhára, esetleg a fejdísz szalagjára varrhatták fel. Ide sorolhatók a hasonló, de megfigyelés nélkül előkerült példányok is. 4. Egyelőre önálló csoportot alkotnak a közöletlen példányok.

A lemezes csüngők többségét úgy díszítették, hogy középrészüket a csüngő alakját követően leginkább fordított cepp, ritkábban szív (pl. Kunágota, Solt) vagy kör (pl. Gégény) alakban bemélyítették és bearanyozták. Néha ezt a középrészt is tagolták (pl. 106, Koroncó-Bábota, Városföld-Aranykalász TSz). Olyan példányok is ismeretesek, amelyeken a díszített középrész nem őrizte meg a felület fent említett szimmetriáját (Kétpó, Koroncó-Bábota, Szatymaz-Őszeszek). Máskor a középrészt éppen fordítva, kifelé domborították (Hetény-Disznólegelő 300. sír, Letkés-Téglágető II. tem. 76. sír, Sóshartyán-Hosszútető 30. sír, Szentes-Nagyhegy Nagypatái u., Szőreg-Homokbánya A. sír, Várpalota-Semmelweiss u.). Jellemző továbbá, hogy a fenti díszítést gyakran körbefutó árkolással, gerinccel, pont- vagy dudorsorral, lyuksorral egészítették ki. Minden változatosságuk ellenére azonban a lemezes csüngők meglepően egységes képet nyújtanak. Különlegességnek számítható az a néhány példány, amelyet már az eredeti rendeltetésére alkalmatlannak vélt, díszített lemezes tárgyból (pl. hajfonatdísz korongból) vágtak

ki egyrészt úgy, hogy ügyeltek a jövődő ékszer-csüngő minta kompozíciójára (pl. 4, Tiszavasvári-Aranykerti tábla), másrészt úgy, hogy erre nem voltak tekintettel (Szeged-Algyő 105. sír). Szencziósan egyedülálló egy szakonyi lószerszámcsüngő azért, mert nem magyar módra díszített lemezből vágták ki, bár egy pontsorról keretezett cseppmintával utólag(?) még ellátták. Az ellenkező véleletet a sima ezüstlemezből kivágot levél alakú csüngők képviselik (Gyömöre).

A fenti 4 csoportra tagolt anyag teljes közlése önálló tanulmányt kíván. Az alábbi felsorolásban a Kiss Attila gyűjtésében is szereplő példányoknál semmiféle irodalmi utalást nem adok helykímélés céljából, vö. KISS 1985, 254-255.

1. Női lószerszámra való nagy levél alakú csüngők: 1. Gádoros-Bocskai u. 44., 4. sír: 2. Gégény (SzSzB)-Monokdomb: 3 db: JÓSA 1904, 175-176; HAMPEL 1907, 116; 3. Gyömöre (GyS)-Friedrich K. szőleje: 8 db; 4. Kenézli (BAZ)-Fazekaszug I. tem., 3. sír: férfi sírból való töredékes, korong alakú(?): JÓSA 1914, 308; 5. Kétpó (JNSz): 1 db alátétlemezzel: SELMECZI 1980, 269: 13.á.7-9; 6. Koroncó (GyS)-Bábota: 2 db): LÁSZLÓ 1943a, 9-10, III.t.1-2; 7. Kunágota (Bé) 4. sír; 8. Piliny-Leshegy 2. sír: 2 db; 9. Szakony (GyS) egyik női sír: DIENES 1970, 12, 12: 11.á. (a 10.á. felirata való hozzá); 10. Szatymaz (Cs)-Őszeszék: Bálint Cs. gyűjtése (MFM It.sz.: 53.182.1-3.); 11. Százhalombatta (P).

2. Nyakba akasztott, láncra függesztett, az előzőeknél kisebb levél alakú csüngők: 1. Bocsr (Bočar, opšt. Novi Bečej) 8. sír: STANOJEV 1989, 33, 35: No. 176; 2. Galánta (Galanta, okr. Galanta)-Hodská česta: több: VSNS 76; 3. Gáva (SzSzB)-Vásártér 33. sír: 2 db; 4. Gödöllő (P): 4 db; 5. Győr (GyS)-Téglavető dűlő 47. sír: S. PERÉMI 1987, 127; 6. Hetény (Chotín, okr. Komárno)-Disznólegelő 300. sír: 4 db; 7. Ibrány (SzSzB)-Esbó halom 197/a sír: 4 db: Istvánovits Eszter szíves közlése; 8. Karos-Eperjesszőg II. tem., 49. sír: közöletlen (BTM időszaki kiállítása 1990); 9. Kunszentmárton (BK)-Köttön; 10. Máriabesnyő (P)-Szakál M. telke: FODOR 1979, 80; 11. Nagyrév (JNSz): S. PERÉMI 1987, 127; 12. Oroszlámos (4-5, 106); 13. Ptuj (opšt. Ptuj) 13. sír: Bálint Cs. gyűjtése; 14. Rácalmás (F)-Göböljárás 2 sírban 2 db: B. HORVÁTH - BÓNA 1979, 81; 15. Solt (BK)-Tételhegy: 2 db; 16. Sóshartyán (N)-Hosszútető 30. sír: 3 db; 17. Szentés környéke: 2 db: BÁLINT 1990, 258: No. 298, 233: 60.t.17-18; 18. Szentés-Szentlászló 95. sír; 19. Szőreg (Cs)-Homokbánya A. sír: BÁLINT 1991, 76, 78: 23.t.10; 20. Tiszavasvári (SzSzB)-Aranykerti tábla, gyermeksír: 2 db: DIENES 1986, 104: 45.á; 21. Várpalota (Ve)-Semmelweis u. 55. 1. sír: 4 db: S. PERÉMI 1987, 122-123, 122: III.t.11-12.

3. A felvarrt vagy felszegecselt kisebb levél alakú ruhadíszek: 1. Letkés (P)-Téglaégető II. tem., 76. sír: 2 db: BAKAY 1978, 117, 116: 53.á.21-22; 2. Oroszvár (Rusovce, okr. Bratislava-vidiek) 33/1903. sír; 3. Rácalmás-Göböljárás: SELMECZI 1980, 258: 16. jegyzet, adatát Bóna István volt szíves helyesbítenyi; 4. Sándorfalva-Eperjes 93. sír: FODOR 1985, 29: 9.á.26; 5. Szeged-Algyő 105. sír: KÜRTI 1978-79, 327, 328: It.18; 6. Szentés-Nagyhegy, Nagypatái u.: BÁLINT 1991, 255: No. 282, 64.t.b.38; 7. Tiszaeszlár (SzSzB)-Vörösmarty u. 37. 3. sír: 2 db; 8. Udvarnok (Dvorníky, okr. Trnava) 2 sír: TOČÍK 1968, 24, 81: 15.t.1; 9. Városföld (BK)-Aranykalász TSz: Bálint Cs. gyűjtése (Kecskeméti Múz., It.sz.: 60.2.15-24).

4. Közöletlen adatok: 1. Debrecen (HB)-Csemete u.; 2. Kiszombor (Cs)-B.temető: BÁLINT 1990, 264; 3. Nádudvar (HB)-Mihályhalom; 4. Szegvár (Cs)-Oromdűlő 6. sír: FÉK 70: No. 967; 5. Szentés-Nagyhegy, Gyarmati S. szőleje: 5 db?; 6. Törtel (P)-Nyilas v.m.; 7. Visegrád (P)-Sibrik domb: SZÓKE 1977, 28.

Éremmel a 10. századra keltezhető példányok: Karos-Eperjesszőg II. tem., 52. sír, továbbá a női sírok közül: 1.4, 2.4-5, 2.16., valamint a 4.3. számú leletek: KOVÁCS 1989, 171, 53-54, 29, 59, 47-48.

Az oroszlámosi levél alakú csüngők a 2. csoportba sorolhatók, ennek lelőhelyei inkább a Dunától keletre láttak napvilágot, s amennyire megítélhetők, többségük köznépi temetőből való. Kivételnek a karosi, tiszavasvári, s esetleg a várpalotai példányok tekinthetők. Az ékszerként használt levél alakú csüngők (2. csoport) viseleti módjáról: S. PERÉMI 1987, 127-130.

141)⁷¹, fejesgyűrűk (100-101)⁷², vasár (104)⁷³, nyílcsúcs (131), rozettás kantárveret (3)⁷⁴, kengyelek (16, 19-20, 107-109, 132), csikózáblák (17, 133), bronz zablapálcák (140)⁷⁵, zablatöredékek (24, 110), hevedercsatok (111-112). A leletanyag

második csoportját a 10-11. században egyaránt előforduló, illetve a pontosan meg nem nevezett tárgytipusok alkotják: fülesgombok (8, 26, 50-51), füles félgomb (52),

⁷¹ A kikerekedő végű lemezkarpercek a honfoglalás kori előkelő magyarok kedvelt ékszerei voltak: SZŐKE 1962, 27, 95-96; GIESLER 1981, 89-90. Az oroszlámosi temetőben a típus egyszerű (141), s az alábbiakban csak érintett, ritkább példányai is előfordultak. A kikerekedő végű lemezkarpercek vége gyakran átfúrt, feltehetőleg azért, hogy átfűzött fonállal összehúzza, az átmérőjét csökkenthessék, vagy a széthúzódnását és a leesését elkerülhessék (utóbbi véleményt megerősíti a külön zárószervezetes galgóci (Hlohovec, okr. Trnava) példány: HAMPEL 1900, 532: 3.á.). Átlyukasztott végű ezüst, ill. bronz, kikerekedő végű lemezkarpercek (93-94): Galgóc: UO, 532: 4.á.; Marosgombás-Zeyk sírkert 1. sír: ROSKA 1936, 167: 2.á.14; Szentesszentlászló 74. sír: SZÉLL 1941, 238, 243: 6.t.A.10; Szinyér (Svinice, okr. Trebišov): HAMPEL 1907, 144-145, 32.t.4. Közülük pénzzel a 10. századra keltezett a galgóci példány: KOVÁCS 1989, 28. Az egyik átfúrt végű lemezkarperccel kiszélesedő végeire még egy-egy csepp alakban kiemelkedő felületet is domborítottak (93), ez az alább tárgyalandó veretrátetes karperceket idézi. Hasonló példányok: Solt-Tételhegy: HAMPEL 1907, 137, 27.t.1; Szeged-Öthalom 10. sír: aranyozott ezüst lemezkarperccel, végeinek domborulatát poncolt dísz keretezi, ugyanakkor egyszer-egyszer át is lyukasztott: BÁLINT 1968, 60, 58: 10.á. A karperectípus (vö. 141) legszebb, ezüsből, bronzból, aranylemezzel bevont bronzból készült példányai azok, amelyek kikerekedő végeire rendszerint jellegzetesen megformált, a csüngős veretek alsó tagjához - vö. BÁLINT 1991, 125: 37.t.20, 22, 24-25. - vagy a hajfonat-díszkorongok mintaeleméhez - vö. Derecske (HB)-Földesi út: CSALLÁNY 1959, 303: 11.á.1. - hasonló, általában öntéssel, ritkábban finomabb ötvösmunkával készített, drágakő vagy üvegpaszta betétet magába záró rekesznek kialakított középrészű ezüst vagy bronzveretet erősítettek. (Hasonló veretrátetek korabeli fonott huzalkarperceken: COMŒA-BICHIR 1960, 229-231.) Kivétel a hevesi karperccel, amelynek a közepén is volt (tehát összesen 3) aranydrótszegélyes rekesze, továbbá a mezőzombori példány rátéteinek virág alakú megformálása. Az oroszlámosi darabok (91-92) megfelelőit Dienes István gyűjtötte össze: Egyek (H); Heves (H)-Kapitányhegy; Mezőzombor (BAZ)-Bálványdomb 4. sír; Nagykáta (P); Sarkad (BÉ)-Peckesvár: DIENES 1972, 84, 51.t. További példányok: Bajót (K): MRT 5, 52; Madaras (BK)-Árvai dűlő 4 sír: KŐHEGYI 1980, 219: 15.á.5; Nagytóke (Cs)-Jámborhalom (=Kunszentmárton-Szentesi út): ezüstözött sárgafém lemezkarperccel talán az egykor ráforrasztott veretek nyomaival: HAMPEL 1907, 122, 19.t.1; Vörösvár-Homokbánya 4. sír: TOČÍK 1968, 17-18, 75: 9.t.1.

⁷² A négygömbös fejű fejesgyűrűkről (100): KOVÁCS 1989a, 173-174: 10-11. jegyzet. A másik gyűrűnek (101) nem találtam jó megfelelőjét.

⁷³ Vö. KOVÁCS 1988, 148-149.

⁷⁴ Vö. MESTERHÁZY 1980, 95-106.

⁷⁵ A bronz oldalpálcás zabla ritka lelete a kornak, hiszen e tárgyak elsöprő többségét vasból kovácsolták, ugyanúgy, mint a csikózablákat. Utóbbiak között mindössze egyetlen rézkarikás példány említését ismerem: Eger (H)-Szépasszonyvölgy A. sír: BARTALOS 1899, 353. Készítettek vas oldalpálcás zablát is úgy, hogy pálcái végére kettőskúpos bronzlemez borítót forrasztottak: Zemplén-Szélmalomdomb: BUDINSKÝ-KRIČKA — FETTICH 1973, 33-34, 163: 7.á.3.; továbbá úgy, hogy a régies S-alakú oldalpálcát a karikák kivételével vörösrézlemezzel vonták be és vonalas árkolással ékítették, végeire pedig tömör öntésű, normann ízlésben díszített bronzgombokat forrasztottak: Koroncó-Bábota: LÁSZLÓ 1943a, 7-9, 20; sőt oly módon is, hogy a szájasakba kapcsolt karikákra ugyancsak S-alakot formázó 2-2 tömör öntésű, felülre lőfej, alulra madár alakú bronzpálcát forrasztottak: Hencida (HB)-Szerdekhalom 5. sír: FETTICH 1937, 96-97, 82.t.2. Megformálásuk részleteiben ugyan eltérő, de igen hasonló bronz oldalpálcás zabla öt temetkezéséből ismeretes: Eperjes-Takács tábla 4. sír: nő temetkezése:

lira alakú csat (128)⁷⁶, a másodlagosan felhasznált övveretek (136-138)^{76a}, agyagedények (113, 134), "halántékkarikák" (29, 122-123), gyöngyök (14, 90), "karperecek" (30-31), egyszerű huzalkarperecek (95-98)⁷⁷, spirálissal kitöltött hurkosvégű, csavart huzalkarperecek (99, 130, 142)⁷⁸, bronzhuzal (114), bronzpánt (134) és vastöredékek (18, 105). Az utolsó leletcsoportot az inkább 11. századi tárgytipusok alkotják, amelyek némelyike már a megelőző félévszázadban is elfordul: s-végű karikák (13, 22-23, 82-88, 124-125?), a huzalgyűrűk sima (115), csavart (103, 118) és fonott változatban (102)⁷⁹, végezetül pedig a korhatározó érmék: Salamon (119) és I. László veretei (116-117, 120-121, 126), s egy meghatározhatatlan érmetöredék (127).

A 10. sz. valamelyik évtizedétől volt tehát használatban az orosz-lamosi nagy magyar köznépi temető, amelybe a faluközösség gazdagabb tagjai, vagy Mesterházy Károly terminológiájával a "köznépi temetők vezetőrétege" is temetkezett, s amelyet elsősorban

BÁLINT 1991, 64: 17.t; Geszteréd (SzSzB)-Kecskelató dűlő: előkelő férfisír: KISS 1938, 14, 9.t.7; Kisdobra (Dobrá, okr. Trebišov)-Ligahomok 2. lovassír: vitatott férfi vagy női temetkezés, a benne talált zabla oldalpálcáit rosszezüstből öntötték: DÓKUS 1900, 56, 59: 3.t.5-6; Salamon (Solomonove, Zakarpat'ska obl.): SZÁRAZ 1896, 134: B.t.4; Zemplénagárd (BAZ)-Terebeshalom: HAMPEL 1907, 100, 1.t.3. Közülük a kisdobrait érmék kelteznek a 10. századra: KOVÁCS 1989, 38. Végezetül megemlítenéd, mint egyedülálló példány, az a minden részletében bronzból öntött oldalpálcás zabla, amely egy kétélű kardos magyar vitéz sírjából való: Ógyalla (Hurbanovo, okr. Komárno)-Bagota 3. sír: REJHOLCOVÁ 1976, 209-211. A bronzból öntött zabla vagy a vaszabla bronz oldalpálcája magyar sajátosságnak tűnik, hiszen pl. 471 db 9-13. századi orosz zablából mindössze 2 olyan példány említhető, amelynek két oldalpálcája vagy teljes egésze bronzból öntött: Černavino, Fedjaševo: KIRPIČNIKOV 1973, 13, 88: No. 10, 91: No. 69, 13: 5.á.1; 3.t.1. Szórványos példák É-Kaukázusból is ismeretesek: Zmejskaja stanica 14. katakomba: KUZNICOV 1957, 120: 11.t.6; Kolosovka 1957. évi szórvány: DITLER 1961, 153-154, 12.t.1-2. Az orosz-lamosi bronz zablapálca (14) közvetlen párhuzamai előkelő, de legalábbis gazdag férfi és női sírokból valók: vö. SZÓKE 1962, 17; RUTTKAY 1976, 357; BÁLINT 1991, 72

⁷⁶ Vö. RÉVÉSZ 1987, 270: valószínűleg az ő A. típusába tartozott.

^{76a} A minden bizonnyal 10. századi övveretek keltezése a másodlagos felhasználás miatt bizonytalan, feltehetőleg hosszabb idő elteltével kerülhettek készítésük után a földre. E veretek rajza különleges, mégis igen jó megfelelői ismeretesek: Brestovik (opšt. Grocka): GIESLER és egyezően nyúlánkabb változatban: Belgrádi Múzeum It.sz.: 2069, 2448; ismeretlen lelőhely: nyúlánk változatban: uo. It.sz.: 1496; BÁLINT 1991, 106: 23.t.a.6, 12, 18. Nagykőrű (JNSz): mindkét változat: HAMPEL 1900, 663, 662: 73.t.9, 11; Öcsöd (JNSz): síjívég és mindkét változat: HAMPEL 1907, 124-125, 19.t.

⁷⁷ A nyitott, hegyesdű végű, kerek metszetű huzalkarpereceket a 10-11. századra keltezte: SZÓKE 1962, 63, 65-67, 94-95; ezt később nagyjából a 930-1000 közötti időre finomította: SZABÓ 1978-79, 65; ill. hasonló kezdés mellett a 11. sz. közepéig vélte használatban: GIESLER 1981, 89, 53.t. A rovátkolt díszű példány (95) megfelelői: Budapest-Rákospalota: HAMPEL 1907, 193: 1.á; Szeged-Óthalom 11. sír: BÁLINT 1968, 60, 63: 8.t.1.

⁷⁸ Szóke B. véleménye szerint nagyjából a 10. sz. közepétől az ezredfordulóig voltak divatban: SZÓKE 1962, 95. Más vélemény szerint, talán csak a vékony példányokra (99,130?) illik ez a keltezés, a vastagabbak a 10. sz. 2. negyedétől kezdődően még a 11. sz. elején is használatban lehettek: SZABÓ 1978-79, 64-67. Igaz, Szabó J. Gy. 2 vagy 3-4 százból csavart, ill. fonott példányokat említett, de ezek egy része biztosan egy háromrét hajtott huzal megcsavarásával készült.

⁷⁹ Vö. SZÓKE 1962, 96-97. A sima típust a 10. sz. közepét követő száz évre, a csavart és fonott változatot pedig a 11. sz. 2. felére keltezte: GIESLER 1981, 110, 113, 53.t. Szóke B. véleményével egyezően a 11. századból származtatta őket: SZÓKE — VÁNDOR 1987, 74-75.

a rozettás lószerszámmal, illetve csüngősveretes ruhával elhantolt nők jellemeztek, s talán hozzájuk csatlakoztak a lovassírokban nyugvó személyek is.⁸⁰ Ugyancsak az ő feltételezése szerint e temetkezések kapcsolatban lehettek az "első foglalás jogán birtokló nemzetségekkel", amelyek régi élet- és birtokviszonyai, továbbá temetkezési szokásai e területen Ajtony leveréséig (vitatottan 1003 és 1028 között) minden bizonnyal változatlanok maradtak.⁸¹ A népmonda szerint az Ajtony elleni hadjárat sorsdöntő éjszakáján Szent György oroszlán alakjában serkentette Csanádot a harcra és győzelemre, amelynek emlékére ő az oroszlánosi monostort alapította.⁸² Mivel ez a monostor a mai Oroszlámostól ÉK-re, a mai Majdan (Magyar/Majdán, opšt. Novi Kneževac) községi temetőjének helyére lokalizálható⁸³, igen valószínű, hogy az ismeretlen nevű falu lakóinak a szomszédos monostor szerzetesei hatására idővel fel kellett adniok (oroszlámosi) temetőjükben a temetkezés pogány hagyományait, sőt talán már I. László uralkodása alatt áttérhettek a törvény előírta templomkörüli temető használatára.^{83a}

⁸⁰ MESTERHÁZY 1980, 95-109.

⁸¹ MESTERHÁZY 1980, 108; BÓNA 1989, 149; vö. 139. jegyzet!

⁸² Szent Gellért püspök nagyobbik legendája: ÉRSZEGI 1983, 81-82. A győzelem után Csanád Marosvárról - a később róla elnevezett Csanádról - magával hozta a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt görög monostor apátját és néhány szerzetesét álma színhelyének felszentelésére. Itt épült fel az oroszlánosi monostor, amelyet a Csanád vezetésével marosvári püspökségét elfoglalni utazó Szent Gellért püspök szentelt fel 1030-ban. E monostorba telepítette át Csanád a marosvári bazilita szerzeteseket, s rendelte szolgálónépükül - ugyanúgy mint egykor Ajtony a városában - minden bizonnyal a környék falvainak lakosságát: UO, 82-83; GYÖRFFY 1963, 836, 865-866; DÁVID 1974, 18-20. A megtörténhetett, s a legendabeli eseményeket legújabbban a történeti és régészeti adatokat együttesen tárgyaló Bóna István határozottan szétválasztotta: "Az Ajtony elleni hadjárat - valójában inkább rendőri akció - nem keltezhető a Marosi-püspökség megalapításával, mivel az a (Bihari-püspökséggel együtt) tervszerű egyházépítés egyik mozzanata volt 1030-ban. A kalocsai püspökség hatásköre pedig már korábban kiterjedt a Temesközre. A hadjáratra jó pár évvel, 1015, legkésőbb 1018 előtt került sor, mivel e két esztendő valamelyikében, de inkább az előbbiben I. István II. Baszileiosz szövetségeseként vett részt Bulgária szétzúzásában és a főváros ("Cesaria" = Ohrid) első vagy második elfoglalásában": BÓNA 1989, 116.

⁸³ A monostort Oroszlámosra lokalizálta: GYÖRFFY 1963, 865-866; valószínűbb azonban, hogy a susányi dombvonulaton, Majdány alatt állott: e vélemény Fuchs Mihály uradalmi tisztartó 1860-as évekbeli ásatásainak eredményeire épül: REISZIG 1912, 73; TÖMÖRKÉNY 1913, 243; DÁVID 1974, 57. Dávid Katalin a monostortól délnyugatra, "az emelkedés déli részén" feltárt 10. századi temetőként az oroszlámosi helyett tévedésből a Rábé-Anka szigeti temetőrészletet említette: UO, 18, 46: 40. jegyzet.

^{83a} Fenti gondolatmenetemet Bóna István tanácsára csak mint az egyik lehetséges magyarázatot tartom meg, az alábbiakban idézve Bóna Istvánnak a lektori véleményében kifejtett eltérő állásfoglalását: "Ami Oroszlámost illeti, a Szerző nem tudott kellőképpen meggyőzni feltevése szilárdságáról, arról, hogy a leletek egyetlen, eredetileg többszáz síros, folyamatosan használt, 10-11. századi falusi köznépi temetőből származnának. A múzeumba került leletek túlnyomó többsége 10. századi, mi több: a század első feléből vagy kétharmadából való, s mégcsak nem is köznépi, hanem amolyan délvidéki középrétegre valló. Ezeket a sírokat (ezt a temetőt) kerekén 100 év választja el a kevés, Salamontól I. László koráig keltezhető igazi köznépi sírlelettől. Alighanem csak az utóbbiak sejthetők a későbbi Oroszlán-monostorral szomszédos falu temetőjéből származóknak, s nyitva hagynám a kérdést, hogy a jó 2-2.5 km hosszan húzódó dombháton miként függött vagy nem függött össze a falusi temető az egy vagy több honfoglalás kori temetkezési helyvel."

3. Horgos (Horgoš, opšt. Kanjiža): Reök (Röck –K.L.) Iván kir. főmérnök és helyi birtokos 1894 januárjában az ún. Kamaraerdővel szemben fekvő, homokos talajú, halmokkal tarkított birtokán szőlő alá forgatást végeztetett. A több héten át tartó földmunka elején, talán az első híradás megjelenését (január 10.)⁸⁴ megelőző napon került elő az első lelet (= 1. sír), amelynek hírére a földtulajdonos meghívta barátját, Tergina Gyula kir. tanfelügyelőt, helyszíni megfigyelésre. Mivel pedig összesen 20-22 sír előkerüléséről, illetve megfigyeléséről van tudomásunk, ezek január 15-ig biztosan napvilágot láttak.⁸⁵ Az említett újságcikk adatai megbízhatóbbnak tűnnek, mint Tergina Gy. márciusi keltezéssel az Archaeologiai Értesítőnek küldött híradása, amelyből azonban további részletek is ismertté váltak: "az ásásokat mindvégig figyelemmel kísértem... – írta –, a jelzett földmunkálatokat heteken át személyesen ellenőriztem s több ízben hetenként két háromszor magam ügyeltem fel a munkásokra, azonban a ... gazdag 3 síron kívül olyan sírt, melyben régiségek is kerü'ek volna elő, nem találtunk ... A sírok ... egymás mellett sorban feküdtek, mintegy egy méter mélységben a föld színe alatt, még pedig nyugat-keleti irányban, arcczal kelet felé tekintve. A földterület munka alá vett részén mintegy 16-20 sír került napfényre, ezek közül azonban csak három sírban fordultak elő a csontvázak mellett régiségek is."⁸⁶

A mellékletes sírok leletanyaga, valamint a sok melléklet nélküli temetkezés egyaránt magyar köznépi temető megbolygatására utal, kérdéses csak a germán típusú tárgyak hovatarozása maradt. A január 10-i újságcikkből kiderül, hogy pontosan erre a "sírra" nem Tergina Gy. jelenlétében bukkantak, hiszen ő éppen az előkerülése hírére ment ki másnap a helyszínre.

Mégis leírásában a csontváz és a tárgyak olyan reális együttesét ábrázolta, hogy annak hitelét nem látszott helyesnek kétségbevonni. Hihetőnek tűnt, hogy a földmunkások szakértelem híján a germán sírhoz bontották hozzá egy 10. századi lovassír kengyelpáros maradványát. A tárgyak azonban megőrződtek, s rajtuk egy kés kivételével égésnyomok figyelhetők meg, jelezve, hogy minden bizonnyal egy 5-6. századi égetéses sírból származtak: háromrét hajtogatott vaskard, egy valószínűleg kardhüvelyszélként szolgált vas félcsovecske, pajzsdudor és a pajzsfogó egyik pántja, nagy (sax?) és kisebb vaskés, csatos vascsiholó, favödör vasfüle és vasabroncsai, s talán

⁸⁴ "Népvándorlaskori lelet Horgoson. Horgoson Reök (= Röck - K.L.) Iván birtokán egy rendkívül ritka népvándorlaskori lelet került felszínre földmunkálatok közben, mely a késő népvándorlás korából származik, s nagyon valószínű, mit a későbbi ásások fognak kideríteni, hogy a lelet közel áll történetünk legrégebb korához. A lelet legérdekesebb tárgya egy hegyes és széles periméjű vassisak és egy háromszorosan összehajlított egyenes vaskard. A lelet többi tárgyai, karperecek, vas török és korongok, agyagedények, melyek a lovával eltemetett halott mellett találtattak. A leletet a tulajdonos Reök Iván kir. főmérnök őrzi, ki azt már legközelebb a M.N. múzeumnak fogja felküldeni, a birtokos egyúttal készségesen engedte át a területet archeológiai ásásokra, melyekre a lelet fontosságánál fogva dr. Tergina Gyula kir. tanfelügyelő vállalkozott, ki már a mai napon kimegy a helyszínre. Egyidejűleg a M.N. múzeumot is értesítették a leletről." Szegedi Híradó 36:8 (1894.I.10.) 3-4. Ezt és az alábbi újsághírt Lőrinczy Gábor és Istvánovits Eszter szívességéből ismerem!

⁸⁵ "Felásott múlt. Csak a napokban említettük, hogy Reök Iván kir. főmérnök horgosi uradalmában ásítás közben ó-kori sírokra találtak. Az újabb ásítások eredménye több karék, nyaklánc és fülönfüggő. Eddig mintegy 22 sírt ástak fel. A nagyértékű leletek csak is az ásítások befejezte után lesznek tudományosan megvizsgálva." Szegedi Híradó 36:13 (1894.I.16.) 4.

⁸⁶ TERGINA 1894, 204-206. A leleteket Reök Iván végülis a szegedi múzeumnak adta, ahová csak 1896.III.10-én leltározták be a 3./1896.a-g. tételszámon.

hozzájuk tartozott még egy ezüstözött, forrasztásnyomokat mutató korongocska is.⁸⁷ A felsorolt leletanyagot⁸⁸ a honfoglalás korából törölni kell!

A magyar köznépi temető mellékletes sírjai (12-13. kép):

1. sír: valószínűleg férfi, feltételezett lovassírjának leletei:

1. Egyenes, egyélű vaskés (g), hirtelen hegyesedő véggel, lapos nyéllemezzel, h: 11.3 cm. Különválasztása a germán leletegyüttestől azon alapul, hogy égésnyomok nem látszanak rajta.

2-3. Felemás, aszimmetrikus, körte alakú kengyelpár (d), amely a csontváz lábánál lelt "lőcsontváz" mellett került elő.⁸⁹

MFM lt.sz.: 3./1896. d(2-3), g(1) – közülük 2-3. elveszett.

2. sír: valószínűleg női csontváz mellékletei:

4-5. 2 apró, kerek metszetű bronzhuzalból készült s-végű karika (b), az egyik s-vége letört.

6-9. 4 hengeres, ezüsthóliás pasztagyöngy (c), a rajza alapján inkább 5 példánynak tűnik.

10-11. Bronz huzalkarperecpár (a), mindkét darabja nyitott, s a végei felé vékonyodó. Az első négyzet metszetű, s levágott végű, talán rovátkolással díszített, a másik hegyesedő végű és kerek metszetű.

12. Bronzhuzalokból fonott, hegyesedően elkalapált végű huzalgűrű (b).

MFM lt.sz.: 3./1896. a(10-11), b(4-5, 12), c(6-9) – mind elveszett.⁹⁰

3. sír: valószínűleg női csontváz mellékletei:

13. Nagyobb, kerek metszetű bronzhuzalból készült s-végű karika (b).⁹¹

14. Feltehetőleg 3 bronzhuzalból csavart, az egyik végén letört, a másikon hiányosan hurkos végű huzalkarpercec (a).⁹²

MFM lt.sz.: 3./1896. a(14), b(13) – mind elveszett.

A temetőrészlet mellékletes sírjaiban az alábbi tárgytipusok fordultak elő: kisebb-nagyobb s-végű karikák, hóliás pasztagyöngyök⁹³, kerek metszetű, hegyesedő végű és

⁸⁷ TERGINA 1894, 204, 203:1.t.9.

⁸⁸ Vö. KOVÁCS 1991, 415: 73. jegyzet. A leletkataszter a "lovassírból" csak a korongocska és a kengyelpárt említette. FÉK 42: No. 417., egyebütt azonban az egész leletegyüttes honfoglalás koriként szerepel: DIMITRIJEVIĆ 1975, 92. és uo. 79. jegyzet; SZEKERES 1983, 63; a keltezésben állásfoglalás nélkül, a 10-11. századi leletek után említette: STANOJEV 1989, 126. A lelet feldolgozását Istvánovits Eszter végzi.

⁸⁹ TERGINA 1894, 204.

⁹⁰ TERGINA 1894, 204.

⁹¹ Tergina Gy. fülönfüggőket említett, de a leltárkönyvi bejegyzés csak egyre utal: "két közép nagyságú (egyik sodronyfonatú) bronzkarika és két kisebb bronzkarika (függő)" (= 12-13, 4-5): vö. TERGINA 1894, 204.

⁹² Tergina Gy. a sírból 2 bronzkarpercec említett, de a leltárkönyvi bejegyzés csak egyre utal: "három nagyobb bronzkarika" (= 10-11, 14), vö. TERGINA 1894, 204.

⁹³ Keltezésük megállapodott: a 10. sz. utolsó negyede és a 11. sz. vége között: SZÓKE 1962, 90; SZÓKE – VÁNDOR 1987, 62; a 11. sz. 3. negyedét követően csak szórványos használatát tételezte fel: GIESLER 1981, 131-132, 53.t.

négyzet metszetű, levágott végű huzalkarperec⁹⁴, három szálból csavart huzalkarperec⁹⁵, több szálból fonott bronz huzalgűrű⁹⁶, vaskés és kengyel pár.

A bemutatott leletek, valamint a sok melléklet nélküli temetkezés egyöntetűen arra vall, hogy magyar köznépi temető 10. sz. vége – 11. sz. első fele közötti részét bolygatták meg, s a földben maradt akár többszáz temetkezés között 10-11. századiak egyaránt lehetnek.

4. Majdán (Magyarmajdán; Majdan, opšt. Novi Kneževac): 1895 májusában a helyi új temetőben sírásóskor gazdag avar temetkezést bolygattak meg. A leletmentésre érkezett Lázár Béla segédkönyvtárosnak Fülöp Mihály helyi gazda eladott egy barázdált s-végű aranykarikát⁹⁷ (13. kép). A ritka leletet⁹⁸ talán az oroszlamosi temetőt is magába foglaló susányi (Šušanj) dombvonulatnak a falu határába eső részén találhatta, amint azt 1990. IV. 12-i terepszemlénk alkalmával a nagyapja földjének fekvésére emlékező unoka, Fülöp Géza feltételezte. MFM lt.sz.: 7./1895.⁹⁹

5. Rábé (Rabe, opšt. Novi Kneževac) –vasúti őrház: 1912-ben "Lévai Péter MÁV altiszt a rábéli vasúti őrház mellett, vízvezetéki csőnek leásása alkalmával mintegy 2 m mélységben csontvázakra s 3 koponyára bukkant, amelyek között, állítólag egy rongydarabba takargatva az alábbi bronztárgyakat lelte"¹⁰⁰ (14. kép 1-13.):

1-2. "2 bronz halántékkarika" (b). Amennyiben az 1953. évi újraleltározáskor együtt tartották a leletanyagot, akkor valójában:

1. Négyzet metszetű bronzhuzalból készült, nyitott, mindkét végén egyenesre levágott huzalgűrű, egyik vége keskenyedő, á: 2.4 cm.

2. Hatszög metszetű, nyitott, levágott végei felé keskenyedő huzalgűrű, á: 2.5 cm.

⁹⁴ Vö. 77. jegyzet. A négyzet metszetű típust a 10. sz. 2. felétől a kora Árpád-korra keltezte: SZÓKE 1962, 94-95; a 11. századtól a 12. sz. elejéig: SZABÓ 1978-79, 66; a 10. sz. utolsó harmada és a 11. sz. közepe közötti időre: GIESLER 1981, 120-121, 53.t.

⁹⁵ Típusa a sérült végei miatt nem állapítható meg. Szőke B. a hurkos-kampós záródásúak közé sorolta, s körükben a 10. sz. 2. harmadától a 10/11. sz. fordulójáig keltezte: SZÓKE 1962, 67-68. A vastagabb példányokat a vékonyabbaktól (s főleg a 2 huzalból sodrottaktól) elkülönítette, s egyben a spirálissal kitöltött végűek helyett számolt az elterjedésükkel: SZABÓ 1978-79, 66-67.

⁹⁶ Vö. 79. jegyzet.

⁹⁷ Reizner J. csak a piramiscsüngős arany fülbevalópárat és egy agyagedényt említett az avar sírból, amelynek környékén Lázár B. már csak két orsókarikára akadt: REIZNER 1895, 380-381. A leltárkönyv 1895.VI.16-án kelt bejegyzésében több tárgyról esik szó: "Arany függő és arany karika. A függő pár, ezentúl egy bronz karika, és két bronz karika töredék ... a lelethez tartozik még egy szabadon mintázott, durva mívű, csorbult agyagedény": MFM 7./1895. Vö. MILLEKER 1898, 127; HAMPEL 1905, II. 365; KISLÉGHY NAGY 1912, 307; FÉK 52: No. 632; MESTERHÁZY 1983, 144-145; STANOJEV 1989, 57: No. 19.

⁹⁸ Vö. MESTERHÁZY 1983.

⁹⁹ Ideiglenes raktári akadályoztatás miatt a tárgyat nem láthattam.

¹⁰⁰ Tömörkény I. bejegyzése 1912.X.18-án a MFM leltárkönyvében a 12./1912. tételszám alatt. Közöletlen leletek, említette: FÉK 1962, 52: No. 634. (Majdán néven). A lelőhelyet 1990.IV.12-i helyszíni szemlénken majdáni lakosok bemondata alapján véltük azonosítani.

3-4. 2 kéregöntésű bronz csüngősveret (d). Felső tagja kerek, bemélyedő középi kerek belsejét sugaras fogazású szirmok sávja és sima perem szegélyezi. Hátoldalának közepén egyetlen szalagfül. Szalagos akasztófülén lóg a csepp alakú, hármas levélcsoportban végződő alsó tag. Felülete árkolt szív alakú keretbe zárt két kerek és egy csepp alakú áttöréssel ékes. Mindkét példány erőszakosan megtisztított, á: 1.4 x 2.1, az alsó tag h: 2.8, sz: 1.8 cm.

5-10. 6 kéregöntésű bronz csüngősveret (e). Felső kerek tagján fogazottan rovátkolt keret övezi a félgömbösen kiemelkedő, ötszirmú virág díszítésű középrész. Hátoldalának közepén egyetlen szalagfül. Szalagos akasztófülén lóg a levél alakú, dudoros cseppben végződő alsó tag. A fogazott keretelés szegélyezte felületét középről kifelé széthajló 4 gyöngyos borda között 1-1 sima borda díszíti. Egy példány elveszett, mindegyik darab erősen megtisztított, á: 1.5 x 2.3, az alsó tag h: 2.75, sz: 1.65 cm.

11-12. Négyzet metszetű, nyitott bronz huzalkarperecpár (a).

13. Bronz karikagyűrű (c) "recézett díszítéssel".

MFM lt.sz.: 12./1912. a(11-12), b(= 53.179.4-5; 1-2), c(13), d-e(= 53.179.2; 3-4, 5-10) – közülük elveszett 10, 11-13.

5.1. Az 1953. évi újraleltározáskor a fenti leletanyagot keverten együvé sorolták a Rábé-Anka szigetről való leletekkel, amelyeket alább a tisztázás céljából ismertetek:

Rábé-Anka sziget: 1891. április 6-án Józó Márton rábéli lakos Anka szigeti földjén, Ágoston Antal szőlő alá fordított. A lelőhely közvetlenül a településtől délre, a Pogány-ér egyik egykori kiöntéséből kiemelkedő két dombocskát összekötő nyergen volt (1. kép 2.), ahol a megmunkált mintegy 50 négyzetölnyi területen rendszertelen fekvésű, észak-déli tájolású, hanyattfekvő hét csontvázra bukkant. Közülük csak háromban talált mellékleteket (14. kép 1-8):¹⁰¹

1. sír: valószínűleg női temetkezés mellékletei:

1-2. A koponya kétoldalán, a fültő körüli részen egy-egy elvágott (lereszelt) végű kauri csiga, h: 1.55, illetve 1.5 cm.

3-4. A mellkason két kéregöntésű, kerek, bemélyített közepén aranyozott, ezüst ingnyakdísz-veret, hátoldalán 2-2 szalagfüllel. Egy ép, s egy időközben töredékessé vált példány, á: 1.4 cm.

4a. Az előbbiekkal egy számra újra leltározott csüngősveret hasonló felső tagja. Domború felszínének lapos közepét, valamint a peremét árkolás szegélyezi. Szalagfülé-

¹⁰¹ REIZNER 1891, 206, 209-210; MILLEKER 1898, 178; HAMPEL 1900, 678; HAMPEL 1905, II. 658-660; HAMPEL 1907, 191-192; SZÓKE 1962, 54; FÉK 1962, 52: No. 633; BÁLINT 1991, No. 215; RÉVÉSZ 1988, 151; STANOJEV 1989, 99. Reizner J. leírása azt sejteti, mintha a leleteket is Ágoston A. adta volna át április közepi múzeumi látogatásakor, de a leltárkönyvbe csak 1892.XI.20-án jegyezte be őket a 6./1892. tételszámon, s Weichold István tanító ajándékaként. Ezért tekintette 1892. évi leletnek: TÖMÖRKÉNY 1913, 144.

vel átellenben a peremszéli árkolás háromszögű nyelvecskét képez, s ennek teljes felülete, valamint a mélyedések aranyozottak. Széle sérült, a hátoldalán egy szalagfűl maradt meg, á: 1.35 x 1.7 cm.¹⁰²

MFM lt.sz.: 6./1892. (= 53.179.3; 3-4; 53.179.6; 1-2).

2. sír: talán ugyancsak női temetkezés mellékletei:

5-6. A koponya kétoldalán, a fültő körüli részen egy-egy elvágott végű kauri csiga, h: 1.4, illetve 1.5 cm.

MFM lt.sz.: 6./1892. (= 53.179.6).

3. sír: női temetkezés mellékletei:

7-8. A koponya kétoldalán, ugyancsak a fültő körül egy-egy aranyozott, ezüsből öntött, bogyósoros csüngőtagú fülbevaló töredéke.

MFM lt.sz.: 6./1892. (mindkettő elveszett)

5.2. A vasúti őrháznál talált leletek egy megbolygatott temetőből valók, s ha valóban rongyba takarva talált rájuk Lévai P., akkor egy korábbi megtaláló ásta el újra őket. Az öntött bronz csüngősveretek egyik típusa (5-10) az ország ÉK-i részeit kivéve, a magyar köznépi temetők jellegzetes leletanyagából való, példányai a Kárpát-medencétől nyugatra és délre is előkerültek, csak a Duna-Tisza közéről hiányoznak.¹⁰³ A másik típus (3-4) az ország egész területén, széles időhatárok között elterjedt.¹⁰⁴ Az ékszerek közül a négyszög metszetű karperecpár (11-12), a huzalgyűrűk (1-2) és a recézett díszű karikagyűrű (13)¹⁰⁵ hasonlóképpen inkább köznépi jellegűek, s elsősorban a 10. sz. végétől keltezhető leletegyüttesre utalnak. Mind a tárgyak, mind a csontvázak együttesen azt jelzik, hogy a vasúti őrház mellett egy nagyobb magyar köznépi temető bolygattak meg.

5.3. A rábéli vasúti őrháztól mintegy 8-900 méterre, keletre fekvő Anka szigeten feltárt leletek mindössze 3 tárgytypust tartalmaztak. A kerek ingnyakdísz-veretek (3-4), valamint a kauri csigák (1-2, 5-6)¹⁰⁶ inkább a 10. századból valók, s ugyanerre a századra keltezhető a bogyósoros csüngőtagú fülbevalók (7-8)¹⁰⁷. További leletek híján

¹⁰² Előkerülésére sem a leltárkönyvben, sem a közleményben nincsen adat. A veret megformálása két oroszlámosi, 1898. évi szórványként előkerült kerek ingnyakdísz-verethez hasonlít (6-7), de az oroszlámosi anyagból ez nem hiányzik.

¹⁰³ I.a. típus: BÁLINT 1991, 123-126, 124: 36.t.1-24; 13. típus: DEMO 1983, 288-290; 9b. típus: GIESLER 1981, 23: 61. jegyzet, 91, 53.t. A korai kivételképpen említett Kisdobra-Ligahomok 2. lovassírbéli példány ilyen keltezése egy érmesorozat 914-es terminus post quemén alapul: vö. KOVÁCS 1989, 38.

¹⁰⁴ I.b. típus: BÁLINT 1991, 126, 125: 37.t.1-17.

¹⁰⁵ A 10-11. századra keltezte: SZÓKE 1962, 97-98; a 11. sz. első(?) és 2. harmadára: GIESLER 1981, 110-111, 53.t.

¹⁰⁶ SZÓKE 1962, 54-55; KOVÁCS 1985, 125; KOVÁCS 1988, 126, 152: 5. jegyzet. Nagyszámú lelete önálló feldolgozásra vár.

¹⁰⁷ RÉVÉSZ 1988, 149-151.

nem dönthető el, de a melléklet nélküli temetkezések arányából következtethető, hogy itt is inkább egy nagyobb magyar köznépi temető 10. századi részét érte a bolygatás¹⁰⁸.

6. Csóka (Čoka, opšt. Čoka) – szerb temető: közöletlen, csupán a leletkataszterben szereplő sírlelet¹⁰⁹, a következő adatokkal:

A csókai Kremenyák halmon 1911-ben végzett ötödik ásatás idején, Tömörkény István egyik ásatási munkása "névszerint Krsztin Vládó azt mesélte, hogy két évvel ezelőtt, a csókai szerb temetőben, kb. 1 m mélységben, sírásás közben régi csontvázra akadt, a melynek azonban csak a derekát tárta föl, lába és feje kívül esvén az ásás irányán, azokat fel se bontotta. A halott derekán egy cserép orsókarikát talált, lapos gombformájút és több zöld színű cifraságot. A lelt tárgyakat nem merete hazavinni a felesége babonássága miatt, hanem valamelyik szomszédos sírhatnak földjébe dugta, azzal a számítással, hogy alkalmilag előkeresi az én számomra. Május 10-ének éjszakáján Krsztin csakugyan ki is ment egy másik napszámmal a temetőbe, s hosszas keresés után megtalálták a félretett holmikat az orsókarika kivételével, nevezetesen a következőket (15. kép 3-6):¹¹⁰

1. A találó szerint a csontváz mellén feküdt egy félnyakperec (3) 0.3 cm vastag rosszezüst huzalból, a végein karikásra alakítva. Végei távolsága 13 cm volt. Ábrázolás nélkül veszett el.

2. A szegycsonton az előzőnél feljebb feküdt egy hasonló félnyakperec (4), jóval vékonyabb rosszezüst drótokból sodorva. "Az egyik vége laposra volt kihúzva és kerek lyukkal ellátva, a másik vége letört." Végei távolsága 12 cm volt. Ábrázolás nélkül veszett el.

3. Ugyanott, de az előzőnél feljebb feküdt a harmadik félnyakperec (5) három rosszezüst huzalból csavarva úgy, hogy az egyik szálát mindkét végén hosszabbra hagyták, pálcán kétfordulatú spirálisra formálták, majd visszahajlítva a nyakperec végei köré tekerték. Végei távolsága 11.8 cm.

4. Ugyanott feküdt egy rézből öntött, ezüstözött felületű, lemezes félhold alakú csüngő (6). Felülete díszítetlen, külső szélének közepénél a függesztőfüle forrasztóanyagának korróziós foltjával. Á: 3.8 x 3.4 cm.

5. A jobb alkar csuklótáji végénél feküdt egy keskeny, szélesedő végű, nyitott bronz lemezkarperec (1), végeinél zezugmintával díszítve. Á: 6 cm, sz: 0.2-0.7 cm, csak vázlatrajza maradt.

6. A bal csuklótájon rosszezüst, kerek metszetű, hegyesedő végű, nyitott huzalkarperec (2). Díszítetlen, á: 5 cm. Csak vázlatrajza maradt.

¹⁰⁸ 1953-ban a rábéli leletek együvé leltározásakor az új tételhez soroltak egy későbronzkori-koravaskori jellegzetes lemezgombot is (14. ábra: jobb alsó sarok). Patek Erzsébet szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁰⁹ FÉK 1962, 27: No. 154.

¹¹⁰ Tömörkény I. bejegyzése a MFM leltárkönyvében 1911.V.10-én a 15./1911. tételszámon. Közöletlen leletek.

7. Cserép orsókarika, lapos. Elveszett, rajza sem maradt.

MFM lt.sz.: 15./1911. 1-6.

A csak a törzstáján feltárt, minden bizonnyal női csontváz a megmaradt és megnevezett leletei alapján minden bizonnyal szarmata kori volt¹¹¹, ezért a magyar honfoglalás kori leletanyagból törölni kell!

7. A tárgyalt lelőhelyek a horgosi kivételével¹¹², a Tisza-Maros-Aranka (a Maros önállósult, s a középkorban Harangodnak nevezett medre) által határolt, a nyugati felében mocsarakkal tarkított löszsíkságon¹¹³ helyezkednek el (15. kép 7). Ezt a vidéket ugyanúgy, mint az őt magába foglaló későbbi Csanád megye területét, a honfoglaló magyarság azonnal megszállta. A Temes-Béga(?)-Maros-Körös és a Tisza vidékét a 10. sz. derekán VII. Bőborbanszületett Konsztantinosz (945-959) császár a magyarok szállásterületének, Turkiának nevezte¹¹⁴. Az ezredforduló körül mindez Ajtony nagyúr uralmi területéhez tartozott, s Csanád vezér az 1003-1028 közötti évek valamelyikére keltezhető győztes hadjárata után, az Aranka-háromszög a Maros-kétparti Csanád megye része lett.¹¹⁵ Vitatott feltételezés szerint¹¹⁶ Ajtony országa a "fekete magyarok", azaz a kabarok földje volt, de ehhez a kérdéshez a régészet ugyanúgy nem tud hozzászólni, mint a Felső Tisza vidéki kabar területet illetően.¹¹⁷ Az alább tárgyalandó Aranka-háromszöget körülvevő vidék régészeti képe új áttekintésekből (bár sajnálatosan nem feldolgozásokból) manapság már jól tanulmányozható¹¹⁸, ezért a továbbiakban csak az említett terület 10-11. századi régészeti anyagából kiemelt sír- és szórványleleteivel foglalkozom.

A vidék korai magyar betelepüléséről a kutatás véletlenszerű, s jórészt közvetlen eredményeként felsorolható köznépi temetőik hálózata tanúskodik, egyben az őket létesítő és fenntartó falusi települések kialakult rendszerére utalva. Ez azért is fontos, mert nem bővelkedünk a területre vonatkozó, s amúgy is a későbbi idők állapotát tükröző okleveles anyagban.¹¹⁹

¹¹¹ A féltorqueshez: VADAY 1985, 359, 367-368, 364: 13.á.21. A lemezlunulához: PÁRDUCZ 1950, 76.t.3; VADAY 1987, 53, 5.á.1; VADAY 1989, 297: 5.á.1. H. Vaday Andrea szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

¹¹² Horgos határából ezenkívül a Pöröpusztán 1870-ben talált gazdag, rozettás lószerszámos női sír leletmaradványai ismeretesek: FÉK 1962, 41: No. 416. Őrzési helyük azonban nem a MFM, hanem a MNM KO. lt.sz.: 30./1872; 307./1876. 1341-1360.

¹¹³ A terület földrajzi viszonyairól és mezőgazdasági lehetőségeiről: GYÖRFFY 1963, 835.

¹¹⁴ MORAVCSIK 1984, 48. Azt, a Váczy Péter elméletére alapított véleményt, hogy Turkia egyben a gyula szállásterületét jelezte - vö. DÁVID 1974, 12; gyula partvonalának a Marost tekintette: GYÖRFFY 1977, 47, 163. - kétségbevonta: KRISTÓ 1980, 451-452. A legújabbban: BÓNA 1989, 106.

¹¹⁵ GYÖRFFY 1963, 836; GYÖRFFY 1977, 164-176.

¹¹⁶ GYÖRFFY 1977, 165-166, 172-173. Véleményével szemben: KRISTÓ 1985, 11-17; TÓTH 1987, 28-29.

¹¹⁷ Vö. FOMIN-KOVÁCS 1987, 65-66.

¹¹⁸ Vö. BÁLINT 1991, Katalógus; BÓNA 1986, 207-217; STANOJEV 1989; KOVÁCS 1990.

¹¹⁹ DÁVID 1974, 8.

7. Cserép orsókarika, lapos. Elveszett, rajza sem maradt.

MFM lt.sz.: 15./1911. 1-6.

A csak a törzstáján feltárt, minden bizonnyal női csontváz a megmaradt és megnevezett leletei alapján minden bizonnyal szarmata kori volt¹¹¹, ezért a magyar honfoglalás kori leletanyagból törölni kell!

7. A tárgyalta lelőhelyek a horgosi kivételével¹¹², a Tisza-Maros-Aranka (a Maros önállósult, s a középkorban Harangodnak nevezett medre) által határolt, a nyugati felében mocsarakkal tarkított löszsíkságon¹¹³ helyezkednek el (15. kép 7). Ezt a vidéket ugyanúgy, mint az őt magába foglaló későbbi Csanád megye területét, a honfoglaló magyarság azonnal megszállta. A Temes-Béga(?)-Maros-Körös és a Tisza vidékét a 10. sz. derekán VII. Bíborbanszületett Konsztantinosz (945-959) császár a magyarok szállásterületének, Turkiának nevezte¹¹⁴. Az ezredforduló körül mindez Ajtony nagyúr uralmi területéhez tartozott, s Csanád vezér az 1003-1028 közötti évek valamelyikére keltezhető győztes hadjárata után, az Aranka-háromszög a Maros-kétparti Csanád megye része lett.¹¹⁵ Vitatott feltételezés szerint¹¹⁶ Ajtony országa a "fekete magyarok", azaz a kabarok földje volt, de ehhez a kérdéshez a régészet ugyanúgy nem tud hozzászólni, mint a Felső Tisza vidéki kabar területet illetően.¹¹⁷ Az alább tárgyalandó Aranka-háromszöget körülvevő vidék régészeti képe új áttekintésekből (bár sajnálatosan nem feldolgozásokból) manapság már jól tanulmányozható¹¹⁸, ezért a továbbiakban csak az említett terület 10-11. századi régészeti anyagából kiemelt sír- és szórványleleteivel foglalkozom.

A vidék korai magyar betelepüléséről a kutatás véletlenszerű, s jórészt közöletlen eredményeként felsorolható köznépi temetők hálózata tanúskodik, egyben az őket létesítő és fenntartó falusi települések kialakult rendszerére utalva. Ez azért is fontos, mert nem bővelkedünk a területre vonatkozó, s amúgy is a későbbi idők állapotát tükröző okleveles anyagban.¹¹⁹

¹¹¹ A féltorqueshez: VADAY 1985, 359, 367-368, 364: 13.á.21. A lemezlunulához: PÁRDUCZ 1950, 76.t.3; VADAY 1987, 53, 5.á.1; VADAY 1989, 297: 5.á.1. H. Vaday Andrea szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

¹¹² Horgos határából ezenkívül a Pöröspusztán 1870-ben talált gazdag, rozettás lószerszámos női sír leletmaradványai ismeretesek: FÉK 1962, 41: No. 416. Őrzési helyük azonban nem a MFM, hanem a MNM KO. lt.sz.: 30./1872; 307./1876. 1341-1360.

¹¹³ A terület földrajzi viszonyairól és mezőgazdasági lehetőségeiről: GYÖRFFY 1963, 835.

¹¹⁴ MORAVCSIK 1984, 48. Azt, a Váczy Péter elméletére alapított véleményt, hogy Turkia egyben a gyula szállásterületét jelezte - vö. DÁVID 1974, 12; gyula partvonalának a Marost tekintette: GYÖRFFY 1977, 47, 163. - kétségbevonta: KRISTÓ 1980, 451-452. A legújabban: BÓNA 1989, 106.

¹¹⁵ GYÖRFFY 1963, 836; GYÖRFFY 1977, 164-176.

¹¹⁶ GYÖRFFY 1977, 165-166, 172-173. Véleményével szemben: KRISTÓ 1985, 11-17; TÓTH 1987, 28-29.

¹¹⁷ Vö. FOMIN-KOVÁCS 1987, 65-66.

¹¹⁸ Vö. BÁLINT 1991, Katalógus; BÓNA 1986, 207-217; STANOJEV 1989; KOVÁCS 1990.

¹¹⁹ DÁVID 1974, 8.

A magyarság középrétegére jellemző néhányszor tíz sírből álló gazdagabb temetők, vagy köznépi temetőknél éppen gazdagabb sírjai megbolygatásával előkerült részlettel elsősorban a hódegyházi 10 temetkezés leletanyaga¹²⁰, továbbá a Csanád (Cenad, jud. Timiș) és Nagyszentmiklós (Sinnicolau Mare, jud. Timiș) közötti Bukova pusztai őskori halomsírjaiba temetett előkelőbb nők és fegyveres férfiak hagyatéka¹²¹ jelzi, s közöletlenségük miatt fenntartással ugyan, de valószínűleg hozzájuk sorolható még a Deszk (Cs) – újmajori Ambrus tanya mellett feltárt 4 sír¹²², a kiszombori (Cs) Kis András földjén kiásott 17 sír (= E-temető)¹²³, végezetül pedig a Tiszasziget (Cs) – Petőfi u. 318. alatt megbolygatott 3 sír¹²⁴ leletanyaga. Inkább a hosszabb használati idejű, akár a 10. sz. elejétől a 12. sz. elejéig keltezhető, s akkor feltétlenül többszáz síros köznépi temetőket sejtethetünk kisebb-nagyobb feltárt részleteikből, vagy esetleg egy-egy szórványlelettel felértékelve, az alábbi lelőhelyeken: Deszk határában akár 5-6 ilyen temetőnek is van nyoma! A Nádashalmi dűlőben feltárt 216 síros, I. László érdemével végződő temetőrészlet (D-temető), a Tukakovics Gyorgye földjén álló halomból ismert 4 síros temetőrészlet (E-temető), a talán 12 síros, közöletlen helyű temetőrészlet (J-temető), az Ördöghalomban feltárt 1-2 sír (T-temető), esetleg a "Jankovichék földjén" lelt gyűrű¹²⁵, valamint egyetlen sír az 1. sz. olajkút területén¹²⁶ egy-egy köznépi temetőt jelezhet! Köznépi temetőt sejtetnek a Feketető (Crna Bara, opšt. Čoka) – Prkoson feltárt sírok¹²⁷, továbbá esetleg köznépi temető sírjából maradt meg a Keglevichháznál (Cheglevici, jud. Timiș) talált, markolatgombos kétélű kard.¹²⁸ Több köznépi temető nyoma ismeretes Kiszombor határából. Ide sorolható a Blaskovich F. földjén feltárt 78 síros, Salamon érdemével záruló temetőrészlet (B-temető), a Nagyhalomban kiásott 17 síros temetőrészlet (C-temető), a Nyilas dűlőben Lőrinc J. halmáról ismert 8 síros temetőrészlet (F-temető), a Juhos halomnál talált sír, továbbá a falu déli részén lévő téglavetőben megsemmisített sírok anyaga¹²⁹, s újabban a nagyszentmiklói út mentén elpusztított temetőrészlet.¹³⁰ Klárafalván (Cs) két köznépi temető maradványai ismeretesek: az egyiket özv. Molnár Istvánné és Tóth Péter 113. sz. telkén bolygatták meg, 23-nál több temetkezést fel is tárva, a másikra Faragóék földjén bukkantak, s itt 12 sír látott napvilágot.¹³¹ Kübekháznál egy szórvány s-végű karika, valamint az Újtelep 483. sz. alatt megbolygatott, illetve feltárt 13 síros temetőrészlet¹³², Majdánban az említett arany s-végű karika utal köznépi (esetleg templomkörüli) temetőre. Az orosz-lamosi, a Rábé-Anka szigeti és vasúti őrházi köznépi temetőkről fentebb volt szó. Szőregen (Cs) a Kőolajfinomító és Kátrányipari RT területén felásott 5 sír, a római ka-

120 STANOJEV 1989, 46-51.

121 FÉK 1962, 27: No. 144. Korszerű értékelése: BÓNA 1986, 212-213.

122 FÉK 1962, 31: No. 221; vö. KOVÁCS 1989, 25.

123 FÉK 1962, 49: No. 575.

124 FÉK 1962, 80: No. 1142.

125 FÉK 1962, 31: No. 222-226.

126 TROGMAYER 1967, 10.

127 STANOJEV 1989, 129-130.

128 BÓNA 1986, 212, 224. A kétélű kardos vitézek jórészt köznépi származásának felismerése: BAKAY 1965, 21-29; vö. KOVÁCS 1990.

129 FÉK 1962, 48-49: No. 573-574, 576-578.

130 TROGMAYER 1960.

131 FÉK 1962, 49: No. 579-580.

132 FÉK 1962, 61: No. 612; BÁLINT 1962.

tolikus templom dombján talált karperec¹³³, a homokbányában megsemmisített többszáz, s feltárt 45, I. László érméjével záruló temetkezés¹³⁴, valamint a "Péli" szelmalomdombon megmentett 11 sír¹³⁵ alapján négy köznépi temetővel számolhatunk, s akár erre utalhat a tiszaszentmiklósi (Ostojićevo, opšt. Čoka) s-végű karikapár is.¹³⁶ Végezetül Törökkanizsán (Novi Kneževac, opšt. Novi Kneževac), Tallián Béla földjén a kiforgatott lelettárgyak között 10-11. századi temető feldúlt sírjaira utaló ékszerek is megmaradtak.¹³⁷

A felsorolt nagy számú lelőhely egyértelműen jelzi az Aranka-háromszög folyamatos magyar lakosságát. Nehézséget az jelent, hogy a kivétel nélkül csak részleteiben feltárt, közöletlen, s ezért csupán töredékesen ismert temetők esetében szinte lehetetlen a használatba vételi idő, s csak ritka esetben, érmesorozatok előkerülése nyomán lehetséges a befejezési idő meghatározása. Az kétségtelen, hogy az Ajtony-Csanád hatalomváltozást a települések lakói különösebb megrázkódtatás nélkül élték át, hiszen temetőiket folyamatosan tovább használták. Jóllehet Gellért csanádi püspök (1030-1046) kezdettől fogva sikeresen térített, s egyházmegyéjében körbejárt "felszentelni azok temető helyét, akik templomot akartak építeni"¹³⁸, a régészeti leletek hiányos bizonyítékai¹³⁹ szerint utódainak csak az országos folyamatnak megfelelően, inkább I. László és Kálmán uralkodása alatt sikerült a faluközösségeket pogány indítású temetőik felhagyására, s temetkezéseiknek a felépült templomok cintermeiben való folytatására kényszeríteni.¹⁴⁰

IRODALOM

BAKAY 1965

BAKAY K.: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseire. DuDolg 1 (1965).

BAKAY 1978

Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. StCom 6 (1978).

BARTALOS 1899

BARTALOS GY.: Honfoglaláskori és egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. ArchÉrt 19 (1899) 353-360.

BÁLINT 1936

BÁLINT A.: A szakálhádi koraközépkori temető. Dolg 12 (1936) 205-221.

BÁLINT 1962

Kübekháza-Újtelep. RégFüz I:15 (1962) 60.

¹³³ FÉK 1962, 76: No. 1060-1061.

¹³⁴ BÁLINT 1991, 75-98, 258.

¹³⁵ GALÁNTA 1978.

¹³⁶ FÉK 1962, 62: No. 832; BÁLINT 1991, 259; KOVÁCS 1991, 419.

¹³⁷ FÉK 1962, 58: No. 751. Az itt is említett leletek némelyike: lándzsacsúcs, kétélű kard, kengyel, zabla - vö. STANOJEV 1989, 66. - aligha tartozhatott az ékszerekhez: KOVÁCS 1991, 410-411.

¹³⁸ Szent Gellért püspök nagy legendája: ÉRSZEGI 1983, 84; BÓNA 1989, 143.

¹³⁹ Vö. Kiszombor - B-temető, Deszk - D-temető, Oroszlámos és Szőreg-Homokbánya Salamon, ill. I. László pénzeivel végződő érmesorozatai!

¹⁴⁰ Ezúton is megköszönöm Istvánovits Eszter, Kürti Béla, Lőrinczy Gábor és Takács Miklósnak munkám megírásához nyújtott segítségét, Szekeres Lászlónak a helyszíni szemle megszervezését, Pálfay Krisztinának a fényképek, Dukay Bernadette-nak a rajzok elkészítését, végezetül Bóna Istvánnak a gondolatgazdag lektori véleményét.

BÁLINT 1968

BÁLINT CS.: Honfoglaláskori sírok Szeged-Öthalmon. MFMÉ (1968) 47-89.

BÁLINT 1991

Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11(1991).

BÓNA 1986

BÓNA I.: Dáciától Erdőelvéig. In: Erdély története. Szerk.: Köpeczi B. Bp. 1986, I. 107-234.

BÓNA 1989

Magyar-szláv korszak. In: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi B. Bp. 1989, 101-157.

BUDINSKÝ-KRIČKA - FETTICH

V. BUDINSKÝ-KRIČKA - N. FETTICH: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. ArchSlov-Mon 2 (1973).

BULLINGER 1969

H. BULLINGER: Spätantike Gürtelbeschläge. DAG 12 (1969).

COMȘA - BICHR

E. COMȘA - GH. BICHR: O nouă descoperire de monede și obiecte de podoabă din secolele X-XI în așezarea de la Garvăn (Dobrogea). SCNum 3 (1960) 223-244.

CSALLÁNY 1959

D. CSALLÁNY: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. ActaArchHung 10 (1959) 281-325.

CSALLÁNY 1970

Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. ActaArchHung 22 (1970) 261-299.

DÁVID 1974

DÁVID K.: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. MŰF 7 (1974).

DEMO 1983

Z. DEMO: Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji. PZb (1983) 217-301.

DIENES 1965

DIENES I.: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza. Sz.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136-174.

DIENES 1970

A honfoglalás kora. MMüvt 1 (1970).

DIENES 1972

A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.

DIENES 1972a

Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art Budapest 1969. Bp. 1972, I. 97-108, III. 39-42.

DIENES 1973

Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. FolArch 24 (1973) 177-217.

DIENES 1975

A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. Urali népek. Sz.: Hajdú P. Bp. 1975. 77-108.

DIENES 1986

A Felső-Tisza-vidék a X. században. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. Sz.: Dercsényi D. Bp. 1986, I. 92-114.

DITLER 1961

P. A. ДИТЛЕР: Могилники в районе поселка Колошовка на реке Фарш. ШМАА 2 (1961) 127-187.

DIMITRIJEVIĆ 1975

Д. ДИМИТРИЈЕВИЋ: Доба великих миграција. Шајкашка. Нови Сад 1975.

DÓKUS 1900

DÓKUS GY.: Árpádkori sírletelek Zemplén vármegyében. ArchÉrt 20 (1900) 39-61.

DOMBAY 1961

DOMBAY J.: Árpádkori temetők Baranyában. II. JPMÉ 6 (1961) 69-84.

ERDÉLYI 1961-62

ERDÉLYI I.: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. JAMÉ 4-5 (1961-62) 17-30.

ÉRSZEGI 1983

ÉRSZEGI G. (Szerk.): Árpád kori legendák és intelmek. Bp. 1983.

FETTICH 1937

FETTICH N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. ArchHung 21 (1937) I-II.

FÉK 1962

FEHÉR G. - ÉRY K. - KRALOVÁNSZKY A.: A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. RégTan 2 (1962).

FODOR 1979

FODOR I.: Máriabesnyő - Szakál M. hétvégi telke. RégFüz I:32 (1979) 80.

FODOR 1985

Honfoglalás kori temető Sándorfalván. AA - SzegSuppl 5 (1985) 17-33.

FOMIN-KOVÁCS 1987

A.V.FOMIN-KOVÁCS L.: A Máramaros megyei ("huszti") 10. századi dirhemkincs. NKMell 1 (1987).

GALÁNTHA 1978

GALÁNTHA M.: Szeged-Szöreg, "Péli" szélmalomdomb. RégFüz I:31 (1987) 89.

GIESLER 1981

J. GIESLER: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56:1 (1981).

GIRIĆ 1962

M. GIRIĆ: Banatsko Arandelovo. In: D.Dimitrijević - J.Kovačević - Z.Vinski: Seoba naroda. Zemun 1962, 12-13.

GYÖRFFY 1963

GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.

GYÖRFFY 1977

István király és műve. Bp. 1977.

HAMPEL 1900

HAMPEL J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfoi. Sz.: Pauler Gy. - Szilágyi S. Bp. 1900, 507-830.

HAMPEL 1905

Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905. I-III.

HAMPEL 1907

Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp. 1907.

B.HORVÁTH-BÓNA 1979.

B.HORVÁTH J. - BÓNA I.: Rácalmás-Göböljárás. RégFüz I:32 (1979) 81.

JÓSA 1904

JÓSA A.: Honfoglaláskori leletről Gégényben (Szabolcs m.). ArchÉrt 24 (1904) 175-176.

JÓSA 1914

Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. II. ArchÉrt 34 (1914) 303-340.

JOVANOVIĆ 1977

V.S. JOVANOVIĆ: Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske. Balcanoslavica 6 (1977) 141-187.

KIRPIČNIKOV 1973

A. H. Кирпичников: Шнаряжение всадника и верхового коня на Руси IX - XIII вв. ШАН EI-36. Ленинград 1973

KISLÉGHY NAGY 1912

KISLÉGHY NAGY GY.: Torontál vármegye őstörténete. In: Torontál vármegye. MVV Sz.: Borovszky S. Bp. é.n. (1912) 304-328.

KISS 1983

KISS A.: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. MHKTL 1 (1983).

KISS 1985

Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. Die Bayern und ihre Nachbarn. II: VKF 9 (1985) 217-387.

- KISS 1987*
Beigaben von zwei Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit. *Alba Regia* 23 (1987) 127-136.
- KISS 1938*
KISS L.: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. *ArchHung* 24 (1938).
- KOVÁCS 1985*
KOVÁCS L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I: Temető utca 5. *CommArchHung* (1985) 125-139.
- KOVÁCS 1988*
A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. *CommArchHung* (1988) 125-158.
- KOVÁCS 1989*
Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *FontesArchHung* 19 (1989).
- KOVÁCS 1989a*
A nagyhalász-zomborhegyi 10-11. századi temetőrészlet. *CommArchHung* (1989) 165-176.
- KOVÁCS 1989-90*
 Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez. *NK* 88-89 (1989-90) 63-76.
- KOVÁCS 1990*
Szablya - kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10-11. századi magyar sírok keltezéséhez. *ArchÉrt* 117 (1990) 39-49.
- KOVÁCS 1991*
Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev: Nekropolen aus dem 10. - 15. Jh. in der Vojvodina. *ActaArchHung* 43 (1991) 399-424.
- KOVÁCS 1992*
Salamon pénzveréséről. *Száz* 125 (1992) 79-106.
- KÓHEGYI 1980*
M. KÓHEGYI: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras. *ActaArchHung* 32 (1980) 205-239.
- KRISTÓ 1980*
KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Bp. 1980.
- KRISTÓ 1985*
A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *AHSzeg* 82 (1985) 11-17.
- KRISTÓ 1986*
Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986.
- KUZNECOV 1957*
В. А. КУЗНЕЦОВ: Змейшкий катакомный могильник. *МАДИШО* I (1961) 62-135.
- KÜRTI 1978-79*
KÜRTI B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. *MFMÉ* (1978-79/1) 323-347.
- KÜRTI-SZEGFŰ 1983*
KÜRTI B. - SZEGFŰ L.: Életmód és társadalom. In: Szeged története 1: A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gy., Szeged 1983, 252-267.
- LÁSZLÓ 1943*
LÁSZLÓ GY.: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.
- LÁSZLÓ 1943a*
A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *ArchHung* 27 (1943).
- MESTERHÁZY 1980*
MESTERHÁZY K.: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980.
- MESTERHÁZY 1983*
Köznepi ékszerek nemesfém változatai: arany s-végű hajkarikák. *Alba Regia* 20 (1983) 143-151.
- MFM*
Szeged, Móra Ferenc Múzeum

- B. MIKES 1956**
B. MIKES K.: A szob-kolibai X-XI. századi temető. FolArch 8 (1956) 115-127.
- MILLEKER 1898**
MILLEKER B.: Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. II. Temesvár 1898.
- MORAVCSIK 1984**
MORAVCSIK GY.: Az Árpád kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984.
- PÁRDUCZ 1950**
PÁRDUCZ M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon. III. ArchHung 30 (1950).
- S. PERÉMI 1987**
S. PERÉMI Á.: Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. VMMK 18 (1986) 115-133.
- POPESCU 1956**
D. POPESCU: Săpăturile de la Varşand. MCA 2 (1956) 124-152.
- REISZIG 1912**
REISZIG E.: Torontál vármegye községei. Torontál vármegye. MVV Sz.: Borovszky S. Bp. é.n. (1912) 14-138.
- REIZNER 1891**
REIZNER J.: Rábéi ásatások. ArchÉrt 11 (1891) 206-210.
- REIZNER 1895**
A majdáni aranylelet. ArchÉrt 15 (1895) 380-381.
- REIZNER 1898**
Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet. ArchÉrt 18 (1898) 190-192, 184.
- REJHOLCOVÁ 1976**
M. REJHOLCOVÁ: Pohrebisko z. 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej. SIA 24 (1976) 191-234.
- RÉVÉSZ 1987**
L. RÉVÉSZ: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. ActaArchHung 39 (1987) 257-285.
- RÉVÉSZ 1988**
Gömborscsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. HOMÉ 25-26 (1988) 141-159.
- ROSKA 1936**
ROSKA M.: A honfoglalás és Erdély. In: A történeti Erdély. Sz.: Asztalos M. Bp. 1936. 162-173.
- RUTTKAY 1976**
A. RUTTKAY: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. SIA 24 (1976) 245-395.
- SELMECZI 1980**
L. SELMECZI: Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. ActaArchHung 32 (1980) 251-269.
- STANOJEV 1989**
H. СТАНОЈЕВ: Некрополе X-XV века у Војводини (Nekropole aus dem 10. - 15. Jahrhundert in der Vojvodina). Каталог 1 (1989), Нови Сад.
- SZABÓ 1978-79**
SZABÓ J.GY.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV: A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. EMÉ 16-17 (1978-79) 45-136.
- SZÁRAZ 1986**
SZÁRAZ A. (= HAMPEL J.): Salamoni sírlelet. ArchÉrt 16 (1896) 132-135.
- SZEKERES 1983**
SZEKERES L.: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék 1983.
- SZÉLL 1940**
SZÉLL M.: Elpusztult falvak, XI-XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolg 16 (1940) 159-180.
- SZÉLL 1941**
XI. századi temetők Szentés környékén. FolArch 3-4 (1941) 231-265.

SZÓKE 1962

SZÓKE B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1 (1962).

SZÓKE 1977

SZÓKE M.: Visegrád-Sibrikdomb. RégFüz I: 30 (1977) 28.

SZÓKE - VÁNDOR 1987

SZÓKE B. M. - VÁNDOR L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. FontesArchHung (1987).

TERGINA 1894

TERGINA GY.: Horgosi ásátások. ArchÉrt 14 (1894) 198-206.

TESZ

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő L. II. (H-Ó) Bp. 1970.

TOČÍK 1968

A. TOČÍK.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov-Cat 3 (1968).

TÓTH 1987

TÓTH S.: Kabarok és fekete magyarok. AHSzeg 84 (1987) 23-29.

TÖMÖRKÉNY 1904

TÖMÖRKÉNY I.: Oroszlámosi leletekről és ásátás a körös-éri iskolánál. ArchÉrt 24 (1904) 263-271.

TÖMÖRKÉNY 1913

Adatok az Alföld régészeti térképéhez. MKÉ 7 (1913) 240-248.

TÖMÖRKÉNY-HARSÁNYI 1912

TÖMÖRKÉNY I. - HARSÁNYI P.: A szegedi múzeumba került régipéNZ leletek. NK 11 (1912) 8-15.

TROGMAYER 1960

TROGMAYER O.: Kiszombor-Nagyszentmiklósi út. RégFüz I: 14 (1960) 59.

TROGMAYER 1967

Deszk-1. sz. olajkút. RégFüz I: 20 (1967) 10.

VADAY 1985

A. VADAY: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. ActaArchHung 37 (1985) 345-390.

VADAY 1987

A Közép-Tiszavidék a római korban. Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1987.

VADAY 1989

Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ant 17-18 (1988-89).

VSNS

Významné slovanské nálezišká na Slovensku. Sz.: B. Chropovský. Bratislava 1978.

ZU EINIGEN ALTEN, LANDNAHMEZEITLICHEN FUNDMATERIALIEN DES MÓRA — FERENC — MUSEUMS: OROSLÁMOS, HORGOS, MAJDÁN, RÁBÉ (CSÓKA)

László Kovács

1.-2. Vor einiger Zeit sichtete ich im Zusammenhang² mit der Rezension des Katalogs von N. Stanojev¹ auch die Angaben über die zwischen 1879-1909 stattgefundenen Störungen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes von Oroszlámos (Banatsko Arandelovo), damals jedoch bestand keine Möglichkeit zur Neuveröffentlichung der Fundgegenstände. Dazu konnte es erst jetzt kommen³⁻⁵⁴ (Abb. 2 - Abb. 12, 1-2) Aufgrund der Inspizierung des Fundortes⁵⁵ sowie eines Vergleichs der Notizen der Fundumstände ist es wahrscheinlich, daß man den Einschnitt für die Eisenbahn durch die Hügellinie zwischen Oroszlámos und Majdán (Majdan) in beiden Richtungen verbreitert hat (Abb. 1, 3-4), und bei dieser Gelegenheit kamen Bestattungen zum Vorschein. Das Gräberfeld dürfte von einem der Jahrzehnte des 10. Jh. bis zum Ende des 11. Jh. benutzt worden sein.⁵⁶⁻⁶⁰ Abgesehen von einigen Gegenständen⁶¹ sonstigen Alters war ein Teil der Funde eher aus dem 10. Jh.,⁶²⁻⁷⁵ die zweite Gruppe gleichermaßen aus dem 10.-11. Jh. bekannt,⁷⁶⁻⁷⁸ und die dritte Gruppe stammte mehr aus dem 11. Jh.⁷⁹ Aus den Dorfeinwohnern, die das Gräberfeld benutzten, wurde von Beginn des 11. Jh. an vermutlich das Dienstvolk des Klosters von Oroszlámos, das sich an der Stelle des Gemeindefriedhofs des heutigen Majdan lokalisieren läßt.⁸⁰⁻⁸³

3. In Horgos (Horgoš) wurden ebenfalls in einem Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes 20-22 Bestattungen gestört. Vor dem 10.01.1894 kam ein Reitergrab zum Vorschein (Abb. 12, 1-3),⁸⁴ dessen erhalten gebliebene Funde man mit den verbrannten Beigaben eines germanischen Waffengrabes aus dem 5.-6. Jh. zusammengab. Bis zum 15.01. gelangten die übrigen Bestattungen — darunter zwei weitere mit Beigaben (Abb. 13, 6-12) — ans Tageslicht.⁸⁵⁻⁹² Das Fundgut kann in den Zeitraum zwischen Ende 10. Jh. - Mitte 11. Jh. datiert werden.⁹³⁻⁹⁶

4. Der Fundort des in Majdán (Majdan) 1895 zutage gekommenen Goldrings mit S-Ende (Abb. 13) ist wahrscheinlich der Acker des Mihály Fülöp am Susaner (Šušan) Hügel gewesen.⁹⁷⁻⁹⁹

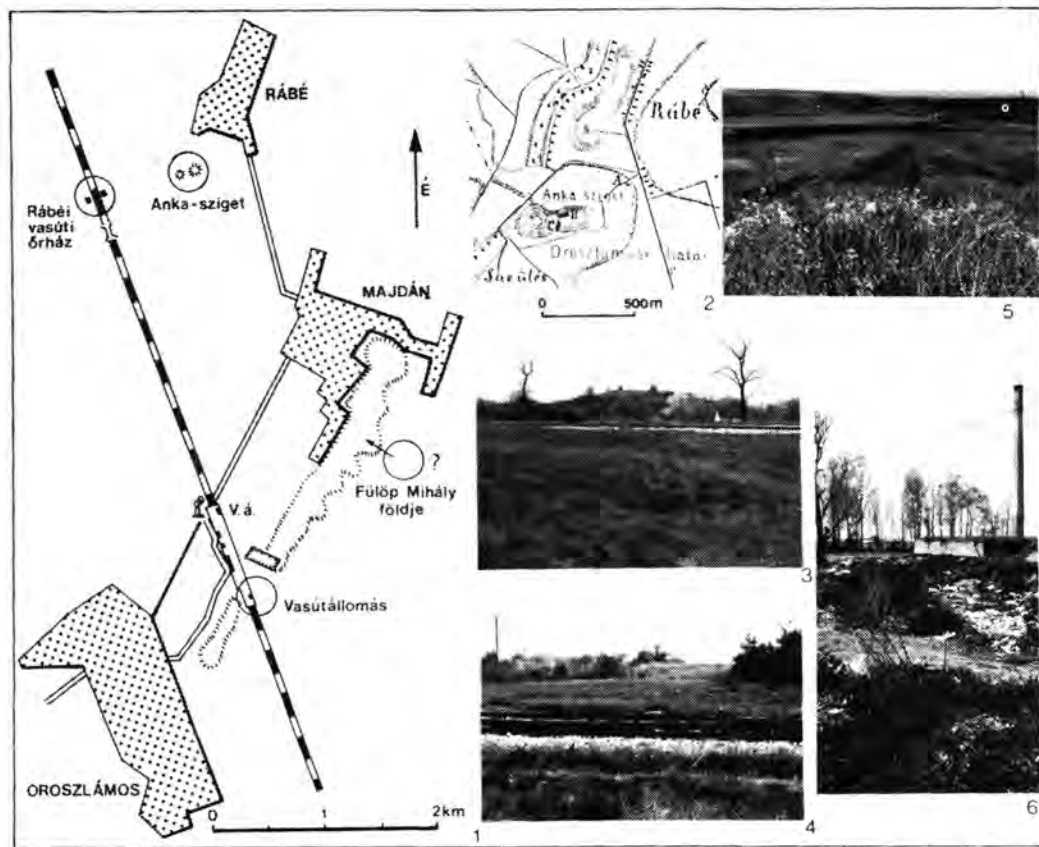
5. Beim Bahnwärterhaus von Rábé (Rabe) stieß man 1912 auf die wieder vergrabenen Gegenstände (Abb. 14, 1-13) eines vermutlich bereits gestörten Gräberfeldteils.¹⁰⁰ Die dem Gemeinvolk entsprechenden Fundtypen sind den Zeitraum gegen Ende des 10. Jh. datierbar.¹⁰³⁻¹⁰⁵ Ebenfalls der Teil eines Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes mit sieben Bestattungen wurde 1891 auf der Anka-Insel von Rábé freigelegt. In drei davon fanden sich Beigaben (Abb. 14, 1-8,¹⁰¹⁻¹⁰²) die aus dem 10. Jh. stammten (vgl. Abb. 1,2).¹⁰⁶⁻¹⁰⁸

6. Das im serbischen Gräberfeld von Csóka (Čoka) gestörte Grab war sarmatenzeitlich,¹⁰⁹⁻¹¹¹ weshalb es aus dem Bestand der Funde der ungarischen Landnahmezeit zu streichen ist (Abb. 15, 3-6)!

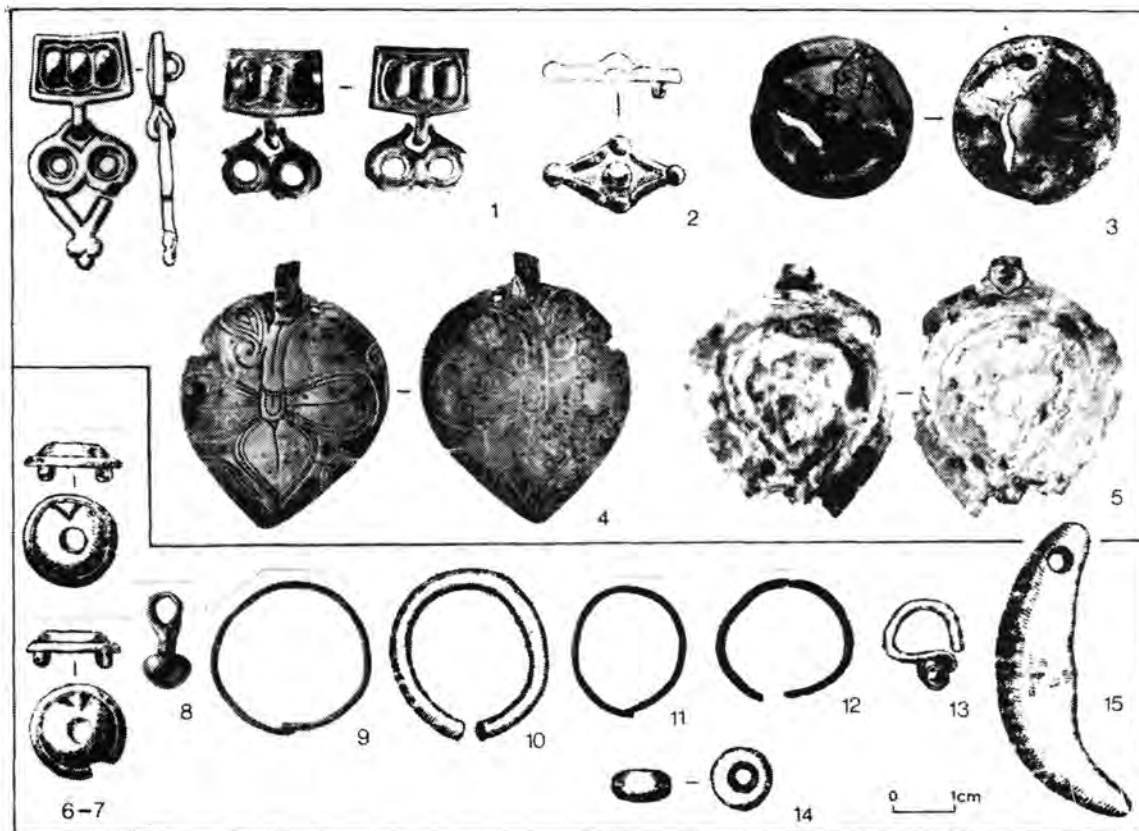
7. Die behandelten Fundorte liegen — mit Ausnahme von Horgos — im Zwischenstromgebiet der Flüsse Theiß - Maros - Aranka (im Mittelalter: Harangod). Diese Gegend wurde vom Ungartum im Zug der Landnahme sofort besetzt und auch kontinuierlich bewohnt, um die Jahrtausendwende gehörte sie zum Land des Ajtony, später aber zum Komitat Csanád.^{112-117,119} Da das archäologische Bild ihrer Umgebung im 10.-11. Jh. nun schon studiert werden kann,¹¹⁸ habe ich mich im folgenden darauf beschränkt, nur die Gräberfelder und Streufunde des Aranka-Dreiecks aus dieser Zeit vorzustellen. Bei einem kleineren Teil der Fundorte handelt es sich vielleicht um Gräberfelder der reicheren Mittelschichten oder um reicher bestückte Teile von

Gräberfeldern des Gemeinvolkes: Hódegyháza (Jazovo), Nagyszentmiklós (Sinnicolau Mare) - Bukova puszta, Deszk-Újmajor, Kiszombor-Gräberfeld E, Tiszasziget.¹²⁰⁻¹²⁴ Die übrigen sind Gräberfelder des Gemeinvolkes oder lassen als Streufunde darauf schließen: in Deszk 5-6 Fundorte,¹²⁵⁻¹²⁶ Feketető (Crna Bara) - Prkos,¹²⁷ Keglevichháza (Cheglevici),¹²⁸ in Kiszombor 6,¹²⁹⁻¹³⁰ in Klárafalva 2¹³¹ und in Kübekháza gleichfalls 2 Fundorte.¹³² Einordnen lassen sich hier auch die aus Majdán, Oroszlámos behandelten sowie die zwei Fundorte in Rábé, und weiters kann in Szőreg mit 4,¹³³⁻¹³⁵ in Tiszaszentmiklós (Ostojičevo) mit 1¹³⁶ sowie in Törökkanizsa (Novi Kneževac) ebenfalls mit 1¹³⁷ Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes gerechnet werden (vgl. Abb. 15, 7).

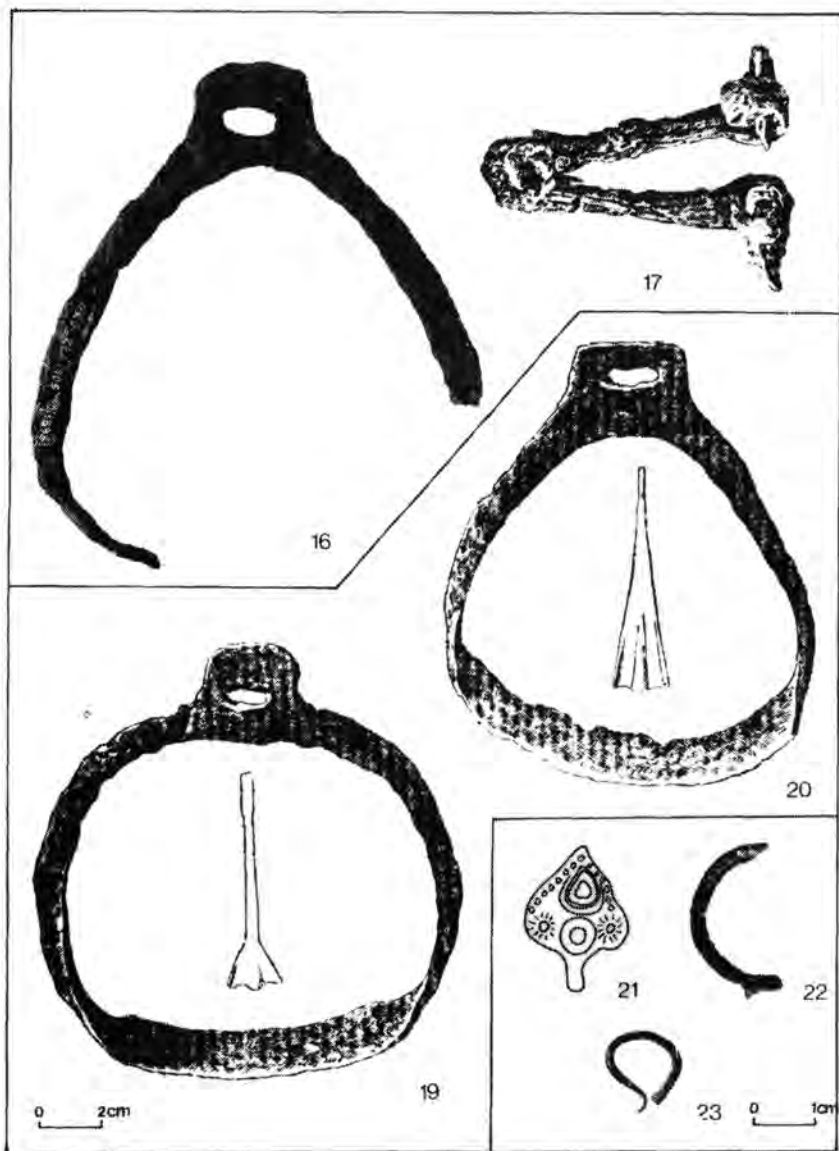
Die genannten Gräberfelder wurden fast ausnahmslos nur in Teilen freigelegt und nicht publiziert, dennoch läßt sich aus ihrem mangelhaft bewertbarem Material ableiten, daß die hiesige ungarische Einwohnerschaft den Machtwechsel von Ajtony zu Csanád ohne Erschütterungen überlebt hat, da sie ihre Gräberfelder kontinuierlich weiter benutzte, wie die Münzfunde einzelner Gräberfelder dies bezeugen. Zur Aufgabe dieser Gräberfelder dürfte es auf religiösen Befehl zur Herrschaftszeit des Königs Ladislaus I. (1077-1095) oder Koloman (1095-1116) gekommen sein, als die Bevölkerung gezwungen wurde, ihre Bestattungen in den Kirchhöfen fortzusetzen.¹³⁸⁻¹⁴⁰

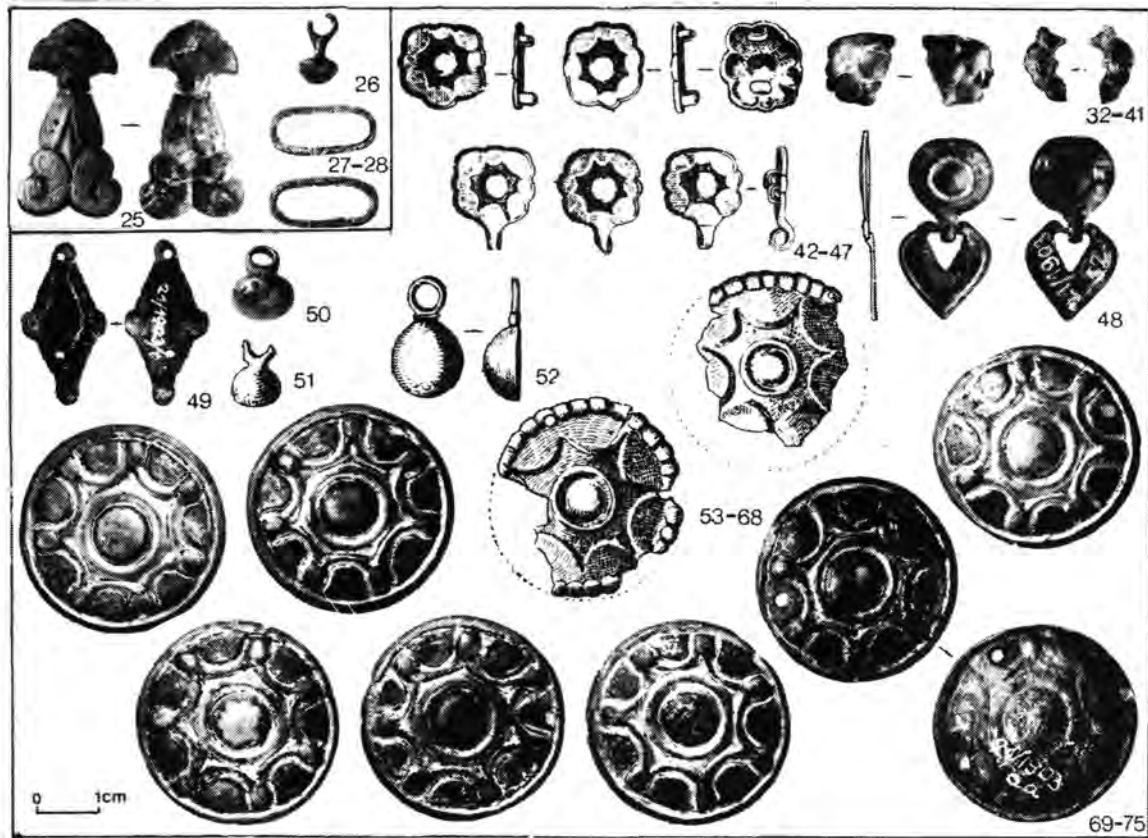
1. kép. A tárgyalt lelőhelyek helyszínvázlata, 2. Rábé-Anka sziget (C: 10-11. századi temetőrészlet), 3.-4. Az oroslámosi vasúti bevágás DNY, ill. ÉK felé, 5. Az oroslámosi újabb földbánya, 6. Az oroslámosi Back-féle téglagyár maradványa.

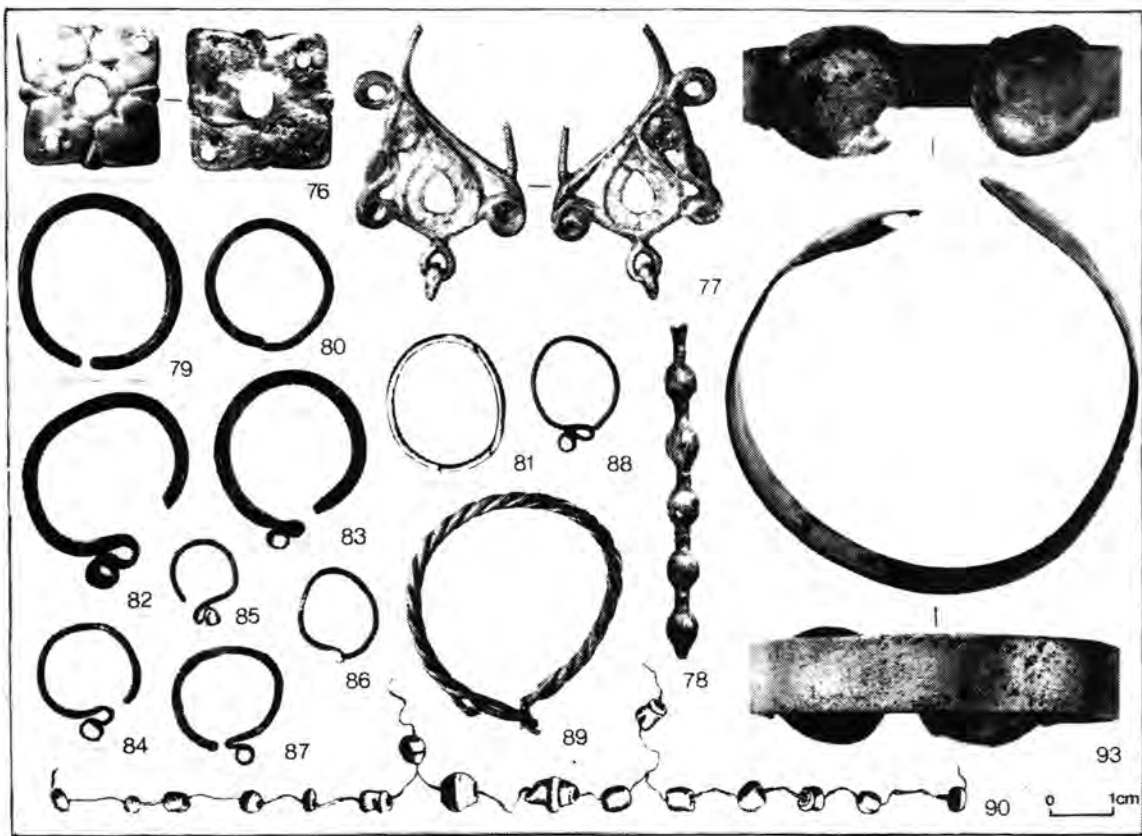
2. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 1-5. 1898. évi szórványleletek, 6-15. 1898. évi ásatási leletek (?).

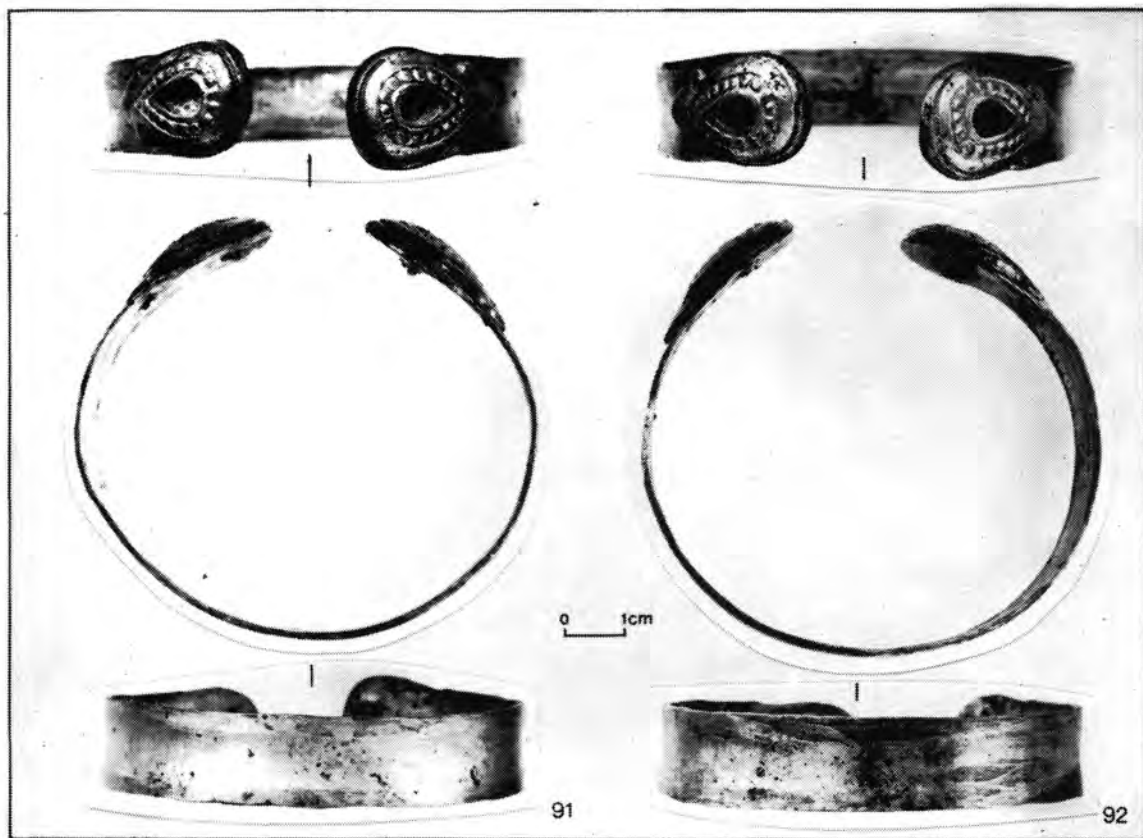
3. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 16-17. 1898. évi ásatási leletek (?), 19-20. 1899. évi leletek (?), 21-23. 1900 évi leletek.

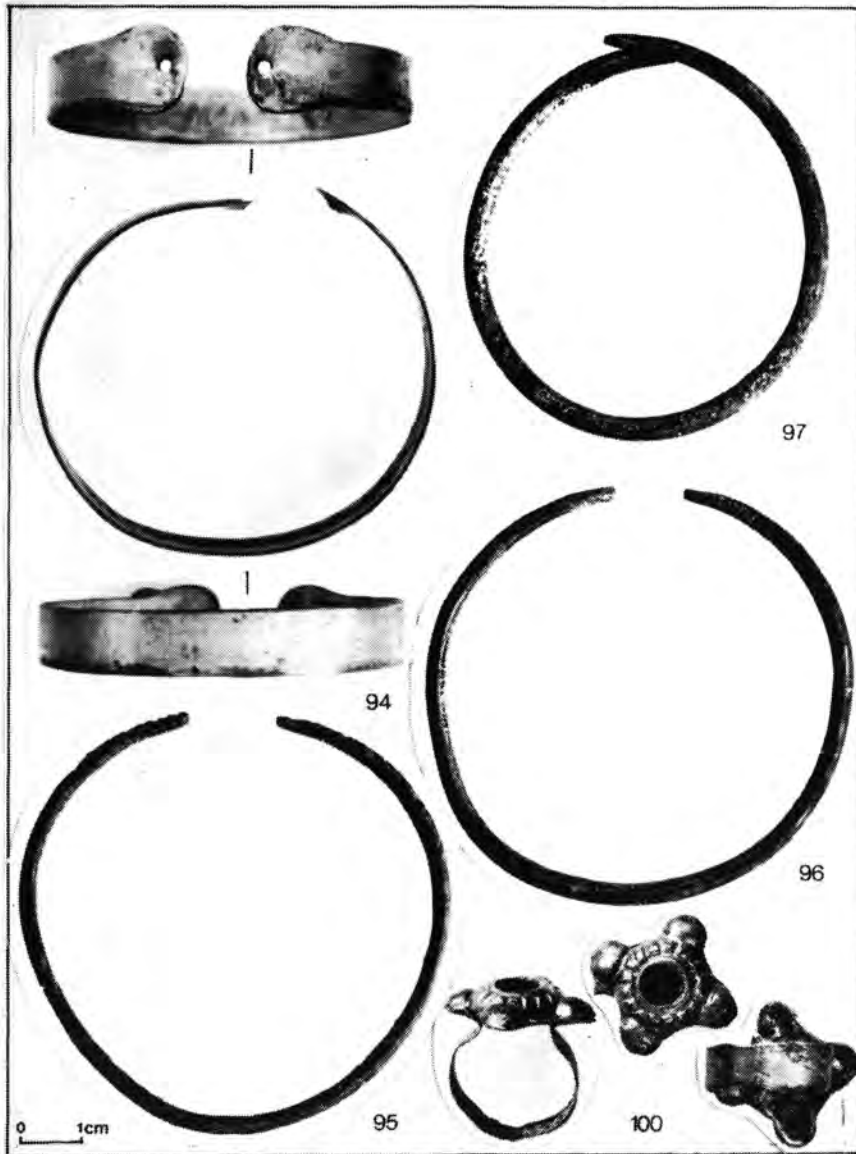
4. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 25-28. 1901. évi leletek, 32-75. 1903. évi leletek.

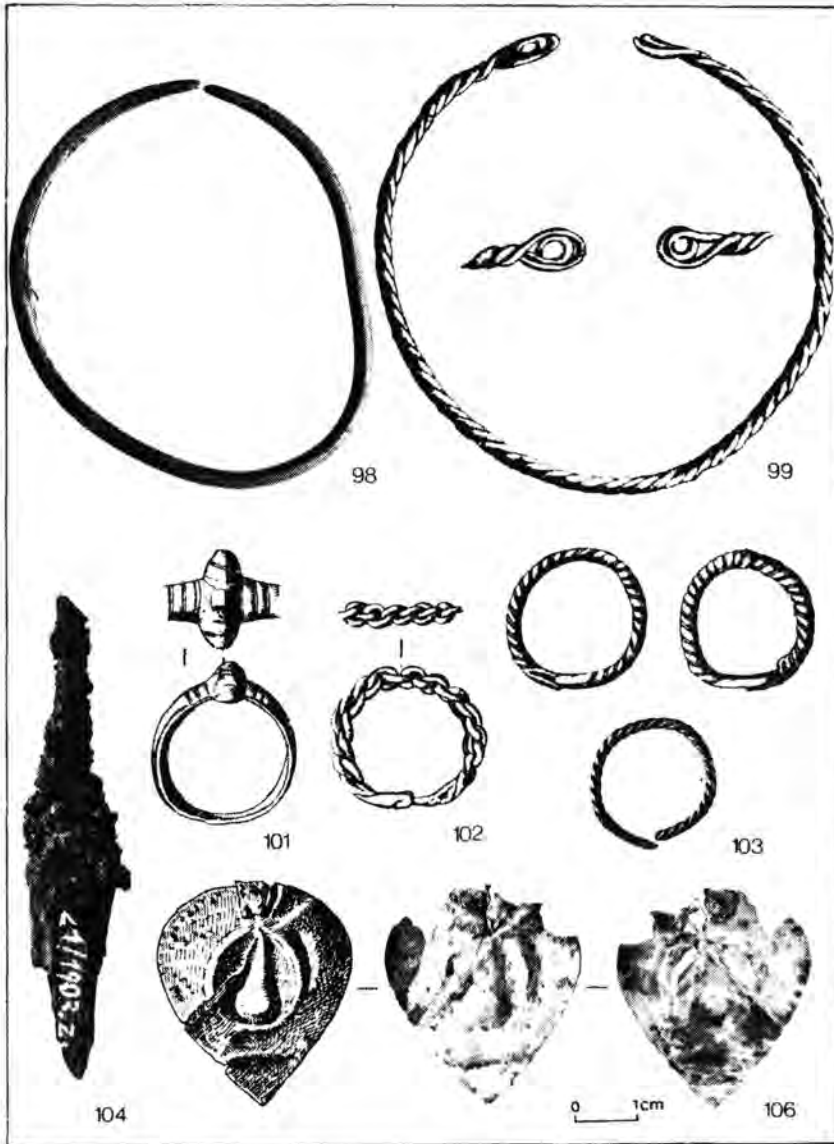
5. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 76-90, 93. 1903. évi leletek.

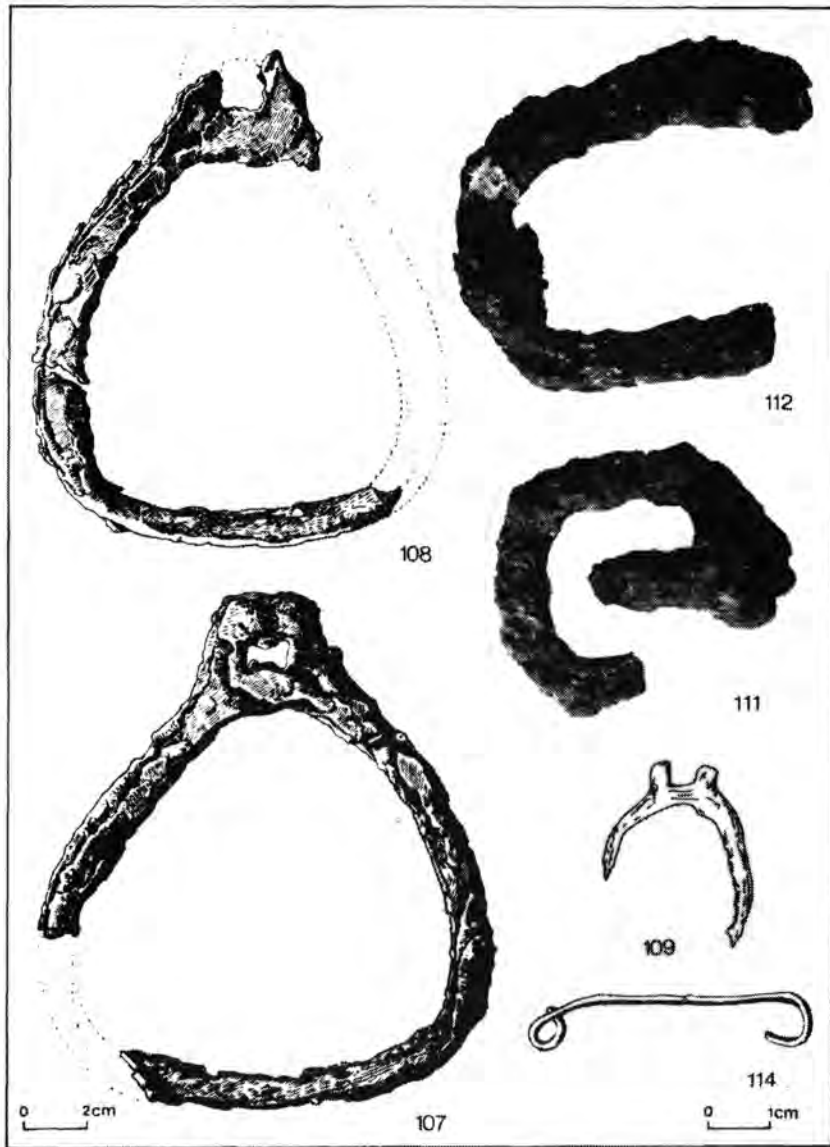
6. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 91-92. 1903. évi leletek.

7. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 94-97, 100. 1903. évi leletek.

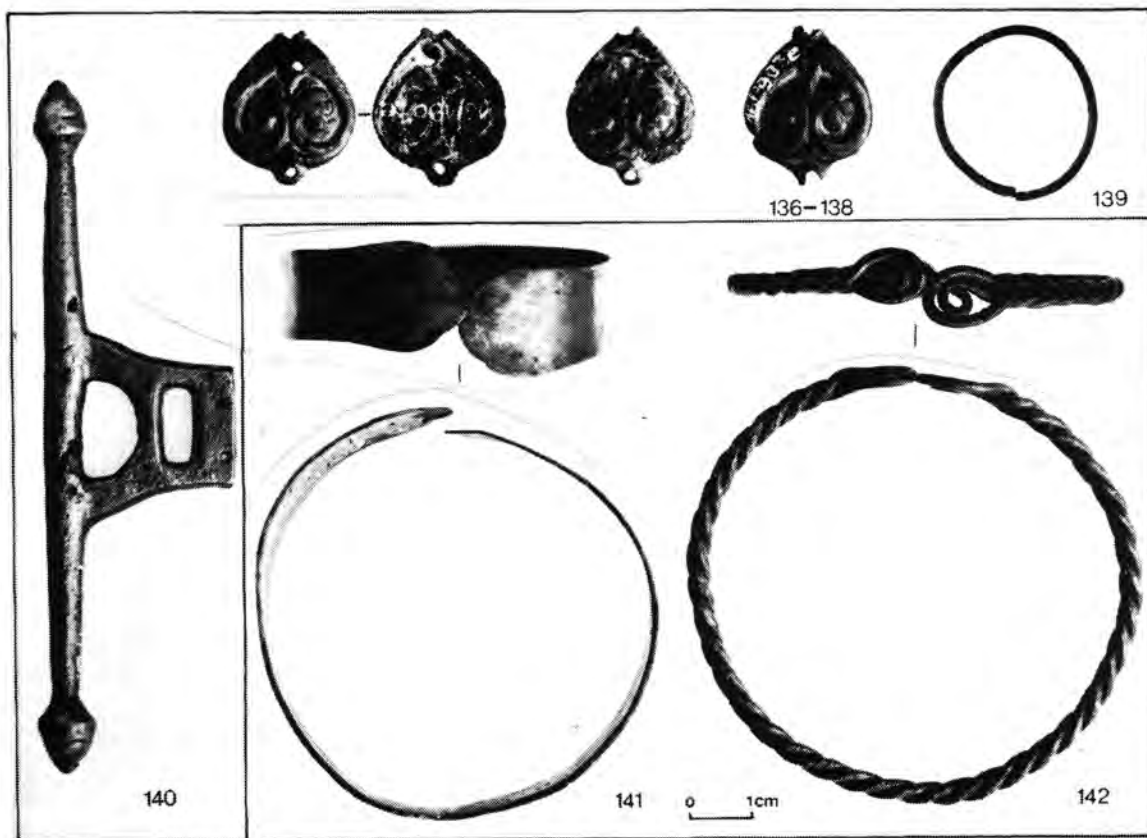
8. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 98-99, 101-106. 1903. évi leletek.

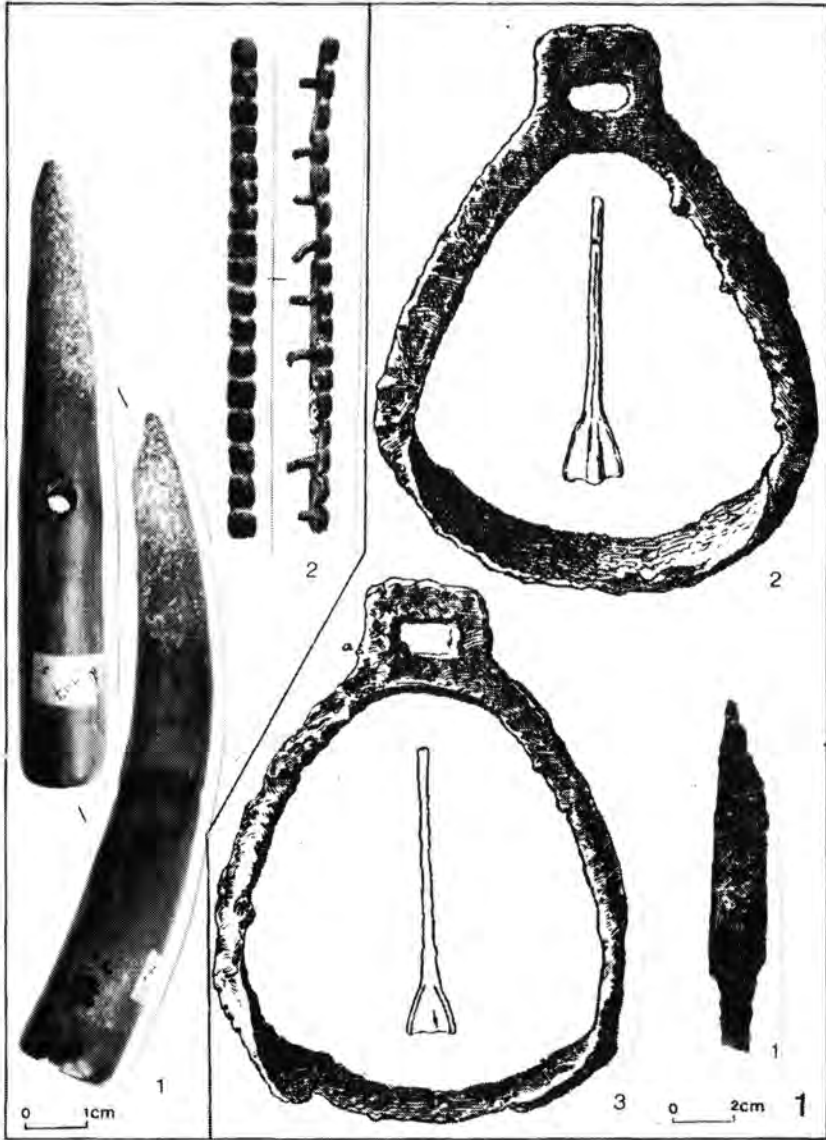
9. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 107-114. 1903. évi leletek.

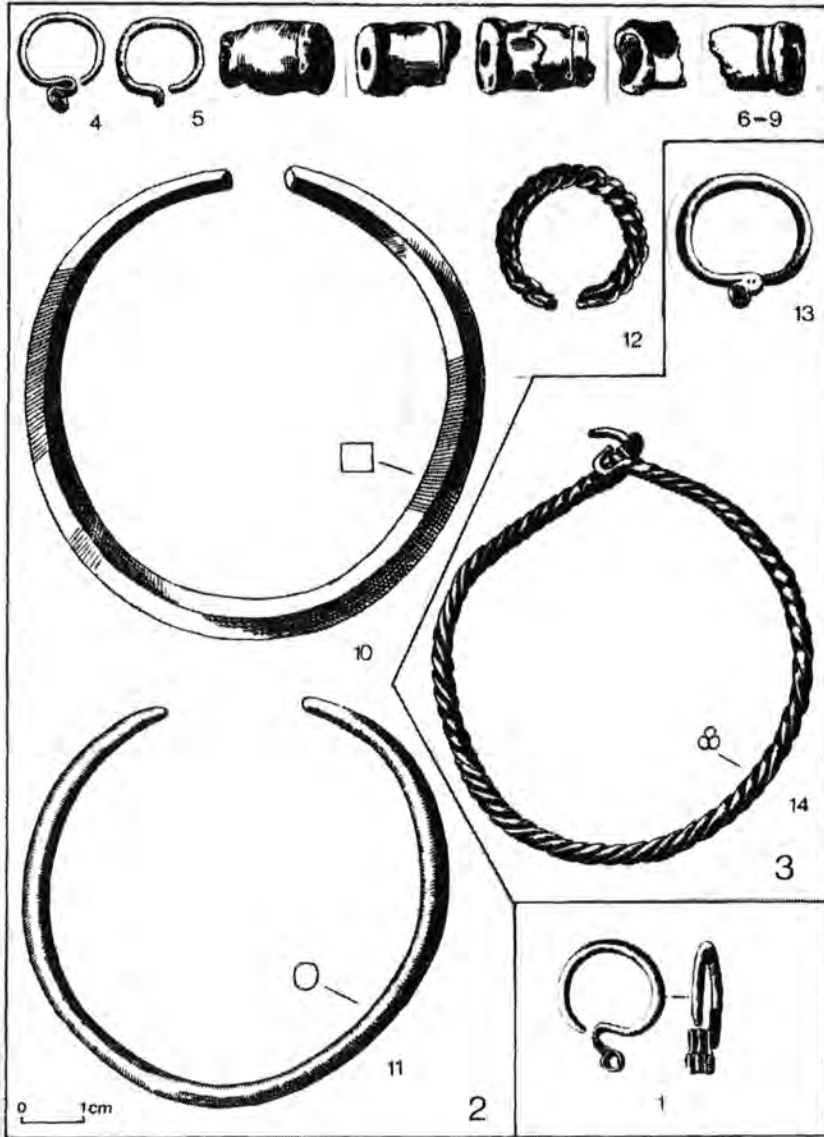
10. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 115. 1/1903. sír, 118. 2/1903. sír, 123-124.
3/1903. sír, 128-134. 1906. évi leletek.

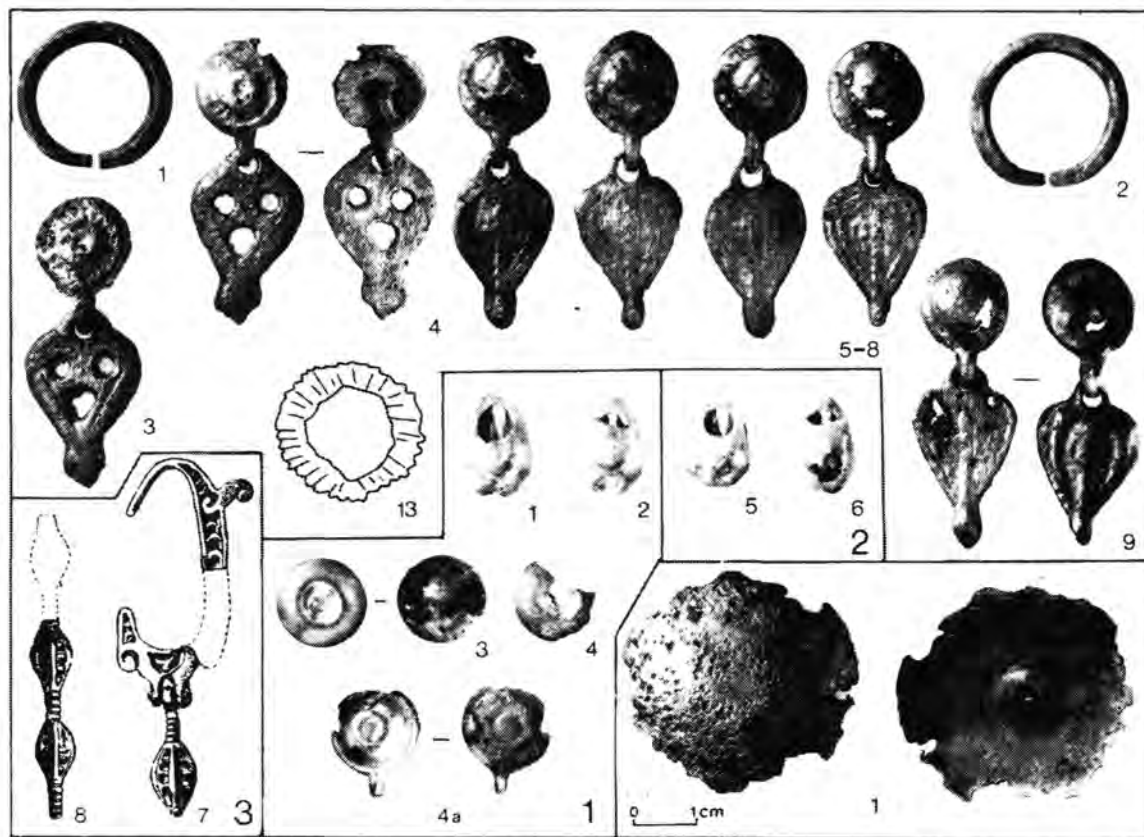
11. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 136-140. 1907. évi leletek, 141-142. 1909. évi leletek.

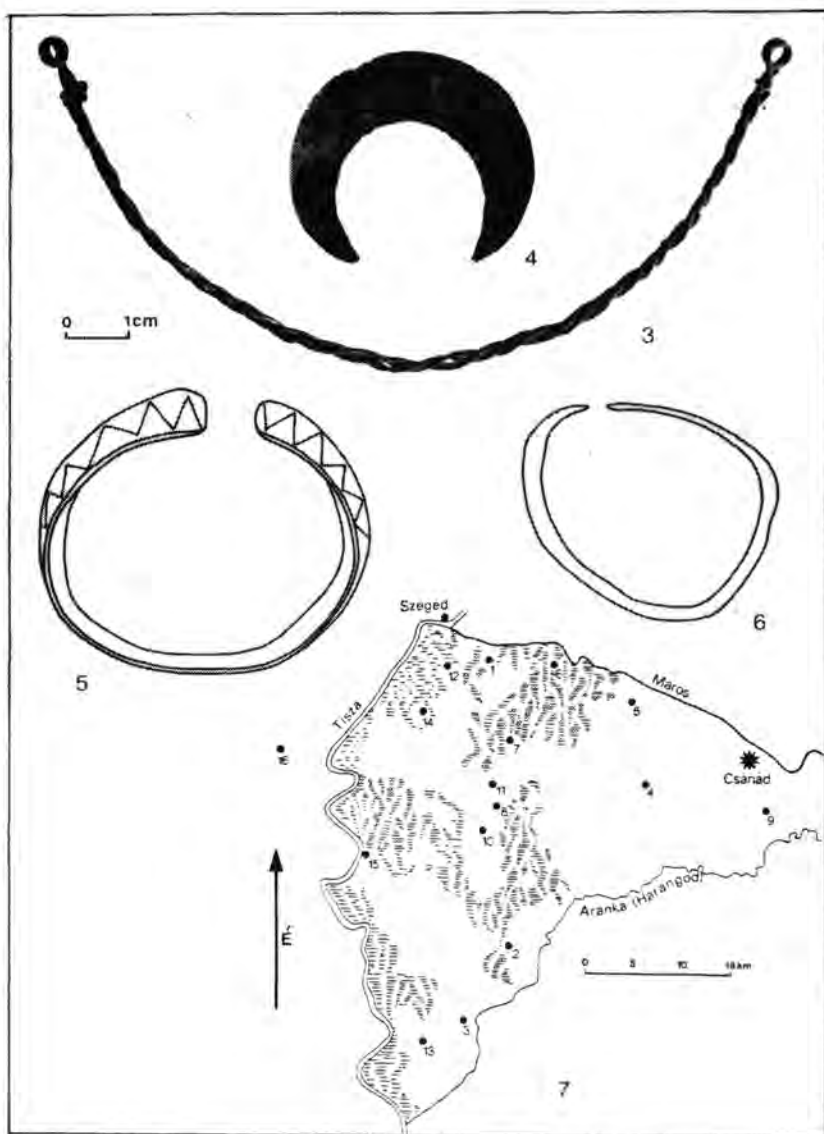
12. kép. Oroszlámos-vasútállomás: 1-2. 1907. évi őskori tárgy és késő antik kori
 övveret; Horgos: 1-3. 1. sőr.

13. kép. Horgos: 6-12. 2. sír, 13-14. 3. sír; Majdán: 1.

14. kép. Rábé-vasúti őrház: 1-13; Rábé-Anka sziget: 1-4a: 1. sír, 4-6. 2. sír, 7-8. 3. sír; Rábé?: későbronzkor-koravaskori gomb.

15. kép. Csóka-szerb temető: 3-6. szarmata sír leletei; 7. A Tisza - Maros - Aranka köze 10-11. századi temetői és szórványleletei: 1. Deszk, 2. Feketető, 3. Hódegyháza, 4. Keglevichháza, 5. Kiszombor, 6. Klárafalva, 7. Kübekháza, 8. Majdán, 9. Nagyszentmiklós, 10. Oroszlámos, 11. Rábé, 12. Szöreg, 13. Tiszaszentmiklós, 14. Tizsasziget, 15. Törökkanizsa, 16. Horgos.

Középkori eredetű erődített templomok élelmiszertároló funkciójáról

VÁLYI KATALIN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A falusi templom eredeti, alapvető funkciója a középkortól napjainkig változatlanul a vallásos kultusz szolgálatára; vagyis eszmei rendeltetés és nem gyakorlati használat érdekében épültek templomaink. Mégis, ha a falvak életében betöltött szerepüket vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a változó körülményekhez igazodva az évszázadok során több másodlagos funkciójuk is kialakult, melyek közül a kívánalmaknak megfelelően hol egyik, hol másik szerepkör került előtérbe¹.

A templomok évszázadokon át a falvak legfontosabb középületei, melyek gyakran oktató-nevelő, általános tájékoztató, hagyomány és nyelvőrző stb. szerepet is szolgáltak. Ugyanakkor igen sokáig általában a falvak egyedüli szilárd építményei is voltak, s így a lakóházaknál biztosabb védelmet is nyújthattak veszély esetén a lakosságnak. Most e védelmi funkciónak az egyik oldalát, az élelmiszertárolás- ill. megőrzés kérdéskörét és annak késői utóéletét próbálom meg e dolgozatban számbavenni.

A templomokhoz szinte megépítésük pillanatától kezdve szorosan hozzátartoztak a körülöttük lévő temetők, melyeket kezdetől fogva valamilyen kerítéssel is vehettek körül. A maradandó anyagból (vagyis kőből-vagy téglából) épített kerítőfal megjelenése azonban az esetek egy jelentős részében sorozatosan megismétlődő veszélyhelyzetekhez, vagy akár egy-egy konkrét történelmi eseményhez köthető. Így pl. a szeri monostort kerítő védőfalat a tatárjárás után építették². Egyszerű falusi templomaink megerősítése azonban általában későbbre, többnyire a 14-15. századra tehető. A fokozódó védelmi igényt egyrészt a bonyolultabbá váló birtokviszonyok és az ennek következtében egyre gyakoribbá váló hatalmaskodások indokolták, ami miatt a kegyúrnak is érdekévé vált, hogy a templomi felszerelési tárgyakon kívül saját értéktárgyait, okleveleit is nagyobb biztonságba helyezhesse a megerősített templomban. Másrészt a 15. századi török támadások következtében ugyancsak tovább nőtt a falusi templomok védelmi szerepe.

Egyszerűbb formájában maga a templom az erősség: a hajó és a szentély ablaknyílásai fölött szuroköntő nyílások és lőrések jelennek meg. Ez a megoldás főleg egyes erdélyi templomok esetében figyelhető meg (így pl. Szászbuza, Szászkezd vagy Nagycsűr templomán³). A mai Magyarország területén a lőréseket leggyakrabban a tornyo-

¹ A templom funkcióiról legrészletesebben: Marosi E. 1975.

² Trogmayer O.- Zombori I. 1980.27

³ Szentpétery T. - Kerny T. 1990. 34, 50. és 69. kép

kon figyelhetjük meg (pl. Csenger vagy Mánfa⁴), ritkábban pedig a templomot övező kerítőfalon (így pl. Szikszón⁵). Ez utóbbi már az erődítés fejlettebb változatának tekinthető, akárcsak a templomot övező kerítőfal támpillérekkel való megerősítése vagy kaputoronnyal való ellátása. Ez utóbbi megoldásra található a legtöbb példa az erdélyi Karcfalvától⁶ a kárpátaljai Visken⁷ át egészen a felvidéki Jekelfalvaig⁸. Hazánkban egyedülálló példának számít a hejcei templomot övező bástyás erőd fal maradványa⁹. Az erődítés tökéletesre fejlesztett változatának, a várfalakkal és bástyákkal ellátott templomkastélynak különösen Erdélyben maradtak fenn szép számmal ragyogó példái. Elsősorban a szász lakosságú falvak jeleskedtek a templomerődök építésében, amelyek már aktív védekezésre is lehetőséget nyújtottak. Erre nagy szükségük is volt, hiszen a leggyakrabban dél felől érkező támadások miatt a szász területek voltak a legveszélyeztetettebbek. A szomszédos székely falvak ugyancsak templomaik megerősítésével reagáltak a növekvő veszélyre, s az így kialakult erődrendszer a százok védelmi rendszerének szerves folytatását képezte.¹⁰ A falvak többségében azonban – akárcsak a mai Magyarország területén – Erdélyben is csak a kaputoronnyal vagy anélkül épített cinteremfalak biztosítottak valamiféle védelmet.

A magyarországi példák egy részénél az erődített templomok aránylag magas kőfallal vannak körülvéve: így pl. Vörösberény¹¹ vagy Sopronbánfalva¹² esetében. Más fallal kerített templomainknál azonban ma már csak alacsony kőfal jelzi az egykori védelmi funkciót: pl. Felsőörsön¹³ vagy Gyöngyöspatán¹⁴. Eredetileg ezekben az esetekben is jóval magasabb lehetett a kerítőfal, amit azonban később a védelmi funkció fontosságának csökkenésével, valamint erő- és anyagiak hiányában egyre alacsonyabb állapotában őrizhettek meg. Erről a folyamatról ad több esetben is igen érzékletes leírást Orbán Balázs a székelyföldi templomok ismertetésében az 1870-es években. Várfalva templomáról pl. így ír: gótikus templom, melyet "...körídomú védfal környezett, amilőréssekkel ellátott erős magas fal volt. Az eredetileg 8 öl magasságú védfal most már félőlnyire törpítettett le." ¹⁵

A templom kerítését az időjárás viszontagságai ellen általában valamivel befedhették – erről tudósítanak legalábbis a 18. századtól egyre gyakoribbá váló részletes templomleírások, melyek deszka- és zsindefedésű kerítéseket emlegetnek. A templomok kerítőfala azonban befedéssel való védelmük ellenére is az épületegyüttesek leggyorsabban pusztuló, gyakran javításra szoruló részét jelenthette, aminek a fenntartási költségei időnként viták tárgyát is képezték. A 17-18. század fordulójáról a bágyi református templommal kapcsolatban maradt fenn egy a templomi ülésrendet megszabó határozat, amiből kiderül, hogy a templomi ülőhelyek jogát a gazdagabbak a vagyonuk mértékéhez kívánták kötni, mert ehhez volt kötve a templom körüli kerítés fenntartásának

⁴ Marosi E. 1975. 34. és 11. kép

⁵ Műemlékek BAZ megyében. 1988. 51-52. o.

⁶ Orbán B. II. 1869. 86, 90. o. kép

⁷ Deschmann A. 1990. 169, 174-176.

⁸ Kozák K. 1967. 155., 11. kép

⁹ Műemlékek BAZ megyében. 1988. 52-53.

¹⁰ Entz G. 1944. 120.

¹¹ Koppány T. 1967. 148.

¹² Genthon I. 1974. 428, 263. kép

¹³ Genthon I. 1974. 106. kép

¹⁴ Genthon I. 1974. 388., 118. kép

¹⁵ Orbán B. V. 1871. 184.

kötelessége is¹⁶. 1721-ben ugyanerről így szól egy határozat: "...kiki a mennyi kertet csinál a Parochia és Schola ház körül jószág után, annyi székert akart bírni a Templomban is, szoross és kicsiny lévén pedig a Templom, annyi Szék ki nem telik, a mennyi darabokba a kerteket osztották..."¹⁷.

A templomerődök kiépítése általában fokozatosan, a 14-15. századtól kezdve több átépítés során történt meg. Még a 17. századból is van biztos adatunk erődítés építéséről: Homoródszentmárton temploma esetében a 15. századból származó védőfal és kaputorony nyomán Bethlen Gábor fejedelemsége alatt építik ki a védőgyűrűt jobban, aki a templomot kerítő vár megépítésére bizonyos számú kőst adott¹⁸.

Az erődített templomok és templomerődök kezdettől fogva nemcsak a falu lakosságának életét voltak hivatva megvédeni ellenséges támadás idején, hanem az emberi élettel csaknem azonos fontosságú, a túlélést biztosító élelmiszereket, főleg terményt is. Vész esetén a templomba menekülő lakosok magukkal vihették ill. előre biztonságba helyezhették legfontosabb gabonataralékaikat is, előkészítve ezzel az erődített templomok később egyre jobban túlsúlyra jutó élelmiszermegőrző funkcióját. A 15-17. századból nem ismerünk írásos adatot az erődített templomokban való terménytárolásról. Ennek ellenére logikusnak látszik, hogy a terményőrzés a templomok erődítésével azonos műltra tekinthet vissza. A 18. század elejétől ugrásszerűen megszaporodó, a templomok igen részletes leírását adó feljegyzésekben azonban már számos érdekes adatot találhatunk erre vonatkozóan is. Ezek egy része deszkából épített gabonataralókról tudósít, így pl. az agyagfalvi templom esetében is, amikor először az egyházközség jegyzőkönyvébe feljegyezték, hogy "1760-ba Tsináltattuk a Tzinterembe a gabonást Ekla számára."¹⁹ Ugyanerről a gabonásról később, 1789-ben részletes leírást is olvashatunk: "...a templom kőfal kerítéssel, sendellyel fedve vagyon békerítetve, melly kerítésben vagyon építve Deszkából sendellyel fedve egy Hámbar."²⁰

Más esetben arra láthatunk példát, hogy a templom valamilyen, korábban más funkciójú épületrészt használják fel terménytárolásra. Így a székelymuzsnai református templom szentélyének északi falához, a sekrestye helyén egy kis helyiség csalakozik, ami eredetileg torony is lehetett. Átalakítására 1905-ben született határozat, ami szerint: "...több apró javítás szükséges az egyházi épületen... a templom melletti épületre ajtónyitás és a templombani ajtó berakása, szóval magtári célra leendő átalakítása."²¹ Egy másik jó példa Feketehalom szász község templomvára, amely körül kettős várfal épült négy erős védtoronnyal, közülük azonban Orbán Balázs adatgyűjtésének idejére már csak egy maradt meg épen. Erről az ismertetésében megjegyzi, hogy "a templomkastélyt belülről oszlopos folyosók futják körül, védtornyai éléstárul szolgálnak."²²

A terménytárolás igazán mesteri megoldására azonban a szász típusú, várfalakkal és bástyákkal megerősített erődtemplomok legfejlettebb változatai esetében láthatunk jó példákat.

A székelyderzsi templom kapcsán világos képet kaphatunk a gabonataralók fejlődéstörténetéről is. Az 1749-es vizitáció jegyzőkönyve említi először, hogy a kastély

¹⁶ Dávid L. 1981. 64.

¹⁷ Dávid L. 1981. 65.

¹⁸ Dávid L. 1981. 166.

¹⁹ Dávid L. 1981. 53.

²⁰ Dávid L. 1981. 54.

²¹ Dávid L. 1981. 292.

²² Orbán B. VI. 1873. 405.

a közösség ingóságainak őrzésére szolgál²³. Az 1789-es egyházvizsgálat az eredetileg a templom falához közel, fából épített gabonatarolók tűzveszélyessége miatt már így rendelkezik: "A templomnak és kastélynak bátorságban lehető helyheztesztésére elkerülhetetlenül szükségesnek találta a visitatio, hogy a fából épült conservatoriumok helyett kőből vagy téglából valók állítsassanak, cserépfedéllel és azok is nem a templomhoz közel, mint vagynak,...hanem inkább a kastély falai mellé." ²⁴ Ezután kerülhetett sor a várfalak tetején körbefutó, a még ma is meglévő lőrésorokhoz szolgáló védőfolyosók lebontására s a raktározás ma is látható formájának kialakítására. Belül a várfalak tetejéről félnyereggető ereszkedik az itt sorakozó pillérekre, ez alatt tartja évszázadok óta értékeit a falu közössége, ládába, hombárokba zárva. 1868-ban így írt erről Orbán Balázs: "E templomot egy szabálytalan négyszögidomú, öt erős bástyával ellátott várkastély környezte, mely még most is épen fennáll, sőt régi védelmi hivatását még most is folytatja, amennyiben a lakosok gabonáját és féltőbb holmiját védi tűz és tolvajok ellen, minden lakosnak ott kimért helye lévén, hová a szászok szokása szerint záros szuszékokban (nagy fedeles faládák, melyekben leginkább gabonát tartanak) beteszik féltőbb holmijukat." ²⁵ (1-2. kép)

Szászhermány templomerődje esetében viszont valószínűen már a 15-16. században mindjárt maradó anyagból építhették az élelmiszertároló kamrákat,²⁶ melyekről Orbán Balázs 1873-ban rosszállóan jegyzi meg: "A díszes egyház külsője a mellékhajók fölé épített és oldalaihoz támasztott éléskamrák által egészen el van idomtalánítva."²⁷ A templom oldalfalaihoz épített kamrákkal azonban (3-4. kép) a falu lakói nem elégedtek meg, hanem a belső udvar védőfalához két szinten összesen még 200 kis kamrát építettek, az emeleten lévő kamrákhoz vezető, fából készült nyílt folyosókkal és lépcsőkkel együtt (5. kép, 3. alaprajz). Az északi kamrasor egy része azóta elpusztult, ezen az oldalon már csak 2-2 kamra látható ²⁸.

Az élelmiszertárolás legkomolyabban kiépített példáját a Brassótól északra fekvő Prázmár szász evangélikus temploma, a Barcaság legtekintélyesebb templomerődje esetében láthatjuk. Építéstörténete tipikusnak mondható: a 13. századi eredetű, többször átépített gótikus templomot a török terjeszkedésének hatására a 15. században kettős védőfállal és bástyákkal erősítették meg²⁹. (6. kép, 5. alaprajz) Az erősítés hatékonyságát jelentősen fokozhatta az önállósra való törekvés, amiről ugyancsak Orbán Balázs leírásából értesülhetünk: "...a források vize földalatti mesterséges csöveken volt a templomvárba bevezetve oly módon, hogy azt az ellenség föl nem fedezhette. Volt ott egy lőerőre alkalmazott malom is." ³⁰ Ennek ellenére a 18. századig legalább 14 alkalommal pusztították különböző – főleg török – seregek a templomerődöt, aminek e támadások során nem mindig sikerült védelmi- és értékmegőrző funkcióját ellátnia. Egy ilyen esetről tudósít az alábbi elbeszélés is:

"1704-ben a kurucok pusztították el Prázmár templomkastélyát, mikor 60 lakost vittek el magukkal. A holdvilági csata után a császáriak Háromszékre ütnek... sok faluját... felégették, visszautjokban a prázmári várkastélynak estek, s a magyar és

²³ Dávid L. 1981. 275.

²⁴ Uo.

²⁵ Orbán B. I. 1868. 180.

²⁶ Szentpétery T. - Kerny T. 1990. 62-63.

²⁷ Orbán B. VI. 1873. 49.

²⁸ Kiss G. 1990. 133-135.

²⁹ Szentpétery T. - Kerny T. 1990. 134.

³⁰ Orbán B. VI. 1873. 57.

székely nemességnek oda betett drágaságait s mindennemű értékes holmiit elrabolták." ³¹

A templomerőd belső védőfalához 2-3 emelet magasságban összesen 275 kamra épült, az előttük végigfutó, fából készült nyílt folyosókkal és a hozzájuk felvezető karfás falépcsőkkel ³² (7. kép) A kamrák eredeti rendeltetéséről Hunfalvy János így írt 1864-ben: "A kerítőfalhoz bolt- és szobaféle helyiségek támaszkodnak, melyek a templom körül sorakoznak s az udvarra szolgálnak: ajtóikhoz lépcsőkön kell fölmenni. E helyiségek lakhatók voltak, ugyhogysz veszélyes időben az egész helység lakossága oda menekülhetett; jelenleg magtárakul szolgálnak." ³³

Az utóbb ismertetett nagyméretű szász típusú templomerődök csoportjához sorolható még Asszonyfalva, ³⁴ Muzsna ³⁵ és Kereszténysziget ³⁶ is, (1., 4. és 2. alaprajz) melyeknél az élelmiszertárolást a fentiekben részletesen tárgyalt módon, ugyancsak a védőfal belső oldalához épített kamrákban oldották meg. A falvak többségében azonban jóval szerényebb keretek között, a csak kaputoronnyal vagy akár anélkül épített cinterepfalakkal próbálta a lakosság megteremteni a védelem lehetőségét. A fejlődés menete azonban úgy látszik, ezekben az esetekben is hasonló; vagyis a sorozatos támadások ritkulásával majd megszűnésével a megerősített templomot egyre inkább terménytárolásra megörzésre használják fel, vagy alakítják át. Erre található egy – az egyszerűségében is – kiemelkedően szép példa a Szászsebes és Nagyszében közötti Szerdahely nevű kis faluban. A nemrégiben még zömmel szász lakosságú falu evangélikus temploma 13. századi eredetű, amit a 15. században védőfallyal vettek körül ³⁷. A székelyderzsi példához hasonlóan a védőfal belső oldalán itt is félnyereggető ereszkedik a körbe sorakozó fapillérekre, s az alatta álló hatalmas faládákban őrizte a falu lakossága a gabonát. Minden családnak volt egy-egy ilyen faládája – melyek még most is ott sorakoznak eredeti helyükön (8. kép)

Hasonló egyszerű megoldást mutat az újtordai református templom 16. század eleji, támpillérekkel megerősített, köralakú védőfala belső oldalán épített fagabonások sora (9. kép) ³⁸. Az eddigi példáktól azonban eltérést jelentenek ezek az építmények annyiban, hogy itt nem közös tető alatt lévő kamrákat vagy faládákat, hanem önállóan egymás mellé állított, saját külön nyereggetővel rendelkező kis épületeket emeltek, melyekből a lakosok csekély bérért egyet-egyet lefoglalhattak. A bennük elhelyezett termények egy felelős várnagy felügyelete alatt állottak, aki egyuttal a harangozói tisztet is ellátta ³⁹.

A terménytárolásnak ezt a szokását így ismerteti Orbán Balázs 117 évvel ezelőtt a keresztyénfalvi templom kapcsán: Keresztyénfalva szász templomát "...terjedelmes várkastély környezi, mely kettős fallal és tíz védtoronnyal van ellátva.

....a várkastély a templomtoronnyal egykorulag a 14. században épülhetett... Keresztyénfalva lakói a jelenben is védvárként hasznosítják, a mennyiben az oda berakott gabonájukat, más élelmiszereiket és féltőbb holmijukat védi tűzvész és orzók

³¹ Uo. 54-55.

³² Kiss G. 1990. 129-130.

³³ Hunfalvy J. 1864. 103-104.

³⁴ Szentpétery T. - Kerny T. 1990. 38-39.

³⁵ Uo. 92-93.

³⁶ Uo. 42-43.

³⁷ Románia, Utikönyvek. 441.

³⁸ Debreczeni László 1929. 10.

³⁹ Orbán Balázs 1889. 372.

ellen. A szászoknál szokásban van, hogy egy évi termést rendszerint mindig fenn-tart(anak) a tűzmentes templomvárakban. Régi harcias időkben eredő szokás, midőn gyakran voltak az ellenség által e védhelyekre beszorítva,...s ekkor e tartalék gabona védte meg (őket) az éhségtől. ...Most a gabonakészlet tartása számításon alapszik, mert a tapasztalás mutatja, hogy nálunk 2-3 termékeny évre rendszeren egy rossz év szokott következni, mikor a gabonaárak felszökésével a tartalék készlet nagy nyereséget nyújt. ...E szokásnak mindenesetre több jó következménye van: legfontosabb, hogy annak köszönhetjük leginkább szép templomvárainknak fennmaradását..."⁴⁰

Összegezve a fentieket megállapíthatjuk, hogy a 18. század közepéig védelmi funkciókat is ellátó templomokban, vagy a templomokat övező védőfal belső oldalához épített kamrákban a lakosság közbiztonságát vagy vagyoni biztonságát alapját jelentő tartalék terménykészletét sok esetben felhalmozták, őrizték. A gabonán kívül más élelmiszerek tárolására is van adatunk, – így pl. Kereszténysziget és Egerbegy templomában a község szalonnáját tárolták⁴¹. A székelyföldi és a szász erődtemplomok egy részénél is az élelmiszertárolás szokásának fennmaradását a századfordulóig, sőt néhány esetben egészen napjainkig is nyomon követhetjük.

Az erődített templomok élelmiszermegőrző funkciójának, amennyiben maradó anyagból épültek a kamrák, úgy mindenképpen, vagy ha fából épültek, de a tetőt oszlopok tartották, akkor is régészeti nyoma is maradhatott. Erődített templomaink feltárásánál ezért érdemes fokozott figyelmet fordítani a kerítőfal belső oldalához csatlakozó esetleges építmények maradványaira, hiszen ez a funkció és a vele járó építmények emelése hazánk jelenlegi területén sem lehetett ismeretlen.

IRODALOM

Dávid László

1981 A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei, Kriterion, Bukarest.

Debreczeni László

1929 Erdélyi református templomok és tornyok. (Transylvania képek könyvek) Kolozsvár. (Hasonmás kiadás: Budapest, 1989.)

Deschmann Alajos

1990 Kárpátalja Műemlékei. Budapest.

Entz Géza

1944 Székely templomerődök. Szépművészet, /4.120-126.

Genthon István

1974 Magyarország művészeti emlékei. Corvina, Budapest.

Hunfalvy János

1864 Magyarország és Erdély eredeti képekben. II. Darmstadt. (Hasonmás kiadás: Európa könyvkiadó, Budapest, 1986.)

⁴⁰ Orbán Balázs VI. 1873. 361-362.

⁴¹ Szentpétery Tibor - Kerny Terézia 1990. 42, 19.

⁴² A reprodukciókat Nagy Czirok Anikó készítette Orbán Balázs, Kiss Gábor és Szentpétery Tibor - Kerny Terézia idézett könyvéből. A templomerődök alaprajzait ugyancsak Szentpétery Tibor - Kerny Terézia könyvéből, a 8. képet pedig Debreczeni László idézett művéből vettük át. A 7. kép a szerző felvétele, a 2. kép közlésre való átengedéséért Juhász Antalnak tartozom köszönettel.

Kiss Gábor

1990 Erdélyi várak, várkastélyok. Panoráma, (2.kiad.)

Koppány Tibor

1967 Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. VMMK 6. 117-150.

Kozák Károly

1967 Keresztalakú nyílások Árpád-kori templomainkon. VMMK 6. 151-161.

Marosi Ernő

1975 Magyar falusi templomok. Corvina, Budapest.

Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

1988 Balassa M. Iván, Détszy Mihály, Joó Tibor, Kárpáti László, Szabadfalvi József, Veres László: Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Miskolc.

Orbán Balázs

1868 A Székelyföld leírása I. Udvarhelyszék. Budapest.

1869 " " II. Csik-szék. Budapest.

1871 " " V. Aranyosszék. Budapest.

1873 " " VI. Barcaság. Budapest.

(Hasonmás kiadás: Békéscsaba, 1982.)

1889 Torda város és környéke. Budapest.

(Hasonmás kiadás: Békéscsaba, 1984.)

Románia, Utikönyvek.

é.n. Panoráma, Budapest.

Szentpétery Tibor - Kerny Terézia

1990 Az Oltól a Küküllőig. Erdélyi száz erődtemplomok. Budapest.

Trogmayer Ottó - Zombori István

1980 Szermonostorától Ópusztaszerig. Gyorsuló idő, Budapest.

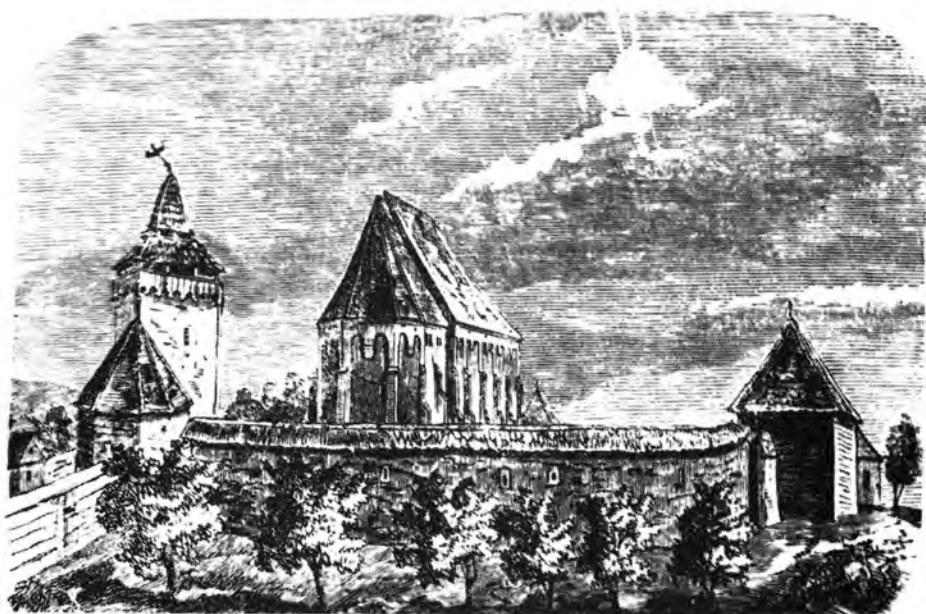
DIE LEBENSMITTELLAGERFUNKTION DER AUS DEM MITTELALTER STAMMENDEN BEFESTIGTEN KIRCHEN

Katalin Vályi

Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts versahen die Dorfkirchen neben dem Religionskultus unter anderem auch die Aufgabe des Schutzes.

Der Ausbau der Kirchen zu Festungen begann im Allgemeinen im 14. - 15. Jahrhundert, vorwiegend in Folge der türkischen Angriffe.

Es sind mehrere Formen dieser kirchlichen Festungen entstanden; eine einfache Variante war die Anwendung der Teerausgussöffnungen und der Schiessscharten im Kirchenschiff oder in dem Sanktuarium, auf den Türmen oder seltener in den Umschliessungsmauern. Eine oft angewendete Lösung ist die Verstärkung der Stützpfiler und eventuell die befestigte Kirche mit einem Torturm zu versehen. Die entwickeltesten Varianten sind in den sächsischen und szeklerischen Dörfern in Siebenbürgen vorgekommen, mit Burgmauern und Basteien versehene Kirchenschlösser, von denen es heute auf ungarischen Gebiet nur noch in Hejce Reste gibt. In den befestigten Kirchen oder an den Umschliessungsmauern wurden an den Innenwänden Kammern gebaut, in denen die wichtigsten Reserven von Kornbeständen der Dorfbevölkerung und eventuell auch andere Lebensmittel (so z. Bsp. Speck) angehäuft und bewacht wurden. Die schönsten Beispiele solcher Lebensmittelkammern kann man in den Kirchenfestungen von Szekelyderzs (Dersu), Honigberg (Szászhermány, Harman) und Trartlau (Prázsmár, Prejmer) sehen. In Szerdahely kann man eine einfachere Variante davon sehen. Bei der Erschliessung der Kirchenfestungen sollte man eventuellen Überresten von Gebäuden an der inneren Umschliessungsmauer besondere Aufmerksamkeit widmen, denn die Funktion des Lagerns von Lebensmittel und die damit zusammenhängende Schaffung von Gebäuden ist sicher auch an anderen Orten nicht unbekannt.

1. kép. Székelyderzs templomerődje a múlt század végén.

2. kép. Élelmiszertárolóládák a székelyderzsi templom erődítménye alatt 1988-ban.
(Juhász Antal felvétele)

3. kép. Szászhermány erődtített temploma a múlt század végén.

4. kép. Szászhermány. A templom oldalához épített kamrák.

5. kép. Szászhermány. A kerítőfalhoz épített kamrák.

6. kép. Prázmár templomerődje.

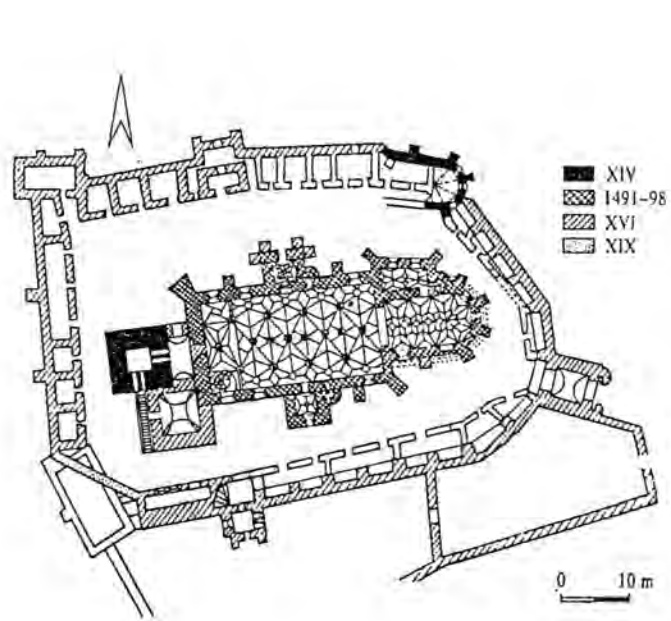
7. kép. Prázmár. Az erődítés falához épített kamrák.

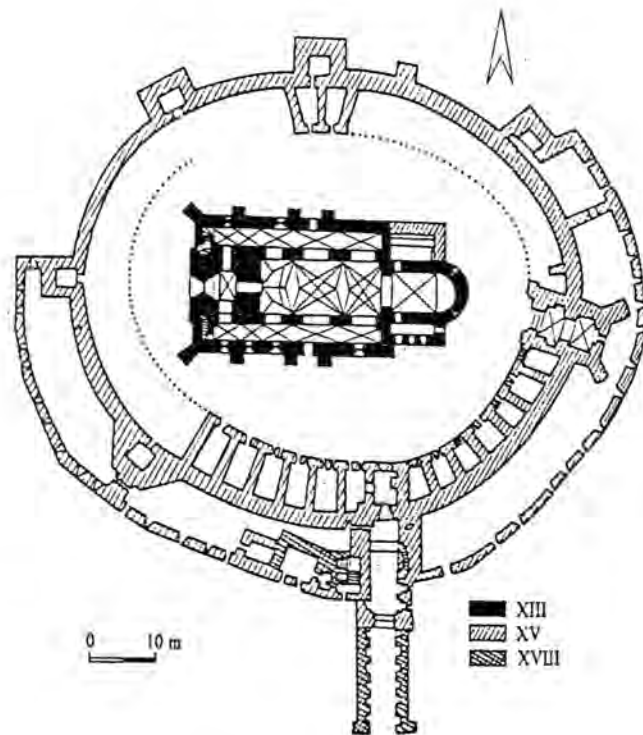
8. kép. Szerdahely. A templom udvara a kerítőfalhoz épített féltetővel, alatta a gabonátároló faládák.

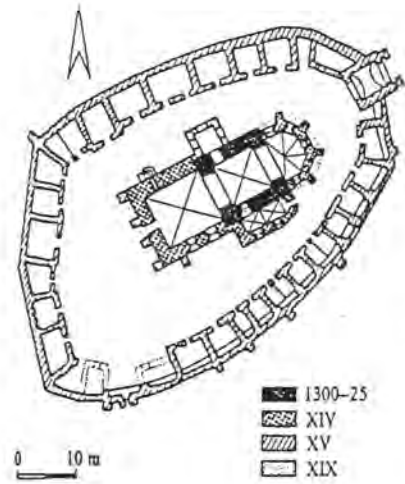
9. kép. Újtorda erődfített temploma.

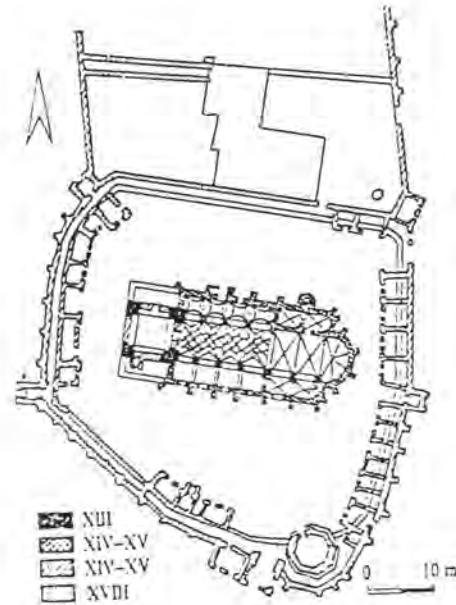
1. alaprajz. Asszonyfalva
(Axente Sever)

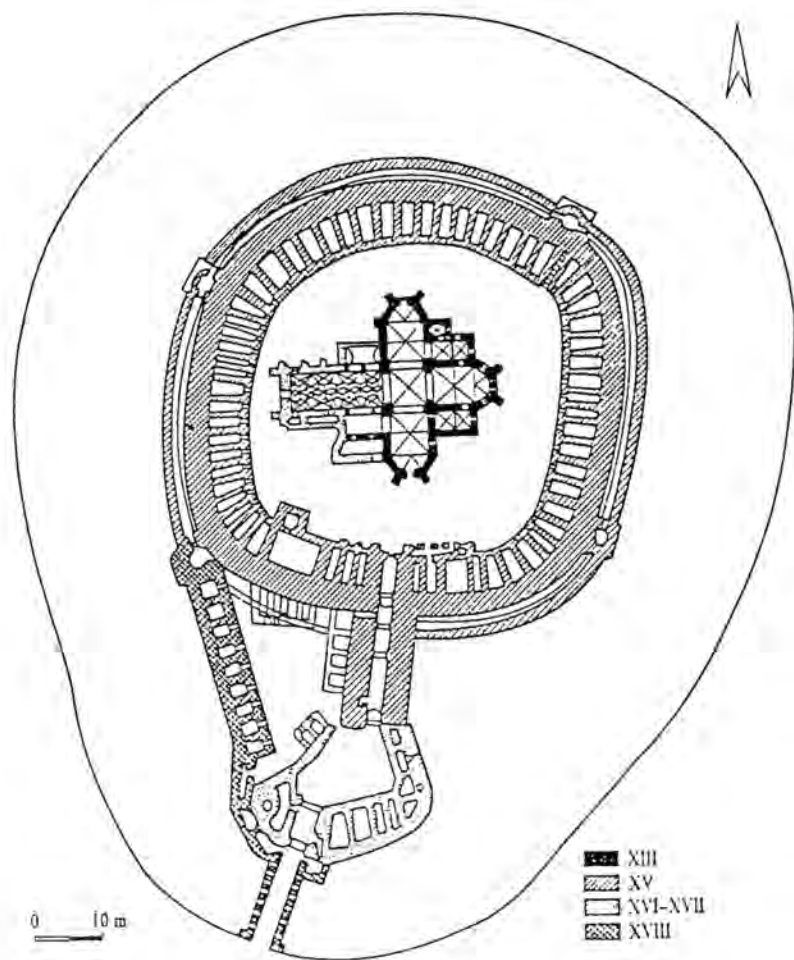
2. alaprajz. Kereszténysziget
(Cristian)

3. alaprajz. Szászhermány
(Harman)

4. alaprajz. Muzsna
(Mosna)

5. alaprajz. Prázsmár (Prejmer)

Középkori kályhacsempék Székesfehérváron

BOLDIZSÁR PÉTER

(*Székesfehérvár, István Király Múzeum*)

Az 1978 óta a középkori város és külvárosok területén folytatott régészeti feltárások számos helyen felszínre hozták a középkori kályhás mesterség emlékeit.¹ Néhány, az István Király Múzeum gyűjteményébe régebben bekerült tárggyal együtt ezeket a leleteket igyekszem tipológiai és lehetséges időrendi sorrendben bemutatni.

Anjou-kori csempék

Egy szürkésvörösre égett cserépanyagból készült, mérműdíszes kályhaszemek és csempék töredékeiből álló leletcsoport került felszínre a johannita kolostor feltárásán.

Barnafoltos halványzöld mázzal díszített egy négyszögletes kályhaszem töredéke, amelyet peremén belül mélyebben egy domború keret és az oldalfelezőn elhelyezett nyújtott orrtag díszít. A töredék alapján a kályhaszem képe rekonstruálható, oldalainak mérete: 22 centiméter (1. kép). Egy ugyanilyen szerkezetű kályhaszem néhány töredékét (2. kép), két dongáshátú mérműdíszes csempe (3. 4. kép), egy keskeny párkány (5. kép), egy állatalak, talán oromdisz (6. kép) és egy vastag, kihajló peremű pártázat (7. kép) töredékét is ez a máz díszíti.

Olajzöld mázzal bevont öt mérműves kályhaszem töredék (8.-12. kép), négy mérmű töredék (13.-16. kép), két dongáshátú csempéhez tartozó hátfal töredék (17., 18. kép), egy dongáshátú csempe peremtöredéke (19. kép) és egy nagyon vastag íves talp darab, amelyen két félkörív, talán dongás fülke letörött nyoma látszik (20. kép).

Halványzöld árnyalatú, helyenként felhólyagzott sötétsárga mázzal díszített egy csúcsos végződésű négykaréjos mérmű töredéke (22. kép), egy kályhaszem talpának és peremének (21. 23. kép) és egy négykaréjos kialakítású kályhaszem peremének töredéke (24. kép).

Szürkésvörösre égett cserépanyaga alapján leletcsoportunkhoz kapcsolható egy barnássárga mázas, kettős keretelésű síkcsempe (25. kép) és egy zöld mázfoltos csempe hátfal töredéke (27. kép) a johannita kolostor leletanyagából, valamint a középkori Nova Civitas külváros területén, az egykori Selyem utca 1-13. számú telkeken folytatott feltárás anyagából egy zöld mázzal díszített, kettős keretelésű síkcsempe töredéke (26. kép).

A johannita kolostor épületei a törökkorban megsemmisülnek, a falak anyagát az alapokig, helyenként teljesen kibányásszák és elhordják. A mérműdíszes kályha töredékei több szelvény területén szétszóródva, erősen kevert pusztulási rétegekből kerültek elő, így lelőköörülményeik alapján koruk nem határozható meg.

¹ A feltárásokat Siklósi Gyula a MTA Régészeti Intézetének munkatársa vezette.

Az orrtagokkal díszített négyszögletes kályhaszem mázas analógiája a vétesszentkereszti bencés apátság leletei közt szerepel,² de előfordul ez a típus a budai várpalota északi előudvarán folytatott feltárás leletanyagában is szürke, redukált égetésű, mázatlan változatban.³ Mindkét helyen az Anjou-kori királyi műhely működésével hozható kapcsolatba ennek a típusnak az előfordulása. Egy hasonló kályhaszem töredékét a várpalotai vár leletanyagából is ismertették.⁴ Más jegyeiben is az Anjou-kori királyi műhely termékeivel mutat rokonságot ez a leletcsoport: a kettős keretelés a budai Anjou-kori I. csoport síkcsempéin⁵, a barnafoltos zöld máz a véresszentkereszti Anjou-kori I. és 3. típus csempéin fordul elő.⁶

Úgy vélem, a johannita kolostor ezen leletei az Anjou-kori királyi műhelyben készült csempék töredékei, bár a dongáshátú mérműves csempék eddig ismeretlen típusok, a mérmű töredékek az ismert csempék egyetlen típusába sem illeszthetők be. A mérművek plasztikussága és profilgazdagsága alapján egy egyszerűbb kiképzésű kályhához tartozhattak a barnafoltos zöld mázzal készült töredékek, ahol a négyszögletes orrtagokkal díszített kályhaszemek alkotották a kályha alsó négyszögletes építményét, amelyen a dongáshátú csempékből álló sokszögletű felépítmény állt. Az olajzöld és sötétsárga mázas töredékek egy másik kályhához tartozhattak.

Kályhaszemek

A johannita kolostor leleteinek egy másik csoportját alkotják a 63. szelvényben lelt mázatlan, vörösre égett cserépből készült kályhaszemek töredékei. A töredékek alapján rekonstruálható egy kisméretű négyszögletes kályhaszem, amelyet belső oldalfelezőin, a peremmel elgy síkban elhelyezkedő, ék alakú idommal díszítettek. A kályhaszem oldalainak mérete: 10,6 cm, az erősen befelé hajló oldalfalak alapján úgy gondolom, mélységi mérete sem lehetett sokkal több tíz centiméternél (28. kép). Egy hasonló méretű, négykaréjos peremmel kialakított kályhaszem rekonstruálható még a töredékek alapján (29. kép)

A négyszögletes darab párhuzamaként a 15. század második felében készült, a kőszegi vár anyagában előforduló, áttört orrtagokkal díszített kályhaszemek kínálkoznak.⁷ A négykaréjos kályhaszem mázas párhuzamát az Anjou-kori kályha anyagában mutattuk be. Egy szív alakú peremmel készült mázas kályhaszem is rokonítható leletünkkel a visegrádi palota 14. századi leletanyagából.⁸ Az István Király Múzeum anyagába 1910-ben ismeretlen lelőhelyről bekerült épebb négykaréjos kályhaszem szolgál még párhuzamul (30. kép), ennek anyaga barnászvörösre égett sovány cserép. Szájátmérője: 9,6 cm, mélysége: 15,5 cm. Kályhaszemeink anyaguk, kidolgozásuk alapján a 15. század második felében helyi műhelyekben készülhettek. Egyszerűbb szerkezetű szemeskályhák, kemencék díszítésére szolgálhattak.

Vörösre égett cserépből készült kerek szájú, pohár formájú kályhaszemek töredégeit leltük a johannita kolostor feltárás 58-62. szelvényeiben (31.-42. kép). Hasonló, szürke redukált égetésű cserépből készült töredék a belvárosban, a Géza tér feltárásán a 3.

² M. Kozák Éva 1984. 194-195.

³ Boldizsár Péter 1989. 104-105.

⁴ Holl Imre 1984. 215-217.

⁵ Holl Imre 1958. 215-218.

⁶ M. Kozák Éva 1984. 190.

⁷ Holl Imre 1974/75. 50.

⁸ Holl Imre 1958. 212-214.

szelvény leletei közt fordul elő (43. kép). Amig ezeket a darabokat anyaguk és kidolgozásuk alapján a 15. század elején készíthették, a johannita kolostor 66. szelvényében lelt redukált égetésű, finomabb kivitelű töredék a 15. század második felében készülhetett (44. kép).

Szürke, redukált égetésű cserépből készült, hagyma alakú kályhaszemek töredékeit leltük a johannita kolostor 42. (45. kép), 48. (46. kép), 66. (47. kép) szelvényeiben. Két hasonló anyagú darab van az István Király Múzeum régi anyagában (48. 49. kép). Rózsaszínre égett cserépanyagból: a johannita kolostor feltárás 62. (50. kép), 66. (51. kép) szelvényeinek leletei közt és a Szent Anna kápolna előtt folytatott feltárás anyagában (52. kép), vörösre égett cserépből: a johannita kolostor feltárás 44. szelvényének anyagában (53. kép) fordul elő ilyen kályhaszem. Mázas változatokat a johannita kolostor feltárás 59. szelvényében, vörös cserépen zöld (54l. kép) és a 66. szelvényben, vörös cserépen zöldessárga mázzal leltünk (55. kép). A durvább kidolgozású, redukált égetésű darabok a 15. század elején, a finomabb változatok a század második felében készülhettek.

1986-ban a Szent Anna kápolna előtt, a középkori Szent Péter utcában álló, a 14. század végén épült és a 15. század végén elbontott kanonoki ház részletét tártuk fel.⁹ Ezen a lelőhelyen leltük egy szemes kályha háromszögletű oromcsempéjének töredékét, amelynek csúcsán hengeres oromdísz töredéke van (56. kép), ennek letörött végét olyan karimás kiképzésű elem díszíthette amilyen töredékeket a johannita kolostor 64. szelvényében vörös földfestéssel (58. kép) és a 66. szelvényben zöld mázas változatban (60. kép) leltünk. Az oromcsempét, a továbbiakban majd részletesen leírt, Zsigmond-kori kályhacsempék töredékeivel egy rétegben leltük, így ennek készítési korát a 15. század első negyedére tesszük. A johannita kolostor 66. szelvényében leltünk egy oromdísz nélküli háromszögletű kályhaszemet, amely anyaga és kidolgozása alapján a 15. század második felében készülhetett (57. kép)

A szemeskályhák változatos díszítettségére utal egy szürke, redukált égetésű, köríves oromdísz töredéke a johannita kolostor 64. szelvényének lelete (59. kép), egy hasonló anyagú kályhaszem belsejét díszítő mérmű töredék (61. kép) és egy ujjbenyomkodással díszített osztóborda töredék (62. kép) a 42. szelvény leletei között.

Zsigmond-kori csempék

Leleteink következő nagy csoportját alkotják a budavári feltárások anyagából már ismert Zsigmond-kori királyi műhely csempetípusainak töredékei.

A középkori Nova Civitas külváros területén, az egykori Selyem utca 1.-13. számú telkeken folytatott feltáráson a budai csempék Zsigmond-kori I. csoportjának 1. típusú¹⁰, négyzetes lapján, négyelt mezőben, Zsigmond magyar pólyákkal és brandenbúrgi sasokkal díszített címeres csempéjének töredékét leltük (63. kép), cserépanyaga fehérre égett, máza zöldessárga. Ez a típus a budavári ásatáson 1390-1457 közt vert pénzsekkel egy rétegben került elő¹¹. Készítésének korát Budán 1408-1415 közé teszik¹². A vértesszentkereszten lelt darabot 1410-1420 közé datálják.¹³

⁹ Siklósi Gyula 1990. 6.

¹⁰ Holl Imre 1958. 228.

¹¹ Holl Imre 1987-88. 194.

¹² Holl Imre 1971. 172.

¹³ M. Kozák Éva 1987. 443.

A középkori Budai külváros területén, az egykori Vas utca és a Berényi út csatlakozásánál közmű építésekor került elő egy fehér cserépen zöld mázas, hagyma alakú kályhaszem, amely a Zsigmond-kori II. csoport 18. típusába sorolható.¹⁴ A kályhaszem magassága 15 centiméter (64. kép).

A Zsigmond-kori IV. csoport 2. típusú, a korona köré tekeredő két sárkány alakjával díszített csempe¹⁵ egy rózsaszín cserépen sárga mázzal díszített töredékét leltük az egykori Selyem utca 1.-13. telkeken folytatott feltáráson (65. kép). A budai anyagban ennek a típusnak a készítését 1410-1430 közé keltezük.¹⁶

A johannita kolostor feltárás 64. szelvényében a Zsigmond-kori IV. csoport 11. típusának, a tolldíszes, hársleveles cseh királyi sisak két oldalán a sárkányrend jelvényeivel díszített csempe töredékét leltük¹⁷, cserépanyaga fehér, máza fűzöld (66. kép). A csempe budai párhuzamának készítési korát 1410-1430 közé teszik¹⁸.

Egy Cillei címeres csempe két összeillő töredékét leltük a johannita kolostor feltárás 44/A és a 66. szelvényében. Mivel a töredékeken csak a címerpajzs egy része látszik, csak a méret alapján feltételezzük, hogy a Zsigmond-kori V. csoport 1. típusú, a Cillei címert sárkánykörben ábrázoló csempe töredékével van dolgunk¹⁹. E típus budai darabjának készítési korát 1423-1437 között feltételezzük.²⁰

Egy Cillei címeres csempe töredékét, a középkori város területén kívül eső Malom utca 27. számú ház előtt egy gázcső árok kidobott földjében leltük. Cserépanyaga vörösre égett, máza sötétzöld. Ezen a töredéken a címerpajzs mellett látszanak a sisaktakaró redőinek töredékei (68. kép), így ez a töredék a budai Zsigmond-kori IV. csoport 6. típusú, sisakdíszes Cillei címert ábrázoló csempéjéből való²¹, bár a mi töredékünkön a címer mezői fordítva szerepelnek. A töredéken látszik, hogy égetéskor más tárgyjal összetapadt, mázazása sérült. Nem hiszem, hogy a királyi műhely rontott darabokat szállított, így fel kell tételeznem, hogy ez a darab már helyi műhelyben készült. Az ozorai várfeltárás anyagában lévő analóg csempék mélységi mérete eltér a Budán, a nyéki kastélyban lelt ilyen típusú darabokétól, így erősíteni látszik azt a feltevést, hogy ez a típus nem csak a budai műhelyben készülhetett. Az ozorai leletek készítési korát a 15. század második, harmadik évtizedére teszik²².

A Cillei címeres csempének még egy töredékét leltük a belvárosban, a Jókai utca 2. számú ház udvarán feltárt török fürdő anyagában. A töredék alapján nem dönthető el, hogy melyik típushoz tartozik. Cserépanyaga vörösre égett, máza sötétzöld (69. kép)

Az egykori Selyem utca 1.-13. számú telkeken folytatott feltáráson, a 2. szelvényben leltük egy vörösre égett cserépen zöldesbarna mázzal készült csempe két töredékét, amelyeknek alapján a csempe felső részének vakmérműves díszítése kiszerezhető (70. kép). Ez a csempe a vértesszentkereszti bencés apátság feltárási leletei közt a Zsigmond-kori 8. típusnak felel meg.²³

¹⁴ Holl Imre 1971. 166.

¹⁵ Holl Imre 1958. 243.

¹⁶ I. Melis Katalin 1987. 437.

¹⁷ Holl Imre 1971. 168.

¹⁸ I. Melis Katalin 1987. 438.

¹⁹ Holl Imre 1958. 243.

²⁰ I. Melis Katalin 1987. 439.

²¹ Holl Imre 1971. 168.

²² Feld István 1987. 447.

²³ M. Kozák Éva 1984. 194-195.

Egy eddig ismeretlen típusú, sárgásfehér cserépből készült, zöld mázas, négyszögletes síkcsempe néhány töredékét leltük a Szent Anna kápolna előtti feltáráson. A töredékek alapján a csempe rekonstruálható, középpontjában stilizált levélcsokokkal díszített ívnégyszög, körülötte levélcsokokban végződő kettős indákkal futó négykaréjos rajzolat helyezkedik el. A sarkokat egy-egy ötszirmú rozetta, a motívumok közötti teret arányosan elosztott kör alakú kiemelkedések töltik ki. A csempét a perem mellett futó ferdén bevagdalt szalag keretezi (71. kép). Oldalainak mérete 22 centiméter.

A csempe rajzolatának szerkesztése a budai csempék Zsigmond-kori II. csoportjának 12. típusával mutat rokonságot,²⁴ amely 1390-1457 közötti pénzekkel egy rétegben került elő²⁵. A budai csempén nincs meg a ferdén bevagdalt keret, de a Zsigmond-kori I. csoport 5. típusú csempéjén ez is előfordul²⁶, amelynek készítését 1400-1420 közé keltezik²⁷.

Szintén a Szent Anna kápolna előtti feltárást lelete egy rózsaszín cserépen sárga mázas csempe néhány töredéke, amelyek egy heraldikailag jobbra néző, ágaskodó oroszlánt ábrázolnak (72. kép). A csempe mintázása a budai Zsigmond-kori I. csoport 11. típusú²⁸, heraldikailag balra néző oroszlánjával rokon, de a csempe kikövetkeztethető mérete nagyobb: 27 centiméter. Az állat meglévő felsőtestének helyzete arra utal, hogy teste ezen a csempén átlósan helyezkedik el, amíg a 11. típuson függőlegesen.

Ugyanitt leltük egy rózsaszín cserépen barnászöld mázzal készült csempe töredékét, amelynek középpontjában ötszirmú rozetta, körülötte öt karéjban elhelyezkedő vakmérműves díszítés van (73. kép). Ugy vélem ez egy kör alakú csempe előlapja, amelyről csak a keretelés hiányzik. Párhuzama a Budapesti Történeti Múzeum anyagában fordul elő hatszirmú változatban²⁹.

A johannita kolostor 64. szelvényében leltük egy sárgás-rózsaszín cserépből készült, mázatlan, háromszögletes síkcsempe több töredékét, amelyek alapján, nem teljes biztonsággal, de valószínűen rekonstruálni lehet a csempe díszítését, amely az előző kör alakú csempével rokon. A középpontban hatszirmú rozetta helyezkedik el, amelyet hatkaréjos vakmérműves rajzolat vesz körül, a sarkokat három karéjos vakmérmű tölti ki (74. kép). A sarokkitöltés párhuzamát a vértesszentkereszti anyag Anjou-kori 3. típusú négyszögletes, vakmérműves csempéjén³⁰ és a várpalotai kályha ezzel formailag egyező 16. típusú, a budai Zsigmond-kori I. csoport termékeként meghatározott³¹ darabján vélem fölfedezni, keltezésben az utóbbit tartom elfogadhatónak. A fehérvári csempe mintázásának elnagyoltságában is rokon az említett darabokkal.

Az egykori Selyem utcai lelőhelyen egy sárgára égett cserépből készült, mázatlan kályha több csempéjének töredékét leltük. Egy heraldikailag balra néző cseh oroszlán ágaskodó alakjával díszített csempe két összeillő töredéke, a kereten belül futó ferdén bevagdalt szalaggal keretezve (75. kép). Mázas párhuzamai a várpalotai kályha 17. típusú csempéi³². Hasonló keretelésű csempe két töredéke, az egyik kerek talpú pajszban álló páros ujjú patás állat lábainak töredékei. A pajsz nem emelkedik ki a csempe síkjá-

²⁴ Holl Imre 1958. 235-238.

²⁵ Holl Imre 1987-88. 194.

²⁶ Holl Imre 1958. 228.

²⁷ I. Melis Katalin 1987. 432.

²⁸ Holl Imre 1971. 163.

²⁹ BTM. 71. 152. 1. leltári számon

³⁰ M. Kozák Éva 1984. 214.

³¹ Holl Imre 1984. 214.

³² Holl Imre 1984. 214-215.

ból csak vékony domború vonal jelzi a szélét (76-77. kép). A pajzs hasonló jelzése a budai Zsigmond-kori csempék több változatán előfordul. Két egyszerű keretelésű síkcsempe töredéke, amelyeknek felületén vörös földfestés nyomai látszanak (78-79. kép) és egy korongolt hagyma alakú oromdísz,, karimáján ujbbenyomkodással díszítve (80. kép) tartozik még a leletegyütteshez.

Szintén az egykori Selyem utcai feltárás lelete két vöröses-sárga cserépen zöld mázzal díszített síkcsempe töredéke, egyikén a csempe síkjából kiemelkedő döntött pajzson ágaskodó állat, talán egy medve, karmos lábai, a másikon csak a pajzs alsó sarka látszik (81-82. kép). Hasonló csempe barnászöld mázas töredékét leltük a Jókai utca 20. számú ház telkén a középkori városfal feltárásakor (83. kép). Szembeötlő ezeken a töredékeken az állatalak elnagyolt, szinte csak körvonalaival jelölt mintázása. Úgy vélem, ezek a darabok semmiképp sem lehetnek a kiváló plasztikai érzékkel dolgozó királyi műhelyek termékei, inkább a hirtelen támadt igényeket kielégíteni akaró helybeli műhelyek szárnypróbálgatásai. Hasonlóképp helyi műhely működésére utal az egykori Selyem utcai feltárás egy másik lelete: vörös cserépből, halványzöld áttetsző mázzal készült csempe saroktöredéke, amelyen negatív bemélyedő mintaként jelentkezik a keret és egy a sarokba hajló leveles ág töredéke (84. kép). Egyértelműen látszik, hogy ez egy egyszerű keretelésű csempéről vett negatív, de nem lehetett átmásolóshoz használt dúc, ehhez vékony és megmaradt hátfaltöredékéből is látszik, hogy csempeként használták.

Leleteink között számos töredék van, amelynek csempetípusát nem tudjuk meghatározni, de technikai jegyei alapján valószínűen Zsigmond-kori munka. Áttört mérműves töredékek a johannita kolostor leletanyagában: rózsaszín cserépen zöld mázzal (85.-86. kép). A Szent Anna kápolna előtti feltárás anyagában: rózsaszín cserépen sötétsárga mázzal (87. kép). Vakmérműves töredékek: a johannita kolostor anyagában mázatlan fehér cserépből (88. kép) és a Szent Anna kápolna előtt szürkésvörös cserépen sötétsárga mázzal (89. kép). Síkcsempék töredékei fehér cserépből: a Géza téri feltárás anyagában zöld mázzal, növényi díszítés töredékével (90. kép) és az egykori Selyem utcai feltárás anyagában halványzöld mázzal, sárkánykör töredékével (91. kép), ugyanitt rózsaszín cserépen zöld mázzal egy sasfejet ábrázoló töredék (92. kép) és egy ferdén vagdalt keretelésű töredék, amelyen egy íves inda belső oldalán madárlábak töredékei látszanak (93. kép).

A lovalgalakos kályha műhelyének csempéi és azok másolatai

A budai anyagban 1. típusként ismertetett³³, griff alakos csempe zöld mázas töredékét leltük a belvárosban, a Csók István utca 17. számú telken álló középkori ház feltárásán (94. kép).

A 4. típusú csempe³⁴ számárhátívének vállán lévő fiálás fülke zöld mázas részletét a Géza téri feltárás 10. szelvényében leltük (95. kép).

A 13. típusú, felezett méretű csempe³⁵ zöld mázas töredékét a johannita kolostor feltárás 48. szelvényében leltük (96. kép). Rendkívül elnagyolt másolat, csak főbb vonalaiban követi a budai csempe mintáját, kereteléséből hiányzik a kúszóleveles inda. Hátfala nincs, a lap szélei hátul ferdén lemetszettek, ami tetőelemként vagy párkányként való felhasználására utal. Ugyanitt a 18. szelvényben leltük a 17. típusú háromszögletű

³³ Holl Imre 1958. 252-254.

³⁴ Holl Imre 1958. 252-257.

³⁵ Holl Imre 1971. 173-176.

oromcsempe³⁶ zöld mázas, hasonlóképp elnagyolt mintázatú töredékét (97. kép), anyaga és máza megegyezik az előző töredékkel.

A 15. típusú vakmérműves tetőcsempéhez hasonló³⁷, tálszerűen kiképzett, szürke cserépből készült, mázatlan csempe töredékét leltük a Táncsics Mihály utca 2. számú ház telkén a középkori városfal feltárásakor. A töredéken hármass tagozódású profilokkal kiképzett halhólyagos vakmérmű díszítés látható (98. kép).

A fiókáit etető pelikánt ábrázoló 18. típusú csempe³⁸ sárgára égett cserépből készült, mázatlan töredékét leltük a belvárosban, a Rózsa Ferenc utca 4. számú ház telkén folytatott feltáráson (99. kép).

A johannita kolostor feltárásán leltünk három zöld mázas síkcsempe töredéket, amelyeken a lovagalakos kályha műhelyére jellemző kúszólevelekkel díszített vesszőkeret töredékei, ezen belül két darabon ruharedők részletei látszanak (100-102. kép). Két töredékünkön látszik, hogy a kúszóleveles vessző közvetlenül a tagolatlan keret mellett fut. A budai csempék mindegyikének keretelése sokszoros tagolású, ilyen a budaihoz hasonló perem zöld mázas töredéke a Jókai utca 2. számú ház telkén feltárt török fürdő leletanyagában fordul elő (103. kép).

Az István Király Múzeum anyagában van egy 1912-ben az egykori Simor utcai lelőhelyről bekerült zöldmázás csempetöredék, amelyen egy mondatszalgatot tartó, dúsan redőzött ruhaújakkal mintázott fél alak szerepel. A deréknál kígyózó mondat-szalag alatt itt is látszik a kúszóleveles keret töredéke (104. és 105. kép). Valószínűnek tartom, hogy a johannita kolostorban lelt csempék töredékei, amiken ruharedők látszanak, egy ehhez hasonló csempéhez tartozhattak.

Mondatszalgatot tartó félalak képével díszített zöld mázas síkcsempe töredéke ismert Budáról³⁹, és a nyírbátori várkastély anyagában egy csempe dongás hátfalán fordul elő⁴⁰. Az ott előkerült regensburgi típusú csempék alapján a nyírbátori kályhák készítését 1487 és 1493 közé teszik⁴¹.

A felsorolt leletek alapján látható, hogy a budai lovagalakos kályha műhelyének termékeit elterjedten használták Fehérváron. A 13. és 17. típus itteni darabjai a budai műhely termékeinek csak utánzatai.

Egy kályhaábrázolás a 15. század utolsó negyedéből

A lovagalakos kályha műhelye Mátyás-kori működéséhez érdekes adalékul szolgálhat egy korabeli kályhaábrázolás és az azt megfestő miniátor néhány egyéb rajza. A Mátyás graduálé húsvét utáni hatodik vasárnapjára rendelt lapjának E betű iniciáléjában a kódexfestő egy palotabelsőben álló zöld mázas, számárhátives csempékből épült, soronként felfelé keskenyedő felépítésű, fiálékkal és oromrózsákkal díszített kályha képét festi meg⁴² (106.-107. kép). A kályhaábrázoláson túl a kódex pünkösdi utáni kilencedik vasárnapjára rendelt lapján az E betű iniciáléban⁴³ ábrázolt torony homlokzatának architektúrája: a számárhátives kapu, vállán fiatornyokkal, ívén kúszólevelekkel, a kapu

³⁶ Holl Imre 1971. 176-178.

³⁷ Holl mre 1971. 175-177.

³⁸ Holl Imre 1971. 177-180.

³⁹ Holl Imre 1952. XL. tábla 4.

⁴⁰ Magyar Kálmán 1975. 121.

⁴¹ Holl Imre 1980. 41.

⁴² Soltész Zoltánné 1980. 82-83.

⁴³ Soltész Zoltánné 1980. 112-113.

fölötti mezőt kitöltő hat félköríves kapcsolt ablakkal (108. kép), a lovalakos kályha műhelye 3. és 4. típusú csempéinek szerkesztésével nagymértékben rokon. A graduálé más helyein, például a húsvét utáni kedd A betű iniciáléjában⁴⁴ a kereten elhelyezett fiatornyos fülkék a bennük álló szobrokkal is a lovalakos kályha hasonló részleteire utalnak (109. kép). A kódex keletkezésének körülményei vitatottak, nagyrészt egy flamand iskolázottságú festő munkájának tartják a miniatúrákat, feltéve, de nem bizonyosan 1480-1490 között készülhettek⁴⁵. A lovalakos kályha és a miniatúrák részleteinek megegyezéseit mindenesetre különösnek és figyelemre méltónak tartom.

Vegyesmázás technikával készült csempék

Egy mondatszalg és kéz részletét ábrázoló töredék, amelyen a szalagot fehér, a kezét rózsaszín olomnázzal színezték, a szalg hátterében kék és barna ruharedők vannak (110. kép) és egy dongás csempe íves hátfalának töredéke, zöld alapon sárga mázas díszítéssel (111. kép) a johannita kolostor feltárás lelete, mindkét töredék cserépanyaga fehér. A Géza téri feltárás lelete egy vastag, rózsaszín cserépen, türkizkék alapon sárga ruharedő részletét mutató töredék (112. kép).

Az apró töredékek alapján csak annyit állapíthatunk meg, hogy a vegyesmázás technikával dolgozó több műhely terméke is eljutott Fehérvárra.

Későgótikus oromdíszek

Egy zöld mázas madárfejet formázó oromdísz töredékét leltük a Népköztársaság út 23/A számú házának telkén, a Monostor bástya feltárásán (113. kép), ennek analógiáit Moldvában, a szucsávi vár mellett feltárt fejedelmi ház leletanyagában lévő kályhán találtuk meg, amelyet feltárója későgótikus erdélyi műhelyekkel hoz kapcsolatba és a 15. század második felére keltezi⁴⁶.

A johannita kolostor feltárásán leltük egy levélcsoport mintázó, vörös cserépanyagon fehér angob alpra tett zöld mázzal készült oromcsempe töredékét (114. kép) és stilizált levélcsoportokkal díszített, áttört, mázatlan oromcsempék töredékeit. Két összeillő töredék alapján az egyik mázatlan oromdísz rekonstruálható. A köríves alpra illeszkedő csempét három ötagú levélcsoport díszíti, közöttük kör alakú áttörések (115. kép). A levélcsoportokat a hátoldalon függőleges, a csempe alját vízszintes borda erősíti. A csempe anyaga sárgászöld cserép, hátfalán szövetlenyomat, előlapján fehér angob bevonat látható. A további töredékek (116-119. kép) hasonló, de nem teljesen azonos rajzolatú oromcsempék töredékei.

Ennek az oromcsempe típusnak további négy, vörös cserépből készült, mázatlan változatát leltük a belvárosban a Csók István utca 17. számú telken álló középkori ház feltárásán (120-123. kép).

Oromcsempéink legkorábbi párhuzamát a Veszprém megyei Külsővaton lelt B kályha liliosos oromdíszében véljük felfedezni⁴⁷. Ott a levélcsoportok háromágúak, különállóak, a levelek elhegyesedőek, de aljukat ugyanúgy köríves indák fogják össze mint a fehérváriakét. A kályha készítésének idejét 1453-1463 közé helyezi az ásató⁴⁸.

⁴⁴ Soltész Zoltánné 1980. 58-59.

⁴⁵ Soltész Zoltánné 1980. 5-45.

⁴⁶ Radu Popa - Monika Margineanu-Carstoiu 1979. 94.

⁴⁷ Ilon Gábor - Sabján Tibor 1989. 105.

⁴⁸ Ilon Gábor - Sabján Tibor 1989. 118.

Hasonló oromdíszre van a Jagelló Kázmér számára 1505 és 1518 között készült krakói vegyesmázás kályhának⁴⁹.

A külsővati csempéhez hasonló oromdísz került elő Borsod megyében Szendrő-Gacsal lelőhelyen egy földbemenyített ház leletanyagában, tizenhét pénzzel datálva, amelyek közül a legkésőbbi I. Ferdinánd 1529-ből való dénára⁵⁰.

A felsorolt analógiák alapján a fehérvári darabok készítésekor csak tág határok között, a 15. század második felére, legkésőbb a 16. század első negyedére határozhatjuk meg. A külsővati kályha szerencsés rekonstrukcióját alapul véve valószínű, hogy négyzetes alapon álló, henger alakú felső résszel épült szemes kályhákat díszíthettek⁵¹.

IRODALOM

Boldizsár Péter

1989 Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásítás leletanyagából MFMÉ 95-110.

Feld István

1987 Művészet Zsigmond király korában 1387-1437 Katalógus Bp. 445-447.

Holl Imre

1952 Használati és díszkerámia a budai várpalotából Arch Ért 179-185.

1958 Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Bud Rég XVIII. 211-300.

1971 Középkori kályhacsempék Magyarországon II. Bud Rég XXII. 161-207.

1974/75 Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhofnerkeramik mit Werkstattmarken. Mitt Arch Inst 129-150.

1980 Régensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. Arch Ért 30-43.

1984 Dunántúli kályhacsempék. VMMK 209-220.

1987-88 A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. Arch Ért 183-198.

Ilon Gábor - Sabján Tibor

1989 XV. századi cserépkályhák Külsővatról. Pápai M Ért 77-140.

Írásné Melis Katalin

1987 Művészet Zsigmond király korában 1387-1437 Katalógus Bp. 431-439.

Magyar Kálmán

1975 A nyírbátori Báthory várkastély címerábrázolásos kályháiról. Arch Ért 117-132.

Mezősiné Kozák Éva

1984 A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II. Com Arch Hung 187-204.

1987 Művészet Zsigmond király korában 1387-1437 Katalógus Bp. 440-445.

Radu Popa - Monika Margineanu-Carstoiu

1979 Marturii de civilizatie medieala Romanesca. Bukarest

Siklósi Gyula

1990 A székesfehérvári Szent Anna kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei. Arch Ért Megjelenés alatt

Soltész Zoltánné

1980 A Mátyás graduálé. Bp.

Wolf Mária

1985 Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon. Archf Ért 240-264.

⁴⁹ M. Kozák Éva 1984. 196-198.

⁵⁰ Wolf Mária 1985. 240-263.

⁵¹ Ilon Gábor - Sabján Tibor 1989. 127-129.

OFENKACHELN AUS DEM MITTELALTER IN SZEKESFEHÉRVÁR

Peter Boldizsár

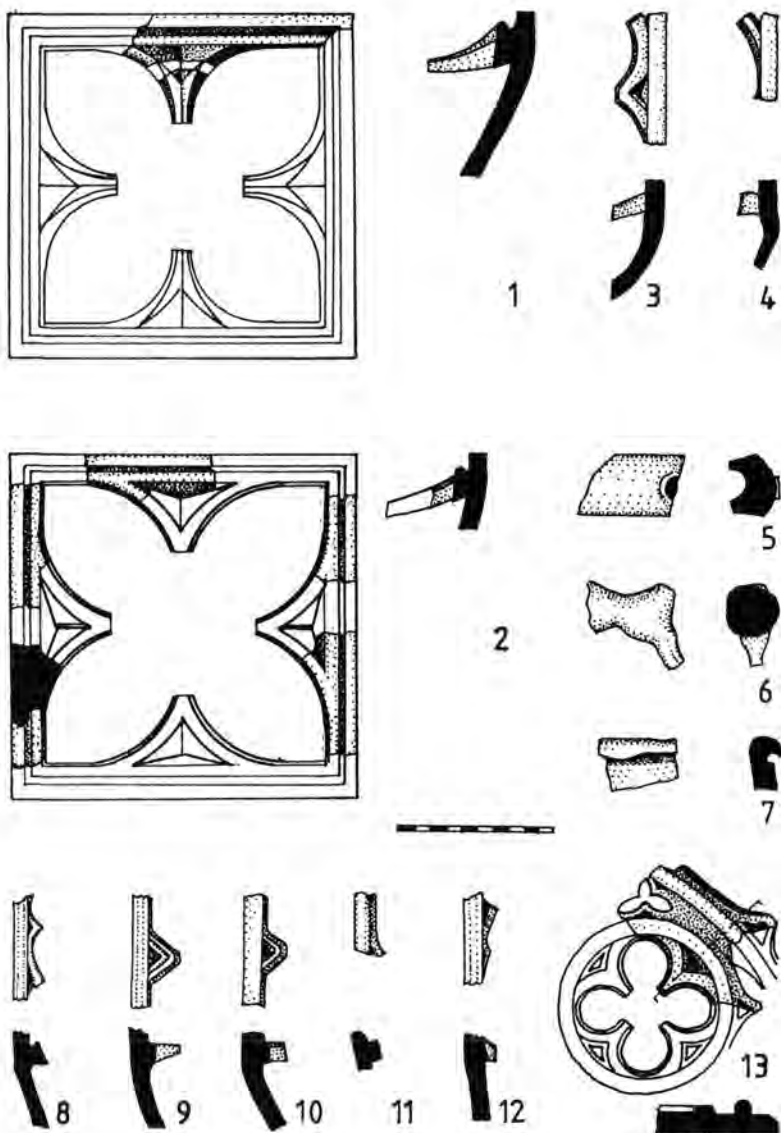
In unserem Artikel ordnen wir die von 1978 bis 1989, von Gyula Siklosi, Mitarbeiter des Altertumsforschungsinstitutes der Akademie der Wissenschaften, durchgeführten Aufdeckung der Ofenkacheln der mittelalterlichen Stadt und den Randbezirken nach Zeit und typologischer Reihenfolge.

An erster Stelle stellen wir die in dem Sziget-Randbezirk der Stadt aus dem mittelalterlichen Johannita Kloster stammenden Ofenkacheln und Bruchteile von Kachelöfen vor, die ähnlich der Ofenkacheln aus Buda und Visegrad sind und aus der Anjou-Zeit stammen.

Die einfachen Ofenbruchstücke, die an mehreren Punkten der Stadt zur gleichen Zeit aufgetaucht sind, weisen auf den Beginn des örtlichen Ofengewerbes hin.

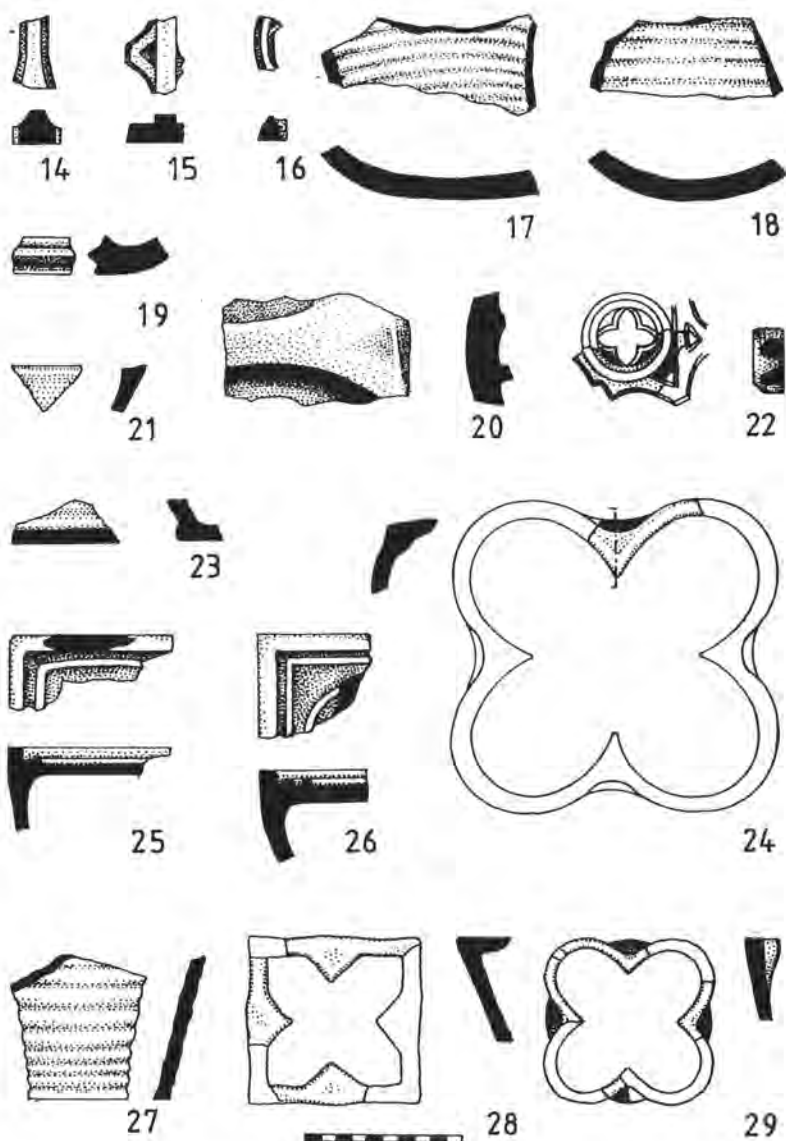
Die aus Buda und Visegrad bekannten Kacheltypen aus der Zsigmond-Zeit kommen auch in den Fundgegenständen in Szekesfehervar vor, auch einige bisher unbekannte Typen bereichern die Materialien dieser Zeit.

Die Produkte der sogenannten "ritterförmigen" Ofenwerkstätten und deren Kopien wurden mit einer gemischten Glasurtechnik hergestellt und sie repräsentieren das Ofengewerbe der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Bei den Fundgegenständen tauchten auch Spuren auf, die auf das Vorhandensein von örtlichen Werkstätten aus dem Beginn der Zsigmond-Zeit hinweisen. Die Reihen der Aufdeckung schliessen wir mit der Vorstellung von Ofenkacheln aus Blei aus der Zeit des Beginns des 16. Jahrhunderts.

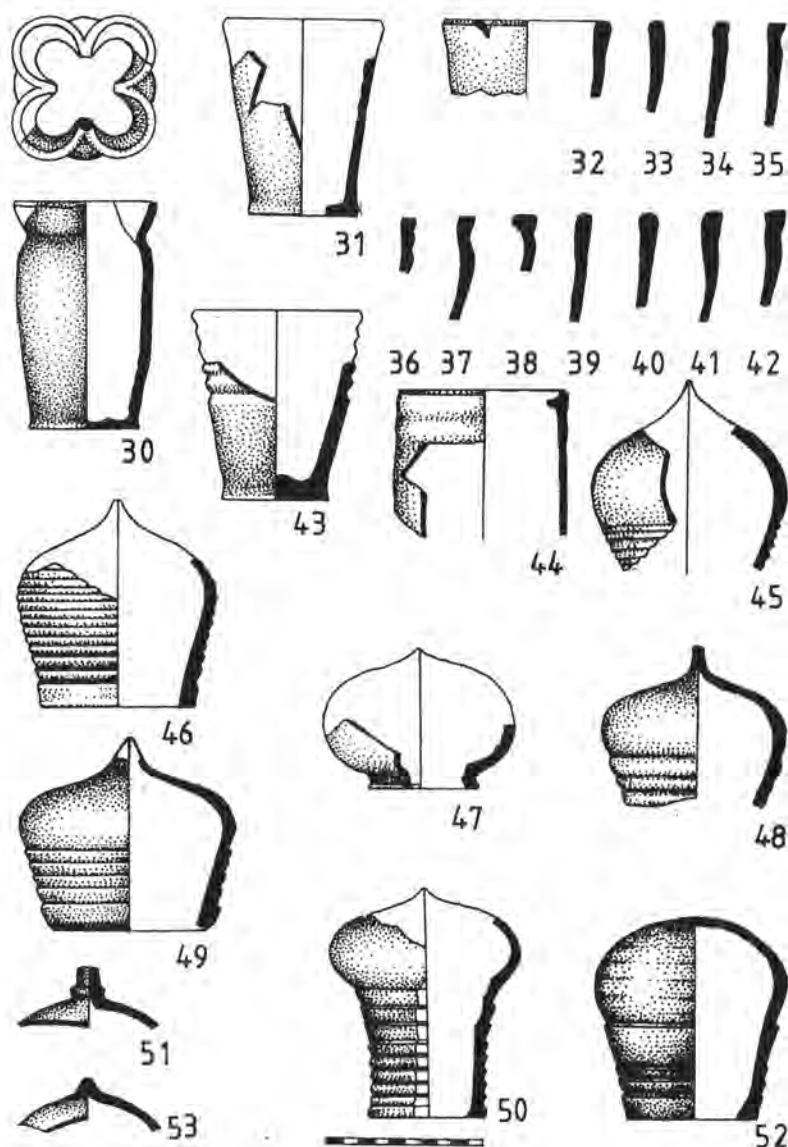

I. tábla: Anjou-kori mérműves kályhacsempék töredékei

Leltári számok (István Király Múzeum): 1: 79.91., 82.287., 2: 80.459.1-6., 3: 78.15.,
 4: 82.973., 5: 82.901., 6: 82.737., 7: 88.1334., 8: 83.573., 9: 80.531., 10:
 88.1332.1., 11: 83.452., 12: 88. 1332.2., 13: 83.367.

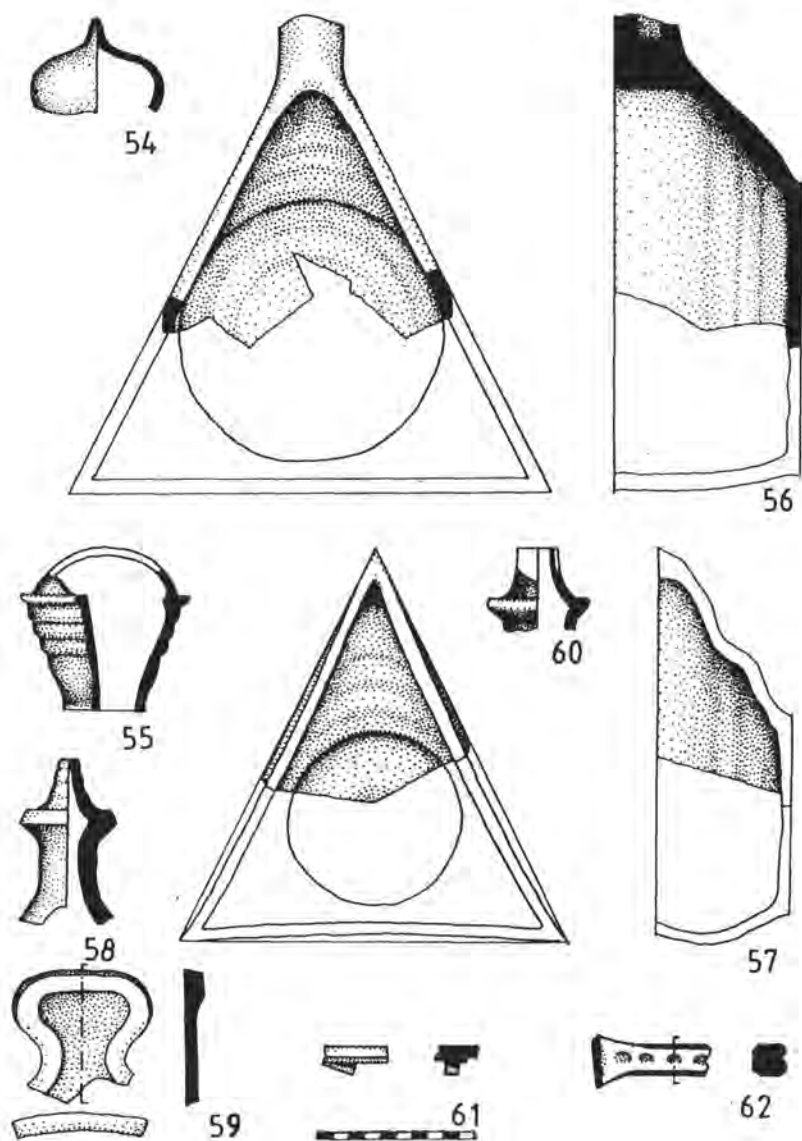

II. tábla: 14.-24. Anjou-kori mérműves kályhacsempék töredékei 25.-27. Anjou-kori síkcsempék töredékei 28.-29. 15. századvégi mázatlan kályhaszemek
 Leltári számok: 14: 80.465.1., 15: 80.461., 16: 80.465.4., 17: 78.16., 18: 85.1155.,
 19: 88. 1333., 20: 83.572., 21: 80.469.1., 22: 82.270., 23: 79.142., 24: 80.469.2.,
 25: 82.789., 26: 80.606., 27: 82.893., 28: 80.464.1-3., 29: 80.466.1-3.

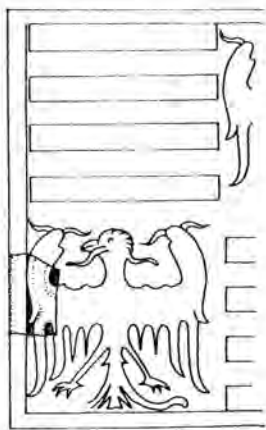

III. tábla: Négykaréjos, pohár alakú és hagyma alakú kályhaszemek

Leltári számok: 30: 1291., 31: 82.488., 32: 82.477. 1-3., 33: 88.1328.6., 34: 88.372., 35: 82.345.1-2., 36: 78.169., 37: 88.1328.4., 38: 88.1328.1., 39: 82.389., 40: 88.1328.7., 41: 88.1328.2., 42: 88.1328.3., 43: 85.71., 44: 85.1198.1-2., 45: 79.247., 46: 79.204., 47: 85.800., 48: 8438., 49: 8439., 50: 80.526., 51: 83.815., 52: 86.419., 53: 79.162.

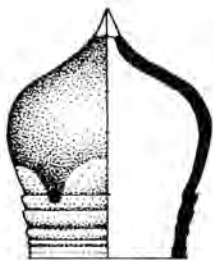
IV. tábla: Kályhaszemek és oromdiszek 14.-15. századi kályhákról
 Leltári számok: 54: 80.11., 55: 83.816., 56: 87.59., 57: 83.864., 58: 82.1006., 59:
 82.827., 60: 86.483., 61: 79.56., 62: 82.880.

63

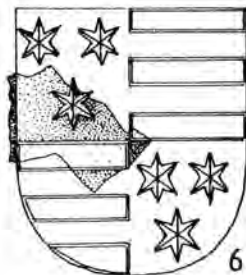
65

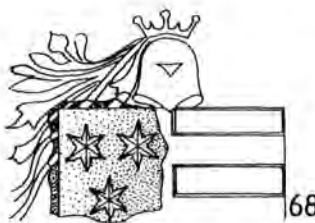
64

66

67

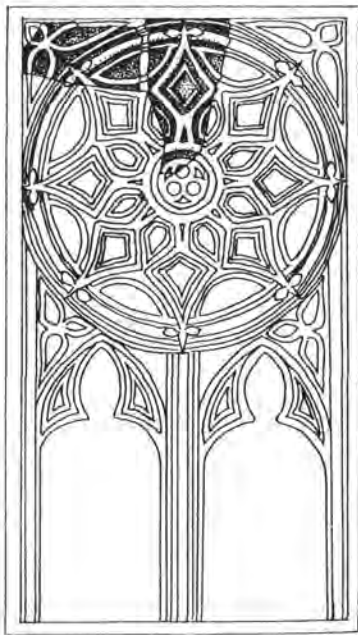
68

69

V. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék töredékei

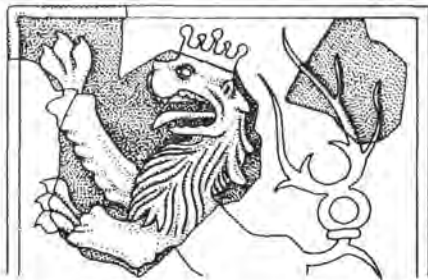
Leltári számok: 63: 80.614., 64: 79.50.1., 65: 80.608., 66: 82.892., 67: 79.24., 68: 87.255., 69: 88.736.

70

71

72

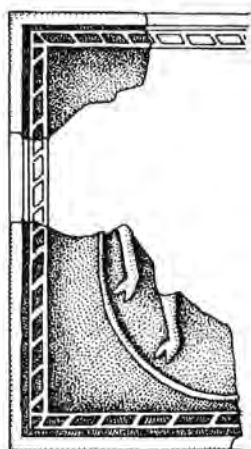
73

VI. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék töredékei
 Leltári számok: 70: 80.609.1-2., 71: 86.273., 87.102., 72: 87.100.1-2., 73: 86.360.

74

76-77

75

78

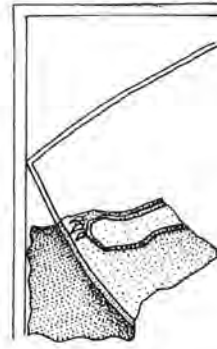
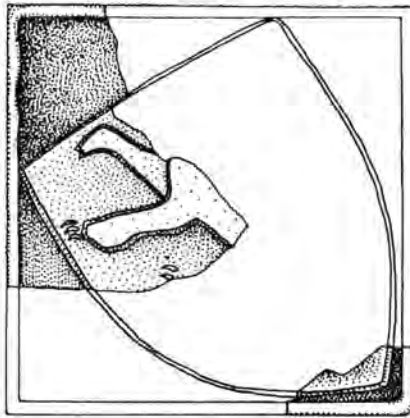
80

79

VII. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék töredékei

Leltári számok: 74: 83.810-13., 75: 80.611.1., 81.330., 76: 806.11.2., 77: 80.612.,
78: 80.577., 79: 80.610., 80: 80.613.

83

81-82

84

85

86

87

88

89

90

91

92

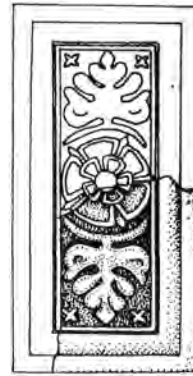
93

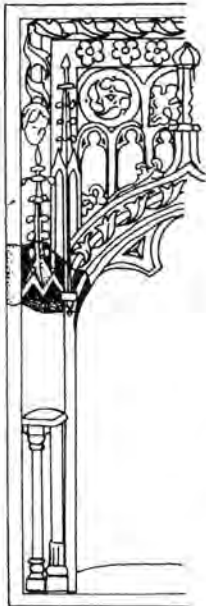
VIII. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék töredékei
Leltári számok: 81: 80.599., 82: 80.604., 83: 81.133., 84: 80.596., 85: 82.718., 86:
80.487., 87: 87.103., 88: 82.823., 89: 87.104., 90: 80.406., 91: 80.602., 92:
80.601., 93: 80.603.

94

96

95

97

98

IX. tábla: A lovalakos kályha műhelyének csempe töredékei
Leltári számok: 94: 83.90., 95: 80.456., 96: 79.252., 97: 78.20., 98: 86.778.

99

104

100

101

102

103

113

110

111

114

112

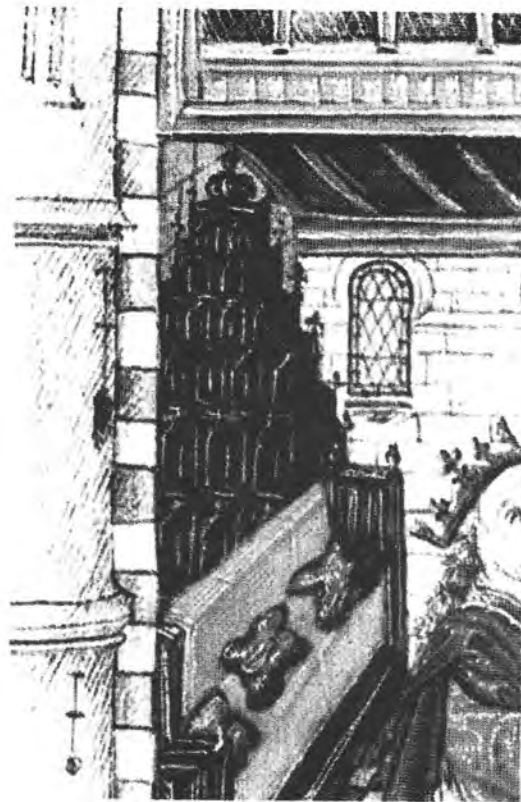
X. tábla: 99.-104. A lovagalakos kályha műhelyének csempe töredékei. 110.-112.

Vegyesmázás technikával készült csempék töredékei. 113.-114. Későgótikus kályhaorom csempék töredékei.

Leltári számok: 99: 86.470., 100: 82.338., 101: 79.206., 102: 83.368., 103: 88.842., 104: 2742., 110: 88.1346., 111: 79.192., 112: 80.416., 113: 81.399., 114: 88. 1349.

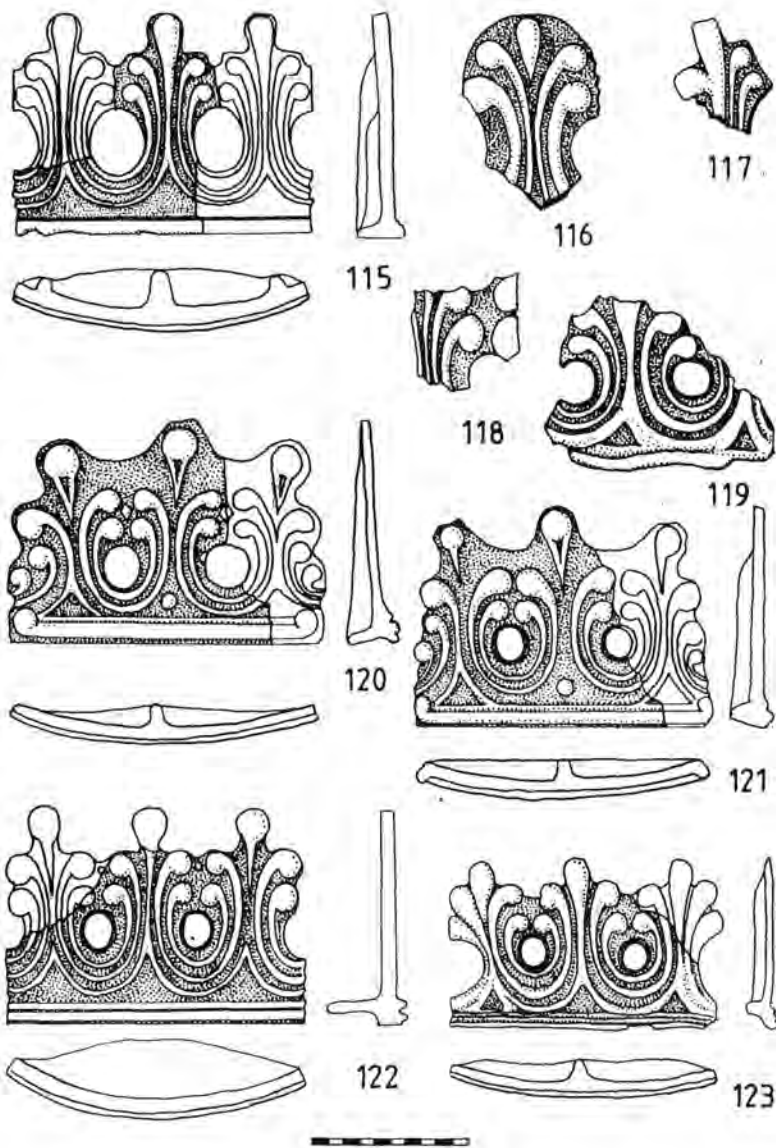
XI. tábla: 105. Mondatszalogot tartó férfit ábrázoló csempe töredéke.

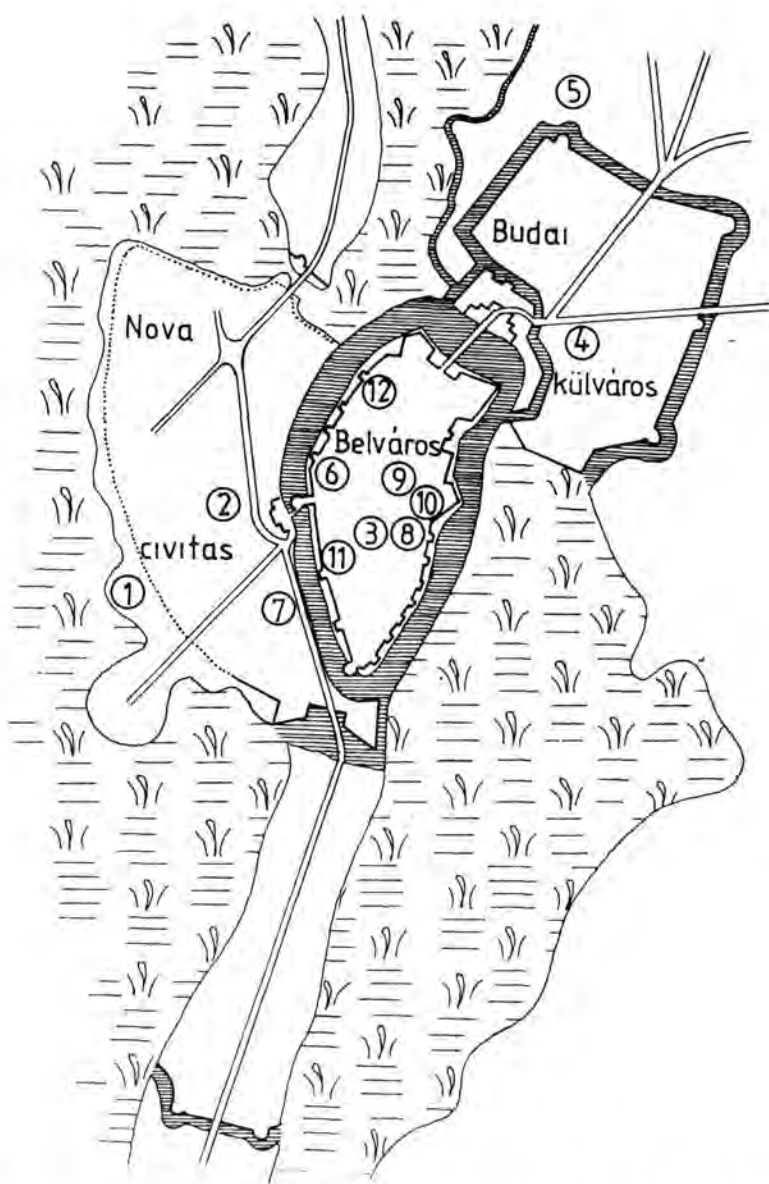
XII. tábla: 106. Iniciálé a Mátyás graduáléban. 107. Az iniciálé részlete kályhaábrázolással

XIII. tábla: 108.-109. Építészeti részletek ábrázolásai a Mátyás graduáléból.

XIV. tábla: 115.-123. Későgótikus kályhaorom cserpék.
 Lettári számok: 115: 79.52., 79.152., 116: 83.789., 117: 82.774., 118: 82.783.4.,
 119: 82.914., 120: 86.159.2., 121: 86.195.1., 122: 86.195.4., 123: 86.195.3.

XV. tábla: Székesfehérvár későközépkori alaprajza a lelőhelyek feltüntetésével.

- 1: Johannita kolostor 2: Egykori Selyem utca 1.-13. 3: Géza tér (Szent Anna kápolna)
 4: Berényi út, Vas utca 5: Malom utca 27. 6: Jókai utca 2. 7: Egykori Simor utca
 8: Táncsics Mihály utca 2. 9: Rózsa Ferenc utca 4. 10: Népköztársaság ut 23/A
 11: Csók István utca 17. 12: Jókai utca 20.

Néprajz

Nagy Pálné, Balog Emerencia hadikfalvi (garai) gyógyítóasszony (Születése századik évfordulójára)

GRYNAEUS TAMÁS

(Budapest)

*"...Ami szebbítette az életemet, őrizgetem, de
aszt se kíméli a felejtés, ami pedig meglopta a
kedvemet, elvitte a Szucsáva vize.
Tán még a part se emlékezik rejik."*

Tamás Menyhért: Vigyázó madár
Bp. 1981. p. 30.

BEVEZETÉS

Bajai orvosi szolgálatom idején (1966-1968) ismerkedtem meg Nagy Pali bácsival és fiával, Nagy Vilmostal, majd a nagy család szinte minden tagjával s az ő révükön a Garára telepített bukovinai székelyekkel. Gyakran élveztem vendégszeretetüket, mindig szívesen segítettek munkámat. Ennek első gyümölcse ez a tanulmány: úgy igyekszem továbbadni, ahogy tőlük hallottam, lehetőleg az ő szavaikkal. Munkám örömét nekik köszönhetem, eredményét nekik, a hagyományőrzőknek ajánlom.

Bizonyára nem teljes az a kép, amit Nagy Pálné, Balog Emerencia tudásáról, munkájáról felvázolhattam. 1975 karácsonyán bekövetkezett halála miatt beszélgetéseink sora megszakadt. Utolsó találkozásunkkor már ágyban fekvő is nehezen kapta a levegőt, de még ekkor is hűségesen, szívesen mondta, amit tudott: legkedvesebb imádságait. Pontosan úgy, ahogy Juhász Ferenc írta:

*... "őreg parasztasszonyok sóhajos, elcsukló,
nyögdecselve szájukból kigöngyölgő...
bugyborékoló, sokszor a tüdőbe vissza-
nyelt, elharapott szővégi imája..."*
(Juhász Ferenc: Imák, apokrif mámorok.
Új írás, 1970. 10/9, 73).

Nagy Pálné, Balog Emerencia halála után legközelebbi rokonai, ismerősei segítségével tudtam már csak pótolni a legkirívóbb hiányokat.

A gyűjtések zömét magnetofon-felvételről jegyeztem le. Egy-két kérdésre az évek során ismételten visszatértem, ezeket a szövegeket is közlöm, mert így az állandóság és változ(tat)ás is nyomon követhető. Idős asszonyról lévén szó, a korrall járó feledékenység – mire ő maga is többször utalt – figyelembe veendő. Fordítottjára is van azonban több példa: ismeretségünk erősödésével a későbbi elbeszélés gazdagabb, több új részletet tartalmaz.

A lejegyzett szövegekben a könnyebb olvashatóság kedvéért csak a legfontosabb nyelvjárási sajátosságokat jeleztem. Ez utóbbiak pontos érzékeltetésére több (kötött és kötetlen) szöveget fonetikus átírásban is közlök.

(Ez utóbbiakért Dr. Füredi Mihály tudományos munkatársnak, MTA Nyelvtudományi Intézet, tartozom köszönettel.)

Öszehasonlító adatokat, párhuzamokat itt helyszűke miatt nem közlök, ezeket a teljes hadikfalvi ethnomedicinát bemutató tanulmányomban sorolom majd föl.

*

A bukovinai Hadikfalván* született 1889-ben, a Bács megyei Garán halt meg 1975. december 24-én. Itt élte élete utolsó harminc esztendejét, itt van eltemetve. Élettörténete – sorsa kicsiben a bukovinai székelység szenvedéstörténete. Hétgyermekes családból – csupa lány! – származott, legkisebb huga születésekor édesanyja meghalt.

"Rá egy évre leégett a házik, tetőtől talpig. Az édesapja asztalosmester volt, összesegítettek s építettek új házat: egy évig ért benne, s meghalt ő is."

Ekkor még négy lány volt otthon, Apolló nővérük a maga öt gyermeke mellett 4 árván maradt testvérét is fölnevelte "férezadta, mint a saját gyerekeit." (N.A.)

A "leányka" korában "marhapásztor" Emerenciát Kókai Antal vasutashoz adák, ő "pirossapkás állomásfőnök" volt a hadikfalvi állomáson.

"Mindig emlegette, a fényképét mindig őrizgette, s az meghalt a tizennégyes háborúba: lebombázták az állomást a faluba s akkor ő ott elpusztult."

28 éves korában özvegyen maradt két gyermekükkel, lányuk 30 éves korában torokrákban meghalt,

"négy családja maradt", fiuk Bakonyán lakik, családjával. (N.A.)

"Na, oszt akkor telt-múlt az idő, akkor esszekerültek édesanyám és édesapám. (N.A.)"

Második férje – Nagy Pál – édesapja öt fiúgyermekes *"nagygazda volt, sok földje volt", az öt fiúból "három maradt, mert Vilmos, Istán kimentek Kanadába: de biza nem adott sok földet apáméknak: 3 fácsa földet adott (1 fácsa = 2 kat.hold), neki 30 vagy 40 maradt."*

Ezt az otthon maradt testvér, *"Ferem' bácsi bitangolta."* A kisemmizett két testvér *"összefogott,"* s az apai föld egy részét felszántották, bevetették. Mikor Ferem bácsi

* Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint Hadikfalva - Dornești

	összes lakossága	4934 lélek
Ebből	róm. katolikus	4693 "
	magyar nyelvű	4530 "

= Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. III. Kolozsvár, 1941. p. 234.

méltatlankodni kezdett. – "Elég a bitangolásból, mink is apám gyermekei vagyunk, mint te.

Jövõre még annyit veszünk el! – A bíró összehívta az esküdt embereket." Az öreggel ánya rosszul bánt, még a dohányt is sajnálta tõle, diófalevélbõl vágott "dohányt" adtak neki az eredeti papírba becsomagolva.

Ebbõl megkínálták a bírót és az esküdt embereket, azok rá olvasták Ferem' bácsi fejére, s evvel "le lett forrázva. Így szereztek hozzá...Addig kapart, addig gyűjtött egyszemű Nagy Gyurka Pál (apai nagyapja volt Gyurka, s mivel apja is Pál volt, azért kapta ezt a nevet) de annyit dolgozott, mire kijöttünk 15 fácska lett belõle...

Hét éves korában a báránymû meglepõ, a szemé fényére is lett egy hólyag s az kifakadt. Evvel veszítette el a szemé fényét" (innen a másik ragadványnév) (N.A.)

"Édesapám elsõ felesége, Mózes Mária, tudóbajos volt és két családgyik volt s meghalt a felesége s egy éven belül az asszony elvitte mind a két családját tudóbajba"... (N.A.)

Második házasságukból öt gyermek született: Mária (1921.), Velmus (1923), Zsuzsi (1925), Apolló (1927) és Gáspár (1929), aki csecsemõkorában meghalt: "eddig volt égõ órája, kiégett a gyertyája s meg kellett halni ...nem szaladtak orvoshoz." (N.A.)

Mû a templomon küjél, a Nagy uccába laktunk. (N.A.)

"Nagyon sokat fuvaroztak. Ott akinek lovai voltak, mind fuvaroztak. Ott volt az a Szucsáva vize, jártak sódert kidobni, rostálták, fuvarozták. Káposzta, krumpli, vöröshagyma vagonszámra termelt, megindultak õsszel fuvarba, vitték árulni s még karácsonyig mind vitték, vitték be Romániába, cserélték kukoricára; vitték be Romániának belibe s ott adták el.

Mer akinek vót földje az nem élt nehezen, de voltak olyan szegény családok, hogy elment bé Romániába 7 hónapra, másikon vasutra, nõk cukorrépát egyelni, be Románia belibe. Még én is mentem: anyám s apám elengedtek, kostoljam meg. Mikor három nap eltelt, hazajöttem. Mindig mondták utóbb: – Apollónak három nap alatt kitõtt az esztendõ"... (N.A.)

"Ez a három falu tartotta el fél Romániát" (Cs.L.)

Az öregek szóhasználatában az "otthon" még ma is Bukovinát jelenti, a 72 éves Csobot Gergelyné, Mószin Anna 1973-ban áhítatos hangon így emlékezett:

"Áldott egy hely volt s áldott es leszen."

Az öregek visszavágyának, álmukban otthon járnak, ha tehetnék, visszamennének, pedig az elsõ világháború alatt a katonaság a kiürített falut kirabolta, tönkretette, egy részét fölégette.

Ott még esõ is több volt, mint itt: "nem volt olyan bûnös a nép. Itt hiába imádkozik huszat, harmincat, mert olyan bûnösök vagyunk. A gyerekeken szánta meg (az Isten), mindjárt volt egy kis jó esõ"... (N.A.)

A harmincas évek végéig egyre fokozódott körülöttük az ellenséges hangulat Bukovinában. Megváltásnak tünt az áttelepülés lehetősége 1941-ben, csak menetközben és utólag derült ki, hogy jó szándékú, de rosszul szervezett és a gazdaságföldrajzi adottságokkal nem számoló akció volt. S azt sem tudhatták, hogy darázsfészekbõl tüzfészekbe kerültek: az otthonaikból elúzótt, -menekült dobrovoljácok helyére.

A nyugtalanító körülmények és háborús hírek ellenére gyorsan magukhoz tértek, erkölcsileg – anyagilag megerõsödtek.

A Nagy család Rasztinára került. Már kezdték jól érezni magukat, amikor – mint a többieknek – hivatalos, ellentmondást nem ismerõ utasításra 1944 õszén menekülniük

kellett. Ekkor már csak órák voltak a fölkészülésre s csak azt hozhatták el, ami a szekérre fölfért. A termés java, állatok, gazdasági fölszerelés, bútorok javarésze ott maradt.

Fél Dunántúlt összebolyongva, meg-megállva 1946 (!) nyarán érkeztek Garára – újabb tűzfészekbe: a kitelepített németek helyébe. Azóta itt élnek, bunyevácokkal, németekkel, felvidéki magyarokkal összeemelegedve, megbékélve. A keresztút egyes stációi Albert Gábor, Csupor Tibor könyvéből, Mészáros Sándor életírása-, és Tamás Menyhért kisregényeiből ismertek.

"Ott (Bukovinában) nem úgy volt, mint itt, hogy két gyerek a legtöbb: volt 8, 9, 10 es. Nagy Marciéknál 13 jött ki"... (N.A.)

..."én annyit mondok magának, hogy ott több gyerek meghalt, mint amennyi Magyarországon most (1973) születik. Ott annyi gyerek vót, hogy 10-12 vót egy családba." (B.E.)

"Az olyan járván, úgymondták skarlatin, úgy seprette el a gyerekeket ki, hogy egy héten nem tudom hány halt meg, négy-e vagy öt. (L.T.)"

Láttuk a család rövid történetéből és még látni fogjuk, hányféle betegség (csecsemő-, gyerekbetegségek, tbc., trachoma, rák, balesetek) ritkította soraikat. Ehhez járultak a háborúban elpusztultak és a még ma is csak suttogva említett legyilkoltak ("42 ember"). A kivándoroltak is fokozták az emberveszteséget.

1941-ig Hadikfalván nem volt orvos, állatorvos, patika, még okleveles bába sem. Radaucból * járt ki egy "vak zsidó orvos",

"de az is szegény vót, mint a templom egere, annak nem adtak bákisokat".

"Kijárt a faluba, kirendelése vót, községi rendelés, egy héten egyszer vaj kétszer. Ha valaki halt, vót amikor kijött (nem mindig, csak ha ismerte, kezelte a beteget). Kijött az orvos s (ezt már neheztelő hangon mondja:) kitakarta, megvizsgálta, megnezélte. – Ne féljen, nem kel fel!"

"Egy orvos volt a faluba, egy zsidó orvos, de az idősebb ember volt és nagyon rövidlátó volt..."

Hát százszor ment el az ember oda, hogy – Doktor úr, jöjjön! – s románul, mert magyarul nem es tudott.

És hát ha kedve volt jött, ha nem, akkor meghalt a gyerek... (B.E.)

Az emlékezet olykor ezt is megszépíti: Hadikfalván

"ennyi beteg nem volt, mint itt. Nem is szaladtak úgy az orvoshoz."

"Nem vót semmi doktorhoz járás, csak az anyja ahogy kezelte, az anyja, s addig. De itt menyen a doktorhoz, elviszi."

"Megdagadott a lába, vaj feje fáj, vaj mi – hát nem futunk a doktorhoz, hanem mondjuk (az imádságot) s használt soknak..."

"Akkor doktorok nem voltak, ilyen babonauroságot használtunk, doktor nélkül való orvosság volt...öregasszony orvossága... (B.E.)"

"Hanem asztán voltak asszonyok régen, akik gazból s mindenből olyan orvosságokat csináltak...jobb orvosságot, mint máma van.. Hát ott a szekely asszonyok. Aj, nem mindenki, csak vótak olyan öregek...A zatya tuggya, hogy mēen gazból. Biza. Hát ha fáj a fejünk vaj fáj a lábunk..." (B.A.)"

* Radauc, Radóc = Rădăuți. Mindkét népnyelvi forma használatos, utóbbi gyakrabban.

Komoly orvosi ellátáshoz Csernovicban (Csernovci, USSR), Szereten (Siret) vagy Radócban (Rădăuți) juthattak. Ilyen körülmények között érthető, ha a gyógyításban (is) önellátásra rendezkedtek be, kisebb-nagyobb bajaikkal

"nem szaladtak orvoshoz" (N.A.) hisz' ott volt a doktor nélkül való orvosság" (B.E.)
Nagy Pálné

"vallásos asszony volt (A.K.), gyermekkorától—nem, már születésétől kezdve" (N.A.)

"Disznósajtot, szalonnát soha életében nem evett. Mindig mondtuk neki: kibúti magát a világból" (N.Zs.)

Pénteken se húst se tejet nem evett: "pénteki nap tejes holmi nem járt soha a szájába. Még csak tejest sem...ez biztos igaz." (N.A.)

Garán vasárnaponként rendszeren mindhárom misére ott maradt a templomban (magyar, német, bunyevác), tagja volt a rózsafűzér társulatnak is.

"Fájt neki eleget, hogy hat vagy nyolc évig nem tudott menni templomba, kesergett. Mindig kérdezte tőlem: – Gondoltál-e rám, legalább vess egy keresztet értem!" (N.A.)

1973. áprilisában már ágyhoz kötött betegként láttam viszont, nagy fájdalmaiban így kesergett:

"Istenem, Istenem, mé' vertél meg engem?"

Ekkor mondta el legszebb, legkedvesebb imádságait is, úgy, amint következnek:

"Most tanítom egy imácsságra. Mária ru(v)ájához való imácsság. Egy kicsit hosszú, de...Keresztet vet:

Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében, amen.

Ó boldogságos, szeplőtelen Szűz
Kárvária hegye ékessége, fénye,
különös kegyes szemmel
tekints azokra,
aki áldozó ruhádat viseli.
Vesd reám jóságos pillanatát,
?fedd(j)bé inge(me?)t (l ?)
anyai ótalmad palástját.
Erősítsd a gyarlóságot hatalmaddal
Világosítsd meg szívemnek ohajját búcsusségedvel,
gyarapítsd bennünk a hit, remény, szeretetet.
Ékesíccse fel a lelkemet kegyelmeddel,
hogy Isten előtt legyen kedves.
Légy mellettem életemben,
vigasztalj meg halálomban
édes jelen léteddel,
mutass bé a legfelségesebb Szentháromságnak
mind ájtatos szolgálód
mennyekben dicsérhessetek, áldhassalak
ammen.

(Kitől tanulta?) Vótak olyan szent levelek, tuggya. Ennekelőite jártak Bukovinába ide mejen miszjő papok. Osztan azok hozták.

*Én lefekszem én ágyamba
Mind egy testi koporsómba,
árom (l!?) engem meg ne üssön,
angyal engem felserkentsen.
Jézus maga velem legyen.
Mennycsatornába csengetvén
az angyalok elvívénék
aranyos misére készül.
Haza menének ők, házikba,
egy olvasót elmondának
ammen.*

(Ez estéli imádság?) Igen. *

"Osztán még egyet mondok. Vagyon három, de akkor sok lesz:

*Ma péntek, holnap.....napja,
Krisztus mene kényjára.
Kénján esett esetje
öt méjséges szent sebe,
kiből kifojt
drágalátos szent vére.
Szót mond a Fiúisten:
- Aki eztet elmondja
este lefektibe,
reggel felkőtibe,
bizon, bizon, szóval mondom
magam menyek halálakor
a lelke után
ammen.*

(Ezt pénteki napon szokta imádkozni?) Mikor....minden nap elmondom, mert szeretem.

*Dícsértessél szent kereszt
édes Jézus meghót rajta.
Kárvária hegy tetején
foly a szent vér mindenfelé.
Ó fájdalmas kimondani
Jézusnak meg kell halni.
Siralmas a zén életem,
de szomorú minden lépésem.
Szent fiamot nem találok,
a kereszfán halva látom,
Ó kereszfa hol termettél?
Talán citromfából lettél?*

*Dícsértessél! szent kereszt!
édes Jézus mekhót rajta!
Kárvária hegy tetején!
foly a szent vér minden fele!!
Ó fájdalmas kimondani!
Jézusnak még kell halni!!
Siralmas a zén életem!
de szomorú minden lépésém!!
szent fiamot nem találok!
a kereszfán halva látom!!
ót kereszfa! hol termettél?!!
talán citromfából lettél?!*

* Hadikfalvi változatát l. Erdélyi Zs.: Hegyek, hágék...1976, 478.

*De szomorú szép virágom
Mert a Jézust halva látom.
Mekhót a zéletadó,
Elbágyadott szűz Mária,
csak szent János áporgassa,
Magdolna siralmas(sa).
Siralmas a zén életem
Szomorú minden lépésem.
Szent fiamot nem találok,
a kereszfán halva látom.
Ammen.*

*de szomorú szép virágom!
mert a Jézust halva látom!!
mekhót a zéletadó!
elbágyadott szűz Mária!
csak szent János áporgassa!
Magdolna siralmas!
siralmas a zén életem!
szomorú mindén lépésém!
szent fiamot nem találok!
a kereszfán halva látom!
ámmen!!*

1973. ápr.30.

(1972. febr.20-án csak az első 14 sort mondta el, pontosan ugyanígy).

*Ó jén Uram, Teremtőm
mikor éngem teremtett...
földből, porból
Szentlelkedvel szeretted.
.....
Fogadd hezzád...
én lelkem, szent Antal.
Négy szegibe négy oltár... (elvétette??!)
A zén házam szent Antal
négy szegibe négy oltár,
négy oltár közt ezer angyal,
ezer angyal közt
a bódogságos szűz Mária.
Ejen szóval mongyuk.
Szájj le, szájj le én angyalom
a fekete föld....
hirdessed ezt a vaj két szót.
Aki eztet elmondja
este lefektibe,
reggel felkötibe
bizon, bizon, szóval mondom,
magam menyek a lelke után
halála óráján
ammen.*

- Szereti-je, ha mondom? (Mert ha nem), akkor nem mondom.
(Kitől tanulta?) – Levelek...ből.

*Drága sebek, köszöntlek,
könyveimvel öntözlek
ajakommal csokollak,
holtomig felmagasztallak.
.....sebek itt,.....szegek itt.
Hálákat adok a vércseppekért*

öt mély sebét eme.....
Búja terhét könnyebbítse,
szorongatásom napján
Jézus a lelkeket
ölelgesse
halálomkor a ző szent keze
mennybe vezesse.
Jézus Krisztus, szent Szűz (?)
mel érettünk foly vére
ments meg minket
a rossztól
s az örök kárhozattól
Ámmen.

Imádság újholdkor

"-de rég nem láttam én azt?...-

Keresztet vetek magamra, mikor meglátom az új holdat:
Én Istenem aggy új szűvet, s új malasztot
az új hónapba! s keresztet vetek."

Van egy gyönyörű kert,
gyémánt az ajtaja,
égigérő rózsát termett.
Sohasincs bészárva
nincs ajtaján lakat,
könnyen bémehetsz,
Ha tiszta a szüved
te es rózsza lehetsz.
Drága kövekvel van
a ´ körül kerítve,
mennyei könny ragyog
minden szegletibe.
Közepén tündöklük
Mária trónussa,
mert ez a szent
rózsafűzér társulat.
Drága kövekvel van
a ´ körül kerítve,
mennyei könny ragyog
minden szegletibe.
Közepin tündöklük
Mária trónussa,
mert ez a szent
rózsafűzér társulat
ámen.

"Énekbe volt, de imádságnak könnyebb elmondani. (Mostohaanyjától tanulta.)

Tanulságos volt az a beszélgetés, ami anya (BE) és leánya (NZs) között zajlott le, 1973 április 30-án. BE megelőzőleg számos szép imádságot és ráimádkozást mondott el.

NZs: – *"Atyának, Fiunak*

s neki a tálosnak – mű csak ennyi imádságot tudunk."

BE: – *"Nem tuttok, mert a dologba el vagytok verődve."*

A végén "két évig ágybanfekvő volt, lehet, hogy volt több is...A jó Isten olyan halált adott neki, hogy senki se látta a halálát, senki nem tudta mikor halt meg. Reggel még ellátták s mikor megtalálták, akkor már meg volt meredve." (NA.)

Imádságos könyvét, rózsafüzérét mellé tették a koporsóba.

Fénykép nem maradt róla: "akkor minden fillért meggyűjtöttek – most a belünknek élünk...de hát hiába..." (NA., 1989)

"Édesapám eleinte nem volt annyira vallásos, mint édesanyám, de minden vasárnap elment a templomba.

Nem káromkodott soha: összeszorította a fogát:

-Aszt a!...- kotródtunk"..... (NA.)

Hadikfalva gyógyítói

Nagyon sok gyógyítóra emlékeznek az öregek. Pontos időrendjük, működésük ideje ma már aligha állapítható meg. Nagy többségük valószínűleg a századforduló tájéka és a második világháború közötti két emberöltőben élhetett. Ugy tűnik, hogy legtöbben a vízvetéshez értettek,

"az öregebb asszonyok így csinálták".

Név szerint Kis Marcikánét, Palótika Jánosnét, Deák Istvánnét említették, Szabó Jánosné, Sánta Rozál saját gyermekének is vetett vizet. Ha önöntésre volt szükség,

*"Gáspár Ferencné *, Vera néni eljött s megöntötte".*

"Ugy fáj a fejem, hogy esik ki az agyam. Volt egy öregasszony a szomszédban. Veres posztót reatette, olvasott rám imádságot. – Mire a harmadikat kiolvasta, úgy elaludtam...(Kérdezte, mivel tartozik?) – Egy fazekacska tejet küldjél bé.

- A fél tehenet is odaadnám... (B.E.)

LT. a nevére is emlékezett:

"Fehér Anna, az az asszony nagyon nagy imádságos volt, hatalmas. Amikor valakinek ilyen betegsége vót, nem gyógyult, aszonták el kell híni Fehér Annát, majd ő fog imádkozni". Veres posztó és három szentelt viaszgyertya segítségével gyógyította, füstjével füstölte a Szent Antal tűzét:

"Azt hāltam, mert nekem ezt csinálta." (L.T.)

Az árpáról való imádságot Kajtár Mihályné tudta.

"Jancsika Pálné, ha beleesett valami a szemébe, lehúzta a szemét s a nyelvével kivette." (N.A.)

Ugyanígy Bogos Albertné is (L.T.) Ő valószínűleg azonos avval a Bogos Endrénevel, akit a belső gusa (mandulagyulladás, peritonsillaris tályog) gyógyítójaként emlegetnek:

"bényult a szájamba,...a körmivel kihastotta és meggyógyult." (L.T.)

A bábaasszonyok – parasztbábák – mint pl. egy bizonyos Kriszti néni vagy Oltyin Mihályné, Kóka Mária kenéshez is értettek. Kificamodott, helyéből kiment végtagot nyállal, szappanos vízzel, zsírral

* ld. 128. old.

"kenyegették, utána savanyító anyával bekötték,"
de volt köztük, aki más betegségre is "mondott rea".

Szoptatós asszonyokkal gyakran megesett, hogy

"mellére rea feküdt s az megkēt neki. Megkövesedik és meggyülik az a tej nála...Vót egy asszony, Dóka Szilvi. – Nem tudom, hogy hogy csinálta...de jó vót, kivonta a gennyet s mindent." (L.T.)

Felverikné fokhagymából és zsírból készített orvosságot

"és akkor azt hazahoztuk és avval az összes testit bedörzsöltük, hogy ne találja meg ez a szánkka." (L.T.)

"Nagy Pali édesanyja, Krisztina néni boszniai (származású) volt. De hogy még az hogy tudott gyógyítani! – mint egy orvos. Talán mindenhez értett. Megmutatott minden növényt (amire szükség volt a gyógyításhoz) – Szedj sok egérfarkat, fekete nadályt, ezeket megszedette, s apróra vágva elkészítette belőle az orvosságot. Járt ki a határba, mindig matatott..." (N.A.)

S a névtelenül maradtak sora:

"hanem asztán voltak asszonyok régen, akik gazból s mindenből olyan orvosságokat csináltak...jobb orvosságot, mint máma van" (B.A.)

Az eddig említettek mind nők, asszonyok voltak:

"Ottan addig gyógyítgattuk ezen asszonyi dolgokval: evvel-avval, hogy hát kigyógyult." (L.T.)

Az "éjjeli csattanás"-sal viszont a kovácshoz mentek. Hosszú Marci, Márton Ferencék és Benkő Tóbiás (ez utóbbi még Garán is!)

"rendes harapófogóval húzta a fogat, egy minutára kihúzta. Fogóval. Olyan rozsdás volt, hogy hát... (B.E., L.T., N.A.)

"A kelést borbély is gyógyította" (méhviaszából, tojásfehérjéből, szappanból, hagymából készített írral).

A harangozónak csak annyi szerepe volt, hogy tőle kérték el a "kehét (= kehely) ha sárigságban voltak, s abba belefűttak". (B.E.)

Emlékezzünk meg még az igézőkről is: közülük Batori János nevét említették:

"gyermeket, marhát megnézte, megigézte."

A betegségekhez, gyógyításokhoz értők hosszú sorába tartozott Nagy Pálné, Balog Emerencia is. Működése részben már az áttelepülés utáni időre esik.

"Az öregek nagyon tuttak gyógyítani...Nagyon, nagyon tuttak az öregek. (Tudásukat) elvitték s betemettük a földbe mindegyikkel." (N.A.)

I. Tudása eredete

..." ennek előtte nem vót annyi doktor: a régi öregek s osztán mü es utánuk e lēt-tünk"...

"Vótak öregek, s tuttak"....

"Igy tartották a régi öregek Isten után...Akkor doktor nem vót, az asszonyok dokto-roztak. Vót egy öreg bába, ó de az mennyit tudott, mennyit tudott, s mennyit mondott,

mennyit tanyított. De hát rég vót, onnattóte sokat csetlettünk-botlottunk, mindent elfelejtettünk, még a nevüket es."

"Amit mondott, megtettem. Amiért engem szeretett, annyi mindenre megtanított: hāltam s megtanultam.

(Engedte?) Hāt ha ő úgy mondta, én hāltam s akkor megtanultam. (Hangosan mondta, miközben végezte?) Hangosan hāt."

(Nem volt olyan hagyomány, hogy csak halálakor adhatja át tudását.)

"Másodszor ehhez az uramhoz fér(jh)öz mentem, s aval odaki laktam a hegyen. S az a mostohaanyám ott lakott anyósoméék mellett, Nagygyurka Andrásné. S attól én sokat tanultam. Attól az öregasszonytól.

(Mikor volt alkalma tanulni tőle?) Hāt történt szombaton este, vasárnap este, hāt tuggya akkor ráértünk, nem úgy, mind most. És akkor aztán...megtanultuk, hāt. Mikor kétszer, vaj háromszor elmondta már elég volt, én már tudtam."

"Elmondta. (És ő kitől tanulta?) Levelecskéből."

(Kitől tanulta?) "Az öregebb asszonyoktól. Ki tudós, ki nem, aki odafigyelt, az szerette megtanulni."

"Ennyeket tuttunk, de ēfelejtettünk sokat."

A felejtés nem csak életkoruk előrehaladtával egy generáción belül jelentős, hanem még inkább egyik generációról a másikra:

BE legkisebb leánya (NA) bár látta az árpa gyógyítását, de a cselekményt töredékesen tudja, a gyógyító szöveget egyáltalán nem. Középső leánya (NZs) BE imádságaiból már egyet sem ismert. (1. alább)

A természetes – élettaninak is mondható – felejtés mellett a hagyományok ereje, pontosabban az azokat hordozó és fenntartó közösség(i) fegyelem) ereje is gyöngül:

"Ennekelőtte ezek megtartottak mindent, a régi öregek, de most imár...."

Ennek jellegzetes példája a "megöntés" gyógymódja (1. ott). A következő generációhoz tartozó fia (N.V., sz. 1923) és veje (A.A., sz. 1916) is ismerik a szokást, gyógymódot, de jobbára csak a külsőségeket, a cselekményi részét – az 1889-ben született B.E. az egész "rituálét", a maga teljességében. (Ebben természetesen a nemek eltérő szerepének is része van.) Ugyanígy érdemes megfigyelni A.A. reakcióját a feketesárigság elbeszélésekor: B.E. komolyan elmondta – A.A. (ki)nevette.

- Kitől tanulta az igézés elleni imádságot? kérdésemre B.E. így válaszolt"

"A' zöregektől, anyámtól".

Idősebb családtag kétségbeesett helyzetben adott tanácsára jó példa, amikor haldokló családtagjukat

"legnagyobb neném" javaslatára "megöntötték: háha az es használ, a zonöntés" (B.E.)

"Egy öregasszony, Erős Ferencé, már ideki (=Garán!) édesanyámat arra tanította" hogyan kell gyógyítani a rehumát." (N.A.)

S ha már az emberi tanácsból is kifogynak, az Isten – aki a betegségeket adja – tanácsot is adhat:

"Egy kisbornyúnk úgy megtetvesedett vót, hogy vót belédögölve. Szalántán vót ez, mit akarok mondani, ott paciltuk, hát...Isten, jelentsd meg, hogy mit tudjak csinítani: se patika, se bót semmi, hát belédöglik a kis bornyú..."

(Ekkor eszébe jutott, hogy a szállást adó öregember dohánylevelél csumájából főz orvosságot a kisborju betegségére, s az meg is gyógyult).

Mert hite, véleménye szerint a betegségeket Isten adja:

"hát héába, az Isten, amit ad, azt el kell vennünk...azt el kell viselni, amit az Isten ad."

A nagymaringy nevű betegségről szólva ezt mondja.

"én nem tudom, mitül adja a jó Isten asztat."

Az örökölt, hallott, tanult tudás egy része azonban csak passzív ismeret, így pl. az agos gyerek főzését B.E. pontosan tudja, elmondja, pedig ő maga sohasem csinálta:

"eztet háltam".

"Nem szégyen a betegség, máma ő van benne s holnap talán én lehetek" –

fogalmazta meg a kölcsönös segítségnyújtás alapelvét Emerencia néni legkisebb leánya, N.A. Ennek, s egyúttal a tudás eredete, megszerzése, továbbadása legszebb példáját egyetlen bátyja – Emerencia néni fia – betegség-, és gyógyulás történetéből ismerjük meg:

"Vélmus 17 éves korában nagybeteg volt, hordozták Radócra. Elvitték Csernovicba (40 km!): két dunyha közi tették a kocsiba. Nagy tudós orvos volt ott a főorvos. Édesapám perfektül beszélt románul: – Gyűjjön, nézze meg milyen két lovam van. Mind a kettőt magának adom, csak gyógyítsa meg!"

(Meggyógyította?)

"Meg, egy öregasszony. A szomszédságba második-harmadik szembelevő ember, Erős Mihály meghalt. Vilmusunk akkorát vót dagadva, mikor a temetés volt...S, hogy láthassa, édesanyám kivitte, kiültette (a ház elé). Egy öregasszony nagyon megsajnálta, hogy milyen nagy a hasa. (A temetési sokadalomban) addig ment, addig ment, míg édesanyám mellé ért. Megrántotta a ruháját:

- Emer, este te gyere el nálunk!

- Miért, Annus néném?

- Majd megtudod, ha odaérsz.

Este lement.

- Na, Emerencia – helyből mondta – azért hivattalak, mert a fiadat meg akarom gyógyítani.

Édesanyám térdre esett, (úgy hálálkodott neki)".

Szinte a "ti is hasonlóképpen cselekedjétek" szellemében történt alig egy évtizeddel később, már Garán:

"Csíkinét édesanyám talpra állította. Ismerősök voltak, jóba voltak. Zsuzsi mindig kesergett, Bregita is. (Csíkiné betegsége miatt.) Édesanyám elment látogatóba:

- Nem haragudnál, ha csinálnék neked orvosságot?

- Jaj, Emerencia néni, még a talpát es megcsókolnám..."

(Ugyanazt az orvosságot készítette neki, mint amit ő kapott Vilmos fia számára, anakidején.)

"Mikor édesanyám meg volt halva, úgy siratta, mint a saját gyereke: ha édesanyám nem lett volna, már ő rég meg lett volna halva..." (N.A.)

Nem csak a betegség, a gyógyítás is Istentől van, Isten előtt, az ő nevében, mintegy az ő kezével történik:

"Az én kezem után sok meggyógyult. Isten után dolgozunk, ha sikerül, használunk." "Isten előtt a két kezemmel vettem le a gyerekről a fájást."

"Az én kezem után sok meggyógyult, mert vót a filikemnes (?)...Kucsma, úgy mondtuk, megnőtt, mint egy zsemleódal, akkor aztat megnyomogattuk, keresztet vettünk s azt es megnyomogattuk. (Mivel?) felvettünk egy tiszta követ s azzal megnyomogattuk, utána szépen, ahogy felvettük helyire visszatettük. Megtért. Ennek a Zsófinak itt, a Kerék Zsófinak, annak egészen az ajaka alatt vót. – Jaj, azt mondja, térítse meg. – Gyerekem mit csinájjak neked? Megnyomogattam, késvel keresztet vettem, ěköpdőstem, imádkoztam rea, Miatyánkot, s eredj haza, mondom, s még meleg ruhával kösd bé. Egy ruhát vizítis meg, s jól csavard ki, s úgy kösd bé. Azután többször köszönte. Azt mondta, mikor harmadnapja vót, semmise vót. Ez történik ugy, másszor még tovább menyen a betegség."

Mégis mindig tisztában van tudása- lehetőségei korlátaival, határaival is. Félreértés ne essék: ez nem kibúvó a sikertelenség esetére, hanem igazi bölcsesség, alázat:

... "beteg vót, nyuvadott meg. S azt mondták ez (t.i. pálinkába tett cserebogár, 1. feketesárgóság) jó s megcsinájta – mejen doktor nélkül való ez a zorvosság"....

... "főtelen máléval kötöztük, ki mivel tudta".....

... "Ennekelőtte nem vótak doktorok... Valamikor jobban használt a zorvosság." (1967)

"Ejen vót a mejink, a zórvoóság, így csináltuk. S ki használt, ki nem . Vót, mikor használt..."

"Ejenek vótak. S használt. Kinek igen s másnak nem."

"S vót, ha hasznát – hasznát. Ha nem, nem hasznát...történt, hogy jó vót s a másiknak nem..."

"Mihálynak – az Isten nyugosztalja – az uram testvéreinek hát olyan sebje vót: elébb-elébb hányta a testit, s ebből a vakhöncsökből (készítettünk orvoóságot) de imár nem vót jó, imár gyenge vót."

A sikertelenség, kudarc lehetőségével is számolt:

"Édesanyám azt mondta mindig: Édes gyëreke, mikor a hosszukó fazok eccer meg-reped, hiába drótozzák meg, ugyse lesz többet ép belőle." (N.A.)

S ha a betegség fajtájához, súlyosságához igazodó gyógyítás eredményes, elterjed a híre:

... "Sokat gyógyítottam én es meg aval, igen szépen, hát. Jöttek es, oda hezzám. (Honnan tudták, hogy csinálja?) Hát elmenyen a hír. Egyiknek megcsinája, meggyógyult.

- Mivel gyógyult meg?

- Evel.

Akkor ment a szó, a hír, így ějöttek. (Más nem tudta ezt még a faluban?) De, még, a zöregek tutták."

"....örültünk, ha a kezünk után meggyógyult a beteg".

Gyógyítást, orvoóságot meg volt-e szabad köszönni?

"Hogy ne lett volna "az Isten tarcsa meg", ennyi vót a köszönés."

(Járt ezért fizetség?)

"*Nem. Nem es vettem vóna el. (Maguk jószántából se szoktak volt adni valamit?) Nem. (Csak úgy, Isten nevében?) Igen...ha fizetés lesz, akkor hova legyünk?"*

II. Bajkózók

A "természetfeletti" bajkózók közül kettő, a csoma és a szépasszonyok meglehetősen elhomályosult alakja bontakozik ki B.E. elbeszéléseiből.

Csuma

"*Megkésérte – de nem vót igaz – este, aki ment a zuton. (Ki késérte meg?) Hát a csoma. (Milyen volt az a csoma?) Há' ki tudja mejen, azt nem lehetett látni... (Nem mondták az öregek?) Nem, nem."*

Szépasszony

"*Orvosságval (reumás fájdalmak elleni bedörzsölőszer) lekentem a testemet. Nagyon nagy szagja van ezeknek a zispireknek. Mondom, a fűtőcske ajtaját ne tegyétek bé – a tüzelő ajtaját úgy mondom fűtő-je, székelesen. Egyet aluszok – hajja – egyszer hát megébredek, hát nyuvadok meg, hát a nyelvem ejen vastag, ne. Ugy megnyomtak, hogy majd megnyuvadtam. (Ki nyomta meg?) Hát, lehet a szépasszonyok. (Kik azok?) Hát, tudom én! (Állító mondat, nem a "mit tudom én" értelmében használja! Szemmel láthatólag nem szívesen beszél róla, fél!?) Ezek, hogy a kantát ěkapták, egy csöpp vizet attak. Elig, elig, elig jöttem helyre, úgy megnyomták a mejjemet. Igazán. (Lehet az ellen valamit csinálni, hogy a szépasszonyok ne tudják bántani?)*

Ěn csinállok:

Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek neviben!" (4 x, a négy sarók felé.)

Ědes Jézusom, légy velem!

Virassz fel hónapig,

őrizz meg az éccaka,

szerencse... (?)

Ezt csinátuk, egyebet mit csinátunk vóna? A négy szegibe, a sorkát a szobának áldd meg.

(Még miket csinálnak ezek a szépasszonyok, mit mondanak az öregek?) Hát ennyit tudok, most nincs, most nincs az a beszéd..."

III. "Megmutatom, hogy ěn mit háltam a régi öregektől!"

(B.E.)

A népi orvoslási adatok sorba-rendbe szedése igen nehéz, mindmáig megoldatlan feladat. Az eddigi megoldási kísérletek mindegyike ellen számos – jogos – kifogás emelhető. Az abc rend szerinti fölsorolás túl mechanikus, az összefüggésekre nem hívja föl a figyelmet, olykor a címszó megválasztása is csak önkényesen lehetséges és ismétlésektől sem lehet ment. Az orvostudomány egyes szakágai szerinti csoportosítás (belgyógyászat, sebészet, szülészet, gégészet, stb.) valamivel jobb, de egyrészt óhatat-

lanul egy másik vonatkoztatási rendszer ráerőszakolása: Prokrusztész ágy (mintha növényeket próbálnánk bogárhatároló segítségével rendszerezni...), másrészt sokszor nehézségeink vannak a népi kórformák megbízható azonosításával s így ezek kimaradnak, félreszorulnak, vagy valahová beszuszakolják (pl. szemverés, ijedés, rontás). Az ismétlések – fedések – így sem kerülhetők el. Ugyanez mondható el akkor is, ha a használt orvosságok felől közelítve a gyógyszerhatástani csoportok (idegrendszerre ható, vérképző rendszerre ható, görcsoldó, mozgásszervi betegségekre ható, stb. orvosságok) segítségével rendszerezünk. A racionális-empirikus és mágikus- "babonás" gyógy módok szétválasztását már sokan – joggal! – kifogásolták. Ez a túlságosan elméleti, erőszakolt rendszerezés idegen a népi orvoslás szellemétől, hiszen a kettő sokszor kibogozhatatlanul összefonódik és ki az, aki egy-egy adott esetben felelősséggel tudja mondani, mi a racionális és hol kellene finom – sokszor imponderabilis! – egyéni és társaslélektani hatásokat (is) figyelembe vennünk. Ha pedig kóroktan (aetiologia), kórfölismerés (diagnosztika) és gyógyítás (therapia) hármas beosztásával élünk: összetartozó, összefüggő adatokat darabolunk szükségtelenül értelmetlen töredékekké.

Mindez nem csoda: a népi orvoslás a mindennapi élet, hitvilág, magatartás-szokásrend része, azokkal összefüggő hálózatot (contextust) alkot, abból – didaktikai vagy tudományos-leíró céllal – kiemelni nem lehet, csak kiszakítani: a szálak elszakadásával, összegubancolódásával, s így a szokás, szöveg értelmetlenné válásával.

Ez az eljárás valahol embertelen is, mert idegen, más mércék alatt öntudatlanul elmarasztal ("elmaradt," "babonás" stb.) s nem veszi észre az orvos-patika-bába nélkül maradt, vagy csak anyagi lehetőségek híján magára utalt emberek tiszteletreméltó, szívszorító küszködését egészségükért, életükért.

A népi orvoslás kórszármarasztana alapján, szemléletében különbözik a hivatalos orvostudományétól (itt utalunk a "természetfölötti" betegségokozókra: szépasszonyok, csoma, stb. és betegségekokra: megigézés, veszett kutya lehelle, rossz szél, stb. is). Bajmegállapításában (diagnosztika) a négy fő klasszikus módszer: a megtekintés, tapintás, hallgatódzás, kopogtatás közül jobbra csak az első kettőt alkalmazza, laboratóriumi és eszközös vizsgálatokat meg éppen nem. Nincs hát semmi csodálnivaló azon, hogy a népi orvoslás egyik leggazdagabb fejezete a bőr-, és bőralatti szervek-szövetek, valamint a mozgásszervek látható-tapintható betegségei, s hogy a belső betegségek egy-egy jellegzetes tünete köré csoportosulnak, vagy arra redukálódnak (pl. sárgaság, nyilallás, fulladás). Vagyis a látható-tapintható jelek és tünetek szerint "osztályoz".

A bőr betegségein – természetesen – nem csak a szorosan vett bőrgyógyászati kórformák értendők, gondoljunk csak arra, hogy számos belső betegségnek jellegzetes bőrtünete van (anyagcsere-, fertőző-, vérképzőszervi-, vérkeringési, stb. betegségek), s a bőrt érik először a külvilágból eredő fizikai és biológiai eredetű károsító hatások is (sebesülések, harapás, csípés, élősködők, baktériumok, gombák, paraziták).

Beosztásom ezt a – szintén nem tökéletes és sok szempontból vitatható – de az anyag átnézésakor szinte önként adódó rendszert igyekszik követni:

- a.) külső (látható-tapintható) betegségek, ide értve a szemek, (külső)fül, fogak betegségeit is,
- b.) belső betegségek: ezektől külön vettem eltérő jellegük és korcsoportjuk miatt a
- c.) gyermekek betegségeit, elkülönítettem
- d.) az állatok betegségeit is, hangsúlyozva, hogy a szemlélet és gyógy módok többnyire azonos jellegűek.

e.) Végül jeleztem az élet fordulópontjaihoz (terhesség-szülés-gyermekágy), valamilyen napszakhoz, illetve az év (jeles) napjához kötődő megelőző-gyógyító hagyományokat is.

Elképzelhető, hogy az egyes csoportok közötti arányok módszertani hiba (rossz kérdésfeltevés) miatt torzok, de számításba kell venni egyes gyógyítók egyéniségéből, rákészségéből, tanultságából eredő különbségeket is (pl. egy kenőasszony nyilván elsősorban a mozgásszervi betegségekről beszél, mert azokat kezeli és ismeri legjobban).

Az eligazodást mutatóval könnyítettem meg.

Az alábbi gyógymódokat mind Nagy Pálné, Balog Emerenciától (B.E.) hallottam, külön csak akkor jeleztem, ha mások is részt vettek a beszélgetésben.

A/1. KÜLSŐ BETEGSÉGEK (bőrbetegségek, sebek)

Éjjeli csattanás.

"Az nem *fenekes kelés*, csak olyan *szikraszökés*. Evvel kovácshoz mentek, a kovács csinálta avval a ...de én nem tróbáltam, hallottam mástól es.

(Milyen az éjjeli csattanás?) Pici, sok, hegye feljő fejréként, mint a gyufának a bagja. (Apró pörsögés.) A fejit, ha leütik, lesz belőle *fenekes kelés*. Annak nagyobb pókálás kell, arra tesznek hagymát. Arra kell ügyelni, hogy jöjjön ki a gyükere, mert ha a gyükere ki nem jó, ered még tovább."

Szikraszökés, éjjeli csattanás

"Magátul (lett). (Hol szokott lenni?) Hát történik, hogy kezin, vaj nyakán, akkor a csuf (a) nyakán. Az uramnak olyan vót egy egészen így ni, a nyakacsigáján. Tuggya, hogy a doktor négybe vágta, így ni. Aj, be sokáig kínlódott vele, hát. (Valószínűleg carbunculus.) Aztán akin nem akkora, arra sütnék hagymát, rántnak, még...verescéklát (is) s aval békötik s akkor elmulik. A céklát nyersen megreszelik, a hagymát azt megsütik, a tüzelő előtt: arább löki a tüzet a füttőbe, a hagymát egészibe bétészi, csendes tűzvel megsüti."

Pokolszökés

(Mivel kötözték?) "Evvel a főtelen máléval. Kukoricadara, jó forró vízbe. Megforrózni, akkor egy ronggyal rēatenni, akkor úgy felkötni avval, hát. Avval kötöztük. Ki mivel tudta. Hogy nem szégyen a betegség...így vót."

Gusa (Daganat a nyakon)

"Akkora gusák lettek, elövettem azt a kést, ami nem jár, megvagdaltam. Föztek olyan főtelen puliszkát, reakötték, a gusára."

"Megmutatom, hogy én mit haltam a régi öregektől, hogy aki meg meri fogni, megsimogatni szájacskáját, torkacskáját úgy ahogy milyen hosszú az a gyékecske, s még azt a ződ *szemgyer(gy)békacskát*. * (Milyen békacskát?) Szemgyerbéka.

(Az milyen?) Ekkora ne, mint a hüvelykem, a béka. S osztán ződ, olyan – mondjuk – mint a hagymaszár. Én nem félttem tőle, megfogtam. Aztán elmentem egy gusát meg-

* Kóczian G. és mt. gyimesvölgyi gyűjtésében "Szentgyörgybéka" = sárgahasú unka, Bombina variegata, ott ló szemfájására használják.

kerekíteni, vaj egy *torokfájást*, vaj mit, hát akkor aszonták, hogy használt (T.i. az öregek azt mondták, hogy aki azt megfogja, annak hasznos lesz a keze.)

Gusa, amhá csúf... (Hol szokott lenni?) A nyakán, file tövin, az ajka alatt, annak úgy mongyák: gusa. De ma már mén, ma mennek a doktorhoz, a doktor ad inekciót, valami táblétákat s kész. Jaj, Bukovinába olyan es vót, hogy csufé tette az embert, Kifokadott és hamar nem gyógyult meg s a´ levedzett s akkor csufé tette. Gyógyították, amivel kapták, mivel tutták, aval. Ęjőve (= mikor eljött), gyógyították, hagymával. A hagymát megreszelte, a fejer hagymát, fehér kutyaszarval – megkövetem magát becsületvel – aztat össze-vissza csinyálták és avval békőtték. De úgy sírt a beteg, hogy nem kell az a bűdös. A vörös céklát, azt a zsidós céklát, azt es megreszelték, avval es békőtték. Elyenek vótak, s hasznát. Kinek igen, s másnak nem."

Kucsma, filikemnes l. 108. old.

Nagymaringy

(Hol?) "A file tövin, erről a torkán. Ha olyan vót, megkerítették, megnyomogatták, hanem békőtték valamivel (mivel kerítették?). Kővel: amelyent felvett, s aztán visszatette helyire (ugyanúgy). Így olvasva kell, tuggya, olyan imádságot. (Mit?) Nem mondom el (1972.!!) Ugy mondták, mind a Szent Antal imádságát:

*Hegyek nőttek, kövek nőttek
Krisztus Urunk kénszenvedése után
Mindenek megtértek
Térj meg tés es, te nagy fájdalom.
Kérlek Krisztusnak keserves kénszenvedésire.*

Csak ejen imádság vót. (Hányszor kellett elmondani?) Hát el kellett háromszor, megtért. Félre (?) simogattam. (Miközben nyomogatta, akkor mondta, nem lehetett zavarni, ha imádkozott.)

A nyúlhájat mire es használták? Az es csak *kelésre*. Nagymaringyra, mire tették a nyúlhájat. Az es olyan, mint a kelés, csak az a nagymaringy későre fokad ki, az a nagymaringy örökké olyan helyet keres: vaj füle tövire, vaj hunya alá, vaj – megkövetem – az ágyékába, olyan helyet keres az a nagymaringy, aztán eztet szoktak rea tenni. (Vadnyúlnak a háját, vagy házinyúlét?) Házinyúlé s az, hát mindegy. Évegbe ha beléteszi az ember, az eláll. Kiolvasztják (úgy, mint a zsírt.) Reateszik egy papírra s akkor reaboritsák arra´ a helyre, de aztat es mikor? Mikor megérik az a seb. Há. Mer az a seb, az a nagymaringy sokáig érik, a´ hat hétig érik, az a nagymaringy. Jaj az csúf, az Isten őrezzen meg attól a nagymaringytól. Az a nagymaringy csúf. (Nagyon fáj?) Hát hogyne, hogyne. (Mitől lehet kapni?) Hát én nem tudom mitől, adja a jó Isten asztat, az a´ nagy csomó volt...

Osztán most hallottam, hogy vót a X. leánykának, de doktorhoz hordozta s én mondtam, nagymaringy s akkor elvitte a doktorhoz s a doktor adott inekciókat. S avval emulott, aztán nem ért meg, de azért vaj három hétig csak es kénlódott a leánkával, hát."

Lettek azok a nagymaringyok, filikre,
torkikra, aztán megnyomogattam.
Kővel.
A követ felvettem szépen a hejjirül, a hejjet
megnesztem. S akkor elvittem a beteghez,

...lettek azok a nagy maringyok! filikre!
torkikra! asztán megnyomogattam!
(Mivel nyomogatta meg?) Kővel! a követ!
felvettem szépen a hejjirül! a hejjet
megnesztem! es akkor! elvittem a beteghez!

keresztet vettem a fejire.
(Ott ahol volt a nagymaringy?) Igen. A fejire,
a betegnek s akkor montam, elimádkoztam ezt,
amit mondtam:

Tízből elveszünk egyet, marad kilenc,
kilencből elveszünk egyet, marad nyólc,
nyólcból elveszünk egyet, marad hét,
hétből elveszünk egyet, marad hat,
hatból elveszünk egyet, marad öt,
ötből elveszünk egyet, marad négy,
négyből elveszünk egyet marad három,
háromból egyet, marad kettő,
kettőből egyet, akkor marad egy,
egyből elveszünk egyet, marad semmi.
Te es maradj semmi, te nagy eredet,
kérek Krisztus keserves kínszenvedésire,
maradj te es semminek.

(Utána?) Mit? Keresztet vettem rea, úgy ám.
(Ezt hányszor kellett elmondani)
Hát történt úgy, hogy reggel es, este es.
(Addig mondták minden nap, amíg el nem múlt.)
Igen, megnyomogatták aztán a követ felvette
s úgy, ahogy volt a fenéke, visszatette úgy
arra a helyre ahol vót.
Azt sokat gyógyítottam én es meg aval. Igen
szépen. Hát. Jöttek es oda, hezzám.
(Honnan tudták, hogy csinálja?) Hát elmegeyen a
hír. Egyiknek csinyája, meggyógyult.
- Mivel gyógyult meg?
- Evel.
Akkor ment a szó, a hír. Igy eljöttek.
(Más nem tudta ezt a községben?)
De még, tudták. Jaj, a zöregék tutták.

kérésztét vettem a fejire!
(Ott, ahol volt az a nagy maringy?) Igen a
főjire a betegnek! es akkor mondtam! el-
imádkosztam! észit amit mondtam!!

tízből élvészünk egyet! marad kilenc!
kilencből élvészünk egyet! marad nyólc!
nyólcból élvészünk egyet! marad hét!
hétből élvészünk egyet! marad hat!
hatból élvészünk egyet! marad öt!
ötből élvészünk egyet! marad négy!
négyből élvészünk egyet! marad három!
háromból égyet! marad kettő!
kettőből égyet! akkor marad égy!
égyből élvészünk égyerent! marad sémmi!
Te es maraggy sémmi! te nagy eredet!
kérek Krisztus! keserves kínszenvedésire!
maraggy! te es sémminek!!

Igy! (És utána mit csinált még vele?) mit?!
kérésztét vettem reá! ugyám!
(Ezt hányszor kellett elmondani?)
hát! történt úgy! hogy reggel es! este es!
(Ezt addig mondták minden nap, amíg
elmúlt?) igen! megnyomogatták! asztán
aszt a köet félvette! s úgy ahogy volt a
fenéke! úgy visszatette!
(Ugyanúgy?) úgy!
(Arra a helyre, ahova...)
arra helyre! ahol vót! oszt sokat gyógyí-
tottam én es meg aval! igen szépen!
hát! jöttek es oda! hezzám!
(És honnan tudták, hogy maga ezt
csinálja?) hát! elmenyen a hír! égyiknek
megcsinyájja! még´ gyógyult! mivel
gyógyult még? evel! akkor! mént a szó!
a hír! így eljöttek! (És más nem is tudta ezt
a környékben, csak maga?) de még! tutták!
jaj! a zöregék tutták!!

(1973)

Kelés

Tengerihagyma levelét tették a kelésre, apróra vágva, nyújtófa végivel összetörték, hozzá olyan szappant, amit még nem használtak, méhviaszt – "esszerántani egy lábásba, esztet a kelésre rátenni. Háromszor rátették, olyan vót a keze, mint a gyócs."

(A kelést borbély is gyógyította, méhviaszt, tojásfehérjét, szappant, hagymát, "esszerántott", háromszor-négyszer megkente vele.)

"Utilaput megmosni, melegvizbe tenni, megfonnyad, s akkor a kelésre rea-borítani. (Szappant nem szoktak rá tenni?) Nem. Ekkora levele, ne, vékony száracskája, mikor leszakasszuk a száráról, hát a cernák jönnek ki...(Milyen virágja van?) Azt nem tudom."

"Ha nagy, a hagymát vágja el szeletbe, törje el, borítsa rea. Egészbe megsütöttük a parázsba, tettünk bele egy csepp cukrot, reaborítottuk."

(Milyen *kerti virágok* voltak otthon?) Volt őszirózsa, basarózsa, csipkerózsa, fejér tulipánt, gyászirózsa, sárga tulipánt, borsó vilója, az a borsó vilóját lehet meg es ismer-né maga: ejen hosszú szára van, rajta 3-4, olyan mind a borsó, mind a bab. Nagyon jó szaga van. Rózsa, basarózsa. (Ezek közül melyiket használták orvosságnak?) A fejér tulipántnak a virágját. Leszedték s belétték egy évegbe, tötöttek rea pálinkát, s az ott elázott benne sokat: *szemre* jó volt. S a levele, hát tettek *kelésre* es asztat úgy zóden. Csipkerózsát háltam, hogy leszedték a zsidók, megfőzték, még szappant csináltak belőle. Csipkerózsának a virágjából, az a jószagú (szagos szappant csináltak belőle).

Azelőtt, azelőtt nem is vitték annyira orvoshoz. Nekem, mikor itt ez kirepedt, folyt a genny és nem vittek orvoshoz. Vót olyan hegy nálunk és nem tudom..úgy monták föld(i) zsír. Ilyen gumók vótak, s akkor kihasították s a bele szép fehér vót, mint a gyócs. A földbe vót, ilyen hegybe. Nem gomba vót, aszonták neki földzsír: vót ilyen hegy, oszt abba lehetett kapni, olyan vót, mint a pókháló, amikor köti (a pók) Itt nincs. *Kelés* vót, *kelés* hát. És csúf helyen vót úgy mondva, nem lehetett úgy bánni vele, ahogy kellett volna, mert a szája járt, s....Evvel gyógyítottunk, aszonták földzsír. Fehér tulipánt raknak. Azt es raggatták fel."

Látható, hogy a gusa, gilka, kelés, nagymaringy, kucsma, szikraszökés, pokol-szökés, éjjeli csattanás fogalma és gyógymódja részben azonosak.

Szent Antal tüze

"Émondom, de lehet, nem tudom egészen...Ennek előtte nem vót annyi doktor. Ugy mondjuk: a régi öregek s osztán mű es utánuk ē lettünk. Megdagadott a lába, vaj feje fájt, vaj mi, hát nem futtunk doktorhoz, hanem mondjuk: a Szent Antal tüze. S használt soknak ez az imádság. Keresztet vetet a fejire szépen:

*Atyának, Fiúnak, Szentlélek
Istennek nevében, ammen.*

*Hoa mész szent Antal,
tüzes orbáncidval,
fene farkasidval?
- Menyek, menyek,
- ennek a betegnek vaj leánynak-
bészállok szüvibe,
gyenge testit észaggatom,
piros vérit min' megiszom!
- Tér' meg szent Antal!
Kérlek Krisztusnak
keserves kénszenvedésire
az öt mélységes sebeire.
Szájj bé az oroszlán lányoknak szivibe,
gyenge testit szaggasd össze,
piros vérit ott azoknak idd meg.
Utána keresztet vetek, ennyi
vót ez a Szent Antalhoz való.*

*hoa mész szent Antal!
tüzes orbáncidval!
fene farkasidval!
- menyék! menyék
- ennek a ! betegnek va leánnak
bészállok szüvibe!
gyenge testit észaggatom!
piros vérit min' megiszom!!
- tér' meg szent Antal!
Kérlek Krisztusnak
keserves kénszenvedésire
az öt mélységes sebeire!
szájj bé az oroszlán lányoknak szivibe!
gyenge testit szaggazsd össze!
piros vérit ott azoknak idd meg (...)
Utána keresztet vetek, ennyi vót ez a
Szent Antalhoz való.*

1967.II.7.

(Kitől tanulta?)

Az öregebb asszonyoktól. Ki tudós, ki nem, aki odafigyelt, az szerette megtanulni. Az olyan betegség, hogy ez a szent Antal betegsége megdagasztotta szemit, vaj fülit, vaj mit, hát akkor így mondták, hogy a szent Antal tüze. S akkor csak folyamodtunk ahhoz, aki tudta ezt az imádságot, akkor ezt az imádságot elmondta, a viaszgyertyával megfüstölte, akkor elmondtuk a Miatyánkot, Üdvezletet, Hiszekegyet, vaj ki, hogy akart.

(Viaszgyertyát honnan vették?)

A viaszból csináltunk mű akkor akkora tőkétet ne. A tűznél esszevagdaltuk szépen egy kendőre, s azt az megolvadott, akkor úgy meggyurtuk, mint a rozstészát. S akkor aki, tudja, jó ügyes volt, jó dereka, a restát megfogta s arra a cérnát reakötöttük, de ugy hogy az a resta teli lett avval a gyertyával, akkora hosszú darabok, mint ide a ház szege, vagy még több es. S azt a gyertyát, mikor megsűrítettük, Gyertyaszentelő előtt való este szoktuk mű esztet csinítani ezt a gyertyát s akkor odamentünk a tűzhöz, s a restát forgattuk, s az megolvadott, mondjuk egy ilyen gombolyék fából vágta az az illető, azt megtakarítottuk szépen, fehér gyócsba belétakartuk, rea szép virágosan rózsákat s az ott rajta megfagyott. Osztán ott ülhetett, ameddig szükség volt, s örökké vágunk belőle, mikor mennyi kellett, erre szent Antal tüzére. Vágtunk hármat, így keresztbe tettük s egyet a közre. Avval imádkoztunk. A gyertyát meggyújtották. A fejire ráterítettünk egy kendőt, a beteg ült, az illető, aki imádkozott, a csak a gyertyát hordozta a feje felett, (balról jobbra körül), mikor elvégezte az imádságot, akkor azt a gyertyát lefűtta, s akkor azt a füstöt bécsapta oda a kendő alá, ahol volt a feje.

(Ugyanezt a gyertyát használták vihar idején is?)

Ezt a szentelt gyertyát mű használtuk arra es, amikor jött az a nagy üdő, akkor es használtuk. Meggyújtottuk s letettük egy asztal szegire, vaj hova s akkor ugy használtuk. Így es a gyertyát, s úgy es.

Még mikor a *tehen* – megkövetem – megellett, nagy *tályogja* volt, aztat es füstöltük meg. A gyertyát meggyújtottuk, s megfuttuk s az a füstje...

(A tehenet nem terítették le semmivel.)

A szentelt pimpót es – itten ugy mondják pimpó (=barka) – avval es kell füstölni a tehent, mikor nagy *tályogval* bornyudzik, és fájtassa tőgyit a tehen. Avval es. (Embert avval nem füstölnek?)

Csak abból szoktunk tenni a tüzre, mikor olyan nagy villámlás, csattogás...akkor a füstje – így tartották a régi öregek Isten után – hogy távoztassa azt a nagy fellőt (a füstje).

Vótak öregek s tudtak. A szent Antal tüze olyan volt, hogy az, ha belékövetkezett az embërbe, vaj kihánta, seb lett, vaj kicsattogott, piros volt, kezín, lábán, fejín volt. Arra is olvastuk, hová méssz Szent Antal, stb . A füstölést háromszor es csinátuk, örültünk, ha a kezünk után meggyógyult a beteg. Ezt öregebb asszonyoktól tanultam.

(Mitől lehet kapni?) Hidegtől es." (1967)

"Az a Szent Antal imádsága. Olyan dagadás...."

*Hova méssz Szent Antal
Tüzes orbáncodval
Fene farkasoddal*

*Menyek s menyek
 Ennek a betegnek bészállok szüvibe
 Gyenge testit észszeszaggatom
 Piros vérit megiszom
 Tér' meg Szent Antal
 Kérlek Krisztus keserves kinszenvedésire
 Szállj be az oroslán leányok szüvibe
 Gyenge testit szaggasd össze
 Piros vérit ott azoknak idd meg." (1972)*

Az a másik, a a zolvasás, szenteltgyertyával.
 A szentelt gyertyát így háromba esszetették:
 egy a közép, kettő így, meggyútogatták. Akkor
 annak a betegnek - úgy monták, hogy
 Szent Antal tüze, annak a fájdalomnak -
 s akkor keresztet vetett, imádkozott: Miatyánk,
 Üdvezlet, elajálta Szűzanyának. Akkor
 keresztet vettek, mennyomogatta s' écsapta.
 (... Keresztet vet rá a lábára?) Ide a
 cipőmre keresztet vettem: Atyának, Fiúnak,
 Szentlélek Istennek nevében, ammen.
 De ez két részből á(11)t:

Eccer keresztet vetett, akkor:
 Hova mész szent Antal?
 Menyek, menyek
 ennek a betegnek
 bészállok gyomrába,
 gyenge testit eszaggatom,
 piros vérit megiszom.
 Tér meg te Szent Antal,
 kérlek Krisztus
 keserves kinszenvedésire
 a zöt mélységes sebeire,
 szájj be a zoroszlán leányok szivibe
 gyenge testit szaggasd össze,
 piros vérit ott azoknak idd meg.

Ez egy vers. Akkor a másik:

Mikor Krisztus urunk a földön járt
 hegyek nőttek, a kövek tőtek,
 Krisztus mennybe-menetele után
 mindének megtértek.
 Tér' meg tés es szent Antal
 kérlek Krisztus keserves szenvedéséért
 a zöt mélységes sebeiért,
 e máj dicsőséges szent áldásért
 Szájj be a zoroszlán leányok szüvibe,
 gyöngö testit szaggasd össze,
 piros vérit ott azoknak idd meg.

Az a másik a ! a zolvasás! szentelt
 gyertyával! a szentelt gyertyát így háromba
 esszetették! egy a közép kettő így!
 meggyútogatták! akkor! annak a betegnek
 úgy monták hogy ! szent Antal tüze! annak
 a fájdalomnak! s akkor! keresztet vetett !
 imádkozott! Miatyánk! Üdvezlet! elajálta!
 Szűzanyának! akkor keresztet vettek!
 mennyomogatta s ! écsapta (... Keresztet
 vet rá, a lábára?) ide a cipőmre! keresztet
 vettem! Atyának! Fiúnak! Szentlélek Istennek
 nevében! ámmen!! de két részből át!

eccer! keresztet vetett! akkor!
 hova mész szent Antal!
 menyek! menyek!
 ennek a betegnek
 bészállok gyomrába!
 gyenge testit észaggatom!
 piros vérit megiszom!
 tér meg tés szent Antal!
 kérlek Krisztus!
 keserves kinszenvedésire!
 a zöt mélységes sebeire!
 szájj be a zoroszlánleányok szivibe!
 gyenge testit szaggasd össze!
 piros vérit ott azoknak idd meg!

ez egy vers! akkor a másik!

mikor Krisztus urunk a földön járt!
 hegyek nőttek! a kövek tőtek!
 Krisztus mennybe menetele után!
 mindének megtértek!
 tér még tés es! szent Antal!
 kérlek Krisztus! keserves! szenvedéséért!
 a zöt mélységes sebeiért!
 a máj dicsőséges szent áldásért!
 szájj be a zoroszlánleányok szivibe!
 gyöngö testit szaggasd össze!
 piros vérit ott azoknak idd meg!!

Ez a második vers. (Utána?) Hát Miatyánk s Üdvezlet. Akkor felajánlom ezt a keves imádságot szent Antal tiszteletire:

ez a második vers!
(Utána mit tetszik még csinálni vele?)
hát Miatyánk s üdvezlet! akkor felajánlom ezt! a keves imádságot!
szent Antal tiszteletire!

Szent Antal, esedezz a Krisztus előtt,
hogy könnyebbítse azt a fájdalmat
annak a betegnek.

szent Antal! esedezz a Krisztus előtt!
hogy könnyebbicse aszt a fájdalmat!
annak a betegnek!!

Igy, ezt imádkoztuk utána, hát.

igy! észit imátkosztuk utána! hát!

(1973)

Var

"Nem úgy mondtuk, rü, hanem var... ..orvosság: varzsír. Mi úgy mondtuk: var. De a Krisztus örözzön meg attól. Jajajaj, melyen betegség.

(Azt ember is elkapja?) Jaj, hogyne kapná, de nehéz kitakarodni tőle.

(És az hol szokott lenni az embernek?) E Vilmus, a mejink né, beteg volt. Hol? Egész testin. Mind a tapaszt, úgy béfojja. Zsuzsi oan leányka vót ne, 12 esziendős. Hát hol, hol nem, Zsuzsi megkapta a vart. Vilmus nagyobb vót, egy házba laktunk, de a fene tudta, hogy elragadva a Zsuzsin mi van, Vilmusra elragatt. Aj, Vilmus: meg akarta ütni Zsuzsit. Menj el az életből aszongya, mert te tettél kódussá. Menj el. Feredőt főztem. (Miből?) Csutika hamuból. (Kukoricacsutka hamujából.) *De igazat beszélek ám, magamon történt.*

Tettem belé meszet, ezt a meszelní való meszet (oltott meszet?) Ótott meszet, tuggya, s ez olyan fejr lett, mint a tejes víz. Hogy erős vót a hamujaes, erős vót a csutika hamum, még a meszet es belé tettem, a gyereket be lültettem. (Nem sivalkodott?) Hogy megette a testit s hogy leete a testit. (Vilmos:) – Hallja, s mit csinyát kend s nekem? – Mit csinyátam? Mit? S Zsuzsit megölöm, s annyi, menjen el az életből, ne es lássam!

Aztán addig s addig, hogy ahol megette nagyon, hát ott seb lett rea, úgy mint mikor levájják a testet: seb lett. Aztán addig evvel es kenegettem gyenge zsírocskával s más es, aztán megjött, de bizony kénlódtam vele egy télen. Mondjuk egy karácsontól egy...még tovább, sokat kénlódtam vele. Mongya Zsuzsi: eleget törődöm én veled, én nem lovasztottam el (?) mé tettél hezzám, asz-mondja...az oan ostrom leánka vót."

"A var az csúf vót, viszketett.

Disznósírba tesznek kékkövet, tesznek kicsi meszet, bűdöskövet. Éssze-vissza darálják, akkor ésszekeverik, megérelük, úgy. Hát. Olyan bűdös ez a varzsír, olyan nagy szagja van. Kicsit megérelük akkor osztán azt a testyit megkenik jól, úgy, hogy táncol a beteg, úgy csípi. Hát. Osztán ával lemenyen: egy feredő után – a zanyja csinál egy feredőt – s akkor lemegy.

(Csak kisgyerekeknek szokott lenni?) Kisgyerekeknél, még a nagyoknak es. Testyin, akárhol. Most a patikában es árulnak."

Himlő

"Csak jött, fejín vót, vót olyan ragadályos: egyik a máshoz nem eresztették el a gyereket. Vót hólyagos hümlő: az gyéreb volt a testen, a másikat úgy mondták...csak hümlő s annyi, de ennek a *hólyagos hümlő*nek neve vót.

(Mit csináltak vele?) Nem vót mit csinyáni, aztat nem lehetett kenni: mert seb lesz belőle. Viszketett s akkor levájuk s akkor seb lett belőle. Akkor kapta meg, mikor

gyerek vót: szemibe szökött belé. Még jó, hogy mind a kettőbe bele nem (szökött?). (Akkor ment tönkre az egyik szeme; uráról beszél.)

(Nem engedték ki) csak melegbe. Minél melegebb, akkor is. Azt mondták, hamarabb visszamegy: az a.....Aztán adtak neki pálinkát (gyereknek), úgy bétakarták a.....val, hogy nyuvadott meg, mégse engedték ki. Azt állapították, hogy ha pálinkát iszik, hamarabb átmegy azon a betegségen. Kihajtja a pálinka hamarabb s átmegy a betegség rajta. (Tiszta krumpli-, árpapálinka. Nem kenték vele, mással sem)" (B.E., N.V.)

Övsömöreg

"Hát én nem tudom az es miből következik? Az es feljő úgy a bőr tetejire kereken, a széle piros, a közepe olyan fehér szín s viszket, az övsömöreg. Aztán kentük tintával. Akkor kentük ablakizzadsággal: mikor reggel felkötünk, azt az izzadságot lehajtottuk, avval megkentük. Mindenvel az ember, mikor sebje van: ennen-onnan s a másik...Ugy örökké tusakodtunk. Mejen, kinek gyereke van, sokfélét kellett pacilni, sokat paciltunk."

Kutyatej

Mire használták? Az *övsömöregre*. Az övsömöreg – hát olyan, mikor kijő a bőrön es, akkor leszakasszák azt a virágot s avval megkenik avval a tejjel. Hát. (S az viszket?) Viszket hát."

Fagyás

"Fokhagymát törtek, s epével, disznyaepével megkenték s fokhagymával megtörülték. A birka fagyú? – avval béköttni kellett. Reacsepegtette s békötte. Káposztalevelet rá a birka fagyúra s akkor bétakarta s akkor úgy volt egy éccaka, akkor másnap reggelre megpirult. (Nem savanyú, zöldkáposztalevé!). Megtörtem a két fej fokhagymát s a z egyik felit ideborítottam s a másikat ide s így becsavartam. Apósom meglátta, hogy én a szint nagyon váltottam az ágyba. Azt mondja:

- Apolló, mi van veled? Mikor apósom odajött s lehúzta a lábamról a rongyot, akkor ekkora víz hólyagok lettek né a lábamon: a fokhagyma úgy felhólyagoztatta. A fokhagymának nagy ereje van, mondta, hogy jó sóson törjem meg, jó sok sóval. Utána meggyógyult, nem is lett soha olyan csomós." (B.E.,N.V.,N.A.)

"A fagyás ellen a fokhagyma a legjobb (apróra vágni, ráköttni, illetve bedörzsölni).

Hidegvízvel pókálni, vagy disznó epéjével megkenni. (Az epét olyan edényben tartják, amit nem használnak másra, disznóöléskor ki kell "fokasztani.") Avval megkenik, akinek megfagy a lába, és bépókálja valami rongyval. Vagy: az epét meghagyta, (a hólyagban), békötte cérnával, felakasztotta, ha köllött, kivette."

Fagyás, vaktetű

"Be volt kötve birka fagyúval – meggyógyult. Viszketett – úgy mondták: vaktetű (= fagyás),. Megdűrösöltem fokhagymával hát. Meghántotta a fokhagymát, levágta a tetejét, megdűrösölte. (Büdös volt nagyon) hát hogyne, szagos vót a fokhagyma." (B.E., A.A.)

Fagyás, égés

"Tejfölvel, aludttejjel kenték: az kiveszi a tüzit."

Égett seb

"Tejfelet es tettek rea, az a tüzit kivette. Vizbe veretlen vajjal kenték, orrát rea fujták, faolajjal, rendes olajjal kenték. Ez az égés seb naddolog, olyan, mint a kutya-harapás. Amíg a gunyát letépte róla, elégett, felhólyagzott."

Szemőcs

"Na es evvel is megkenték. (Evvel a kutyatejjel?) Kutyatejjel es elmúlt. De vót olyan, akinek azt monták, anya ez a szemőcs es telfolyta a kezit. Az anya még *sertésszemőcs* es epusztult.

Es másszor még asztat es csinyátak, hogy azt a vadalmát 2 felé vágták, s avval megdőröszték s akkor a folyasóba belétemették, ahol csepegett le a víz, a folyasóba, oda belétemették azt az almát. (Mondtak valamit?)

S maradj itt

S muljon el ez a sebem es." (1967.I.20.)

Tyúkszem

"Akadott: ne féjjen: annyira piszkálta, s annyira vájkálta, hogy...amig ki nem égette. (Mivel?)

Százszor kivájtam imár vaj, s anyyi van, hogy ne lássam, ne, ne. Kővel, s Isten tudja, mivel piszkálta, választóvízvel, mindennel. Az csúf az a tyúkszem. (S az mitül lesz?) Én nem tudom mitül, nekem még az ujjamon most es van." (1967.II.7.)

Tyukszemszemőcs

"Jaj az csúf, a tyukszem, nekem ezen az ujjamon akkora vót, hogy gyűszűt nem tuttam beléteni. Mikor mostam, örök addig piszkátam, addig piszkátam, kivájtam a gyűkerit, mert abba serte van, a sertés szemőcsbe. S avval kijött, meggyógyult, magától. Addig kapartam." (1973.)

Anyajegy

"Azt montták, az anyától kapta. Anyajegy. (S azt mitül kapta?) Hát az anya úgy szülte, s úgy vót, s avval anyyi. Az anyja, rettenetes szeplős, olyan, hogy nagy vastag szeplő van a képin. Vagyon egy kisleánya, úgy tetszik, hogy most hetedik osztályos, csak olyan, mint az anyjának a képe. Mennyi orvoshoz jártak, doktorozták, minden, semmit se kaptak hasznára, hogy meggyógyítsa. Azt nem lehet meggyógyítani, se az imák....annak úgy montták, anyajegy."

Szeplő

"Hát csinyáltak úgy es, hogy a kancát megfejték s avval a kancatejjel megmosdott. Hát. Egyebet nem tudok. Avval megmosdott. De, hogy elmult-e, nem-e? Vót olyan es, ládd-e, hogy e se múlt, csak úgy megmaradott a képin."

Fejtetű

"De osztán jó még, tudja, ettől a fejtetűtől a dohán. (Leveles) dohánt megfőzni, jól s akkor avval a lével megmosni a fejet. Ugy elmén, hogy többet sose lesz tetves. Tuggya-e, igazán mondom, Bukuvinában sok tetű volt. Az uram egyszer...elment fájér az erdőre. S ott nekünk vótak komáink, románok. Haza jött...ráguzsajolt a kezemre: – Tele a kondér s vidd be. Egészen feresszél meg, mert esznek meg a tetűk. Még bé se

jött a házba, levetkeztettem, aztán úgy mentődtem meg avval a dohánnyal. Az nagyon jó, a dohány levele. Megfőzni, megszűrni, s avval megkenni. De most nincsen, most nincs tetű."

"Ha megfésülködött, avval a kézzel ne nyúljon az orrához, mert *kisebedzik*. Ugy mondtuk mi, a tetves kézzel. Hát nem vót tetves a fejünk, de csakes megvájjuk a fejünket, s akkor ne nyújj az orrodhoz, aztat mondtuk leánkának, gyéreknek: Ne nyújj az órodhoz!"

Vágott seb

"Nagy vágásokra punkhálót, tiszta égetett disznózsírral összegyúrták, rátették".

"Kerék alá került a keze, körme lemaradt. Egérfarkú füet kellett szedni, összetörni, rátenni."

Fáklya

"Örökös seb az. Attól az Isten őrözzön meg, kinek hol kiüt, kinek itt, s kinek ott. Valamikor azt mondták, hogy rák – a rák is...Az a fáklya is olyan, hogy seb van, egy kicsit beszárad s kiújul megint, s úgy levedzik is...Hasonlították az ekcémához – csak az ekcéma van, akinek száraz, van akinek leves. X.Y-nak, egy nagylegény fiának s annak a képit úgy befolyta, hogy semmiképpen nem tudták meggyógyítani – itt hótt meg, Magyarországon. A képin egészen.

Esment a mi szomszédunk, egy öregember, úgy hitták János(?) Marci. Annak a zórába szökött a fáklya – öregségire. Fiatal korába ulyan szép ember vót, mind a virág – a zórába szö(e)kett valami – úgy elterült, hogy a zórát leette. Kellett dajkálni – hát. (Avval nem lehetett valamit csinálni?) Nem, hát lehetett vón doktorokkal es – hát nem vót, csak egy fia, avval akármit fizetett neki, annak az embernek, semmise használt. (Két ilyen esetre emlékszik.)" (B.E., N.V.)

"A *vakhöncsöknek* a szívit csak sebre használták. Megsütötték, azt a szivecskét megtörték, aztán tiszta vizet tötöttek rea, megmosták, ha olyan vót. (Milyen?) * Akkorácska ne, s a földet hányta, elébb, elébb, s...Mihálynak, az Isten nyugosztalja, az uram testvéreinek hát olyan sebje vót, elébb-elébb hányta a testit s ebből a vakhöncsök-ből...de imár nem vót jó, imár gyéngé vót."

Szentgyörgyközbeli vaj

(a magyar és a román Szent György nap között készített vaj) "az nagyon használt mindennek, sebeknek is."

"A *kutyaharapás* az nagy, a csuf. Aztat es háltam, hogy a szalonnát, mint a cigárpa-pirt levágják, s a sótól kivontassák, s aztat reaboritják s az a tüzit kiveszi. Azt es tettek rea: *kutyaszórit*. Megnyírik, amelyik megmarja, s akkor reateszik (Ugy ahogy van, nem pörkölik meg előbb), s akkor asztán – vaj meggyógyul, vaj mi."

Kégyómarás "Maga bürivel, kinek vót kégyóbür, kégyózsír. Vaygon olyan sok, hogyha kégyót fog, megnyúzza, s a zsírját kiveszi (kisüti), kis évegbe beléteszi, avval igen úgy, azt hallottam, avval megkeni, kégyózsírral – aszonyák, hogy ha a kégyó megmarja, a bürivel füstölje meg, meggyógyul." (Nevet)

* A kérdést a vakhöncsök (= vakondra) érti, arról beszél.

(Akit megcsípett a kígyó) "aztat megfűstölük a bőrivel. Annak a kégyónak (a bőrivel), aki megmarta. Vagyon tuggya-e sok helyt van, fognak kígyót, megnyúzzák, s a bőrit felszárasszák. Osztán annak a bőrivel megfűstölük, avval megnyomogassák. Így hallottam én ezt.

(Hogyan csinálják a fűstölést?) Hát tűzre teszik azt a bőrećskét s a picikéhez odatartják, így megfűstölük, hát. A zānya csinálja."

A/2. FOG-, SZEM-, IZÜLETI- ÉS CSONTBETEGSÉGEK

(Kihullott tejfogát), "feldobtuk a kemence tetejére:

*egerem, egerem,
adjál nekem vasfogat,
adok neked csontfogat."*

(Idős embernek nem marad foga), "evvel már becsületesen halok meg: fog nélkül születtem, fog nélkül halok meg."

Fogfájás

(Mivel kezelték) "otthon: melegruha s vaj egy kicsi pálinka s avval, de ennyire nem mentünk (orvoshoz), mint most. Timént tettek reja, de az a timény aszongyák, hogy csúf, mert az szagat...Hát a fogra azt tettek, de én nem tettem."

Foghúzás

"Vót egy olyan ember, aki megvót bízva...Tuggya vót egy olyan foghuzó nálunk, Benkő Tóbi. Olyan kicsi ember vót, öreg, olyan hunyori, kancsali. A kezibe atták azt a (fogót), hogy húzza ki a fogat. És ő mégis kihúzta a fogat." (B.E., A.K.)

Árpa

"Háromszor keresztet vet, Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Amen. Ha nem restelled béülni nálunk, én megvagdalom. Elővettem a sollót, megvagdaltam:

*árpa, én neked szántok,
ēvetlek,
megérellek,
learatlak,
hazaviszlek,
csūrbe teszlek,
kicsépellek,
elviszlek a malomba,
megōröllek,
hazaviszlek,
megsūtlek,
megeszlek,
s akkor semminek maradsz."*

(Ezt háromszor mondta el s közben a sarlóval kaszáló mozdulatokat tett.) 1967.

*"Árpa, én neked szántok,
ēvetlek,
megérellek,
lekaszállak,
kévébe kötök,*

*hazaviszlek,
kicsépelek,
ēviszem a malomba,
megōröllek,
megsütlek,
s megeszlek.*

(Hányszor mondja el?) "Esztet ēmonhassa ahányszor akarja. (Közben) sarlóval keresztet vetek, (rá az árpára háromszor), ētōpdősöm: Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében, phü, phü, phü."

1967. (más alkalommal)

(Szemibe esett valami.) "Vót olyan asszony, hogy a nyelvivel kivette. Bizon igaz ez, Nagy Marcikánéhoz elmentek, addig kotorászott, (a nyelvivel) s addig...Erélyesen megfogta, kinyitotta (a szemit), úgy járt oda a nyelvivel, kandargatta a nyelvivel.

- Na, egy már van, szúrja-e még?"

"Tulipánt virágját vagy a liliomvirág leveleit (=szirmait) pálinkába tették, mikor fáj a szeme, azt becseppentették." (L. még kelés címszónál is!)

(Himlő okozta vakság) – 1. a bevezetőben és himlő címszónál!

Szemüveg

(akinek kellett) "elment a vásárra s ott vett. Akkor nem vót még, hogy mennyi a doktorhoz...Elment, s hát, s fizette, vette valakitől (ott a vásárba) hát, s adtak."

Fülfájás

"(Fülbe fokagymát nem tettek), a fül igen (finnyás). (Mit tesznek bele?) Mit? mondták, tegyenek olyan vászonból, égessenek a fészi fokán, aki nem járt vízbe, s égessék meg, akkor...arra a fészire, s akkor aztat kenegesse. (Avval a forróval?) Az nem foró, fiam, már nem lesz foró...az az izzadság megmarad a fészifokon, s aztán avval kenegtették." (Kőrózsát is használtak.) (B.E., A.A.)

"Ha kicsikkant a keze,

azt helyre kenték (Kik?) Én es kentem helyre: egy unokatestvéremnek az ujja, ez úgy le vót kapva, hogy örökké olyan vót ni: úgy meg vót dagadva. Vizvel, szappanval, s akkó avval megkenegtettem. Helyre ment."

"A bodzafát azt szokták megfőzni, kinek csakes a *csontja fáj* a lábának: a leviben megferesztik a lábat, a fájós lábat. A gyalogbodza az, nem ez a nagy bodza, mejen van a kertekbe. (Az az alacsony?) Igen, az az alacsony bodza, mondjuk annak: gyalogbodza. Leszedi az ember s avval összeköti s megfőzi s abba a lábat beléteszi. Történik, hogy használ. Kék virágja van." (B.E., N.V.) 1967. I. 20.

"Mikor én megkaptam ezt a *rehumát*: két karom s a két térdemtől lefelé, akkor egy öregasszony volt, de most már meg van halva: Erős Ferencné, (ez már Garán történt: "ide ki").

Édesanyámat arra tanította, hogy vegyen még egy fél liter denatura szeszt, abba a fél liter denatura szeszbe tegyen bele 19 cseresznyepaprikát, s aztat tegye fel: a mosófazakba rogyant krumplit, s azt a fél liter denaturaszest úgy lebotolja, gyugja, hogy abból ne jöjjön ki az a szagja, ereje. Az üveget gyugja be jó keményen, hogy a szagja ne jöjjön ki, az ereje. S amikor az a krumpli megfő, addig főjön, az az üveg. (Az üvegben levő folyadékot kell főzni a krumpli között.) S amikor aztat kifőzte, az a krumpli megfőtt, s akkor azt a beteget....mint én magamon próbáltam: lefektettek az ágyba s akkor a dunnyát, a négy sorkát megfógták, s én bent voltam alatta. S akkor megkenték két karomat...ott, ahol fájt s ez is jó volt. Piros színű lett a pálinka. De úgy csipett...aj, a purgatorom tűzinél nagyobb szenvedés fogott. Akkorán óbégattam...mégse engedtek ki a dunnya alól...jaj Istenem, még most is, mikor visszagondolok,...azután is fájt...még fürdőkre nem mentem, mindig fájt. (Hová?) Pestre, a Lukácsba. Jártam maj' öt évbe egymás után. Aztán most könnyebb." (N.A.) 1967.I.20.

"Ha alólról fáj a testye fel, melegvizet kell önteni szapulókádba, ha kiállja, tüzes vasat dob belé, a vasat beléeresztették, oszt annak nagy ereje van. (A kádba kis széklet tettek, arra ült a beteg, leterítették.)

Lábait fájtatta: **fáj a csontya**, aszt mondták, nem mondták, hogy rehoma.

Akkora betegséget kaptam, hogy kezem, lábam megkucorodott. Ezt a párferedőt adták, 10-12-öt, az használt, pedig egy szalmaszálát sem tudtam megfogni." 1967. II.7.

Párferedő

"Párlót csinyát neki, párferedőt. A vizet felfőzte, belétette a cseberbe, – vótak nálunk ilyen nagy magas dézsák, – abba szoktak mosni: nem úgy mostak, mint most. Vót csapja. Öntötték föl – leengedte. Akkor felmelegítette, felöntötte. Így a lábamat reatettem a cseberre, s akkor a lepedőt reaterítették – de én olyan gyenge vótam, mint a légy...tam, s akkó 12 darabot, azt a vasszart, kit a gőzösből kihánták, felmelegítették forróra, azt suptak bele s akkor...nyuvadok meg s halok meg. Gőzölték. Nem vót szabad felkelni, vaj kitakarjon. Még a szájamat is bétakarták. Ilyen párfürdőt csináltak. (vasszar = salak; felmelegítették, beledobták). Meghültem. – Hülésbe kaptam. – Ugy meghültem, hogy kezem-lábam meg...még egy szalmaszálát se bírtam el, olyan gyenge vótam. S méges, lássa-e, elértem még a száz esztendőt es. Bizon, olyan beteg vótam, s a kicsike ott vót, azt kellett volna fereszteni, (de nem birta). Minden második nap csináltak ezt a fürdőt. A bábaasszony jött el, megcsinálta. Ó de hogy féltém. Köteles vót eljönni, a bábaasszony egy hétig, két hétig. Aszondta a zén emberem neki:

"Maga tette belé, (t.i. a betegséget) s maga vegye ki" – azután azé csinyáta ezt a sok párferedőt nekem – abból hátha kijön. Dehát...Hát kijött belőle!" (B.E., N.V., A.A.) 1972.

"**Lába** meg volt **kucorodva**: denatura szeszbe kámfort tettek, avval kenték."

"Kiment, **kificamodott**. Elmentünk vót fotbalozni, ugy berugtak a talpam alá, hogy kificamodott. Vót egy bábaasszony. Ugy hitták, Oltyin Mihályné. Leültetett a székre, kenyegette, kenyegette, aztán bekötte ejen anyával, savanyító anyával. (Az mi?) Korpa. Tudja, nálunk s Romániába' es csinálják azt a levet: az....savanyú, egy dézsába tesz buzakorpát, melegvizet s abból lett ilyen savanyú, ennek az aljával, avval a savanyú korpával bekötték a fájós lábat.

Kellett raggatni, többször köllött raggatni. Meggyógyult. (Imádsága nem vót). Nem imádkoztunk, csak megkenyegettük, meghúzogattuk. (Mivel?) Vízvel." (A.A., B.E.)

"Most nem jár ide, Gergő. Van vagy két éve. Jött ide minden héten...ekkora volt, vaj mi. Megdagadt. – Mi van Gergő? Szappant tettem rea, addig húzogattam, s addig csináltam – megjött. Akkor valameddig..."

"Fejleg leestem a padlásról. Elhoztak egy bábát, addig kenyegette (szappanos vízzel), még gyalogbodza gyökeréből, mint a fekete téntra (olyat főztek), avval fürösztötték. Ez a bog (processus styloideus radii, illetve ulnae) feljött ide, ne (csuklóficam). Apja helyrerántotta, Kóka Mári bábaasszony kenyegette utána.

Oltyin Mihály – az is kenyegette. Otthon kösd bé, (mondták) savanyító anyával, 10 literes dézsában volt, avval bekentem minden este."

Csonttörés, fekete nadály

"A mezőn termik, az a hosszú levele, a gyökere olyan, mint a torma, oszt aztat megmossák, megvakarják, megreszelik, az es sebre jó. Hát. Jobban arra használták, ha történt valami, eltörött, leesett valahunnan s a csontot megütte, vaj mi, hát. Olyanra tették azt a fekete nadályt. Nyersen lereszelték, mint a tormát, rongy közé tették, avval reaboritották, s úgy."

Vérszipó

"Ó, hát nem lehet kapni, nem lehet kapni asztat. Ottan hogy' használtuk, aj de jó volt! Én az én lábamba es tettem, tuggya, Bukuinába'.

Hazajöttem a városból, soha el nem felejttem, péntek nap volt. Most kétfelől: erről es tettem, s arról es tettem a bokámba. Mikor beléttetem csak oan vékonka volt, mint egy orsóhegy, mikor megtűtek, kigömbörödtek, kiestek. Akora vót, ne.

Még beléttetem a lábamat hidegvízbe, hogy jól húzza ki azt a rossz vért, annyi vért kiszedett. Az a vérszipó nagyon jó, az a rossz vért kiszipja. (N.P. közbeszól, neki is jó lenne – tréfás válasz): – Van es, Keenek, mit kiszipjon abbó' a száraz lábai-ba... – Annyi vóna, hogy kettő jól lakna. – De hát akkor azután nem vóna mivel éjjen, ha a vérit kiszipná. Nem vóna mivel éjjen, meg kellene haani. – Ne féj még maradna.

Vót itt (Gara) egy tudós öregasszony, má biza vagon 4-5 esztendeje, hogy meghótt: Kriszti néni..

...Azt a piócat úgy mondtuk mi: vérszipó. S itt es mondták, hogy van a tóba', de nem ismertük, hogy igasságos-e, vaj lóvérszipó. (Az nem mindegy?) Nem mindegy, mert a lóvérszipónak a hasa alatt valahogy olyan tarka.

(N.P.: Az nem is ragad bele. – B.E. Hát kend tudja is...) Ez kicsike. Romániából hozták a jó vérszipót.

(Kik?) Akik jártak, románok. Belementek a tóba, s beléttette a lábát s annyi ment rea, hogy mind a cserebogárok. Akkor levették, leszedte, s akkor beléttette egy évegbe, s az évegvel elhoszták.

(Árulták?) Ugy es odadta, akinek volt. S ha nem 2-3 let (leit) adott oda, s kapott az ember – de itt nem volt. Én kerestem, mikor a lábam úgy fájtak, s a derekamra. Nem lehet kapni.

(Derekra is szokták rakni?) Igen, bizon. Derekába is jó aszt beléereszteni. (Egyszerre hányat?) Hát, ahogy érzi a fájdalmat. (Fölragad?) Beléragad, a testyibe. De még az es úgy, hogy akármilyen, avval a gájcokval ne legyen megkenve. (Mivel?) Avval a gájcursussággal. Mondjuk szalamiagájc, kámforgájc, tormaispirt. Ha azokkal

megkeni, akkor ő nem ragad abba belé. Hanem tiszta legyen, megmosva s akkor osztán a testre beléragad. Legjobban édestejvel kenték meg, abba beléragadt. (B.E., N.P., N.V.)

"Olyan **vízerek** vadnak rajta, mint az ujjam ne, úgy félek, mikor meglátom, s nem csinyál semmit."

B. BELSŐ BETEGSÉGEK

"Használják, szokták használni. A **feje fáj**t, (torma gyökerit), aztat es megreszelni, s akkor rongy közi tenni s úgy béköttni a fejit. Ide a fejire, ha fáj a feje. Na, most van tábleta, nem kell torma, most van tábleta fejfájásról. De ennek előtte nem voltak doktorok, s akkor tormát reszeltek.

Ecetes ruhát csakis a fejfájásrul. Most es az öreg (férje) mossa meg többször a fejit ecetvel. Valamikor jobban használt az orvosság..." (B.E., N.V.)

"Isten előtt le lehet venni (valakiről) a betegséget. A jó Isten erejével, imádsággal. (Milyen betegséget lehet így levenni a kezivel?) Vagyon olyan, hogy feje fáj s arra kell olvasni. Hát ezt, a szentantal imádságát. S aval ha használ-használ, s ha nem, nem. De egyebet nem tudok."

(Láttuk, hogy a szent Antal tüze Hadikfalván nem csak a bőrbetegséget, hanem fejfájást (is) jelentett.)

Orrvérzés

"Hidegvízvel kell ütni a feje tetejét, a lágyógygát (?) akkor megáll. Ezelőtt vaj 3-4 esztendővel letartottak s úgy megalutt a vér ne, a fődön úgy ment s most egy kicsit megszűnt." (B.E., N.A.)

Falatka

"Hát én nem tudom, miből következett, de csúfságból monták:

*Falatka! Mikor kelél?
Ē(gy)kele, ma kele
Szökjék nyelvestül, húsostul
a pap seggire!*

(Kinek kellett elmondani?) Egyik a másit. Elmondta még többszer (is). Ēneket mon-tunk. Vicceltek. (Ez vikk volt?) Vikk há'! Ētöpdöste, hát. (Hol volt?) Nyelve szélin. Mitől lett? Vaj elégette a nyelvit, vaj megharapta, úgy."

Gilka

"Há a torka. Gilkája volt, ilyen ni. (Avval mit lehetett csinálni?) Há' sēmmi se. Ha fáj, akkor még kellett gyógyítani: melegruvás ronggyal bētekerni, mert (az kiveszi) a hurutot akkor abból a gilkából. S akkor kéccer-háromszor melegvizes ruhával bēkōtték s megjött, hát."

"Megmelegítették a kukoricalisztet, leforrázták, kendő közi tették és akkor bekōtték, ha **fáj a torka**. Rajtahagyták, mig kihült, akkor újra felmelegítették." (B.E., N.A.)

"**Fáj a háta**. Vótak azok a göbbec pohárok. Lefeküdt. Egy csepp benzint beletöltött minden pohárba, forgácskát gyapottal betekerte, száját megkente, belé gyújtott egy gyertyával – beléragadott. Úgy beszitta a testet, olyan lett, mint egy fél alma.

Magamnak féltem vetni. Homlokára, vaj hátára, ahova rakták, mekkora helyen fáj, annyit vetettek."

Kört, nyilalás)

"Ilyen kis pohárka, mint ez ni (borospohár forma) csak egy kicsit kisebb vót meg egy kicsit szűkebb vót (a szája). S akkor aztat a berebura pálinkával (=fapálinka) egy rongyval így ne, a pohárt meghordozták. S akkor aztat meggyújtották a akkor aztat hirtelen reaborították a betegnek a testire, ahol fáj. S akkor az felhúzta, így ne, a pohárba. Aztán tettek ötöt-hatot, ott ahol fáj. Aztán leesik magától. Ez a pohár, ennek úgy mongyák, kört. Ha akart vetni, aszondja, vetek kört. (Milyen fájdalomra használták?)

A nyilalá(s)ra): háton, vaj oldala, hasa, ahol fáj. Ezt csinálta testvéremnek, Erzsi nénémnek, egy asszony. Én es csináltam Encimnek (leánya) a tizennégyi háború előtt."

Sárigság

"Kehébe (kehely) beléfúttak. Elkérték a harangozótól, és beléfúttak."

"**Feketesárigságba** volt, öreg. Belétette az üvegbe (cserebogarakat), töltött pálinkát re a megitta s attól meggyógyult. (Feketesárigság?) Betegség, nyuvadott meg. S azt mondták, ez jó s megcsinyáta, mejen doktor nélkül való ez az orvosság. Ezt én halltam ezt az orvosságot.

(A cserebogarakat élve tették az üvegbe: számuk nem volt megszabva) – amikor a pálinkát reatették, akkor megdöglöttek." (A jelenlévő Antal Antal nevet).

"**Éfakadt a vakbele**, oszt harmadnapra meghótt."

Hidegrázás "Kékkövet összetörték, belétette egy tálba, meghánytatta, kihányta azt a hideget.

De van ám harmadnapos hideg es. A mindennapos hideg olyan (saját esetét meséli el): minden nap kirázza a hideg. (Igy gyógyult ki belőle.)

- Ma ettél-e valamit?

- Holnap reggelig ne egyél semmit. Reggel egy főtt tojást egy zsemlyével, este egy főtt tojást egy zsemlyével. Sót semmit ne használjak – azt mondta. Többet nem rázott ki a hideg. Hál' Istennek, jó órában mondjam" (T.i. hogy elmúlt a betegség.)

Gombamérgezés

"Vót az a csipirka gomba, a' feje, osztán másik a galamb gomba, a' kék. Igen, de a csipirka gomba nem egyféle vót. Annak, akinek kék a bele, a' jó, de kiknek feje a bele, a' nem jó. Annak a szagja se jó.

(Aki megette azt a rosszat, azzal mi lett?)

Annak bizon osztán szédült a feje, osztán annak kellett neki tejet adni. Édes tejet kellett igyon.

(És megzavarodott tőle?) Meg hát. Édes tejtül helyregyütt. Csavartak be még egyebet es a szájába. (Mit?) Lószart. (B.E., N.A., A.A.)

"**Ha a pálinka meggyuladt benne**, trágyalevet csavartak a szájába."

Pálinkamérgezés

"Igen, doktor úr, ez igaz. Úgy, hogy bele is halt. Egy nagy hófúvás volt és ők elmentek fuvarba, más faluba, városba, mikor jöttek vissza, ők bementek a főzőre (pálinkafőzőbe?) Igen. Ott egy kulacs, kettő, akkor jöttek az orosz szánok, ő fel akart lépni reá, de úgy hanyatán esett, hogy nem vót többet, aki felkejjen. Meghótt s meghótt, s meghótt. Eleget kerültük, édestejet, s lószart csafartunk a szájába, há hejába való. Bizony, igazat beszélék. Odamenyek és megfogom, s hát úgy áll a szeme, mint a gyertya. Mondom, te, hát e' meg van halva. Aszongyák nem, mer még jár a mejje.

Nézzétek meg a szemit, hogy úgy áll, mint a gyertya. (Az milyen?) Hát, hogy nem forog. Egy helyben áll a szemgolyója. Úgy megitta azt a pálinkát, úgy elégette a tüdejét, hogy meghótt belé. S fiatal ember vót. 95-ös vót, az még nem volt felkeverve: 95 – az túl erős.

(Azt itta meg?) Azt." (B.E., N.A.)

"Szél érte, lebetegedett, nem volt ereje." (Nem csináltak vele semmit.)

"Rossz szél érte, fél fele, szóló nyelve megbénult. Semmit se tudtak avval csinálni. Volt, aki még elélt tiz esztendeig is, a' nem olyan betegség, azt el kell viselni, amit az Isten ad."

Torokgyík "Torokgyéke szökéött – felkoppant s egy minutára meghótt."

Kolera

"Hogy es mondták? *Kolerra*. A ragályos betegségnek úgy mondtuk: kolerra. (Az ellen mit lehetett csinálni?) Ki megjött benne, s ki meghótt. Oda nem gyakran jártunk, mert féltünk, hogy *eragad*. Annak úgy mondtuk, hogy kolerra. De a csumabetegséget azt nem hallottam."

"Az ajtófelre tettek fokhagymát s megszurkodták tővel. Kítették, hogy ne menjen bé, de mégés bément. Az én édesapámnak es két testvére halt meg a kollerába. Fiatal korukban, de akkor még legények vótak, nem vótak megházasodva. Én azt nem éltem. Beszéltek, beszélte édesapám, hogy melyen vót a kolera."

"A kolerát nálunk ilyen rossz idők alkalmával...Téli alkalmakkor soha nem vót, ősszel, amikor ilyen.....időszak kezdődött, vaj tavasszal, Télen nem vót, nagy hidegbe! Azt mondják, télen a bacilus megfagy, oszt egészséges a levegő." (N.V.)

"Elereszkedett s meghótt, csak annyit lehetett látni rajta. Észén vót. Egy hét alatt el is patkolt. **Vérhas**. Ez a vérhas. Akkor is a vérhas ellen főztek ilyen teát gyógynövényekből. (Miből?) Ugy mondjuk mi – hogy es mondják az almabüzünek másként: ez a kamilla. (Ott szedték.) Leszedni a tetejét, takarítani szépen. Mert az es kétféle: egyik olyan szagos, bűdös, nagyobb virágja van. De ennek a zaprókamillának úgy mondtuk: almabüzü. De itt úgy mondják: kamilla."

Hagymáz

"Az olyan csúf betegség volt, tuggya, hogy még a gunyát es letépte magárúl. Aztán, tuggya, a betegnek kifordították a züngit, fonák üngbe vót. Mindenfélével: fonáki, fonáki vót, térjen meg az a betegség. Így tudom én, másképpen nem. Hát asztán orusságokat, valamit csináltak neki, a zánnya, aki a beteg mellett van, az valamit csinát."

Veszett kutya

"...lettek kutyacskák...a nyelve alatt (annak, akit megmart a kutya.) Engem nem mart volt meg. Legény voltam, csépeztünk s egy veszett kutya odajött s a kerítésbe bészorítottuk a csépekvel. – Adj neki! Oszt megvertük üstenesen, de a nyála folyt, mű ott mentünk (?).... egyszer...harmadnapján úgy fáj a fejünk, hogy nem tudjuk, mit csináljunk. Osztán bémentünk....-hez kint a nyelvi(n) hólyagocskák voltak...a nagy tüt megmelegítették, beléttették egy seprőágra, megmelegítették, akkor kiperzseltek a hólyagocskákat, hogy fakadjon ki..., ki tudja mi történt volna...rikoltozták az emberek:

- Nő mennyetek, mert veszett kutya!...csépekvel...Addig ért az esz, míg...mentek, futtak, hogy üssék meg a kutyát. Hát. Így van, hiába: fiatalnak nincs, nem fél, hát igen, mint neked es. Aztán a szőriből még vágta, s avval megperzseltek, egy edénybe szent tettek, a szőrt rea, oda kellett tarcsuk a fejünköt, szipjuk föl a füstöt. Azt a bűdöset, azt a bűdös füstöt. Nem tudunk guggolni, annyire fáj a fejünk, aztán megjött. (Magukat is megharapta a kutya?) Nem harapta meg, csak kergették." (B.E., N.P., N.A.)

(Veszett kutya volt-e sok?)

"Vót. A' csúf vót, hajja! Vót olyan, hogy....télbe jártak a veszett kutyák, a hóba. Vótak leányok, asszonyok fonóba, mentek haza s akkor megtalálkoztak a kutyával, de a kutya akkor nem jön kézre legény és leányhoz. Hát – gondolta magába – vajon nem veszett kutya-je? De, avvót. És akkor ide ne. Nem tudom a nyelve...Hát. A nyelve alá lettek – tuggya – olyan hosszú veres inak, az annak, akinek megmarta, vaj rea ment a lehelése. Úgy mondták: kutyacska, de nem kutyacska vót, hanem a zinak megtóttak vérrel, s akkor fáj a feje annak a betegnek. Osztán hamar számát vették s akkor aztán meggyógyították. Hogyan? A doktor. Egy-mást. Utána jártak. Kifoggatták, kisütték nagy tóvel. A nagy tót memmelegítették s akkor odatették s kipattant.

(Ez a kutyacska?) Igen eszet háltam. Ezt háltam a régi üdőbe, de most nem. Mikor fiatalok voltunk, mi és jártunk fonóba, hát. Sok minden étött, de most már azok..."

"Azt mondták, adjak neki sert, egyecske volt, (t.i. egyetlen fiúgyermeke) féltettem, kétafnit adtam. Harmadnapra úgy megdagadott a hasa, keze, lábai, mindene. De ő ment úgy es. Na, ennek csak a sárga főd használ, egyéb nem. Volt túl a vizen egy gyerek abba a betegségbe – elszaladtam oda. – Hát miből jöttél meg? (Mitől gyógyultál meg?) – Vegyen egy liter bort, tegyen bele tengerihagymát, két evőkanállal keménymagot, fenyőborsot: ötfélét (itt nincs), meggyfaágnak az újulását: héjját lehúzni, késvel lefaragni. Elásni a csepegőbe, naplement után és napfeljött előtt kivenni. Három napig ott kell hagyni, akkor meg kell szűrni, borospohárba inni. Keserjes nagyon. Adogatni kezdtem, mire a liter bor elfogyott a dagadás elment a gyerekekről. Többnek is csináltam. Magdónak használt, Csikinének használt – így jártam én evvel."

"Két liter bor mire lement, így lógott a bőr. Még anyám most is ilyeneket szok csinálni." (N.V.)

Megöntés

"Most nem...de otthon csinyátuk, tudja. Egyengült az a beteg – s meg kell önteni (t.i. mondták), – Öntsük meg. Vót az az ón...ólom. Akkor elévettük. Beléttük kanálba s megolvadt. Oan szép kanál vót, bétettük a füttőbe, s egy cseppecske zsirt belé, hogy olvadjon meg az az ón. S akkor beléttük (NV) hidegvízbe azt az ólmot, beledobták, az ólom fröccsent (AA). Az illetőnek a fejit letakarták egy kendővel (fejkendő, akárkié), hogy ne lássa. Na és amilyen alak jött ki, abból a zónból. Mert ha hideg vízbe beledobják, az szertehánta magát. És akkor az, hogy képezett magából a

zon. Mer valamit képezett. Na és akkor kivették a vízből, nézték: – Na, milyen? Ha véletlenül úgy nézett ki, mint egy kutya, aszondja: – Na, kutyától (i)jedett meg. Ha úgy nézett ki véletlenül, emberalakja vót: embertül jedett meg. Vagy jószág alak vót, ilyen ló, vagy valami – na, hát – ez kijött, hogy mitől jedett meg. De akkor is imádkoztak: Miatyánk, s Üdvözet. Mást nem. Vera néni, Gáspár Ferencné eljött s megöntötte. Reatette s egy nagyot szöktem, jaj, jaj – úgy megijedtem. (Utána?) tették s bétették a feje alá. (v.ö. 103. old)

(Meddig tartották ott?) Ameddig akarták, s avval kivették, nem vót annak neve, hogy meddig tartották..." (B.E., N.V., A.A.) *

Önöntés

"Nagyon beteg volt, amelyink haldokó volt, halóinget es vettünk neki (milyen az a halóing?), akibe eltemetik, szép, fejr ing. Az én nagyneném odajött s azt mondja: nézd csak, édes testvérem, öntsük meg, hátha az es használ, az önöntés. Hát legnagyobb neném volt, hát öncsük. De az olyan beteg, hogy az ágyba se nem él, se nem hal. No, elkészítettük a tálban vizet, az ónt, s az ónt belétettük a kalánba s a kalánba egy cseppecske zsírt, az a zsír elolvadott s az onot es elolvasztotta. Bétettük a tűzbe, parázsra. A tál vízbe beléköppantotta s az egyet nagyot csattant. A jó volt, amíg a lábán ment az önöntés, mert öntöttek a lábára s öntöttek a mejjire, s asztán fejire. Igen, de ez amig odaértünk a fejire az önöntéssel, háromszori imádság, addig elkoppant, elaludt..." (B.E., N.V., N.A.)

Ha megijedt, "megfüstölik. (Ha) kutyától ijedt meg, – akkor a szőrével (azéval, akitől megijedt) megfüstölik. Rossz edénybe teszik, oszt tesznek szenet, s akkor azt a szőröcskét reavetik, s akkor reahajlik, s úgy megfüstölik. Leterítik, fejkendővel."

(N.P. viccesen hozzáteszi: amelyik ember megrészegeedik, azt meg pálinkával füstölik meg.)

(Valakire ráijesztettek, azt mondták neki, hogy "a szomszédban égnek.")

"**Jesztést** csináltak: kémény alá állították, leöntötték vízzel. Valaki felment a hiuba, vizet öntött be a kéményen."

Elmebetegség "hát aztat a bánatba kapta. Férez vót menve másodsor, az első ura meghótt, férez ment másodsor, s akkor abból következett bánat elég. Hát heába az Is-ten amit ad – azt el kell vennünk."

Öngyilkosság

"Azt mondta anyám, ha valaki arra adja magát, ott már az ördög es segít." (N.A.)

C. GYERMEKEK BETEGSÉGEI

*"Kinek sok gyereke van,
annak sok bánattya is van" B.E.*

Újszülöttkori sárgaság

"Csak es tiszta vízbe szappanval megmosdassák szépen s megtörölgetik s annyi. An-

* Nagyon érdekes megfigyelni az elbeszélők neméből es életkorából adódó különbséget: Nagy Vilmos es Antal Antal inkább a külsőségeket, a ténykedést tudják es mondják, Nagy Pálné, Balog Emerencia a "rituálét" is!

nak szokták mondani, hogy sárgiságban van. Az olyan az meg se él vele, az olyan az nem egészséges. Avval születik az."

(Sárgaságos csecsemőket nem szokták kehelybe leheltetéssel gyógyítani, mint a felnőtteket.)

(Mastitis neonatorum)

"Férszette az édesanyja, mosogatta s elmúlt. (Mitől lett?) Csak magátúl, csak maga testiből jött."

Csecsemő

"De nem hagyták ám egyedül. Reatette az édesanyja az olvasót, ide a kötőcskéjire s a könyvet, a szentkönyvet (imádságos könyvet. Azt is rátették), majd vigyáz rea. (Ki ellen?) Hát a *szépasszonyok*, mer megszoptatják. (Azok kik?) Boszorkányok, így mondtuk. (Mirül lehet látni, ha a szépasszonyok megszoptatták?) Nem lehet semmirül látni, az a gyerek beteg lesz. Másképpen nem (t.i. védekeztek ellenük). Mert magára nem hagyták úgy a gyerekeket.

(Ellenük mit?) E' csak úgy példabeszéd vót. De mi nem láttuk, nem láttuk – csak mondtuk: ne hadd benn, mert megszoptatják a szépasszonyok.

(Hányan vannak?) Hát ki tudja aztat megmondani?" (B.E., A.A.)

Szépasszonyok köpködéséről (=betegség) is hallott.

Agos

"Sovány volt, olyan vékony kezecskéi, meg minden. De Orbán Lőrincének olyan gyereke volt, hogy nem volt orra, olyan volt, mint a kácsának a szája, de nem élt sokáig, meghalt. (Az agos gyerekekkel mit csinálnak?)

Megfőzték a régi öregek, volt egy olyan ház, hogy lehetett kerülni, s akkor oszt az egyik tüzelt bent a házban – három asszony volt bent – s egyféle nevük volt, s akkor ment, egyik bénezett:

- Mit főz komámasszony?

- S agot.

(További részletekre nem emlékszik). A leánykát megferesztették, abba a vízbe, s avval osztán kiöntötték a leánykát a ganyéra. Csak es leányka volt, rongyocskába öltöztették, gubancba, kitették a ganéra, aztán visszavették, megmosgatták. A többiek háromszor megkerülték a házat s örökké beszóltak: – Mit főz komámasszony? Akkor doktor nem vót, az asszonyok doktoroztak, vót egy öreg bába, óh, de a mennyit tudott, mennyit tudott, s mennyit mondott, s mennyit tanyított, de hát rég volt, onnattóte sokat csetlettünk-botlottunk, mindent elfelejtettünk, még a nevünket es." (1967).

"Tuggya, vagyon olyan: élhetetlen gyerek jó a zanyának a világra, hogy nem fejlődik a gyerek. Belételek egy hét, kettő, a gyerek nem fejlődik. Akkor megmutatta egy öregebbnek, az az öregebb azt mondta:

- Főzzük meg!

Csak a túszyre tették a gyereket. Akkor – hajja – megfőzték a gyereket.

(Hogy csinálták?) Aztat? három nevezet, három nap. Ma hetfü, má(h)oz egy hét, úgy három hetfü. Aztán úgy a gyereket. A gyerek kiterezálódott, helyregyött, hát. Mert ez olyan vót. Aztán úgy.

(Mindig hétfői napon csinálták?) Hetfüi nap.

(Napközben, reggel, vagy este?)

Amikor érkezett a zánya, igen. Nem es adta mindenkinek tudtára, szégyelték, hogy a gyérek nem fejlődik. Ez úgy ment ki.

- Hát, hogy es csinyáták azt? Magának elmondom.

(Milyen nevűnek kellett lenni az asszonynak? – nem érti a kérdést. Akár milyen nevű lehetett?)

Nem, nem vót abba semmi hiba..

(Nem csak Anna lehetett?) Nem. – A nevezetes (a.m. ahol a neveknek jelentősége van) napba avvót három Emerencia, vaj három Anna, vaj három Mári, ezek vizet vettek, – de ebbe a főzésbe nem, s csak aki tutta aztat csinyáni.

(Maga csinálta ezt Emerencia néni?)

Nem, csak hallottam.

(Hogy csinálták?)

A gyéreket, a megfőzést, hát! Hogy csinyáták? Tüzet tettek, odamentek a tűz elejibe, a gyéreket megmozdatták, megtakarították, karjára vette, mondta:

- Mit főz komámasszony?

- A babot.

Aszongya:

- Kövér legyen a fája, mint a zángyom bubája. Eztet így háromszor elmontuk. S imádkoztak, ennyi volt az orvossága.

(Milyen imádságot?) Miatyánk, Üdvezlet, igen." (1973).

"Asszonyák, hogy beteg az a gyerek, megigészték, megnézte rossz szem, egyik. A másik azt mondja,

- Hocc ide, én elfújom a fejit.

- Hát, hogy fújod el a fejit?

- Adja ide.

Elvette azt a gyereket s megnyalta a gyerekeknek a homlokát, s azt mondja:

Szem megnézte, szü megszerette, ezer angyal vigasztalja meg, phü, phü, phü.

Igy csinyátunk mü, nem a szemit nyaltuk meg, hanem a homlokát.

(És kinék volt rossz szeme, azt miről lehetett megismerni?)

Hát ember es van, hogy a marhát úgy megnézte, hogy abba szemet nem vette (?), megdöglött. Olyan szeme vót, hogy szüből szerette-e meg, hát ejen es történt. Hát. De sok megjegyezte, hogy nem eresztette be még az istállóba es.

(Az ilyen embert?) Hát."

Vízvetés

"Deák Istvánhoz jártunk vizet vettetni. Kútból merítsen vizet, három szenet belévetünk, imádkozott, Miatyánkot, Üdvözetet.

Vaj olvastatok a fejire, vaj vizet vettetek, oszt valamelyik használt.

(Sírós volt a gyerek, mondták neki – egy asszonynak –) menjen el, vettessen egy kicsi vizet, mert reggelre meghal. Csak sír, csak sír, végül elment. (Azt mondta) elmegyek, vízvetetni. Odavan, merített egy köcsög vizet, béaraszzkodott a konyhába, a hótt szenet belevetette a vízbe, kipókálta a pólyájából..." (tréfás történet részlete).

"Ha valakit megigéztek:

szem megnézte,

szü megszerette,

és ezer angyal

vegye ki a lelket belüle." (Tréfás)

Itt már megjelenik a ráolvasó szöveg paródiája és a tréfás történet mutatja, hogy a kétkedés kikezdte a hagyományt. Méginkább látható ez BE. egyik leánya NA. elbeszéléséből:

"Megverték szemvel, megigiszték:

Szem megnézte, szü megszerette,
s ezer angyal vegye ki a lelket belőle.

Háromszor csinálták, s akkor így kézvel levették a gyerekek a betegségét. Akkor mi úgy hittük, na, most már meggyógyult. De szegény gyerek csakis asztán is olyan beteg volt. De mi úgy tudtuk, hogy most már meggyógyult, levettük kézvel a betegséget." (NA.)

Vízvetés

"A kisgyerek nagyon sírt éccaka, aszonnya az asszony hogy:

-Hajja-e, mennyen s vettessen vizet ennek a gyerekek, mert reggelre meghal.

- Aszonnya: ne félj nem hal meg.

- Hát, aszonnya, nem hagyja, hogy nyuguggyak.

De sír a gyerek, sír a gyerek. Kihorgya az anya, visszapókálja, hát csak sír a gyerek. Az ember nem vót mit tegyen: felkótt s elment. Egy köcsögöt a kezibe vett, avval elment. Aszonnya: menyek most vízvetetni. Az asszony a gyerekvel otthon maradt. Elment is, a hótt szeneket a vízbe beléhánta oda a köcsögbe, hát ameddig-addig, gondolta imár hazamehetek, elég rég elmentem.

- No, hazament, aszonnya: no, ne. Mosd meg azt a gyereket, imár ne rágd többet a filemet.

A gyereket az asszony össze-vissza mosogatta, fejecskejét, filecskejít, tenerecskejibe, lábacsakáját, mindenét megmosogatta. Attól a hideg víztől a gyerek elcsendesedett. Lássá-e, hajja-e aszonnya, két kezivel levette a gyerekről ezt a betegséget. S a hótt szeneket hanyigáta bele – se imádság se semmi s a gyerek meggyógyult reggelre." (1967.)

"Aztán vette vizet.

(Mire?) Így mondták neki, megigiszték, fájt a feje. Kicsi gyerek – azt mondták: rossz szem meglátta, megnézte: vizet kell vetni, beléhánta a szenet, hóttszenet a vízbe, kilencet. Kanalat elvették, valami rossz fakanál, s abból csinált szenet, megvette:

*Szem megnézte,
Szü megszerette,
Kék szem zöld szem...*

(mintha a folytatást elfeledte volna) – így mondták rea arra a zimádságot. Homlokát annak es megmosogatták, testyit, fejit megmosdatták, meg a gyereket. S inni es kellett belőle. (Nagyobb gyereket az edényből, kisebb gyereket a három ujjával.) (Megtörölték valamivel?) Nem, maga ruhacsakájával. (Megmaradt vizet) felöntötték egy kapusasra." (BE. AA) 1972.

"S a másik, a nevezetes nap a zúgy vót, hogy vizet vettek a – vót, tuggya-e – vótak fakalányok ennek előtte, rossz darabok, miféle fadarabok s abból tüzet tettek. Olyan szenek megmarattak. De mikor belévették a szenet, élve vót a szén a vízbe. Akkor imátkozott, a szenet beléhánta, s oszt ahogy beléhánta a három szenecskét, akkor azt

imádkozta újra: Miatyánk, Üdvezlégység Mária. Az es, ha hazavitte a vizet, megmosta kezecskéit, lábacskaikat, mejjit, minden, a gyerekek onattól nem sírt. Jó gyerekek lett belőle. Történt, hogy jó volt, s a másoknak nem. Így vót, hát. (És ezt mindig három ugyanolyan nevű asszonynak kellett csinálni?)

Igen. Egy név, mondjuk Mári, vaj Anna, vaj mi. Így vót." (1973.)

Igézés elleni imádság

(Kitől tanulta?) "Hát a zöregektől. Anyámtól. Keresztet vetnek, fejére (a betegnek):
Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében.

*Szem meglátta, szü megszerette,
szem meglátta, szü megszerette,
ezer angyal
s a boldogságos Szűz Mária
legyen vigasztalója!*

(Utána?)

Elmontak egy Miatyánkot, Üdvezletet, akkor keresztet vettek, megnyomogatt' a fejét, elcsapta.

(Hogy?)

Tuggya; még én azt se tudtam." (1973.)

Szemverés

*"Szem meglátta, szü megszerette
kék szem, ződ szem
ezer angyal vigasztajja meg!*

Akkor itt eltöpdöste és a fejét a nyelvvel megnyalja.

Csak ennyi.

(Mosdatni nem szokták olyankor?) Mozdatni nem. A mosztatás ammásik. Az onetés.

(Az hogy ment?)

A tálba vizet vettek, s ahogy a tálba vizet önt, az önt a kalánba megengedték, a zont. S akkor amíg a zon engedett, addig elimádkozik egy Miatyánkot, Üdvezlégység Máriát. Mikor az a zon(na) meg..., megalszik, jár a kalánba. Előbb is annak a betegnek béterítik a fejét egy kendővel. Akkor beleönti. Akkorát koccan, hogy a beteg...megijedt.

A Vilmos (fia) es próbálta: – Jaj, jaj! Kétségbe ejtetnek, kétségbe ejtetnek!

- S aztán akkor abb' a vízbe megmozsdassák a beteget.

(Mijét?)

Hát, hun mi járja. Hogy a...mondják azt a zimádságos vizet osztán hova öntik? Egy kapusásra, amik nem...olyan helyt nem jár. Met az imádságos víz. Ennyeket tuttunk, de elfelejtettünk sokat." (1973)

Az is látható, hogy a vízvetés és a mosztatás = onöntés cselekménye keveredik!

"A gyereket kicseréték, de hát, hogy ki-mi, azt nem tudom.

(Azt se, hogyan cserélték vissza?) Nem. Tuggya, akkor a zánya utána járt. Doktor, urusság, orvosság, osztán úgy. Hát ejenek, rövid imádságok."

Álommák

(Mostohaanyjáról mesél.)

"Azt az álommákot megfőzte, s a gyerekek adott s ő es kóstolgatta. Fűtta meg s úgy adta be a gyerekek. S fűtta meg, ...igen, de ő így eltalált aludni, hogy mikor kivirradott, akkor ebredett fë.

(Miből főzték?)

A nagy mákoknak a héjjából, há, csak úgy, mikor megszárad, beléteszik egy olyan kis kannába, vaj valamibe s azt megfőzik s attól. Oszt erre kikacagtuk.

(Férje közbeszól, mostanában rosszul alszik, neki is kéne belőle.)

- Keenek álommák?

- Egy jó kalánvá.

Én főztem vót magamnak, ott küjjel vótunk, ott beszélgettek, mondom, mig beszélgetnek, addig én bėjövök s egy kalánval béveszek belőle. Bé es vettem én. Lefeküdtem az ágyamba, egyszer hát szédül a fejem, s szédül a fejem, s jajajaj, s jajajaj, halok meg. Mit csinájak, s oszt úgy atta az Isten, hogy megsürűtt, osztán hányingerem lett, kihántam, oszt helyrejöttem. Osztán másnap mondtam, s kacagták "jó doktor vótál, te!" – megdoktoroltam magam."

Névcseré

"A szomszédunkban Csobot Gergely, az nem Gergely: Lőrinc a valódi (neve), – és olyan betegségbe vót, amikor kicsi vót, megszületett. Nem tudom megmondani, milyen betegségbe – és akkor arról aztot hagyták, hogy nem tudom milyen (nevű öreg-asszony), aki tudott olvasni, az elment és mondott rea és akkor azt a ruháját, amelyikbe vót – el kellett vinni, és ott folyt a Szucsáva víz felénk...és a nevit elcserélték. (A beteg nevé.) Most Gergő, de neki Lőrinc a neve eredetileg, az anyakönyvbe – és akkó Gergely lett.

(Antal Antal nevet!) Csak a ruháját kellett elvinni, amibe vót, belédobták a vízbe, de nem vót szabad hátranézni, hogy ne is lássa, hogy viszi a víz.

Igen, de aztat....imádsággal vitte bé, avvégett a vízbe.

(Milyen imádsággal?) Miatyánkka: hát semmi más. El kellett – aszondja – a vízbe belédobni, hogy a víz vigye el. (Háttal, hátrafelé bedobni, nem volt megszabva, melyik kézzel), csak nem vót szabad hátranézni.

(Akihez elvitték a ruháját), imádkozott rá (Antal Antal nevet!)

Örökké így mondta:

- Édes szívem, s ne félj szívem, s édes szívem – örökké úgy mondotta – öreg-asszon vót, imádságos. (Magyar asszony), bábaasszony vót." (B.E., A.A.)

D. ÁLLATOK BETEGSÉGEI

"Jószágot megcsíp valami

Annak más orvossága van. A bundzár ha megcsípi, vaj darázs, vaj mi, aztat meggyógyítják...izével..hogy híjják azt a zolajat?...Kenőcs...(Faolaj?) Nem faolaj. Én nem tudom, minek mongyák, elfelejtettem. Aval kenték meg aztán...lovat, tehenet, hát.

(Az a bundzár * micsoda?) Bogár, hát. Akkora bogár, ne. Bo(u)ndzár, úgy mondják neki.

(Az itt is van?) Vagyon, águsztusban, juliusba, abba a két hónapba vagyon."

Tehén (borjú) tetvessége

"Abba belészórtuk, így a, de aztán tuggya én, hogy kijöttem, itt egyebet tanultam volt én. Egy kisbornyúnk úgy megtetvesedett, vót, hogy vót belédöglőve. Szalántán volt ez, mit akarok mondani, ott paciltuk. Hát...Isten, jelentsd meg, hogy mit tudjak csinyáni: se patika, se bót, semmi, hát belédöglük a kis borjú. Egyszer – gondolom én, magamban vót – egy öreg embernél laktunk, 83 éves vót – a dohánt lefosztotta s a porját ésszetette s mikor rászorult, ésszevágta s elpipálta a pipájába. Hát én azt a dohánkórót elvettem, s megfőztem egy olyan edénybe, akit nem használtuk ételnek. S én aztat belétőttem tudja – igazán mondom – egy rossz kulacsba s odatettem a melegbe a spórhet mellé, 3 nap megérletem, s az olyan lett, hogy – mejejt mondjak? – mint a bor, olyan színe, megfestette az a tubák a vizet.

(De бүdös volt az, nem?) Szagja vót, dohányszagja, nem más бүze vót. Dohányszaga vót. Én egyszer megmostam tudja azt a kis bornyút, mintha leseperték volna. Se szőrinek nem ártott, semminek se. De azelőtt mit csináltunk? Elmentünk a patikába s vettünk kényesőt. Azt maga nem ismeri, a kényesőt. Fejér, igen, de ha leesett a földre, azt nem tudta felszedni (gurult széjjel) annak úgy mondtuk kényeső.

Akkor belétettük újból aztat egy olyan edénybe, akit nem használtunk, s tettünk rea avas zsírt tudja, aki olyan...szokott megavasodni, azt nem használtuk, s avval úgy összegyúrtuk a kezünkkel, úgy összegyúrtuk, hogy az a kényeső úgy elment, hogy csak cikkecske fémllett a zsír közt. Akkor abból a kócból, csepükócból sirítettünk egy jó vastag madzagot, s aztat belétettük s reáhúztuk azt a zsírt, jól dolgoztunk vele. Igen, de félős vót, mert egyik marha a másikat elérte, azt mondták, megdöglük tölle. Evvel is veszesztettük mi a tehent.

(Evvel bekenték?) Hallja, hogy azt a madzagot, oszt avval a nyaka közt, azon a marja tetejin ott es megdürüszölgöttük, de ahol erős, nem mertük, úgy es veszesztettük. De hát nem sokat iséltünk mű avval, utána ügyeltünk s akkor nem tetvesedett meg, mert a marhának es, ha jó életje van, akkor nem tetvesedik meg, hát."

Likaskő

"Vagyon olyan kő, hogy likas. Asztat háltam. Likas kő, van ilyen is.

(Azt mire használják?)

Mikor a tehen nagy tályogval bornyúzik meg s nagy a tögye, nem ereszti a kisbornyút oda, avval megnyomogatták, még imádkosztak reá, akkor arra keresztülfejték rajta, a likas kőn. S még azon a gyűrűn, akibe megesküdt, szentélt gyűrű, úgy mondjuk annak. (Az asszony feji a saját gyűrűjén át.) De én nem hallottam a kigyókővekről, (csak) ez a likaskő. (Milyen alakú volt az a likaskő?) Nem volt nagy, s olyan lapos forma volt egyik vége, s vót egy olyan lik rajta, mint az ujjam, keresztülment vóna (szabályos lyuk volt?). Olyan bizony, szabályos lik volt.

(Maguknak is van ilyen?) Most nincsen, de vót. Vót bizon, hát. Mondtuk a nyomásnak: porond. Folyóvíz (mellett). Az a szép köves volt, s ott lehetett kapni. De

* A MNyA (646) adata szerint bonzár = cserebogár (Magyarnemegye, Beszterce-Naszód vm.); bunzár, brunzár u.a. (Vajdakamarás, Kolozs m.) Figyelembe veendő még a binzój = katicabogár, bungoj = cserebogár és binzár = darázs sorozat is (= Zsemlyei János: A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai, Bukarest, 1979. p. 31.). Wichman csángó szótára nem ismeri. A hadikfalvi adat cserebogárral azonosítása két okból kérdéses: a cserebogarat u. ezen a néven ismerik, az nem csípi a jószágot és nem július-augusztus az ideje. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai, Bp. 1969. szerint bondár = dongó, darázs.

nem mindenkor lehetett, csak valami történt – mondom, nekem vót. (Kölcsön is adta, ha kellett?)

Hát mért ne, aki elkérte, ha kellett. Az ember egyik a másat ha megboldogítsa, s tethet jót, hát akkor (mért ne tegye). Voltak szívalakú kövek is.

(És azzal mit csináltak?) Gyönyörködtek a gyerekek és játéknak használták. Találunk nagyon sokféle követ – a víz azt hozta...fehér követ, teljes fehér volt, mint a hó, a másik szürke, piros." (1967. I. 20.)

"A tehennek a tályogjára úgy mondtuk, hogy – mondjuk – keresztet vettünk. Mondjuk:

*Tíz, tízből elveszünk egyet, marad kilenc,
kilencből elveszünk egyet, marad nyóc,
nyócból leveszünk egyet marad hét,
hétből elveszünk egyet, marad hat,
hatból elveszünk egyet, marad öt,
ötből elveszünk egyet, marad négy,
négyből elveszünk egyet, marad három,
háromból elveszünk egyet, marad kettő,
kettőből elveszünk egyet, marad semmi.*

S akkor így elkötöttük. Így izéltünk mink, így gyógyítottunk." (1967. II.7.)

"Azt mondtottuk:

<i>Tíz, tízből egyet elveszünk, marad</i>	<i>kilenc,</i>
<i>kilencből elveszünk egyet, marad</i>	<i>nyolc,</i>
<i>nyolcból elveszünk egyet, marad</i>	<i>hét,</i>
<i>hétből elveszünk egyet, marad</i>	<i>hat,</i>
<i>hatból elveszünk egyet, marad</i>	<i>öt,</i>
<i>ötből elveszünk egyet, marad</i>	<i>négy,</i>
<i>négyből elveszünk egyet, marad</i>	<i>három,</i>
<i>háromból elveszünk egyet, marad</i>	<i>kettő,</i>
<i>kettőből elveszünk egyet, marad</i>	<i>egy,</i>
<i>az egyből elveszünk egyet, marad</i>	<i>semmi.</i>

E' volt a likaskő, a tehen tőgyit megnyomogattuk. Evvel gyógyították. De itt nincs. Itt nem fétik annyira a tehent. (Neki volt.) Aztán tudja, még megszenteltették a régi öregek, mikor kókonyát szenteltek, husétba! Belétették oda a kosárba (a pap tudta nélkül). E' vót, de hát itt nincs. (A ráolvasást a tehen tőgye nyomogatása közben mondták.) Azon a lukon kellett átfejni a tejet, igen, előre három cseppet. Odatartotta (a követ) a három cseppet, hogy azon a likon folyjon át, (mindegyik csecsibül?) Nem tudom." (BE., AA.) 1972.

Tehén tályog füstölése szentelt gyertyával és szentelt pimpóval ld. szent Antal tüzénél. (1967.)

Birka körömbetegsége

(És ha a körmivel volt valami baj?) "Arra tötöttek forró zsírt, oda rá. Egy kanállal megmelegítették, s a birka feküdt, oda reatétették, s úgy. Szarvasmarhának és háltam, mikor a körme fáj, a körme közti tőteni forró zsírt. (Disznózsírt?) Hát!

Veszettség, veszett kutya ld. ezen címszó alatt, belső betegségeknél!

E. ÉLETFORDULÓKHOZ, ÜNNEPEKHEZ KÖTÖTT GYÓGYÍTÁSOK

Életfordulókhoz, ünnepekhez kötődő megelőző-gyógyító szokás aránylag kevés van: aprószentek napját, szent György napját (1. gusa) és az un. szentgyörgyközbeli vaját (1. seb) már említettem, a naplement és napfeljött közötti időszak szerepét is láttuk (dagadás elleni orvosság), s ez utóbbi szerepel a nagypénteki betegséget megelőző hagyományokban is. BE. nem bábáskodott. A terhesség-, születés-, gyermekágygal kapcsolatos ismeretei a hétgyermekes asszony tapasztalatából, megfigyeléseiből származnak.

"Suprikálni

eljártak a lányokhoz, már reggel öt órakor mentek, a lányt az ágyból lehúzták. Fából csináltak annyi vastag vesszőt, amennyi kellett, tűzön megmelegítették.

...Aprószentek, Dávid

(...) jó egészséggel viseld az új esztendőt.

Jól megtisztelték őket, borral, pálinkával.

Tréfásan így is mondták:

Egészséggé, kevélységgé viseld az új

esztendőt, – de az már kálvinista módra volt."

Nagypénteki fürdés

"Nagypénteken napfeljötté előtt, hajnalba elmentünk a nagy vízre feredni. A Szucsáva volt nálunk. Keresztül a vasúton s belé a vízbe. Megferedtünk tetőtől talpig. (Nem ruhástól), levetkőztünk. Nem laktunk messze, ott laktunk a szomszédba. Olyan megfagyva futtunk haza, hogy bé a dunna alá. Bébujtunk, lefeküdtünk az ágyba. Aszondották, hogy semmiféle betegség, pattanás nem lesz" (azon, aki megfürdik nagypénteken).

Nagypéntek

"A vallást tartottuk. Elmentünk a templomba. S ki tett (tüzet) s ki nem, mise előtt. Máshelyt olyanok a réformátosok, hogy ott még tüzet se tesznek, még a zsidó vallásnál es még tüzet se tesznek. De a mi vallásunk olyan volt: elmentünk a templomba, s akkor aztán dógoztunk.

Nagypénteken kerestek fehér kukuricát, pattantottak, kókist, akkor nem ettünk húst, nem ettünk semmi főttet. S akkor avval dógoztak."

Születendő gyerek neme

"A testállásáról, hogy melyen volt a testye. A másik még másképpen. Így, ejen vót, a beszéd. Testállásáról megmondta. Mit az Isten adott, a 'vót'..."

Burokban született

"Olyan vót, olyant hallottam, hogy még a gyerek meg es nyuvadott, ha nem ügyeltek, ha a bába nem ügyelt.

(És akkor azzal mit kellett csinálni?) A gyerekvel? (A burokkal!) Elment a többivel, s avval annyi. (És arra mit mondtak, hogy szerencsés lesz az a gyerek, aki burokban született?)

Ha meghótt a gyerek, akkor busútak."

Köldökellátás

Haskötőcskével megkötötték, addig volt rajta, amíg leesett, fürösztővízzel kiöntötték. A haskötőt megszorították, arra ügyeltek, hogy a gyerek mindig egyformán egyen. Köldökcsontot nem tettek el. Fürösztővízbe nem tettek semmit. A fürösztővizet "sas tövibe" vagy a kert szegibe öntötték. Naplemente után is ki lehetett önteni.

Gyermekágy, bába teendői

"Amilyen egészsége volt – 2 hétig, vaj háromig, hát. (A gyereket) eccer-keccer megferesztette s jó volt. Elmúlt 4-5 hetes is, akkor elment a templomba. Ennekelőtte (addig) nem mentek (utcára, udvarra), de most nem.....tartani. Valamikor ezt mondták: nehogy átlépje a mezsgyét, beteg lesz, ha átmegy a szomszédba, átszól s elég. Isten mentsen nem vót szabad. Ennekelőtte ezek megtartottak mindent, a régi öregek: de most imár..." (B.E., A.A.)

"Még olyan es vót, hogy belé es fút. Vót olyan természete, úgy megnészte, hogy úgy megkévánta, hogy vaj a gyerek elment. Hát. Azt a másik: meg olyan es vót, hogy bément, mondjuk, ő ment oda, de nem tudta, bent mit csinálnak. Benn ittak vaj mi, akkor hamar kapta az éveget s eldugta azt az éveget. S mi lett annak? **Kibomlott a mejje.**

(Az mi, hogy kibomlott a mejje?)

Hát kibomlott, seb lett belőle: seb lett egészen a mejje.

(S avval mit lehetett csinálni?)

Bizony kellett kénlódni, amíg meggyógyult, jó sokat.

(Mivel doktorolták?)

Isten tudja, mitekkel, amivel az ember gondolta, tanyította, ahhoz minden kellett, hogy gyógyítsák, hogy meggyógyuljon. Mert az olyan vót, hogy – mondjuk – nem olyan seb vót, hogy valami ragadványos, vaj mi, hanem e' csak felhólyagzott, s kibomlott, s akkor kellett kénlódni belőle.

(S az fájt?)

Hát hogyne. A mejjet mindenféle éri, mondjuk."

"Urusolták, mert az olyan vót, mint egy gombocska benne, a csicsibe. Aztán feresztgette az anyja szappannal húzogatta, mosogatta, akkor elmúlt. Zsuzsimnak, – akkora lánka vót, hogy mikor született 3 kila vót. Most es nagy, csak most beteges az es, mint én. Hát...kőhöz legyen mérve, neki itt olyan vót, olyan lett, mintha lett volna egy seb, s az a seb meggyógyult s így ráncosan megmaradott. Az. Hát, hogy lehet s hogy lehet? Egyszer mi lett belőle? Lett olyan mint egy kukoricaszem. Egyszer az történt vele, hogy- mint, hol került ő doktorkézbe, azt mondtotta, hát ez miféle magának? Aszongya, így fukosik a bőr alatt: el-vissza. Azt mondtá, ezt nem szabad megnézni, ezt meg kell operálni. S megoperálták s kivették belőle."

ORVOSSÁGOK

Mint említettem, 1941-ig Hadikfalván nem, csak a közeli városok valamelyikében volt patika. Nyilván ezért maradt meg egyes patikaszerke nevé németes formában (gájc, ispart, stb.).

"A patikába es nekünk úgy vót. Mi nem mentünk a doktorhoz receptet venni: elmentünk a patikába s vettünk. Adtak.

(Maguk mondták meg, hogy mit kérnek?)

Igen. Mondtuk a...hogyes mondtuk? a németet, hogy es híjják? németnek, hogy mongyák? Elfelejtettem..."

A különféle orvosságokban, gyógymódokban 26 féle növény, a szentelt koszoróban lévő "burjánok" és tágabb értelemben a bor szerepelnek. (Ezeket ld. a mutatóban.)

Az állati eredetű orvosságok száma viszont az országosnál nagyobb, 24 féle:

birkaflaggyú
cserebogár
disznóepe
fehér kutyaszar
kancatej
kígyóbőr
kígyózsír
kutyaszőr
lószar
méhviasz
nyúlháj
punkháló
szalonna
szentgyörközbeli vaj
tej édes-
 aludt-
tojás fehérje
vaj
vérszipó
vakhöncsök szíve
zsír avas -
 égetett -
 gyenge – ocska

Az egyszerű, háztartásban előforduló kémiai anyagok száma is eléggé nagy (15 féle:)

ablakizzadság
büdöskő
cukor
ecet
faolaj
hideg víz
kámfor
kékkő
kényeső
ojtott mész

pálinka
szappan
tinta
timén
választóvíz

*A gyűjtés nehéz, de szép munkájában segítő társaim voltak: **

BE Nagy Pálné, Balog Emerencia *1889 +1975.XII.24.

NP férje Nagy Pál +1970

gyermekeik:

NM Miklós Ferencné, Nagy Mária *1921

NV Nagy Vilmos *1923 +1977

NZs Antal Antalné, Nagy Zsuzsi *1925 +1980

NA Csobolya Lázárné,
Nagy Apolló *1927

menyük

AK Nagy Vilmosné,
Antal Katalin *1924

vejeik:

AA Antal Antal *1916 +1988

(AK elsőfokú unokatestvére)

CsL Csobolya Lázár

unokáik:

Nagy Ferenc

Nagy Vilmos

Gergics Istvánné, Nagy Mária +1983

unokamenyük

JI Nagy Ferencné, Jámbor Irén

NG Miklós Lajosné, Nagy Gizella *1922

KB Dárdai Gergelyné, Kovács Bori *1903

MA Csobot Gergelyné, Mószin Anna *1901

IB Csiki Mihályné, Illés Bregita *1897

PF Pál Fábiónné, Lovász Trézsi * ?

SZJ Szabó János *1892

SR Szabó Jánosné, Sánta Rozál *1900

LT Farkas Boldizsárné, Lukács Preszti *1898

JE Antal Józsefné, Jakab Eszter *1922

BA Lovász Boldizsárné Brét(y)ik Anna *1902 + 1988

SZA Szabó Antal *1929

PE Pál Erzsébet * ?

* = születése éve

+ = elhalálozás éve

SZÓJEGYZÉK

(A szövegben előforduló ritkább és nehezebben érthető szavak magyarázata)

dürüszöl	dörgöl
ejen	ilyen
éveg	üveg
fácsa	2 kat. hold
fészi	fejsze
gájc	szesz kivonat, orvosság
gyékecske	gyíkocska
háltam	hallottam
hiu	padlás
hosszúró fazok	cserépfazék
ispir(t)	1. gájc, kb. azonos
kapni	találni
kehé	kehely
kókonya	husvétii étel, tojás
levél	nyomtatott szöveg, ponyvairat
megjön, megtér	megjavul, gyógyul
onnattóte	onnantól (fogva)
ostrom	vad, indulatos
pacil	csinál, dolgozik, bajlódik
pókál	pólyál, bebugyolál
ruva	ruha
sas, kapu-	oszlop, kapuféla
sárigság	sárgaság
sírít	sodor
tímén(y)	tömjén
orosság, urusság	orvosság
vakhöncsök	vakond
vasszar	salak
vizít	megvizez

MUTATÓ

A, Á

ablakizzadság 11, 138
agos 129
almabüzü 126
aludttej 117
anyajegy 118
aprókamilla 126
Aprószentek 136
avas zsír 134
álommák 133, 136
árpa 105, 120

B

bábaasszony 103, 104, 122, 123,
133, 136
- teendői 137
bánat 128
bárányhimlő 97
benzin 124
berebura pálinka 125
birka fagygyú 117
birka körömbetegsége 135
bodza (fa) 121
gyalog- 121
nagy- 121
bor 127
borbély 104, 112
boszorkány 129
bundzár
csípésc 133
burokban született 136
büdöskő 116, 138

C, Cs

cékla 110
veres-, vörös- 110, 111
zsidós 111
cukor 112, 138
csepükőc 134
cseresznyepaprika 122
cserebogár 125, 135, 138

csipkerózsza 113
csontja fáj 121
csonttörés 123
csuma 109, 126
csutika hamu 116

D

dagadás 106, 114, 127, 136
denatura szesz 122
dereka fáj 123
disznó
-epe 117, 138
-zsír 116, 119, 135
dohány 97, 106, 118, 134
doktorol, doktoroz 104, 118,
129, 133

E, É

ecet 124, 138
egérfarkú fű 104, 119
elereszkedik 126
elköltöz 135
elfujja a fejét 130
elköpdős 107, 121, 130, 132
elmebeteg 128
epe
disznó- 117
égetett zsír 119, 138
égés 117, 118
éjjeli csattanás 104, 110, 113
élhetetlen gyerek 129

F

fagyás 117
falatka 124
faolaj 118, 133
fájás 107
fáldalom 111
fáklya 119
fehér kutyaszar 111, 138
fehér tulipánt 113

feje fáj (Szent Antal tüze) 113
feje fáj 98, 103, 124, 127, 131
fejtetű 118
fekete nadály 104, 123
feketesárgács 125
fenekes kelés 110
fenyőbors 127
ficam 103, 122, 123
? filikemnes 107
fogfájás 120
foghúzás 120
fokhagyma 117, 121, 126
föd(i) zsír 113
főtelen puliszka (málé) 107, 110
főzés (agos gyereké) 129
fülfájás 121
fürdés
nagypénteki 136
füstöl 103, 114, 119, 120, 128, 135

G, Gy

gaz 98
gáje
kámfor- 123
szalamia 123
gájeurusság 123
gilka 113, 124
gombamérgezés 125
göbbec pohár 124
gusa 110, 113, 136
belső 103
gyalog bodza 121, 123
gyenge zsírocscsa 116
gyermekágy 110, 137
gyertya
szentelt- 103, 114
gyík 110
gyűrű 134

H

hagyma 97, 110, 112

hagymáz 126
halóing 128
hmu
 csutika- 116
harangozó 104,125
haskötő 137
háta fáj 124
hideg
 -rázás 125
 -et hányja 125
hideg víz 127,131,138
himlő 116,121
 hólyagos- 97,116
hótt szén 130,131
hurut 124

I

igézés 105,109,130,132
igéző 104
ír104

J

jesztés 128

K

kamilla 126
kancatej 118,138
kapusás 131,132,137
kámfor 122
 -gáje 123
káposztalevél 117
kehé(=kehely) 104,120,140
kélés 104,111,112,113
 -gyükere 110
keménymag 127
kenés 103,123
kékkő 116,138
kényeső 134,138
kézzel veszi a betegséget
107,124,131
kibomlik a mejje 137
kicsérült gyerek 132
kicsikkan 121
kígyóbőr 119,138

kígyócsipés 119
kígyózsír 119
kolera 126
kovács 104,110
kő 107,111,134,135
kőhöz legyén mérve 137
köldökellátás 137
körme lemaradt 119
körömbetegsége
 birka -e 135
 marha -e 135
kőrőzsa 121
kört 125
kucorodik
 lába- 122
kucsma 107,113
kukoricaliszt 124
kutyacska 127
kutyaharapás 118,119
kutyá
 fehér -szar 111,138
 -szór 119,127,128,138
 -tej 117,118

L

lábát fájtatja 122
leveszi a betegséget 124,131
likaskő
 imádsága 134,135
liliomvirág 121
lószar 125

M

marhakörömbetegsége 135
mastitis neonatorum 129
mákgubó 133
málé
 főtelen 107,110
megdagad 113,123,127
megigéz 104,109,130,131
megijedt 128
megkel a melle 104
megkerekít 111
megkíván (terhes) 137

megkövesedik a tej 104
megkucorodik a keze, lába 122
megnyom 107,112,115,134
megönt 103,105,127
megtér, -ít 107,140
megver szemmel 109
meggyfaág 127
mejje kibomlik 137
meleg víz 112
megyét átlépni 137
mehviasz 104,112,138
mész
 ojtott 116,138
mosdatás 131,132

N,Ny

nagy bodza 121
Nagypéntek
 -i fürdés 136
nagymaringy 106,111,113
névcsere 133
nyillalás 125
nyúlháj 111,138

O,Ö

olaj 118
ólomöntés 127
olvasás 115,130,133
ónöntés 103,105,128,
orbánc 113,114
orrát reá fűjja 118
orrvérzés 124
öngyilkos 128
ördög 128
övsömőreg 117

P

pattanás 136
pálinka 113,117,120,121,122,125,
126,138
berebura - 125
- meggyullad benne 125
mérgezés 126

párferedő 122
pimpó
szentelt - 114,135
pohárvetés 125
pokolszökés 110,113
puliszka
főtelen - 107,110
punkháló 119

R

rehuma 105,121,122
rossz
- szem 130,131
- szél érte 126
- vér 123
ruháját vízzel elvitetni 133
rüh (l. var.) 116

S

salak (l. vasszar) 122
sas (l. kapusas) 131,132,137
savanyító anya 104,122,123
savanyú korpa 122
sárga föld 127
sárigság 104,125,128
fekete - 125
ujszülöttkori - 128
seb 137
égett - 117,118
roncsolt - 119
vágott - 119
sertésszemölcs 118
skarlatin 98
só 117,125
sör 127
suprikálás 136

Sz

szalamiagájc 123
szalonna 119
szappan 103,104,112,113,121,
123,128,137,139

szánka 104
szent
Antal tüze 103,13,114,124
-elt gyertya 103,114,135
-elt gyűrű 134
-elt pimpó 114,135
György napja 119,136
-györgybéka 110
-györgyközei vaj

119,136,138
szem
-e fénye 97
-ébe esett 103,121
-fájás 121
-üveg 121
-vel verés 109,131,132

szepelő 118
szél érte 126
szépasszonyok 108,109,129
- köpküdése
- megszojtatják 129
szikraszökés 110,113
szóló nyelv 126
születendő gyerek neme 136

T, Ty

tályog 103,114,134,135
tej
aludt - 117,138
édes 124,125,126,138
tejfél 118
tejfog 120
tengeri hagyma 112,127
tetves
- borjú 134
- kéz 119

timén (=tömjén) 120
tinta 117,139
tojás fehérje 104,112,138
torka fáj 111,124
torma
- gyükere 123,124,

- ispiert 123
torokgyík 126
trágyalé 125
tulipánt virágja 113,121
tüdőbaj 97
tyúkszem 118
- szemölcs 118

U

ujszülöttek emlígyulladása 129
utílapu 112

V

vadalma 118
vaj
- vízbe veretlen 118
vakbele elfakad 125
vakhöncsök szíve 107,119,138
vakság 121
vaktetű (=fagyás) 117
var (=rüh) 116
varzsír 116
vasszar (=salak) 122,140
választóvíz 118,139
vászonzadság 121
veres posztó 103
veszett kutya 109,127
vérhas 126
vérszopó 123
ló - 123
viaszgyertya 103,114
vizer 124
vízvetés 103,130,131,132
vörös cékla 110,111

Z, Zs

zsidós cékla 111
zsír 111,113,116,119
égetett - 119,138
forró 135

PÁLNÉ NAGY, EMERENCIA BALOG - DIE HEILFRAU VON HADIKFALVA (GARA)

Tamás Grynaeus

Sie wurde in der Bukowina, in Hadikfalva geboren, lebte dort bis 1941. Nach schweren Schicksalsjahren der bukowiner Szekler hat sich Pálné Nagy, Emerencia Balog (1889-1975) mit ihrer Familie in Gara im Bezirk Bács niedergelassen. Ich lege ihr Heilwissen und ihre Aktivitäten aufgrund langjähriger Sammlungen dar. Nach der Charakterisierung der Umgebung von Hadikfalva und Gara, der Familie und ihrer Heilpersönlichkeit, stelle ich die andere Heiler des alten und des neuen Zuhauses, die Wissenquellen von Pálné Nagy und die "Unheilbringer" vor. Im ausführlichen Teil die Charakteristiken der einzelnen Krankheiten, traditionelle Heilmethoden, Behandlungen sind nach äusseren-, Zahn-, Augen-, Knochen- und Gelenkkrankheiten, innere Krankheiten und Kinderkrankheiten gruppiert.

Nach Heilverfahren verbunden mit Wendepunkten des Lebens, oder mit Feiertagen folgt zur Erleichterung der Information eine Aufzeichnung über die Arzneien und die Krankheiten.

Csongrádi cseregyerekek és cserelegények

SZÜCS JUDIT

(Csongrád, Tari László Múzeum)

A Kárpát-medencében különböző anyanyelvű családok gyermekeinek cseréje nyelvtanulás céljából már a XVI. századtól szokásban volt.¹ A XIX. században már nemcsak földbirtokos és polgár, hanem iparos és paraszt családok is "kicserélték" gyermekeiket, hogy ezzel is megteremtsék számukra idegen nyelv anyanyelvi környezetben történő tanulását. Az értelmező szótár Jókai Mórtól veszi példamondatát. Őt apja 10-12 évesen 1935-37-es években Pozsonyba, Zsigmondy Sámuel nevű liceumi tanárhoz adta német szóra.²

A Csongrádról Pestre került Makai László házitanítóként cserét szervezett kenyéradó gazdája, a Richter nevű iparos és Tóth István csongrádi jegyző között 1835-ben. Az iparos kislánya ment magyar szóra az alföldi városba, Tóth Sándor pedig német szóra Pestre. Ő később Pesten maradvá segédként dolgozott egy Siebrech nevű pesti kereskedőnél.³ Tehát a cseregyermekként tanult német nyelv az ipar elsajátításának feltétele lett.

Tehát a XIX. század első felében csere nemcsak a dunántúli városok, hanem Pest és egy alföldi település között is kialakulhatott.

A XIX-XX. századi paraszt és iparos cserékre az ország több részéből van példa. Az Alföldről, Zsadányból román anyanyelvű területre mentek gazdalegények, Nyíregyháza környéki szlovák gazdák hajdúnánási magyar gazdákhöz küldték fiaikat tanulni.⁴ Az Alföld és a Szepesség között a kereskedelem révén kialakult kapcsolat közismert. Arad megyei és szegedi cserékre is vannak adatok.⁵

A felvidéki magyar-szlovák gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat szintén a gyermekcserével biztosított nyelvtanulás erősítette.⁶ A gömöri Túróc-völgyi szlovák és magyar faluk közötti cserével a lányok és fiúk nemcsak a nyelvet, hanem dalokat és szokásokat is megtanultak.⁷

¹ Kósa László 1986. 175-181., Paládi-Kovács Attila 1988. 147., Ács Zoltán 1984. 204.

² A magyar nyelv értelmező szótára 1978. I. 873., Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. V. 1897. 539.

³ Barta László 1989. 167., Kovács István 1981. 384. A Barta-közölte csongrádi adathoz hasonló 1861-ből.

⁴ Nagy Gyula 1965. 610-612., Ács Zoltán 1984. 204.

⁵ Kósa László 1986. 177., Bálint Sándor 1957. II. 196. A német szócikk. A Szögedi nemzet kötetében nincs adat. Juhász Antal Bálint Sándorra hivatkozott szóbeli adata. Somogyi Gyula 1912. 368. Erre az adatra Kósa László hívta fel a figyelmemet.

⁶ Paládi Kovács Attila 1988. 146-155.

⁷ Újváry Zoltán 1977. 125.

Észak-Mecsek Bányavidéken a magyarok és a németek között, a Káli-medence magyarjai és az Órség német anyanyelvű termelő-kereskedő rétegei között is élt a gyermekek cseréjének szokása.⁸

A csongrádi családok ifjabb generációja számára a csere két életkori szakaszhoz kötődött. Az elemi iskolás korú csere a felnövekvő gyermeknek az idegennyelvi környezetben történő nyelvtanulását szolgálta. Emellett az otthonitól eltérő kultúra, szokásrend megismerését is jelentette. A legénykori csere főként az otthoninál fejlettebb gazdálkodási módok megismerésére adott alkalmat.

Ormos Lajos 1908-as születésüként az I. világháború alatt lett cseregyerek. Így emlékszik erre: "Közbejött az első világháború és nagyapámnak minden fiját, minden vejit elvitték katonának. Így az én apámat is. Ott marattak az asszonyok, egy csomó gyerekkel mindégük. Erre mit csinált öregapám? Lélevezelte a svábokkal a Bánátba. Odavitte az unokákat, engémet is. Lévítt bennünket Bánátba, Jánosföldre. Zsombolya alá, Temesvártól hetven kilométerre délre. Elhelyezett házakná. Onnat összeszette a sváb gyerekeket. Itt az Iskola ucca tíz szám alatt rendezett egy kollégiumot. Azok itt jártak polgáriba. Mi még ott jártunk iskolába. Ott végeztem el az elemi. És egyúttal megtanultunk németül."

1915-18 között Ormos (korábban Ornyik) Lajoson kívül testvére, Ornyik Sándor, unokatestvére, Forgó István, Forgó Viktorka (nem rokon), Berkes Mihály, Bodor Emma, Fekete János, Oláh György (ők mind gazdálkodók gyermekei), Pintér László (aki takaréktári pénztáros fia) laktak kint. Oláh Ferenc 1918-19-ben került ki, ő a következő névsort állította össze: Ormos Lajos, Svettye Sándor, Gózon Imre (apja főmolnár) és négy Oláh fiú, unokatestvérek: György, Imre, Ferenc és János.

Az 1909-ben született Oláh Ferenc saját kintlétét tovább pontosította: egy évet második osztályosként Jánosföldön (légvonalban 120-130 km-re Csongrádtól) töltött 1916-17-ben, ekkor Guth Miklósnál, cseretestvére szüleinél lakott. A következő tanévet harmadik osztályosként Zsombolyán végezte. Az utóbbi településen Szabó Istvánnal, egy unokatestvérével dr. Galgonya Károly bankigazgatónál laktak. Itt "még tanulni köllött zongorázni is". Az igényes ellátásért pénzben vagy természetben fizethettek, az őket fogadó család ezzel feltehetően a Pesten egyetemre járó fiát segítette.

Oláh György is elmondta, hogy lett cseregyerek: "Apám katona vót, segédcsendőr. Katonaszökevényt kísért Nagybecskerekre. A nagybecskereki vonalon van Jánosföld. Akkor találkozott az apám Guth Jánossal, akinek az idősebb fia már itt tanult polgáriban. Az lakott az Iskola uccában Forgó László bácsinál. Az öccse (az idősebb Guth fiúnak), János, Hanzi, annak kerestek helyet. A vonatra várva borozgattak (ti. a két apa), közben édesapám arra gondolt, hogy engem elküldenek tanulni. Ezérkilencszáz-tizenhétbe vót ez, júniusban. Mégégyeztek. Kisasszony napján jött értem a sváb muttér. Már akkor a Hanzit is hozták hozzánk, a bátyja mént Forgóékhoz. Hanzi egy évet sē tanult, mindig kiszökött a tanyára. Hazavitték. Év végén már komenciót adott apám Hanzi apjának. Második évbe az apa testvérjühön, Guth Mátyáshoz kerültem. Annak a fija itt járt polgáriba." Oláh György és Gózon Imre 1919-ig maradtak.

Ormos Lajos és Ornyik Sándor nagyapja, Forgó G. László és az Oláh fiúk nagyapja, Oláh Gergely is többszáz holdas gazda volt. (Mindkét esetben a három generációt magába foglaló nagycsalád vagyonszövetségben élt.) A cseregyerekek névsorában sze-replő gazdálkodókat 40-60 hold föld tulajdonosaiként tartották számon.

⁸ Andrásfalvy Bertalan 1972. 128., Csoma Zsigmond 1988. 156-160.

A Pintér családban az apa mesterségét vándorút során megismerő iparos volt. Tehát maga is "világot járt", idegen kultúra és nyelv megismerését gyermekei számára is fontosnak tartotta. Gyermekei közül három lány még az első világháború előtt Jánosföldre, egy jómódú, Kifer nevű, német parasztszaládhhoz került. (A fiatalabb fiúk a háború után már nem élhettek ezzel a lehetőséggel.) Pintér Julianna a háborút követő időszakban másfél évig még kint maradt a Kifer családnál (Pintér Ferenc).

A német ajkú parasztszaládban élő iparoslány is hasznos dolgokat tanulhatott. Egy, a hazaitól eltérő kultúra háztartásvezetési szokásait, melyek mintaként szolgálhattak a fiatal lánynak. Ezeket további életében jól hasznosíthatta. (Csak általános következtetésekre szorítkozhatom, mert már nem beszélhettem vele.)

Az Ornyik (Ormos) Lajost befogadó családról, Krierékről maradt fénykép, és tudunk néhány közelebbi adatot. A családfő 1915 és 1918 között a fronton volt, az anya, a mutter két kamasz lányával dolgozott a gazdaságban, a képen szereplő fiú, "Vili" Csongrádon tanult. (Ünnepi látogatásra hazaérkezve készült a fénykép. 1. sz. fotó)

A megkérdezett, még életben talált cseregyerekek elérzékenyülve emlékeztek a sváb, idegen környezetben eltöltött 1-2-3 évre. De Ormos Lajos nem felejtette el az első napot, amelyet a többiek is hasonlóképpen élhettek meg, vívhatták ki a másság jogát, sváb környezetben magyar voltuk elismertetését: "Mikor első nap fölvittek az iskolába, mentem haza, azonnal közrefogtak és félreérthetetlenül csúfoltak (ti. a helybeli sváb gyerekek). Lőakasztottam a táskám, szétvertem a gyerekekén. A karomban vittem haza a könyveket, de mégvót a tekintélyem."

A 6-12 magyar gyerekek össze kellett tartani, de a házigazdákkal, a sváb gyerekekkel is kapcsolatot kellett kialakítani. Oláh György a falun kívüli játéokra, a métázásra emlékszik.

Jánosföld, ez a bánási, a helyi szóhasználatban "bánáti", Torontál megyei sváb falu az Osztrák-Magyar Monarchia területén, a Temesvártól Zombolyán át Párdányig tartó vasúti szárnyvonalon feküdt. Napjainkban, az I. majd a II. világháború után kialakult helyzetben a román-jugoszláv határon, Románia területén Jonel néven szerepel. (A szárnyvonal időközben megszűnt.) A falu a XVIII. századi szervezett telepítések során jött létre.

Jánosföldön kisbirtokokon, szervezeten, "szépen" gazdálkodtak, a lakosok jómódúak voltak. A tejet három begyűjtőbe hordták, a növendék marhát évente Bécsbe szállították. A libát már ekkor géppel tömték, szintén szervezeten szállították. A fejlettebb gazdálkodás magyarázata, hogy a török idők utáni kamarai telepítésű faluk népessége érkezésekor jelentős támogatást kapott, tehát a spontánul települőkkel szemben előnnyel indult. (A jelentős támogatás tényében vita folyik szakirodalmi berkekben, de a fejlettségbeli különbség ténye vitathatatlan.)

A faluban egyházi iskola működött, a vallásgyakorlás szigorúbb volt a csongrádinál. Munkában és szórakozásban is élénk társaséletet éltek. A 7-12 éves gyerekek is látták a két település gazdálkodása és életmódja közti különbséget. Ezek a fiúk a családi gazdaság munkájában 5-6 évesen, a vendéglátó család munkájában néhány évvel idősebben a fizikai erejüknek megfelelően részt vettek, így észrevették és megjegyezték a különbségeket.

A nyelvtanulás kezdetére, az első mondat megtanulására is Ormos Lajos emlékszik: "A muttēr mēgkent ēgy karēj kēnyeret mézzel, tenyerére tette, elem tartotta és folyamatosan mondta: – Ich bIRTH konichbrót. – mindaddig, amíg nem mondtam valami hasonlót, azután mosolyogva ideadta." (A hajdani cseregyerek 75 év után is levelezik a

családtagokkal németül.) A mutter férje ekkor katona, kisebbik fia Csongrádon, a nagyobbik Temesváron kereskedősegéd, a lányok már-eladósorban. A három nő a 7-10 éves kisfiú számára a nyelvtanulásnak érzelmileg is gazdag, kellemes közege: "Családtagként kezeltek. Jól éreztem magam. Kati (a nagyobbik lány) hívott magával mindig, ha ment valahová."

Akivel személyesen tudtam beszélni, az mint azt állította, hogy hazatérve évekig németül gondolkodott. (Sőt idősebb korban visszatérő álmuk lett. Aki visszalátogatott, annál megszűntek ezek az álmok.) Visszajöve a polgári iskolai német oktatás, a testvérrel németül beszélgetés lehetősége erősítette a nyelvtudást. Kellemetlen élmény okozója is lehetett: a polgári iskolában az első órán németül számoló fiút hatalmas pofonnal "jutalmazta" a matematika tanár.

Oláh György 1928-ban elment "Hanzi" lakodalmába. Mái emlékszik a kinti gazdaságban 10 év alatt bekövetkezett előnyös változásokra. Utána ritka levélváltásokkal követik egymás életének változását. O.Gy. tud a német családok meghurcolásáról és Németországba kerüléséről.

Bozó Mihály szudéta német lányt vett feleségül, máig levelezik németül, nyelvkönyveket forgat. Pintér Ferenc is követte a Kifer család életének alakulását: ők Amerikába mentek.

Tehát az idegennyelv tanuláshoz, tudáshoz kötött cseregyerek kapcsolatok évtizedekig, halálig, esetenként generációkon át is hagyományozódnak.

Előfordult, hogy valaki az életét köszönhette német tudásának. Oláh György azért kerülhetett haza nagybetegen szovjet fogságból negyvenötben.

A Bozó családhoz Perjámosról (Torontál megye Csongrádtól légvonalban kb. 60-80 km) két fiú, Banderburg "Hanzi" és "Nándi" érkezett. Polgári iskolába jártak, nem cserébe jöttek, a fiúk az eltartásért fizettek. A háború alatt apa nélkül maradt családban szükség is volt a pénzre vagy a természetbeni fizetésre. "Az összeg nem lehetett nagy, mert az igények sém voltak nagyok." – ahogy Bozó Mihály fogalmazott. A csongrádi magyar és a "sváb" gyerekek közti jó kapcsolat alapján a svábok magyar nyelvtudását (amellyel már ide érkeztek) és a közös vallást tartja, ahogy szó szerint ugyanő mondta: "Jó katolikus vót mindkettő."

Ormos Lajos rokonsága életét is számontartva a múlt századi cserékre is tudott példát mondani: "Nem mivelünk kezdődött, egy korosztállyal előttünk. Azok Gyertyámoson voltak. Az is arra vót lënt. Forgó Tóni vót ott. Egy korosztállyal idősebb. Ott lakott velünk szembe, tőle tudom. Parasztembër, gazdálkodó, aki még akkor pötyörészett (egy kicsit beszélt) németül." (Gyertyámos szintén Torontál megyei német falu, légvonalban kb. 90-100 km-re Csongrádtól.)

A polgári iskola két századvégi évkönyvének statisztikája szerint 1891-92. tanévben származási hely szerint három Torontál megyei, anyanyelv szerint két német diákja, 1892-93-ban két Torontál megyei és két német diákja van az iskolának. A szóbeli adatok és az évkönyvek statisztikájának összevetése alapján mondhatjuk, hogy ezek a magyar szóra adott német, "sváb" gyerekek.

A polgári fiúiskola évkönyveiben tallózva 1876-77. tanévtől (az iskola 4. tanévtől), 1912-13-ig terjedő időben 71-208 tanuló közül három-öt a német anyanyelvűek száma. (1900-ban két szerb is.) A századfordulón már hat-kilenc fiú is szerepel egy-egy év statisztikájában.⁹

⁹ Az összesítés készült a helyi múzeumban és levéltárban talált 1876-77., 1877-78., 1884-85., 1888-89., 1889-90., 1890-91., 1891-92., 1892-93., 1899-1900., 1901-1902., 1906-1907., 1908-1909., 1912-13., 1913-14. évfolyamok értesítői alapján.

Az 1899-ben indult polgári lányiskolában az 1901-es évtől 1914-ig (az 1910-11-es és az 1912-12-as értesítő kivételével) átnézett értesítőkből 96-150 tanuló között két-három német anyanyelvű tanulót találtam. (Az utolsó két évben 1-1 tót is.) A század elején 26 ezer lakosú településen évi 8-10 cseregyerek (fiú és lány) megfelelhet az 1-1 faluban 2-3 cseregyerek átlagának.¹⁰

Beszélgetőtársaim cseretestvéreit az évkönyvekben is megtaláltuk. Ormos Lajos cseretestvére, Krier Vilmos az 1915-16. évi értesítő névsorában második osztályosként szerepel. Oláh György cseretársa, Guth Mátyás ugyanebben az évben szintén második osztályos Csongrádon. A Bozó családhoz Perjámosról érkezett két Bandenburg fiú közül Miklós 1912-13-ban második osztályosként, János 1914-15-ben szintén második osztályosként szerepel az évkönyvek névsorában. A Pintér családban fogadott Kifer gyerekek 1916 őszétől járhattak a csongrádi polgári iskolába, de ekkor már a háborús viszonyok között nem nyomtatták ki az értesítőket. (A vonatkozó adatokat ezúton köszönöm Dudás Lajosnak.)

Az I. világháború után még néhány gyerek, fiú és lány maradt a Bánságban. De az új határok és az új politikai viszonyok mellett – legalábbis Csongrádon és a Torontál megyei sváb települések között – megszakadt a gyerekek cseréje.¹¹

A kisiskoláskori csere azonos vallású, főleg iparos és gazdacsaládok részvételével, az elemi iskolás magyarok és polgári iskolás németek között folyt. A szervezés módját keresve nem látszik sem iskolai, sem egyházi szervezésnek, sem kereskedelmi kapcsolatnak a XX. század fordulóján és elején. Ugyanakkor a XIX. század második felében alkalmi gazdasági-kereskedelmi, iskolai és egyházi kapcsolat lehetett az elindítója. Más vidéken talált kapcsolatteremtési forma, újsághirdetés is létrehozhatta.¹²

A századforduló táji csere okát, magyarázatát az oktatás akkori rendszerében találhatjuk meg, ugyanis ekkor a magyarországi németek magyar nyelvű középiskolákban tanulhattak tovább.¹³ Tehát a bánáti német gyerekek felemelkedését a csongrádi családokban és polgári iskolában megszerzett magyar nyelvtudás segítette. Innen mentek tovább Aradra és Temesvárra gimnáziumba, ahol a tanítás fő nyelve ebben az időszakban a magyar volt. (A németet csak segédnyelvül használhatták.)¹⁴

A földtulajdonos és földművelő társadalom általános és szakképzése a századfordulótól a két világháború közötti időszakra következőképpen alakult ki: a városban és a tanyán is általános a 4-6 elemi elvégzése. A tanítók gazdasági mintául szolgálhattak a tanulóknak. Az ismétlő iskolában mezőgazdasági ismeretek oktatása folyt. A gazdasági népiskola az elemi iskola felsőtagozatosait tanította és a polgári iskola gazdaságtan órát tartotta. Az 1927-től működő Magyar Királyi Téli Gazdasági Iskola arany-, majd ezüstkalászos gazdatanfolyamokat indított.¹⁵

A jelzett időszakban az aranykalászos gazdatanfolyamot végzett ifjak cserelegények lehettek. (A cseregyerekek elnevezést többen erre értették.) Ha a család akarta, megengedhette magának, akkor legényfia Németországba ment 1-3 évre a hazainál modernebb gazdálkodást megismerni és nyelvet tanulni. Ezalatt a német család fiát a szülők itthon fogadták. Ezeket az utakat a hajdani gazdasági egyesület titkára, Ormos

¹⁰ Kósa László 1986. 176.

¹¹ Uo. 179. Az erdélyi értelmiségi családok a 60-as évekig küldték gyermekeiket a dél-erdélyi szász falukba.

¹² Uo. 178.

¹³ Magyarország története 1890-1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1988. 1008.

¹⁴ Mészáros István. Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1912-1948. (Általános képző középiskoláink) Bp. 1988. 151., 267-268.

¹⁵ Dudás Lajos É.n. I. 7-10., II. 10., Szűcs Judit É.n. 1

Lajos szerint az Országos Mezőgazdasági Kamara az egyesületeken keresztül szervezte.

A 20-as és 30-as években németországi csereúton vettek részt Greskovics István, Ornyik Sándor, Pölös Ferenc és Tyúkász Mihály. Greskovics István többszáz holdas birtokos fiaként 1926-ban volt kint: "Németek jöttek, mi mentünk oda. Mindjárt (ti. ahogy haza jött) csináltam a gépesítést, műtrágya fölhasználást, zöldségekertészetét." Törzskönyvezett állatokat szerzett be. Mindezt a várostól bérelt többszáz holdas birtokon végezte.

Az ifjúkorban vállalt németországi útnak előzménye lehetett egy kisiskoláskori csere. De ennek személyhez kötött nyomát csak Ornyik Sándor esetében találtam. Ő anyanyelvi környezetben szerzett nyelvtudással indulhatott a Weimar melletti gazdaságba. Ő és cseretársa, egy német gazda fia egy-egy évet töltöttek egymás családjában, illetve gazdaságában. Idősebb Ornyik Sándor számára a magyarországinál fejlettebb német gazdaság például szolgált a trágya fölhasználásában, a modern gépek használatában. (Villany cséplőgépet működtettek, a gépi fejésű tejet szervezeten szállították.)

Hazaérve, "tizenholdas" gazdaként az itthoni körülmények között megvalósítható dolgokba kezdett, nemesített vetőmagot használt, törzskönyvezett állatokkal fedeztetett, a faiskolából és az ármentesítő társulattól szerzett be fákat. Ahogy összefoglalóan mondta: "Ha tartok valamit, legyén értékös."

Pölös Ferenc 1931-ben érettségizett. Utána katona volt, majd három évre kiment Németországba. Apja középparasztként nem akarta, hogy fia ugyanaz legyen. De a fiú látva Németországban az ottani gazdálkodást, azt szerette volna itthon is megvalósítani. Megnősült, "huszonholdas" gazda lett. "Úriparasztként" városról irányította, szervezte a gazdálkodást. Apja gyümölcsösét felújította, bolgárkertészetet állított be, gépesített. (Ez már átnyúlt az 1945 utáni időszakba. Gyümölcsösét téesztagként haláláig gondozta.)

Tyúkász Mihály (sz. 1906.) 52 holdas gazda egyetlen felnőttkort megért fiaként polgári iskola és gazdatanfolyam elvégzése és a hódmezővásárhelyi mezőgazdasági szakközépiskolában eltöltött másfél év után 1927-ben került Németországba. Hugo Kästnernél, Erfurt és Gotha között, Ebenleben nevű faluban élt és dolgozott tavasztól ősziig. Apjánál "Vili" Kästner töltött el ugyanannyi időt. A hazainál alacsonyabb szintű gazdaságban a német fiú vendégként nézelődhetett. A magyar gazdalegény a hazainál modernebb gazdaságban szívesen dolgozott akár két lóval önállóan, ahogy Tyúkász Mihály is tette.

A család által őrzött fényképek tanúsítják, hogy más magyarországi településekről is mentek ilyen útra¹⁶ (2. sz. fotók).

Tyúkász János fia Németországból hazatérve átvette apja gazdaságának irányítását. A kint tapasztaltakat itthon kipróbálta, meghonosította. Az állatokat kint már önitató rendszerben nevelték, ezt próbálta megvalósítani. A trágyát zárt, fedett helyen tárolta, érlelte szintén kinti mintára. (3. sz. fotó) A gabonaféléket kint keskeny sorokba vetették és kapálták; ennek megvalósításával föl hagyott.

A gazdálkodás eltérő vonásai mellett a táplálkozásnak szintén eltérő formájáról, az ötszöri könnyű étkezésről, a szórakozás, báli mulatozás civilizáltabb módjáról, a takarékos életvitelről többször beszélt családtagjainak. Az élmények távoji volta, a hajdani cserelegények halála miatt a szokásoknak a helyi viszonyok közti beépüléséről már nem győződhettem meg.

¹⁶ A németországi gazdalegény cserét a néprajzi irodalomban nem találtam.

Tyúkász Mihályt jó gazdaként felkérték előadás tartására; gazdaságát filmre vették. A filmet tanyai iskolákban tartott ismeretterjesztő előadás részeként levetítették. A többi cserelegény is példát mutatott társainak gazdasága berendezésével.

A Tyúkász és a Kästner család között a magyar cserefiú kezdeményezésére a hetvenes években felújult a kapcsolat. "Édesapám kíváncsi volt, hogy mi lett a családdal. Ő írt egy levelet a régi címre, Vilinek a felesége válaszolt. Lőírta, hogy Hugo (az apa) a 30-as években meghalt, Vili elesett a lengyel fronton. Leveleztek, édesapám vágyott oda vissza. Elmöntünk oda, ahhoz a házhoz, ahol édesapám volt. A házat ugyanúgy találta, Hugo másik fia lakott ott." (Tyúkász Imre) "Vili" fiával, "Aliberttel" (Albert beceneve) tartják a kapcsolatot, évente három-négy levelet váltanak, néhányszor meglátogatták egymást. 1990-től mindkét családban az utódok folytatják a hajdani cserelegények kapcsolatát; leveleznek, kölcsönös látogatást terveznek.

Cserére a többszáz holdas, 40-60 holdas gazda és iparos családjában egyaránt sor került. De a tehetősek körében nem volt általános az érdeklődés az ilyen utak iránt. 70-100 holdas gazda fia fogalmazott így: "Hallottam, hogy lehetett menni cserébe. Vótak is itten, még mēntek is innen tapasztalatcserére. Nem vótam rá kíváncsi, még nem is engedhettük még magunknak ..." A cserelehetőség kihasználása nemcsak mód kérdése volt. Ennek oka lehetett, hogy a cserének, idegennyelv tanulásának hagyománya volt a családban, áldozott a család a fiú vagy lány képzésére, a gyerekekben is volt igény erre.

Példáink alapján mondhatjuk, hogy a polgári iskolát járt, esetleg érettségizett, aranykalászos gazdatanfolyamot végzett, a magyarországinál fejlettebb termelést megismerő gazdafíú földjét igényesen művelve a paraszti polgárosulás egyik lehetséges útját járta.¹⁷

Napjainkban a városban angol és német nyelvterületekre rövid és hosszabb távú cserék magán, (országos) alapítványi és iskolai szervezésben indulnak.

ADATKÖZLŐK

Bozó Mihály sz. 1905.	Greskovics István sz. 1906.
Oláh Ferenc sz. 1909.	Oláh György sz. 1907.
Ormos (Ornyik) Lajos sz. 1908.	idős Ornyik Sándor sz. 1907.
ifj.Ornyik Sándor sz. 1930.	Pölös Ferencné sz. 1921.
Pintér Ferenc sz. 1911.	Tyúkász Imre sz. 1939.
Tyúkász Imréné Szepesi Erzsébet sz. 1914.	

IRODALOM

Ács Zoltán

1984 Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Bp. 204.

Andrásfalvy Bertalan

1972 Néprajzi jellegzetességek az Észak-Mecsek Bányavidék gazdasági életében. In: Az Észak-Mecsek Bányavidék regionális vizsgálata. Szerk.: dr.Ruzsás Lajos. Bp. 123-167.

¹⁷ Szűcs Judit É.n.1,2, Kósa László 1987. Legújabbban a Magyar Nemzet 1990. november 19. számának mellékletében Citoyen és burzsuázia címen.

Bálint Sándor

1957 Szegedi Szótár. Budapest II. 196.

Barta László

1989 Csongrád város jegyzője. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIV. Szeged. 159-173.

Csoma Zsigmond

1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (18-20. század). In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban. Szerk. Laczkovics Emőke. Veszprém. 133-163.

Dudás Lajos

É.n.1 Közoktatás és közművelődés. In: Csongrád város monográfiája. I. 1-33.

É.n.2 Iskola és művelődés. In.: Csongrád város monográfiája. II. 1-53.

Kósa László

1986 Gyerekcsera és nyelvtanulás. In: Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Kiss Gy. Csaba és Kovács István. Bp. 175-181.

1987 A magyar népi kultúra táji megoszlása, 1880-1920. Bp. Doktori értekezés tézisei.

Kováts István

1981 Egy szegény pórfiú önéletrajza. Bp. 384.

Nagy Gyula

1965 Csere gazdalegények Ethn. 610-612.

Paládi-Kovács Attila

1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Gömör néprajza. XIV. Debrecen 147.

Somogyi Gyula

1912 Arad vármegye néprajzi leírása. Arad. 368.

Szűcs Judit

É.n.1 Paraszti polgárosulás Csongrádon (A szak- és általános műveltség megszerzésének lehetőségei). Elhangzott az 1989. évi Csongrád megyei felolvasóülésein 1989. november 27-én. 1-7.

É.n.2 Paraszti polgárosulás kezdetei Csongrádon. In: Mozaikok Csongrád város történetéből 1989. Csongrád. Megjelenőben. Kézirat 1-13.

Újvári Zoltán

1977 Gömöri népdalok és népballadák. Herman Ottó Múzeum Miskolc. 125.

CSONGRADER KINDER- UND LEHRLINGSAUSTAUSCH

Judit Szűcs

Im Karpatenbecken wurden mit dem Ziel des Sprachenlernen Kinderaustausche, datiert mit dem 16. Jahrhundert organisiert, die meisten Angaben stammen aus XIX. und XX. Jahrhundert. In dieser Zeit ist es gelungen einen Austausch zwischen den Bauern, Handwerkern ungarischer Muttersprache aus Csongrad in der südlichen ungarischen Tiefebene und den Landwirten der schwäbischen Dörfer aus Torontal über mehrere Generationen hinweg, vorzuzeigen, der sich auch traditionell entwickelte. Ungarische Jungen und Mädchen der Elementarschulen gingen in die Bürgerschulen anstelle der schwäbischen Kinder, die gekommen waren, Ungarisch zu lernen.

In der Zeit während der zwei Weltkriege gelang es durch die Landwirtschaftskammer des Landes mit dem Ziel des Erfahrungsaustausches einen Austausch zwischen den sich im Gesellenalter befindenden Jungen von Csongrader und deutschen Landwirten zu organisieren.

Diese Austausche brachten Verbindungen für das gesamte Leben mit sich und sie hatten auch eine Sprachkenntnis als Ergebnis.

1. kép. A Jánosföldön élő Krier családról készült fénykép. A cseregyerekként fogadott Ormos (Ornyik) Lajos a kép jobb oldalán áll.

2. kép. Az Ebenlében nevű faluban cserelegényként dolgozó Tyúkász Mihály (a kép bal oldalán) cserelegény társával egy vasárnap délutáni sörözés közben.

3. kép. Tyúkász Mihály fedett trágyatárolójú gazdasági udvara.
(A képen annyit láthatunk, hogy nincs trágyadomb az udvaron)
(A fotómásolatokat Medgyasszai Béla készítette)

Emberfejes dudafejek a Dél-Alföldön

SZAKÁL AURÉL

(Kiskunhalas, Thorma János Múzeum)

Magyar népművészeti és néprajzi munkákban gyakran szerepel különlegességként néhány dél-alföldi emberfejes duda fényképe.¹ A legkorábbi ilyen kép Kovács János 1901-ben megjelent Szeged és népe című könyvében látható.² Dolgozatomban az európai és magyarországi dudafej faragványok változásainak áttekintése után, a dél-alföldi emberfejes dudafej kialakulását és elterjedését vizsgálom, majd a meglévő példányokat mutatom be.

A fából készült dudafej különböző alakúra faragása csak formai változást jelent. Hangszertechnikai szempontból nincs jelentősége, hogy mit ábrázol a dudafej. A bonyolult szerkezetű dudánál a dudafej szerepe csupán annyi, hogy a duda tömlőjéből kiáramló levegő a dudafejen keresztül jut a sípokhoz. A duda bőrtömlőjét rákötözik a dudafej egyik végére, a sípokot magába foglaló sípszár pedig csaposan illeszkedik a dudafej másik végébe.

Az ábrázolások alapján elmondható, hogy emberfejes dudát angol és spanyol területen használtak már a XIII-XIV. században.³ Állatfejes dudákat francia, spanyol és német ábrázolásokról ismerünk ugyanebből az időszakból.⁴ Míg a XIII-XIV. századból több emberfejes és állatfejes duda ábrázolása ismert, addig a XV-XVI. században a különböző európai dudatípusokon általában nem figyelhető meg faragott dudafej. Nyugat-Európában a középkorban használtak kecskefejes dudát.⁵ Ábrázolása kivételesen fordul elő a XVI. század elején Németországban.⁶ Praetorius 1619-ben kiadott hangszerekről szóló művében hat különböző típusú duda rajzát közli. Egyiknek sincs faragott dudafeje, még a kecske elnevezésűnek (*Grosser Bock*) sem.⁷ A XVII. század

¹ Kodály Zoltán 1937. 7. kép; Andrássy Kurta János 1944. V., VI. t.; Manga János 1965. 31., 33. kép; 1969. X. kép; Fél Edit-Hofer Tamás 1966. 9. kép, II. t.; Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 399-401. kép; Janó Ákos-Solymos Ede 1966. 5. kép; Sárosi Bálint 1973. 57. kép; 1986. 41. kép; Korkes Zsuzsanna-Sztrinkó István 1978. 12. kép; Domanovszky György 1981. II. kötet 145. kép; Nagy Vera 1990. 471., 515., 516. kép.

² Kovács János 1901. 155. kép

³ Darvas Gábor 1961. XV. t.; Collinson, Francis 1975. 11. t., 81.; Meer, John Henry 1988. 33. kép

⁴ Gerbert, Martin 1774. II. kötet 151., XXXIV. t./22. kép; Buhle, Edward 1903. 13. t.; MGG IV. 1955. 9. t.; Gülke, Peter 1979. 31., 40. kép; Endrei Walter-Zolnay László 1986. 60. kép

⁵ Baines, Anthony 1979. 77.

⁶ Režný, Josef 1990. 2. kép

⁷ Praetorius, Michael 1619. V., XI., XIII. t.

közepén kizárólag néhány flamand festményen, rajzon, falkárpiton fordul elő emberfejes duda.⁸ Európa többi területén a XVII. században nem található faragott dudafej. Az emberfejes flamand dudákkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy több húros hangszere (viola d'amore, viola da gamba, baryton, quinton, stb.) díszítésként gyakran előfordul női fejes vagy férfifejes faragvány a XVII-XVIII. században.⁹

Az első kecskefejes dudaábrázolás az újkorban német nyelvterületről való. Egy 1720 körüli rajzon kecskefejes, tölcéses bordójú és sípszárú, szőrös kecskebőrrel borított tömlőjű, fújtatós dudát lehet látni. Olyan, mint egy igazi élő állat. Ennek a dudának eredetére utalóan *Polnischer Bock* (lengyel bak, lengyel duda) a neve. Ugyanezt az ábrázolást láthatjuk Schaffhausenben egy 1734-ben készült intarzián.¹⁰ A XVIII. század második felében a szorboknak és a lengyeleknek ilyen duda volt a népi hangszere, *Bock* elnevezéssel.¹¹ Csehországi katonai dudás 1817-1819 körüli képén kecskefejes, kecskebőrrel takart tömlőjű, fújtatós duda szerepel.¹² Ugyancsak katonai, de már magyar vonatkozású a két következő dudás ábrázolás. Martin Engelbrecht szóban forgó 1740-1748 között készült képén az osztrák-magyar lovasság dudása kecskefejes, hosszúbordós, de nem fújtatós, hanem szájjal fújt dudán zenél.¹³ Bikkessy-Heinbucher János "Egy Magyar Verbunkos-Dudás" című színezett rézmetszetén, melyet 1816-ban nyomtattak ki először, az 1781-es születésű Román József dudás az Eszterházy ezred toborzó zenéjét fújja a Dunántúlon.¹⁴ Kezében kecskefejes duda látható, amely szőrös tömlőjű, hosszú, esztergályozott és ördög alakban végződő bordójú, tölcéses sípszárú, szájjal fújt duda. Valószínűleg Román Józsefről írták, hogy "1812-ben az Eszterházy-nyalozegrednek Pesten létezett toborzó-csapatjához tartozott cigányzenekarnál cifra öltözetű és kecskefejben végződött, külön módosítású dudával (kiemelés Sz.A.) ellátott igen jeles dudás volt", aki 1812-ben, 1815-ben és később is szerepelt kecskefejes dudájával színházban, népmulatságon és farsangi táncvigalomban.¹⁵ A Bikkessy képen látható kecskefejű dudát herceg Eszterházy Miklós, a régi 32. ezred tulajdonosa az ezred zenekara részére készítette ébenfából, drágagyöngyszemekkel. Ezt a kecskefejű dudát 1843-ban még használták.¹⁶ Az Eszterházy ezred dudája a kecskefejes dudatípus nyugatról való átvétele a Magyarországon történő elterjedése szempontjából fontos láncszeme a folyamatnak. Az imént bemutatott négy ábrázolás a kecskefejes duda XVIII. századi és XIX. század eleji közép-európai megjelenését bizonyítja.

⁸ Puyvelde, van Leo 1953. 28-29. és 148-149. közötti kép; Buchner, Alexander 1956. 176. kép; d'Hulst, Roger 1974. III. 168. kép, IV. 525. kép; Ember Ildikó 1984. 46. t.; Szépművészeti Múzeum, Budapest 53. 452.

⁹ Praetorius, Michael 1619. XVI. t.; Buchner, Alexander 1956. 230-236., 238-242. kép; Gábry György 1976. 29-31., 35., 36. kép; Meer, John Henry 1988. 175-177., 187-188., 190-191., 208., 255., 257., 315., 330. kép

¹⁰ Weigel, Johann 1720. 31. t.; MGG XVI. 1979. 100. t./2. kép; Režný, Josef 1990. 1. kép

¹¹ Režný, Josef 1990. 24-25., 27.

¹² Volek, Tomislav-Jares, Stanislav 1977. 247. kép

¹³ Deutsch, Walter 1982. 65.

¹⁴ Bikkessy-Heinbucher János 1816. 18. t.; Haraszi Emil 1941. 616.; Kresz Mária 1956. 21. t.; Manga János 1968. 135-136.

¹⁵ Mátray Gábor 1854. 118.

¹⁶ Sz.Szigethy Vilmos 1930. 51.

A magyarországi vonatkozású dudaábrázolásokon – az európai változásokhoz hasonlóan – nincs faragott dudafej a XV. század¹⁷, a XVI. század¹⁸, a XVII. század¹⁹ és a XVIII. század²⁰ időszakában. Ma a palóc és szlovák dudákat el sem tudjuk képzelni kecskefej nélkül. Pedig nincs faragott dudafej a Felvidékkel kapcsolatos dudás ábrázolásokon a XVII. század vége és a XIX. század közepe közötti időszakban. Ilyen ábrázolások: az 1692. utáni habán edény²¹, az 1714-es sziráki (Nógrád megye) tollrajz²², az 1724-es²³, az 1726-os²⁴ és az 1763-as²⁵ habán edény, az 1755-ös tollrajz²⁶, a XVIII. század végétől való szepességi vagy bányavárosokbeli bronz gyertyatartó²⁷, az 1808-as és 1809-es köpcsényi (Moson megye) akvarell²⁸, az 1830 körüli bajnai (Esztergom megye) színezett litográfia²⁹, az 1845-ös rajz³⁰, az 1850 körüli Sáros megyei színes nyomat³¹ és több Jánosikot a híres betyárt ábrázoló – a XIX. század első felére és közepére tehető – üvegfestmény.³² A faragott dudafej nélküli felvidéki dudák sorában egyetlen kivétel akad. A kassai Kelet-Szlovák Múzeumban található egy – a XVIII. század végére keltezhető – fából készült mézeskalácsforma, amely nemesi öltözetű dudáló férfit és tekerőn játszó dámát ábrázol.³³ A dudás kezében macskafejes duda látható. Ez az európai dudaábrázolások között is páratlan.

Magyarországon a XIX. század-elején és közepén a faragott fej nélküli duda és a kecskefejes duda egyformán használatos volt. Az előbb említett XIX. század eleji felvidéki dudásábrázolások³⁴ mellett a Dunántúlról (Keszthelyről) is ismerünk olyan rajzot, amelyen nincs faragott dudafej.³⁵ A keszthelyi képnél jobban értelmezhetők az alföldi dudaábrázolások. Barabás Miklós 1842-ben készített "egy dudást" ábrázoló tusrája alföldi vonatkozású, mert a háttérben az egyik első alföldi tájképábrázolás látható. A.H.Payne metszeteként 1843-ban, 1844-ben és 1852-ben felhasználták különböző magyar és német nyelvű prózai és verses művekhez illusztrációnak³⁶ A subás fiatal

¹⁷ Keresztury Dezső-Vécsey Jenő-Falvy Zoltán 1960. 32.; Berkovits Ilona 1965. 31. kép, XXV. t.; Manga János 1965. 5. és 6. kép; 1969. 8. kép, III. t.; Lajtha Edit 1966. 1.; Zolnay László 1977. 301.

¹⁸ Darvas Gábor 1961. XXX. t.; Manga János 1965. 3. és 8. kép

¹⁹ Keresztury Dezső-Vécsey Jenő-Falvy Zoltán 1960. 96. 104.

²⁰ Manga János 1965. 12. kép; Domokos Pál Péter 1978. 7. kép; Galavics Géza 1987. 185.

²¹ Markov, Jozef 1955. 42. kép

²² Manga János 1969. 7. kép

²³ Hasalová, Vera-Vajdiš, Jaroslav 1974. 158. kép

²⁴ Kalesný, František 1981. 196. kép

²⁵ Kresz Mária 1983. 8. t.; Néprajzi Múzeum, Budapest 70. 37. 190.

²⁶ Mačák, Iván 1977. 73.

²⁷ Fabó Bertalan 1909. 21.

²⁸ Galavics Géza 1987. 195.

²⁹ Kresz Mária 1956. 61. t.

³⁰ Markov, Jozef 1955. 73. kép

³¹ Pesovár Ernő 1972. 4. kép

³² Šourek, Karel 1956. VI/5. t.; Vydra, Josef 1957. 91. és 92. kép, XXIII. t.; Hasalová, Vera-Vajdiš, Jaroslav 1974. 150. kép; Čierna, Katerina 1988. I, V, VI. t.

³³ Buchner, Alexander 1956. 310. kép

³⁴ Vö. 28-32. jegyzet

³⁵ Keresztury Dezső-Vécsey Jenő-Falvy Zoltán 1960. 154.

³⁶ Vayerné Zibolen Ágnes 1978. 127. 132. 154-155.; Iris 1843. 110-111. közötti tábla; Em-lény 1844. 194-195. közötti tábla; Bilder-Album aus Ungarn 1852. XVIII. t.

dudás, faragott dudafej nélküli, csupasz bőrtömlős, kissé vaskos kettős sípszáras, egyenes fabordós dudát fúj. Az Alföldre jellemző tájat és viseletet ábrázol Lotz Károly 1858 körül készült Aratóünnep című festménye, melyet Marastoni József köre rajzolt, és Szénagyűjtés címmel 1862-ben nyomtatták ki.³⁷ A táncoló párnak dudáló férfi kezében olyan típusú dudát látunk, mint a Barabás Miklós féle képen. Itt sincs faragott dudafej. Az 1816-os kecskefejes dudaábrázolást követően csak a XIX. század közepéről ismerünk állatfejes dudát megőrzítő rajzokat. Az Alföldet és lakóit 1856-ban ismertető műben szerepel illusztrációként Jankó János zsáner jelenete – egy festményéről készült nyomat – A menyasszony felköszöntése címmel.³⁸ A képen gerendás parasztszobában, a lakodalmas nép körében áll az ifjú pár. A kemence padkáján szájjal fúj, bordós, valószínűleg kecskefejes hangszeren játszik a dudás. Nem biztos, hogy alföldi vonatkozású jelenetet mutat a kép, de Jankó az 1850-es években így örökít meg egy magyarországi lakodalmat dudással. A kecskeméti Kis István bőrdudás élethű arcképét két változatban ismerjük 1853-ból.³⁹ A képen az elkövetkező időszak jellegzetes dél-alföldi dudatípusa látható: faragott dudafejes (ebben az esetben kecskefejes), meghajlított bordószáras és fűjtatós duda.

A kecskefejes duda feltehetően a XVIII. századtól kezdve terjedt el Európában és Magyarországon. A XIX. század második felében és a XX. században a kecskefejes duda közép-európai jellegzetesség.⁴⁰ Németországban⁴¹, Csehországban⁴², Morvaországban⁴³, Lengyelországban⁴⁴ és a Kárpát-medencében használták. A Kárpát-medencében szlovák⁴⁵ és felföldi⁴⁶, dunántúli⁴⁷, alföldi⁴⁸ magyar, illetve erdélyi román (maros-völgyi és Hunyad megyei)⁴⁹ dudásoknál fordult elő. Ugyanebben az időszakban kosfejes duda egész Európában csak a Dél-Alföldön volt elterjedve, s ritka kivételként fordult elő a palóc földön.⁵⁰ A XIX. század második felében és a XX. században az emberfej formára megfaragott dudafej szintén a Dél-Alföldre jellemző. Egyetlen rokonítható jelenség létezik. A Bosznia, Hercegovina és Dalmáci területén el-

³⁷ Gerszi Teréz 1960. 182., 97. kép; Magyar Nemzeti Galéria 85. 30. T.; Ország Tükre 1862. 342-343.

³⁸ Hunfalvy János 1856. 271., 270-271. közötti kép

³⁹ Vahot Imre 1853. 105., 100-101. közötti kép; Kresz Mária 1956. 141., 56. t.; Manga János 1968. 136-137.

⁴⁰ Baines, Anthony 1979. 77.

⁴¹ MGG XV. 1979. 96. t./1. kép

⁴² Kunz, Ludvík 1974. 123.; Volek, Tomislav-Jareš, Stanislav 1977. 305. és 339-340. kép

⁴³ Buchner, Alexander 1968. 275. kép; Kunz, Ludvík 1974. 125., 14a. kép

⁴⁴ Buchner, Alexander 1968. 232. kép; Manga János 1968. 7. kép; Oledzki, Stanislaw 1978. 55., 58., 65., 66., 68. és 69. kép

⁴⁵ Herman Ottó én. 30.; Manga János 1968. 6. kép; Elschek, Oskár 1983. 13a-c. kép

⁴⁶ Madarassy László 1934.; Manga János 1939.; 1950.

⁴⁷ Malonyay Dezső 1911. 308. kép; Bartha Dénes 1934. IX. t./2., X. t./1.; Kodály Zoltán 1937. 5. kép; Manga János 1965. 39., 40. kép; Sárosi Bálint 1973. 43. kép; Békefi Antal 1978. 74. kép; Balassa Iván-Ortutay Gyula 1979. 250. kép

⁴⁸ Szűcs Sándor 1946. 118.; Hankóczy Gyula 1982c. 1., 3. kép

⁴⁹ Alexandru, Tiberiu 1956. 38. kép; Habenicht, Gottfried 1973. 398.; Baines, Anthony 1979. VI. t./20. kép; Néprajzi Múzeum Budapest F. 10973, F.126416

⁵⁰ Manga János 1950. 9. kép; Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 395. kép; Hankóczy Gyula 1982. 820.

terjedt *diple*, illetve *mjesnice* nevű dudákon a hengeres dudafej felületére kicsi, stilizált emberi arcot vésték a XX. században.⁵¹ Az utóbbi évtizedekben domború faragású emberfejes dуда is előfordul ezen a területen.⁵²

Felvetődik a kérdés, hogy a XVIII-XX. században miért csak Közép-Európában terjedt el a kecskefejű dуда? Nyugaton és északon gátat vetett a terjedésnek és használatnak a polgárosodás felgyorsulása, s ezzel párhuzamosan a dudahagyományt már egyedül őrző paraszttársadalom bomlása. A Kárpát-medencében és a szomszédos északi és észak-nyugati területeken viszonylag gyorsan terjedt el a kecskefejes dуда. Nem szabad elfelejteni, hogy az olyan ismeretek és kultúrjavak (pl. dudálás és dudafej típus), amelyeknek cselekvő részese egy-két személy vagy a közösségnek elenyésző kisebbsége, sokkal könnyebben terjednek, mint azok, amelyeknél a közösség egészének aktív elfogadása szükséges.⁵³ Ez a tétel segíthet megmagyarázni azt is, hogy a Kárpát-medencétől keletre és délre miért nem terjedt el a kecskefejes dуда. Ezeken a fejlődésben elmaradottabb területeken nagyobb szerepe volt még a dudának, és ez akadályozta a dudafej formájának módosulását. Ezt látszik alátámasztani, hogy csak az erdélyi románok használták kecskefejet formázó dudát, s a balkánon használatos diplén csak elkezdődött a faragott dudafej kialakulása. Kérdéses az is, hogy miért kecskefejű dуда terjedt el? Az okok egyike lehet a dуда és az ördög kapcsolatba hozása egymással azért, hogy a keresztény egyházak mindig is ostromozták és pokolralólónak tartották a mulatozókat. A XVIII-XIX. századtól általánossá vált a sematizálódott kecskeszerű ördög képzet.⁵⁴ Ez tárgyiasulhatott a kecskefejű dуда formájában. Másik ok lehet, hogy sok helyen készítették kecskebőrből a dуда tömlőjét. Kézenfekvő gondolat, hogy olyan dudát készítsenek, amilyen egy igazi kecske, s a kecskebőr tömlő nyaki részéhez faragott kecskefejet illesszenek. A kecskefejes dudafej kialakulásával kapcsolatban további kutatásokra van még szükség.

A dél-alföldi dudákon lévő *fej*, *fěj*⁵⁵, *tömlőfej*⁵⁶, *sípfej*⁵⁷ a XIX. század közepétől kecskefej, majd kosfej és emberfej formájú faragvány. Így volt *kecskefejű*⁵⁸, *kosfejű*⁵⁹, *birkafejű*⁶⁰ és *kisasszonyfejű*⁶¹, *menyecskafejű*⁶², *mönyecskafejű*⁶³, *lányfejű*⁶⁴, *leányfejes*⁶⁵, *babafejes*⁶⁶, *női fejes*⁶⁷ dуда is.

⁵¹ Bartha Dénes 1934. 53.; Širola, Božidar 1943. 6. kép; Narodni 1957. 38., 41.; MGG VII. 1958. 338.; Baines, Anthony 1979. 39. ábra

⁵² Tradicijska 1975. címkép; Vukosarljevič, Petár D. 1980. 34.

⁵³ Barabás Jenő 1963. 119.

⁵⁴ Dömötör Tekla 1986. 301., 304., 306.

⁵⁵ Paksa Katalin 1969. 137.

⁵⁶ Sz. Lukács Imre 1969. 9.

⁵⁷ Derzsi Kovács Jenő 1985. 152.

⁵⁸ Molnár K. Ferenc 1940. 7.; Tömörkény István 1958. 194.; 1963. 132.; Sz. Szigethy Vilmos 1930. 250.

⁵⁹ Tömörkény István 1958. 194.; Sz. Szigethy Vilmos 1930. 250.

⁶⁰ Tömörkény István 1963. 132.

⁶¹ Tömörkény István 1958. 194.; 1963. 132.; Bálint Sándor 1957. I. 187.

⁶² Sz. Szigethy Vilmos 1930. 250.

⁶³ Mihálka György 1962. 87.

⁶⁴ Rakonczai János 1969. 17.

⁶⁵ Nógrádi János közlése

⁶⁶ Sz. Lukács Imre 1969. 9.; Börcsök János és Pintér István közlése

⁶⁷ Daka János, Varga Ferenc és Maszlag István közlése

Kecskefejes dudája volt a már említett Kis Istvánnak (Kecskemét, 1853)⁶⁸, az ismeretlen vezetéknévű János bácsinak (Bodoglár, 1870 körül)⁶⁹, Varga Ferencnek női fejes dudája előtt (Domaszék, a XIX. század második fele)⁷⁰, Borsi Gergelynek (Mindszent, a XIX. század második fele) és Borsi Lajosnak (Mindszent, a XX. század eleje)⁷¹. Borsi Lajos a kecske dudafejet valószínűleg egy szegvári idősebb dudástól kapta, de nem használta. Ez a dudafej jelenleg Budapesten a Néprajzi Múzeumban van.⁷² A Szeged-alsóvárosi Csonka Bukusza Tanács Ignác bőrdudás 1901-es fényképén jól látható a kecskefejes dudu.⁷³ (2.kép) A közölt kép Juhász Antal kutatásainak köszönhető. Ez a kecskefej a szegedi Móra Ferenc Múzeumban található.⁷⁴ Bukusza Ignác maga készítette dudafejét. Egyes dudások messze földről eljártak hozzá kecskefejért.⁷⁵ Így kerülhetett dudája kecskefejének testvérdarabja Igmándra (valószínűleg Kisigmánd vagy Nagyigmánd, Komárom megye), a sípszáron lévő vésett dátum alapján 1908 körül. Ez az igmándi dudu a fújtató formája és a fémbordó révén is dél-alföldi típusú dudának tekinthető. A dudu az oxfordi Pitt Rivers Múzeum tulajdona.⁷⁶ Kecskéfejű bőrdudát láthatunk a bodoglári, fából faragott, kicsiny dudászobron⁷⁷ és a hódmezővásárhelyi cserép dohánytartó dudás alakján.⁷⁸ (1.kép) Emlékeztek ilyen dudára Szentesen⁷⁹, Csongrádon⁸⁰, Tápén⁸¹, Sándorfalván⁸² és Szegeden⁸³. Szeged-Alsóvároson Gyáláról vásárolt kecskefejes dudáról is tudtak.⁸⁴ Kecskéfej formájú dudafej volt az 1930-as években a szegedi múzeumban⁸⁵ és az 1940-es években a szentesi múzeumban⁸⁶. Kecskemétről került a Néprajzi Múzeumba egy horvát *dude* típusú dudu, amelynek a dudafejét primitíven kecskefejesre alakították.⁸⁷ Ez a hangszer mind a *dude*, mind a kecskefejes dudu típusa szempontjából érdektelen, szórvány. A dél-alföldi vonatkozású kecskefejű dudafejek közül több ördögfejnek is nézhető. Ilyen Bukusza Ignác dudája, az igmándi dudu és A magyarság néprajzában látható egyik szegedi dudafej.⁸⁸ A dél-alföldi kecskefejes dudu használata a XIX. század közepére, második felére és a XX. század elejére tehető.

68 Vö. 39. jegyzet

69 Molnár K. Ferenc 1940. 7.

70 Varga Ferencné közlése

71 Borsi Ferenc közlése

72 Néprajzi Múzeum, Budapest 60. 121. 19.

73 Kovács János 1901. 154.

74 Nagy Vera 1990. 506. kép; MFM, Szeged 4749.

75 Móricz Pál 1913. 158.

76 Baines, Anthony 1979. 77., V.t., XIV.t./d.

77 Janó Ákos-Solyos Ede 1966. 1. kép; Thorma János Múzeum, Kiskunhalas 55.25.12.

78 TJM, Hódmezővásárhely 52.288.1.1-2.

79 Derzsi Kovács Jenő 1985. 152.

80 Samu András (1.) és Samu András (2.) közlése

81 Kónya György közlése

82 Kovács Pál közlése

83 Tömörkény István 1958. 194.; 1963. 132.; Sz.Szigethy Vilmos 1930. 250.

84 Fodor József közlése

85 Kodály Zoltán 1937. 7. kép

86 KJM, Szentés 4131. üvegnegatív

87 Novák László 1982. 178. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest 130. 621.

88 Vö. 73., 74., 76., 85. jegyzet

Valószínűleg a kecskefejű dudák közép-európai és magyarországi elterjedését követően kezdődött a dél-alföldi kosfejű duda használata. Rúzsán Klinkó Istvánnak volt kosfejes dudája.⁸⁹ A szegedi Sziráki Sándor bőrdudásnak szintén ilyen dudája volt. Jól látszik ez a róla Tóth Molnár Ferenc festőművész által 1900-ban készített tuszajzon.⁹⁰ Mindszenten Borsi Lajosnak volt kosfejű dudája.⁹¹ A dudafej a budapesti Néprajzi Múzeum tulajdona.⁹² A szegvári Szőke János bőrdudás 1910 körüli fényképén kosfejes duda látszik.⁹³ Szőke Lajos kos dudafeje a szegvári Falumúzeumban található.⁹⁴ Ilyen dudafeje volt még Halál Antalnak is Szegváron.⁹⁵ Turák János szentesi bőrdudást 1898-ban fényképezték le kosfejes dudájával.⁹⁶ A kiskirályági (Szentés-Kiskirályág) Kovács János bőrdudás 1920-as évekbeli fényképein is kosfejű duda szerepel.⁹⁷ (3.kép) A korábban csak fényképről ismert dudás nevét és lakóhelyét Hankóczi Gyula derítette ki. Kovács János dudája az orosházi Szántó Kovács János Múzeumba került.⁹⁸ Kiskunmajsán a dudálással kapcsolatban "kosbárány fejre" emlékeztek.⁹⁹ Szegeden *kosfejű, birkafejű* dudát emlegettek.¹⁰⁰ Szentesen a fej alapján megkülönböztettek *báránydudát*.¹⁰¹ A kosfejes dudát ismerték Bakson is.¹⁰² További kosfej formájú dudafejek találhatóak különböző gyűjteményekben. Szegeden a Móra Ferenc Múzeumban egy bizonyára Szeged környéki kosfejű dudafej van.¹⁰³ Valószínűleg Hódmezővásárhelyről vagy a környékéről származik a vásárhelyi Tornyai János Múzeumban és az Erdős Péter magán gyűjteményében (Hódmezővásárhely) lévő egy-egy adatolatlan kosfejes duda, illetve kosfejes sípszár. Volt egy kosfejű sípszár a szentesi múzeumban is az 1940-es években. Ez a második világháborúban elpusztult, csupán két fénykép maradt róla.¹⁰⁴

Alpárról származó kos dudafej Kiskunfélegyházán, a Kiskun Múzeumban található.¹⁰⁵ Feltehetően dél-alföldi a Néprajzi Múzeum ismeretlen helyről származó kosfeje.¹⁰⁶ A kosfejű dudára vonatkozó adatok java a Szeged, Hódmezővásárhely, Szentés-Kiskirályág, Tiszaalpar négyzögből, a Tisza mentéről származik. A kivételt képező rúzsai és kiskunmajsai adatok a nagyobb térségben való elterjedtségét jelzik. A dél-

⁸⁹ Paksa Katalin 1969. 137.

⁹⁰ Sz. Szigethy Vilmos 1900. 7.; Felföldi László 1990. 613. kép; MFM Képzőművészeti Gyűjtemény, Szeged 54.780.1.

⁹¹ Borsi Ferenc közlése

⁹² Sárosi Bálint 1973. 56. kép; Nagy Vera 1990. 507. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest 60.121.20.1.

⁹³ Felföldi László 1990. 614. kép

⁹⁴ Szőke Lajos közlése; Falumúzeum, Szegvár 73.174.1.

⁹⁵ Halál Antal közlése

⁹⁶ Sárosi Bálint 1973. 44. kép

⁹⁷ Vö. Manga János 1965. 29. kép; 1968. 149.

⁹⁸ Szántó Kovács János Múzeum, Orosháza 52.1400.1.

⁹⁹ Hankóczi Gyula 1979. 47.

¹⁰⁰ Tömörkény István 1958. 194.; 1963. 132.; Sz.Szigethy Vilmos 1930. 250.

¹⁰¹ Derzsi Kovács Jenő 1985. 152.

¹⁰² Hankóczi Gyula 1982a. 52.

¹⁰³ Magyar Néprajzi Lexikon I. 1977. 641. oldalnál lévő tábla; Nagy Vera 1990. 508. kép; MFM, Szeged 50.640.1.

¹⁰⁴ Andrassy Kurta János 1944. VIII. t.; KJM, Szentés 4131. üvegnegatív

¹⁰⁵ Andrassy Kurta János 1944. VII. t.; Korkes Zsuzsanna-Sztrinkó István 1978. 13. kép; Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza 2286.

¹⁰⁶ Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 397. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest 59.126.1.

alföldi kosfej formájú dudafejek használata a XIX. század második felére és a XX. század első felére tehető.

Az emberfejes dudák a kosfejes dudákkal párhuzamosan terjedtek el a Dél-Alföldön. Női fejes dudafejek és férfifejes dudafejek is voltak.¹⁰⁷ Szegeden Csonka Bukusza Tanács Ignácnak *kisasszonyfejű* dudája is volt.¹⁰⁸ Hangszerét *Mariska* dudának mondták.¹⁰⁹ Valószínűleg Bukusza Ignác kecskefejes és női fejes dudáját láthatjuk Kovács János 1901-ben megjelent könyvében, mivel ugyaninnen ismerjük Bukusza Ignác fényképét kecskedudájával.¹¹⁰ A szegedi Juhász József menyecskefejes dudáját az 1870-es években faragta. Az idős ember 1912 telén még dudált Móricz Zsigmondnak, akinek női fejes sípszárát is odaajándékozta.¹¹¹ Az 1910-es években Szentmihálytelken lakó Víz Mátyás bőrdudásnak *babafejes* hangszere volt.¹¹² A röszkei Szűcs József ilyen dudával szórakoztatta ismerőseit a század elején.¹¹³ A kishomoki (Mali Pesak, Jugoszlávia) Somogyi Gyura bácsinak *Mariska* dudája volt az 1940-es évek végén. Ezt a hangszert a nagyszéksósi Nagy Pali András készítette.¹¹⁴ A domaszéki Varga Ferenc az 1930-as években még dudált *babafejes tilidudáján*.¹¹⁵ (5.kép) Domaszék leghíresebb dudása és dudakészítője Csatló Papp Ferenc, aki az 1930-as évekig több domaszéki dudásnak faragott *babafejes* dudát.¹¹⁶ A domaszéki Kismarci Illés női fejes dudáját Daka János vette meg 1932-ben és *Mancinak* nevezte el.¹¹⁷ Ugyanitt Kószó István 1941-ben még lakodalomban dudált, de az 1950-es években már csak otthon és nagyon ritkán vette elő *Marcsa* nevű *tilidudáját*.¹¹⁸ Szintén *babafejes* dudán zenélt a domaszéki Hődör János a századforduló utáni évekig¹¹⁹, Nógrádi Ferenc¹²⁰ és Pintér József¹²¹ az 1940-es évek végéig. A Pintér Józsefről 1967-ben készült fényképen már kiszáradva látható a régen használt dуда tömlője.¹²² Ásotthalmon Papp Imre zenélt *Mariska* dudájával.¹²³ Itt mondták Német András dudálására, hogy "sír a Mariska"¹²⁴ Rúzsán Katona Mátyásnak női fejes dudája volt. A szintén rúzsai Csóti Gyapjas Antal – az 1975-ben elhunyt utolsó Szeged környéki dudás – *lányfejű* dudáját *Mariskának* nevezte.¹²⁵ (7.kép) Üllésen Pesti Mihály 1900 és 1944 között használt *lányfejes* bőrdudát.¹²⁶

107 Kodály Zoltán 1937. 65.; Sárosi Bálint 1967. 88.

108 Móricz Pál 1913. 158.; Tömörkényi István 1958. 194.; 1963. 132.

109 Fodor József közlése

110 Kovács János 1901. 154. és 155. kép

111 Móricz Zsigmond 1913. 9.

112 Kónya Antalné közlése

113 Daka Imre közlése

114 Bóna Júlia 1949. 3.

115 Varga Ferenc és Varga Ferencné közlése

116 Paksa Katalin 1969. 132.; Börcsök János, Daka János és Pintér István közlése

117 Daka János közlése

118 Bába Pálné és Daka Imréné közlése

119 Börcsök János és Pintér István közlése

120 Nógrádi János és Pintér István közlése

121 Pintér István közlése

122 Sárosi Bálint 1973. 57. kép

123 Kismárton András közlése

124 Farkas József (1.), Herédi Mária és Kovács János közlése

125 Rakonczai János 1969. 2., 17.

126 Sós János szíves közlése

Csólyospáloson 1950-52 körül még látható volt *lányfejes* dudájával Csipak András.^{126A} Ő az 1920-as években még Rúzsán járta a tanyákat hangszerével.^{126B} (6.kép) A fényképre Fazekas István hívta fel a figyelmem. Varga Vince menyecskefejes dudájával a szegedi tanyákról öregkorában került Kiskunhalasra, ahol 1939-ben még dudált Vargyas Lajosnak.¹²⁷ Batyik József Klárafalván, majd Deszken zenélt az 1940-es évekig *Mariska* nevű bőrdudáján.¹²⁸ Hódi György Kübekházán az 1930-as években még használta női fejes dudáját.¹²⁹ Bellig Mihály 1939 tájáig játszott Kiszomborban a *Mariska* fejes *didlidud*ájával.¹³⁰ Lajtár Péter Kiszombor, majd Szőreg bőrdudása az 1950-es évekig *Mariska*, *hónalj Mariska* elnevezésű hangszerével.¹³¹ Dombi Lajos Földeákon muzsikált az 1930-as évekig babafejes dudájával.¹³² Samu István csongrádi bőrdudásnak az 1920-as évek elején még megvolt női fejes dudája.¹³³ Kiskunfélegyházán a volt Pokol pincénél 1910 táján készült fényképen ismeretlen dudás látható vásári nép körében. Kezében tipikus menyecskefejes dél-alföldi bőrdudát tart.¹³⁴ (4.kép) Szakmáron Imár bácsi és Sebők bácsi dudált az 1920-as évek elején. Mindkettő dudáján fából kifaragott és kifestett "szép, kis lányfej" volt.¹³⁵ Máshol is használtak még a Dél-Alföldön női fejes dudát. Magyarokán (Kanjiža, Jugoszlávia) "szerb embernek vót, szép babafeje vót".¹³⁶ Kiskunhalason a századfordulón vásárban volt olyan bőrduda, amelyen "porcelán kisasszony" ékeskedett.¹³⁷ Kiskunmajsán "nagylány fejre" faragott dudára emlékeztek.¹³⁸ Petőfiszálláson az 1930-as években a dudás "hóna alatt a baba játszott, elől".¹³⁹ Kecskemét környékén 1910 körül pásztoroknál láttak női fejes dudát.¹⁴⁰ Erdei Imre szentesi dudás a múlt század végén "Tömös megyében, a Tömös tötésin" látott, valószínűleg ott dolgozó kubikusnál "olyan dudát, akire női fej vót kifaragva".¹⁴¹ A menyecskefejes dudákat a dudás és környezete gyakran emlegette női néven: *Mariska*, *Bözsi*, *Kati*¹⁴², *Rozika*¹⁴³ (Szeged környékén), *Manci*¹⁴⁴, *Marcsa*¹⁴⁵ (Domaszék). Leggyakoribb a *Mariska* elnevezés volt (Szeged-Alsóváros, Kishomok, Ásotthalom, Rúzs, Szőreg, Deszk, Klárafalva, Kiszombor).¹⁴⁶

126A Juhász István, Juhász Péter, Palotás Pál és Palotás Pálné közlése

126B Rakonczai János 1969. 14., 15., 29.

127 Vargyas Lajos 1954. 11.; Sárosi Bálint 1964. 59.

128 Szigeti György 1984. 718.; Ruzs Cvetozár és Sebők Papp Imre közlése

129 Hódi György közlése

130 Bellig József közlése

131 Lajtár Eta, Lajtár Tibor és Santa Gizella közlése

132 Hankóczy Gyula 1982a. 62.

133 Maszlag István, Samu András (1.) és Samu András (2.) közlése

134 Tálasi István 1977. 304-305. közötti kép; Sárosi Bálint 1986. 30. kép

135 Dubai János közlése

136 Papp Péter közlése

137 Nagy Czirok László 1965. 333.

138 Hankóczy Gyula 1979. 47.

139 Hankóczy Gyula 1980. 16.

140 Leskowsky Albert szíves közlése

141 Derzsi Kovács Jenő 1985. 155.

142 Paksa Katalin 1969. 136.

143 Manga János 1969. 49.

144 Daka János közlése

145 Daka Imréné közlése

146 Vö. 109., 114., 123., 124., 125., 128., 130. és 131. jegyzet

Férfi dudafejeket is használtak a Dél-Alföldön, bár sokkal kevesebb helyen, mint női fejest. A szegedi Juhász József bőrsapkás, bajuszos, *magyaros* dudafejet is készített.¹⁴⁷ Tápén azt tartották, hogy "ember alak feje vót" a dudának.¹⁴⁸ A nagyszéksósi Farkas Sándor bőrdudáján "fiúfej" volt.¹⁴⁹ A rúzsai Klinkó István amikor megunt a kosfejes dudáját, férfifejest faragott helyette.¹⁵⁰ Az üllési Pesti Mihálynak lányfejes dudáján kívül kalapos férfifejes és bajuszos is volt.¹⁵¹ Ezért mondták, hogy *betyáros*, *Berci* fej volt a dudáján.¹⁵² Talán ugyanerre a dudára mondták Kiskunmajsán, hogy "bajuszos emberfej volt a duda feje".¹⁵³

Az alábbiakban gyűjteményekben lévő vagy fényképről ismert dél-alföldi emberfejes dudafejeket ismertetek. A szegedi Móra Ferenc Múzeumnak jelenleg nyolc nőfej és kettő férfifej formára kifaragott dudafeje van. A továbbiakban a régi leltárkönyvben szereplő, illetve a tárgyakon lévő régi leltári számokra hivatkozom. A múzeum 1907-ben Szegeden vásárolt öt dudafejet, tizenöt koronát fizettek értük. A "faragott dudafejek" közül három női fej, kettő férfifej volt.¹⁵⁴ Mára a női dudafejek egyike elveszett. Az 1907-ben vásárolt négy meglévő dudafej a 8., 9., 10. és 11. képen látható. A szegedi múzeum 1916-os vásárlása "teljes duda 2 játékkal" 25 koronába került.¹⁵⁵ E két dudafejet mutatja a 12. és 13. kép. A múzeumba 1934-ben 20 pengő 90 fillérért került be "bőrduda".¹⁵⁶ A leghíresebb szegedi dudásnak, Csonka Bukusza Tanács Ignácnak kecskefejű és kisasszonyfejű dudája is volt.¹⁵⁷ A Bukusza Ignác fényképéről (2.kép) ismert dudáról 1935-ben, mint múzeumi tárgyról készített felvételt Broda Sándor.¹⁵⁸ A ma is meglévő kecskefejes dudán és egy női fejes dudán egyformán 4749-es leltári szám figyelhető meg. Ezért gondolható Bukusza Ignác *Mariska* dudájának a 14. kép dudafeje. A 15. és 16. képen szereplő két adatolatlan, barna arcú, de eredetileg fehérre festett női dudafej valószínűleg Szeged környékéről került a Móra Ferenc Múzeumba. 1938-ban szerezte meg a múzeum a 17. képen látható földéaki bőrdudafejet.¹⁵⁹ Lehetséges, hogy az 1930-as években elhunyt Dombi Lajos földéaki bőrdudásé volt.¹⁶⁰ A budapesti Néprajzi Múzeum tulajdona a 18., 19., 20. és 21. képen látható négy Szeged környéki női dudafej. Az utóbbi Lajtár Péter kiszombori majd szőregi bőrdudás dudafeje.¹⁶¹ A Néprajzi Múzeum 22. képen látható férfi dudafeje feltehetően dél-alföldi. A hozzátartozó sípszáron 1879-es évszám olvasható. A szegedi Juhász József női dudafeje van a 23. képen. Móricz Zsigmond kapta meg a dudástól, ma Móricz Virágé. A 24. képen szereplő dudafejet a nagyszéksósi Nagypali András

¹⁴⁷ Móricz Zsigmond 1913. 9.

¹⁴⁸ Hankóczy Gyula 1982b. 67.

¹⁴⁹ Farkas József (2.) közlése

¹⁵⁰ Paksa Katalin 1969. 137.

¹⁵¹ Sós János szíves közlése

¹⁵² Czékus János közlése

¹⁵³ Hankóczy Gyula 1979. 42.

¹⁵⁴ MFM, Szeged régi leltárkönyve (a továbbiakban MFM régi leltár) 2269.

¹⁵⁵ MFM régi leltár 4333.

¹⁵⁶ MFM régi leltár 4749.

¹⁵⁷ Vö. 73-75., 108., 109. jegyzet

¹⁵⁸ Nagy Vera 1990. 506. kép; MFM, Szeged 2373. üvegnegatív

¹⁵⁹ MFM régi leltár 4875.

¹⁶⁰ Vö. 132. jegyzet

¹⁶¹ Néprajzi Múzeum, Budapest 64.118.6.1. tárgyleírókarton

készítette, és a kishomoki Somogyi Gyura használta.¹⁶² Jelenleg az újvidéki Vajdasági Múzeumban található. Domaszékről három női dudafej ismert. A budapesti Zenetörténeti Múzeumban lévő a 25. kép mutatja. Ezt Csatló Papp Ferenc faragta Pintér Józsefnek.¹⁶³ Csatló Papp saját női dudafejét figyelhetjük meg a 26. képen. Pintér József őrizte meg¹⁶⁴, ma Paksa Katalin tulajdona. A domaszéki Daka, Jánosé a 27. képen látható fej, Kismarci Illés dudáját 8 pengőért vásárolta 1932-ben.¹⁶⁵ A 28. képen rőszkei, a 29. képen a szegedi tanyákról származó női dudafej szerepel.¹⁶⁶ A két utóbbi dudafej Sárosi Bálint tulajdona. A 30. fényképen lévő dudafej a rúzsai Csóti Gyapjas Antalé volt. Jelenleg Sós János magángyűjteményében (Üllés). A kiskunhalasi Thorma János Múzeum dudafeje bizonyára Varga Vince szegedi tanyákon készült dudája.¹⁶⁷ Ez a 31. képen látható. Az ismeretlen kiskunfélegyházi bőrdudás fényképén (4.kép) szereplő hangszer ma is megvan a Kiskun Múzeumban. A hangszer női fejes sípszárát mutatja a 32. kép. A szentesi Koszta József Múzeum gyűjteményében is volt egy női fejes dudasípszár 1945 előtt, de a második világháborúban elpusztult. A 33. kép a múzeum 4131. számú üvegnegatívjának részlete.

Különböző gyűjteményekben 25 dél-alföldi emberfejes dudafej van. Ebből 22 női dudafej és 3 férfi dudafej. Részletes leírásuk a következő:

1. (8.kép): Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2269. M: 9.7 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, enyhén pirosítós. Szája vörös, szeme fekete, szemöldöke fekete. Haja faragással jelzett, fekete. Nyakán fémgűrű.

2. (9.kép): Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2269. M: 11.1 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, enyhén pirosítós. Szája vörös, szeme és szemöldöke fekete. Faragással jelzett haja és kontyfésűje fekete. Nyakáról a fémgűrű hiányzik.

3. (10.kép): Férfi dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2269. M: 12.5 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros, bajusza fekete. Szeme kék, körülötte fekete pöttyök. Szemöldöke, haja, kalapja fekete. Nyakán fémgűrű.

4. (11.kép): Férfi dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2269. M: 11.5 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros, bajusza fekete. Szeme, szemöldöke, haja és álladzs sapkája fekete. Nyakán fémgűrű.

5. (12.kép): Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 4333. M: 9.5 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája vörös. Szeme kék, körülötte fekete pöttyök. Szemöldöke fekete. Haja faragással jelzett, a rajta lévő csipkés szélű főkötő fekete. Nyakáról a fémgűrű hiányzik.

6. (13.kép): Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 4333. M: 9.6 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, enyhén pirosítós. Szája vörös, szeme kék, körülötte fekete pöttyök. Szemöldöke fekete. Haja faragással jelzett, a rajta lévő csipkés szélű főkötő fekete. Mindkét füléhez piros, szivalakú fülbevalót festettek. Nyakán fémgűrű.

¹⁶² Bóna Júlia 1949. 3.

¹⁶³ Pintér István közlése

¹⁶⁴ Paksa Katalin szíves közlése

¹⁶⁵ Daka János közlése

¹⁶⁶ Sárosi Bálint szíves közlése

¹⁶⁷ Vargyas Lajos 1954. 11.

7. (14.kép): Női dudafej, Szeged-Alsóváros (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 4749. M: 10 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája vörös. Szeme és szemöldöke fekete. Haja faragással jelzett, a rajta lévő fekete főkötő csipkés szélét fekete pöttyök jelzik a homlokon. Nyakáról a fémgűrű hiányzik.
8. (15.kép): Női dudafej, Szeged környékéről. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Leltári szám nincs a tárgyon. M: 9.9 cm. Fából faragott és festett. Arca barna a besötétült fedőlakktól, eredetileg fehér volt.¹⁶⁸ Az arc enyhén pirosítós. Szája vörös, szeme, szemöldöke és haja fekete. Nyakán fémgűrű.
9. (16.kép): Női dudafej, Szeged környékéről. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Leltári szám nincs a tárgyon. M: 11 cm. Fából faragott és festett. Arca utánfestés miatt barna, eredetileg fehér volt.¹⁶⁹ Szája vörös, szeme, haja és kontyfesűje fekete. Nyakáról a fémgűrű hiányzik.
10. (17.kép): Női dudafej, Földeák (Csongrád megye). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 4875. M: 12.4 cm. Fából faragott és festett. Arca testszínű, szája vörös. Szeme és szemöldöke fekete. Haja faragással jelzett, fekete. Kontyfesűje sárga. Mindkét füléhez fekete-piros-sárga fülbevalót festettek. Nyakán fémgűrű.
11. (18.kép): Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest 55.45.1. M: 8.6 cm. Hársfából faragott és festett. Arca rózsaszín, szája vörös. Szeme üveg vagy porcelán. Szemöldöke sötétbarna. Haja faragással jelzett, sötétbarna. A nyakára kék rozmaringot festettek. Nyakán rézgyűrű.¹⁷⁰
12. (19.kép): Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest 55.45.2. M: 12 cm. Hársfából faragott és festett. Arca rózsaszín, szája vörös. Szeme, szemöldöke, haja és kontyfesűje fekete. Nyakán ezüstgyűrű.¹⁷¹
13. (20.kép): Női dudafej, valószínűleg a Dél-Alföldről. Néprajzi Múzeum, Budapest 119.480. M: 12 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, pirosítós, szája vörös. Szeme és szemöldöke fekete. A fején lévő fekete főkötő faragással jelzett. Kontyfesűje fekete. A nyakára sötétzöld rozmaringot festettek, piros pöttyökkel. Nyakáról a fémgűrű hiányzik.¹⁷²
14. (21.kép): Női dudafej, Kiszombor, majd Szőreg (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest 64.118.6.1. M: 11 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája vörös. Szeme fekete, körülötte fekete pöttyök. Szemöldöke, haja és kontyfesűje fekete. Nyakán fémgűrű.¹⁷³
15. (22.kép): Férfi dudafej, valószínűleg a Dél-Alföldről. Néprajzi Múzeum, Budapest 76.59.4. M: 12 cm. Fából faragott és festett. Arca testszínű, szája piros, pörge bajusza fekete. Szeme, a körülötte lévő pöttyök, szemöldöke, haja és álladzós kalapja fekete. Nyakáról a fémgűrű hiányzik.
16. (23.kép): Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). Móricz Virág tulajdona. M: 12 cm. Fából faragott és festett. Arca testszínű, szája piros. Szeme, szemöldöke, haja és kontyfesűje fekete. Nyakán fémgűrű.
17. (24.kép): Női dudafej, Nagyszéksós (Csongrád megye), majd Kishomok (Male Pesak, Jugoszlávai). Vajdasági Múzeum, Újvidék 502. M: 10 cm. Fából faragott és fes-

¹⁶⁸ Vigh László (KJM, Szentes) szíves közlése

¹⁶⁹ Vigh László (KJM, Szentes) szíves közlése

¹⁷⁰ Fél Edit-Hofer Tamás 1966. II. t.; Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 401. kép

¹⁷¹ Fél Edit-Hofer Tamás 1966. 9. kép; Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 401. kép

¹⁷² Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 399. kép

¹⁷³ Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 401. kép

tett. Arca fehér, szája vörös. Szeme fekete, körülötte halványan látszó fekete pöttyök. Szemöldöke, haja és kontyfesűje fekete. A nyakára zöld rozsmaringot festettek. Nyakáról a fémgyűrű hiányzik.

18. (25.kép): Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). MTA Zenetörténeti Múzeum, Budapest 7922. M: 8.6 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros. Szeme fekete, körülötte fekete pöttyök. Szemöldöke és faragással jelzett haja fekete. Bal fülénél kereszt alakú festett fülbevaló. Nyakáról a fémgyűrű hiányzik.

19. (26.kép): Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). Paksa Katalin tulajdona. M: 10.5 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros. Szeme, a körülötte levő pöttyök és szemöldöke fekete. Faragással jelzett haja és kontyfesűje fekete. Nyakán alumínium-gyűrű.

20 (27.kép): Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). Daka János tulajdona. M: 8.8 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros. Szeme, a körülötte levő pöttyök és szemöldöke fekete. Faragással jelzett haja fekete. A nyakára zöld rozsmaringot festettek. Nyakán vasgyűrű.

21. (28.kép): Női dudafej, Röszeke (Csongrád megye). Sárosi Bálint tulajdona. M. 10 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros. Szeme üveg vagy porcelán. Szemöldöke és faragással jelzett haja fekete. Füleiben piros gyöngy fülbevaló. Nyakára piros és kék gyöngysort festettek. Nyakán rézgyűrű.

22. (29.kép): Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Sárosi Bálint tulajdona. M. 9.3 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája piros. Szeme, a körülötte levő pöttyök és szemöldöke fekete. Faragással jelzett haja és kontyfesűje fekete. Nyakán alumínium-gyűrű zöldre festve.

23. (30.kép): Női dudafej, Rúzsza (Csongrád megye). Sós János tulajdona. M. 12.5 cm. Diófából faragott és festett. Arca fehér. Szája, szeme, a szem körüli kifestés, a szemöldöke és haja fekete. Nyakán piros selyemszalag.

24. (31.kép): Női fejes dudasípszár, szegedi tanyák (Csongrád megye), majd Kiskunhalas (Bács-Kiskun megye). Thorma János Múzeum, Kiskunhalas 55.104.1. A dudafej magassága 12 cm. Fából faragott és festett. Arca fehér, szája vörös. Szeme, szemöldöke, haja és kontyfesűje fekete. Nyakán fémgyűrű.

25. (32.kép): Női fejes dudasípszár, Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun megye). Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza 55.2199.1. A dudafej magassága 10.2 cm. Fából faragott, festetlen. Egyik szeméből a féंबरakás hiányzik. Nyakán fémgyűrű.

Nem minden dudás értett a duda és a dudafej készítéshez. A fejet minta után faragták vagy vásárolták hangszerükhöz. A rúzsai Csóti Antal meglévő duda után, segítséggel, de maga készítette el bőrdudáját 1926-ban.¹⁷⁴ A szegedi Bukusza Ignác, Juhász József és a szegedi tanyákon élő Csatlós Papp Ferenc, Nagypali András faragott, illetve adott el emberfejes dudafejet másoknak.¹⁷⁵ Erdei Imre szentesi dudás szerint a női fejes duda "mán gyári munka vót".¹⁷⁶ A domaszéki Daka János úgy tudja, hogy a női dudafejek egy részét "a börtönben agyusztálták. A lányfejfaragást rabok csinálták a szegedi börtönben." ¹⁷⁷ A dudafejhez készítöik hársfát ¹⁷⁸, diófát ¹⁷⁹, vagy más faragásra

¹⁷⁴ Rakonczai János 1969. 17.

¹⁷⁵ Vö. 75., 108., 111., 114., 116. jegyzet

¹⁷⁶ Derzsi Kovács Jenő 1985. 155.

¹⁷⁷ Daka János közlése

¹⁷⁸ Fél Edit-Hofer Tamás 1966. 51.

¹⁷⁹ Rakonczai János 1969. 17.

alkalmas fát használtak. A kiválasztott faanyagba először derékszögű *széljáratot*¹⁸⁰ fúrtak. Majd domború faragással kiformálták az emberfejet ábrázoló dudafejet. A széljáratot – a nyaknál és a tarkónál lévő furatokhoz képest – a fejben öblösre faragták. Erre az egyenletes levegőáramlás szempontjából volt szükség. Az emberfej tömlő felőli részére kívülre, körbe egy mélyedést faragtak. Ez segítette a bőrtömlőnek a dudafejhez kötözését. Kivételt képeznek a szegedi múzeum 1907-es dudafejei. Ezeknél a széljárat nem öblös, és hiányzik a mélyedés, mert ezek a fejek nem dudáláshoz, hanem a múzeum részére készültek. A dél-alföldi kontyfésűs női fejek és a kalapos, sapkás férfi-fejek a magasabbak (9.3-12.5 cm). A kontyfésű nélküli női fejek a kisebbek (8.6-10.2 cm). Kivétel a 12.5 cm-es rúzsai dudafej. Az ismert emberfejes dudafejeket – a kiskunfélegyházi kivételével – színesre festették. Az arc fehér, a száj vörös, a szem kék és fekete, a haj sötétbarna és fekete volt. Gyakran festettek pöttyöket a szem köré és rozmaringágot a nyakra. A faragott és festett fejek készítői a hiteles ábrázolásra törekedtek, de egyszerűsítve, sémaszerűen, miközben a formákkal küszködtek.¹⁸¹ Az emberfejek egy része rutinos, sémaszerű faragány, másik része naiv bájt sugároz. A bizonyosan később készült fejek a legnehézkesebben megformáltak. Ilyen az 1930 körüli kiszombori és az 1926-os rúzsai dudafej (21., 30. kép). A nőket arcpirosítóval, főkötővel, kontyfésűvel és fülbevalóval, a férfiakat kalappal, sapkával és bajusszal ábrázolták. Az emberfejú dudafej megformálása polgáriasuló paraszti ízlést tükröz. Sémaszerű faragása és olajfestéssel való befestése a közeli nagyváros, Szeged hatását jelzi. Az emberfejes dudákat azonban szegényparaszt dudások használták. Az emberfejek a díszítés szándékával kerültek a dél-alföldi bőrdudákra. A dudafej nyakára 1-2 cm széles fémgyűrűt erősítettek, hogy a fej szét ne repedjen a sípszár sokszori beillesztése miatt. A dudafej tömlőbe csatlakozó nyílását olykor vékony vászonnal fedték, hogy ne kerülhessen szennyeződés a tömlőből a sípokhoz.

A dél-alföldi női és férfi dudafej szoborszerű emberfej ábrázolás. Műfajilag közeli darabok a fafaragásokon és kerámiákon fordulnak elő. Ilyen kerámiák az emberfejú pálinkás butellák, boros edények, perselyek és a fejalakú só-, cukor-, dohánytartók. Fa-faragásban emberfej önállóan például a faragószék emberfejek kiformált szorítófeje, vízimalom cölöpjének és kocsmá cégérének emberfeje, a fejben végződő botok, pásztorbotok és az emberfejes citera.¹⁸² Emberfejú népművészeti tárgyakat főleg az Alföldről ismerünk a XIX. század elejétől kezdődően. Ezek is fontos adatok ahhoz, miért került a dél-alföldi bőrdudákra emberfejes faragvány.

A dél-alföldi emberfejes dudu elterjedését jelző legtöbb adat Szeged környékéről – az Üllés, Rúzsa, Ásotthalom, Magyarkanizsa (Kanjizsa), Kiszombor, Földeák által határolt területről – származik (34.térkép). Azért lehet az ilyen dudákat szegedi dudának is nevezni, mert a kiskunhalasi, kiskunmajsai, csölyospálosi adatok szorosan kapcsolódnak az előbbi területhez, és mert Petőfiszállás, Csongrád, Szentés gyengén adatolt. Kiskunfélegyházán már nem festett a női dudafej, Szakmár, Kecskemét és Te-

¹⁸⁰ Rakonczai János 1969. 17.

¹⁸¹ Domanovszky György 1981. I. 236-237.

¹⁸² Andrassy Kurta János 1944. XI. t.; Fél Edit-Hofer Tamás 1966. 23. és 10., 11., 14., 15., 16. kép, III., IV. t.; Kresz Mária 1971. 5-32.; Hofer Tamás-Fél Edit 1975. 45. és 222-224., 402-420. kép; K.Csilléry Klára 1977. 677-682.; Bellon Tibor-Szabó László 1987. 205. kép; Csapóné Tábori Hajnalka 1987. 164.; Fűvessy Anikó 1987. 547-553., 566., 580., 587. kép; P.Szalay Emőke 1989. 345., 353-359. kép; Kresz Mária 1990. 316., 321., 349., 364., 384. kép; Nagy Vera 1990. 494., 495., 521. kép; Erdős Péter magángyűjteménye (Hódmezővásárhely) emberfejes citerája.

mes vidéke pedig távoli szórvány. A két utóbbi helyhez kötődő női fejes duda foglalkozáshoz (pásztor, kubikus) kapcsolható. Az elterjedtségéből következik, hogy valószínűleg Szegeden vagy Szegedhez közel született meg az emberfejes dudafej gondolata a Dél-Alföldön. Erre a XIX. század közepén, a kecskefejes dudafej magyarországi elterjedése után kerülhetett sor. 1870 körül már bizonyosan létezett emberfejes duda a Dél-Alföldön. Az újítást jelzi, hogy egyszerre három féle dudafej típus (kecske-, kos- és emberfejes dudafej) is használatban volt ezen a területen. A dél-alföldi kecskefejes dudafej néhány kivétellel, a kosfejes és emberfejes dudafej mindig a fújtatós és rövid bordós dél-alföldi bőrduda típuson figyelhető meg. A dél-alföldi emberfejes duda használata – a kosfejű dudához hasonlóan – a XIX. század második felére és a XX. század első felére tehető. Az emberfejes duda egy-két idős dudás révén kicsivel tovább maradt fenn. Az utolsó dél-alföldi dudás 1975-ös halálával az emberfejes bőrduda teljesen eltűnt a néphagyományból.

Összegzésül elmondható, hogy az emberfejes dudát a XIII-XIV. században Nyugat-Európában és a XVII. században Flandriában már ismerték. A kecskefejes duda a XVIII. század elejétől kezdett elterjedni, és a XIX-XX. században csak Közép-Európában használták. A Dél-Alföldön a kecskefejes duda után a kosfejes és az emberfejes duda is elterjedt a XIX. század második felében. Hasonló jelenség még a boszniai és dalmáciai diple és mjesnice nevű dudák emberarcos vésete a XX. században. Magyarországon csak a Dél-Alföldön volt emberfejes duda. Az emberfejes dudafejeket fából készítették domború faragással és színesre festéssel. Sokkal gyakoribb közöttük a női fejes dudafej, mint a férfifejes. A helyi fejlődés eredményeként kialakult, európai viszonylatban is egyedülálló, különlegességnek számító dél-alföldi emberfejes duda használata a XIX. század második felére és a XX. század első felére tehető. Mivel főleg Szeged környékére jellemző, ezért szegedi dudának is nevezhetjük.

ADATKÖZLŐK

- Bába Pálné (Puskás Piroska) 1924. Domaszék - 1990. júl.
Bellig József 1925. Kiszombor - 1989. szept.
Borsi Ferenc 1909. Mindszent - 1988. júl.
Börcsök János 1904. Domaszék - 1988. aug.
Czékus János 1919. Kiskundorozsma - 1988. okt.
Daka Imre 1909. Röske - 1990. jan.
Daka Imréné (Masa Irén) 1927. Domaszék - 1988. okt.
Daka János 1910. Domaszék - 1988. aug.
Dubai János 1911. Szakmár - Bogyiszló 1989. aug.
Farkas József (1.) 1904. Királyhalom-Bokor tanya - Ásotthalom 1990. febr.
Farkas József (2.) 1905. Nagyzéksós - Röske 1990. jan.
Fodor József 1914. Szeged-Alsóváros - 1988. szept.
Halál Antal 1927. Szegvár - 1989. aug.
Herédi Mária 1902. Mórahalom - 1990. jan.
Hódi György 1936. Kübekháza - 1990. nov.
Juhász István 1930. Csólyos - Csólyospálos 1992. okt.
Juhász Péter 1936. Csólyos - Csólyospálos 1992. okt.
Kismárton András 1905. Átokháza - Ásotthalom 1990. febr.

Kónya Antalné (Juhász Etelka) 1905. Szentmihálytelek - Szeged 1990. jan.
 Kónya György 1911. Tápé - 1988. júl.
 Kovács János 1910. Ásotthalom - 1990. febr.
 Kovács Pál 1927. Sándorfalva - 1989. nov.
 Lajtár Eta 1923. Kiszombor - 1989. szept.
 Lajtár Tibor 1919. Kiszombor - 1989. szept.
 Maszlag István 1909. Csongrád - 1988. júl.
 Nógrádi János 1927. Domaszék - 1988. okt.
 Palotás Pál 1913. Csólyos - Csólyospálos 1992. okt.
 Palotás Pálné (Juhász Aranka) 1925. Csólyos - Csólyospálos 1992. okt.
 Papp Péter 1899. Magyarkanizsa - Ásotthalom 1990. febr.
 Pintér István 1925. Domaszék - 1988. aug.
 Rusz Cvetozár 1900. Deszk - 1990. febr.
 Samu András (1.) 1913. Csongrád - 1990. jan.
 Samu András (2.) 1922. Csongrád - 1990. jan.
 Sánta Gizella 1917. Szeged - Szőreg 1990. ápr.
 Sebők Papp Imre 1909. Mórahalom - Deszk 1990. febr.
 Szőke Lajos 1926. Szegvár - 1989. aug.
 Varga Ferenc 1926. Domaszék - 1988. aug.
 Varga Ferencné 1903. Domaszék - 1988. aug.

IRODALOM

Alexandru, Tiberiu

1956 Instrumentele muzicale ale poporului Român. Bucuresti

Andrássy Kurta János

1944 A magyar nép szobrászata. Bp.

Baines, Anthony

1979 Bagpipes. Oxford

Balassa Iván-Ortutay Gyula

1979 Magyar Néprajz. Bp.

Bálint Sándor

1957 Szegedi szótár I-II. Bp.

Barabás Jenő

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp.

Bartha Dénes

1934 A jánoshidai avarkori kettőssíp. Archaeológia Hungarica XIV. Bp.

Békefi Antal

1978 A bakonyi pásztorok zenei élete II. Népi hangszerek, hangszeres zene. Veszprém megyei Múzeumok Közleménye XIII. Veszprém, 335-438.

Bellon Tibor-Szabó László

1987 A parasztság gazdasági munkaeszközei. In: Szolnok megye népművészete. Szerk. Bellon Tibor-Szabó László. Bp., 159-184.

Berkovits Ilona

1965 Magyar kódexek a XI-XVI. században. Bp.

- Bikkessy-Heinbucher József*
1816 A Magyar és Horváth Országi Legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye. Béts. Vaterländische vollständige der merkwürdigsten National Costume des Königreichs Ungarn und Croatien. Wien.
- Bóna Júlia* (=b.j.)
1949 A kishomoki tili-duda. In: 7. nap IV. 52. szám 3. Subotica
- Buchner, Alexander*
1956 Musikinstrumente im Wandel der Zeiten. Prag.
- Buhle, Edward*
1903 Die musikalischen Instrumente in den Miniaturen des frühen Mittelalters. I. Die Blasinstrumente. Leipzig
- Čierna, Katarína*
1988 Zbojnicka tematika v ľudovom výtvarnom prejavena Slovenska. Slovenský národopis 3-4. 543-562.
- Collinson, Francis*
1975 The Bagpipe. The history of a Musical Instrument. London
- Csapóné Tábori Hajnalka*
1987 Népi kerámiák. In: Népművészeti örökségünk. A tárgyi néprajz Békés megyei emlékeiből. Szerk.: Gecsei Lajos Békéscsaba, 143-170.
- K. Csilléry Klára*
1977 Emberábrázolás. In: Magyar Néprajzi Lexikon I. 677-682.
- Darvas Gábor*
1961 Évezredek hangszerei. Bp.
- Derzsi Kovács Jenő*
1985 A dudacsinálás fortélyja. In: Derzsi Kovács Jenő szentesi és Szentés vidéki dallamgyűjteménye. Szerk.: Forrásné Török Katalin, Szeged
- Deutsch, Walter*
1982 Das grosse Niederösterreichische Blasmusikbuch. Wien
- Domanovszky György*
1981 A magyar nép díszítőművészete. I-II. Bp.
- Domokos Pál Péter*
1978 Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században. Bp.
- Dömötör Tekla*
1986 A magyarországi ördög-ikonográfia problémái. Ethn. 296-309.
- Elschek, Oskar*
1983 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. Teil 2.
Die slowakischen Volksmusikinstrumente. Handbuch der europäischen Volksmusik-instrumente 3. Leipzig
- Ember Ildikó*
1984 Zene a festészetben. Bp.
- Endrei Walter-Zolnay László*
1986 Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Bp.
- Fabó Bertalan*
1909 Zenés tárgyak. Néprajzi Értesítő 20-22.
- Felföldi László*
1990 A vallásos népelet és a szokások tárgyai. In: Csongrád megye népművészete. Szerk.: Juhász Antal. Bp., 519-578.
- Fél Edit-Hofer Tamás*
1966 Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Bp.
- Füvessy Anikó*
1987 Fazekasság. In: Szolnok megye népművészete. Szerk.: Bellon Tibor-Szabó László. Bp., 375-422.

- Galavics Géza*
1987 Művészettörténet, zenetörténet, tánc történet. Muzsikus és táncbrázolások 1750-1820 között Magyarországon. Ethn. 160-206.
- Gábry György*
1976 Régi hangszerek. Bp.
- Gerbert, Martin*
1774 De cantu et musica sacra a prima ecclesia aetate usque ad praesens tempus. I-II. St. Blasien. Faksimile: Graz, Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1968.
- Gerszi Teréz*
1960 A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp.
- Gülke, Peter*
1979 Szerzetesek, polgárok, trubadúrok. Bp.
- Habenicht, Gottfried*
1973 Cimpoiul hunedorean. Revista de Etnografie si Folclor 365-408.
- Hankóczi Gyula*
1979 Majsza és környéke hangszerei. (Kézirat) Katona József Múzeum, Kecskemét, Néprajzi Adattár: 233-1981.
1980 A tekerőlant Kecskemét és Kiskunfélegyháza környékén. (Kézirat) KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen: DENIA 2622
1982a Népi hangszerek Szentés vidékén és vegyes néprajzi gyűjtés. (Kézirat) Koszta József, Múzeum, Szentés, Néprajzi Adattár: 110-1990.
1982b Vegyes néprajzi gyűjtés. (Kézirat) MFM, Szeged, Néprajzi Adattár: 835-1982.
1982c Dudák és dudások Mezőkövesd környékén. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: Balassa Iván-Ujváry Zoltán. Debrecen, 817-826.
- Haraszi Emil*
1941 A barokk zene. In: Magyar művelődéstörténet IV. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp., 609-632.
- Hasalová, Vera-Vajdiš, Jaroslav*
1974 Die Volkskunst in der Tschechoslowakei. Prague
- Herman Ottó*
én. Jegyzetfüzet és klisék. (Kézirat) Néprajzi Múzeum, Bp. EA. 182-I
- Hofer Tamás-Fél Edit*
1975 Magyar népművészet. Bp.
- d'Hulst, Roger A.*
1974 Jordaens. Drawings I-IV. Brussel
- Hunfalvy János*
1856 Az Alföld és lakosai. In: Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben I. Darmstadt, 225-292.
- Janó Ákos-Solymos Ede*
1966 Bács-Kiskun megye népművészete. Kecskemét
- Kalesný, František*
1981 Habáni na Slovensku. Brno
- Keresztury Dezső-Vécsey Jenő-Falvy Zoltán*
1960 A magyar zenetörténet képeskönyve. Bp.
- Kodály Zoltán*
1937 Zene. In: A magyarság néprajza IV. Bp., 9-84.
- Korkeş Zsuzsanna-Sztrinkó István*
1978 A Kiskunok népi fadaragása. Kiskunfélegyháza
- Kovács János*
1901 Szeged és népe. Szeged ethnographiája. Szeged
- Kresz Mária*
1956 Magyar parasztviselet 1820-1867. Bp.
1971 Emberkorsók. Néprajzi Értesítő 5-32.

- 1983 Die Verbreitung der Spät-habner Fayence des 18. Jahrhunderts in Ungarn. *Keramik-Freunde der Schweiz*. 5-12.
- 1990 Fazekasság. In: Csongrád megye népművészete. Szerk.: Juhász Antal. Bp., 299-380.
- Kunz, Ludvík*
1974 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei Teil 1. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente 2. Leipzig
- Lajtha Edit*
1966 A besztercebányai (Banska Bystrica) Thurzó-ház falképei. *Művészettörténeti Értesítő* 1-10.
- Sz. Lukács Imre*
1969 A bőrdudás. Délmagyarország 1969. máj. 4. 9.
- Mačák, Ivan*
1977 Über die Möglichkeiten zur Erforschung der Geschichte der Hirtenmusikinstrumente in der Slowakei. *Studia instrumentorum musicae popularis* V. Stockholm
- Madarassy László*
1934 Palóc duda. *Néprajzi Értesítő* 81-88.
- Magyar Néprajzi Lexikon*
1977 I. kötet Bp.
- Malonyay Dezső*
1911 A magyar nép művészete III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. Bp.
- Manga János*
1939 Népi hangszerek a Felföldön. *Ethn.* 135-153.
1950 Nógrádi dudások. Bp.
1965 Hungarian bagpipers. *Acta Ethnographica* XIV. Bp., 1-97.
1968 Magyar duda - magyar dudások a XIX-XX. században. *Népi Kultúra - Népi Társadalom* I. 127-187.
1969 Magyar népdalok, magyar népi hangszerek. Bp.
- Markov, Jozef*
1955 Slovenský L'udovy oder v minulosti. Bratislava
- Mátray Gábor*
1854 A magyar zene és a magyar cigányok zenéje. In: Magyar- és Erdélyország képekben IV. Szerk.: Kubinyi Ferenc-Vahot Imre. Pest, 118-125.
- Meer, John Henry van der*
1988 Hangszerek az ókortól napjainkig. Bp.
- MGG.*
1949-1979. Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik. I-XVI. Kassel-Basel-London-New York
- Mihálka György*
1962 Szegedi népi hangszerek. *Néprajz és Nyelvtudomány* V-VI. Szeged, 85-93.
- Molnár K. Ferenc*
1940 Kiskunhalasi gazda írásai. (Kézirat) Néprajzi Múzeum, Bp. EA. 2088
- Móricz Pál*
1913 Régi magyar élet. Történetek és feljegyzések. Bp.
- Móricz Zsigmond*
1913 A szegedi dudás. *Az Est* 19. szám 9.
- Nagy Czirok László*
1965 Régi halasi vásárok. In: Kiskunhalas helytörténeti monográfia. Szerk.: Janó Ákos. Kiskunhalas, 307-335.
- Nagy Vera*
1990 Faragás. In: Csongrád megye népművészete. Szerk.: Juhász Antal. Bp. 441-496.
- Narodni muzički instrumenti Jugoslavije*
1957 Beograd
- Novák László*
1982 Mezővárosi népművészet Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. Nagykőrös.

- Oledzki, Stanislaw*
1978 *Polskie instrumenty ludowe*. Krakow.
- Paksa Katalin*
1969 A szegedi duda-hagyomány. Néprajzi Közlemények XIV. 3-4. sz. 125-140.
1980 A szegedi nemzet zenéje. In: Bálint Sándor: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete III. MFMÉ 1978/79-2. Szeged, 575-905.
- Pesovár Ernő*
1972 *A magyar tánc történet évszázadai*. Bp.
- Praetorius, Michael*
1619 *Syntagma musicum II. De Organographia*. Wolfenbüttel. Faksimile: Kassel, Bärenreiter, 1958.
- Puyvelde, van Leo*
1953 *Jordaens*. Paris-Bruxelles
- Rakonczai János*
1969 Rúzsai dudás. (Kézirat) MFM, Szeged, Néprajzi Adattár: 266-1971.
- Režný, Josef*
1990 *Das Niederlausitzer Glossarium. Zur Typologie sorbischer Dudelsäcke*. Lětopis 33. 23-31.
- Sárosi Bálint*
1964 Népi hangszerek. Szemelvények a Magyar nép hangszerei című készülő monográfiából. Néprajzi Közlemények IX. 1-2. sz. 3-74.
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente 1*. Leipzig
1973 *Zenei anyanyelvünk*. Bp.
1986 *Folk Music. Hungarian Musical Idiom*. Bp.
- Širola, Božidar*
1943 Horvát népi hangszerek. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Gunda Béla. Bp., 114-127.
- Šourek, Karel*
1956 *Volkskunst in Bildern*. Prag
- P.Szalay Emőke*
1989 Kerámia. In: Hajdú-Bihar megye népművészete. Szerk.: Gazda László-Varga Gyula. Bp., 191-239.
- Sz.Szigethy Vilmos (= Bob)*
1900 A dudásverseny. Szegedi Napló 236. szám 7.
1930 A régi Szegedből az újba. Szeged
- Szigeti György*
1984 Adatok a deszki magyar és szerb népzenehez. In: Deszk története és néprajza. Szerk.: Hegyi András. Szeged-Deszk, 715-778.
- Szűcs Sándor*
1946 *Pusztai krónika*. Bp.
- Tálas István*
1977 *Kiskunság*. Bp.
- Tömörkény István*
1958 Dudák és vizidudák. In: Tömörkény István: Hajnali sötétben. Bp., 193-199.
1963 Magyarok keresgélése. In: Tömörkény István: Munkák és napok a Tisza partján. Bp., 131-138.
- Tradicijska narodna glazbala Jugoslavije*.
1975 Zagreb
- Vahot Imre*
1853 Kecskemét és a kecskeméti puszták. In: Magyarország és Erdély képekben I. Szerk.: Kubinyi Ferenc-Vahot Imre. Pest, 83-126.
- Vargyas Lajos-Nagy Czirok László*
1954 Régi népdalok Kiskunhalasról. Bp.

Vayerné Zibolen Ágnes

1978 Barabás Miklós az illusztrátor. Művészettörténeti Értesítő 117-156.

Volek, Tomislav-Jares, Stanislav

1977 Geschichte der Tschechischen Musik in Bildern. Praha.

Vukosarljević, Petar D.

1980 Erske gajde. Beograd

Vydra, Josef

1957 Die Hinterglasmalerei. Prag.

Weigel, Johann Christoph

1720 körül Musikalisches Theatrum. Nürnberg. Faksimile: Basel - London - New York, Bärenreiter, 1961.

Zolnay László

1977 A magyar muzsika régi századaiból Bp.

MENSCHENKÖPFE ALS DUDELSACKKOPEVERZIERUNGEN IM SÜDLICHEN TEIL DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE

Aurél Szakál

Dudelsacke mit Menschen- und Tierköpfen wurden im XIII-XIV. Jahrhundert in Westeuropa benutzt. Dudelsackköpfe mit Schnitzereien verziert, lassen sich im XV-XVII. Jahrhundert auf den europäischen Dudelsackdarstellungen im Allgemeinen nicht finden. Eine Ausnahme bilden einige flamische Malereien, auf denen in der Mitte des XVII. Jahrhunderts Dudelsacke mit Menschenköpfen vorkommen.

In Westeuropa benutzte man im Mittelalter Dudelsacke mit Ziegenköpfen. Ihre Darstellung erfolgte ausnahmsweise im XVI. Jahrhundert. Die Darstellung und Erwähnung von Dudelsacken mit Ziegenköpfen erfolgt Anfang des XVIII. Jahrhunderts immer öfter. Deutsche, sorbische und polnische Dudelsackpfeifer benutzte man. Aus dem XIX. Jahrhundert kennen wir ihre Darstellung auch aus Ungarn und Böhmen. Dudelsacke mit Ziegenköpfen wurden in der zweiten Hälfte des XIX. und im XX. Jahrhundert nur in Mitteleuropa benutzt.

In Ungarn verbreitete sich der ziegenköpfige Dudelsack ab Anfang des XIX. Jahrhunderts. Im südlichen Teil der Grossen Ungarischen Tiefebene verbreiteten sich nach den ziegenköpfigen Dudelsacken (1., 2. Bild) auch die widderköpfigen (3. Bild) und die menschenköpfigen Dudelsacke ab Mitte des XIX. Jahrhunderts. In diesen Gebieten von Ungarn gab es ausschliesslich widderköpfige und menschenköpfige Lederdudelsacke (*börduda*). Mehrere bekannte Dudelsackpfeifer hatten meistens Frauenköpfe als Schmuck, weniger Männerköpfe. Diesen Instrumenten gab man auch einen Vornamen, der meistgebrauchlichste Name für die Dudelsacke war *Mariska*. Die Menschenköpfe für die Dudelsacke wurden aus Holz gefertigt mit abgerundeten Holzschnitzereien und bunt angemalt. Über auf Dudelsacken mit Menschenköpfen spielende Musiker (4-7. Bild) und über in die Sammlung gelangte menschenköpfige Dudelsackköpfe (8-33. Bild) zeigen wir Fotos. In den verschiedenen Sammlungen sind 22 Frauendudelsackköpfe und 3 Männerdudelsackköpfe zu finden.

KÉPEK

1. Dohánytartón dudás alak kecskefejes dudával. Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely. 52. 288.1. 1-2. Dömötör Mihály felvétele.
2. Csonka Bukusza Tanács Ignác szegedi bőrdudás kecskefejeű dudájával 1900 táján. Somogyi Károly Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Szeged.
3. Kovács János kiskiráltságú bőrdudás kosfejes dudájával az 1920-as években. Lampel Miklós orosházi fényképész felvétele. Szántó Kovács János Múzeum, Orosháza.
4. Kiskunfélegyházi bőrdudás női fejes dudával 1910 táján. Szalai Gyula felvétele. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza 59. 180-1. üvegnegatív részlete.
5. Varga Ferenc domaszéki bőrdudás „babafejes” dudájával az 1930-as évek elején. Benedek László felvétele. MFM Történeti Osztály, Szeged. 83. 4. 73.
6. Csipak András csólyospálosi bőrdudás „lányfejes” dudájával és Szabó Rozália tekerős 1950 - 52 körül. Gaál Károly felvétele. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza. F3541.
7. Csóti Gyapjas Antal rúzsai bőrdudás „lányfejű” dudájával 1968-ban. Juhász Antal felvétele. MFM Szeged. F15424.
8. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
9. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
10. Férfi dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
11. Férfi dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
12. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 4333. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
13. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye) MFM Szeged 4333. A szerző felvétele.
14. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye) MFM Szeged 4749. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
15. Női dudafej, Szeged környéke. MFM Szeged. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
16. Női dudafej, Szeged környéke. MFM Szeged. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
17. Női dudafej, Földeák (Csongrád megye) MFM Szeged 4875. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
18. Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest. 55.45.1. Dömötör Mihály fevétele.
19. Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest. 55.45.2. Dömötör Mihály fevétele.
20. Női dudafej, Dél-Alföld. Néprajzi Múzeum, Budapest. 119.480. A szerző fevétele.
21. Női dudafej, Kiszombor, majd Szőreg (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest. 64. 118. 6. 1. A szerző felvétele.
22. Férfi dudafej, Dél-Alföld. Néprajzi Múzeum, Budapest. 76.59.4. A szerző fevétele.
23. Női dudafej, Szeged (Csongrád Megye). Móricz Virág tulajdona. A szerző felvétele.
24. Női dudafej, Nagyszéksós (Csongrád megye), majd Kishomok (Male Pesak, Jugoszlávia). Vajdasági Múzeum, Újvidék. 502. A szerző felvétele.
25. Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). MTA Zenetörténeti Múzeum, Budapest. 7922. A szerző felvétele.
26. Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). Paksa Katalin tulajdona. A szerző felvétele.
27. Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). Daka János tulajdona. A szerző felvétele.
28. Női dudafej, Röske (Csongrád megye). Sárosi Bálint tulajdona. A szerző felvétele.
29. Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Sárosi Bálint tulajdona. A szerző felvétele.
30. Női dudafej, Rúza (Csongrád megye). Sós János tulajdona. A szerző felvétele.
31. Női fejes dudásfűszár, szegedi tanyák (Csongrád megye), majd Kiskunhalas (Bács-Kiskun megye). Thorma János Múzeum, Kiskunhalas. 55. 104. 1. Kiss Béla felvétele.
32. Női fejes dudásfűszár, Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun megye). Kiskunfélegyháza. 55. 2199. 1. Kiss Béla felvétele.
33. Női fejes dudásfűszár, Szentes (Csongrád megye). A Koszta József Múzeum, Szentes gyűjteményében 1945 előtt. A felvétel a múzeum 4131. üvegnegatívjának részlete.
34. A dél-alföldi emberfejes duda elterjedése a XIX-XX. században. 1. Szakmár; 2. Kecskemét; 3. Kiskunfélegyháza; 4. Csongrád; 5. Szentes; 6. Petőfiszállás; 7. Kiskunmajsa; 8. Kiskunhalas; 9. Csólyospálos; 10. Üllés; 11. Rúza; 12. Ásotthalom; 13. Domaszék; 14. Nagyszéksós; 15. Röske 16. Kishomok (Mali Pesak, Jugoszlávia); 17. Magyarkanizsa (Kanjiza, Jugoszlávia); 18. Szentmihálytelek; 19. Szeged; 20. Tápé; 21. Szőreg; 22. Deszk; 23. Kűbekháza; 24. Klárafalva; 25. Kiszombor; 26. Földeák; 27. Temes vidéke (Románia)

KÉPEK

1. Dohánytartón dudás alak kecskefejes dudával. Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely. 52. 288.1. 1-2. Dömötör Mihály felvétele.
2. Csonka Bukusza Tanács Ignác szegedi bőrdudás kecskefejú dudájával 1900 táján. Somogyi Károly Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Szeged.
3. Kovács János kiskiráltságai bőrdudás kosfejes dudájával az 1920-as években. Lampel Miklós orosházi fényképész felvétele. Szántó Kovács János Múzeum, Orosháza.
4. Kiskunfélegyházi bőrdudás női fejes dudával 1910 táján. Szalai Gyula felvétele. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza 59. 180-1. üvegnegatív részlete.
5. Varga Ferenc domaszéki bőrdudás „babafejes” dudájával az 1930-as évek elején. Benedek László felvétele. MFM Történeti Osztály, Szeged. 83. 4. 73.
6. Csipak András csólyospálosi bőrdudás „lányfejes” dudájával és Szabó Rozália tekerős 1950 - 52 körül. Gaál Károly felvétele. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza. F3541.
7. Csóti Gyapjas Antal rúzsai bőrdudás „lányfejű” dudájával 1968-ban. Juhász Antal felvétele. MFM Szeged. F15424.
8. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
9. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
10. Férfi dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
11. Férfi dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 2269. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
12. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye). MFM Szeged 4333. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
13. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye) MFM Szeged 4333.A szerző felvétele.
14. Női dudafej, Szeged (Csongrád megye) MFM Szeged 4749. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
15. Női dudafej, Szeged környéke. MFM Szeged. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
16. Női dudafej, Szeged környéke. MFM Szeged. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
17. Női dudafej, Földeák (Csongrád megye) MFM Szeged 4875. Toppantóné Nagy Czirok Anikó felvétele.
18. Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest. 55.45.1. Dömötör Mihály fevétele.
19. Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest. 55.45.2. Dömötör Mihály fevétele.
20. Női dudafej, Dél-Alföld. Néprajzi Múzeum, Budapest. 119.480. A szerző fevétele.
21. Női dudafej, Kiszombor, majd Szőreg (Csongrád megye). Néprajzi Múzeum, Budapest. 64. 118. 6. 1. A szerző felvétele.
22. Férfi dudafej, Dél-Alföld. Néprajzi Múzeum, Budapest. 76.59.4. A szerző fevétele.
23. Női dudafej, Szeged (Csongrád Megye). Móricz Virág tulajdona. A szerző felvétele.
24. Női dudafej, Nagyszéksós (Csongrád megye), majd Kishomok (Male Pesak, Jugoszlávia). Vajdasági Múzeum, Újvidék. 502. A szerző felvétele.
25. Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). MTA Zenetörténeti Múzeum, Budapest. 7922. A szerző felvétele.
26. Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). Paksa Katalin tulajdona. A szerző felvétele.
27. Női dudafej, Domaszék (Csongrád megye). Daka János tulajdona. A szerző felvétele.
28. Női dudafej, Röske (Csongrád megye). Sárosi Bálint tulajdona. A szerző felvétele.
29. Női dudafej, szegedi tanyák (Csongrád megye). Sárosi Bálint tulajdona. A szerző felvétele.
30. Női dudafej, Rúza (Csongrád megye). Sós János tulajdona. A szerző felvétele.
31. Női fejes dudásípszár, szegedi tanyák (Csongrád megye), majd Kiskunhalas (Bács-Kiskun megye). Thorma János Múzeum, Kiskunhalas. 55. 104. 1. Kiss Béla felvétele.
32. Női fejes dudásípszár, Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun megye). Kiskunfélegyháza. 55. 2199. 1. Kiss Béla felvétele.
33. Női fejes dudásípszár, Szentes (Csongrád megye). A Koszta József Múzeum, Szentes gyűjteményében 1945 előtt. A felvétel a múzeum 4131. üvegnegatívjának részlete.
34. A dél-alföldi emberfejes duda elterjedése a XIX-XX. században. 1. Szakmár; 2. Kecskemét; 3. Kiskunfélegyháza; 4. Csongrád; 5. Szentes; 6. Petőfiszállás; 7. Kiskunmajsa; 8. Kiskunhalas; 9. Csólyospálos; 10. Üllés; 11. Rúza; 12. Ásotthalom; 13. Domaszék; 14. Nagyszéksós; 15. Röske 16. Kishomok (Mali Pesak, Jugoszlávia); 17. Magyarkanizsa (Kanjiza, Jugoszlávia); 18. Szentmihálytelek; 19. Szeged; 20. Tápé; 21. Szőreg; 22. Deszk; 23. Kűbekháza; 24. Klárafalva; 25. Kiszombor; 26. Földeák; 27. Temes vidéke (Románia)

1.

3.

2.

4.

5.

G.

7.

8-13.

-LXVI-

14-19.
-LXVII-

20-25.

- LXVIII -

26-30.

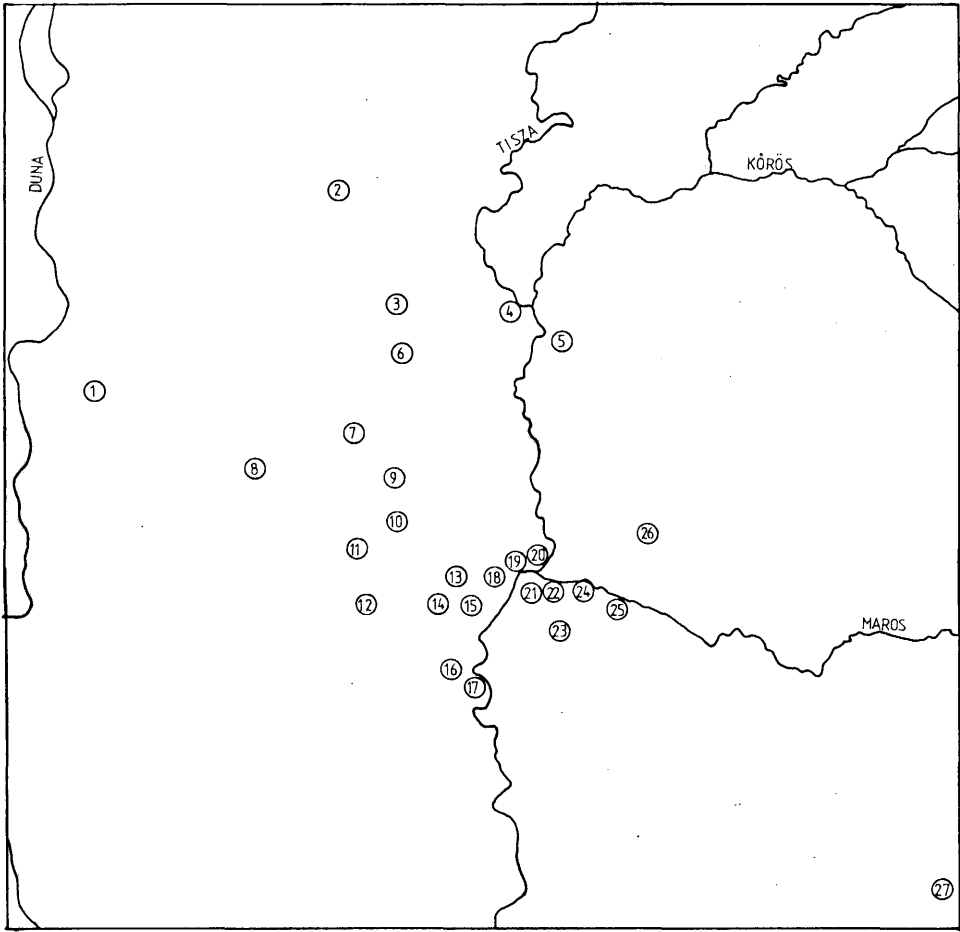
32.

31.

33.

34.

Történelem

A szervezett alapfokú iparostanonc-oktatás kialakulásának első szakasza Magyarországon (1778-1849)

MAROSVÁRI ATTILA

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A magyar gazdaság alakulását a XVII. század végétől (de bizonyos területeken már korábbról is) a Habsburg gazdaságpolitika határozta meg. A Habsburg-birodalom, amelynek része lett Magyarország, magán viselte Európa nyugati és közép-keleti régióinak sajátosságait, mintegy átmenetet képezett közöttük. Ez főként abban nyilvánult meg, hogy míg a Lajtától nyugatra eső területeken a tőkés gazdálkodás nyugat-európai útjának egyes jegyei érvényesültek, addig a Lajtától keletre eső területeken a feudális viszonyok megmerevedése, azaz egyfelől a roboton alapuló gazdálkodás szerepének megnövekedése, másfelől az iparfejlődés és a polgárosodás megrekedése, illetve időbeli elkészsége, sőt némely vonatkozásban eltorzulása volt a jellemző.¹ Éppen ez a felemás jelleg okozta, hogy a birodalom gazdasága a fejlettebb és dinamikusabb nyugat-európai országokéhoz képest lemaradt, másodrendűvé vált. A versenyképesség visszaszerzése érdekében ezért egy kormányszintről kezdeményezett erőteljes iparosító politikára, egyben a gazdaság modernizálására volt szükség. A XVIII. századi merkantilizmus nagy fölismerése ez: a felvilágosodott abszolutizmus modernizációs gazdaságpolitikája elsődlegesen e cél elérése érdekében funkcionált. Ennek hatása a század közepétől Magyarországon is érezhetővé vált, noha éppen azért, mert a bécsi udvar a merkantilizmus elveiből következően mindenkor összbirodalmi érdekeket vett figyelembe, nem mindig esett egybe a magyar gazdaság lokális érdekeivel.²

A Habsburg fölzárkózási politikát nemcsak az ipart támogató és védő törvények jelentették³, hanem a szervezett és ugyancsak Bécsből kezdeményezett szakoktatás megteremtése is. Ennek részeként – Mária Terézia közoktatási programja végrehajtásával párhuzamosan – osztrák mintára, Johann Felbiger iskolakoncepciója alapján⁴ indult meg Magyarországon is az iparoktatás intézményrendszerének kiépülése.

¹ Vö. Kosáry Domokos 1987. 7-19., Berend T. Iván - Ránki György 1976. 17-26., Szűcs Jenő - Hanák Péter 1986. 14-25.

² Ember Győző - Heckenast Gusztáv (főszerk.) 1989. I. 501-507., Heckenast Gusztáv 1973. 188-207., Heckenast Gusztáv 1974. 502-506.

³ Lásd pl. a magyarországi iparfejlesztést segítő 1723. évi CXVII. törvényt, vagy Mária Terézia 1754-es vámrendeletét, illetve a protekcionista gazdaságpolitika egyéb megnyilvánulásait.

⁴ Felbiger működéséről lásd: Lajos Mária 1917., A népoktatás egészét érintő reformokról: Horváth Márton (Szerk.) 1988. 175-180., Kosáry Domokos 1983. 455-461., Mészáros István 1981/a. 632-667., Mészáros István 1984. 19-88.

1. Az inasoktatás intézményrendszerének kiépülése Mária Terézia és II. József uralkodása idején

Az állami iparoktatás megteremtésének első magyarországi nyomai az 1770-es évek elejére datálhatók. Mária Teréziának 1774. január 25-én a magyar udvari kancelláriához intézett utasításában, amelyben a magyarországi elemi, közép- és felsőiskolákkal kapcsolatos fölmérések elvégzését rendelte el, már írásban is megfogalmazódott az újszerű elgondolás: "... szándékom oda irányul – hangsúlyozta az uralkodó –, hogy a polgár jobb kiképzését nyerjen azon ismeretekben, melyek a kézimesterségekhez és a művészetekhez szükségesek."⁵ E szándéknyilatkozat ellenére a magyarországi iskolarendszert újjászervező 1777-es Ratio Educationisban nem történt meg sem az inasoktatás önállóságának deklarálása, sem pedig különállása szükségességének elismerése. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az inasok oktatása nem iskolai keretek között történt, hanem a céhekben, illetve a céhes mesterek műhelyeiben. A csupán iskolaszervezeti kérdésekkel foglalkozó Ratio Educationis készítői így nem is tekintették feladatuknak a tanoncoktatás szabályozását. Mivel a tanoncképzés az állami oktatáspolitikai szempontjából is az ipar és az oktatás határterületén helyezkedett el, megítélése évtizedeken keresztül ambivalens maradt. A gazdáltság nemcsak a később létrejövő intézmények funkcióinak tisztázatlanságában nyilvánult meg, hanem kihatott a tanoncoktatás egész menetére, színvonalára, s nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az iparosoknak az állami tanoncképzéssel szembeni ellenérzései elmélyüljenek, meggyökeresedjenek.

A Ratio – az imént említett okok miatt – csupán érintőlegesen, az iskolarendszer egyik alapszintjét jelentő városi anyanyelvi iskolák kapcsán szól azokról az ismeretekről (számтан, mértan, természettan, szabadkézi rajz) és készségekről, "amelyek azok számára szükségesek, akik nem mennek át majd a latin iskolába", azaz az iskolai tanulást e szinten befejezőkről, köztük az iparos- és kereskedőtanoncok oktatásáról.⁶ A rajzoktatást – általánosságban – a rendelet 50. §-a az "elsőrendű nép-, azaz nemzeti iskolák" esetében (Mészáros István újabb terminusával ezek a kiemelt anyanyelvi iskolák, másként normaiskolák) írta elő a rajztanítók alkalmazásának megkövetelésével.⁷ Ezek az iskolák azonban elsősorban a leendő tanítók képzését szolgáló gyakorló iskolák voltak⁸, amelyek szervezését a Ratio Educationis is csupán tankerületenként tartotta szükségesnek, így az itt tanulók rajzoktatása egyáltalán nem vállalhatta fel és nem is pótolhatta a tanoncoktatás egészét. A rendelet kimondja ugyan, hogy a rajzot a többi népiskolában is tanítani fogják⁹, de az oktatást a rendes tanítókra bízta, így valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az akkori népiskolai rajzoktatás a legtöbb helyütt nem biztosíthatta az oda járó tanoncok számára a rajzbeli szakismeretek megtanítását. Ennek ellenére a magyarországi rajzoktatás intézményesítését az elkövetkező években a Ratio Educationisban körvonalazott nemzeti iskolák, illetőleg az azok részeként kialakított rajziskolák oldották meg.

Ebben az időben azonban már működtek – jobbára helyi kezdeményezésből – ilyen, elsősorban a tanoncok rajzoktatását biztosító iskolák vagy tanfolyamok. Ennek terhé leginkább a reálokztatás terén különösen fontos szerepet betöltő piaristák vállalták

⁵ Szerényi József 1897. 16-17. vö.: Fináczy Ernő 1902. II. 94-96.

⁶ Mészáros István 1981/b. 71., lásd még uo. 19.

⁷ Ugyanott, 44-45., Friml Aladár 1913. 66-67.

⁸ Mészáros István. 1981/b. 44. és 72., Friml Aladár. 1913. 66. és 95.

⁹ Mészáros István 1981/b. 45., Friml Aladár 1913. 67.

magukra. Az általuk vezetett, Mária Terézia által 1763-ban alapított, s sajnos csak rövid ideig működő szempci collegium oeconomicumban igen magas szintű szakképzés folyt. Az intézmény hallgatói többek között aritmetikát, közgazdaságtant és geometriát (ezen belül mechanikát, trigonometriát, geodéziát stb.) tanultak, továbbá rajzoktatásban részesültek. Hasonló iskola működött Tallóson, Tatán és Vácon is.¹⁰ Ezekben az iskolákban természetesen nem inasoktatás, hanem elsősorban mérnökképzés folyt, de tudjuk, hogy a rend kimondottan iparostanoncok számára is szervezett tanfolyamokat. A piaristák iskolái mellett az 1770-es évek első felétől az országban több helyütt tettek lépéseket ilyen jellegű képzést nyújtó iskolák szervezése érdekében. Szeged város tanácsa például már 1774-ben elrendelte: "a mesteremberek ünnep- és vasárnapokon a negyedik rajzbeli nemzeti iskolába legalább egy órai tanításra elküldjék"¹¹, de van nyoma annak, hogy ilyen oktatás Budán, Pozsonyban, Győrött, Pécsen és más városokban is folyt az 1770-es években.¹²

Az első államilag fölállított, s "pedagógiai irányelvek szerint" működő rajziskola, a Schola Graphidis 1778-ban nyílt meg Budán. Az iskola első tanítójának, Walter Ignác "itteni tanító és akadémiai rajzoló" 1778. április 18-án kelt kinevezési okiratából értesülhetünk nemcsak az iskolai céljairól, a létrehozás körülményeiről, hanem a tanító feladatairól is: "... Ő szent Felsege az egész magyar királyság és kapcsolt részeinek kiváló javára és hasznára valónak tartja a mesterségek és külömb' fajú mivességek honbéli helyesb' rendezését és naprul napra való tökéletesbítését az állandó nevelési rend' [ti. a Ratio Educationis] alapján, amely szerént az elemi Iskolákhoz az ugy nevezett rajz' Iskolák is bevezetendők, különössen az mester emberek és kézművesek számára, elhatározá, hogy a budai elemi fő Tanodának is, minthogy ez a város a szomszédos Pesth városával együtt mintegy az ország szívében fekszik, a mester emberek és kézművesek által az egész Magyarország területéről mindenünnen könnyen megközelíthető, a közjó javára felállítandja a rajz' Iskolát, [...] Ezen rendkívüli tan'tárgy számára naponta 2 óra jelöltetik ki, nyáron 7-9-ig, télen pedig este 6-8-ig, amely megszabott iskola időt a legpontosabban kell néki a rajzoktatásra fordíttatni. Az is az ő feladata leend, hogy az Iskola látogatóit időnként saját műhelyükben fel keresse, ott munkálataikat bírálát tárgyává tegye, és hogy nékik mindennemű hasznos utasításokat adjon. Az ő gondjára és felügyelete alá helyeztetik a Pesth-en fel állítandó rajz Iskola is." ¹³

A budai rajziskola alapítólevele nemcsak azért jelentős, mert az állam által Magyarországon elsőként létrehozott szakoktatást nyújtó intézmény megszületését dokumentálja, hanem azért is, mert az elemi iskolákhoz kapcsolódó "ugy nevezett rajz'iskolák" létrehívásával hosszú távra kijelölte a szakképzés irányát és meghatározta az oktatás színtereit: részben az elemi műveltséget adó nemzeti (elemi) iskolákat, részben pedig – nem kötelező jelleggel – a szakismeretek elsajátítása szempontjából hasznos rajziskolákat. Az elkövetkező években számos városban, így 1778-ban Nagyváradon, 1779-ben Győrött és Sopronban, 1780-ban Vácott, 1781-ben pedig Kassán és Kolozsvárott nyílt ilyen, a mestereknél folyó tanoncképzést kiegészítő rajziskola.¹⁴

¹⁰ Zelovich Kornél 1922. 28-34. A piarista építészeti rajzoktatásról lásd: Mojzer Miklós 1957. 103-118.

¹¹ Sztérényi József 1897. 17., A szegedi rajziskola működéséről lásd: Bábitzky Ede 1967. 348-350.

¹² Sztérényi József 1897. 18.

¹³ A dokumentumot közli: Rajzoktatás. 1941. 7. 58-59.

¹⁴ Sztérényi József 1897. 20-21., Pálos Ede 1907/b. 503-509., Bíró Béla 1943. 391-397.

A rajziskolák a kor sajátos intézményei voltak. Valójában az odajáró tanulókat sem életkoruk, sem társadalmi hovatartozásuk, sem pedig leendő, vagy már gyakorlott hivatásuk nem kötötte össze, csupán az, hogy valamennyien rajzot kívántak tanulni. A hallgatók összetétele éppen ezért rendkívül heterogén volt: iparosinasoktól ügyvédekig, mérnököktől a festészet és a szépművészetek iránt érdeklődő nemesekig terjedően a legváltozatosabb összetételű közönség látogatta a rajziskola foglalkozásait. A szó szoros értelmében nem folyt itt szakképzés, a résztvevők elsősorban ún. rajzminták alapján kézügyességüket és esztétikai érzéküket fejleszthették. Emellett persze aritmetikai és geometriai ismeretekre is szert tehettek, de a hangsúly nem az elméleti oktatáson, hanem a gyakorlati képzésen volt.

A közgyűjteményekben megőrzött korabeli munkák jól mutatják, hogy a rajziskolákban elsősorban építészeti és díszítőművészeti munkák készültek. A szabadkézi rajzok mellett szerkesztett, mértani előismereteket föltételező munkákat is találhatunk. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az itt folyó oktatás kétségtelenül fejlesztette az ide járó hallgatók szépérzékét, rajzkészségét, amellyel, hogy elsajátította velük a rajzolás elméleti alapfogalmait is.

A rajziskolákba járó inasok közül elsősorban az építőmestereknél tanonckodók hasznosíthatók az ott szerzett ismereteket, ugyanakkor a geometriai és aritmetikai alapismereteken kívül alig nyújtott hasznosítható szaktudást más iparágak tekintetében. Igaz, a XIX. század első évtizedeiben történtek kísérletek arra, hogy a rajziskolákat a szakrajz irányába is nyissák, de ezek ebben az időben alig vezettek eredményre. Döntő oka ennek az érdektelenség volt. A mesterek, akiknél a tanoncok szakképzése folyt, úgy tekintették, hogy ők maradéktalanul biztosítani tudják szakmájuk alapfogásainak megtanítását, ezért nézetük szerint a rajziskolák fölösleges időtöltést jelentettek inasaik számára. Voltak persze olyan mesterek is, akik fölismerték ezeknek az iskoláknak az elméleti ismeretek továbbításán túl meglévő óriási jelentőségét, azt tudniillik, hogy a szépérzék és kézügyesség fejlesztése mellett önfegyelemre, pontosságra és minőségi munkára nevelt. Az iskola hasznossága elsősorban tehát nem közvetlenül, hanem közvetve érvényesült, s e tekintetben valamennyi szakma tanulói számára értékes tapasztalatokat adott. Kétségtelen ezért, hogy – a mesterek többségének ellenállása dacára – a rajziskolák hálózatának kiépítése az állami tanoncképzési rendszer megeremtésének fontos lépése volt, s eredményessége ha nem is látványosan, de hosszabb távon mindenképpen megmutatkozott.

A budai rajziskola felállításával párhuzamosan, szintén 1778-ban, a Ratio Educationis népiskolai rendelkezéseit kiegészítő ún. Budai népoktatási tervben körvonalazódott az addig iskolát nem végzett inasok és segédek általános oktatásának megoldása is. A tervzet a városi népiskolák köteleességévé tette a 20 év alatti céhes inasok és legények vasárnap délutáni oktatását, egyben kijelölte az elvégzendő feladatokat is: a népiskolai tanítóknak részben a számukra szükséges írásbeliség példáit, részben pedig a foglalkozásuk kapcsán előforduló számolási tudnivalókat gyakoroltatták és sajátították el velük.¹⁵ Ez az intézkedés már – a rajztanítás mellett – a szakmaelsajátítás elméleti megalapozását szolgálta, s ezzel évtizedekre meghatározta a tanoncképzés egészének metódusát. A szakmai ismereteket a céhes keretek között, az őket foglalkoztató mesterektől a munkafolyamat résztvevőiként sajátították el¹⁶, emellett vásár- és ünnepnapokon elméleti órákon vettek részt, részben rajz-, részben elméleti (írás, olvasás,

¹⁵ Mészáros István 1984. 43.

¹⁶ Erről részletesen lásd: Mészáros István 1965., Richter M. István 1941., Dóka Klára 1972.

számolás) oktatásban részesültek. Ez utóbbi tanfolyamra azok jártak, akik mindennapi elemi iskolát nem végeztek.

A rajzoktatás intézményesítése mellett történt egyéb, de nem állami kezdeményezés is a szakoktatás újszerű szervezeti keretének megteremtése érdekében. Így nem hagyható említés nélkül Tessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkész Gyakorlati Gazdasági Szorgalmatossági Iskolája. A "Schola Industriális" "A tanulók közvetlen szemlélete és személyes munkája alapján" elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az önálló gazdálkodáshoz, többek között az iparúzéshez szükséges elméleti és gyakorlati praktikumokat elsajátíttassa tanítványaival. Újszerű nevelési elgondolásaival és a megvalósított eredményeivel (pl. a műhelyoktatás bevezetése) együtt is Tessedik kezdeményezése csupán színezte ekkor a szakoktatás képét, alapvetően befolyásolni nem tudta azt¹⁷. A tanoncképzés irányát továbbra is a budai rajziskola alapítólevelében vázolt elképzelés jelölte ki.

A Mária Terézia uralkodása végén életrehívott vasárnapi rajziskolák szervezését és látogatását II. József tette kötelezővé 1783-ban. "Némely elemi iskolában már eddig is részesültek a művészek és iparosok tanonczai vasárnaponkint rajzoktatásban. Óhajtható, hogy e gyakorlat minél általánosabb legyen s hogy a tanonczoknak is, kik hétközben el vannak foglalva, megadassék az alkalom a rajztanulásra" – hangsúlyozta a "Normális (nemzeti) iskolák rajzoktatása ügyében" kiadott rendelet¹⁸, miután a következőképpen fogalmazta meg az oktatás célkitűzéseit: "Tekintve az elemi iskola általános célját s azt, hogy ezen iskola főkép a gyakorlati életpályákra, gazdaságra, iparra készít elő, a rajzitanításnál is e célzt kell szem előtt tartani. [...] egy iparos eleget tud, ha arról, a mi foglalkozásához tartozik, a papíron egyszerű vonásokkal képet alkotni képes, melyet más is megért."¹⁹ II. József rendelete részletesen szabályozta a tanítás anyagát, előírta az oktatás eszközeit, módszereit, s kimondta, amit a Helytartótanács 1786. június 6-i rendeletében nyomatékosan meg is erősített: "Mindazon iparos-inasok, kik iparáguk tökélyesbítését a rajzművészet által nyerhetik el, csak az esetben lehetnek segédekké, ha hiteles bizonyítvánnyal igazolják, hogy a rajziskolát legalább egy éven át ünnep- és vasárnapokon szorgalmasan látogatták."²⁰ Ez az intézkedés összefüggésben volt a nemzeti iskolák reformjával. Az 1780-as évek elején ugyanis szétválasztották az addig egysegesen működő nemzeti iskolák osztályait. Az első közös osztály után (írni-olvasni tudás) míg a továbbtanulók két évi latin grammatikai tanulást követően a latin iskolába léptek, addig a tovább nem tanulók nem tanultak latint, ehelyett azonban mind nagyobb szerepet kapott oktatásukban a rajz²¹. Ennek a nemzeti iskolai rajzoktatásnak a szabályozása történt meg az 1783-as rendeletben. Ennek értelmében az inasok vasár- és ünnepnapokon jártak iskolába, a rendes hétközi tanítási napokon pedig a nemzeti iskolák tanulói részesülhettek rajzoktatásban. Míg korábban csak a IV. osztály tanulóinak volt előírva a rajz, az 1783-as rendelet a III. osztályosokra is kiterjesztette e tárgy tanulását.²²

¹⁷ Részletesen Tessedik tevékenységéről: Tóth Lajos 1980.

¹⁸ Szövegét először közli: Ruby Miroszláv 1894. 19-26., megtalálható még: Szerényi József 1897. 22-29., Szinte Gábor. 1898-1900. 32-37.

¹⁹ Ruby Miroszláv 1894. 20.

²⁰ Lásd: Szerényi József 1897. 29.

²¹ Mészáros István 1984. 68-69. Joggal írhatta ezért a nemzeti iskoláról Wályi K. András 1788-ban: "Just ad a' Nemzeti Oskolákban való tanulás a' Deák Oskolákba hátravetés nélkül tartozó be-vételre is, sőt a' közelebb el-folyt Királyi Parantsolatok szerént a' kézi Mesterségekre való jutáshoz is útát nyit a' Nemzeti tanítás." in.: Wályi K. András 1788. 28-29.

²² Ruby Miroszláv 1894. 23.

A Prónay Gábor pozsonyi tankerületi főigazgató javaslatára kiadott 1786-os helytartótanácsi rendelet, amely természetesen csak azokra a városokra vonatkozott, ahol működtek nemzeti iskolák, felsorolta a bizonyítvány bemutatásához kötött 22 foglalkozást is²³. Prónay szerepe azonban nemcsak emiatt jelentős a magyarországi iparoktatás történetében. Ő volt az első, aki megfogalmazta az ipari munkaiskola (Industrialschule) fölállításának szükségességét. Kezdeményezése sikertelennek bizonyult, de az 1788-ban létrehozott pesti női szövőiskola az ő elgondolásainak szellemében született meg²⁴.

2. A tanoncoktatás eredményei és hiányosságai a XIX. század első évtizedeiben

Az 1783-as rendeletben rögzített rajzoktatási szisztéma – a Helytartótanács erélyes intézkedései ellenére – nem működött hatékonyan, még akkor sem, ha a rajziskolák száma Magyarországon az 1790-es évekre 18-ra emelkedett.²⁵ Ennek okai nagyon szerteágazóak voltak. Következett részben a rendelet végrehajtásának hiányosságaiból, pl. abból, hogy az első években nem tudták előteremteni az oktatás tárgyi feltételeit, elsősorban a megfelelő rajzminták hiányoztak. Ezeket főként Bécsből pótolták, s csak az 1800-as évek elejére érték el, hogy valamennyi iskolában megfelelő minőségű és összetételű segédanyag álljon rendelkezésre²⁶. Gondot okozott a tanfolyamra járó eltérő előképzettségű és fölkészültségű tanulók differenciálása is. Az 1783-as rendelet 8. §-a utal ugyan a tananyagbeosztás részletezésekor a tanulók képzettség szerinti megkülönböztetésére²⁷, de ez – különösen a vasárnapi tanonc-rajzoktatás esetében – nem vált mérvadóvá, a tanulókat, főként alacsony számuk miatt, nem választották szét. A Helytartótanács ezért 1795. április 6-án egy újabb javaslatot terjesztett a magyar kancellária elé, amelyet az április 20-án kelt leiratában meg is erősített. Eszerint a rajziskolákban három osztályra bontották a tanulókat. Az első osztályba sorolták azokat, akiknek a rajzolás elemi ismereteit kellett elsajátítaniuk. A II. osztályba azokat az iparosokat osztották, akiknek mérővesszővel kell dolgozniuk, a III. osztályba pedig azokat az első osztályt végzett tanulókat helyezték, akik architektonikai tekintetben kívánták magukat képezni. Ez az új rendszer tehát alapvetően ketté osztotta a tanulókat, az elemi rajzismeretek elsajátítása után egyik részüknek főként iparrajz, a másik részüknek pedig díszítményrajz oktatását írta elő. Változtattak a mintarajz értékelésének 1783-as gyakorlatán is, ettől kezdve a rajzok bírálatát a tankerületi főigazgatók és a tanulmányi bizottságok végezték²⁸. A rajzoktatás új rendszere azonban felemás módon valósult meg. Míg a III. osztály díszítményrajz tanítása többé-kevésbé eredményesen funkcionált, a II. osztályos iparrajzoktatás nem vált gyakorlattá, hanem az itt folyó munka a szakszerűség helyett magasabb szinten ugyan, de mégis az I. osztályra építő általános képzés irányába tolódott el²⁹.

A legnagyobb gondot kétségkívül a rajziskolák gyér látogatottsága okozta. Ez abból adódott, hogy sem a városok, sem a céhek nem támogatták ezeket az iskolákat, érdek-

²³ Sztérényi József 1897. 29-30.

²⁴ Iványi Béla 1906/a. 74-78., Vig Albert 1932. 99-101.

²⁵ Szabolcsi Hedvig 1972. 49.

²⁶ Sztérényi József 1897. 34-36.

²⁷ Ruby Miroszláv 1894. 24-25.

²⁸ Iványi Béla 1906/b. 294-296.

²⁹ Ugyanott, 329.

telenek voltak fönntartásukban. Az iskolalátogatás kötelezővé tétele csak azoknak a céhes mestereknek az ellenállását növelte, akik mesteri jogaik és céhprivilegiumaik csorbítását látták az állami intézkedésben. Nem véletlenül írta Révai Miklós, a győri nemzeti rajziskola 1787-ben kinevezett tanára: "Az előtt se jártak örömet a' Mesterséget űző Inasok, mivel Ujság volt, 's minden Ujságnak pedig vagynak egyideig elég nehézségei, míg halkal békességes türéssel és szorgalommal megmutatódik annak jósága és haszna." ³⁰ Révai jogosan lehetett kedvetlen, hiszen jelentéseiből pontosan tudjuk: a győri inasok és segédek töredéke látogatta vasárnapi rajztanfolyamát. Itt, ahol már az 1777-es városi összeírás adatai szerint is 647 legényt és 176 inas élt ³¹, Révai 1788. július 15-én kelt kimutatásában 8 legényt és 22 inast, az 1789-90-es tanév első félévéről szóló jelentésben pedig csupán 7 legényt és 10 inast tudott megnevezni, akik a rajzóráira jártak ³², s ezek az arányok az elkövetkező években sem módosultak. "Szomorú állapot volt kivált az első hónapokban Oskolát tartani. Tsekélyen jártak a Tanítványok" – állapította meg Révai Miklós az 1791-92. évről írt jelentésében ³³.

Az iskolalátogatás hiányosságai természetesen országszerte tapasztalhatók voltak. Sopronban pl. Bernácshy igazgató 1788-ban Révaihoz hasonlóan arról panaszkodott, hogy csak 6-7 tanonc jár az iskolába ³⁴, de Szegeden is, ahol ugyan csak 1799-ben nyílt meg "harangzúgás, kürtök harsonája és más ünnepélyességek közt" a rajziskola, 1789-ben a nemzeti iskolának mindössze 8 tanulója volt, sőt a következő 2 évben az érdektelenség miatt az intézményt zárva is kellett tartani ³⁵. Az 1789-ben megnyitott székesfehérvári rajziskola olyannyira nem vált népszerűvé, hogy rendszeresen három-négy tanítvánnyal működött, s a városi hatóság többször síkra szállt az iskola megszüntetése mellett, mivel az "semmi hasznát nem hozott" ³⁶. Az 1786-ban föllállított pécsi rajziskolában sem jobb a helyzet: az 1790-91-es tanévben mindössze 2, a következő évben csupán 7 tanonc látogatta az órákat. A következő néhány évben a városi tanács erélyes intézkedései hatására nőtt ugyan a számuk, de a 20 főt így sem haladta meg, annak ellenére, hogy a céhes mesterek részéről itt koránt sem volt olyan ellenállás az inas-rajzoktatással szemben, mint adataink szerint más városokban ez tapasztalható volt ³⁷.

A Helytartótanács ezen az áldatlan helyzeten 1792. február 17-én kiadott rendeletével kívánt változtatni. Ebben utasította a városi tanácsokat, hogy a tanoncokat a negyedik osztály és a rajziskola látogatására szorítsák, s főként a mestereket és a szülőket ösztönözzék kötelelességeik teljesítésére ³⁸. A rendelet azonban alig járt kézzel fogható eredménnyel. Nem véletlen, hogy a kassai tankerület főigazgatója 1792-93. évi első jelentésében már retorziókat sürgetett a Helytartótanácsnál az iskolába nem járó inasok mestereivel szemben ³⁹. A tankerületi főigazgatók ezt az igényt erősítő jelzései az uralkodót újabb e tárggyal foglalkozó rendelet kiadására ösztönözték. Az 1795. július 5-én kelt rendelet megismételte a korábban kialakult tanoncoktatási szisztéma fő elemeit. Eszerint: 1. inas nem lehet senki, aki nem tudja fölmutatni a nemzeti iskola IV.

³⁰ Révai előterjesztését közli: Pálos Ede 1907/a. 150-151.

³¹ Thirring Gusztáv 1898. 31.

³² Bedy Vince 1930. 6.

³³ Ugyanott 7.

³⁴ Verbényi László 1940. 16.

³⁵ Reizner János 1900. III. 268-269.

³⁶ Kállay István 1987. 13.

³⁷ Kopasz Gábor 1978. 373-375.

³⁸ Veszeka László 1938. 121.

³⁹ Iványi Béla 1906/c. 426.

osztályáról, valamint a rajztanoda egy esztendei eredményes látogatásáról szóló bizonyítványát; 2. egy inas sem lehet segéd, akinek nincs bizonyítványa a rajziskoláról; 3. azokat az inasokat, akik nem tudnak írni-olvasni, vasárnapi ismétlő iskolába kell küldeni⁴⁰. A tanoncok oktatása tehát továbbra is két külön területen folyt, egyrészt az elemi alapismereteket adó nemzeti iskolában, vagy akik ezt nem végezték el, a vasárnapi ismétlőiskolákban, másrészt az általános rajzismereteket adó rajziskolákban, vasár- vagy ünnepnapokon folyó tanítással. Az 1795-ös rendelet azonban két lényeges elemmel bővítette az iskoláztatás addigi gyakorlatát. Részben azzal, hogy – a tankerületi főigazgatók egybehangzó javaslata alapján⁴¹ – pénzbüntetést helyezett kilátásba az inasokat nem iskoláztató mesterekkel szemben, részben pedig azzal, hogy a rajziskolákkal nem rendelkező helyeken lakó inasokat is kötelezte a rajziskolák látogatására. A rendelet szerint ezt az inasoknak vándoridejükbe kellett illeszteni. Ezzel gyakorlatilag teljessé vált a rajzoktatásra kötelezett iparostanoncok köre, s ettől kezdve nem lehetett kibúvó a tanulás alól a helyi rajziskola hiánya.

A kényszerintézkedések bevezetése ellenére mégsem következett be lényeges javulás a tanoncoktatásban. A céhes viszonyok között tevékenykedő mesterek ugyanis továbbra sem váltak érdekeltbé sem a csupán elméleti ismereteket közvetítő vasárnapi iskoláztatás, sem pedig az iparüzésben közvetlenül nem hasznosítható rajzoktatás támogatásában, működtetésében. Mivel az inasok és legények szakképzését ezután is a mesterek biztosították, az oktatás egyéb – állami – formái a céhes iparoktatás keretein kívülre szorultak. A céhek számára ugyanis a helyi piac biztonsága, a kereslet és a kínálat kiegyensúlyozottsága semmiféle külső (állami) beavatkozást nem tett sem szükségessé, sem indokolttá, amely a képzés hagyományos, a céhek elvárása szerint funkcionáló menetét befolyásolta volna. Aligha véletlen ezért, hogy az iparoktatás hosszú időre megrekedt az 1780-as években kialakult keretek között, s e téren nem történt lényeges előrelépés a XIX. század első évtizedeiben sem.

Pedig az iskoláztatás továbbra is meglévő hiányosságai bőven adtak volna okot hathatós állami intézkedések megtételére. Az iskolákat ugyanis a pénzbüntetés ellenére ezekben az években is alig látogatták az iparosinasok. Pesten pl. az 1807-ben összeírt 12 kőművesmester 116 inasa közül 1806-ban 4, 1807-ben 8, 1808-ban 15, 1814-ben 22, 1817-ben ismét csak 4 járt rajziskolába⁴². De nem volt kedvezőbb a helyzet máshol sem. Így Sopronban, ahol az 1777-es városi összeírás már 351 legényt és 156 inast említ, 1796-ban csupán 58, 1802-ben 38, 1803-ban 32 és 1806-ban is csak 33 a rajzot tanuló tanoncok száma⁴³. Rendkívül alacsony volt a pécsi rajziskolába járó tanoncok és segédek száma is, 1795 előtt alig haladta meg évenként a 20-at. Az 1795-ös rendelkezés hatására nőtt ugyan a számuk, de így is csak 40-50 körül állandósult létszámuk nem állt arányban a városban élő inasok és legények jóval magasabb számával (1828-ban 559 legényt és 332 inast írtak össze)⁴⁴. Nem volt jobb a helyzet Győrben sem, ahol 1796-97-ben csak 36 legény, 1802-3-ban 13 legény és 29 inas, 1804-05-ben pedig 13 legény és 39 inas látogatta a rajziskolát⁴⁵. Panaszevelek sokasága maradt meg Nagyváradon, ahol pl. 1814-ben hetekig zárva kellett tartani a vasárnapi iskolákat a tanoncok érdek-

⁴⁰ A rendeletet közli: Kassics Ignác 1835. 9-14., lásd még: Szerényi József. 1897. 40-43., Vig Albert 1932. 106-108.

⁴¹ Iványi Béla 1906/c. 426-429., 454-456.

⁴² Schwartner Martin 1809. I. 354., vö. Iványi Béla 1906/c. 457-458.

⁴³ Thirring Gusztáv 1898. 31., Verbényi László 1940. 20. és 31.

⁴⁴ Kopasz Gábor 1978. 373., Eperjessy Géza 1988. 318-325.

⁴⁵ Bedy Vince 1930. 13.

telensége miatt⁴⁶. Szeged e tekintetben kivételt jelentett: itt 1799-ben 121 növendékkel indult meg a rajziskola, s a tanulók száma 1805-re elérte az 500 főt. Igaz, ezt követően az iskola hanyatlásnak indult, mivel az 1813-ban ismét szegedi rajzitanítónak kinevezett Illyés Ágoston "a rajziskolát igen elhanyagolt állapotban találta"⁴⁷. Az adatok egyértelművé teszik, hogy már ekkor is igazak voltak Joó János egri rajzitanító 1841-ben papírra vetett sorai: "Mester legények leginkább csak akkor szoktak rajzot tanulni, mindön már körmökre ég, vagy is remekelni és mesternek lenni kívánnak."⁴⁸

Az erélyes intézkedések azonban elmaradtak: a napóleoni háborúk időszaka kedvezőtlen terepet biztosított a szakoktatás reformmunkálataihoz. Ez lehetett az oka annak, hogy az 1806-os új Ratio Educationis csupán az 1795-ös rendelkezéseket ismételte meg, némileg újból szűkítve a rajzra kötelezettek körét, mivel a geometria tanulása mellett csak azoknak a városi iskolai kézműves tanulóknak írta elő a rajz elsajátítását, ahol volt rajziskola (15. §), ennek ellenére megerősítette a rajztudást igazoló bizonyítvány megkövetelésével kapcsolatos korábbi döntéseket (23. §)⁴⁹. Ezek az intézkedések csupán a meglévő – nagyon hiányos – intézményrendszer konzerválását biztosították, a továbblépés feltételeit nem teremtették meg. Ilyen körülmények között pl. Glatz Jakabnak, a schneppfenthalai filantrópium egykori tanárának 1799-ben fölvetett gondolata olyan intézetek föllállításáról, "ahol a polgár megszerezhetné az iparúzéshez szükséges természettudományi, technológiai, ökonómiai, kereskedelmi ismereteket", valóban "jámbor óhajnak" bizonyult⁵⁰.

A Helytartótanács néhány, ebben az időszakban az iparostanoncoktatás tárgyában hozott intézkedése kizárólag a tanítás folyamatosságának biztosítását, valamint a jelentős mértékű hiányzások megszüntetését célozta. Így az 1815. január 3-án kelt rendelet a törvényhatóságok és a tankerületi főigazgatók jelentései, valamint a beterjesztett "Remeki Rajzolatok" silány minősége hatására szállt síkra a rajziskolák látogatásának megkövetelése érdekében⁵¹, 1818. július 30-án a szabálytalan, rajziskolai bizonyítvány nélküli tanoncfelszabadítást tilalmazta⁵², míg 1821. június 6-i és 1833. október 30-i rendeletével az 1795-ös intézkedések pontos betartására hívta fel a törvényhatóságok és a céhek figyelmét⁵³. Ezek az intézkedések azonban alig befolyásolták az inasoktatás nem éppen optimális helyzetét.

Pedig ebben az időben is születtek olyan elképzelések, amelyeknek az iparoktatás problémáinak megoldása volt a célja. 1817-ben Pesten jelentette meg Szabó János A hazabeli kisebb Oskoláknak jobb lábra állításokról című munkáját, amelyben elsősorban a falusi népesség kiművelése érdekében sürgette a falusi iskolák fejlesztését, s ezeknek "Indusziális Oskolákká" alakítását. Szabó szeme előtt Tessedik gazdasági iskolájának példája lebegett, amikor olyan kettős feladatú iskolát kívánt föllállítani, amelynek "tzelja [...] a' lélek' tehetségeinek kifejtegetésére eszközül szolgáló, 's az életre-szükséges tudományok tanítása, és némely hasznos kézi munkákba való gyakorlás."⁵⁴ Ennek érdekében többek között hangsúlyozta a rajzoktatás biztosításának

⁴⁶ Sztérényi József 1897. 51.

⁴⁷ Reizner János 1900. III. 269-270., vö. Lugosi Döme 1933.

⁴⁸ Joó János 1841. 53.

⁴⁹ Mészáros István 1981/b. 237. és 239.

⁵⁰ Idézi: Vincze Frigyes 1937. 38.

⁵¹ Közli: Kassics Ignác 1835. 177-178.

⁵² Ugyanott 188.

⁵³ Függelékben közli: Verbényi László 1940. 64-65.

⁵⁴ Szabó János. 1817. 14. Ilyen iskolák 1776-tól működtek előbb Csehországban, majd a

nélkülözhetetlenségét is ezekben az iskolákban, mert véleménye szerint "Hogy a Magyarok olly' ritkán adják magokat, kiváltképpen az ollyan mesterségekre, a mellyekre némelly geometriai igazságoknak tudása és a' rajzolásban tett bizonyos előmenetel kívántatik meg, vagy hogy azokban olly' nehezen mennek elő; egy nagy oka az, hogy az Oskolákban, a' nevezett tudományra és mesterségre teljességgel nem tanittatik a köznép'" ⁵⁵.

Szabó János, méltánylandó szándékai ellenére, kissé alaptalanul vonta kétségbe a rajziskolák eredményeit, hiszen ahol működtek – működhettek –, ott jótékonyan befolyásolták az inasok és a legények fölkészülését. A rajzoktatás terén ugyanis jelentős előrelépés történt az 1820-as években: az addigi lokális oktatás helyett ekkor már bizonyos egységesülés tapasztalható az iskolák munkájában. Ez összefüggött azzal, hogy a rajztanítók többfelé megfordultak, tapasztalatokat szereztek és adtak tovább, ami nyilván a megoldandó feladatok kijelölésének és a tanítási módszerek megválasztásának közelítését biztosította. Segítette ezt Beregszászi Pál "hites földmérő, s nemes szabad királyi Debreczen várossában a' rajzolás és építés tudományának közönséges professzorának" 1822-ben Debreczenben kiadott *A Rajzolás tudományának kezdete* című könyve is, amely Sárvári Pál 1804-ben megjelent *A rajzolás mesterségének kezdete* című kézikönyve mellett a magyarországi rajzoktatás sokfelé használt módszertani szakmunkája lett.

Persze, az iskolák jellegére és színvonalára mindenkor rányomta bélyegét a rajztanító személyisége, fölkészültsége. Egy-egy nagy tudású rajztanár, mint a már említett debreceni Beregszászi Pál, és elődei: Sárvári Pál és Kiss Sámuel, az egri Joó János, a pozsonyi Schauff János vagy a pécsi Buck József messze földön ismertté vált.

A tanárok között voltak jelentős festők, mint a Budán oktató Rauschmann János, rézmetszők, mint a pesti Perlasca Domokos vagy a kolozsvári Nagy Sámuel, piarista szerzetesek, mint a szegedi Illyés Ágoston vagy a Trencsénben, Vácott és Szegeden is oktató Hanusz János, mérnökök mint Beregszászi Pál ⁵⁶, de akadt közöttük olyan polihisztor is, mint Sárvári Pál, aki "a mathezis és a fizika tanító professzora" volt a debreceni református kollégiumban, vagy az egri Joó János, aki egy 1831-ben kelt gróf Széchenyi Istvánhoz írt levelében így mutatta be önmagát: "Én egy szegény, de századok előtti vitézlő familiából születtem Szegeden. Szülőim igen korán az iskolába fogtak, mellyekben szorgalmatos lévén, azokat szerencsémre olly jókor elvégeztem, hogy még elegendő időm volt egyéb hasznos dolgok megtanulására: [...] reá adtam magamat a Rajzolás tanulására s e mellett az Építés, Asztalos, Lakatos, Esztergályos, Muzsikatsínáló, Képfaragó s több illyes Mesterségekben magamat gyakoroltattam, legalább annyira, hogy rólok alapos tudományom legyen, kivált az építésben." ⁵⁷ Voltak persze a rajztanárok között dilettánsok is. "Bár efféle hivatalokért folyamodók nem hiányzanak – írta az imént idézett Joó János 1841-ben –, a' rajztanítók választása igen korlátozva van. Magyar ifjak e' hivatalra még igen kevésé lévén képezve, külföldiek pedig a hön nyelv nem tudása miatt ritkán alkalmaztathatván, nem egyszer azon kénytelenség áll be, hogy oly egyedeket kell választani, kik minden tekintetben a tökéletes kívánatnak megfelelni nem képesek." ⁵⁸

birodalom egész területén elterjedtek, Magyarországon azonban nem honosodtak meg. Vö.: Lassu István. 1829. 116.

⁵⁵ Szabó János. 1817. 68-69.

⁵⁶ Lyka Károly. 1981. 115-131.

⁵⁷ Idézi: Berenczné Saár Zsuzsa. 1955. 59-60.

⁵⁸ Joó János 1841. 138.

Az inasok rajzoktatása a rendeleteknek megfelelően vasárnap délután folyt, általában 2 órában, de volt olyan oktató is, így pl. Beregszászi Pál, aki a felkészítés érdekében magasabb óraszámokban tanított⁵⁹. Természetesen a rajziskolák nemcsak az inasok, hanem a nemzeti iskolák, sőt egyéb érdeklődők rajzoktatását is ellátták. Beregszászi "Oskolájában" pl. hétközben föl váltva jártak a "Tisztelendő Péter Piarista Urak Oskolájából való Tanulók" és "A' Reformatum Collégiumból megjelenő Ifjúság"⁶⁰. A pécsi rajziskolát is látogatták a nemzeti főtanodából, a gimnáziumból és a tanítóképzőből hallgatók⁶¹, köztük nemesi származásúak, sőt arisztokraták is, mint gróf Széchenyi István, aki Győrben Révai Miklóstól tanult, amint azt egy diákkori levelében meg is örökítette: "Most mink tanuljuk az architektúrát Révai főtisztelendő úrtól, aki gyönyörűen tud rajzolni, aki a magyar nyelvnek professzora."⁶² A Tananyagot a tanulók összetételének megfelelően alakították ki. Az inasok a szakmájuknak megfelelő rajzokat készítették, számukra tehát szakszerűbb feladatokat adtak, míg a többiek – mint Széchenyi is – építészeti ismereteket, s ezen keresztül esztétikai készségeket sajátíthattak el.

A budai női szövőiskola 1788-as fölállítása után az 1810-es évek második felében tettek újabb lépéseket a leányok munkaoktatásának bevezetésére; a nőiipariskolák szervezésének megindulás erre az időre vezethető vissza. 1817-ben Hermina főhercegnasszony védnöksége alatt alakult meg Budán a jótékony nőegylet, amely gróf Brunswik Majthényi Mária indítványára kézimunkatanítókat alkalmazott a budai népiskolában, ahol a lányokat napi két órán keresztül kötésre, fonásra, varrásra és egyéb kézimunkákra tanították. Néhány év múlva több helyütt folyt ilyen képzés Pesten és Budán⁶³. Kecskeméten ezt a feladatot a katolikus egyház vállalta magára, itt 1820 körül szervezték meg az ún. varróiskolát. A tanárnőnek – az egyháztanács 1828. április 12-én kelt végzése szerint – kötelessége volt tanítani "a hozzá járó növendék-leánykákat a varrásra, szabásra, kötésre s egyéb szükséges asszonyi munkára"⁶⁴. Természetesen ez az oktatás ekkor még koránt sem az iparúzés fortélyainak elsajátíttatását tekintette feladatának, sokkal inkább a háziasszonyi teendők ellátására készítette elő, de kétségtelen, hogy a későbbi háziipari oktatás előzményét jelentette ez a fajta képzés, ugyanúgy, mint a XVIII. század második felétől létrehozott árvaházi és menhelyi gazdászati képzés is⁶⁵.

A rajztanítás és a leányok varróiskolái mellett tovább funkcionált a vasárnapi ismétlődő oktatás is. "Magyar Országban nem csak Budán van ezen jóltevő 's az ifjúságot a Vasárnapi tsavargástól vissza tartó Vasárnapi oktatás szokásban; hanem több más helyeken is, a' hol tsak illetén Scola Capitalisnál több mint 2 Tanítók vannak, mellyek közzül a' harmadiknak ez a' foglalatossága." – állapította meg Lassu István 1829-ben⁶⁶. A helyzet azonban koránt sem volt annyira kedvező, amennyire Lassu szavaiból feltételezhetnénk. Voltak ugyanis olyan városok, ahol – az 1795-ös helytartótanácsi rendelet értelmében – valóban megindult a képzés, ám valamilyen általunk ismeretlen

⁵⁹ Bajkó Mátyás 1956. 195.

⁶⁰ Ugyanott 192., vö. még: Balogh István. 1960.

⁶¹ Kopasz Gábor 1978. 387.

⁶² Idézi: Vincze Frigyes 1937. 37. vö.: Kornis Gyula. 1927. II. 340.

⁶³ Szerényi József 1897. 55.

⁶⁴ Páthy Károly 1899. 138.

⁶⁵ Vö.: Vincze Frigyes 1937. 12-14.

⁶⁶ Lassu István 1829. 116.

ok miatt hamarosan abbamaradt. Ilyen volt Sopron, ahol a XVIII. század végén működött ugyan vasárnapi iskola, 1830-ban mégis úgy szervezték újjá, mint amelynek nem volt semmiféle előzménye⁶⁷. Debrecen viszont, ahol a Beregszászi-féle rajziskola eredményesen működött a század első évtizedeiben, vasárnapi iskola az 1850-es évek elejéig nem jött létre, annak ellenére, hogy a magyar szabók céhe 1846-ban 60 forintot ajánlott föl erre a célra⁶⁸. Székesfehérvárott 1798-ban megnyílt ugyan ez az iskola, s folyamatosan működött is, de a városi tanács erélyes intézkedései ellenére voltak olyan évek, amikor "csaknem minden tanuló elmaradt"⁶⁹. Szegeden jobb volt a helyzet, különösen amiatt, mert a városi tanács megbízásából az inasok vasárnapi oktatását 1822 októberétől a piaristák biztosították. E megbízásnak 1853-ig tettek eleget, ekkortól az inasoktatás a belvárosi elemi iskolai tanítók feladata lett⁷⁰. Szeged helyzete tehát e tekintetben is szerencsésebb volt, más helyütt koránt sem volt ennyire megnyugtatóan megoldott a vasárnapi tanoncoktatás. "A' mesterségekben lévő inasok felsőbbeni rendelésnél fogva vasárnap és ünnepeken kötelezettek ugyan bójárni – fejtegette a visszás helyzetet közlelő érzelő Joó János –, de ez sem teljesítetik úgy mint kellene, részint az inasok szülőik gondatlanságok –, részint tudatlan és rossz szándéku mesterek gátlásaik miatt. Van ugyan illy esetekre büntetés is szabva, de ha mind ezt a' tanító teljesedésbe akarná hozni, akkor alig lenne ideje a' pörök bevégzésére, pedig vannak helyek, hol a' kimondott ítéleteket sem igen lehet végrehajtani, 's még is végre mindig az ártatlan inas bűnhődik"⁷¹. Nem véletlen ezért, hogy az 1840-es évek közepén ismét helytartótanácsi rendeletekkel kellett megkövetelni ezeknek az iskoláknak a létrehozását illetve működtetését.

3. A Mednyánszky-féle közoktatási bizottság reformjavaslatai

Az 1820-as évek végétől újból a közérdeklődés középpontjába került az iparoktatás kérdése. Ez összefüggésben volt a magyar liberális nemesi reformellenzék megszerveződésével és tevékenysége fölerősödésével. A reformellenzék plasztikusan ekkortól körvonalazódó programja a polgári átalakulás egyik sarokkövének tekintette a hazai ipar megeremtését és intenzív fejlesztését, s ennek hangsúlyos feltételeként fogalmazta meg az új iparogenerációk hatékony képzésének megoldását, valamint az ehhez szükséges intézményrendszer kiépítését. Már egy 1830-ban kiadott országgyűlési tervezetben helyet kapott – bár minden eredmény nélkül – egy erre vonatkozó elképzelés, amely olyan, a városokban fölállítandó ipariskolák ("scolae industriales") bevezetését szorgalmazta, "amelyekben az ifjúság az értelmi oktatás mellett a hivatásához szükséges különféle technikai munkákban is kiképezhető legyen"⁷². A szakoktatás reformjának szükségessége az 1832-36-os országgyűlésen is fölmerült, döntés azonban csak annyiban született, hogy a rendek – gróf Széchenyi István javaslatára – 200.000 forintot szavaztak meg egy később felállítandó polytechnikum javára⁷³, továbbá hogy a Mednyánszky Alajos báró vezetésével létrehozott közoktatási

⁶⁷ Verbényi László 1940. 42-43.

⁶⁸ Zelizy Dániel 1892. 333.

⁶⁹ Kállay István 1987. 15.

⁷⁰ Reizner János 1900. III. 297.

⁷¹ Joó János 1841. 53.

⁷² Kornis Gyula 1927. II. 11-12. vö.: Mészáros István 1984. 283-284.

⁷³ Palugyai Imre 1852. 420.

bizottság (Studiorum Comissio) feladatául kapta az erre vonatkozó koncepció kimunkálását⁷⁴.

A Mednyánszky-bizottság 1842-ben beterjesztett elaborátuma részben az ipari szakképzést nyújtó ipartanoda megszervezésével, részben pedig az alapfokú tanoncoktatást biztosító vasárnapi iskolák ügyével kapcsolatos javaslatokat tartalmazott. Mednyánszky koncepciója szerint az ipariskola célja az addig kizárólagosan uralkodó humán felsőoktatás mellett a reál felsőoktatás megteremtése, feladata pedig a felsőfokú szakképzés biztosítása, azaz a jövő gazdaságának, technikusainak, mechanikusainak és kereskedőinek képzése volt. Az ipariskola a javaslat szerint három szakosztályra (sectio) bomlana, így lenne egy technikai, egy gazdasági és egy kereskedelmi szakosztály. Mindegyik sectio két-két osztályból (classis) állna, azaz bármely szak elvégzéséhez két év hallgatása szükséges. A javaslat sectionként és classisonként meghatározta az elsajátítandó tananyag körét, s az oktatás feltételeként szabta meg a továbbtanulásra felkészítő felsőbb elemi iskola elvégzését⁷⁵. Ezt az iskolatípust az elaborátumban hangoztatott módon a magyar műszaki egyetem (polytechnikum institutum) megteremtése érdekében kívánták fölállítani⁷⁶, de V. Ferdinánd 1844. június 12-én kelt leirata értelmében az 1846. november 1-én megnyitott József Ipartanoda valójában csak középszintű oktatási intézmény volt. Az eredeti javaslatban körvonalazott polytechnikum megnyitására – a József Ipartanoda továbbfejlesztésével – 1856-ban, ennek műegyetemi rangra emelésére pedig csupán 1871-ben kerülhetett sor⁷⁷.

A Mednyánszky-bizottság elaborátumának "De scholis dominicalibus" című fejezete foglalkozott a tanoncok nagy többségének képzését jól-rosszul addig is ellátó vasárnapi iskolák reformjával. A javaslat szerint ebbe az iskolába csak olyan tanoncok mehetnek, akik elemi iskolába valamilyen ok miatt nem járhattak, a feladatuk tehát az elemi ismeretek pótlása lenne. "A vasárnapi iskolát [...] – állapította meg a javaslat – csak ott kellene felállítani, ahol a felsőbb elemi iskolák is vannak, ezen vasárnapi iskolákban azután a hitoktató és némelyek a tanítók közül, mérsékelt díjazás fejében, azokat a tanulókat tanítanák és oktatnák, akik tizenkétéves korukig még semmit sem tanultak, így különösen az iparos- és mester legényeket, inasokat, nemkülönben a kereskedő inasokat és segédekét. Azonban az intézmény csak az inasokra lenne kötelező – hangsúlyozta az elaborátum –, akiket a vasárnapi iskolák látogatása alól csak azon egy esetben lehetne felmenteni, ha a lelkipásztortól és az iskola igazgatójától az illető inas bizonyítványt mutat fel, hogy ő vagy ezen vasárnapi iskolát, vagy pedig inaskodása előtt az alsóbb fokú elemi iskolák osztályait már elvégezte."⁷⁸ A vasárnapi iskola tehát e koncepció alapján sem vált szakirányúvá, annak ellenére, hogy inasok és legények számára szervezték. Jelzi ezt az a tény is, hogy itt kizárólag az elemi iskolák tananyagát kellett elsajátítaniuk a tanoncoknak, az alkalmazott tanítási módszerek tekintetében azonban a javaslat a szemléltetésre helyezte a fő hangsúlyt⁷⁹.

A báró Mednyánszky Alajos által beterjesztett elgondolást a Helytartótanács 1846. február 10-én kiadott 4545. sz. rendeletével léptette életbe. "Vasárnapi tanodák nevezete alatt – határozta meg a rendelet – azon közoktatási pótló intézetek értetnek,

⁷⁴ Iványi Béla 1904. 324.

⁷⁵ Ugyanott 325-333., 357-360.

⁷⁶ Ugyanott 358.

⁷⁷ Ugyanott 393-403., vö. még: Fényes Elek 1847. 168-171., Palugyai Imre 1852. 420-425., Keszei Pál 1971. 15-18. A magyarországi műegyetem megteremtéséről lásd igen részletesen: Zelovich Kornél 1922. 75-148.

⁷⁸ Iványi Béla 1904. 360-361.

⁷⁹ Ugyanott 361.

melyek városokban és községekben vásár- és ünnepnapokon bizonyos órákban a 12-ik évet már meghaladott ifjak, leginkább pedig a kézműves inasok és legények, nemkülönbön napszámok számára, avagy zsenyebb korukban elmulasztott, vagy csak ismétlendő legszükségesb tanulmányokban leendő oktatás végett tartanak." ⁸⁰ A rendelet kimondta továbbá, hogy az oktatás csak a leglényegesebb ismeretekre szorítkozik, így "vallás, erkölcsstan, szentírás kivonata, olvasás és írás anyanyelven, számvetés főszabályai és munkálatai, természetrajz és természettan elemei" volt az oktatott tantárgy. A tanítás reggel 9-től 12-ig tartott, ebből egy óra hit- és erkölcsstanra fordítandó. "A vasárnapi tanodák nagyobb városokban és népesebb mezővárosokban alapítandók – utasított a rendelet –, mivel a kézműves inasok és legények ezekben a legszámosabbak", végül kimondta: "E tanodák a kézműves inasokra nézve kötelezők, minélfogva senki közülük legénnyé fel nem szabadíthatatik, ha csak tanodai bizonyítvánnyal ki nem mutatja, hogy vagy az elemi iskolát jó előmenetellel végezte, vagy a vasárnapi tanodákba szorgalmasan és elég sikerrel járt légyen." ⁸¹

A vasárnapi iskolákról szóló 1846-os rendelet lényegében az 1778-as budai népoktatási tervezetben, valamint az 1795-ös helytartótanácsi rendeletben rögzített inasoktatási koncepció alig módosított megismétlése volt. A rendelkezés aktualizálását és végrehajtásának megkövetelését elsősorban a társadalmi elvárások sürgették. Míg a XVIII. század végi hasonló tartalmú intézkedések sok helyütt elsikkadhattak, a XIX. század közepén, amikor az általános műveltségi szint emelése a polgári átalakulás egyik kulcskérdése volt, a rendelkezés végrehajtása valóban közüggé vált. Különösen amiatt, hogy a tanoncok jó része számára – elemi iskolai végzettség híján – ez a fajta oktatás jelenthette az általános műveltség alapjai megszerzésének egyetlen lehetőségét. Az állam a keretek megteremtésével ennek feltételeit kívánta biztosítani, több helyütt eredményesen, hiszen hol újjászerveződött, hol megindult az oktatás eme reformja. Volt olyan város, így pl. 1846-ban Szatmárnémeti, amely a Helytartótanáctól külön felszólítást kapott vasárnapi iskola szervezésére. Ezekben a helyeken hamarosan meg is indult az oktatás, bár ezeket az iskolákat "az inasok és segédek csak igen gyéren látogatták" ⁸². Aradon viszont már 1845-ben, még a helytartótanácsi rendelet kiadása előtt, városi kezdeményezésből megindult és eredményesen működött a vasárnapi oktatás ⁸³. A Religio és Nevelés című folyóirat 1847. február 11-i száma mintegy módszertani segédletként közölte az egri vasárnapi iskola alapszabályát, ezzel is elősegítve a rendeletben nem részletezett gyakorlati problémák megoldását.

Az alapszabály rávilágít arra, hogy a két vagy három éves oktatásban részesülő tanulókat képességeik és előismereteik alapján két osztályra, kezdőkre és haladókra bontották. E két osztály nemcsak az elsajátítandó anyag mennyiségében, hanem minőségében is különbözött egymástól. Az első évben általános képzés folyt, a differenciálásra az év végén került sor, azaz voltak, akiket a kezdők közé soroltak, s így még két évet tanultak, a haladókhöz kerülőknek viszont már csak egy évet kellett iskolába járniuk ⁸⁴. A tanítást vásár- és ünnepnap délután 2 órától 4-ig, heti két órában tartották; az egyik órában erkölcsi, s másik órában pedig alapismereteket (írás, olvasás, számolás, gazdaságtan) sajátíthattak el az oda járó inasok. Az alapszabály nagy

⁸⁰ A rendeletet közli: Szterényi József 1897. 79-80.

⁸¹ Ugyanott

⁸² Áfra Nagy János é.n. 16., Szterényi József. 1897. 77-78.

⁸³ Lásd: Csanádi Ferenc iparegyesületi jegyző jelentését az 1845. évről. Közli: Gelléri Mór 1892. 97.

⁸⁴ Religio és Nevelés 1847. febr. 11. 93.

terjedelemben foglalkozik a "Tanítás' sikerére segédintézkedések" részletezésével, azaz azokkal az intézkedésekkel, amelyek az oktatás e formájának hasznát kétségbe vonó mesterek jobb belátásra bírását szolgálták (fölvívások, a céhek mozgósítása, tanoncösszeírás, igazolások kiadása, tankönyvek és segédeszközök "kegyes adományozás útján" történő beszerzésére stb.)⁸⁵.

Az 1842-es Mednyánszky-féle bizottság javaslatainak gyakorlati megvalósítása alig változtatott az iparoktatási rendszer meglévő hiányosságain. A József Ipartanoda föllállítása nemcsak az elenyésző számban képzett tanulói miatt nem befolyásolta azt, hanem azért is, mert középszintű intézményként az inasoktatásra közvetlenül nem is lehetett hatása. A szakképzést a vasárnapi iskolák sem oldották meg, hiszen azok feladata csupán az elemi hiányosságok pótlása volt. Az iskolarendszerben tehát ekkor csak a továbbra is – bár elenyésző számban – funkcionáló rajziskolai hálózat biztosíthatta. Az 1842-es reform életbe léptetése ellenére ezért továbbra is érvényes maradt Joó János 1841-es megjegyzése: "A' technikai ismeretek kifejlésére Magyarország egy célirányos intézettel se bírván, kézműves-tanulóink már a' legszükségesebb előismereteket nélkülözik; minélfogva mesterségi előmenetelüket egyedül vándorlásaiknak köszönhetik, pedig milly kevésnek nyílik e' közben jó alkalom esmérteik gyarapítására!"⁸⁶. A megoldást Joó János is – többiekhez hasonlóan – olyan iskola létrehozásában kereste, amely az általános képzés mellett az inasok szakoktatását is biztosítaná. Az első ilyen jellegű ún. "Mester-inas-iskola" az Iparegyesület szervezésében és Wirnau János tanító vezetésével 1845. március 31-én nyílt meg Pesten⁸⁷.

4. Egy elvetélt kísérlet: az Iparegyesület "mester-inas-iskolája"

Az Iparegyesület gondolatát Kossuth Lajos vetett föl először: ezzel kapcsolatos elgondolásait első ízben egy báró Wesselényi Miklóshoz 1840. május 14-én írott levelében fejtette ki⁸⁸. Az itt lejegyzett gondolatsorból született meg aztán a Pesti Hírlap 1841. február 20-i számában publikált Műipar című híres vezércikke. Kossuth e levelében a hazai ipar föllendítése érdekében egy olyan társulat létrehozását javasolta, amely rendezvényekkel (kiállításokkal), ismeretterjesztő előadásokkal, könyvtárral, szerszámgyűjteménnyel biztosítaná az iparral foglalkozók fölkészítését, állandó továbbképzését és szakmai információkkal való ellátását, emellett biztosítaná számukra a nyilvánosság és a kapcsolattartás feltételeit. Meg kell teremteni tehát az Iparegyesületet – összegzi gondolatait az 1841. április 21-i Pesti Hírlapban –, amelynek célja: "hasznos ismereteket terjeszteni a nép minden osztályában, mellyeknek nincs módjuk ismeretvágyukat egy-vagy másképpen kielégíteni, hanem egyszersmind különösebb célul azt veszi fel, hogy hasznos ismeretekben a műiparos néposztályt részesítse"⁸⁹, azaz "Gondoskodni eszközökről, melyek polgártársaink egyik igen nevezetes osztályának, a kézműves osztálynak, nevelését és kiképzését elősegítsék, s legsürgetőbb szükségek közé tartozik."⁹⁰ Ennek egyik eszköze lehet Kossuth szerint az egyesület inasoktató

⁸⁵ Ugyanott 94.

⁸⁶ Joó János 1841. 17.

⁸⁷ Szendy Károly (összeáll.) é.n. I. 10.

⁸⁸ A levelet közli: Ferenczi Zoltán 1902. 170-175.

⁸⁹ Pesti Hírlap 1841. ápr. 21. 260.

⁹⁰ Pesti Hírlap 1841. febr. 20. 113.

tevékenysége is: "ezzel [t.i. az Iparegyesülettel] összekötetésben – írja – egy pár tanítót tartani; kik vasár- és ünnepnapokon a' mesterlegények életkörükebe vágó technikai tudományokból ingyen népszerű leczkéket adjanak; egy harmadik oktatót pedig, ki a' mesterinasokat magyar nyelvre oktassa"⁹¹. Ez az elgondolás az Iparegyesület működését körvonalazó, Kossuth, Balogh Pál, Szentkirályi Mór és Eötvös József által kidolgozott "Munkálati terv" 9. pontjába is bekerült⁹². Már itt szembetűnik ennek az új oktatási formának az újdonsága: Kossuthék javaslata egyrészt össze kívánta kötni az addig külön folyó és külön szabályozott vasárnapi inasoktatást és a vasárnapi rajzoktatást, másrészt ezt kiegészítve szakirányú ismeretek tanítását is szükségesnek tartotta. A koncepció tehát már egy korszerű, az állami oktatás akkori keretét (gondoljunk a vasárnapi inasoktatás 1845-ös szabályozására) messze meghaladó ipariskola-modellt vázolt föl, amely az akkori viszonyok között valóban az inasoktatás problémáinak megoldását jelenthette.

A mesterinas-oktatással kapcsolatos elgondolás a bomló céhes viszonyok sajátos terméke volt, s maga a megvalósítás is a céhek egy részének önkorrekciós – relatív modernizációs készségével függött össze. Az Iparegyesület szervezőit motiváló racionális érvek egyértelműek: "Vannak [...] igen sokan – írja Kossuth 1841-ben a Pesti Hírlapban –, kik úgyhiszik, hogy a' czéhek a' műipar kifejlésére nézve is ma már inkább gátló mint előmozdító institúciók; s hogy a tanítás tekintetében sem a' legjobb tanodák. Hogy az inas többnyire házi szolga-szerepet viszen, s' a' mesterségből nem tanul öt év alatt annyit, megnyit egy jó ipar iskolában fél év alatt tanulhatna."⁹³ Az ipariskola föllállítása Kossuthék szerint mégis elsősorban a céhes mesterek belátásán múlott, azon a fölismerésükön, hogy az Iparegyesület nem a céhes oktatási rendszer föladását, hanem kiegészítését kívánja tőlük, továbbá azon, hogy elfogadják: az inasoktatás céhes gyakorlata, amely az inast házicselédnek tekinti, és a tanítás helyett aként használja ki őket, aligha lehet alkalmas arra, hogy a hazai ipar korszerűbbé tételének egyik feltételét biztosítsa.⁹⁴ "Nem elég az ipar azzal védenünk – írta Samarjai Mihály temesvári reáliskolai tanító a Pesti Hírlapban –, hogy honi gyártmányokat vásárolunk, hanem alkalmas gyárnokokat és kereskedőket is képezzünk, a' bevándorolt gyárnokok nem közérdekből jönnek hozzánk; miután kincset gyűjtenek, előbbi hazájokba csak akkor nem térnek vissza, ha reményök marad még több kincset gyűjthetni."⁹⁵ A kossuthi elgondolás középpontjában végülis ez, a nemzeti ipar megteremtésének szükségessége állt, az a gondolat, amely a magyar Védegyelet-mozgalomban is tetet öltött⁹⁶. Kossuthék e cél elérése érdekében a nemzeti érzésekből és a gazdasági ra-

⁹¹ Ugyanott. vö. Ferenczi Zoltán. 1902. 174.

⁹² Közli: Gelléri Mór 1892. "... a mesterinasok számára a helybéli czéhektől remélt közrehatás segedelmével az írás, olvasás és rajzoláson kívül még az említett tanulmányok [t.i. matematika és természettudományi ismeretek] elemeiben külön oktatást adand."

⁹³ Pesti Hírlap 1841. ápr. 21. 259-260.

⁹⁴ "Míg az inas nem leszen egyéb, mint a legdurvább, legalábbvaló házi munkák cselédje, addig nehéz leszen kiirtani a közvéleményből azon hiedelmet, hogy az inasság csak otromba, tanulni nem tudó gyermeknek való; - írta Mesterffy János A mester-inas ne legyen cseléd című cikkében az Iparegyesület lapjában - míg az inas ennyire lealáztatik a foglalkodások legszenyebbjeire: addig nem igen fog sikerülni a gyermekeikkel boldogulni nem tudó szülék büntetési lajstromából kitörülni az inasnak adás! Szóval míg az inas cseléd leszen, addig szellemileg és anyagilag tehetséges fiatalág nem folyamodik a műhelyekbe." = Hetilap 1846. máj. 5. 629-630.

⁹⁵ Pesti Hírlap 1841. ápr. 21. 259-260.

⁹⁶ Vö.: A magyar Védegyelet. Lipcse, 1845. Közli: Füzes Miklós (szerk.) 1987. 16-56., Lásd még: Kosáry Domokos. 1942., Horváth Elza 1911.

cionalitásból fakadó vagy következő érvrendszer egészét fölhasználták. Ennek átmeneti sikerét egyértelműen bizonyítja a pesti mesterinas-iskola fölállítására is, amely nemcsak a céhek egy részének hozzájárulásával, hanem az ő finanszírozásukból valósulhatott meg. Az Iparegyesület e tárgyban közzétett felhívásáról a 73 pesti céhből előtt 17, majd újabb 10 nyilatkozott kedvezően, s ezek, valamint több magánszemély adománya révén összegyűlt az iskola működési fedezetéül szolgáló több mint 600 forintos összeg⁹⁷.

Az Iparegyesület előkészítéssel megbízott bizottsága 1844. augusztus 4-én terjesztette be tervezetét, amely részletesen kifejtette az intézmény célját, feladatait, sajátosságait. "Célja a' megnyitandó mester-inas-iskoláknak, hogy az iparos osztály ropant számú sarjadéka, bár rövid ideig, de mégis nevelés- és oktatás-tanilag intézett körülmények között javuljon és értelmesejék. Nem számolunk ugyan arra, hogy a' mester-inas megszerezvén az ezen iskolában nyerhető képeztetést, többé oktatásra nem szoruland, s az iparközi neveltetés magasabb fokait nélkülözheti; legfellebb azt tervezzük, hogy inas-éveiből kikelve már akár az akkorra megnyilando ipartanodákba beléphessen, akár ha sorsa folyvást műhelyekben tartóztatandja, az öntanulásnak a felébresztett ingerét hordozza kebelében és birja annak előleges feltételező ismereteit. A legjobb esetben tehát csak előkészítés fog eszközöltetni itt az azután használandó ipar iskolákba, – de nem pótlása ezeknek. Egyszersmind azonban úgy vagyunk meggyőződve, s erre a' Tekintetes Bizottmánynak is kiváló kegyes figyelmét kérjük ki, – meg vagyunk győződve, mikint az általunk tervezett mester-inas iskola, bár nem pótolja az ipartanodát, de nem is pótolthatik ez által. – Még ez ipartanodákat olyan növendéksereg használja, melynek egyedüli feladata értelmi képződés, egyedüli foglalkodása az iskolázás, s ezért minden idejét csak az idejárás, és otthoni tanulásra fordíthatja: addig a' mester-inasnak, kinek javára akarjuk iskolánkat megállapítani, fő hivatása az, hogy választott mesterségének durvább munkáihoz hozzá edződjék, annak gyakorlati fogásait, és teendőit eltanulja, – műhelyi ügyességet szerezzen, – továbbá nagy tartozása az, hogy bele szokván minélelőbb mesterének dolgaiba, ennek munkával, szolgáltatokkal rója le tanbérét, rója le élmezése, sokszor ruházata költségeit, s kárpótolja mind azon kisebb-nagyobb károkat, miket ügyetlensége s tanulói balogságai által okozgat, – szóval viszonyai olyanok, mik nem engedik műhelyi elfoglaltsága rovására tanulásra használni a' napnak, hogy így mondjuk, rendes iskolai óráit." ⁹⁸

Ahogy az ipartanodától elkülöníteni igyekszik a tervezet a mesterinas-iskolát, úgy elkülöníti az elemi iskoláktól az intézmények eltérő feladatainak megjelölésén túl azzal is, hogy az inasiskolák számára más tanulási módszereket határoz meg⁹⁹. "Érezvén az ipartanodák és elemi iskolák rendszerének megférhetetlenségét a' mester-inasi viszonyokkal, önkint oda vezérelteténk, hogy tehát valami más intézetet alkossunk, melynek igényei beleilljenek a' műhelyek körülményei közé." ¹⁰⁰ – hangoztatta a tervezet, majd rátért az oktatás megszervezésének részletezésére. A mesterinas-iskolai elképzelés abban is új, hogy a tanítást hétköznapra kívánta tenni, abból kifolyólag, hogy a tanoncok vasárnap már enélkül is elfoglaltak, hiszen Istentiszteleten kell résztvenniük, továbbá a rajziskola órái, valamint az Iparegyesület ismeretterjesztő előadásai is ekkor tartatnak, melyeken az inasoknak amúgy is jelen kell lenniük. Heti egy munkanapon kívánták ezért őket oktatni, mégpedig úgy, hogy az órát minden nap a város más-más pontján tartották meg. Ennek részben takarékosági oka volt, részben pedig az a

⁹⁷ Pesti Hirlap 1844. ápr. 28. 287., 1844. máj. 23. 530., Hetilap 1846. jan. 2. 8.

⁹⁸ Hetilap 1845. aug. 1. 565.

⁹⁹ Ugyanott 565-566.

¹⁰⁰ Ugyanott 566.

meggondolás, hogy "Minden héten hatszor fogván a' város különböző részeiben ugyanazon oktatás ismételtetni, a' mester, ha saját városába nem eresztethné inasát, akkor a' hétnek akármely következő napján van alkalma az elmulasztott órát pótoltatni a gyerekekkel, [...]. Továbbá az oly mester, kinek egynél több inasa van, sohasem kényszerül ugyanazon időben nélkülözni minden inasát, mert egyik napon az egyiket, majd másikon a másikat eresztendi iskolába. Végre a' mester, ki gyermekétől nem sajnálja hetenként a' több órát is, ebbéli atyáskodásának gyakoribb alkalmakkal adhatja engedélyeit. Mindezen előnyök távol maradnak a vasárnapi iskolázástól." ¹⁰¹

Az iskolába járókat előképzettségük alapján differenciálták. A kezdők közé az írni-olvasni nem tudókat sorolták, míg a többieket a haladók közé írták be, s őket további két osztályra bontották. "... az osztályoknak korántsem a tanulmányok különmemésége, hanem ugyanazon tanulmányoknak (kivéven, hogy az első osztály csupán csak olvasni, írni, számvetni, alaktant és magyar nyelvet tanul) terjedtebb és alkalmazottabb előadás teszi fokozatát." ¹⁰² Ennek megfelelően a II. és III. osztály tanítása ugyanott és ugyanabban az időben történt, hiszen az általuk elsajátítandó tananyag nem minőségben, hanem csupán mennyiségben tért el.

A tervezet részletesen ismertette az oktatott tantárgyakat ¹⁰³, amelyeket eképpen összegezt: "Tanulmányai ez intézetnek szoros tárgyalással az olvasás, írás, számvetés, magyar nyelv, alaktan, fogalmazás, népszerű műtan, földleírás és történet. Ezekon kívül ama hasznos ismeretek, főké a népszerű természettanból, természetírásból, erkölcs, és illendőség-tanból véve, mellyek az okos hasznos, és diszes életnek szabályait tárgyalják, és egy erre alkalmas olvasó kézi könyvbe foglalvák, a' szeretet, és összetartás és türelem ösvényén figyelmeztetve az ifjúságot boldog jövődjüket megalapító viszonyaikra, és kötelességeikre, mint gyermekeiknek szülőik, mint mester inasoknak, mestereik és előjáróik, mint nevedő magyar polgároknak a' haza irányában." ¹⁰⁴ A tanítás nyelve a magyar volt, de első osztályban még németül(!) is kellett tanulniuk az inasoknak. Az órákat hétköznap esténként tartották, télen öttől hatig a kezdőknek, hattól hétig a haladóknak. Nyáron egy órával később kezdtek mindkét évfolyamon.

Az iskola a tervezetben rögzítetteknek megfelelően, bár némi eltéréssel (öt tanterem helyett csak egy nyílt meg, s a tervezett 6 tanítási naphól csak három lett) 1845. március 31-én nyílt meg. A tantermet az Iparegyesület biztosította ¹⁰⁵. A nyitás évében 19 céhből 60 mester 91 inasa tanult az iskolában, 1846-ban 23 céhből 72 mester 107 inasa, 1847-ben pedig 25 cég 120 mesterének 126 inasa járt az órákra ¹⁰⁶, ami az akkori pesti inaslétszám töredékét jelentette csupán. A rendelkezésünkre álló 1851-es pesti inasösszeírásban ugyanis 1522 inas szerepel, ehhez képest – némi retrospekciót alkalmazva – az iskolai 1847-es létszáma mindössze 8.3 %-os iskolalátogatásra utal ¹⁰⁷. Alig változtatott ezen az arányon az 1845 októberében megindított iparegyesületi rajziskolai oktatás, amely "kizárólag az iparos fiatalság kiképzését célozza, s az iparos

¹⁰¹ Ugyanott

¹⁰² Hetilap 1845. aug. 5. 577.

¹⁰³ Ugyanott 577-578.

¹⁰⁴ Ugyanott 579.

¹⁰⁵ Ugyanott 581.

¹⁰⁶ Hetilap 1847. aug. 17. 1059.

¹⁰⁷ Az 1851-es inasösszeírást közli: Dóka Klára 1970. 291., lásd még: Ugyanott 143. Nyilvánvalóan tévedésen alapul ezért a Pesti Hírlap 1844. április 28-i számában (287.) közölt adat, amely 4000-re tette a Pesten élő mesterinasok számát.

művek alakjainak nemesítését, szépítését tárgyazza." ¹⁰⁸ A tanfolyamon, amelyen azonban nem csupán iparosinok vettek részt, hanem pl. orvosok, tanítók, jogászok is ¹⁰⁹, 1846 végére jelentősen emelkedett a létszám (1846 március elején 72, május végén 115, november elején pedig már 166 tanulót regisztráltak ¹¹⁰), de koránt sem ölelte fel azok körét, akik az oktatásra igényt tarthattak. Némileg kedvezőbbnek tűnhet a kép, ha figyelembe vesszük a városban működő többi rajziskola adatait. A Hetilap 1846. július 17-i összeállítására szerint 4 rajziskola működött ekkor Pesten. A legnépesebb a kegyesrendiek iskolája, ahol 530 növendék volt, az "ágostai evangélikusok rajziskolájába" 90 fiú és 54 leány tanult, az izraelita rajziskolába 44-en jártak, s ezekhez jött az iparegyesületi rajziskola – a kimutatás szerint – 50 tanulóval ¹¹¹. Ez az adatsor nagy létszámmal utal ugyan, de ha tekintetbe vesszük, hogy az egyházi rajziskolák látogatói jórészt rendes iskolai tanulók voltak, a rajzoktatásban részt vevő iparosinok száma aligha módosul számottevő mértékben.

Az Iparegyesület mesterinas-iskolája, noha szándékai és tevékenységei is a hiányok fől számolására irányult, nem vált az iparoktatás hatékony intézményévé, s mintaadó szerepre sem tudott szert tenni. Ennek oka elsősorban az iskolakoncepció korlátaiban keresendő. Kossuthék elgondolása az iparfejlesztést segítő iskoláztatás megoldásával kapcsolatosan alapvetően helyes volt, a megvalósítás módja azonban már magában hordta a kudarc lehetőségét. Az oktatás eredményessége ugyanis nem volt összeegyeztethető a céhes keretek, s azon belül a céhes iparoktatási viszonyok változatlan fönntartásával. Nemcsak azért, mert a mesterek nagy többsége továbbra is privilégiumainak csorbítását látta minden külső oktatási kísérletben, s mivel maguk sem voltak nyitottak, nem kívánták elősegíteni, hogy tanítványaik esetleg később velük szemben főlhasználható ismeretekre tegyenek szert, hanem azért is, mert az Iparegyesület – állami támogatás hiányában – a céhek belátására bízta, kihasználják-e az iskolát vagy sem. A lehetőségek egyébként is korlátozottak voltak, hiszen heti 1 óra jószerivel a semmivel volt egyenlő, a cég-érdekek prioritása viszont nem tette lehetővé sem a tanítás idejének, sem pedig intenzitásának növelését. Ahhoz továbbá, hogy az oktatás eredményes lehessen, elsődlegesen arra lett volna szükség, hogy az ismeretek szabadon kamatoztathatók legyenek; a céhes kötelék viszont minden szabad gondolatnak: új technikai eljárás kidolgozásának és alkalmazásának áthághatatlan gátja volt. Egyértelműen megfogalmazta a helyzet visszásságát már 1846-ban, az iparszabadságról írott munkájában Szokolay István: "A' czéhek úgy dolgoznak most, mint századok előtt; úgy tanítják növendékeiket, mint régenten, és azon kiváltságos, és önző szellem uralkodik a' czéh' kebelében napjainkban is, mint az ököljog' korában. Azon férfiak, kikre a' legutolsó nemzedék is hálával emlékezhet vissza, p.o. Watt, Arkwright 's a't. a' szabad térnek valának szüleményei, mert a' czéh többé nem azon föld, mellyen a' tanítás alapulhatna, mellyben az ipartan gyümölcsöket hozhatna, a' sötétség' szülöttje volt a' barbár századokban, sötétség a' jelleme mostan

¹⁰⁸ Hetilap 1846. nov. 3. 1452.

¹⁰⁹ Lásd: Ugyanott

¹¹⁰ Hetilap 1846. márc. 10. 374., 1846. máj. 29. 735., és 184. nov. 3. 1452.

¹¹¹ A Hetilap összeállításában szereplő iparrajziskolai létszám ellentmondani látszik a lap egyéb írásaiból nyert adatainknak. Az összeállításból nem derül ki, hogy mikori adatokat közöl, ezért elképzelhető, hogy 1845 végi létszámkimutatás szerepel itt, de lehetséges az is, hogy az összeállítás, amely "Városi összeírás szerint" készült, pontatlan.

is!"¹¹². A céhek elfogadása és fönntartása, sőt az oktatás megszervezésénél a rájuk való támaszkodás eleve béklyóba zárta Kossuthék elképzelését. Ennek már csak következménye volt, hogy azok az oktatást segítő intézmények, amelyeket maguk Kossuthék is szükségesnek tartottak, így az ipariskolákhoz kapcsolt "gyakorlatilag foglaltatoskodtató" helyek és eszközök bevezetése¹¹³, vagy az Erdélyi János által emlegetett "oly gyáarak, mellyek a' nemzet különös pártfogása alatt munkálkodván, nem csak anyagi nyereséget, hanem a' műipari értelmesség terjesztését is tűznék ki czélul"¹¹⁴, nem valósulhattak meg. Ilyen körülmények között ezért teljesen helytálló Mesterffy János nem kevés keserűséget sugárzó megállapítása: "Mindent, mit iparos osztályunk képzésére teszünk abból áll, hogy jámborul elhisszük, mikint elég miveltiséget, szakértelmet s tudományos okszerűséget adnak a czéhbéli inaskodás szolgálói s a kényszerített kórász vándorlás."¹¹⁵

Mindebből jól látható, hogy a mesterinas-iskolai oktatás három évi működés után nem csupán az időközben radikalizálódó belpolitikai események hatására omlott össze, hanem azért is, mert az Iparegyesület vezetőinek a céhek megreformálhatóságával kapcsolatos illúziója eleve zsákutcába kényszerítette azt. Nem véletlen ezért, hogy a polgári átalakulás 1848 áprilisi alaptörvényei között nem szerepel az iparfejlődést leginkább akadályozó céhes viszonyok fölszámolását kimondó határozat, mint ahogy az sem véletlen – éppen a fönti dilemmából következően –, hogy az oktatás egészét újratárgyaló 1848. július 20-24-i egyetemes tanügyi kongresszuson nem került szóba az iparoktatás kérdése¹¹⁶. Ez magyarázza továbbá azt is, hogy a Batthyány-kormány gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta az "Iparegyesület építész-rajz-tanodai ifjúsága" által Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez 1848. április 17-én a céhek megszüntetésére irányuló kérelmét, még akkor is, ha a petíciónak a mesterek és a legények jogviszonya szabályozására irányuló elképzelése végül is elfogadottá vált¹¹⁷.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában mindössze egy ízben, Klauzál Gábor 1848. június 9-én kiadott rendeletében foglalkoztak céhügyekkel, igaz, azzal a megszorítással, hogy a rendelkezés addig érvényes "Míg az iparügy teljesen és kimerítőleg nem rendeztetik". A rendelet csupán módosította a céhszabályokat, de

¹¹² Szokolay István 1846. A céhes tanítás alapos bírálatát lásd: Ugyanott 42-56. Szokolay a céhes oktatás helyett olyan reáliskolák felállítását szorgalmazta, amelyek ekkor már Bécsben, Triestben, Prágában és Brodban is működtek, s amelyek létrehozását az 1849-ben kiadott Entwurf kötelezővé is tette Ausztriában. Ezek középfokú iskolák voltak, és a beiratkozó tanulók részéről elemi iskolai végzettséget tételeztek föl. Szokolay szerint azonban "Ezen reál iskolákba mindenkinek kell járni, ki mesterségre akarja adni magát.", azaz nem vette figyelembe, hogy az iparosinasok oktatásában még az elemi műveltség megszerzésének sem voltak meg akkor a föltételei. Elgondolása alapvetően helyes, hiszen kétségtelenül jogos volt az igénye a középfokú szakoktatási rendszer megeremtésével kapcsolatban, de addig, amíg az elemi iskoláztatás alapvető hiányosságai nem számolódtak föl, e téren kissé idealisztikus álláspontot képviselt. Ezt bizonyítja, hogy noha a reáliskolák bevezetését elrendelő Entwurfot 1849-ben Magyarországra is kiterjesztették, valódi szerephez csak 1868 után, a kötelezővé tett és átfogóan szabályozott elemi iskolai oktatás bevezetése után jutott. vö.: Szokolay István 1846. 155-158., Kóte Sándor - Ravasz János (szerk.) 1979. 11-13.

¹¹³ Hetilap 1846. szept. 22. 1257.

¹¹⁴ Erdélyi János 1846. 262.

¹¹⁵ Hetilap 1846. jún. 16. 810.

¹¹⁶ vö.: Háda József 1913. 14.

¹¹⁷ Hetilap 1858. ápr. 18. 485-486.

magát a céhrendszert, s ezzel együtt a céhes iparoktatási gyakorlatot érintetlenül hagyta. Klauzál szabályozta ugyan a tanoncok helyzetét, oktatásukról is intézkedett, a bevett formák alapvető, akárcsak a mesterinas-iskolák bevezetése és kötelezővé tétele irányába vezető megváltoztatását mégsem fogalmazta meg. A rendelet 4. §-a ehelyett az évtizedek óta hangoztatott, s jórészt mindaddig hatástalan elvet ismételte meg: "A' mesterek tanulóikat, ha és mennyiben lakhelyeiken vasárnapi, és rajziskolák léteznek, ezekben szorgalmasan eljárni tartoznak." ¹¹⁸ Ennek ellenére lényeges intézkedés ez, mert kimondta, hogy az inasok, akiket a rendelet kiadásától kezdődően iparos tanulóknak kell nevezni, csak szak- és koruknak megfelelő munkákra vehetők igénybe, továbbá szabályozta munkaidejüket is. A 6. § pedig kimondta, ami szintén lényeges változás, hogy a rendelkezések megszegői "az ebbéli vádok valósága esetében a' tanuló-tartás jogától fognak megfosztani." ¹¹⁹

Az iparoktatás feszítő gondoljai a negyvenes évek reformtörekvései ellenére tehát nem oldódtak meg. Egyetlen, bár igen jelentős eseményt a József Ipartanoda fölállítása jelentette. Nem adott viszont megoldást a vasárnapi iskolai oktatásnak a régi gyakorlatot újjáélesztő 1846-os szabályozása, sem pedig – a főntebb írottak miatt – az Iparegyesület mesterinasiskola-koncepciója. A XIX. század közepén tehát gyakorlatilag érintetlenül funkcionált a sokévszázados céhes iparoktatási rendszer, amelyet a XVIII. század végi minták alapján működő állami inasoktatás (rajziskolák, vasárnapi iskolák) alig befolyásolt. Az elkerülhetetlenül váló reformokat, ahogyan azt már a XVIII. század nemzeti iskoláinak és rajziskoláinak megteremtése esetében, úgy ekkor is a központi kormányzatszervek kezdeményezték és hajtották végre. Ez egyrészt az 1849-ben Ausztriában kiadott, s még az évben Magyarországra is kiterjesztett Entwurf-ban körvonalazott, az iparos- és kereskedőrétegek oktatási igényei kielégítését szolgáló reáliskolai hálózat kiépítése felé vezetett ¹²⁰, amely több helyütt átvállalta, s hosszabb-rövidebb ideig biztosította az iparostanoncok rajzoktatását is (pl. Győrött ¹²¹, vagy Kecskeméten ¹²²),

¹¹⁸ Közlöny 1848. jún. 11. 17-19.

¹¹⁹ Ugyanott

¹²⁰ Kőte Sándor - Ravasz János (szerk.) 1979. 11-23., [Szabóky Adolf] 1850. 23-27. A "tanrendszerterv" négy osztályos ("polgári tanodának" is nevezett) al-, és 3 osztályos főreáliskolákat hozott létre. Feladatuk: "elkészíteni az ifjakat a' magasabb kézműi intézetekbe, vagy pedig a' kézimesterségeket illető középszerű műveltséggel az életnek által adni." "Az elemi altanoda elkészíti a' tanoncot az elemi feltanodára, 's relatív bevezetett kézműtani műveltséget ad a tanulóknak, a' tantárgyakat népszerű alakban terjeszti elő és mint teljes elemi altanoda négy osztályt foglal magába, három elméletit és egy gyakorlatit. Az elméleti harmadik osztályból történik az áttétel az elemi feltanodába."

"Az elemi altanodában a' tantárgyak következők: vallástan, anyai nyelv, egy másik élő nyelv, földleírás és történelem, mennyiségtan, (a' negyedik, vagy gyakorlati osztályban: a' gyakorlati számtan, váltótan 's a' t.) természettörténet és természettan (a' gyakorlati osztályban a' kézműtan és különféle kereskedelmi cikkek ismertetése) rajzolás és szépírás." "Az elemi feltanodában 'a' szokásos elemi tantárgyakon kívül okvetlen szükségesek az olasz, franczia, és angol nyelvek; nem különben az ének és testgyakorlat, noha ezen tanok az ifjúságra nézve nem birnak kötelező erővel." in.: [Szabóky Adolf] 1850. 24-26.

¹²¹ Győrben az 1779 óta működő rajziskola 1852 őszén beolvadt az akkor létrehozott három osztályú alreáliskolába. Lásd: Bedy Vince 1930. 22-23., Ruby Mirosláv 1894. 36-38.

¹²² Kecskeméten csak az 1856-ban fölállított alreáliskolában valósult meg a rajzoktatás, korábban ilyen jellegű képzés nem volt. 1857-ben azonban kivált a rajziskola az alreáliskolából, s noha továbbra is a három osztályos alreáliskola helységét használták az oktatás során, önálló intézménnyé vált. Lásd: Kemény János 1987/88. 168-169. és 177.

másrészt a vasárnapi iskolák tekintetében az 1854. március 31-én deklarált helytartótanácsi rendeletben rögzített tanoncoktatási szisztéma bevezetése felé mutatott¹²³.

IRODALOM

Áfra Nagy János

é.n. A magyar iparostanonc-oktatás története. Bp.

Bábitzky Ede

1967 Iparoktatás Szegeden a kötelező tanoncoktatás előtt. = Pedagógiai Szemle. 4. 345-351.

Bajkó Mátyás

1956 Adalékok Beregszászi Pál "Rajz Oskolájának" történetéhez. = Acta Universitatis Debreciensis de Ludovico Kossuth Nominatae. III/1. 191-195.

1969 Nemzeti nevelésügyünk a reformkorban. Debrecen.

Balogh István

1960 Beregszászi Pál és a debreceni "Rajziskola" 1819-1856. = Művészettörténeti Értesítő. 1. 43-50.

Bédy Vince

1930 A győri nemzeti rajziskola története. Győr.

Berenczné Saár Zsuzsa

1955 A magyar rajzkultúra egri hagyományai (Joó János egri rajztanár 1807-1874). in.: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. I. Eger 59-66.

Berend T. Iván – Ránki György

1976 Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Bp.

1979 Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. (szerk.: –) Bp.

Bíró Béla

1943 A kolozsvári normál rajzoda. = Erdélyi Helikon. 7. 391-397.

Budai János

1957 A magyar rajzoktatás 100 éve (1800-1900-ig). In.: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1957. első rész. 245-264.

Dóka Klára

1970 A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp.

1972 A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években. = Századok. 4. 96-125.

Ember Győző

1989 Magyarország története 1686-1790. I-II. Bp.

¹²³ Lásd: Szerényi József 1897. 130-134., Vig Albert 1932. 184-185. A rendelet jelentősen módosította az 1846-os iskolakoncepciót. A határozat értelmében heti két órai tanítással három évfolyamot szerveztek, a két alsóbb évfolyamon hittan, olvasás, írás és számtan, a harmadikban számtan, rajz, fogalmazás és könyvviteltan volt az oktatott tantárgy. Ha a tanoncok a felsorolt tárgyakból kielégítő tudást szereztek, akkor a közoktatásügyi kormányzat által jóváhagyott terv alapján egyéb tárgyakat, így földrajzot, természetrajzot és természettant is lehetett tanítani számukra. A rendelettel megszigorodott a vasárnapi iskolák ellenőrzése, és azokon a helyeken is, ahol addig nem vették figyelembe az állam iskolateremtő politikáját, új vasárnapi iskolák jöttek létre.

- Eperjessy Géza*
 1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686-1848.) Bp.
 1988 A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Bp.
- Erdélyi János*
 1846 Nemzeti iparunk. Bővítve s' jegyzetekkel kísérve kiadta Fényes Elek. 2. kiadás. Pest.
- Fényes Elek*
 1847 Magyarország leírása I. Magyarország általánosan. Pesten.
- Ferenczi Zoltán*
 1902 Kossuth Lajos kiadatlan levelei br.Wesselényi Miklóshoz. = Történelmi Tár. 161-193., 321-345.
- Fináczy Ernő*
 1899-1902 A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában 1773-1780. I-II. Bp.
- Friml Aladár (ford.)*
 1913 Az 1777-iki Ratio Educationis. Bp.
- Füzes Miklós (szerk.)*
 1987 Batthyány Kázmér és a Magyar Védegylet. Pécs.
- Gelléri Mór*
 1892 Ötven év a magyar ipar történetéből 1842-1892. Bp.
- Győri Vilmos*
 1929 A polgáriskola gondolatának kialakulás (1868-ig.) Bp.
- Háda József*
 1913 Régi írások. 1848-ban tartott egyetemes tanügyi kongresszus jegyzőkönyve és naplója. Bp.
- Heckenast Gusztáv*
 1973 Iparfejlődés a Habsburg birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670-1790.). = Történelmi Szemle. 1-2. 188-207.
 1974 A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika. = Történelmi Szemle. 4. 502-506.
- Horváth Elza*
 1911 A Védegylet története. Bp.
- Horváth Márton (főszerk.)*
 1988 A magyar nevelés története I. Bp.
- Iványi Béla*
 1904 Az 1842. évi iparoktatási javaslat és ennek sorsa. = Magyar iparoktatás VIII. 323-333., 357-365., 391-403.
 1906/a Az iparoktatás körébe vágó intézkedések II. József alatt. = Magyar iparoktatás X. 5-9., 43-48., 74-81.
 1906/b Reformtörekvések a rajziskolai oktatás terén 1795 körül. = Magyar Iparoktatás X. 294-298., 325-329.
 1906/c Szabályrendelet az inasok rajzoktatásáról 1795-ben. = Magyar Iparoktatás X. 425-429., 454-460.
- Joó János*
 1841 Nézetek a' magyar nemzet miveltsegi és technikai kifejlése tárgyában. Budán
- Kállay István*
 1987 Székesfehérvár szabad királyi város iskolaügye 1688-1848. Bp.
- Kassics Ignác*
 1835 A Magyar Országai Mester-Embereket, ezeknek Legényeit és Tanítványait, nem különben a' Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendelkezések kivonatai. Bécs.
- Kemény János*
 1987/88 A Kecskeméti Alreáltanoda (1857-1861). = Történelmi Szemle. 2. 166-187.
- Keszei Pál*
 1971 A Budapesti Műszaki Egyetem telepítéstörténete. Bp.

- Kiss Áron*
1883 A magyar népiskolai tanítás története I-II. Bp.
- Komoróczy György*
1972 A debreceni céhesipar reformkori helyzete (1820-1848). in.: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971. Debrecen. 145-169.
- Kopasz Gábor*
1978 Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei. in.: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Bp. 353-391.
- Kornis Gyula*
1927 A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I-II. Bp.
- Kosáry Domokos*
1983 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Második kiadás. Bp.
1987 Az európai fejlődési modell és Magyarország. in.: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 7-19.
1942 Kossuth és a Védegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez. Bp.
- Köte Sándor és Ravasz János (szerk.)*
1979 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849-1919. Bp.
1908 A közoktatásügy Magyarországon. Bp.
- Lajos Mária*
1917 Felbiger pedagógiája. Neveléstörténeti tanulmány. Bp.
- Lassu István*
1829 Az Austriai Birodalomnak statisztikai, geographiai és historiai leírása. Buda.
- Lugosi Döme*
1933 Illyés Ágoston, az első szegedi rajztanár. = Szegedi Friss Újság, márc. 2. 4. és márc. 3. 4.
- Lyka Károly*
1981 A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800-1850. Bp.
- Mészáros István*
1965 Céhes oktatásunk a XV-XVI. században. in.: A munkára nevelés hazai történetéből. szerk.: Jausz Béla, Faludi Szilárd és Zibolen Endre. Bp. 11-57.
1981/a Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp.
1981/b Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Bp.
1984 Népoktatásunk szervezeti-tartalmi átalakulása 1777-1830. Bp.
1988 Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. (Általánosan képző középiskolák.) Bp.
1991 Magyar iskolatípusok 996-1990. A magyar neveléstörténet forrásai. VI. Bp.
- Mojzer Miklós*
1957 Architektura civilis. (Iskolás művészet a XVIII. századi építészettünkben). = Művészettörténeti Értesítő. 2-3. 103-118.
- Pálos Ede*
1907/a Révai Miklós mint rajztanító. = Rajzoktatás. 145-152.
1907/b Révai Miklós mint nagyváradi rajztanító = Rajzoktatás. 503-509.
- Palugyai Imre*
1852 Magyarország történet, földirati s állami legújabb leírása. I. Buda-Pest szabad királyi város leírása. Pest.
- Pásthly Károly*
1899 Kecskemét közoktatásügye a múltban és a jelenben. Kecskemét.
- Ravasz János (szerk.)*
1966 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből (1100-1849). Bp.
- Reizner János*
1900 Szeged története. III. Szeged.
- Richter M. István*
1941 Az inas a céhvilágban. = Ethnographia. 218-227.

Ruby Mirosláv

1894 A győri nemzeti rajziskola története. in.: A Győri m. kir. állami főreáliskola huszonegyedik évi értesítője az 1893-94. tanévről. Kiadja Lenner Emil. Győr.

Schwartner Martin

1809 Statistik des Königreichs Ungarn I. 2. kiadás. Ofen.

Szabó János

1817 A hazabeli kisebb Oskoláknak jobb lábra állításokról. Pesten.

[Szabóky Adolf (?)]

1850 Tanrendszerterv a' gymnasiumokat és reáliskolákat illetőleg közzétéve a' bécsi cultus és oktatásministerium által tömött kivonatban fogamazá. Budán.

Szabolcsi Hedvig

1972 Magyarországi bútorművészet a 18-19. század fordulóján. (Európai kapcsolatok és stíluskérdések). Bp.

Szendy Károly

é.n. Adalékok a tanoncoktatás fejlődéséhez a Székes-fővárosban. Bp.

Szokolay István

1846 Czéhek és iparszabadság. Pesten.

Szinte Gábor

1898-1900 A rajzitanítás anyaga a régi időktől máig. Tantervek, utasítások. = A Magyar Rajztanárok Értesítője 1-3. 709. és 32-37.

Szterényi József

1897 Az iparoktatás Magyarországon. Bp.

Szűcs Jenő – Hanák Péter

1986 Európa régiói a történelemben. Bp.

Thirring Gusztáv

1898 Városaink népesedési viszonyai 1777-ban. Klny. a Földrajzi Közlemények XXVI. kötetéből. Bp.

Tóth Lajos

1980 Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. Bp.

Verbényi László

1940 A soproni rajziskola története 1778-1909. Bp.

Veszélka László

1938 A rajziskola és a kereskedelmi szaknevelés a XVIII. század végén. = Nevelésügyi Szemle. 118-123.

Vig Albert

1932 Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta. Bp.

Vincze Frigyes

1937 Szakoktatásunk múltja és jelene. A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás fejlődése 1750-től napjainkig. Bp.

Wályi K. András

1788 A norma és a levélíró. Kassa

Zelizy Dániel

1892 Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása. Debreczen.

Zelovich Kornél

1922 A M. Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. Bp.

DIE ERSTE PHASE DER ENTSTEHUNG EINER ORGANISIERTEN GRUND- LEHRLINGSAUSBILDUNG IN UNGARN (1778 - 1849)

Attila Marosvári

Der Anlauf des ungarischen staatlichen dwerblichen Unterrichts steht im Zusammenhang mit der merkantilen Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes, sowie mit den Bestrebungen der Modernisation des aufklärenden Absolutismuses.

Das 1778 ins Leben gerufene staatliche gewerliche Unterrichtssystem, bestmitte zwei gesonderte Einrichtungen für den gewerblichen Unterricht. Auf der einen Seite wurde das Netz der Sonntagszeichenschulen geschaffen. Diese Schulen entstanden meist in den größeren Städten, und ab 1783 mit obligatorischem Charakter, als unwiderrufliche Bedingung der Freisprechung der Lehrburschen wunden hier die ergänzenden Zeichen- und Geometriekenntnisse vermittelt, die fachliche- und Meisterausbildung blieb auch weiterhin in den Händen der Zünfte. Auf der andren Seite wurden neben den obligatorischen Einrichtungen der Volksschulen die Sonntagsschulen geschaffen, für die unter 20 Jahren, die die Volsschule nicht beendet hatten oder schon verlassen hatten als Lehrjungen und Lehrburschen, bekamen hier eine theoretische Bildung im Lesen, Schreiben und Rechnen über die Grundbildung hinaus. Dieses Zweiersystem bildete über Jahrzehnte den Rahman für die Lehrburschenausbildung, und an diesem sehr geschlossenen und unflexiblem Bildungssystem wurde auch durch die Reformen des Parlaments über das Unterrichtswesen 1832/36 nichts geändert. Der Bildungsausschuß, geleitet von Baron Alajos Mednyanszky erhielt konsequent die Trennung des theoretischen und des Zeichenunterrichts. Das gibt eine Erklärung dazu, daß als Ergebnis der Arbeiten d am 10. Februar 1846 herausgegebene Verordnung über die Sonntagsschulen des gewerblichen Unterrichts der schon seit Jahrzehnten geregelte Budaer Volksbildungsvorschlag von 1778 war, eine 1795 von der örtlichen Verwaltung festgehaltene Konzeption in einer kaum veränderten Wiederholung.

A Reizner család

Száz év egy iparos familia történetéből

FÁRI IRÉN

(*Szeged, Móra Ferenc Múzeum*)

Egy család egymást követő nemzedékének életútját nyomonkövetni érdekes, vonzó feladat, különösen az, ha ismert családról, vagy személyről van szó. Annál is inkább – mert mint alább látni fogjuk – az egyedi, esetleges élettörténeteket mindig a konkrét helyi történelmi, társadalmi adottságok függvényében kell vizsgálni. Jelen esetben a neves szegedi historikus Reizner János familiáját vizsgáljuk, az őt megelőző három nemzedék életét próbáljuk áttekinteni. Időhatárként a Szegedre település és az édesapa halálának időpontja szolgál, vagyis a XVIII. század második felétől a XIX. század második feléig, kb. száz év. Három generáció élte a céhes iparrend aprólékosan szabályozott életét, mindannyian bognármesterek voltak.

A leteleplülő ős: Reizner András

A család a XVIII. század végén települt Szegedre a Sopron megyei Rusztról¹. Reizner András² neve az 1769-70-es népességösszeírásban tűnik föl először mint más házában lakó személy. Foglalkozásán kívül – rotarius (bognár) – más adatot nem jegyeztek föl róla. Az 1773-74-es összeíráskor már saját házzal birt, a családban egy felnőtt férfi, egy nő, egy lánygyermek és egy szolgálta volt, mindannyian katolikusok. Az 1776-77-es felvételkor két fiúgyermekkel szaporodott a család³. Az 1776-os év azért is fontos, mert Reizner Andrást (a történetíró dédapját) ekkor vették föl a szegedi polgárok közé⁴, és az ugyanebben az évben készült várostérképen megtaláljuk a pontos lakóhelyüket is a Palánk 580. számú telken⁵. (A későbbi Szent Háromság u. 875. sz.)

A Reizner név németes hangzása sejteti a család valamikori bajor származását. Nem véletlen, hogy házuk a belvárosban, a palánkkal körülvett városrész közvetlen szomszédságában volt. A XVIII. század végére az újonnan jött leteleplőni szándékozó

¹ Reizner János 1900. I. 368.

² A család tagjai, abban a korban nem szokatlanul, eltérő módon írták neveiket (Reiszner, Rajzner, Reisner, Reizner). Dolgozatunkban a történetíró Reizner János által használt névalakot írjuk.

³ Csongrád Megyei Levéltár (CsmL) Feudális összeírások IV.A.1010.

⁴ CsmL Tanácsi iratok jkv. IV.A.1003.A. 1776/98.

⁵ A térképet közli Csongor Győző 1970. 220.

német iparosok kiszorultak a sáncárkon kívülre, de akkor is igyekeztek a palánk körül maradni, a forgalmas tereken, nagyobb utak mentén elhelyezkedni⁶. A viszonylag gyors elmagyarosodásuk egzisztenciális szükségességéből adódott. A kerékgyártó céh például (1821-ig a kovácsokkal közös céh volt) feljegyzéseit, jegyzőkönyveit a múlt század elejéig főként németül, vagy fölváltva németül-magyarul vezette, a tizes évektől azonban csak magyarul⁷.

Sajnos a fent említett összeírások nem tartalmazzak adatokat a család vagyoni hovatartozásáról. A polgárjogért fizetett 6 frt taksa sem vagyoni besorolást jelent, hiszen ebben az időben a külföldről jött 8 frt, a hazai betelepülő 6 frt, a helybeli születésű 4 frt polgárosító díjat tartozott fizetni⁸. Az a tény azonban, hogy a beköltözés után hamarosan házat tudott venni és a polgárjogot is megszerezte, biztos anyagi helyzetre enged következtetni. A házon kívül más ingó vagy ingatlan vagyonnal nem rendelkezett, gyarapodó családját csak mesterségéből tartotta el. Az 1777-78-as összeírás szerint három fia és egy lánygyermek volt. A Szegedi Belvárosi Róm.Kat. plébánián őrzött anyakönyvekben viszont csak egy fiú, az 1775-ben született János adatait találjuk⁹. Mivel ebből az ágból származott később a történetíró Reizner is, ezt a családfát igyekszünk megrajzolni a következőkben. Annál is inkább, mivel a többiek élete a hiányos források alapján nem követhető. Reizner Jánoson kívül mindössze egy Antal nevű bognárlegényt találunk a céhkönyvekben, akit 1797-ben írtak be a legények társaságába, Szegeden tanult, szabadult¹⁰. Lehetséges, hogy testvérek voltak.

A foglalkozás természetes módon öröklődött családon belül. A céhek az apák mesterségét folytató fiúkat előnyben részesítették úgy a szegődésnél mint a remeklésnél. A Reiznerek három generációja volt bizonyíthatóan bognár.

A második generáció: Reizner János (1775-1838)

A fent említett Reizner János – a hasonló nevű történetíró nagyapja – 1792-ben 17 évesen szabadult fel¹¹. A kötelezően előírt néhány év vándorlás után¹² szülővárosába visszatérve bérelt házban, de saját műhelyében dolgozott évekig. Igaz, a mesterségbeli önállósággal járó költségek előteremtése még egy iparos családból származónak sem volt könnyű feladat, Reizner János például adós maradt a házbér fizetésével, emiatt a háztulajdonos hat évre visszamenőleg beperelte¹³. Míg a céhbekerülés családi kapcsolata révén nem okozhatott problémát, a valódi önállósághoz időre és nem kevés pénzre volt szüksége. Mintegy tíz év kellett ahhoz, hogy a céhes elvárásoknak megfelelően

⁶ Jenőfi Éva 1932. 17.

⁷ Hilf László 1929. 49.

⁸ Reizner János 1900. III. 108.

⁹ Szeged Belváros Róm.kat. plébánia. Kereszteltek Könyve VI. köt.

¹⁰ Móra Ferenc Múzeum (MFM) Céhíratok 299.

¹¹ Uo.

¹² CsmL Tanácsi ir. jkv. 1795/157. Reizner János vándorlásban lévő bognárlegény részére bizonyítványt ad a városi tanács.

¹³ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1808/3136, 3430. Haby József kovácsmester kéri Reizner Jánost "Háza bérlésének, vagy árendájának egész hat esztendőkre leendő meg fizetésére, vagy miatta tett költségeknek meg adására szorítani" Reizner mentségét, miszerint "máshut magának alkalmasabb helyre akadott" nem fogadták el. Végül 50 Ft-ban határozták meg a jóvátételt, amit Reizner is elfogadott.

házasodjék, polgárjogot szerezzen¹⁴. 34 évesen 1809-ben kötött házasságot Veinhold Ambrus kőműves 28 éves Terézia nevű lányával. E frigyből kilenc gyermek született, közülük öt leány pár napos, pár hónapos korában elhalt¹⁵. Az ilyen mértékű csecsemő- és gyermekhalandóság a múlt század egészére jellemző. A megszületett gyermekek több mint 60 %-a nem érte meg a 15 éves életkort¹⁶. Mindhárom fiú, Antal, János, András apjuk mesterségét követték: bognárok lettek.

Ház vásárlására 1810-ben nyílt alkalma. Apósa akarta eladni saját házát 2.000 Ft-ért. Felesége révén elsőbbségi jogokkal élve övék lett a Feketesas utcai ház¹⁷. Erről a házról a reformkori városfejlődés kapcsán a későbbiekben még lesz szó.

Az 1810-11-es conscriptióban kétszer szerepel a neve. Mint házzal bíró egyén és mint más házában lakó zsellér. Ez utóbbi helyen található bejegyzés szerint a háztartásában egy munkás személyt, két szolgálot és egy apróbb fehérszemélyt találtak az összeírók. A vagyont részletező rovatokat: (malom, pálinkakazán, ló, ökör, juh, stb) kihúzták, tehát csak mesterségéből élt¹⁸. Azt már egy tanácsi iratból tudjuk, hogy még így is mint vagyontalan zsellér, jövedelme után 8 Ft 45 kr királyi és 14 Ft 52 kr városi adót róttak ki rá. Természetesen érzékelve a téves kétszeres adókvetést, ez utóbbi jogcímen kirótt adó fizetését elengedték¹⁹.

Az 1828-as országos felmérésből²⁰ pontos képet kapunk a család jó anyagi helyzetéről. Reizner Jánost mestersége után az öt fokozatú adóskálán a 4. osztályba sorolták, egy segéddel dolgozott. Az iparosok között nagy volt a vagyoni differenciálódás. Az adózók több mint 80 %-a a legalsó adóosztályba tartozott és csak 7 %-a került a 4. osztályba²¹. Figyelemreméltó, hogy mesterségén kívül más jövedelemforrással nem rendelkezett, a házhoz tartozó 120 négyszögöles belső telken kívül.

A harmadik generáció: Antal, János, András

Antal (1812-184[?])

A fiúk közül a legidősebb, Antal 1812-ben született. Az inaséveket apja műhelyében töltötte és mint minden szakmát tanuló ifjú a gyakorlatban sajátította el a mesterséget. Az intézményes oktatás mindössze bizonyos szakmákban – ezek közé tartozott a kerékgyártó is – a kötelezően előírt rajziskola elvégzésére korlátozódott. A vásár- és ünnepnapokon szervezett tanfolyamot legalább egy évig kellett látogatni, e nélkül tilos volt az inast felszabadítani²². A Szegedi Rajztanoda egyetlen fennmaradt naplója őrizi mind-

¹⁴ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1811/248. 407.

¹⁵ Szeged Belváros Róm.kat. plébánia. Eskettek Könyve IV. köt. Kereszteltek Könyve VIII. Meghaltak Könyve III. köt.

¹⁶ Farkas József (szerk.) 1985. 163.

¹⁷ Az irat a kor szokásának megfelelően nem nevezi meg az utcát, csak a szomszédos telkek tulajdonosait. (Groschán Tamás és Burghardt Pál) A ház körülbelüli helyét későbbi iratból tudjuk. Ld: 28. jegyzet. CsmL Tanácsi ir. jkv. 1810/1867.

¹⁸ CsmL Feudális összeírások. 1810., 1811.

¹⁹ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1811/1898.

²⁰ CsmL 1828-as összeírás VII. köt.

²¹ Farkas József (szerk.) 1985. 373.

²² A céhes időszak ipari tanuló oktatására ld. Marosvári Attila megjelent munkáját jelen kötetben.

három Reizner fiú nevét. Antalt egy tanévben, János két év névsorában, Andrást pedig négy tanévben jegyezték be a tanulók közé²³.

Antal 1828-ban 16 évesen felszabadult, ekkor írták be a legények kis társaságába²⁴. Három év múlva mint vándorlásban lévő bognárlegényt írták össze az apai házban²⁵. A céh mestereinek sorában 1835-ben tűnik föl először a neve, amikor tartozását följegyezték²⁶; a következő évtől pedig a legényeknek munkát adó mesterek névsorában csak az ő neve szerepel, apjáé nem. Az ekkor hatvan éves apát talán betegsége akadályozta a munkában, mindenesetre két kisebb fiáról is gondoskodott, János már felszabadult, András bognárinas volt.

Antal nyolc évi munkálkodása ideje alatt átlag 4-5 legényt foglalkoztatott évente műhelyében. A céhkönyvek sajnos csak a munkaviszony tényét közlik, azt nem, hogy a legény hány hetet, vagy hónapot töltött az illető mesternél. A segédek nagyobb száma azonban módos, tehető iparosra enged következtetni. Az ugyanabban a társadalmi státuszban lévő öccse viszont legfeljebb egy legénnyel dolgozott, vagy mint az iparosok többsége, egyedül. A céhek igyekezete az egyenlőség fenntartására hiábavalónak bizonyult, a szegény és a gazdag mesterek közti különbség egyre nőtt. Míg 1828-ban minden harmadik mesterre jutott egy legény, az ötvenes évekig a létszámgyarapodás következtében a segédek a mesterek létszámának 75 %-át tették ki, de mint példánk is bizonyítja, nem volt egyenletes a számszerű megoszlásuk a műhelyek között²⁷.

Antal, aki az 1839-40. évi adófékönyv szerint csak mesterségéből élt, az öt fokozatú adóskálán a tisztas jómódot tanusító 3. osztályba került, évi adója 3 frt 20 kr, egy 120 négyszögöles telken lévő 2. osztályú ház és egy "másutt" lévő ház után is fizette a városi adót. Öccse, János viszont a legalacsonyabb adó kategóriában levők népes táborát gyarapította, mestersége után az 5. osztályba került 1 frt adóval, semmilyen házzal, földdel nem birt, más házában lakott²⁸.

A hagyományos keretek között folytatott ipari tevékenység korlátozott mértékben tette lehetővé a magasabb adóosztályba kerülést, vagy a vagyonos, sőt gazdag rétegekhez való tartozást. A város jellegadó csoportjai – számarányuknál fogva – a közép és főleg alsó adósávba tartoztak. A nagy adófizetők azok közül kerültek ki, akik az ipari foglalkozás mellett, vagy helyett kereskedéssel, vállalkozással, árendátori tevékenységgel is foglalkoztak, vagy egyéb jövedelemforrásuk is volt: nagy állatállomány, föld²⁹.

Antal a céhes mesterek kötelezettségének megfelelően 1836-ban kérte a szegedi polgárok közé a fölvételt³⁰. Két év múlva házasodott, nőül vette Lentz Jozefát, házasságukból gyermek nem származott.

A városkép alakulása szempontjából érdekes helyen feküdt a Feketesas utcai Reizner ház, amit még Reizner János 1810-ben vásárolt³¹. A reformkorban létével már akadályozta a város fejlődését, az utca végét lezárva zsákutcává tette. A tanács többször visszatérőleg foglalkozott a kisajátítás és a lebontás gondolatával. A palánki utcahálózat ugyanis igazodott egy korábbi, még a XVIII. század elején a vár köré védelmül épített

²³ Szegedi Rajztanoda naplója 1826-1853. MFM. 60. 1. 1.

²⁴ MFM Céhiratok 286.

²⁵ CsmL Feudális összeírások, 1831. Állítási lajstrom kiegészítése.

²⁶ MFM Céhiratok 305.

²⁷ Dóka Klára 1988. 228., 236.

²⁸ CsmL 1839-40 évi adófékönyv IV.A.1011.

²⁹ Gergely András 1984. 90.

³⁰ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1836/3208. 3862, 1837/30. Letette a polgári esküt.

³¹ Ld. 16. jegyzet

árokrendszerhez. Ez az Eugénius árok, vagy népi nevén mélysánc a XIX. század elejére funkcióját veszítve kezdett elenyészni, de a melléje épült házak tovább őrizték vonalát. Az árkon egy helyen, a Pétervári kapun (a mai Kárász és Kölcsey utca kereszteződése táján) lehetett átmenni a Fő (Széchenyi) tér felé. A reformkori fejlődés nagy változásokat követelt. Az ősi Palánkból (a mai Széchenyi tér, Kelemen utca, Zrinyi utca, Tisza Lajos krt. és a Tisza által határolt és azáltal bezárt részt jelentette) a gazdasági súlypont áttevődött a nagy piachelyek tájékára. A városháza és a vár között működő piac (Széchenyi tér) és a Buzapiac (Dugonics tér) összekötése magyarázza a Kárász és a Feketesas utca fontosságát³². A városi tanács már 1831-ben indítványozta a Feketesas utca kinyitását a Buza térre rövidebb és egyenesebb átjárást biztosítva a Pétervári és Budai utak között. Ennek a tervnek a Kerle és Groschán-féle házak között fekvő Reizner-ház állta útját³³. Az ügy évekig húzódott, Reizner János életében nem tudtak megegyezni a vételár kérdésében. 1838 után özvegy édesanyjától Antal vette meg a házat, ugyanakkor a mellette levő Groschán házat is³⁴. Ez a két ház szerepel Antal nevén az 1839-40. évi adóösszeírásban. Újabb tárgyalások eredményeképpen Antal 2.500 Ft-ért eladta a szülői házat a városnak, az 1841-ben lebontatta, anyagainak árverésre bocsájtotta³⁵. Ugyanezekben az években nyilvánvalóan a városrendezési tervnek megfelelően sor került a Feketesas utca kiegyenesítésére. Antal és a szomszédos házak tulajdonosai telekkiegészítés címén különböző nagyságú területeket vásároltak a várostól az utcában³⁶.

Antalról az utolsó adat 1843-ból való. Hosszas betegeskedése miatt ekkor készítette el végrendeletét. Sajnos nem részletezte ingó és ingatlan vagyonát, mindent mint közös szerzeményt a feleségére hagyott³⁷.

János (1814-1863)

A középső fiúról, Jánosról keveset tudunk. Ő is apja műhelyében tanulta a mesterséget. A Szegedi Rajztanoda naplójában az 1828 és az 1829-30-as évből származó névsorban találjuk a nevét. A bognárlegények társágába 1831-ben vették föl³⁸. A tanulólevél kiállításától a mesterjog megszerzéséig eltelt időből legkevesebb három évet vándorlással kellett tölteni, ezt a céhügyi rendelet írta elő. A vándorlás alól csak kivételes esetben adtak fölmentést. A céhek azt sem látták szívesen, hogy a három éve szabadult legény mesterjogért folyamodik. Szakmánként, céhenként változó hosszúságú időt kellett még a legénynek mintegy bizonyításul dolgoznia. Az össz legényidő így pl. a pesti céheknél átlag 10-15 évet tett ki³⁹. Esetünkben nyolc év múlva került sor a remeklésre, meglehetősen botrányos körülmények között. Mert bár Reizner János remekmunkáját elfogadták "a czéhbeli taksát több felszólítások és megintések után is le nem fizetvén" – írja a jegyzőkönyv, addig nem ismerik el mesternek és eltiltják az

³² Bálint Sándor 1962. 150-151.

³³ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1831/1754.

³⁴ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1838/2913, Törvénytészi ir. 1939/ 545, 918.

³⁵ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1841/40.

³⁶ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1842/2160, 1844/2302. Reizner Antal 41 n. öl földet vásárolt a várostól 65 ft. 36 kr-ért.

³⁷ CsmL Törvénytészi ir. 1843/3480.

³⁸ MFM Céhiratok 305.

³⁹ Dóka Klára 1979. 97.

inas és a legény alkalmazásától, amíg a privilegizált céh iránti kötelességét nem teljesíti⁴⁰. A céhek általában a mesterek fiaitól fél taksát kértek, de ennek az összegnek az előteremtése is problémát okozott. A későbbiekben is, mint látjuk, jóval alatta maradt bátyja, Antal életszínvonalának. Élete végéig megélhetési gondokkal küzdött. A törvényszéki iratok tanúsága szerint 1845-ben Borbola Ignác beperelte házbér tartozás miatt és amiatt, hogy a részletekben kölcsönadott 250 Ft-ból megmaradt 50 Ft-ot és a kamatokat nem fizette vissza. Reizner hiába mutatta be bognár munkáit, az adósság törlesztésére nem vették figyelembe a kötelezően előírt könyvvezetés hiánya miatt. Végül 180 Ft 22 kr tartozásban marasztalták el. A végrehajtással megbízott tanácsnoknak olyan utasítást adott a törvényszék, hogy a "mestességbeli szerszámjait mestersége üzhetésére személyéhez iránylag megkívántató mennyiségben kiszolgállya", vagyis a tartozás fejében a szerszámain kívül minden mást lefoglaltak⁴¹.

A céhbekerüléskor megházasodott. Felesége Bencsik Karolina, négy gyermekük született, közülük három csecsemőkorban meghalt⁴². Polgárjogért 1840-ben folyamodott, azt meg is kapta⁴³.

A céhrendszer fellazulása, majd lassú válsága a negyvenes években még nem volt érezhető Szegeden hasonlóan a délvidéki szabad királyi városokhoz és az alföldi mezővárosok céheihez. Sőt az utolsó privilégiumot 1846-ban váltották ki újra a szegedi gombkötők. Céhbe kerülni, önálló műhelyt vinni minden iparos vágya volt. Sok legénynek ez elérhetetlen vágy maradt. A céh védőbástyái mögé sok nehézség és nem kis költség árán bejutott mesterek egy részét, a legszegényebb réteget azonban még a céhrendszer sem tudta megóvni a további lesüllyedéstől⁴⁴. Ebben a sorsban lehetett része Reizner Jánosnak is. Mindössze annyit tudunk, hogy 1857-ben mint elszegényedett bognármesternek 1 Ft-ot fizetett ki a céh alamizsnaként⁴⁵. 49 évesen 1863-ban halt meg.

András (1820-1877)

Az eddigiektől eltérő életutat járt be a harmadik Reizner testvér, a történetíró édesapja, Reizner András. 1820-ban született. A Szegedi Rajztanoda naplójában négy éven keresztül, 1833-37 között mint kerékgyártó inast írták be. 1838-ban fölszabadult és idősebb testvérénél, Antalnál dolgozott⁴⁶. Öt év múlva, 23 évesen a legényeknek munkát adó mesterek között találjuk a nevét. A legénytársaság jegyzőkönyvében kissé furcsának tűnő bejegyzés szerint egy Bács megyei születésű legény "Dolgozik Rajzner András és Édesanyja"-nál⁴⁷. A bejegyzés háttere az lehet, hogy az egyedül maradt asszony özvegyi jogon folytathatta a mesterséget, tagja maradt a céhnek, amíg céhen kívül férjhez nem ment. Az anya az időközben mesterré vált fiának adta tovább a műhelyt.

⁴⁰ MFM Céhiratok 289.

⁴¹ CsmL Törvényszéki ir. 1845/1628.

⁴² Szeged Belvárosi Róm.kat. plébánia Eskettek könyve IV., Kereszteltek könyve X, XI., Meghaltak könyve V., VI.

⁴³ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1840/2217, 2415

⁴⁴ Eperjessy Géza 1982. 173.

⁴⁵ MFM Céhiratok 303.

⁴⁶ MFM Céhiratok 305.

⁴⁷ MFM Céhiratok 305.

András még ugyanabban az évben kérte a szegedi polgárok közé a fölvetelt, amit a következő évben meg is kapott⁴⁸.

Bár formális jogi különbségek voltak a polgárjoggal rendelkező és nem rendelkező lakosok között, a polgárok pl. mentesek voltak a vámoktól, bort mérhettek, városi hivatalt viselhetek stb., de a gyakorlatban ezek a kiváltságok inkább terhet jelentettek (taksa a befogadásért, polgári díszruha és szolgálat). Míg az előző században a mesterjog előfeltétele volt az ingatlan és polgárjog szerzése, a XIX. század elejétől a céh polgárjog nélkül is soraiba vette az iparost, ezek a mesterek azonban utóbb megszerezték a polgárjogot is. Ehhez szigorú anyagi, származási, erkölcsi stb. követelményeknek kellett megfelelni. Így nem véletlen, hogy a polgárjoggal rendelkezők között a legnagyobb számban és arányban a mesterembereket találjuk⁴⁹.

Reizner András 1844-ben vette feleségül a 20 éves Nagy Annát. Házasságukból kilenc gyermek született, másodikként 1847-ben János, a későbbi főjegyző, majd történetíró⁵⁰

Reizner András nevével sűrűn találkozunk a céhkönyvekben. Legkevesebb két legénnyel és inasokkal dolgozott, de volt év, hogy 8-9 legénynek adott munkát. 1854-56 között céhmesteri posztot töltött be. 1850-től három éven keresztül városi megrendelésre is dolgozott a műhelye. A beterjesztett számlák főként javításokat tartalmaznak. A város negyedévente fizette ki az elvégzett munkát. Az egyik részletes lista a következő munkákról ad hírt:

"a Városi paraszt kocsikon és hintókon tett kijavításokért

pgői 17 Ft 47 kr

a kebelbeli Térparancsnoksághoz készített eszközökért

pgői 1 Ft 12 kr

a városi vizes kocsikon tett javítások fejében

*pgői 25 Ft 24 kr"*⁵¹

A több rendbeli számlán szerepel még:

*"az utak csinálásához készített 50 darab (ládás) talyicskáért pengői 80 Ftok"*⁵²,

"a. a' paraszt és meszes kocsikon, úgy szeméthordó talyigákon tett munkáért

peng 28 Ft 8 kr

b. a vizes kocsikon és vizipuskákon tett munkáiért pengői 14 Ft 8 kr

*c. csákány és kapa nyelekért 3 Ft 14 kr."*⁵³

Az ötvenes évek végén zavarok mutatkoztak a céhéletben, a bognárok 1857 és 1862 között nem tartottak gyűlést, nem vezettek jegyzőkönyvet. Ezután a három évi elmaradt taksát egy összeg befizetésével letudták, folyamatosnak vették a mesterek tagsági viszonyát. Reizner Andrástól a tehetősebbek által fizetendő díjat, 1 Ft 60 kr-t kérték. Reizner kijelentette, hogy a céhéletből magát ki nem vonja⁵⁴, de mint a tanácsi iratokból kiderül, ekkor már tulajdonképpen nem a mesterségből élt.

⁴⁸ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1843/4281, 1844/32.

⁴⁹ Eperjessy Géza 1988. 121.

⁵⁰ Szeged Belváros Róm.kat. plébánia, Eskettek könyve IV., Kereszteltek könyve XI., XII., XIII., Meghaltak könyve VI., VII.

⁵¹ CsmL Tanácsi ir. jkv. 1850/2998.

⁵² U.o. 1850/7210

⁵³ U.o. 1850/4891

⁵⁴ MFM Céhiratok 302.

Először 1859-ben bukkan föl a neve katonai beszállásolás kapcsán mint "helybeli kerékgyártó mester és vendégfogadós"⁵⁵, majd ugyanabban az évben a cs.kir. megyehatóság jelentést kér "Reizner András bognár mester által, mesterségének Vidács Józsefnek történt bérbe adási ügy miben létéről".⁵⁶ Az iratok hiányoznak, így csak annyi bizonyos, hogy a későbbiekben Reizner Andrást csak mint bormérőt és vendéglőt említik az iratok. Ugyanezekből az iratokból az is kiderül, hogy a háza és fogadója a Buza tér 810. szám alatt volt⁵⁷. (Dugonics tér 11.)

Ebben az időben nem ment ritkaságszámba, ha egy iparos szezonálisan vagy végleg felhagyott mesterségével és italmérést vagy vendéglőt nyitott. A Buza piacon cserélt gazdát a délvidék mezőgazdasági terménye, az országos sokadalom kedvezett a vendéglátó üzlethez, a környéken több fogadó is működött⁵⁸.

A Reizner fogadó több szempontból érdekes számunkra. Valószínűleg ezt a telket vásárolta Reizner András 1847-ben⁵⁹, abban az évben, amikor fia, a későbbi történetíró született. 1852-ben új ház alapvonalának kijelölését kérte⁶⁰, majd 1858-ban kérvényezte az ujonnan épített ház adómentességét⁶¹. Ezt a Buza téri 810-es sz. házat (a Függelékben közölt iratokban 3444 számú, a későbbi Dugonics tér 11.) kell tekintenünk a történetíró Reizner János ha nem is szülőházának⁶², de annak a szülői háznak, amelyben felnőtt, majd még apja életében a ház tulajdonosa lett⁶³ és az 1880-as évek közepéig lakta.

A Buza téren volt még egy háza Reizner Andrásnak, a 807-es számú (3442-es). Ez azonban 1861-ben még más néven szerepelt és 1875-ben pedig már nem Reizner tulajdon⁶⁴.

Mindkét házról részletes felmérés áll rendelkezésünkre 1871-ből. Mivel Reizner András elődeitől, testvéreitől eltérően az új, a vállalkozó polgár típust testesítette meg, akitől nem volt idegen a különböző pénzügyi akció sem, ennek köszönhető az a részletese megalapozottság⁶⁵, amelyet a függelékben közlünk és amiből részletes és pontos képet kapunk a család vagyoni helyzetéről, ingatlanjairól, házai nagyságáról, értékéről.

⁵⁵ CsmL Tanácsi ir. IV.B. 1107.b.1859/9207 "... istállójában az állami beszállásolás következtében szenvedett károk megtérítéséért esedezik".

⁵⁶ U.o. 1859/13132

⁵⁷ CsmL Tanácsi ir. 1865/396. Reizner András kéri az 1863. évi fogyasztási adóhátralék elengedését, mivel a bormérési üzlete igen csökkent. U.o. 1867/4761. A Tisza rendkívüli áradása miatt a várból kiszorult katonaságból két napra 26 lovat, 36 napra 15 lovat és 6 embert szállásoltak el Reizner vendéglősnél, aki, mivel a beszállásolás a Szentgyörgyi országos vásárra esett, jelentős bevételtől maradt el, de csak az istállóban okozott kár megtérítését kéri.

⁵⁸ Sz.Szigethy Vilmos 1988.

⁵⁹ CsmL Törvényszéki ir. 1847/1830; 2573. Nagy Pál Balázstól vett háztelkében törvényesen beiktatták. A ház pontos helyét nem adták meg.

⁶⁰ U.o. Tanácsi ir. jkv. 1852/4649. - az iratok hiányoznak.

⁶¹ U.o. Tanácsi ir. 1857/4885. - az iratok hiányoznak.

⁶² Szeged Belvárosi Róm.kat. plébánia, Kereszteltek könyve 1847. január 20, bejegyzett lakcím: Szeged, Belváros.

⁶³ CsmL. Tanácsi ir. 1876/11412.

⁶⁴ A Palánk 807-es sz. ház tulajdonosául 1861-ben Rosenthal Vibort említik a Szépitő Bizottmány iratai, 1875-ben Kemény házként írja a Szegedi Híradó. Mindkét adatra T.Knotik Márta hívta fel figyelmemet. Érdekességként megjegyzem, hogy 1873-75 közt Reizner János első feleségével, Jeney Máriaival lakott ebben a házban. Ld. Szeged Belvárosi Róm.kat. plébánián őrzött Kereszteltek könyve XV., XVI. kötet, Meghaltak könyve X. kötet.

⁶⁵ CsmL Tanácsi ir. 1871/4253.

A dokumentum szerint Reizner András 1871-ben a szegedi árva pénztárhoz fordult 6.000 forint jelzálog kölcsönért. Az összeget a Szegedi Kereskedelmi és Iparbanktól 1868-ban felvett kölcsön törlesztésére kívánta fordítani.

A vagyonfelmérés szerint a 810-es számú telket a fogadóval és egyéb melléképületekkel 17.550 forintra, a 807-est, amit Reizner több évre bérbe adott, 10.826 forintra becsülték. Mindkettő meglehetősen nagy, 10 szobás, 2 konyhás, zsindegyel fedett, alapincézett épület volt⁶⁶. Jelentős vagyonszert képviselt a 36 hold szőlő és szántó, amelyhez, kivéve felesége 4 holdnyi örökségét, adásvétel útján jutott.

A városi tanács a felsorolt ingatlanokat elegendő biztosítéknak találta, bár az előterjesztés a 14.100 forintra értékelt földtulajdon esetében megjegyzi: "... tekintve, hogy a fekete szántó földek és szőlők holdanként o.e. 400 forintjával szerfelett magasra becsülnék mondhatók a földek holdanként 200 frt szőlő földek vagy kis homok földek pedig holdanként 50 frtnál magasabb becs árba árvaszerű biztosíték alapjául elnem fogadhatók".

A kölcsön visszafizetésének módja a következő volt: "Folyamodók kötelesek egyetembe, a felveendő 6.000 forint kölcsön tőke minden egyes száz forintja után, kamatok fejében félévi előleges részletke az árva pénztárba Hét azaz 7 forintot éven át fizetni; a tőkét pedig tíz év alatt tíz egyenlő részletke törleszteni." A betáblázásra kijelölt épületeket kötelesek voltak a kölcsön egész időtartamára 3600 Ft erejéig tűzkár ellen biztosítani.

A kölcsön visszafizetését már valószínűleg nem Reizner András, hanem az örökösei teljesítették, ugyanis a vendégfogadó üzletét csak a 70-es évek elejéig tartotta fenn⁶⁷, majd Pestre költözött és ott halt meg 1877-ben⁶⁸.

Reizner András életútja, munkálkodása különbözik elődeitől. Míg azok a patriarchális céhes viszonyok között éltek és dolgoztak, addig Reizner András a feltörekvő, a vállalkozó iparos jellegzetes képviselője volt, aki pénzét ingatlanokba, földtulajdonba fektette. Így már érthető, hogy a családi hagyományokkal szakítva fiát sem iparosnak szánta, hanem taníttatta, értelmiségi, ügyvédi pályára orientálta.

⁶⁶ Ma már egyik sincs meg. A 810-es helyén (az árvíz után a kiskörút megnyitásával saroktelekké vált) 1911-ben felépült a Müller - vagy Forbáth ház (földszintjén a BAV üzlete). A 807-es helyén áll az emeletes Kemény ház (mellette a Domus áruház), v.ö. Péter László 1981. 58-59.

⁶⁷ U.o. Tanácsi ir. 1872/7631. A gyakori katonai beszállással okozott kár megtérítését kéri. 1873/8009 Reizner András által Lepeczián Luciántól követelt 33 Ft. A város fejlődése, a tér arculatának átalakulása sem kedvezett a piac közelségéből adódó hagyományos vendégfogadás üzletnek. 1872-ben fölépült a palotaszerű főreáliskola, az országos vásárok színhelyét adó Búza térből lassan Dugonics sétahely lett. Reizner János 1900. II. 269. Még az építkezés évében a környék háztulajdonosai, köztük Reizner András indítványozták a tér mélyedéseinek feltöltését. CsmL Tanácsi ir. 1872/4529. A tér rendezését, fásítását a városi tanács a következő években el is végezte. U.o. 1873/5321. A korábbi állapotra jellemző, hogy nemcsak lovat tartottak a belvárosi házakban, hanem más háziállatot is. Reizner Andrást pl. 1867-ben 36 db sertés engedélytelen tartásáért bírságolták meg. CsmL Tanácsi ir. 1867/6920.

⁶⁸ Szegedi Híradó 1877. 18. sz. febr. 11.

FÜGGELÉK

Bélyeg:
50 krajcár
P.H.:
Szeged Város
Polgármesteri
Hivatala

Betsü!

Alól írottak ezzel bizonyítjuk, hogy Reizner András úr és neje Nagy Annának a buza piatzon fekvő, a telekkönyv szerint 82 szak. 3442.-es számú 392 n.öl házitelkét, a rajta lévő épületekkel együtt, következő értékűnek találtuk: u.m.:

1... Az utca részen fekvő 12 1/2 öl hosszú és 5 öl széles, – fordulatokba a két szárnya 14 öl hosszú és 4 1/4 széles, téglá és vályogból vegyessen épült, és sindellel fedett lakóház, foglal magába 10 szobát, 2 konyhát, 2 kamrát, száraz kapubejárást, és 8 ölnyi bolthajtásos pintzét.
Ezen épület összes értéke f. 5700

2.es A telek hátulsó részén áll egy 10 öl hosszú és 3 öl széles, téglá és vályogból vegyessen épült és sindellel fedett épület: foglal magába, egy szobát, egy konyát, egy magtárt, egy hátsó színet és egy istálót.
Ezen épület összes értéke f. 1200

3.as Az udvar közepén álló 9 öl hosszú és 4 öl széles, egészen fából épült és sindellel fedett nyitott oldalú kocsiszín. – Ennek össz. értéke 650

Átvitel f. 7550,-

Áthozat f. 7550,-

4.es Egy téglával kiépített és vascsövű szivattyúval ellátott kút összes értéke . f. 140,-

5.ös 392 n.öl házitelek a. 8 f. f. 3136,-

Összesen f. 10826

Az az: Tízezer nyolcszáz és huszonhat forintok

Szeged, Juny 6-án 1871.

Hoffer Károly
építész

Horváth Ferentz
átsmeszter

Bélyeg:
50 krajcár
Szeged Város
Polgármesteri
Hivatala

Becsű!

Mely szerint mi alól írottak bizonyítjuk, hogy Reizner András Úrnak a búza téren, a telekkönyv szerint a 82 szak 3444/1 szám 1015 n.öl házitelkét, a rajta lévő épületekkel együtt következő értékűeknek találtuk: u. m.:

1. Az utca részen fekvő 22 öl hosszú és 5 1/2 öl széles, a fordulatban a két oldalon összevéve 5 öl hosszú és 3 öl széles, egészen téglából épült és sindellel fedett lakóház, foglal magába, 10 szobát, 2 konyhát, egy kamrát úgy száraz kapubejárást, és az egész épület alatt bolthajtásos pinczét.
– Ezen épület összes értéke 6200 F
2. Az A telek hátsó részén áll egy 24 öl hosszú és 3 1/2 öl széles téglá és vályogból vegyesen épült és sindellel fedett istálló épület, ennek összes értéke f 2100
- 3.as Ugyan ott az udvar közepén áll egy 18 öl hosszú és 4 1/2 öl széles, egészen fából épült és sindellel fedett nyitott oldalú hátsó szín, amelynek összes értéke f 850

Átvitel összes 9150 f.

Áthozat össz. 9150,-

- 4.es A telek déli oldalán álló 3 öl széles és 2 1/1 öl hosszú, deszka oldalú és sindelfedelű mázsáló szín összes értéke 150,-
- 5.ös Egy téglával kiépített kút 80,-
1015 n.öl házitelek á. 8 f. 8120,-

Összesen f. 17500,-

Az az: tizenhétezer és ötszáz forintok

Szeged, Juni 6-án 1871.

Hoffer Károly
építész.

Horváth Ferentz
átsmester.

Bélyeg: 50 kr
P.H.:
Sz.Kir.Szeged
Város
Polgármesteri
Hivatala

Becsű

Alól írottak hitelesen bizonyítjuk miszerint Reizner András új neje Nagy Annának a Kalvaria - Roma és hernyós hegyekben fekvő a telekkönyvileg is kizáró tulajdonukat képező tehermentes következő szántó földek ú.m.:

95	szak	520	sz.	1	$\frac{939}{1200}$	hold	
95	"	523	"	"	$\frac{301}{1200}$	"	
95	"	522	"	"	$\frac{451}{1200}$	"	Kalvaria hegyi szőlők
95	"	519	"	"	$\frac{145}{1200}$	"	
95	"	508	"	"	$\frac{269}{1200}$	"	
95	"	475	"	"	$\frac{643}{1200}$	"	
95	"	476	"	"	$\frac{865}{1200}$	"	Roma hegyi szőlők
95	"	478	"	"	$\frac{1010}{1200}$	"	
95	"	492	"	"	$\frac{543}{1200}$	"	
95	"	493	"	"	$\frac{651}{1200}$	"	
95	"	405/7	"	2	$\frac{907}{1200}$	"	Kálvária hegyi szőlők
95	"	495	"	"	$\frac{219}{1200}$	"	
92. 94. 95.	"	405/3	"	7	$\frac{1185}{1200}$	"	
95	"	406	"	"	$\frac{700}{1200}$	"	Hernyósi szőlő
95	"	471	"	"	$\frac{1096}{1200}$	"	
94	"	91	"	1	$\frac{88}{1200}$	"	Roma h. szőlő
94	"	92	"	1	$\frac{315}{1200}$	"	
95	"	511	"	"	$\frac{502}{1200}$	"	
95	"	513	"	"	$\frac{302}{1200}$	"	
95	"	512	"	"	$\frac{295}{1200}$	"	Kálvária h. szőlők
95	"	514	"	"	$\frac{352}{1200}$	"	
95	"	469	"	4	$\frac{62}{1200}$	"	
95	"	468	"	"	$\frac{745}{1200}$	"	
95	"	496	"	"	$\frac{497}{1200}$	"	
95	"	494	"	"	$\frac{111}{1200}$	"	
94. 95.	"	405/2	"	1	$\frac{976}{1200}$	"	Roma h. szőlők
95	"	470	"	"	$\frac{1132}{1200}$	"	

mely részletek összesen $31 \frac{1066}{1200}$ holdat tesznek, ezeknek holdankénti értéke 400 azaz Négyszáz frt, a.é. s az egésznek így --- 12.700 frt. az kün levő tanya épület és sertés hizlaló akol 500 frt.

ügy a

120	szak.	591	sz.	$\frac{826}{1200}$	hold	
120	"	590	"	$\frac{807}{1200}$	"	
120	"	625/1	"	$1 \frac{143}{1200}$	"	52 hegyi a.v. szőlők
120	"	391	"	$1 \frac{127}{1200}$	"	
120	"	392	"	$\frac{315}{1200}$	"	
120	"	388	"	$\frac{658}{1200}$	"	
120	"	353/1	"	$\frac{676}{1200}$	"	

melyek összesen $4 \frac{752}{1200}$ holdat

tesznek, ezeknek holdankénti értéke

200 Azaz Kétszáz frt. a.é. az egésznek 900 frt

összesen 14.100 frt.

összes ingatlanok becsértéke

Tizennégyezer Száz frt. a.é.

Szegeden 1871. június 6-án

Csiszár Josef
föld birtokos

Szücs Mihály
kereskedő.

350
871

4253
4437 1871

1. ft. (bélyeg)

A szab.szám: Szeged városi telekkönyv 3442 3444/1 házi és 3444/1 Zs lapjainak tanúsága szerint a 82 szab 3442 szám alatti 392 n.őnyi telkű ház

95	szak	520	sz.	1	$\frac{909}{1200}$	holdnyi	
95	"	523	"		$\frac{301}{1200}$	"	
95	"	522	"		$\frac{451}{1200}$	"	Kalvaria hegyi szőlők
95	"	519	"		$\frac{145}{1200}$	"	
95	"	508	"		$\frac{269}{1200}$	"	
<hr/>							
120	"	591	"		$\frac{826}{1200}$	"	
120	"	590	"		$\frac{827}{1200}$	"	
120	"	625/1	"	1	$\frac{145}{1200}$	"	52 hegyi A.v. szőlők
120	"	391	"	1	$\frac{127}{1200}$	"	
120	"	392	"		$\frac{315}{1200}$	"	
<hr/>							
95	"	474	"		$\frac{685}{1200}$	"	Kálvária hegyi szőlők
95	"	475	"		$\frac{643}{1200}$	"	
<hr/>							
95	"	476	"		$\frac{865}{1200}$	"	Roma hegyi szőlők
95	"	478	"		$\frac{1013}{1200}$	"	
<hr/>							
95	"	492	"		$\frac{543}{1200}$	"	
95	"	493	"		$\frac{651}{1200}$	"	Kálvária hegyi szőlők
95	"	405/7	"	2	$\frac{907}{1200}$	"	
95	"	495	"		$\frac{219}{1200}$	"	
<hr/>							
92.94.95	szak	405/3	sz.alatti	7	$\frac{1185}{1200}$	holdnyi	szántó
95	"	406	"		$\frac{700}{1200}$	"	Hernyósi földek
95	"	471	"		$\frac{1096}{1200}$	"	
<hr/>							
94	"	91	"	1	$\frac{88}{1200}$	"	Rómahegyi szőlők
94	"	92	"	1	$\frac{315}{1200}$	"	

továbbá a 3444/1 házi lapon jegyzett.

82	szak	3444/1	szám alatti		$\frac{1015}{1200}$	holdnyi	házitelek
95	"	511	"		$\frac{502}{1200}$	"	
95	"	513	"		$\frac{303}{1200}$	"	
95	"	512	"		$\frac{295}{1200}$	"	Kálvária hegyi szőlők
95	"	514	"		$\frac{353}{1200}$	"	
95	"	469	"	4	$\frac{62}{1200}$	"	
95	"	468	"		$\frac{745}{1200}$	"	
95	"	496	"		$\frac{497}{1200}$	"	
95	"	494	"		$\frac{111}{1200}$	"	

Reizner András és neje Nagy Anna nevén állanak adásvételi jogcímmel írva úgy a 3444/1 Zs.lapon a

95	"	405/2	"	1 $\frac{976}{1200}$	"	Rómahegyi földek
95	"	470	"	$\frac{1432}{1200}$	"	
120	"	388	"	$\frac{658}{1200}$	"	52 hegyi A.v. szőlők
120	"	350	"	$\frac{676}{1200}$	"	

Nagy Anna Reizner Andrásné egyedüli néven örökösödési jogcímen állanak írva azon megjegyzések miszerint 1868. április 9-én 3442 számú házra mint fő 3444 számú házra mint mellékjelzálogosra 6000 forint és járuléka A Szegedi Kereskedelmi Iparbank javára betáblázott. - 1869. auguszt. 18. a 3442 számú házra Schlesinger Joseffa javára bérleti jog 1869 május 1-től 1872. ápril. 30-ig évenként 700 frt. térítés mellett előjegyztetett. 1871. március 2-én Schlesinger Joseffa részére előjegyzett térítési jog - a háznak Reizner Andrásról részére az előjegyzéssel nyert elsőbbségel bekebelezett Nagy Annát illető részről pedig kitöröltetett egyéb teher nincs.

Miről a telekkönyv aláírásával egyesi jelen bizonyítványt kiadtam.

Szegeden, 1871. június 5-én.

SZ.KIR.
SZEGED VÁROS
TELEKKÖNYVI
HIVATALA

Pálffy
sk: ellenőr

IRODALOM

Bálint Sándor

1962 Palánk MFMÉ 1960-62. Széged, 147-159.

Csongor Győző

1970 Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térkép. III. Vár és Palánk. MFMÉ I. Széged, 213-226.

Dóka Klára

1979 A pest-budai céhes világ válsága. 1840-1872. Bp.

Dóka Klára

1988 A dél-alföldi iparosság struktúraváltása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában (1828-1870) In.: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIII. Széged, 199-262.

Eperjessy Géza

1982 A kézművesipar Szegeden az 1848. előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Széged, 163-198.

Eperjessy Géza

1988 A szabad királyi városok kézműipara a reformkori Magyarországon. Bp.

Gergely András

1984 Szeged társadalmának polgárosultsága a reformkorban. In: A magyar polgári átalakulás kérdései. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Bp. 89-108.

Hilf László

1929 A szegedi iparosság története. Szeged.

Jenőfi Éva

1932 Adatok a szegedi német telepesek és céhek történetéhez. Bp.

Marosvári Attila

1992 A szervezett alapfokú iparostanonc oktatás kialakulásának első szakasza Magyarországon. (1778-1849) MFMÉ 1991-1992/1. Szeged

Péter László

1981 Szeged. Bp.

Reizner János

1900 Szeged története I-IV. Szeged.

Farkas József (szerk.)

1985 Szeged története II. Szeged.

Sz. Szigethy Vilmos

1988 Régi szegedi kocsmák. (mini könyv). Szeged

DIE FAMILIE REIZNER HUNDERT JAHRA AUS DEM LEBEN EINER HANDWERKERFAMILIE

Irén Fári

Die Geschichte einer nach Szeged übersiedelten Handwerkerfamilie wird durch den Autor von der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts bis in die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts unter Gebrauch von originalen Dokumenten rekonstruiert. Über drei Generationen läßt sich die Geschichte der Familie Reizner verfolgen. Die Kinder, sofern sie Jungen waren traten entsprechend den Traditionen der Zunft in die Fußstapfen des Vaters: alle sind Faßbinder geworden. Die Bedeutung der Familie wird durch den Faktor erhöht, daß der aus dieser Familie stammende Janos Reizner (1847-1904), der Geschichtsschreiber von Szeged war, der Begründer des Stadtmuseums, der erste Archäologe.

Die interessanteste Figur der Familie war Andras Reizner (1820-1877) der Vater des Geschichtsschreibers, der den typisch nach oben strebenden Bürger des vergangenen Jahrhunderts verkörpert. Die langsame Krise der Zunft zwang ihn dazu, seine Werkstatt aufzugeben und ein Unternehmen zu gründen. Neben dem Weizenmarkt beschäftigte er sich mit Weinausschank und unterhielt ein Gasthaus.

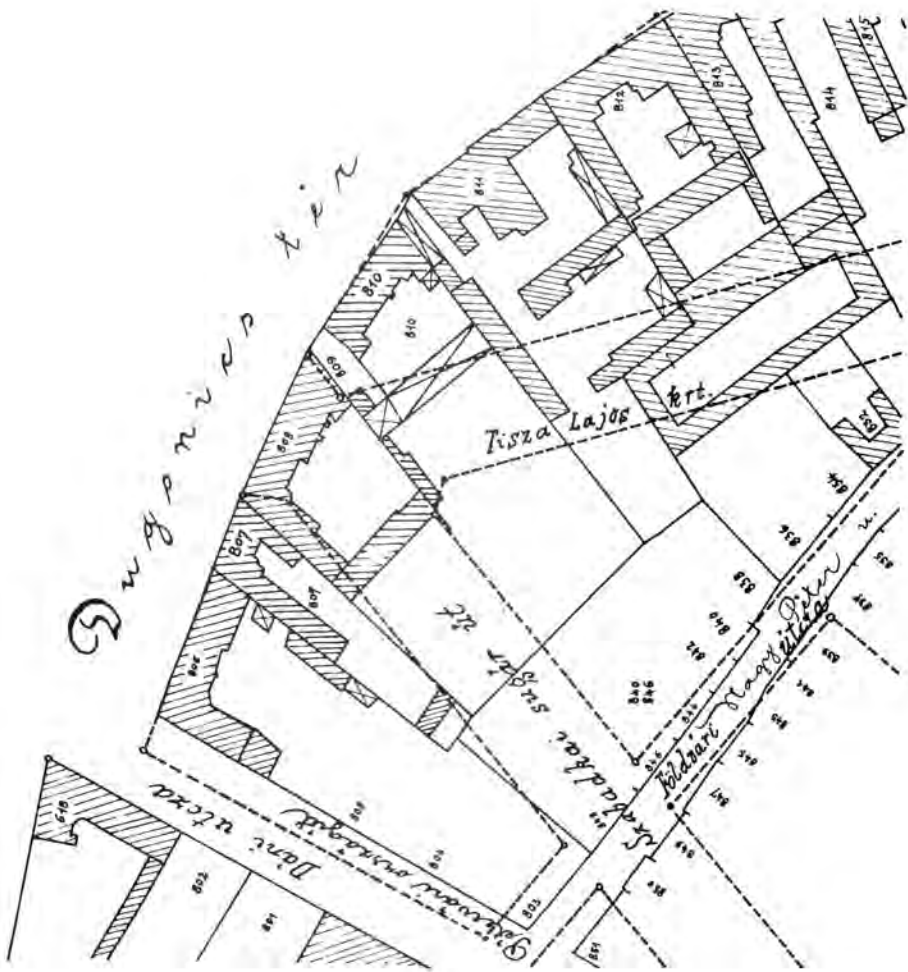
Durch ihre einzelnen Lebenswege bekommen wir interessante Angaben über das System der industriellen Zunftfertigung, über die Entwicklung der damaligen Stadt, über die gesellschaftlichen verhältnisse.

1. Részlet Balla Antal 1776-os térképéről (MFM térképtár)

2. Giba Antal térképéről részlet, 1841-1844 (CsmL)

3. A Dugonics tér rendezési és kisajátítási terve (MFM térképtár)

4. kép A kovács-bognár céh pecsétjének lenyomata.

5. kép A kovács-bognár céh legényei kis társaságba való beírás 1809-1829

5. kép A Reizner ház a Dugonics téren 1879-ben.
Az egykori fogadó falán "Borkimérés" felirat.

A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége

SIPOS JÓZSEF

(Budapest, Magyar Szocialista Párt)

A polgári demokratikus forradalom polgári pártjainak története még jórészt feltáratlan. Ezt bizonyítja az is, hogy a szakirodalom alig tud valamit az Országos Kisgazda- és Földművespárt és az Országos Függetlenségi (Károlyi) Párt 1919 tavaszán létrehozott együttműködéséről.¹ Így fordulhat elő, hogy a szintézisek, egyetemi-főiskolai jegyzetek említést sem tesznek erről.² A két párt egymáshoz való közeledésének és együttműködésének részletes vizsgálata pedig fontos politikatörténeti adalékokat szolgáltat a paraszttársadalom demokratikus erői és a radikális polgári demokráciát kívánó polgári-kispolgári társadalmi csoportok egymásratalálásának bonyolult politikai folyamatára. E fontos problémakör feltárásához kíván hozzájárulni az alábbi tanulmány.³

Közismert, hogy a Berinkey-kormány megalakítása után az annak fő erejét alkotó Függetlenségi és 48-as Párton belüli ellentétek kiéleződtek. Ennek egyik legfontosabb eleme a volt, hogy a gróf Károlyi Mihály által vezetett radikális kispolgári-demokráciát akaró kisebbség és a Lovászy Márton által vezetett mérsékelt polgári demokráciát kívánó többség között nem volt meg a "kellő egyetértés a radikális politikára, s különösen a szociáldemokrata párttal való együttműködésre."⁴ Ezek az ellentétek 1919 január 25-én a párt kettészakadásához vezettek. A Károlyi körül tömörülő kisebbség kilépett a pártból és a kormányon levő miniszterekkel, államtitkárokkal együtt 1919. január 26-án megalakították az Országos Függetlenségi (Károlyi) Pártot. E párt a kispolgári-demokrata erők együttműködése miatt szükségesnek tartotta az Országos Radikális Párttal és a Kisgazdapárttal való szorosabb kapcsolattartást. Ezzel kívánták biztosítani a kormány stabilitását! Ennek érdekében javasolták, hogy mindhárom párt vezetősége egyenlő számú taggal képviseltesse magát egy közös intézőbizottságban, amely a kormányzás irányelveit megállapítaná és esetről-esetre megfogalmazná a legközelebbi teendőket.⁵ A tárgyalásokon a Kisgazdapártot Nagyatádi Szabó István, Novák János és Szemző Ernő képviselték. A három párt közötti szoros kapcsolatok kiépítése tehát megkezdődött. Az értekezlet után Nagyatádi kijelentette, hogy a "Kisgazdapártnak kölcsönös és szoros kontaktusban kell állnia minden más párttal", de ezekkel egyesülni nem akarnak, hogy a "párt jellege megmaradjon."⁶

¹ Hajdú Tibor 1968. 280.; Mérei Gyula 1969. 129., 132.; Király István 1973. 192-194.

² Ránki György 1976. 173-189.; Balogh... 1985. 84-89.

³ A probléma előzményeit vizsgálja: Sipos József 1989. 307-320.

⁴ Magyarország, 1919. II.2.2.

⁵ Magyarország, 1919. I.29.2.

⁶ Magyarország, 1919. I.28.2.

A Károlyi-párt és a Kisgazdapárt közeledését a kezdeti időszakban nehezítette Nagyatádi Szabó miniszteri hatáskörének tisztázatlansága. Ő ugyanis tárca nélküli miniszterként lett az új kormány tagja, de már belépése előtt kikötötte, hogy ő a földreform végrehajtását kívánja segíteni. Miniszterségét bejelentő első sajtótudósításban az szerepelt, hogy a földreformmal kapcsolatban az Országos Központi Hitelszövetkezet (továbbiakban: OKH) ügyeinek vezetése és a kisgazdák képviselője tartozik hozzá.⁷ A kormány megalakulása után azonban hatásköre szélesedett: a földreform végrehajtási munkálataiba is bekapcsolódott, irányította a földreform pénzügyi részét, az OKH és kötelékébe tartozó összes szövetkezet ügye is az ő hatáskörébe került. Nagyatádi legfontosabb céljának a földbirtokreform minél gyorsabb, már tavaszi megkezdését tartotta.⁸

A földtörvény elfogadása és a két párt együttműködése

A földreformtörvényről – mint köztudott – a kormány először 1918 december elején tárgyalt. Az e kérdésekben felmerülő ellentétek kormányválsághoz vezettek, ezért csak 1919. január 4-5-én folytathatták a földtörvény-tervezet tárgyalását.⁹ Nagyatádinak az volt a véleménye, hogy az addig letárgyalt törvényjavaslatot "...egészen át kell dolgozni. Én a magántulajdon elvén állok. Ezt tudják a szocialisták is és remélem ők is erre az álláspontra fognak helyezkedni, mert különben nem hívtak volna meg erre a pozícióra. A földbirtokreform kérdésének megoldásához erélyes kézzel kell hozzáányúlni." Ez alatt a földbirtokok állami kisajátítását értette és remélte, hogy tavasszal már teljes erővel megkezdhetik a földbirtokok szétosztását. Ennek érdekében e munka azonnali megkezdését javasolta.¹⁰ Nyilatkozatát a kormánytól független lapok úgy állították be, mintha ő és Búza Barna földművelésügyi miniszter között ellentétek keletkeztek volna. Erre Búza Barna azt nyilatkozta, hogy "én Szabó Istvánnal teljes és tökéletes egyetértésben vagyok és igen erős az elhatározásom, hogy ezt az egyetértést soha semmi sem fogja megzavarni." Hangsúlyozta, hogy mindketten a földművelő nép boldogulását akarják, a földreform kérdésében pedig ő éppen úgy a magántulajdon alapján áll, mint Nagyatádi. A földreform nagy munkájában is meg fognak egyezni. Ezt a következőképpen gondolta: A munkálatok megindítását, a föld felosztását és az igénylők kielégítését szerette volna saját hatáskörében tartani. A földek átadását, a reform pénzügyi lebonyolítását, az új birtokosok felszereléssel és egyéb szükségességekkel való ellátását, szövetkezetekbe való szervezését pedig Nagyatádira kívánta bízni. "Egyáltalán, ő hozzá fog tartozni minden szövetkezeti ügy, tehát nemcsak az új birtokosoknak, hanem az összes kisgazdáknak szövetkezetekbe tömörítése is, ...ez lesz az alapja a gazdasági életünk fejlődésének, ez a nagyfontosságú feladat teljesítése lesz a hivatása Szabó Istvánnak, aki illyképpen a kisgazdatársadalom szervezője és vezetője lesz." Arra a kérdésre, hogy a földreformot átdolgozzák-e, azt válaszolta: "Lesznek változások, de nem olyan arányban, amelyet átdolgozásnak lehetne nevezni." Leginkább a pénzügyi kérdésekkel foglalkozó részeket látta szükségesnek átalakítani.¹¹

⁷ Magyarország, 1919. I. 17.2.

⁸ Magyarország, 1919. I. 22.1.

⁹ Országos Levéltár (továbbiakban - OL), K-27. Minisztertanácsi jkv., 1919. I. 4-5.

¹⁰ Az Újság, 1919. I.22.2.

¹¹ Magyarország, 1919. I. 23.2.

A két nyilatkozatot összehasonlítva megállapítható, hogy a földreform átdolgozásának kérdésében volt nézeteltérés a két miniszter között. Végül is a minisztertanács február 2-án egy 13 órás értekezleten újra tárgyalta a földreformot és azt csak "számos stiláris és érdemi módosítással" fogadta el.¹² E módosításokat a megmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyv nem részletezi, de a sajtóból tudjuk, hogy ezek többsége azért merült fel, mert Nagyatádi álláspontját is figyelembe kellett venni. Az ő kívánságai a "tanácskozáson többször heves vitát provokáltak, végül azonban teljes megegyezés jött létre."¹³

A minisztertanács által elfogadott földreform törvény nem tartalmazta a végrehajtással kapcsolatos pénzügyi kérdéseket. Így kb. 60 szakaszból állt, alapelvei a következők: Minden 20 kataszteri holdnál kevesebb földdel rendelkező parasztnak joga volt a helyi viszonyoknak megfelelő /ezen a rendelkezésre álló föld mennyiségét értették – SJ/ "családi birtokra", amelynek nagysága azonban 5-20 holdig terjedhetett. A birtokmegváltást az 1913-as földárakon tervezte, ami igen kedvező volt a parasztságnak, mert a háború alatt, de különösen a forradalom következtében nagymértékű volt a pénz inflálódása. A földreform végrehajtását egy erre a célra alakítandó Országos Birtokrendező Tanácsra (továbbiakban OBT) kívánta bízni, amelynek 1500 erre a célra felkészített gazdatiszt, mérnök és jogász lesz majd a végrehajtó szerve. Ezek irányításával a községeknek a maguk autonómiáján belül külön végrehajtó szervet kellett választani, mégpedig minden 20-30 igénylő után egy tagot. Az előzetes vitáknak megfelelően az állam minden 500 hold feletti szántóföldet kisajátíthatott, de ha az a falu terjeszkedésének útjában állt vagy földhiány miatt szükség volt rá, akkor 200 kat. holdig is el lehetett menni. (Itt nem sikerült biztosítani a Kisgazdapárt által követelt 100 holdas alsó határt!) A törvény az igénylés sorrendjét is megállapította: elsősorban a háborúban megrokkantak, meghaltak vagy eltűntek családjai, a gazdasági cselédek, a volt katonák és az alakuló termelészövetkezetek kaphattak földet és csak aztán a más kategóriába tartozók. Az állami elemi népiskoláknak is joguk volt a község területén a mezőgazdasági oktatás céljaira 5-20 holdat igényelni. A szőlőbirtokok 50 holdig kisajátíthatók voltak és 3 holdas parcellákba szétoszthatók az igénylők között. A munkások is igényelhetek 3 holdat, a városok közelében pedig 1 holdas családi kerteket lehetett szinte mindenkinek igényelnie. A törvény megtiltotta a családi birtokok felaprózódását, de arról is gondoskodni kívánt, hogy egy család kezében 60 holdnál több föld ne kerüljön a jövőt illetően sem.¹⁴

A földreformtörvény ilyen formában való elfogadása lényegében egybeesett a Kisgazdapárt programjában lefektetett követelések törvényerőre emelésével. Ezzel – ha kompromisszumos formában is – a megvalósulás útjára került a párt legfontosabb követelése. Ez egybeesett a magyar paraszttársadalom legszélesebb rétegeinek kívánságával: a nagybirtokrendszer szétzúzásával!

A február 4-i minisztertanács Búza Barna előterjesztése alapján elfogadta a népgazdasági minisztérium szervezéséről, ill. hatásköréről szóló törvényjavaslatot. E minisztérium vezetésére Nagyatádi Szabó Istvánt a Kisgazdapárt vezérét nevezték ki. Nagyatádi javaslatára a minisztertanács a népgazdasági minisztériumi államtitkárnak Szemző Ernőt, a Kisgazdapárt titkárát, a közéletmezési minisztériumba pedig Mayer Jánost, a Kisgazdapárt alelnökét nevezte ki államtitkárnak.¹⁵ Ez a Kisgazdapárt

¹² OL K-27. Minisztertanácsi jkv., 1919. II.2.

¹³ Az Újság, 1919. II.4.1.

¹⁴ Magyarország, 1919. II.4. 3-4., Ránki György 1976. 173., Balogh...1985. 86.

¹⁵ OL K-27. Minisztertanácsi jkv., II.4. és II.17., Magyarország, 1919. II.6.3.

kormányon belüli pozíciójának megerősödését jelentette és természetesen országos presztízsenek növekedését is, ami kihatott a párt további szervezeti erősödésére is. A földreform végrehajtását a törvény – mint már említettük – egy erre a célra alakítandó OBT-ra kívánta bízni. Ennek 36 tagjából 18-at a földművelésügyi, a népgazdasági, a pénzügyi és az igazságügyi minisztériumok tisztviselőiből, 18-at pedig (6 munkást, 6 kiscgazdát és 6 főt a különböző közgazdasági szervek képviselőiből) a minisztertanács nevezett ki. Az OBT elnöke Nagyatádi Szabó István népgazdasági miniszter lett és ezzel tovább növekedett a földreform végrehajtásába történő beleszólási lehetősége.¹⁶

Nagyatádi ezt arra szerette volna felhasználni, hogy "amit nem tudott bevinni a törvénybe a földreformmal kapcsolatos elgondolásaiból, azt a végrehajtás során juttassa érvényre."¹⁷ Ez újabb nézeteltérést okozott Búza Barna földművelésügyi miniszterrel, amit február 9-én Berinkey miniszterelnöknél tartott tanácskozáson tisztáztak. Ezen részt vett még Juhász Nagy Sándor igazságügyminiszter és Szemző Ernő a népgazdasági minisztérium államtitkára, a Kiscgazdapárt titkára. Ekkor pontosan körülhatárolták, hogy a földreform végrehajtása során mely területen intézkedhet a földművelésügyi miniszter egymaga, hol kell közösen és mikor kell és lehet a népgazdasági miniszternek intézkednie.¹⁸

A hatáskörök pontos megfogalmazása segítette Búza és Nagyatádi harmónikusabb együttműködését a földreform végrehajtásában.

Mindezek hatására a Kiscgazdapárt vezetősége tovább közeledett a kormányban résztvevő pártokhoz, mindenekelőtt a Károlyi-párthoz. Ez utóbbi párt vezetősége, különösen Hock János a párt elnöke és Károlyi Mihály köztársasági elnök, igen szorgalmazták a Kiscgazdapárttal való szoros együttműködést. A Kiscgazdapárt vezetőinek kormányhatárolásból nagyobb részletetését is elsősorban ők támogatták, ami természetesen tovább lendítette a két párt között január végén megkezdett tárgyalásokat: ezeken elhatározták, hogy a két párt vezetősége 5-5 tagú intézőbizottságot választ, amely az "összes aktuális kérdésekben igyekszik harmónikus, egyöntetű eljárást megállapítani."¹⁹

Munka, rend és béke

Mit jelentett az összes aktuális kérdésben való együttműködés? Ez egyrészt a kormányzati, másrészt a pártok előtt álló feladatokban való egyetértést is jelentette. A Kiscgazdapárt vezetői és tagsága teljesen egyetértett Berinkey miniszterelnök három szóban összefoglalt programjával: munka, rend és béke legyen az országban. Úgy vélték, hogy ez két irányban jelent biztosítékot a jövőre nézve. Az egyiknek azt tartották, hogy "befelé az országban nyíltan szembehelyezkedik azokkal az áramlatokkal, amelyek a forradalom után felütötték a fejüket s a kommunizmus karjaiba akartak kergetni egy országot, amelynek túlnyomó többsége a magántulajdon elvén áll és semmi közösséget nem hajlandó vállalni a kommunista törekvésekkel." Hangsúlyozták, ez azt jelenti, hogy az ország közvéleménye biztosítékot kapjon arra, hogy a jövőt a rend szilárd megalapozásán akarja a kormány felépíteni, mert a rend felborulása nagy veszedelemmel fenyegeti azokat, "akik, megélhetésüket és családjuk existenciáját is a szilárd és megdönthetetlen állami rendre alapozzák." Másrészt úgy gondolták, hogy a

¹⁶ Magyarország, 1919. II.7.5.

¹⁷ Király István 1973. 192.

¹⁸ Magyarország, 1919. II.11.2.

¹⁹ Magyarország, 1919. II.7.1.

kormánynak ezt a három szóba tömörített programját az antant is kedvezőbben fogadja. Ezzel kapcsolatban az volt a véleményük: "Be kell ismerni nyíltan... és férfiasan, hogy levert ország vagyunk," és az "új irányzattal, a kormányzatnak mai demokratikus alapjain a legpéldásabb renddel és önfegyelemmel" kell igazolnunk, megértünk arra, hogy az antant "velünk nem mint legyőzött néppel bánjon el, hanem mint olyannal, amely évszázados bilincseket tört össze egyik napról a másikra és éppen ezért államalkotó erejénél fogva Közép-Európában egyedül alkalmas arra, hogy az antant politikai és gazdasági érdekeinek szolgálatába szegődjék." Az volt a véleményük, hogy csak a rend és a fegyelem helyreállításával lehet munkára kényszeríteni azokat is, "akik rendi vagy egyéb kiváltságok alapján eddig mások verejtékes munkájának gyümölcséből, munka nélkül éltek." ²⁰ A Kisgazdapárt vezetőinek meggyőződése volt, hogy a kormány programjának megvalósításához, de a cseh, román és szerb csapatok további előnyomulásának feltartóztatására is meg kell szervezni "egy tekintélyes nemzeti hadsereget, amely ne egyes politikai pártok (az MSZDP-re utaltak – SJ) szolgálatában legyen, hanem mint az ország pénzén fenntartott haderő, az országot szolgálja." Addig is a rend, a személy- és vagyonbiztonság helyreállítása érdekében javasolták, hogy a kormány "minden jegyzői és körjegyzői székhelyen állítson fel 12-20 tagból álló csendőr őrsöt. ...Ezek kapjanak még 50-100 db tartalékfegyvert megfelelő munícióval", mert a "józan magyar nép igen szívesen támogatja a csendőrséget a rend-, a vagyon- és közbiztonság" fenntartásában. Hangsúlyozták, hogy az őszi betakarítás elmaradása miatt igen sok nagybirtokon még mindig kint van a mezőn a kukorica, a burgonya és a répa-termés. A nagybirtokok jelentős területei bevetetlenek, mert a földbirtokosok nem tudják mi lesz tavasszal a földjükkel, de az agrárproletariátus is bizonytalansággal és aggodalommal tekint a jövőbe a megélhetése szempontjából. Ezért azt tanácsolták a kormánynak, hogy a "lehető legsürgősebben jelöljék ki azokat a vidékeket, ahol már most meg kell kezdeni a földkiosztás munkáját", hogy a parasztság a tavasszal már a saját földjén dolgozhasson. Ahol a kormány nem tudja a földreformot tavasszal végrehajtani és a népnek földre van szüksége, ott a "népet egyelőre mérsékelt évi bér mellett kell földhöz juttatni. Ezt maga a nép is ki bírja maga között osztani az illető birtok kezelőtisztjeinek és a községi előljáróknak közreműködése mellett." Ezen intézkedések ellenére is parlagon maradó nagybirtokok területeit pedig "feles vagy harmados, vagy ha kell ingyenhasználatú művelés alá adja az illető községi előljáróság." E követeléseket a Kisgazdapárt sajtója azzal indokolta, hogy a "nép megélhetéséről van szó, tehát ha a nagybirtokosok nem akarnak a néppel érintkezni és a termelés lehetőségének útjait megkeresni, akkor a kormány kötelessége erről gondoskodni, mert a gyomor nagy hatalom, még nagyobb szentség, mint a tulajdon szentsége." ²¹

A Kisgazdapárt e javaslatai lényegében szintén egybeestek a kormányban levő kispolgári pártok – mindenekelőtt a Károlyi-párt – elképzeléseivel. Sőt egy ideig úgy látszott, hogy a szociáldemokrata miniszterekkel is teljes az egyetértés e kérdésekben. Jellemző példa erre, hogy a hadseregszervezés kérdésében tett javaslatukat a szociáldemokrata sajtó nem minősítette ellenforradalminak. Nagyatádi és környezete pedig teljesen egyetértett a szociáldemokrata Böhm Vilmos hadügyminiszternek azzal az elképzelésével, hogy "olyan hadsereget kell szervezni, mely a belső rend fölött teljes erővel őrködni tud", és azt remélték, hogy a kormánynak ez a törekvése sikerrel fog járn.

²⁰ A Kisgazda, 1919. I.26.3.

²¹ A Kisgazda, 1919. II.9.1.

A párt üdvözölte a kormánynak azt a rendeletét, amely a nagy földbirtokok bérlői visszaéléseinek megfékezése érdekében hozott. Ez ugyanis a kis- és középparasztságot védte, mert lehetetlenné tette a bérelt földbirtokok legsilányabb részeinek két-, háromszorosan magasabb bérekért történő "albérletbe" adását. A párt vezetői egyetértettek a föld megművelése és a termelés biztosítása érdekében hozott rendeletekkel is. Különösen azzal a részével, amely szerint az olyan földbirtokos földjét, aki csak azért nem akarja megműveltetni a földet, mert nem akar magasabb munkabért fizetni, a hatóság kényszer útján bérbe vagy részes művelésbe adja. Elfogadták azt a rendelkezést is, mely szerint a kézi és ígás munka díjazását a megyei békéltető és bérmegállapító bizottságok szabják meg. Azonban szerintük a legnagyobb visszaélésekre is lehetőséget ad a rendelkezésnek az a része, amelyben a termelés biztosítása érdekében a kormány felhatalmazta az "elsőfokú közigazgatósági hatóságokat a közerők kirendelésére, a személyi és egyéb szolgáltatások igénybevételére. A Kisgazdapárt vezetői úgy vélték, hogy közerőt kirendelni bármelyik birtokos érdekében nem szabad. Ha a földbirtokos nem akar, vagy nem tud termelni – írták –, akkor a községi előljáróság gondoskodjék a föld bérbe adásáról, vagy, ha másképpen nem lehet, akkor "adja ki a földet ingyen használatra".²² Itt nyilvánvalóan a parasztság érdekeinek védelméről van szó! A Kisgazdapárt vezetőinek arról a félelméről, hogy a közerők kirendelési jogával a hatóságok a földbirtokosok érdekében visszaélhetnek, és a parasztságot kényszeríthetik annak termésének betakarítására, kevés bérért. A Kisgazdapárt vezetősége egyetértett a Szende Pál pénzügyminiszter egyszeri nagy vagyonadót sürgető tervével is, mert azt az ország pénzügyi helyzetének szanálása sürgette. A vagyonadó kiterjedt volna a vagyon minden alkotó elemére, az adómentes minimumot 20.000 koronára tervezték, és a fokozatos adókulcsnál 5 % lett volna a minimum, amely progresszíve 50 %-ig haladna, és a 10 millió feletti vagyonoknál esetleg érvényesülne a 100 %-os megadóztatás terve. A pénzügyminiszter tervezte még az örökösödési adók, a szeszadók, a vasuti, posta és távirat díjainak emelését.²³ A Kisgazdapárt mindezzel egyetértett. Ez véleményünk szerint szintén nem azt jelentette, hogy ez a párt csak a gazdagparasztnak érdekeit védte, mert ezek az intézkedések már azok érdekeit is igen sértették.

A pártszövetség létrehozása

Mindezek az intézkedések, de főleg "A földművelő nép földhöz juttatásáról szóló 1919. évi XVIII. néptörvény" megjelenése a hivatalos lapban tovább közelítette a Kisgazdapártot a Károlyi-párthoz. E folyamatot segítette a Károlyi-párt új programjának kidolgozása is, melyet Hock János, a párt elnöke készített el. Ebben a kormányban helyet foglaló haladó pártok mellett külön szóltak a parasztsághoz, és Nagyatádit is üdvözölték a népkormányban.

Kimondták, hogy a Károlyi-párt a "magántulajdon elvi alapján áll, de a nagy vagyonokat és a hatalmas túltengést kellő korlátok közé kívánja visszaszorítani. A polgári és a szocialista társadalmi rend közötti ellentéteket úgy vélte a továbbiakban áthidalni, hogy "a magántulajdon alapján minél egyenletesebb módon történjék a vagyonelosztás." A program nyilatkozott az állam és az egyház szétválasztásáról és a papok nősüléséről is.²⁴ E radikális kispolgári demokrata programot február 16-án a Károlyi-párt budapesti

²² A Kisgazda, 1919. II. 9. 2.

²³ A Kisgazda, 1919. II. 9. 4.

²⁴ Magyarország, 1919. II. 7. 1.

nagygyűlésén hozták nyilvánosságra. Az elnökségben helyet foglaltak Nagyatádi Szabó és Mayer János is, a Kisgazdapárt vezetői.²⁵

A Károlyi-párt és a Kisgazdapárt közeledését akadályozták a Földművespárttal való egyesülés során a pártba került reakciók. Ezek nem örültek Nagyatádi, Berinkey-kormányban vállalt szerepének, és ellenezték a párt Károlyiékhoz való közeledését. Nagyatádi és környezete azonban nem hallgatott rájuk! Sőt egyre jobban elhatárolták magukat ezektől a politikusoktól, akiket egyre gyakrabban értek támadások, amelyekben ellenforradalmi törekvésekkel vádolták meg őket, ami effektív tény volt. Ezt az elszakadási folyamatot segítette az, hogy február 7-én a rendőrség házkutatást tartott örgróf Pallavicini Györgynél, aki a Kisgazdapártba befurakodott földművespárti reakciók egyik vezetője volt.²⁶ Ezt követően a Kisgazdapárt baloldala támadásba lendült a volt földművespárti reakciók ellen: sajtójukban megkérdézték a párt vezetőségét, hogy mit szándékozik e miatt tenni. Szerintük ez "a súlyos eset alkalmas arra, hogy nemcsak az ország földművelő népe, hanem a többi politikai pártok is bizalmatlanná váljanak pártunk iránt". Tisztázni kell tehát a helyzetet a Földművespárttal.²⁷

A Károlyi-párt vezetői is ezt kívánták Nagyatádiéktól! A február 16-át követő tárgyalásokon – amelyeken a két párt szorosab együttműködésének a feltételeiről volt szó – megállapodtak, hogy "ezt megelőzően azonban a Kisgazdapártnak bizonyos tisztulási folyamaton kell átmennie, ami meg is fog történni és a párt ki fogja magából rekeszteni azokat a reakciós elemeket, akik a Földművespárt beolvasztásával kerültek bele."²⁸ Ennek végrehajtására február 23-a után került sor. Ezen a napon ugyanis megkezdődött "a földművelő nép földhöz juttatásáról szóló 1919. évi XVIII. néptörvény" végrehajtása. Mint ismeretes az ünnepélyes kezdést a Heves megyei Kápolnán tartották, ahol gróf Károlyi Mihály köztársasági elnök saját földjének kiosztását kezdte meg. Az már kevésbé ismert, hogy ezzel együtt az országban mintegy 180 birtokrendező bizottság /gazdatisztekéből, ügyvédekéből, agrármérnökökből állították össze/ kezdte meg a földek és a földigénylők összeírását és a földek kiosztását. Ezzel a megvalósulás útjára lépett a Kisgazdapárt legfontosabb követelése: a nagybirtokrendszer széttűzése és a magyar parasztság földhöz juttatása. Ez volt az a döntő momentum, ami a Kisgazdapárt vezetőségét a földművespárti reakciók pártból való kizárására készítette. Ez utóbbira február 24-én került sor. Nagyatádi felszólította Pallavicinit és több konzervatív társát, hogy lépjenek ki a pártból.²⁹ Így Károlyiék és a Kisgazdapárt együttműködésének megkötése február 24-én lehetővé vált. A két párt megbízottjai közös értekezleten mondták ki a "legszorosabb együttműködést és szövetséget". Ennek megszervezésére és végrehajtásának lebonyolítására közös intézőbizottságot választottak, amelynek a Károlyi-párt részéről tagjai lettek: Hock János, Búza Barna, Jánossy Zoltán, Juhász Nagy Sándor, Nagy Vince és Vass János. A Kisgazda- és Földművespárt részéről az intézőbizottságba a következőket delegálták: Nagyatádi Szabó István, Mayer János, Szemző Ernő, Tankovits János, Domján Gyula és Herczeg Sándor. Az intézőbizottság tagjai a két párt között létrejött megállapodást újból pontosították. Ebben rögzítették a két párt együttműködésének politikai irányát. E határozatban kimondták, hogy "mivel a két párt programjában az alapelvek teljesen összhangzók, ezért a programok egysége alapján a legszorosabb politikai szövetségbe lépnek és együttműködésüket közös

²⁵ Magyarország, 1919. II.18. 1-2.

²⁶ Szántó-Vető, 1919. II.16.2.

²⁷ Az Újság, 1919. II.23.2.

²⁸ Magyarország, 1919. II.8-9. 7. és 9.

²⁹ Népszava, 1919. II.25.4.

pártszervezetben biztosítják. Mindkét párt fönntartja ugyan nevét, de a megválasztott közös intézőbizottság feladata lesz, hogy "úgy a központban, mint a vidéken e szövetkezést végrehajtsa és ezzel a demokratikus népuralmi köztársaságot fönntartsa és megerősítse". Kijelentették, hogy a szövetkezéssel az ország belső békéjét és rendjét kívánják biztosítani és mind a két párt együttműködni kíván a kormányzatban résztvevő forradalmi pártokkal. Hangsúlyozták, hogy csak így szolgálhatják hatásosan a "szükséges gazdasági és szociális reformok sürgős életbeléptetését. Tömör, egységes alakulást kívánnak a dolgozó polgárságnak és a dolgozó munkásságnak, hogy a reakciós osztályuralomnak minden kísérletezését a bukott politikai és gazdasági rendszer helyreállítására közös egyetértéssel letörhessék".^{29a} Azt is rögzítették, hogy a két párt együttműködését a "forradalom szellemében, a forradalom összes vívmányainak biztosítása, a szociális haladás, a népgazdasági és a kulturális eszközöknek az előmozdítása" érdekében fogják kialakítani.³⁰ A megállapodásba bekerült, hogy a Károlyi-párt teljes egészében elfogadta a Kisgazdapárt programját és annak megvalósítására együtt törekszenek. Továbbá kimondták, hogy a budapesti pártköri helyiséget együttesen tartják fenn, adminisztratív ügyeiket közösen intézik, de a Kisgazdapárt szervező irodája továbbra is a Dohány utca 84. szám alatt marad. A két párt szorosabb szövetségét még aznap este bejelentették a Károlyi-párt helyiségében. Hock János üdvözölte a Kisgazda- és Földművespárt megjelent vezetőit és tagjait. Bejelentette a két párt szövetségét és azt, hogy a közös intézőbizottság "nemcsak a központban, hanem a vidéken is megeremti az összhangot a pártszervezetek politikai magatartásában és programjában". Ezt a jelenlevők helyesléssel fogadták. A kormányban helyet foglaló többi pártnak pedig azt az üzenetet küldjük – mondotta –, hogy "továbbra is egyek vagyunk velük a köztársaság védelmében, az új társadalmi rend fenntartásában, a kisgazda társadalomnak és a szervezett proletáriátusnak a felemelésében és az ellenforradalmárokkal szemben való egységes állásfoglalásunkban."

Nagyatádi Szabó népgazdasági miniszter válaszában a többi között az alábbiakat mondotta: "A Kisgazdapártnak a forradalom óta az volt az álláspontja, hogy közös munkára kell összefogni azokat a polgári pártokat, amelyek őszinte hívei a forradalomnak és tényekkel kell bizonyítani a polgári pártoknak a szociáldemokrata párt előtt, hogy nincsen oka a bizalmatlanságra, mert őszinte hívei az új társadalmi és gazdasági rendnek. A forradalmi polgári pártok felfogását összhangba kell hozni a szociáldemokrata párt felfogásával, mert csak így kerülhető el az újabb polgárháború." Ezután Károlyi érdemeit méltatta. Majd kijelentette, hogy a forradalom híveinek itt e pártban van a helyük, mert a forradalom vívmányai komoly veszedelemben forognak és aki nem tettekkkel áll a forradalom mellé, az az ellenkezőnek a gyanújába keveredik. Elismerete, hogy a földreform megalkotásában fő része volt az MSZDP-nek, de hangsúlyozta, hogy nekik is el kell ismerniük, hogy Károlyi és pártja nélkül a forradalmat megcsinálni nem lehetett volna. *Együtt akarunk haladni a szociáldemokratákkal, mert a falu dolgozó népének meg kell értenie a város dolgozó munkásságát és a proletárságnak meg kell értenie a falu népét. Sem az ipari munkásság ellenére, sem a falu népe ellenére erős Magyarországot fönntartani nem lehet. Ők hozzák a falut és a Károlyi-párt lesz az az*

^{29a} Népszava, 1919. II.25.4.

³⁰ Magyarország, 1919. II.25.2. A két párt szövetségéről Károlyi Mihályné naplójában 1919. február 26-nál a következő olvasható: "A Kisgazda- és Földműves Párt kiegészített a Károlyi-párttal, március 15-én összeolvadnak. Gyuriék (gróf Andrássy - SJ) így hoppon maradnak. A Keresztényszocialista Pártban pedig szakadás készül, a balszárny kompromisszumot akar kötni a kormánypárttal." Lásd: Károlyi Mihályné 1985. 440.

összekötő kapocs, amelyen keresztül össze fogják kötni a falut a szociáldemokrata párttal." Végül még egyszer hangsúlyozta: "Célunk az volt, hogy a szociáldemokrata párttal való közös munkálkodást megtaláljuk... Azt hiszem, hogy mi az együttműködésnek minden alapfeltételével rendelkezünk, megvan hozzá a jó akaratunk, megvan hozzá az elhatározásunk, ennek csak sikere lehet." ³¹

Hogyan reagált a Károlyi- és a Kisgazdapárt szövetségére és Nagyatádi ott elhangzott beszédére az MSZDP? A Népszava kommentár nélkül közölte a két párt szövetségének céljait, részleteket Hock és Nagyatádi beszédéből. Ez utóbbiból éppen a szociáldemokrata párttal való együttműködésre vonatkozó utolsó két mondatot.

A Pallaviciniék eltávolításával kapcsolatos hírré azt írta, hogy nagyon helyes, ha az így történt. Hangsúlyozta azonban: "A Kisgazdapárt vezetőségének tudnia kellene arról, hogy milyen reakciós és kormányellenes propaganda folyik vidéken – papi nyomdákbán készült röpiratokban – a párt nevében. Ha nem tudja nézzen utána, és figyelje meg az egész Földművespárt működését, amely az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a továbbiakban – OMGE) ezerholdasainak tökéletesen megfelelhet, a kormányban képviselt Kisgazdapártnak azonban semmiesetre." ³² Nagyatádi ismételt felszólítása, a Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége és a Népszava tudósítása a volt földművespárti vezetőket a párt elhagyására kényszerítette. A kilépetteket Szentiványi József, a Földművespárt egyik volt alelnöke vezette. Erről levélben értesítették Nagyatádit. Ebben kiemelték, hogy a "miniszter hazafias intenciókkal vállalt kormányzati ténykedésének semmi nehézséget nem" akarnak okozni, ezért nyilvánítják magukat egyelőre függetlennek. Levelükben támogatásukról biztosították Nagyatádit, agrárpolitikai tevékenységéhez sikert kívántak és a köztársaság megvédéséről biztosították. Ezt azonban nem lehet komolyan venni. ³³ A nagybirtokosok érdekeit képviselő OMGE sajtója olyan látszatot próbált adni a történeteknek, mintha a volt földművespárti vezetők szakítottak volna a Kisgazdapárttal. Ez azonban – mint láttuk – nem volt igaz. Ezt a Népszava is megírta, és helyesen, a Kisgazdapárt tisztulási folyamatának minősítette a reakciós földművespárti vezetők pártból való kitessékelését. Erre egyébként Nagyatádi is utalt, amikor egy Pallavicini-féle nyilatkozatra adott válaszában kijelentette, hogy az eltávolítottaknak már régebben ki kellett volna lépni a pártból. Most már lökni kellett őket – mondta –, mert a pártvezetőség tudta és beleegyezése nélkül reakciós röpiratokkal árasztották el az országot. ³⁴

Nagyatádiék saját hetilapjukban is részletesen foglalkoztak a történetekkel. Kijelentették, hogy a Kisgazdapárt és a Földművespárt egyesülése – amellyel a parasztság politikai tömörítését szerették volna elérni – nem vezetett teljes eredményre. A két párt irodái nem egyesültek és így a szükséges összhang és az egységes irányítás nem jöhetett létre, ill. nem érvényesülhetett. Sőt, elismerték, hogy a "párt politikájával egyenesen ellentétes irány kezdett az egyesült párt Ráday-utcai irodájában befolyást nyerni, aminek erősödése csak a párt igazi és haladó törekvéseit homályosította volna el." Szóltak a földművespárti vezetők által szerkesztett reakciós röpiratokról, amelyek a "mai kormányzat ellen irányultak és a Kisgazdapárt kiadványaiként voltak feltüntetve".

³¹ Az Újság, 1919. II.25.2. és A Kisgazda, 1919. III.2.1.

³² Népszava, 1919. II.25.2.

³³ Magyarország, 1919. II.27.4.

³⁴ Népszava, 1919. II.27.5. Ezzel kapcsolatban Károlyi Mihályné naplójában 1919. február 28-án az olvasható, hogy a választásokon "az ellenzék a Keresztényszocialistákból, az Új Nemzeti Pártból és a Földműves Pártból fog állni, amely azonban még mindig nem vált ki a Kisgazdapártból". Lásd: Károlyi Mihályné 1985. 442.

Érdekes módon e cikk is azt állította, hogy a "régi Földművespárt vezetői átlátták, hogy a kínos helyzetet megoldani nem lehetséges másképp, mint úgy, hogy a Kisgazda és a Földművespártból kilépjének és a politikai mozgalmaktól visszavonuljanak". A földművespárti vezetők pártból történt kitessékeléséről való hallgatással és a nyugalombavonulásukkal kapcsolatos hírral Nagyatádiék célja az lehetett, hogy a volt földművespárti vidéki szervezeteket és főleg azok tömegeit megtartsák. E feltételezésünket igazolja az is, hogy az ismertetett cikk szerint a "Ráday-utcai pártiroda pedig feloszlik" és a párt irodája ezentúl csak a Dohány utca 84. sz. alatt van. Kérték a Kisgazda- és Földművespárt vidéki szervezeteit és tagságát, hogy erre a címre küldjék leveleiket és értesítéseiket.³⁵ Nagyatádiéknak a földművespárti szervezetek és tömegek megtartása azonban csak részben sikerülhetett, mert annak konzervatív vezetői a kezdeti bizonytalankodás után elhatározták a Földművespárt újjászervezését és a nemzetgyűlési választásokon az ellenzéki pártokkal való indulását.³⁶

A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt február 24-én létrejött szoros szövetsége a radikális kormányprogram végrehajtása mellett elsősorban a nemzetgyűlési választásokon való együttes fellépés előkészítésére koncentrált. Március 5-én a két párt vezetősége elhatározta, hogy a választásokon "egyesített listán fog szerepelni". Erről közös manifesztumot bocsátottak ki, amelyben kinyilvánították, hogy az újjáalakult Földművespárthoz semmi közük.³⁷ Az "egyesített lista" lényege az volt, hogy választási kerületenként, a két párt erőviszonyainak megfelelően kialakított közös jelölőlistán kívántak indulni a választásokon. Március 19-én ennek megfelelően közös vezetőségi értekezleten összeállították a Somogy megyében induló képviselőjelöltjeik közös névsorát.³⁸ A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt március 11-én Kaposvárott, 16-án pedig Cegléden és Zalaegerszegen rendezett közös választási nagygyűlést.³⁹ Nagyatádi Kaposvárott és Cegléden nagy beszédet mondott. Ezekben elsősorban az MSZDP és a Kisgazdapárt között a földreform végrehajtása kapcsán támadt ellentétek feloldásával és a létrehozott termelőszövetkezetek sorsával foglalkozott. Erről egy következő tanulmányban írunk.

Az 1919 április 13-ra tervezett nemzetgyűlési választásokon tehát három nagyobb politikai csoportosulás mérte volna össze erejét: a polgári radikálisok által támogatott Károlyi-párt, szövetségben a Kisgazdapárttal, az MSZDP és a kormányon kívüli polgári pártok. Ez utóbbiak közé tartozott a Keresztényszocialista Néppárt, a Függetlenségi és 48-as Párt, az Országos Földművespárt és a Magyar Polgári Párt. Ezek választási szövetségét a szociáldemokraták joggal minősítették ellenforradalminak, mert az addig kivívott eredményekhez képest ezek a pártok visszalépni kívántak a "tisztá", a mérsékelt polgári demokráciához. A választási kilátások – az adott erőviszonyok mellett – tehát eléggé bizonytalanok voltak. Mindenesetre a hatalmi helyzet és a szervezetség szem-

³⁵ A Kisgazda, 1919. III.21.1.

³⁶ A Barázda, 1919. III.9.5.

³⁷ Az Újság, 1919. III.5.3.

³⁸ Pesti Hírlap, 1919. III.20.2. és J. Tóth Dezső 1968. 63.

³⁹ Ezekről részletesen tudósít A Kisgazda, 1919. III.23.2-3. Az ekkorra kialakult belpolitikai helyzetet azonban már gróf Károlyi Mihály és Nagyatádi Szabó István is különbözőképpen ítélte meg. Ezt látszik bizonyítani Károlyi Mihályné naplójának 1919. március 19-i bejegyzése: "Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter volt itt ebéden. Még mindig paraszti öltözkében jár, zsinóros mentében, hosszú szárú fekete csizmában - huszáraink, Miska és Gergely nagy öröme; mulatságukra szolgál, hogy egy miniszter úgy öltözködik, mint ők. Mihály alattomos, kétszínű embernek hiszi." Lásd: Károlyi Mihályné 1985. 451.

pontjából a kormánykoalíciót alkotó pártok, a haladás erői voltak fölényben. Az alapszervezetek és a tagok létszámát tekintve az MSZDP és a Kisgazdapárt messze elhagyott minden pártot. Várható volt, hogy a választásokon is e két párt szerzi meg a szavazatok többségét – de egyik sem az abszolút többséget –, így ez a kérdés is felvetette a Kisgazdapárt és az MSZDP együttműködését. A szociáldemokrata párt vezetői azonban úgy vélték, hogy megszerezhetik az abszolút többséget, ezért továbbra sem fordítottak figyelmet e kérdés tanulmányozására. Erről azonban szintén a következő dolgozatban fogunk írni.

Értékelés – összegzés

Hogyan értékeljük a Károlyi-párt és a Kisgazdapárt szövetségét? Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az eddigi szakirodalom, különösen az összefoglalásokra törekvő művek, éppen csak megemlítik a két párt létrejött együttműködését. Hajdú Tibor például a polgári demokratikus forradalmat bemutató monografikus művében csupán két mondatban összegezte ezzel kapcsolatos véleményét. Szerinte "Szabó István, megkockáztatva hívei egy részének elvesztését, örömmel csatlakozott a Károlyi-párthoz, háta mögött érezve a megszervezhetetlen kiscgazdák amorf tömegét." Ugyanakkor megállapította, hogy a szoros együttműködéskor "Pallavicini és társai Földművespártja ismét elszakadt a balra csúszo Szabó Istvántól".⁴⁰ Mérei Gyula a korszak polgári pártjaival foglalkozó könyvében a Károlyi-pártnak a Kisgazdapárthoz való közeledését "az osztályharc ennyire kiélezett időszakában, a konzervativizmus felé tett" lépésnek látta,⁴¹ a létrejött együttműködést pedig "konzervatív színezetű" pártszövetségnek minősítette.⁴²

Az általunk felsorakoztatott tények és adatok, amelyeket az eddigi történeti monográfiák szinte egyáltalán nem vettek figyelembe, azonban azt bizonyítják, hogy Nagyatádi és pártja 1919 február végén egyértelműen leszámol a földbirtokosok és gazdagparasztkok érdekeit is védő Földművespárttal és szoros politikai szövetséget kötött a polgári demokratikus forradalom győzelmétől már az MSZDP-vel koalícióban kormányzó Károlyi-párttal. Ez utóbbit, a Kisgazdapárttal való szoros szövetségre elsősorban a Függetlenségi és 48-as Pártból történt kiválásuk miatt meggyengült szervezeti erejük megerősítése készítette. Így a siker reményében vehettek részt a tervezett nemzetgyűlési választásokon. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy nem lehet a két párt létrejött szövetségét csak ezzel magyarázni, mert így leegyszerűsitenénk a történeteket. Fontos aláhúzni, hogy ez a szövetség azért jöhetett létre, mert a két párt programjának alapelvei megegyeztek: nemcsak a polgári demokratikus forradalomban addig elért radikális, széles néptömegek érdekeit tükröző vívmányok megőrzésében, hanem munkásosztály és a parasztság érdekében még "szükséges gazdasági és szociális reformok sürgős" életbeléptetésének követelésében és megvalósításában is. Ezért véleményünk szerint a Károlyi- és a Kisgazdapárt szövetsége a haladó, radikális és a szociáldemokratákkal együttműködő kispolgárság és a demokratikusan gondolkodó, az MSZDP-vel együttthaladni kívánó dolgozó parasztság tömegeinek egymásratalálását jelentette. Ezért ezt a lépést a Károlyi-párt oldaláról sem tartjuk konzervatívnak, hanem az adott politikai erőviszonyok mellett az egyetlen progresszív reálpolitikai lépésnek.

⁴⁰ Hajdú Tibor 1968. 280.

⁴¹ Mérei Gyula 1969. 129.

⁴² Mérei Gyula 1969. 132 és Begino Von Krusenstjern 1981. 108.

Jelentőségét szerintünk az adja, hogy a munkásosztály legnagyobb pártjával, a szociáldemokratákkal már szövetséges Károlyi-párt és az MSZDP-vel együttműködésre kész Kisgazdapárt célkitűzései – lényegében nem ellentétben a munkásosztály érdekeivel – már túlmutattak a polgári demokratikus forradalmon. Ezt az idézett két történész azért nem látta, mert egyrészt nem tulajdonított különösebb jelentőséget a Károlyi- és Kisgazdapárt létrejött szövetségének, másrészt nem tudott vagy nem akart tudni a Kisgazdapárt MSZDP-hez való közeledéséről, illetve Nagyatádinak ezzel kapcsolatban elmondott beszédéről. Azt – az eddigi szakirodalomban – egyedül Király István idézte az általunk már sokat emlegetett tanulmányában. Ő azonban vizsgálódásának tárgya miatt elsősorban Nagyatádira figyelt. Vele kapcsolatban meg is állapította, hogy a Károlyi-párttal való szövetsége, illetve akkor elmondott beszéde "politikai pályájának orma".⁴³ Véleményünk szerint is ez az igazság! Sőt, – mint láttuk – nemcsak Nagyatádi, de pártja is eljutott a Károlyi-párttal való szövetségig. Ebben az a felismerés vezette őket, hogy a Károlyi-párttal együtt gyorsabban megvalósíthatják radikális paraszti követeléseket tartalmazó programjukat, mindenekelőtt a földreformot. Másrészt – és ez témánk szempontjából fontosabb –, így akartak kedvezőbb feltételeket teremteni az MSZDP-vel való együttműködéshez, amit ők egyértelműen szükségesnek tartottak. A Kisgazdapártnak a Károlyi-párttal létrejött szövetségét ezért fontos lépésnek kell tekinteni az előbbi és az MSZDP együttműködése felé. E felismerést akkor is a Kisgazdapárt érdemének tekintjük, ha tudjuk, hogy azt elsősorban a szociáldemokrata párt által döntően meghatározott politikai erőviszonyok kényszerítették rá a parasztpárt vezetőségére. A Kisgazdapárt és az MSZDP együttműködésének felvetése magában hordozta egy szélesen értelmezett munkás-paraszti politikai szövetség létrehozásának lehetőségét, amire a polgári demokratikus forradalom sikeres befejezése miatt is nagy szükség lett volna. Megértette-e ezt az MSZDP vezetősége? Mit tett a Kisgazdapárt vezetősége ezért? Hogyan alakul a két párt kapcsolata a proletárdiktatúra előestéjén? Ezekről a kérdésekről a következő tanulmányban írunk.

IRODALOM

Balogh-Gergely-Izsák-Jakab-Pritz-Romsics

1985 Magyarország a XX. században. Kossuth Kiadó, Bp. 82-89.

Bodrogközy Zoltán

1929 A magyar agrármozgalmak története. Bp. 218.

J. Tóth Dezső

1968 A Kisgazdapárt az 1918-1919-es demokratikus forradalom idején. Tájékoztató. 5. sz. 38-64.

Hajdú Tibor

1968 Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Kiadó, Bp. 265-270

Károlyi Mihályné

1985 Együtt a forradalomban. Európa Könyvkiadó, Bp. 438-451.

Király István

1973 Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az őszirózsás forradalom miniszteri székéig 2. rész. Agrártörténeti Szemle, 173-195.

⁴³ Király István 1973. 194.

Begino Von Krusenstjern

1981 Die Ungarische Kleinlandwirte-partie (1909-1922/1929). Ungarisches Institut, München

Mérei Gyula

1969 A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Akadémiai Kiadó, Bp. 118-130.

Ránki György (főszerkesztő)

1967 Magyarország története 1918-1919., 1919-1956. 8. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp. 166-185.

Sipos József

1989 Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása. Szeged, MFMÉ 307-320.

DIE KLEINLANWIRTE-PARTEI UND DAS BÜNDNIS DER KAROLYI-PARTEI

József Sipos

Die Fachliteratur weiss fast gar nichts vom im Frühjahr 1919 geschaffenen Bündnis zwischen der Kleinlandwirte- und Bauernpartei des Landes und die Unaghänge - (Károlyi-) partei des Landes.

So werden auch die Synthesen nicht erwähnt. Mit der Erschliessung dieser Frage beschäftigt sich diese Studie. Es ist allgemein bekannt, dass nach der Gründung der Berinkey-Regierung (19. Januar 1919) die Gegensätze zwischen den Unabhängigen und den 48-ern zugespitzt haben, weil kein genügendes Einverständnis zu einer radikalen Politik vorhanden war, ganz besonders in Frängen der Zusammenarbeit mit den Sozialdemokraten. Darum ist die sich an Mihaly Károlyi anschliessende Minderheit mit ihm zusammen aus der Partei ausgetreten und sie haben dann am 26. Januar die Unabhängige (Károlyi) Landespartei gegründet. Diese Partei bemühte sich im Interesse der Stabilisierung der bürgerlichen Demokratie und der Regierung um eine engere Zusammenarbeit mit der Partei der Kleinlandwirte.

Nach der Annahme und der begonnenen Durchführung des "Volksgesetzes XVIII vom Jahr 1919 über die Beteiligung des ackerbauenden Volkes mit Boden" kam am 24. Februar das Bündnis der Kleinlandwirtepartei mit der Károlyi-Partei zustande. Der gemeinsameddisponierende Ausschuss hatte die Aufgabe, "in der Zentrale wie auch in der Provinz dieses Bündnis zu vollziehen" und damit die "demokratische volksherrschende Republik" aufrecht zu erhalten und zu stärken. Sie haben erklärt, dass sie nur so wirksam "dem Inkrafttreten der notwendigen wirtschaftlichen und sozialen Reformen" dienen können. Der Führer der Kleinlandwirtepartei, István Szabó Nagyatádi Volkswirtschaftsminister erklärte sogar: "Unser Ziel war, dass wir mit der Sozialdemokratischen Partei unsere gemeinsame Aufgabe finden... Ich glaube, dass wir für unsere Zusammenarbeit über alle Grundbedingungen verfügen, der gute Wille dazu ist da, ... unser Entschluss, das kann nur Erfolg haben."

Im Interesse des Bündnisses der beiden Parteien, im Interesse der Annäherung der Kleinlandwirtepartei und der Sozialdemokraten haben die Personen um Nagyatádi die mittelständigen Interessenvertreter der Ackerbauern aus der Partei verdrängt.

Das Bündnis der Károlyi- und der Kleinlandwirtepartei hat sich auf die Durchführung der Bodenreform und auf das gemeinsame Auftreten bei den Parlamentswahlen konzentriert. Am 5. März hat die Führung beider Parteien beschlossen, dass sie bei den Wahlen nach Kreisen, dem Kräfteverhältnis der beiden Parteien entsprechend zu den Wahlen mit gemeinsamen Listen auftreten. Dazu kam es aber durch die Ausrufung der Proletardiktatur nicht mehr.

Az utolsó hagyományos főispáni beiktatás Makón

HALMÁGYI PÁL

(Makó, József Attila Múzeum)

Fejér Miklóst, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszai-alsó járásának addigi főszolgabíróját, 1939. április 22-én iktatták be Makón, Csanád, Arad és Torontál egyelőre egyesített vármegyék főispáni méltóságába. Hivatalát 1944. szeptember 24-én, a front közeledtére hagyta el, s a megye tisztikarának nagy többségével korábbi hivatali szék-helyére, Tiszaföldvárra menekült. A háború után a megváltozott viszonyok miatt tisztségét többé már nem látta el. A vármegye élére új emberek kerültek. Az ezer éves múltra visszatekintő Csanád vármegyét a tanácsrendszer bevezetésekor, 1950. március 16-án egy tollvonással megszüntették. A megye életének utolsó öt évében öt személy váltotta egymást a főispáni székben¹, kiknek beiktatása már meg sem közelítette az évszázados hagyományokon alapuló korábbi főispáni installációkat. Ez indokolja, hogy megőrizzük e jellegzetes magyar jogintézmény emlékét.

A vármegyerendszer egyidős a magyar állammal. Első királyunk hozta létre az országban szétszórta fekvő birtokai igazgatására. Élére állított tisztviselőjét – lényegében ekkor még "jóságkormányzóját"- a környéken élő valamelyik jelentősebb nemzetség tagjai közül választotta ki, s bízta meg a király. Ő volt a várispán (comes castri), vagy megyésispán (comes comitatus), a várhoz tartozó katonák feje, a várnépek vezetője és bírója. Mivel gyakran kellett távol lennie várától, helyettesítéséről is gondoskodott az udvarispán (comes curialis) személyében. Így kialakult a vármegyei szervezet két legfontosabb tisztsége, mely tiszteket betöltő személyek az elkövetkezendő több mint 900 évben meghatározói voltak a megyei közéletnek.

A királyi megyerendszer lassú bomlásával a XIII. század közepétől kialakuló nemesi vármegye szervezete is e korai alapokra építkezett. A megye élén a királyt képviselő ispán (comes) állt, akit általában az adott megyében legnagyobb birtokkal rendelkező bárók közül a király nevezett ki. E tisztség viselőjét a XV. századtól már főispánnak (supremus comes) nevezték. Legtöbbször a király környezetében, az udvarban tartózkodott s a királyi tanács ülésein képviselte megyéje érdekeit. Feladatait a megyében egyre inkább helyettese, az alispán (vicecomes) vette át. Ő előbb még a főispán familiárisa volt, ám e tisztség felértékelődésével egyenes arányban növekedett a megyei nemesség törekvése arra, hogy az alispánt saját soraikból a megyei közgyűlésen választhassák. A mindkét fél számára elfogadható megoldás lassan alakult ki. A XVI. századi törvények még csak annyit mondtak, hogy a főispánnak az alispánt a megye megegyezésével kell kiválasztania. 1723-ban rendezték törvénnyel e kérdést, mely sze-

¹ Nagy Zoltán 1945, Kiss János 1946-48, Karácsonyi Ferenc ideiglenesen 1948 március-május, Hídvégi Gábor 1948-49., Urbán Ferenc 1949-50.

rint a főispán négy alispán jelöltje közül a megye közgyűlése választott. A király által kinevezett főispán hatalmának korlátozását jelentette az is, hogy kinevezése érvényességét megyei beiktatáshoz kötötték. Ekkor az új főispán ellen bármelyik nemes tiltakozhatott. Továbbá még az, hogy a főispán a megye nemeseinek összesége, a közgyűlés előtt is köteles volt esküt tenni. Maga a beiktatás ceremóniája, főszereplőivel együtt ezzel előttünk áll. Nézzük meg, hogyan zajlott le az utolsó ilyen hagyományos főispáni beiktatás Csanád megye székhelyén Makón, 1939 tavaszán.

Kászonyi Richárd, aki 1937-től töltötte be a főispáni tisztséget, 1939. március 24-én búcsúzott el nyilvánosan a Makói Független Újság hasábjain a megyétől és a várostól, hová oly sok rokoni és baráti szál fűzte. Új állomáshelyére Bács-Bodrog vármegye és Baja thj. város főispáni tisztségébe való beiktatására 60 fős Csanád megyei küldöttség kísérte el.

A kormányhatalom megtestesítője a megyében a főispán volt, így nem csoda, hogy élénk érdeklődés kísérte az új főispán személyének kiválasztását. A két városi lap már április 4-én tudta, hogy megvan az új főispán. A kormánypárti Makói Újság csak a tényt közölte, hogy a Szolnok megyei Fejér Miklós lesz a kiválasztott, míg az ellenzéki Független Újság azt elemezte, jó-e, hogy egy teljesen idegen, a helyi viszonyokat nem ismerő személyt neveztek ki.² Az ellenzéki lap úgy vélte, ez egyrészt a helyi, vagyonnal, tekintéllyel vagy csak újkeletű politikai tőkével rendelkező önjelöltek mellőzését, másrészt Purgly Emil korlátlan megyei befolyásának megtörési szándékát jelentheti. Ez utóbi feltevést gyengíti, hogy valószínűen az új főispán személyének kiválasztásában is benne lehetett a kelet-csanádi nagybirtokos messze elérő keze.

Az előzetes híreknek megfelelően a belügyminiszter 1939. április 5-én kelt 2217. számú iratával nevezte ki Fejér Miklóst Csanád megye főispánjává.³ A döntés nyilvánosságra hozásának pillanatától megkezdődött a szervező munka a beiktatási ceremónia minél fényesebb lebonyolítására. Április 9-10-én, a húsvéti ünnepek alatt a kinevezett főispán Makóra utazott és felvette a személyes kapcsolatot a megye vezető tisztségviselőivel. Megállapodott Ring Béla alispánnal az installáció időpontjában és lefolyásának menetében. Ezt követően a megyei adminisztráció megkezdte az ünnepség gyakorlati szervezését. Azon megyei és városi egyesületeknek, testületeknek, hatóságoknak és intézményeknek, akik küldöttséggel akarták képviseltetni magukat a beiktatási ünnepségen, április 17-ig kellett e szándékukat a megyeházán Juhász Zoltán vármegyei aljegyzőnél bejelenteni. Akik pedig az eseményt követő koronai díszében is részt kívántak venni, Bécsy Bertalan tb. főjegyzőnél tartoztak föliratkozni. (Egy ebédjegy ára 2 pengő 20 fillér volt.) Közelmúltunkra visszatekintve elgondolkodtató a szervezés e módja. Minden eseményre az mehetett el, aki fontosnak és szükségesnek érezte, hogy ott megjelenjen, képviselje intézményét, az azzal járó költségeket pedig természetesen vállalta. A vármegye törvényhatósági bizottságának tagjai ill. a részvételi szándékukat bejelentettek kaptak meghívót az április 22-én, szombaton délelőtt 11 órakor, a vármegyeháza nagytermében kezdődő beiktató közgyűlésre. Az esemény ünnepélyességét emelendő a meghívóban külön felhívták a résztvevők figyelmét, hogy az öltözet díszmagyar, magyar ruha, vagy sötét színű öltöny legyen.

² Makói Független Újság 1939. április 4-i sz. l.o.

³ A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai I. Csanád Megye Levéltára 1710-1950. Szeged. 1984. 74.o.

A beiktatásig hátralévő rövid időben a makói újságok majd minden nap hoztak egy kis hírt, értesítést, közleményt az eseménnyel kapcsolatban. Közltek például, hogy az új főispán vendégként részt vett a megye közigazgatási bizottságának soros ülésén. Április 20-án pedig az új főispán életrajzát is ismertette a helyi lap.

Fejér Miklós 1892-ben Budapesten született. Itt végezte a piarista gimnáziumot, majd 1911-ben az egyetem jogi karára iratkozott be. Egyetemi éve alatt Cambridgeben is hallgatott néhány szemesztert, angliai tanulmányait azonban az időközben kitört háború miatt meg kellett szakítania. A háborúban egészségügyi okok miatt nem vehetett részt. Az államtudományi doktorátus megszerzése után 1916. január 1-ével kezdte meg közszolgálatát Szolnok megyében. A megyei hivatalokban előbb mint gyakornok, majd mint aljegyző működött. 1918 őszén, a Károlyi-kormány politikájával nem értve egyet, hivataláról lemondott. 1919 tavaszán Szolnok megyei birtokáról Szegedre ment, s hamarosan az ott megalakult kormány hadügyminiszterének, Horthy Miklósnak a titkára lett. (Horthy Szolnok megyei birtokosként már korábról ismerte őt, ill. a családot.) A nemzeti hadsereggel együtt, már mint a fővezér személyi titkára került Siófokra, s ott a központi kormánybiztosságon osztályvezetőként működött. A fővezérség Budapestre kerülése után Fejér Miklós a belügyi kormánybiztos mellett a politikai osztályon dolgozott. Horthy Miklós kormányzóvá választása után a kabinetiroda titkára lett. Pesti hivatalától 1922-ben megválva tiszavárkonyi birtokán gazdálkodott. 1930-ban állt ismét megyei szolgálatba, mint megyei árvaszéki ülnök, majd 1937-től a tiszai alsó járás főszolgabírája lett. Ebből az állásból került Csanád vármegye élére 1939 tavaszán. Az 1919-es szegedi tevékenységét a háborús emlékéremmel, a kormányzóságon végzett munkáját a polgári Signum Laudissal ismerték el. A húszas éves elején megnősült, két leánya (Klára 1922 és Mária 1925) született. Családja régi nemesi familia. 1601-ben már birtokosok voltak Szolnok megyében, a családi emlékezet szerint 1632-ben kaptak címeres levelet II. Ferdinándtól.⁴ A családból sok katonatiszt és közhivatalnok került ki. Fejér Miklós nagyapja például a 67-es kormány földművelésügyi államtitkára volt.

Április 22-e szombat reggelre minden készen állt Makón a beiktatási ünnepségre. A vármegyeháza nagytermét virágfűzékkel, délszaki növényekkel és a vármegye színeiben játszó drapériákkal díszítették fel. A székeket átrendezték, hogy minél többen férjenek be a terembe. Így az addigi 110 ülőhellyel szemben 300 ülőhelyet és mintegy 60 állóhelyet alakítottak ki. Az utolsó napok előkészületeibe a megyei tisztviselőkn kívül már bekapcsolódtak a városi hivatalnokok is. A katolikus és református templomokban ill. a Koronában minden előkészület megtörtént.

A nevezetes napon délelőtt 1/2 10-kor a vármegyeházáról indult a díszes kocsisor a belvárosi katolikus templomhoz. A díszmagyarba öltözött főispán, oldalán Ring Béla alispánnal, a híres Rónay-féle szürke négyesfogattal hajtattott át a városon. (1. kép) Mögötte Fejér Aladár (a főispán édesapja) kincstári főtanácsos hajtattott, mellette szintén díszmagyarban Szmolenszky László, a torontáli járás főszolgabírója foglalt helyet. (2. kép). Mivel a többi fogatról nem sikerült fényképeket szerezni, tekintsünk el az azokban utazóknak ill. címeiknek felsorolásától. A kocsisor útját a városi rendőrök biztosították. A templomoknál a rendőrlegénység díszgyenruhába öltözött tagjai álltak. A menetet a környékbeli földbirtokosok és a makói gazdák díszfogataiból állították össze. Csak a

⁴ Endrei Gézané született Fejér Mária szíves közlése és adatai. Nagy Iván híres művében ezt 1740-re teszi és adományozóként Mária Teréziát említi. Nagy I.: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, Pest 1858. IV. kötet 136. o.

makóiak 25 kocsival vettek részt a felvonulásban. A vendégeket a bakon, díszruhába öltözött megyei hajdúk kísérték. A fogatok sorát a magánautók felvonulása zárta.

A belvárosi katolikus templomnál Nikelszky Jenő, Makó város polgármestere üdvözölte röviden az előkelőségeket, majd a templomban Csepregi Imre pápai prelátus, címzetes apát, makói esperes-plébános szolgáltatta a misét, három pap segédletével. (3. kép)

A katolikus templomból 1/4 11-re a belvárosi református templomhoz ért a menet, hol Szirbik Sándor református lelkész tartott istentiszteletet. Míg a templomokban az egyházi szertartások folytak, a feldíszített vármegyházára egymás után érkeztek az ünnepi közgyűlés résztvevői, vendégei. A kormányt Bonczos Miklós államtitkár, a belügyminiszter állandó helyettese, a törvényhozást Szinyei-Merse Jenő, a képviselőház alelnöke képviselte. Eljött Mérey László altábornagy, az V. (szegedi) hadtest parancsnoka, több tisztára kíséretében és természetesen itt volt Purgly Emil tompapusztai nagybirtokos, nyugalmazott földművelésügyi miniszter, aki tíz évig volt csanádi főispán.⁵ A népes Szolnok megyei küldöttséget báró Urbán Gáspár főispán vezette s eljött a hódmezővásárhelyi, szegedi, Békés megyei főispán, a debreceni, csongrádi alispán, Hódmezővásárhely ill. Szeged polgármestere, polgármester-helyettese. Ott voltak a megye és a város országgyűlési képviselői, hivatal- és intézményvezetői, s szinte mindenki, aki számított a megye és a város közéletében.

A díszközgyűlés 11 órakor, zsúfolásig megtelt teremben kezdődött. A megye alispánja bevezető fohászában visszatekintett a magyarság évezredes küzdelmére, s az elmúlt idők megpróbáltatásaira. Majd üdvözölte a kormány képviselőjét s bejelentette, hogy Glattfelder Gyula csanádi püspököt Csepregi Imre prelátus képviseli a beiktatáson. A további üdvözlések után Issekutz Béla vármegyei főjegyző ismertette a korábbi főispán felmentésére és az új kinevezésére vonatkozó kormányleiratokat. Ezután az alispán javaslatára a közgyűlés 8 tagú küldöttséget választott meghívni az új főispánt. (4. kép) Fejér Miklós a főispáni szalonban fogadta a küldöttséget és felkérésüknek eleget téve, onnan kíséretükben a nagyterembe lépett. Az új főispánt kitörő lelkesedés fogadta. Az alispán rövid beszédben köszöntötte, majd átadta neki a vármegye pecsétjét és felhívta az eskü letételére. Az eskü szövegét Issekutz Béla főjegyző olvasta fel. (5. kép)

Az eskü letétele után a főispán mondott hosszabb beszédet, melyben kifejtette főbb elgondolásait a megye vezetésével, a mezőgazdasági termelés fellendítésével és védelmével, a társadalmi béke megőrzésével kapcsolatban. Kifejezte a kormányzó és a kormány iránti rendületlen hűségét és a kormányzati intenciók maradéktalan végrehajtásának szándékát. Ezt követően a főjegyző az új főispánt a vármegye tisztikarának lelkes támogatásáról biztosította, majd röviden ismertette a megye életét és bemutatta lakóit. A törvényhatósági bizottság nevében Tamásy András ügyvéd üdvözölte a főispánt, majd az ellenzék nevében H. Szabó Imre hírlapíró emelkedett szólásra. Elismerve a kormány legutóbbi időkből elért külpolitikai sikereit, felhívta a figyelmet arra, hogy az ország boldogulása az ellenzéki oldalon hirdetett és 1867 óta töretlenül követett elvek alapján valószínűleg csak meg. Mint a függetlenségi és 48-as politikai körök képviselője és helyi elnöke H. Szabó megállapította, hogy az ellenzéki írók, újságírók, falukutatók azok, akik hangot adnak a szegények panaszainak. Beszédeikkel és írsaikkal a korszerű és gyökeres reformok felé, a földnek, a javaknak, a jövedelmeknek és a terheknek igazságos elosztására, a munka és a munkás fokozottabb megbecsülésére sarkallják a kormányt, hogy így teremtsen meg a szebb magyar jövőt. Az ellenzék

⁵ Purgly Emil főispán 1922-32, földművelésügyi miniszter 1932. február 4. - 1932. október 1.

tudja, hogy sok munka vár még rá, s az általa képviselt igazság még sok áldozatot követel, de elég erősnek érzik magukat az áldozatok elviselésére, fejezte be beszédét H. Szabó Imre.⁶

A kormánypárti Makói Újság a főispáni beszédet teljes terjedelemben közölte, míg az ellenzéki lap csupán a tartalmát foglalta össze a beszédnek, ellenben szó szerint hozta H. Szabó Imre felszólalását. A beiktatási közgyűlés után került sor a bejelentett küldöttségek fogadására a főispáni szalonban. A 17 tisztelgő küldöttség közül Szolnok megye delegációja volt a legnépesebb, akik ekkor búcsúztak el korábbi munkatársuktól, Fejér Miklóstól (9. kép)

A fogadások után a díszközgyűlés közönsége átvonult a Koronába, ahol több mint 300 személyre terítettek. Az első pohárköszöntőt az új főispán mondta a kormányzóra, majd S. Bálint György a kormányt, Bonczos államtitkár ill. az új főispánt köszöntötte. További pohárköszöntők hangzottak el Csepregi Imre prelárustól és Várady László képviselőtől a főispánra, ill. a képviselő kihasználva az alkalmat pártja, a MEP programjáról is beszélt. Nikelszky Jenő polgármester a főispánét, Bánffy József főügyész a vidéki vendégeket köszöntötte. Alexander Imre Szolnok megyei alispán elbúcsúzott a régi baráttól, Bonczos Miklós államtitkár pedig a kormány bizalmát fejezte ki és támogatását ígerte. Issekutz Béla főjegyző a vármegye tisztikarának, Tamásy András a törvényhatóság közönségének, H. Szabó Imre pedig az ellenzék nevében emelte poharát az új főispánra. (Az újságíró Koronában elmondott pohárköszöntője általános meglepetést keltett rendkívül lojális hangneme miatt.)

A nagy ünnepség befejeződött, ismerkedjünk meg a mindennapi élet szürke részleteivel is. A főispáni hivatal tényleges átadása már április 17-én megtörtént. Ring Béla alispán átadta az iktatókönyvek, iratok és vármegyei pecsét mellett a belügyi táviratok számjel kulcsát is. (A megyei és városi tanácsházakon ma éktelenkedő antennák egyenes folytatásai a korábbi belügyi számjeltáviratoknak.)

Az új főispán a vármegyeháza főispáni lakásába költözött be. Háztartásához tartozott egy szakácsnő, egy szobalány és egy hajdú, aki az inasi teendőket is ellátta. A főispán havi illetménye 680 pengő volt, ehhez jött még 320 pengő un. képviselői átalány és 184 pengő lakáspénz, illetve felesége után 12 pengő, két leánya után pedig 18-18 pengő járt. Mindez összesen 1.232 pengő havi jövedelmet jelentett. Nyugdíj és társadalombiztosítási járulékra befizetett 103 pengőt, havi tiszta jövedelme tehát 1.129 pengő volt⁷. A főispán legtöbbször vonaton utazott fel Budapestre illetve a szomszédos városokba, s erre tekintettel havi 195 pengő utazási átalány illette meg. A vármegye autóit csak a községekbe történő igen ritka kiszállások esetén vette igénybe, vagy ha valami rendkívüli eseményt követelt.

1944. szeptember 24-én a front közeledése rendkívüli eseménynek számított. A vármegyeházáról a vezető tisztviselők délután fél ötkor indultak el gépkocsikon Földeákon és Hódmezővásárhelyen át Szentésre. A megyei vezetők közül Kovács Ágoston, a központi járás főszolgabírója volt az egyetlen kivétel, aki nem menekült el, hanem szolgálati helyén, Makón maradt. A menekülők este hétre szerencsésen meg is érkeztek Szentésre. Néhány nap múlva továbbmentek Tiszaföldvára, Fejér Miklós korábbi állomáshelyére. Itt készült a híres jegyzőkönyv, melyben összefoglalták az

⁶ Makói Független Újság 1939. április 23. 4.o.

⁷ Csongrád Megyei Levéltár, Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegye főispánjának iratai 1924-44. IV.B.451. 348/39. sz.

1944. szeptember 20. és 29-e között történt Csanád megyei eseményeket és a menekülés első napjait. Ez a jegyzőkönyv volt a vármegye utolsó hivatalos ténykedése.

Fejér Miklóst a Szálasi-kormány nyugdíjazta. A vármegye tisztviselői kara a háború viharában szétszóródott, s vezető tisztviselői, ha haza is kerültek a háború után, hivatalukat többé már nem foglalhatták el.

Fejér Miklóst főispáni ténykedéséért felelősségre nem vonták, el nem ítélték, nem internálták. Mint földbirtokost Szolnok megyei és Eger környéki vagyonától szinte teljesen megfosztották. A Tiszavárkonyban meghagyott 100 holdján próbált meg ismét gazdálkodni, majd amikor 1949-ben ezt is és a család lakóhelyéül szolgáló kis kúriát is elvették, családjával Budapestre költözött. Kétkezi munkával tartotta fenn magát, s végül portásként dolgozott egy újpesti kórházban. Igen szerény körülmények között élt a hetvenes évek elején bekövetkezett haláláig.

RÖVIDÍTÉSEK

c. = címzetes

eü. = egészségügyi

k.e.e. = közigazgatásilag egyelőre egyesített

M. = magyar

MÉP = Magyar Élet Pártja

OMGE = Országos Magyar Gazdasági Egyesület

thj. = törvényhatósági jogú

vm. = vármegye

dr. = doktor

hely. = helyettes

kir. = királyi

M.kir. = magyar királyi

ny. = nyugalmazott

tb. = tiszteletbeli

v. = vitéz

vmi. = vármegyei

NÉVMUTATÓ

(Ahol a névmutatóban nincs külön feltüntetve a megye vagy a város neve, az értelemszerűen Csanád, Arad és Torontál vármegye ill. Makó város)

Alexander Imre Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánja

Bánffy Adorján dr. vármegyei közigazgatási gyakornok

Bánffy József dr. vármegyei tiszti főügyész

Bécsy Bertalan dr. vármegyei tb. főjegyző, később Makó város polgármestere

Bezdán József pápai prelátus, 1917-1931 makói esperes-plébános, makói éve alatt tagja a vármegyei törvényhatósági bizottságnak, a városi képviselőtestületnek, a főgimnázium püspöki biztosa, a csanádi egyházmegye magyar közigazgatás alatt álló részeinek püspöki helynöke

Bonczos Miklós dr. v. államtitkár, a belügyminiszter állandó helyettese

Boros Zoltán vármegyei irodatiszt

Brommer Ödön a Makói kir. járásbiróság elnöke

Csepregi Imre dr. pápai prelátus, c. apát, makói esperes-plébános

Demkó Pál dr. kormányfőtanácsos, makói kir. közjegyző

Dévényi Endre dr. városi tűzoltóparancsnok

Diósszilágyi Sámuel dr. a vármegyei törvényhatósági bizottság és a városi képviselőtestület tagja, a makói Stefánia Szövetség ügyvezető igazgatója, az Orvosszövetség alelnöke, kórházi főorvos

Fejér Aladár szajoli, kincstári főtanácsos, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár ügyvezető igazgatója, a Hazai Bank RT felügyelőbizottsági tagja, a Magyar Érdemrend középkeresztjének tulajdonosa

Fejér Miklós dr. szajoli, a Máltai Lovagrend Lovagkeresztjének tulajdonosa, Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegyék főispánja

Felletár József dr. kórházi főorvos

Fodor Elemér vármegyei irodatiszt

Fodor Mihály vármegyei hajdú

Fodor Sándor dr. vármegyei másodfőjegyző

Galamb Sándor dr. v. kormányfőtanácsos, a szegedi ügyvédi kamara választmányának rendes tagja, az Országos Magyar Sajtókamara választmányi tagja, a Makói Ujság főszerkesztője, makói ügyvéd

Glattfelder Gyula dr. moóri, titkos tanácsos, a felsőház tagja, csanádi megyéspüspök

H. Szabó Imre hírlapíró, a Makói Független Ujság szerkesztője

Issekutz Béla vármegyei főjegyző

Istók Barnabás dr. eu. tanácsos, ny. tiszti főorvos

Joó Imre dr. vármegyei tiszti főorvos

Juhász Zoltán dr. vármegyei aljegyző

Kászonyi Richárd dr. nagykászonyi, Bács-Bodrog vm. és Baja thj. város főispánja

Kerekes Pál dr. kerekesházai, Jász-Nagykun-Szolnok vmi. közigazgatási gyakornok, tb. szolgabíró

Kiss Károly dr. vmi. közigazgatási gyakornok, hely. szolgabíró

Kövér János Jász-Nagykun-Szolnok megyei birtokos

Lipits István Jász-Nagykun-Szolnok megyei birtokos

Lossonczy István losonci, Hajdú vármegye és Debrecen thj. város főispánja

Machalek Sámuel vármegyei irodaigazgató

Mérey László v. nagyselmeczi, altábornagy, az V. (szegedi) hadtest parancsnoka

Molnár Sándor Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vmi. gazdálkodó

Nagy Ernő M. kir. gazdasági tanácsos

Nikelszky Jenő dr. Makó város polgármestere

Papp József az Ipartestületek Országos Szövetségének elnöke, makói iparos

Papp Sándor vármegyei hajdú

Patrubány István dr. erzsébetvárosi, tiszai alsó járás főszolgabírója.

Pomsahár Ferenc vármegyei hivatalnok

Purgly Emil v. jószási, M. kir. titkos tanácsos, a Magyar Érdemrend nagykeresztjének (1932), a Magyar Érdemrend középkeresztjének csillagokkal (1926) tulajdonosa, az Országos Mezőgazdasági Kamrara választottjaként a felsőház tagja, az Országos Erdőgazdasági Tanács rendes tagja, a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara örökös tb. elnöke, a Szeged-Csanádi Vasút RT elnöke, az Evangélikus Egyházkerület Csanád-Csongrádi esperesség felügyelőjé, az OMGE alelnöke, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja, a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság mint Szövetkezet elnöke, volt főispán, ny. földművelésügyi miniszter, tompapusztai nagybirtokos

Ring (Ferenczy) Béla Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegye alispánja

S. Bálint György az Országos Mezőgazdasági Kamara választottjaként a felsőház tagja, a Makói Gazdasági Egyesület elnöke, A Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara alelnöke, a Szegedi Tankerületi Közoktatási Tanács tagja, makói gazdálkodó

Schinagel Ferenc az Eleki Ipartestület elnöke

Szalay Szabolcs dr. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főjegyzője
Szaller Miklós dr. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tisztii főorvosa
Székely István Tiszavárkony község jegyzője
Szeőke Barna Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei birtokos
Szinyei-Merse Jenő országgyűlési képviselő, a képviselőház alelnöke
Szirkik Sándor református lelkész
Szmolenszky László dr. Torontáli járás főszolgabírája
Szőke Gyula kormányfőtanácsos, a felsőház tagja, egyházmegyei jogtanácsos, a makói püspöki uradalom vezetője
Szöllösi Jenő 1939. májustól országgyűlési képviselő (Nyilaskeresztes Párt), 1944. okt. 16-tól tárcanélküli miniszterként a miniszterelnök helyettese
Szőnyey Károly dr. rendőr tanácsos, városi rendőrkapitány
Tamásy András dr. a vármegyei törvényhatósági bizottság, a városi képviselőtestület tagja, makói ügyvéd
Urbán Gáspár báró, monyorói, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja
Vajda Jenő dr. Makói Központi járási szolgabíró
Várady László v. országgyűlési képviselő (Magyar Élet Pártja)
Weress Zoltán dr. onódi, gazdasági főtanácsos, a Százéri Belvízelvezetési Társulat elnöke, battonyai földbirtokos

DIE LETZTE TRADITIONELLE ERNENNUNG DES OBERGESPANS VON MAKÓ

Pál Halmágyi

Das Komitat Csanad - das noch von Stephan, dem I. gegründet wurde - hörte am 16. März 1950 mit der Einführung der Bezirksverwaltungen auf zu existieren. Das Komitat entsprach in den fast tausend Jahren seines Bestehens der Funktion, für die es geschaffen wurde. Die Institution versah die verschiedensten Bereiche der in diesem Gebiet lebenden Bevölkerung, die gesundheitliche, die rechtlichen, die Bildungs-, die wirtschaftlichen und die organisatorischen Aufgaben. Die Amtseinrichtung entstand stufenweise und hat sich den Bedingungen entsprechend entwickelt, bzw. gelangte in einen scheinbaren Zustand, wie z. Bsp. während der Türkenherrschaft.

Die Neubesiedlung eröffnete eine neue Epoche auch im Leben des Komitats. Anstelle des von den Türken zerstörten Csanads wurde Makó das neue Komitatszentrum, wo es in den 1740-er Jahren schon ein bescheidenes Sitzungsgebäude des Komitats gab. Im Reformzeitalter standen die Csanader Edlen im Lager des Fortschritts, im Freiheitskampf verteidigten sie sogar bis zum letzten Tag die Ideen Kossuths. Während des Dualismus entfaltete und verzweigte sich die Komitatsadministration voll. Durch die Gebietsregelungen des Trianoner Friedensvertrages hat Makó und Umgebung sehr gelitten. Innerhalb der neuen Grenzen wurden aus einzelnen Komitatsplittern 1924 das gemeinsam vereinigte Komitat Csanad-Arad-Torontal geschaffen. Der letzte noch nach den alten Traditionen ernannte Obergespan war Miklos Fejer aus Szajoli. In seiner Zeit als Obergespan brach der zweite Weltkrieg aus, dessen vorerst noch weit wütende Kampf erreichte im Herbst 1944 die Grenzen des Komitats Csanad. Der Obergespan und mit ihm zusammen die Komitatsadministration mußten flüchten, und sie sind nie wieder in ihre Ämter zurückgekehrt. Noch einige Jahre funktionierte das Komitat Csanad, dann verschwand auch sein Name von der ungarischen Landkarte. Eine in Außerlichkeiten sich an die Vergangenheit anschließender Verwaltungsakt, die Erinnerung an die Ernennung des Obergespans wird in dieser Arbeit mit Worten und Bildern zitiert.

CHANGELÉSI NYILVÁNTARTÁS

A Kormányzó Ur Ó Főméltósága 1939 évi április .
hó . 5 . napján kelt legfelsőbb elhatározásával Csanád-Arad-
torontál közíg. egyesített vármegyék
főispánjává kinevezett . . .
Szajoli Fejér Miklós dr.
a következő szövegű esküt a mai napon letette.

" Én Szajoli Fejér Miklós dr.
esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy Magyarország-
hoz, annak alkotmányához és Magyarország Kormányzójához hű le-
szek, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait, valamint
az alkotmányos kormány rendeleteit megtartom, hivatali elől -
járóimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm, hivatali
kötelességeimet pontosan és lelkiismeretesen teljesítem és fő-
ispáni tisztemben hiven eljárók. Isten engem úgy segítjen ! "

M a k ó , . 1939 évi .április. hó.22. . .

vármegyei főjegyző,
esküvevő.

Szajoli Miklós
fő i s p á n,
esküvevő.

7105/1939 al. 50 kgy.
1939.

Dr. Szajoli Fejér Miklós Csanád-Arad-Torontál k.c.e.vármegyét
főispánja a törvényhatósági bizottság színe előtt a főispáni esküt letét

Makó, 1939. április 22. A vármegye közönsége nevében:

Rimóczy Béla
alispán.

1. melléklet. A főispáni eskü szövege.

Csanaszék Megyei
Hivatal

J E G Y Z Ó K Ö N Y V .

Felvétetett Makón a főispáni Hivatalban 1939.évi április hó 17-én a Hivatal átadása alkalmával.

Jelen vannak alulirottak :

Ring Béla Csanád-Arad-Torontál k.e.e.vármegyék alispánja a Főispáni Hivatalt átadja Szajoli Fejér Miklós Csanád-Arad-Torontál k.e.e.vármegyék kinevezett főispánjának.

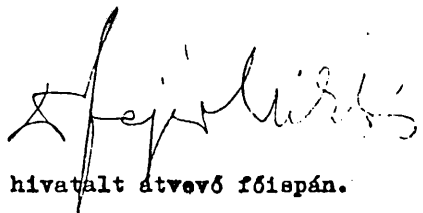
Ez alkalommal a Főispáni Hivatalban vezetett iktató könyvek, úgy a közigazgatási mint bizalmas iktató lezáratott és az egész hivatalos ügymenettel kapcsolatos iratok, a Hivatal pecsétje a belügyi távirat számjeles kulcsával a hivatalt átvevő főispán részére átadottak. Hasonlóképen átadott a Hivatal páncélszekrényében őrzött 800 Pengő készpénz, mely a gazdasági cselédek és munkások 1939.évi jutalmazására utaltatott ki a m.kir.Földművelésügyi Miniszter Ur által.

Ez alkalommal megállapított, hogy a vármegyei folyó évi költség akciójával kapcsolatban a vármegyei letéti számlán a mindenkori főispán dispoziációjára a vármegyei számvevőség 601 Pengő 81 fillér bevételt kezel, mely az eddigi kiadások, illetve kiutalások figyelembe vételével mindenben egyezik.

Ezzel a jegyzőkönyv főlolvadás után helybenhagyólag aláíratott
Kmf.

hivatalt átadó alispán.

hivatalt átvevő főispán.

jegyzőkönyvvezető
főispáni titkár.

2. melléklet. Jegyzőkönyv a főispáni hivatal átadásáról.

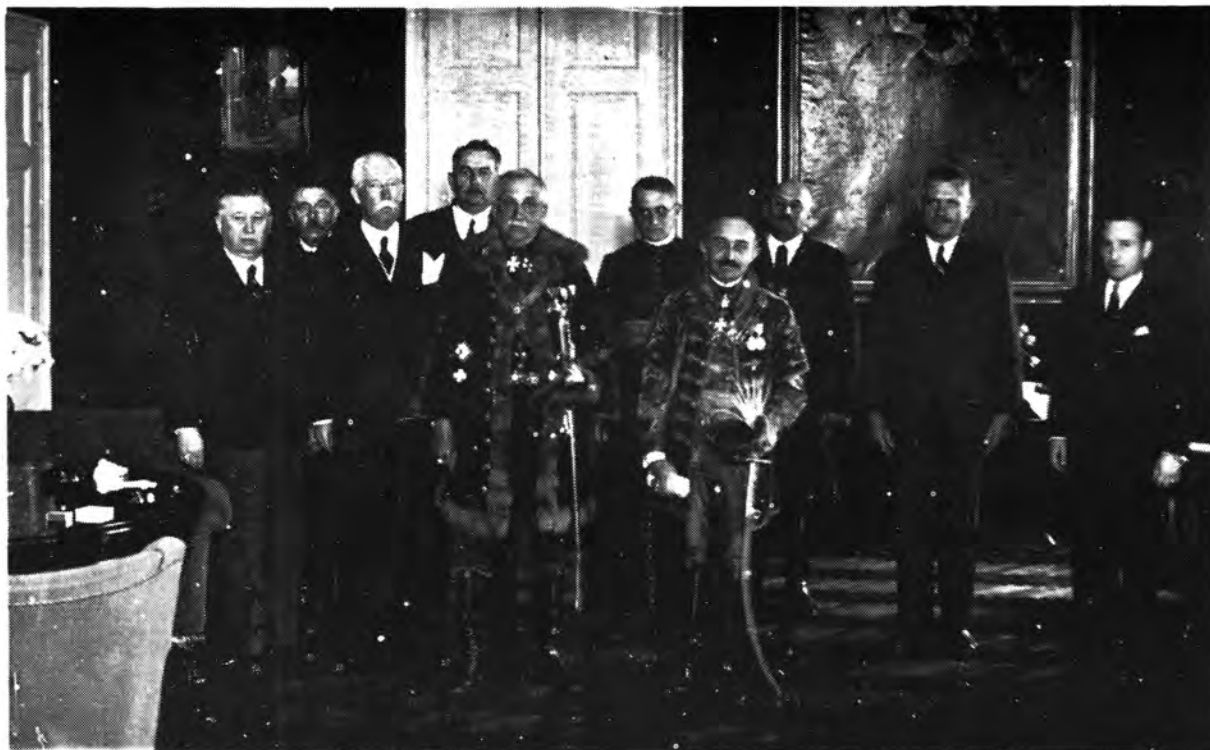
1. kép. Fejér Miklós főispán és Ring Béla alispán az ünnepi menet első fogatán.

2. kép. Fejér Aladár és Szmolenszky László torontáli főszolgabíró.

3. kép. A belvárosi katolikus templom előtt. A képen balról jobbra: Szönyey Károly, Felletár Béla, Ring Béla, Fejér Miklós, Fejér Aladár, Szmolenszky László, Vajda Jenő, mögötte Demkó Pál.

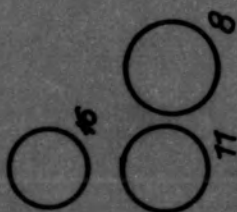
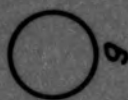
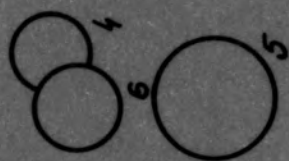
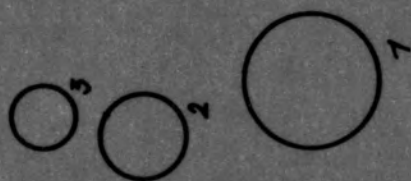
4. kép. A közgyűlés által választott küldöttség tagjai. Balról jobbra: Galamb Sándor, Molnár Sándor, Weress Zoltán, Szirbik Sándor, Purgly Emil a küldöttség vezetője, Csepregi Imre, Fejér Miklós, Nagy Ernő, Schinagel Ferenc.
A kép jobb szélén Pomsahár Ferenc.

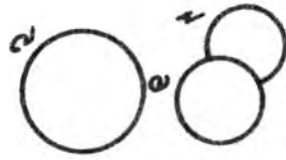
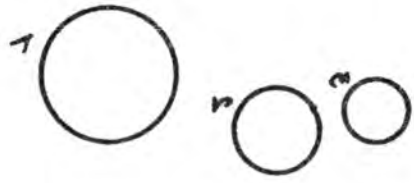

5. kép. A főispáni eskü. A főispán előtt az asztalon a Corpus Juris kötetei, a közgyűlésen használt csengő és a vármegye pecsétj
A képen balról jobbra: Dévényi Endre (egyenruhában), mögötte félig takarva Machalek Sámuel, Fodor Elemér, Boros Zoltán,
Issekutz Béla, Ring Béla, Fejér Miklós. Hátul állnak díszruhában a vármegyei hajdúk, a jobboldali Papp Sándor.

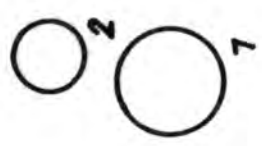
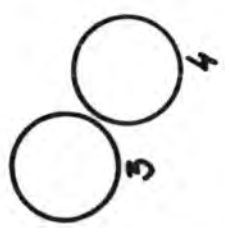
6. kép. A beiktató közgyűlés elnöki asztala. Balról jobbra ülnek: Bécsy Bertalan, Issekutz Béla, Ring Béla, Fejér Miklós, Bánffy József, Fodor Sándor, Juhász Zoltán. Állnak a megyei hajdúk, balról a második Fodor Mihály, harmadik Papp Sándor. A kép jobb szélén az ajtó előtt állnak Bánffy Adorján, Pomsahár Ferenc, Kiss Károly.

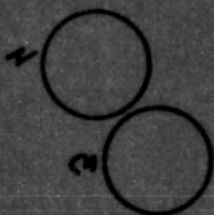
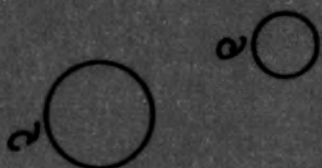
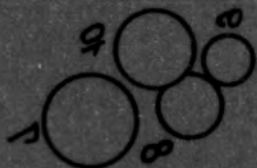

7. kép. A díszközgyűlés résztvevői: 1. Purgly Emil, 2. Szőke Gyula, 3. Diósszilágyi Sámuel, 4. Bezdán József, 5. Fejér Aladár, 6. Szaller Miklós, 7. Bonczos Miklós, 8. Mérey László, 9. Szirbik Sándor, 10. Szöllösi Jenő, 11. Csepregi Imre, 12. Nagy Ernő, 13. Istók Barnabás, 14. Papp József.

8. kép. A díszközgyűlés résztvevői: 1. Mérey László, 2. Bezdán József, 3. Szaller Miklós, 4. Bonczos Miklós, 5. Fejér Aladár, 6. Galamb Sándor, 7. Purgly Emil, 8. Joó Imre, 9. Tamásy Aladár, 10. S. Bálint György, 11. Lossonczy István, 12. Brommer Ödön, 13. Alexander Imre.

9. kép. Szolnok vármegye küldöttsége: 1. Szinyei-Merse Jenő, 2. Kövér János, 3. Kerekes Pál,
4. Lipits István, 5. Szeőke Barna, 6. Urbán Gáspár, 7. Szaller Miklós, 8. Székely István,
9. Fejér Miklós, 10. Alexander Imre, 11. Patrubány István, 12. Szalay Szabolcs.

10. kép. Fejér Miklós Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegyék főispánja (1939-44).

11. kép. A sajoli Fejér család címere.

Irodalomtörténet

A Vasárnapi Kör "renegátja"

A gondolkodó Ritoók Emmáról

LENGYEL ANDRÁS

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

1

A kép, amely Ritoók Emmáról (1868-1945) irodalmi köztudatunkban él (ha él), csupán néhány vonásból áll, s alkalmi benyomásokat és bizonytalan eredetű előítéleteket vegyít.¹ Ami róla "mindenkinek" rögtön eszébe jut, az – jellemző mód – előnytelen külseje, "csúnyasága" – róla szólva még az öreg, különösebb férfiszépségnek nem nevezhető Lukács György is ezt hangsúlyozta.² Ezen kívül az köztudott még róla (jórészt ugyancsak Lukács nyomán), hogy "alapjában véve konzervatív volt", s rossz író, aki – ezt már Illés Endre hirtelte el – megöregedvén furcsa, megmosolyognivaló különce lett a főváros irodalmi életének. Illés Endre, aki idős korának szemtanújaként tárcában idézte föl alakját, már úgy mutatta be, mint valami élő anakronizmust.³ E kép azonban, minden részigazsága ellenére, nem a teljes igazság, s nem az egykorvolt ember valódi arányait mutatja. Ritoók Emma más is volt, mint amit ez a karakterisztika megragad belőle, s föltétlenül több és értékesebb volt, mint ami a szétszórt utalásokból, hiányos és egyoldalú lábjegyzetekből, vagy eleve felületes, előmunkálatokra nem támaszkodó lexikonszócikkekkel kikövetkeztethető. Mindenekelőtt leszögezendő, széleskörűen művelt, elméletileg is képzett, meglehetősen okos nő volt. Okosságát, intellektuális színvonalát számos kiváló kortársa elismerte⁴ – illetén minősítésében pl. Ady Endre, Balázs Béla, Juhász Gyula, Schöpflin Aladár éppúgy egyetértett, mint a vele szemben némileg ironikus Lukács György. S ma már az is tudható róla, hogy 1915 és 1917 között tagja volt a magyar elméleti gondolkodás egyik legizgalmasabb műhelyének, a Lukács körül létrejött ún. Vasárnapi Körnek – méghozzá, minden jel szerint, egyenrangú tagja. Mint ilyen, partnere lehetett többek között Balázs Bélának, Lukácsnak, Fülep Lajosnak, Mannheim Károlynak, Hauser Arnoldnak, Tolnay Károly-

¹ Ritoók Emmáról érdemi tanulmány még nem készült. A lexikonszócikkek közül leginkább kiemelkedő Szinnyei József 1906.1024-1025. A róla szóló irodalmat – főleg könyvkritikákat – számbaveszi Botka Ferenc – Vargha Kálmán 1989.358-359. Elszórt, utalásszerű jellemzése azonban főleg a Vasárnapi Körrel foglalkozó írásokban bukkan föl. Vö.pl. Novák Zoltán 1979.

² Lukács emlékezését ld. Vezér Erzsébet szerk. 1967.

³ Vezér Erzsébet szerk. 1967., Illés Endre 1965., Illés Endre 1979.

⁴ Vö. pl. Ady Endre 1973. 326-328., Juhász Gyula 1968.311-313., Balázs Béla 1982. számos helyen, Schöpflin Aladár 1929.

nak.⁵ Sőt az is tudható – s erre éppen Lukács hívta föl a figyelmet – hogy, "mint egészen okos nő, barátságot tartott fenn Blochkal és Zalaival",⁶ a 20. századi filozófia e két izgalmas egyéniségével. S Ritoók Emma maga is írt néhány fontos tanulmányt, amely mindenképpen helyet biztosít neki a magyar elméleti gondolkodás történetében; filozófiai hagyományunk nem olyan gazdag, hogy ezekről a műveiről lemondhatnánk.⁷ S gondolkodástörténeti szerepét az sem hatálytalanítja, hogy egy idő után szakított a vásárnaposokkal, sőt – *A szellem kalandorai* (1921) című kulcsregényében – nyíltan szembe is fordult mindazzal, aminek sokáig maga is része volt; "renegát" lett. Mindez azonban csak annál élesebben veti föl a kérdést: ez a kétségtelenül "rossz" író, ez a gondolkodói közegét megtagadó "renegát", hogyan s mi által lehetett a Vasárnapi Kör tagja? Mi magyarázza, hogy olyan jelentős gondolkodók, mint pl. Ernst Bloch, Lukács György, Zalai Béla szellemi társuknak fogadták el? S ha már valamiképpen megvoltak benne azok az intellektuális diszpozíciók, amelyek erre az együttműködésre alkalmassá tették, miért fordult mégis szembe velük? Miért tagadta meg azt a szellemi kört, amely életének kétségkívül legszínvonalasabb, leginkább inspiráló közege volt?

A szellem kalandorai létrejöttét magyarázva Lukács György úgy vélte, a szerelmi reményeiben csalódott csúnya vénlány bosszúja ez a mű. "... tulajdonképpen Bloch és Zalai ellen irányul ez a könyv. Ők voltak Ritoók Emma barátai és szegény nem tudta nekik megbocsájtani, hogy egyik sem volt soha szerelmes belé. [...] ezek, ha asszonyt kerestek, máshol keresték."⁸ Nem kétséges, meglehetősen gonosz és kaján állítás ez, de valószínűleg nem teljesen alaptalan. Ez a ressentiment, igaza lehet Lukácsnak, belejátszhatott a szakításba. Ám teljes magyarázatnak kevés – s (az emlékező részéről) önáltató. Az igazi konfliktust inkább elfedi, semmint megmagyarázza. A lényeg, amennyire ez utólag kikövetkeztethető, jóval mélyebben keresendő. A magyarázat inkább abban a mély (s végsősoron fölszámolhatatlan) inkongruenciában van, amely Ritoók Emma egyéni életútja során, a számára adott föltételek talaján jött létre s örök benső harcra, érzelmi és intellektuális vergődésre kárhóztatta. Egyéni képességei, intellektuális vonzalmai s jórészt műveltsége is nem kerültek, talán nem is kerülhettek összhangba azzal a társadalmi közeggel, amely elsődlegesen szocializálta s érzelmileg magához láncolta, de amelyben soha nem volt a helyén. Az a társadalmi közeg pedig, amelyhez műveltsége, intellektuális törekvései közelítették, érzelmileg, habituálisan mindig idegen maradt számára. Az a társadalomtörténeti hátérhelyzet,⁹ amelyben élt, így eleve és lényegileg konfliktusos volt. Rangtartó és reprezentáló "uriasszonyi" életformára lett volna predestinálva, de részben elönytelen külseje, részben – s döntően – erős intellektuális ambíciói miatt nem a szokványos – szellemi értelemben üres – uriasszonyi életet választotta. Intellektualitásba menekülő vénlány maradt, aki azonban saját származási közösségében intellektuális kielégülést nem találhatott, annak a közegnek pedig, amelyben szellemi partnerekre találhatott, életvitelbeli, habituális és szubkulturális okokból nem lehetett erőfeszítések nélküli, "természetes" tagja. Az un. úri vagy történeti középosztály s az intellektuális pályákon mozgó asszimiláns zsidó polgárság összehangolódása nem következett be, sőt az évek során a magyar társadalomfejlődés súlyos problémák sorát halmozta föl. Ritoók Emma a maga módján

⁵ Novák Zoltán 1979., Karádi Éva - Vezér Erzsébet szerk. 1980.

⁶ Vezér Erzsébet szerk. 1967. 34.

⁷ Sajnos Hanák Tibor filozófiatörténete csak egy fölsorolásban említi a nevét. Vö. Hanák Tibor 1981. 240.

⁸ Vezér Erzsébet szerk. 1967. 34.

⁹ A magyar "úri középosztályról" ld. Hanák Péter 1978. 403-515., különösen 458-463.

válaszolt ezekre a problémákra, de nem konzekvensen; útja cikk-cakkos, bizonytalanlankodó, újrakezdésekkel teli. Mint író a világháborúig a modern, önálló nő problémáit igyekezett megfogalmazni és értelmezni; mint gondolkodó több fejlődési szakaszt összesűrítve bejáró, végeredményben korszerű elméleti tájékozódást produkált; mint "magánember" viszont megmaradt a mind konzervatívabbá váló úri középosztály keretei között – jöllehet vágyai már-már elvonták onnan. Ez állandóan kényes és ingatag egyensúlyban tartotta, életútjába bekódolta a bármikor bekövetkezhető nyílt konfliktust, az önfeladásig menő "váltást", az ide-oda csapódást. Benne volt ugyan az a lehetőség is, amelyet Ady remélt *A nagy véletlen-ről* (1909) írva: "Ez után a könyv után okvetlenül egy még szebb, igazabb és színesebb Ritoók-könyvnek kell jönnie. És Ritoók Emma is, aki ma már komoly, nemes, elsőrendű ember, lesz még emberibb is, egészen kirántja magát a magyar úri ideológiából, s lesz, amit a nagy Törvény ugyanis akar: példaadó, szabad, próféta, magyar asszonyember"¹⁰. Ám – pályája egészének ismeretében immár tudjuk – nem ez következett be; az úri – "történeti" – osztályok fokozódó térvesztése s a történeti Magyarország ezzel sok vonatkozásban összekapcsolódó fölbomlásának veszélye, majd realitássá válása eltemetődni-elfelejtődni látszó szolidaritásérzéseket erősített föl benne. A modernitás és a "gyökerek" konfliktusában pozícióvédő érületi döntést hozott, s ezzel emberi kiteljesedését – s egész adottsághorizontját – saját maga korlátozta. Mint író, az úri ideológia foglya, s így végsősoron érdektelen, művészietlen, apologetikus lett; mint elméleti értekező pedig teljesen társtalán, s végső soron kiteljesedetlen – torzó. Egészében pedig már-már különnc.

Életműve így jórészt csupán kordokumentum értékű, efemer írásokat foglal magában. De az a néhány elméleti jellegű tanulmány, amelyet saját konfliktusai ellenére, mintegy azokat szublimálva s meghaladva mégis megalkotott, s az a szerep, amelyet az elméleti gondolkodás világháború előtti megújulásában betöltött, érdekessé teszik személyét és munkásságát. Élete és pályája konfliktusai pedig "önmagukban" is igen tanulságosak; azok az antinómiák, amelyek bennük föltáruznak, sok mindent elárulnak a magyar gondolkodástörténet egyik nagyon fontos, sok vonatkozásban máig továbbgyűrűző szakaszáról.

2

"A keresztlevél szerint 1868. július 15-én születtem és úgy az időpontot, mint születésem helyét rosszul választottam." E tárgyilagosságában is keserű mondatot Ritoók Emma egyik, 1911-ben írott önéletrajzában olvashatjuk.¹¹ Születése e kettős "hibáját" nem részletezi, nem magyarázza meg, de alighanem mélyen megélte. Utólag igazat is kell adnunk neki. Az időpont kérdése az egyszerűbben magyarázható. 1868-ban születni ugyanis azzal járt számára, hogy életének legfogékonyabb, legintenzívebb szakasza, az első három évtized lényegében kihasználatlanul maradt. Gimnáziumi tanulmányokat csak magántanulóként folytathatott, egyetemi képzésben pedig csak 1895-től lehetett volna része – Magyarországon csak a 65.719/1895. V. és KM rendelet tette lehetővé a nők egyetemi tanulmányait.¹² Lánygyerekként így a tradicionális nevelés csupán az úriasszony létre készítette föl; tehetségének legerősebb oldala, intellektuális képességei kiműveletlenül maradtak. Zongorázott, festett, bálba járt – s a vágyak

¹⁰ Ady Endre 1973. 328.

¹¹ Ritoók Emma 1911a

¹² Vö. Mészáros István 1990. 79.

netovábbjaként festő szeretett volna lenni. Az értelmiségi pálya lehetősége 1895-ig föl sem merülhetett számára. Hogy a "hely" miért bizonyult rossz "választásnak", nehezebb kérdés, de nem megválaszolható. A Ritoók-család, amely nemességét állítólag II. Mátyástól kapta¹³, régi kálvinista földbirtokos család volt. Apja, gálszécsi Ritoók Zsigmond (1837-1905)¹⁴ jőnevű nagyváradi ügyvédként, teljes társadalmi elismerés övezte tekintélyes emberként élte le életét. Számos társadalmi tisztség betöltője (az iskolaszék elnöke, az ügyvédi kamara elnöke, egyházmegyei segédgondnok, majd jegyző stb.) volt, Szilágyi Dezső minisztersége idején az államtitkári szék legfőbb várományosa. 1891-ben mint nagytekintélyű jogászt a nagyváradi ítélőtábla tanácselnökévé, 1892-ben elnökévé nevezték ki. Kiváló képességű, művelt ember volt; egyik cikkében az akkor Nagyváradon újságíróskodó Ady Endre is "kiváló agyvelőnek", egy másik cikkében a "bírói kar büszkeségének" mondta.¹⁵ A helyi lapokba cikkeket is írt. 1885-ben pl. *Nézetek a nők jogi és társadalmi helyzetéről*, 1887-ben *Társadalmi problémák, ismertetés a kommunizmus és socializmus köréből*, 1889-ben *A szabadságról* címmel jelent meg írása a Nagyvárad-ban. Ritoók Emma maga írja róla, hogy az ő "befolyása útján" fedezte föl, "hogy filozófia és szociológia van a világon",¹⁶ – aligha a család intellektuális légkörével lehetett tehát elégedetlen. (Ezt erősíti, hogy fivére, Ritoók Zsigmond [1870-1938]¹⁷ is értelmiségi pályára ment, orvos, sőt orvosprofesszor lett, az intellektualitásnak tehát bizonyosan volt súlya, tekintélye a családban.) De a család alapvető kálvinista-puritán légköre azért valamiképpen mégis behatárolhatta lehetőségeit a kiegyezés utáni Magyarországon. Jellemző, hogy az a társadalmi tér, amely szűkebb környezetében számára nyitva állott, nem elégítette ki. Alapélménye az elvagyódás lett. Egy másik, 1914-i önéletrajzában, melyben ha rejtőzködve is, de önmagáról is vall, ezt az érzést mint a legsajátabb tulajdonságát írta le: "De így, mikor szépanyáimon át saját magamat kerestem, van valami, amit nem találok meg bennük, ami az egészen az enyém: a nyugtalanság, az örökös vágy valami más után, a keresés és elkíváncozás, a nem-idevalóság érzése, ami az utazásoknak is különös színt adott s olyan fontossá tette az idegent az életemben. Nemcsak az újat látásban talált élvezet volt benne, hanem sokkal mélyebben a váratlan várása, a megtalálás reménye."¹⁸

Ha valamivel szebb, s valamivel butább lett volna, alighanem férjhez ment volna, s életét a társasági élet – a rangtartás, a reprezentálás alkalmi és formái – kötötte volna le. A férjhez menés elmaradása, a szerelem nélküli házasság elutasítása azonban energiáját, ambícióját szükségképpen más irányba terelte: intellektualizálódott.¹⁹ Előbb, apja hatására, "az autodidakták rendszertelenségével és mohóságával" tanulni kezdett, majd írásba és fordításba fogott. Írni az 1891 és 93 közt a *Nagyváradnál szerkesztősködő Iványi Ödön* biztatására kezdett el, s hamarosan már kötetekkel is jelentkezett. 1894-ben Kielland *Méreg* című kötetét fordította le s jelentette meg a Kisfaludy Társaság kiadásában, 1896-ban *Mai idegek* címmel novelláit publikálta (erről már Ignóty is írt)²⁰, 1897-ben egy értekezéssel (*A természettudományi irány a szépirodalomban*) a

¹³ Hortobányi Jenő szerk. 1940. 888.

¹⁴ Szinnyei József 1906. 1023-1025.

¹⁵ Ady Endre 1955. 302., Ady Endre 1990. 409.

¹⁶ Szinnyei József 1906. 1023-1025., Ritoók Emma 1911a

¹⁷ Szinnyei József 1906. 1025., Kenyeres Ágnes főszerk. 1982. 526.

¹⁸ Ritoók Emma 1914. 267.

¹⁹ Indulásáról ld. Szinnyei József 1906. 1024-1025., Ritoók Emma 1911a, Ritoók Emma 1914.

²⁰ A Mai idegekről Ignóty - Pató Pál néven - A Hét 1896.febr.23-i számában írt (126-127.).

Szigligeti Társaság 200 koronás pályadíját nyerte el, 1899-ben pedig egy újabb Kielland-kötet (*Elbeszélések*) fordítójaként lépett a nyilvánosság elé. Ezek a munkái azonban elsősorban még kortörténeti dokumentumok, Ritoók Emma tájékozódását jelzik. Jellemző, hogy az északi irodalmakból, amelyeknek magyarországi recepciójában érdemes szerepet töltött be, először éppen a *Méreggel* próbálkozott. E fejlődésregény ugyanis, ahogy Bernáth István írja, a "közvetlen elvszerűség, az oktatás korszerűsítése, az önálló embert és szabadon gondolkodó állampolgárt nevelő iskola eszméje vezette"²¹. Ritoók Emma eszményei és vágyai ékkor maguk is ebben az irányban mozogtak; választása inkább mentális, mint esztétikai szempontú lehetett.

A fordulatot életében alighanem Wlasics Gyula már említett 1895-ös rendelete hozta meg. Ezzel ugyanis lehetővé vált, hogy értelmiségi pályára menjen. Így, túl a harmincon (!), gyorsított ütemben leérettségizett. Az 1898/99. tanévben még csak a 6. gimnáziumot végezte el a váradi premontrei gimnázium magántanulójaként, a következő évben azonban már az érettségig is eljutott. 1900 júniusában, "rendes" életkorú társaival, pl. Bresztovszky Ernővel egy időben maturált – jeles eredménnyel.²²

Utóbb, már idézett 1911-i önéletrajzában úgy látta, ezzel kezdődött meg "igazi élete".²³ 1900 őszén, 32 évesen ugyanis kikerült a szülői ház zárt világából, s mint a férfiak, ő is a budapesti egyetem rendes hallgatója lett; önálló, "modern" nő, aki tudatos életet él. Bölcsészetet tanult, egy olyan időszakban, amikor az egyetemen a "padokban [olyan] diákok és diáknők ültek, akikből idővel a mai [ti. a modern, nyugatos – L.A.] magyar irodalom javarésze rekrutálódott"²⁴. Itt bontogatta szárnyait az időben pl. Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Balázs Béla, Oláh Gábor, Gábor Andor, Mohácsi Jenő, Tóth Árpád, Antal Sándor, Pogány József, Bresztovszky Ernő, György Oszkár, Reichard Piroska s Zalai Béla is. Egy – különbségeik és kontroverziáik ellenére is – nagy nemzedék. S Négyessy László professzor nevezetes "stílusgyakorlatain", amelyeknek Ritoók Emma is résztvevője lett, e nemzedék együvértartozásának tudata is megeremtődött.²⁵

Ekkori alakját Juhász Gyula egyik emlékező cikkéből ismerjük; Juhász egyetemi emlékeibe ugyanis "eleven, markáns vonásokkal rajzolódott" be "Ritoók Emma törekeny, ideges alakja. Mindig sűrű volt és mégis mindig érdekes és nagy, szent komolysággal vált ki az új élettől, a szép szabadságtól és az ismeretlen titoktól egy kissé mámoros és szeleverdi nőkkollégái közül. Egész embernek látszott mindig, akár a klasszikus filológus órákon figyelte a kopasz és rengeteg tudású Hegedűs István antiktágot imádó, lelkes fejtegetéseit, akár a modern lélektan kísérleteibe merült el okos, barna tekintete. Mindig tanult, mindig érdeklődött és míg egy fejjel kivált lemondásos bölcsességével és érett tudásával a többiek közül, addig ő maga volt a hallgatag szerénység és merő jószág. Milyen szeretettel becézte félénk, járatlan, szőke és barna leánypajtásait, akik a könyvek sűrű városában nagy és csodálkozó szemekkel révedtek el, keresve a fonalat, mely abban a modern labirintusban elvezesse őket oda, ahová a tudományszomjuk akarja."²⁶

Hogy mi volt, mi lett ezeknek az éveknek a hozadéka? – nehéz megmondani; filológiai előmunkálatok híján csak találgatnánk. De annyi bizonyos, egyetemistaként

²¹ Bernáth István szócikkét ld. Király István főszerk. 1979. 252.

²² Tanulmányairól ld. az iskola nyomtatott értesítőt.

²³ Ritoók Emma 1911a

²⁴ Juhász Gyula 1969. 46.

²⁵ Grezsa Ferenc 1964. 23-27.

²⁶ Juhász Gyula 1968. 311-312.

megismert három olyan embert: Balázs Bélát, Zalai Bélát és Neumann Elzát, akik később is fontos emberei maradtak, s akik bejátszottak sorsa alakulásába. S legalább ilyen jelentőségű élettény, hogy megízlelte, átélte a "modern", szülői felügyelet s közvetlen függés nélkül élő, önálló "intellektuel" nő életét. A női emancipáció akarásának az évei voltak ezek akkor Magyarországon, s ez, bár a függetlenedés, mint tudjuk, ekkor még nem lehetett teljes körű és mindenben konzekvensen megnyilvánuló, óriási jelentőségű volt. Azokat a konfliktusokat, amelyekben ez a folyamat végbement, Ritoók Emma – igaz, csak fiktív formában, regényben – meg is írta. Ez az *Egyenes úton egyedül* (1903) című munkája ugyan, ahogy később Ady írta róla, még sok naívságot tartalmazott, a szociologikum iránti érzék nemigen fedezhető föl benne, s mint irodalmi megalkotottságú műalkotás is kétséges értékű. De – legalábbis mentaltörténetileg – mégis Juhász Gyulának kell igazat adnunk, aki azt írta róla, hogy ez "a regény egy bátor, érdekes kezdet volt annak idején. Az új, a szabad nő apológiája és egyben tragédiája is."²⁷ S érdekes, hogy Juhász a modellekre is ráismert: "Jól ismertem a regény hőseit, ismerőseim, barátaim voltak. Az asszony, aki a szabad, új élet első fecskéje gyanánt dérütötte lélekkel elbukik a lelketlen végzet ellenében, most már egy pesti temető csöndes rögében álmodik, egy szép és nyomorúságos élet után."²⁸

A regény akkor – az "igazi" Ady föllépte s a Nyugat indulása előtt évekkel – elismerést kapott, elnyerte az Új Idők 2000 koronás pályadíját. A fiatal Juhász Gyula *Az esztendő irodalma* című szemléjében 1904 januárjában úgy látta, hogy: "A nők is kezdenek igazán látni és igazán írni. Ritoók Emma regénye, Lux Terka novellái az esztendő kellemes meglepetései."²⁹ Ritoók Emma tehát lényegében elismert, profi íróvá lett, akit – legalábbis irodalmi körökben – már számontartottak.

De, maga is érezhette, tehetségében más irányú lehetőségek is formálódtak, s – további intenzív tanulás révén – nem a regények, hanem ezek hozták meg igazi kibontakozását. A "nőíró" inkább szociológiai, mint esztétikai érvényű státuszából való kiemelkedése az elméleti gondolkodás területén történhetett meg.

1904 őszén, új orientációt s további élményeket keresve, Lipcsébe ment tanulni, majd 1905 márciusában Párizsban is töltött egy – szűk – félévet. Ez időből megmaradt testvéréhez és sógornőjéhez írott néhány levele.³⁰ Ezekből egyértelműen kiderül, hogy barátnőjével, Neumann Elzával, s annak szerelmével, majdani férjével, Zalai Bélával együtt szánta el magát a külföldi egyetemi tanulmányokra. Lipcsében, ahol egy előkelő panzióban lakott, elsősorban velük érintkezett. Kölcsonöket adott nekik, apróbb ajándékokkal kedveskedett a "fiataloknak", kicsit anyáskodott velük. Egyik, 1904 december végi leveléből közös szórakozásukról is tudunk: "a két gyerekkel, Elza[val] és Zalaival nagy magyar mulatságot csaptunk péntek d.u. (a két szoba szomszéd elutazván nem zseniroztunk vele senkit) magyar nótákat énekeltünk és csárdást táncoltunk és végre a Marseillaise éneklése közben távoztak nyolc óraker. Két pfeniges cigarettát kaptak tőlem ajándékba, aminek nagyon örültek, mert nekik annyi pénzük sincs, hogy ilyen olcsó szenvedélynek hódoljanak, és úgy láttam mégis jól esett nekik hogy együtt voltunk." A magyarok, s köztük Ritoók Emma is azonban értelemszerűen környezetükkel is érintkezésbe kerültek, s ez számára óhatatlanul a családi konvenciókkal szembeesítő új élményeket jelentett. A Marggraft panzióban, ahol lakott, meglehetősen inter-

²⁷ Juhász Gyula 1968. 312.

²⁸ Juhász Gyula 1968. 312.

²⁹ Juhász Gyula 1968. 18.

³⁰ A levelek dr.Ritoók Zsigmond (Bp.) birtokában vannak, akitől ezeket xeroxmásolatban megkaptam. Előzékenységét, segítségét ezuton is köszönöm.

nacionális társaság jött össze. Ahogy leveleiben írja, "11 nemzetiség, 4 race" találkozott össze itt (1904. nov. 9.); az "otthoniak", a németek mellett pl. amerikaiak, oroszok, dánok, lengyelek, zsidók, japánok, svájciak társaságában élt. S bár a panzió lakói jórészt vagy egyetemisták voltak, vagy kereskedelmi- és bankkalkalmazottak, szükségképpen sokféle civilizációs szokást, viselkedésformát, értékrendet, előítéletet stb. hoztak magukkal s nyilvánítottak meg. Nem véletlen, hogy Ritoók Emma már november 8-án leszögezte: "Ki kell jelentenem, hogy mi véghetetlenül elkényeztetett natio vagyunk." Párizs társadalma, az odalátogató idegen által is érzékelhető emberi atmoszférája még inkább kihívás volt számára. A város, minden urbanisztikai szépsége, világvárosias légköre ellenére, némileg sokkolta is. Maga az építészeti értelemben vett város tetszett neki, múzeumait, templomait, az egész ember építette teret megcsodálta, jellegzetes negyedeinek hangulata megkapta, de az a "szabadosság", amely pl. a Quartier Latinben a nyílt utcán is megnyilvánult, taszította, kedélyét fölborzolta és megzavarta. A fiatal férfi s a férfinél jóval idősebb nő nyíltzúni "ölekezése" pl. mély lelki ellenállást váltott ki belőle. Ő, a magyarországi feminista író, e ponton visszahőkölt. A párizsi mindennapok e fölszabadult, sőt szabados "páros" élete csak egyedüliségérzetét fokozta, s – mintegy kompenzációként – a "Ritoók-puritanizmus" tulajdonképpen újraalapozódott, igazolódott számára.

Konvenciói azonban egészében mégis oldódtak, nyitottabb, toleránsabb lett. S – ez nagyon is fontos fejlemény – műveltsége és tájékozottsága is jelentősen nőtt. Lipcsében is, Párizsban is sokat tanult, hallgatóként intenzív egyetemi életet élt. Már 1904. november 9-én azt írta haza, hogy az "egyetem nagyon érdekes"; az "öreg Wundtot nagyon szeretem, rendkívül érdekes és okos bácsi; de van egy pár fiatal tanár is, akik egészen veszedelmesen érdekesek és okosak." Görög filozófiatörténetet, archeológiát, művészettörténetet, talán filozófiát (Ostwaldtól!) is hallgatott, a fő érdeklődési iránya azonban itt a pszichológia volt. November 19-én írta haza: "Most Wundtot olvasom, [...] annyi psychológiát hallgatok, hogy muszáj hozzátanulnom egy kicsit. Különben Wirth a Wundt volt asszisztense adja elő a experimentális psych[ológiá]t és mind behozza megmutatni a masinákat, amivel az ember lelkét méri." Wundt lélektani "laboratóriumában készül az igazi, nagy tudomány (meg Parisban), amit nem könyvből írnak könyvbe, hanem amit ők csinálnak, azt leírják és mindenki csodálkozik rajta; és idézi és tanítja és ellopja, mintha ő csinálta volna. Be is furakodom én abba a laboratóriumba egyszer valahogy, legalább lássam" – Wundt ugyanis, sajátos korjellemző mozzanat ez is, "nem vesz fel asszonynevet" a laboratóriumába. Nem tudjuk, Ritoók Emmának végülis milyen mértékben s milyen rendszerességgel sikerült behatolnia Wundt birodalmába, de az bizonyos: a kísérleti lélektannal eljegyződött, utóbb maga is művelte ezt az akkor roppant újszerű s nagy jövőjű tudományszakot.

Külföldi tanulmányainak nem elhanyagolható hozadéka lett, hogy jelentős művészeti élményekre is szert tehetett. Lipcsében, Drezdában, Berlinben, majd Párizsban is rendszeres múzeumlátogató volt, ismerkedett az ott fölhalmozott műkincsekkel. Főleg Rodin gyakorolt rá nagy hatást, műveit rendszeresen emlegette hazáírott leveleiben. Egyes szép darabokat, pl. Rodin, Klinger, Böcklin Lipcsében őrzött műveit ismételt, szisztematikusan is tanulmányozott. Egyik decemberi levelében pl. arról számolt be, hogy az említettek dolgait már ismerte, de újra megnézte őket, mert "egymásután akartam a hatást élvezni és csakugyan sikerült egész érdekes aesthetikai Erlebnisekre [=élményekre] szert tenni." Más városokba ellátogatva szintén a múzeumokat kereste föl elsősorban. 1905. február 4-én kelt levelében, jellemző mód, ilyen beszámolót olvashatunk tőle: "Egy jó van itt [...] a Kunstverein kiállítása, ami folyamatosan nyitva

van, s minden két-három hétben új képeket és szobrokat lát az ember. Őrült hollandusokat és bolond németeket, – volt egy nagyon érdekes Rodin kiállítás." Március 3-án, már Berlinből pedig így írt: "Itt vasárnap mindjárt elmentem az Altes Museumba. Csodaszép görög dolgok, szobrok, vázák, gemmák, bronzok, mind nem egy napra való megnézni." Március 9-e körül érkezett (Zalaival és Neumann Elzával) Párizsba, s már 12-én – még be sem rendezkedve az ott tartózkodásra – "Rodinokat nézni" ment. S mindezeket túl, legalábbis Lipcsében, rendszeresen járt színházba is. Első leveleiben ugyan még azt írta, elszalasztotta Sarah Bernhard és Duse vendégjátékát, de – mint november 9-i levelében megjegyezte – szerencséjére "folyton jönnek vendégművészek". November végefelé így egy este pl. Ibsen-előadást látott. "... tegnap láttam Duset Hedda Gablerben, nagyszerű volt." S mint kiderül, ez az élmény a társadalomról alkotott véleményét is formálta. Ezt legbeszédesebben éppen az erről az előadásról beszámoló levele mutatja: Duse, írja itt, "remek volt; úgy adta azt a hysterika dögöt – akit [Neumann] Elza a legnagyobb egyéniségnek tart eleven és holt asszonyok között, mert így rontja a litteratura az embereket – hogy az ember megsajnálja a kis bestiát". Azaz, ha csak ideiglenesen vagy részlegesen is, de a színház diadalmaskodott konzervatív konvencióin.

Ezekben a levelekben, kivált az utóbb idézettben, külföldi egyetemlátogatásainak szinte minden fő eleme benne van. Jelentős műveltséggyarapodás, szemlélettágulás, társadalmi és művészeti élmények – s mindezekkel összefüggésben, ember s ember viszonyáról alkotott képének differenciálódása. Röviden ez útjainak legfőbb hozadéka.

3

Párizsból alighanem apja halála (1905. ápr. 22.)³¹ után tért haza. A következő évben Pesten ledoktorált; disszertációja, amelyet már itthon, 1905 második felében, 1906 elején írt, az *Arany János elmélete az eposzról* lett. (Ez, akkori szokás szerint, még 1906-ban önálló könyvként meg is jelent.) Ezzel az alapozó jellegű, igen széleskörű és igen intenzív műveltségpótló tanulás, amelyet az 1890-es évek elején kezdett meg, alighanem lezárult. Ritoók Emma ekkortól nemcsak egy feminista színezetű "nőíró" volt, hanem a kor színvonalán álló, akadémiakusan képzett értelmiségi is, aki a lélektan, az esztétika és a filozófia területén otthonosan mozgott, s már elméleti érzékét is fölvilantotta.

Milyen képet mutatnak 1906 előtti elméleti jellegű írásai?

Sajnos, ez nem egyszerű kérdés; csak kevés e csoportba sorolható cikkét, tanulmányát ismerjük s a Nagyvárad évfolyamait, amelyben első időszakának cikkei is megjelentek, ilyen szempontból még senki sem búvárolta át. De néhány cikk, műkritika, tanulmány s a már említett disszertáció mégis rendelkezésünkre áll. Így számításba vehető pl. a *Kiellandról* írott korai "írói jellemrajz"³², a *Walter Crane*-ről írott kiállításkritika³³, a *Látás a művészetben* című tanulmány³⁴, német és francia kiállításkritikáinak és beszámolóinak néhány³⁵. Ezekből már levonható néhány következtetés. Jól látható pl., hogy érdeklődési köre elsődlegesen az irodalomra és a (képző)művészetekre terjedt ki; a szociológikum igazában nem foglalkoztatta. Az a mód

³¹ Szinnyei 1906. 1024.

³² Ritoók Emma 1896.

³³ Ritoók Emma 1900.

³⁴ Ritoók Emma 1904.

³⁵ Ritoók Emma 1905a, Ritoók Emma 1905b, Ritoók Emma 1905c, Ritoók Emma 1905d

pedig, amellyel e területeket értelmezte nem történeti-empirikus megközelítés volt, hanem absztrakt; lélektani és filozófiai szempontokat érvényesített. Tulajdonképpen filozófiai és lélektani szempontokat kombináló esztétikát művelt, ám érvelése többnyire "műközelben" mozgott, valamiféle egységes és konzekvensen keresztülvitt rendszer nem bontakozik ki írásaiból. Egészében inkább a keresés, a szempontok próbálgatása jellemezte.

Jóval később, már élete végéfelé egy körkérdésre válaszolva világképe kialakulásáról azt mondta: "A világkép kialakítása egy életen át ingadozó és nem beszélhetek »fejlődésről« a szokott értelemben. A hatások nem annyira vezető hatások voltak, mint inkább a problémák újra és újra felvetődéseit, gazdagodásait, összefüggésük egységesítését segítették." ³⁶ S alapvető "kálvinista nevelésén" túl (amelyet etikai szempontból tartott fontosnak) a kezdeti időkről ilyen irányjelző neveket emlegetett: Schopenhauer, Spencer, Renan, Taine, Nietzsche, Madách (*Az ember tragédiája*), "a korai Bourget (Le disciple: lélektani regény felfedezése)".³⁷ E kései emlékezése, úgy tetszik, reális; valóban ilyesmiről volt szó: pozitivistá indíttatások s ezek menetközben való bomlása zajlott nála. Alapproblémája az emberi lélek konfliktusos-ellentmondásos természetében gyökerezett, s lényegében ennek a művészetekben való – különböző, történetileg is változó – megjelenése, kifejeződése, transzformálódása foglalkoztatta a művekben is. Saját élete-problémája rejtett ennek mélyén, természetesen, s erre radikális megoldásokat sem "valóságos" életében, sem elméleti problémákká alakítva nem talált. De újra meg újra, nézőpontját, gondolati technikáit változtatva, visszatért rájuk. Jóideig az "életben" is kísérletezett a lehetséges válaszokkal, a lélektani hangoltságú filozófiában azonban ez a törekvése voltaképpen folyamatos volt. A problémák "gazdagodása" azonban óhatatlanul nézeti módosulásaként jelentkezett, s fölfogása el is mélyült. Az emberi lélek konfliktusa mindinkább az emberi lét ellentmondásosságává lett gondolkodásában.

Az 1906 előtti periódusban azonban, egyértelműen, a problémák lélektani hangoltsága volt rá jellemző. A korai Kielland-esszén látszik ez legjobban, amely alcíme szerint is "írói jellemrajz" s tulajdonképpen egy lelki karakter kivételésében oldja föl a műalkotást, sőt az egész életművet. A későbbiek, persze, már jelentősen elmozdultak erről a szintről, erről a milliölméletes, lélektanos pozitivistá álláspontról – elemzéseiben a művek sajtószerepe egyre erősebben jelentkezett. Igaz, a Walter Crane-ről írott cikk egyik szempontja pl. továbbra is azoké az embereké, "akik a művészetben az embert egészen akarják ismerni", de e cikk már azt is mutatja, hogy itt az elemző már a rajzi biztonság, a vonalak hatása, egyáltalán a "technika" fontosságával is számolt, s minőségérzéke is megszólalhatott. "A mester – írja itt – különben a legtermékenyebb könyvillusztrátor és színezetlen művein bámulhatjuk rajzainak biztonságát, vonalainak beszédességét. Ez a tehetsége különösen a dekoratív művészet körére utalja s aki igazán ismerni akarja, ne nagy olajképeit nézze, amelyek egészen gobelin – tehát szintén dekoratív hatásúak, hanem a legapróbbakat; fejezetkezdőbetűket, vagy a záróképeket, ezeket az apró szeszélyes ötleteket, melyekben a mester finomsága jelentkezik. Mert neki semmi sem kicsinyes feladat, sőt éppen a kicsinyben alkot nagyot, akár csak a természet." ³⁸ S láthatóan mind inkább a "látás" módja izgatta; az a jelenség, amelyet a *Látás a művészetben* című tanulmányában így exponált: "Ha a különböző korok alkotásait – akár a képzőművészetek, akár az irodalom terén – megfigyeljük, méltán

³⁶ Kőhalmi Béla szerk. 1937. 284.

³⁷ Kőhalmi Béla szerk. 1937. 284-285.

³⁸ Ritoók Emma 1900.

meglephet, hogy hányféleképpen nyilatkozik meg a természet az embernek. Nemcsak minden egyéniség látja másként, de másként látja minden kor is a természetet és mert nem egyformán látja, nem is egyformán adja vissza." ³⁹

Látás-elméletének alapja is azonban pszichológiai. Az antik és a modern kor művészi hatásának különbségét, a fiziológiai szempontú megközelítésekkel szemben, lélektani természetűnek vélte. "Mert, míg az antik kor egyszerűbben, világosabban, harmónikusabban látott, ma a képzettársulások egész tömege fűződik a látott valósághoz és a világ milyenségét reánk nézve megváltoztatja." ⁴⁰ Majd: "a művészi látás mai bonyolultságának legfőbb oka: a képzettársulások bonyolultsága. A képzetek, gondolatok, emlékek rendkívüli mennyisége kapcsolódik látási érzetünkkel; lelkünk már születésünknel összetettebb a fejkeveredés, az átöröklés ezer szálával; életünk a kultúra által ezerszer annyi benyomásnak van kitéve, a látott, olvasott, tanult eszmék számtalan különböző oldalról világítják meg a dolgokat, idegeink érzékenyebbek, érzelmeink komplikáltabbak, gondolataink ellentétesebbek ennyiféle hatás alatt." "A legkülönbözőbb korok, irányok, stílusok eszméit, formáit megtanuljuk látni, érteni, élvezni – és az is megváltoztatja látásunkat." ⁴¹ E fölfogása, amelyet számos konkrét művészeti példával igazol s ír le, már – homogenizáló jellege ellenére – mindenképpen érdekes. Figyelemre méltó, hogy a látás különbözőségében fölismerte a kultúra szerepét s későbbi, e probléma más oldalait és összefüggéseit tárgyaló írásai miatt is sajnálható, hogy ezt a szálát nem vitte tovább; az ember alkotta mű társadalombaágyazottsága nem igazán foglalkoztatta. De így is izgalmas, s későbbi írásait is részben antipicipálja, amit tanulmánya végén, mintegy konklúzióként mond: "Renan azt mondta, hogy a szobrászat ki fog veszni a művészetek közül, mihelyt az emberek nem járnak többé félmeztelenül. Amire Guyon megjegyzi, hogy a szobrászat akkor eszméket fog kifejezni, amiről a görög művészet nem is álmodott. Kérdés, hogy haladás-e ez a szobrászatban? de annyi bizonyos, hogy azoknak, akik a görög művészetet tartják az elért legtökéletesebbnek, le kell mondaniuk arról, hogy azt a fokot valaha újra elérhessük. Nem volt és nem lesz többé a művészet soha olyan, mert az emberiség soha többé úgy nem fog látni." ⁴²

Némileg más megközelítést képvisel az Arany eposz-elméletéről szóló disszertáció. ⁴³ Ez részben egy elmélet-rekonstruáló, hermeneutikus jellegű értekezés; bevallott célja az, hogy az Arany János leveleiben, tanulmányaiban széjjelszórt elmélet-forgácsokat egységes egészként rekonstruálja és értelmezze. Megközelítése másik rétege azonban túllép ezen, s mintegy az akkori modern "néplélektan" fényében mérlegeli a költő teoretikus megjegyzéseit. Értelmezési igényeinek egy újabb területre való kiterjesztése ez, újabb kísérlet. Érdekessége, hogy a német (Wundt!), francia és amerikai szakirodalom eredményeivel való összevetéséből Arany teoretikus újdonságának az ún. eposzi hitel elvét látja, s így a hagyomány kérdését hangsúlyozza. A disszertáció önértéke jórészt részleteiben van, s abban, hogy rámutatott, Arany mint esztétikai értekező, mint az esztétikum problémáit végiggondoló tudatos irodalmár is fontos. Eredményeinél azonban pályája egésze szempontjából fontosabbak tévedései. Mindenekelőtt az az általa is megerősített balhiedelem, hogy Arany epikusként elsőrendű, míg lírája kevésbé érdekes. Ez ugyanis – ma éppen fordítva látjuk! – hagyományhoz kötöttségére, tradicionalizmusára, ne féljünk a szótól, konzervatív előítéleteire utal.

³⁹ Ritoók Emma 1904. 111.

⁴⁰ Ritoók Emma 1904. 114.

⁴¹ Ritoók Emma 1904. 114-115.

⁴² Ritoók Emma 1904. 120.

⁴³ Ritoók Emma 1906.

A doktori disszertáció egy sokfelé tapogatózó, hosszú fejlődési szakasz lezárása volt; nem megelőlegezett, inkább befejezett valamit – miként az ugyancsak 1906-ban megjelent újabb Kielland-fordítás, a *Garman és Worse* is. De Ritoók Emmában egyszerre mindig is többféle indíttatás élt, s ezek közül az egyik, a külföldi egyetemi tanulmányokkal megszerezhető tájékozottság igénye, előrelendítőnek bizonyult. 1906 őszén ugyanis Berlinbe utazott, ahol újra egyetemi előadásokat hallgatott, s – minden jel szerint – hallgatója lett Georg Simmel (1858-1918) nevezetes művészetfilozófiai "privátszemináriumának".⁴⁴ Simmel, aki akkoriban kezdett igazán híres lenni, "problémaérzékeny filozófus volt, nagy érzékkel az újra, a modern jelenségekre. Ezért vonzotta a szociológiai szemlélet, a pénz hatásának megvizsgálása, a nagyvárosok és a divat filozófiájának megfogalmazása."⁴⁵ Privátszemináriumait szűk körben tartotta; ahogy Balázs Béla írta róla, "hiperműveltséget, szellemi átfinomultságot, esztétikát és szimbolizmust lélegző emberekkel" vette körül magát.⁴⁶ Az eszmecserék légkörét egyértelműen Simmel inspirálta, akinek "probléma-ösztone", "csodálatosan finom impresszióbilisége", "finom és meglepő dolgai" a szemináriumába befogadott Balázs Bélát is csodálatra készítették.⁴⁷ Ekkoriban készült – s 1907-ben jelent meg – a pénz filozófiájáról írott nevezetes művének (*Philosophie des Geldes*, 1900) második kiadása, eleven volt még 1903-ban publikált Kant-könyve, amely 1913-ban már a 3. kiadást is megérte; s ekkoriban készülődhetett műhelyében *Soziologie* (1908) című műve is. Ritoók Emma számára azáltal lett fontos teoretikus, hogy – mint Kantból induló, pszichológiai értelmezésekkel operáló, pragmatikus színezetű gondolkodó – Ritoók Emma számára is befogadhatóan követítette el hozzá Kantot, s bekapcsolta őt egy neokantianus problémakezelés körébe. A *Soziologie* szerint ugyanis "a szociológia úgy viszonylik a többi tudományhoz, mint a geometria a fizikához és kémiához. A formákat, a társadalom formáit vizsgálja a szociológia, mert Kant filozófiájának hatására ekkor azt tartotta, hogy a forma teszi egyáltalán lehetővé, hogy az anyag vagy a tartalmak megjelenjenek, a tapasztalásban felfoghatók legyenek."⁴⁸ E formszempontra, mint majd látni fogjuk, Ritoók Emma későbbi, életműve legjavához tartozó tanulmányaiban alapszemponként tért vissza, s ő maga is elismerte később, hogy "fordulat [...] először Kant" hatására állott be fejlődésében.⁴⁹

Berlin mindemellett másért is fontos lett számára. Itt újult föl s mélyült el régi ismeretsége Balázs Bélával, akivel ezt követően egy bő évtizedig igen szoros barátságban maradt, s aki bekapcsolta őt saját mindenkori baráti körének életébe is. Balázs révén bekerült az internacionális jellegű berlini diákkolóniába. Ottani, az orosz és lengyel diákok körében szerzett élményeiről Balázs Béla *Naplójából* tudunk⁵⁰ – Balázs később regényben is föl akarta dolgozni ezeket. "Az alakok: [Kodály] Zoltán, Aranka. A lengyelek, Éva, Lina, a kis orosz zsidó lány. Simmelék. Ritoók Emma – Groethysen, egy párisi grisette" – foglalta össze a szereplőket.⁵¹ *A nagy véletlen*-nek, Ritoók Emma

⁴⁴ Ritoók berlini életrészéről legbővebben Balázs Béla 1982. I. szől.

⁴⁵ Hanák Tibor 1974. 24.

⁴⁶ Balázs Béla 1982. I. 365.

⁴⁷ Balázs Béla 1982. I. 365.

⁴⁸ Hanák Tibor 1974. 24., Vö. Georg Simmel 1908. 12.

⁴⁹ Kóhalmi Béla szerk. 1937. 284.

⁵⁰ Balázs Béla 1982. I. 392, 397-399, 411, 522.

⁵¹ Balázs Béla 1982. I. 522.

regényének pedig jelentős részben ez a mulatozó, bohém, de intenzív lelki életet élő, sokféle szint és problémát fölmutató kör adta később az alapját. Ám ez a berlini miliő, legalább két vonatkozásban, sokkolta is. Balázs Bélát ugyanis – nincs jobb szó rá – ingerelte a Ritoók-jelenség, s beléje akart pillantani. "Ritoók Emma. Csúnya vénlány, és magyar regényt írt feminista tendenciákkal – írta róla Naplójában —. [...] Penzióban lakik, mert neki kell, hogy emberek legyenek körülötte, akik szeressék, fiatalabbak, mint ő, hogy friss maradjon. Ha hónapos szobában lakik, akkor nem tud egy lélekkel se megismerkedni – el van hagyatva, mert öreg és csúnya. Érzékeny, eleven lelki életű, és még csak barátságot se ismer – igazit. Kíváncsi vagyok egy ilyen lányéletre és lélekre, és »hipnotizáltam«. Egy olyan országúti találkozást csináltam. Rohammal kényszerítettem, hogy »nyílt« legyen előttem, kinyissa magát nekem, ahogy még embernek nem nyitotta ki." ⁵² S ez a roham le is fegyverezte a "vénlányt"; úgy érezte s Baláznak be is vallotta, hogy a férfi modora "kivetkőztette a normális emberekkel szemben való magatartásából." Ami azután számára "olyan nyitottsággal és közelséggel jár(t) együtt, amit lehetségesnek se tartott addig", s nem ismert magára.⁵³ Nem tudjuk, ez a "roham" egyben Balázs szexuális hódításainak egyike lett-e (amire a Napló egy helye – I.394-395. – utalni látszik), de az bizonyos, hogy ez a lelki párviadal egy hosszú bizalmas kapcsolat alapja és kezdete lett – jölehet Balázs részéről volt benne valami amorális. S az is tény: hasonló jellegű, érzelmi életét fölforgató, már-már sokkoló hatású volt némelyik közös élményük is (pl. a Napló I. 397-398. lapjain leírt közös szórakozás). Berlin tehát egy kuszább, sebzettebb, sokféle problémára érzékenyebbé tévő életézés forrása lett számára.

Berlint követően, 1907 február végétől valószínűleg újra Budapesten tartózkodott. Ekkori életrészleteiről nem sokat tudunk. Valószínűleg tanult, irodalmi ambícióinak élt – s készült berlini élményanyagára regényfeldolgozására, *A nagy véletlen*-re. Ekkoriban azonban, úgy tetszik, intellektuális téren elsődlegesen szaktudományos problémák izgatták; tervei az esztétika és a kísérleti lélektan összekapcsolódására irányultak. 1908 januárjától március közepéig a Ranschburg Pál (1870-1945) vezette budapesti gyógypedagógia pszichológiai laboratórium munkájában vett részt.⁵⁴ Az állami kiegészítő iskola gyöngye képességű tanulóinak esztétikai recepcióját figyelte meg kísérleti körülmények között. Az 1908-i "nyári szemesztert" pedig újra Németországban, ezúttal Würzburgban töltötte, ahol Oswald Külpe (1862-1915) professzor lélektani intézetében dolgozott.⁵⁵ Szakmai irányítója G.E. Müllernek, majd Wundtnek volt a tanítványa, 1887 és 1894 közt Wundt lipcei lélektani laboratóriumában dolgozott asszisztensként, s 1894-ben lett professzor Würzburgban, ahol – az addig tanultakat fölhasználva – az egyetem "lélektani laboratóriumát külön lélektani iskola központjává tette"⁵⁶. Ennek az iskolának az érdeklődése a filozófia, a lélektan és az esztétika kapcsolódási pontjaira, összefüggéseire irányult, Külpe munkái is e területről valók. Közülük, mint Ritoók Emma számára is fontosak, alighanem a *Gründrisse der Psychologie* (1893), az *Einleitung in die Philosophie* (6. kiadás 1913), az *Immanuel Kant* (3. kiadás 1912), az *Erkenntnistheorie und Naturwissenschaften* (1910) érdemel leginkább említést. Külpe maga is bizonyos Kant-hatást (s egyben az esztétikum lélektani eszközökkel való értelmezésének lehetőségét és technikáit) közvetítette hozzá.

⁵² Balázs Béla 1982. I. 385-386.

⁵³ Balázs Béla 1982. I. 386.

⁵⁴ Vö. Ritoók Emma 1910a. 14.

⁵⁵ Vö. Ritoók Emma 1910b. I. 356.

⁵⁶ Révai Nagy Lexikona 12: 384.

Ambícióinak hamarosan eredményei is megszülettek; lélektani vizsgálatai két tanulmányt is eredményeztek. A Ranschburg Pál laboratóriumában végzett kísérleteiről a Magyar Gyermecktudományi Társaság folyóiratában, *A Gyermekekben* számolt be. Ez a tanulmánya (*Gyöngye tehetségű gyerekek színérzéke*) a folyóirat 1910. évi 1. számában jelent meg, s az esztétikai érzékelés természetére vonatkozóan keresett feleletet a kísérleti lélektan eszközeivel. A két kérdés, amelyre választ keresett, hangsúlyozottan határolt, szaktudományos kérdés volt, s mindkettő magában hordta a viszonylag egzakt megválaszolási lehetőségét. "1. Van-e egyáltalában biztos és határozott tetszési ítélete a gyöngye tehetségű gyermekeknek? 2. Mennyiben befolyásolja az esztétikai értékelést az értelmiség [= értelmesség] fejletlensége?"⁵⁷ Kísérletei, amelyeket német eszközökkel s eljárásokkal valósított meg, összehasonlítható, értelmezhető eredményre vezettek. Tanulmányának, bár azóta értelemszerűen túlhaladott rajta az eszközeit folyton tökéletesítő "szakma", van bizonyos tudománytörténeti jelentősége – Magyarországon az elsők között vállalkozott ilyen vizsgálatra. A másik, a Külpe intézetében végzett kísérleteiről a stuttgarti *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* 1910. évi 4. és 5. számában, két részletben számolt be. Ez a *Zur Analyse der ästhetischen Wirkung auf Grund der Methode der Zeitvariation* című dolgozata részben a korábbi vizsgálat folytatása és kiterjesztése, de sokkal terjedelmesebb s annál céljaiban is nagyobb igényű. Az esztétikai megértés folyamatát mint időben előrehaladó folyamatot igyekezett értelmezni s leírni. Nagy képzőművészeti anyagot vont be a vizsgálatba, s az ezekre adott, változó időtartam alatt realizálódó reakciókat írta le s értelmezte. Az esztétikai viselkedés, az átérezés, a motorikus reakciók, a keletkező képzettársítások, az érzületi állapotok, az asszociációk és a "tartalom" közötti összefüggések, az esztétikai értékelés stb. mind szempontja volt, sőt az egyéni különbségeket is számba vette. Ez az írása, amelynek egyik ösztönzője, mint a tanulmány bevezetéséből kiderül, már Ernst Bloch volt, jelentős teljesítménynek tekinthető. Mindenképpen a kor nemzetközi színvonalán állt, s az akkor lehetséges legjobb módszertani és technikai apparátusra támaszkodott. Csak sajnálható, hogy nem jelent meg magyarul, s így nem került be a magyarországi kutatás szemhatárába.

A kísérleti pszichológiát azonban később már nem művelte; megint "újrakezdte" pályáját. Bár eredményei valamiképpen beépültek gondolkodásába, művészetekkel kapcsolatos álláspontjába, ezt a kísérleties megközelítést, ezt a scientista vonulatot a későbbiekben már nem látta folytathatónak. Sőt szinte az ellenkező végletbe csapott át, utóbb már csak az esztétikum filozófiai jellegű értelmezése foglalkoztatta.

Ez a váltás összefüggött azzal, hogy berlini életélményei, úgy látszik, fontosabbnak bizonyultak, mint a szaktudományos érdeklődés intellektuális élményei – s személyes kapcsolata is ilyen irányban hangolták. Berlini (s párizsi) életélményeinek regénye, *A nagy véletlen* 1907 végén jelent meg. Ezt a könyvet sem igazi író írta; megjelenítő ereje elmaradt intellektusa mögött. Kritikusainak főntartásai – még a leginkább elismerő, méltányoló bírálatokban is – éreztetik ezt. Ady, aki a Huszadik Században írt róla, a könyvet egy csipkekendőhöz hasonlította, amelyben "egy szál se rossz, csupán az ábrák, a darabok, a részek össze nem illők, aránytalanok"⁵⁸. Juhász Gyula, aligha véletlenül, nem akarván rosszat írni, inkább emlékeit idézte föl s a regényről viszonylag röviden írt.⁵⁹ S a Ritoókhoz közelálló Balázs Béla is azt írta, hogy ez a könyv igazában csak az "ott voltak" számára készült, akik félszavakból, utalásokból is értik azt. Egyéb-

⁵⁷ Ritoók Emma 1910a. 14-15.

⁵⁸ Ady Endre 1973. 328.

⁵⁹ Juhász Gyula 1968. 312.,

ként, írta, "Nagy modern műveltség és egy éles intelligencia kissé árnyéktalan világossága ömlik el az egészen."⁶⁰ Intellektusa erejét azonban Ritoók Emma ebben a könyvében is megmutatta, s ezt bírálói rendre méltányolták is. Juhász Gyula szerint pl. a könyv "csupa okosság és ideges finomság"⁶¹, Ady úgy vélte, "*A nagy véletlen* egy nagyon-nagyon komoly és mégis érzékeny és finom entellektüelnek lelki útinaplója"⁶²; Balázs Béla pedig ennek az intellektusnak a természetét is leírta, amikor ezt az "éles intelligenciát" így jellemezte: "Ez az intelligencia csap meg mindenekelőtt, mint hűvös szél. Szinte ridegnek és száraznak találjuk eleinte. De aztán itt-ott eszünkbe jut, hátha ez a szigorú okosság csak tartózkodás, védekezés? Mert talán az első naív szónál elsírná magát? – Mikor betettük a könyvet, [ezt már] biztosra vesszük."⁶³ S alapélménye, a folytonos keresés és vergődés is megkapta az itézi nyugtázást. Juhász Gyula szerint *A nagy véletlen* "csupa öntudatos lelkek vergődéséről szól, akik egymást keresik, akik ha megtalálják is egymást, szörnyű távolságokon keresztül, vagy a mámor öntudatlan percében beszélhetnek csak egymással, mert mint egy új poétánk mondja, nincs semmi oly távol egymástól, »mint két emberlélek«."⁶⁴ S érdekes, hogy Ady is ezt, a könyv "líróját" ismerte el leginkább: "Frissek, őszi harmatosak, egy kicsit bánatosak, majd-nem versek Ritoók Emma némely visszaemlékezései: ezek a könyv legnagyobb értékei. Egy képnak, egy szobornak, egy mélységes hangulatú estének, egy holdvilágos tavaszi éjnek a Muncéau-park Maupassant-szobra előtt, egy olvasmánynak, egy talányos, érdekes, utunkba került emberlénynek az emlékéhez sokszor közelebb van a szívünk, mint a művészi alkotáshoz, melyet nemzünk vagy szülünk."⁶⁵ Balázs Béla véleménye pedig tulajdonképpen összetartozásuk lelki élményalapjait fedi föl. Ő "talajvesztett csavargók és keresők" találkozásában látja a lényegét, s úgy látja: "Széles e világ egyetlen kerítések nélkül való erdővé lesz, melyben bujkálunk és keressük egymást, mi talajvesztettek. Csodálatos ösztönrel találunk egymásra és verődünk furcsa koloniákká a polgári társadalom szintjén úszva, a legkülönbözőbb nemzetiségek és race-ok."⁶⁶

Minden bizonnyal ez, a "szabad intellektuális élet" embereket-társakat kereső reménye győzött a szaktudományos ambíciók fölött. S ez teremtette meg hosszú időre közösségét is Balázs Bélával s az ő baráti körével.

5

A következő évek inspiráló gondolkodói közeget teremtettek köréje. Létrejött az a kvázi-baráti kör, amely – az ő közvetítései révén is – filozófiai életünk egyik legjelentősebb társulása lett. Balázs Béla révén legkésőbb 1910-ben kapcsolatba került a fiatal Lukács Györggyel; ő pedig régi barátját, Zalai Bélát s az 1908-ban – valószínűleg Würzburgban, Külpe professzor környezetében – megismert Ernst Blochot "kapcsolta be" Balázs és Lukács körébe.⁶⁷ Bloch, tudjuk, utóbb össze is barátkozott Lukáccsal, s jelentősen befolyásolta gondolkodói törekvéseit. Ez a kör, mely e formájában jórészt

⁶⁰ Balázs Béla 1908. 497.

⁶¹ Juhász Gyula 1968. 312.

⁶² Ady Endre 1973. 326.

⁶³ Balázs Béla 1908. 497.

⁶⁴ Juhász Gyula 1968. 312.

⁶⁵ Ady Endre 1973. 327.

⁶⁶ Balázs Béla 1908. 498.

⁶⁷ Erről a baráti körről elsősorban a Lukács-kutatás tudósít. Vö. Vezér Erzsébet szerk. 1967. 34. Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984., Lukács György 1981.

csak Ritoók Emma révén létezett, persze nem lett egyben emberileg is harmónikus közösség (jóllehet Ritoók Emma elsősorban erre vágyott); többnyire csak "metaszubjektív síkon" s csak "frakciókban" létezett – de létezett s hatott. Volt benne egy Balázs – Lukács, egy Bloch – Lukács, egy Balázs – Ritoók, egy Bloch – Ritoók, s egy Zalai – Ritoók páros, de valamennyien "tudtak" egymásról, véleményeik szembesültek, s valamennyien inspirálták vagy legalábbis kontrollálták egymást. Természetesen nem azonos tehetségű és karakterű emberek társulásáról volt szó, s az is fölmérhetetlen, hogy ki miben hatott a másakra. Bizonyosnak csak egy többé-kevésbé egységesítő intellektuális légkör meglétét föltételezhetjük, amelyben az ötletek, problémák, gondolatok folyamatosan cirkuláltak. Ritoók Emma e körben mind Bloch, mind Lukácsnálánál nagyobb tehetségét elismerte, mint gondolkodókra fölnézett rájuk – bár mindketten jóval fiatalabbak voltak nála. Balázs Bélához való viszonya más volt; őt "meleg, anyás szeretettel és teljes hittel" vette körül⁶⁸, s Zalai Bélát is egyféle pátyolgató szeretettel kezelte, sokáig elsősorban emberként becsülte. De – s ez is jellemző rá – gondolkodói eredetiségét is alighanem elsőként ő vette észre. E kis körben azonban, amennyire megítélhető, az intellektuális respektus kölcsönös volt; minden elválasztó életrajzi, pszichológiai stb. mozzanat ellenére a társak Ritoók Emmát is becsülték. Ernst Bloch például készülő filozófia rendszerének, a "Systemanak" egyik fejezetét neki akarta ajánlani.⁶⁹ S e gesztusa értékét mutatja, hogy e munka egy másik fejezetét Georg Simmelnek, egy harmadikat pedig Lukács Györgynek szándékozott ajánlani. S a többiek gesztusai is megbecsülésre, elismerésre vallanak.

Hogy jött létre ez a kapcsolatháló? – pontosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy 1910. május 28-a körül, egy keltezetlen levelében Balázs Béla már arról tájékoztatta Lukácsot, hogy Ritoók Emma írni készül *A lélek és formák*-ról.⁷⁰ Ekkor tehát már valószínűleg megtörtént Ritoók és Lukács megismerkedése, egymásra való fölfigyelése. Ettől kezdve mindenesetre Ritoók Emma neve rendre fölbukkan Balázs és Lukács, illetve Fülep és Lukács levelezésében. Egy október 6-a körüli Balázs-leveléből arról értesülünk, hogy Ritoók Balázs verskötetéről, *A vándor énekel*-ről is írni készült – a Pesti Naplóban.⁷¹ Ekkorra tehát már valamiféle laza szövetségvállalás körvonalai is kezdtek formálódni. Sőt, mint Lukács Popper Leóhoz írott leveléből (1910.okt.9.) kitetszik, ezidőben már létezett egy olyan terv is, hogy Lukácsék átveszik a Renaissance folyóirat irányítását, s az egyik rovatvezető Ritoók Emma lesz.⁷² Ez a terv ugyan csak terv maradt, a folyóiratátvétel elmaradt, de a közös munkára újabb s újabb kombinációk születtek. 1910. október 28-án például, amikor Lukács a Szellem címmel tervezett filozófiai folyóiratuk lehetséges tartalmáról írt a szerkesztő-kiadó Fülep Lajosnak, mint lehetséges közreműködőt említette Ritoók Emmát is. Ritoók, írta ekkor Lukács, lefordítja Simmel egyik cikkét az új folyóirat számára, ha Fülep is úgy gondolja.⁷³ Majd november 9-én, egy újabb levélben újra hangsúlyozta, hogy a fordítást Ritoók "jól" megcsinálja.⁷⁴ December 13-án pedig Fülep, aki nem akarta hozni Simmel cikkét, azt írta Lukácsnak: Ritoóktól "mindenesetre kérjen valamit s ha alkalmasnak tartja, küldje

⁶⁸ Balázs Béla 1982. I. 573.

⁶⁹ Mesterházi Miklós – Mezei György szerk. 1984. 14.

⁷⁰ Lukács György 1981. 218-219.

⁷¹ Lukács György 1981. 249-250.

⁷² Lukács György 1981. 256.

⁷³ Fülep Lajos 1990. 185-186.

⁷⁴ Fülep Lajos 1990. 188.

el nekem." ⁷⁵ Ritoók Emmával tehát már Fülep is számolt. S ekkor már Zalai Béla és Lukácsék megismerkedése is megtörtént. Jellemző e vonatkozásban, hogy Zalai egyik, 1910. december 2-i levelében szavai lehetséges igazolójaként Ritoók Emmára hivatkozott új ismerősénél, Lukácsnál. ⁷⁶

Fontos dátumnak látszik 1910. karácsonya is. Ekkor ugyanis Lukács, aki éppen Berlinben tartózkodott, vendégül látta Balázs Bélát és Hajós Editet, s velük, valamint az ugyancsak Berlinben lévő Ritoók Emmával és Ernst Bloch-kal töltötte el az ünnepeket. ⁷⁷ Bloch Lukácsékhoz kapcsolódása, bár a formális megismerkedés már hónapokkal előbb megtörtént, ekkor mélyülhetett el. A Szellem lehetséges szerzői között azonban ekkor még Bloch nem jött szóba – nyilván mert nem magyar volt, s Fülep magyar lapot akart csinálni. Ritoók Emma és a Szellem viszonya viszont érdekesen alakult. 1911. január 6-án Lukács arról számolt be Fülepnek, hogy Ritoók Emmának "nincs most cikke. De talán jó lenne, ha neki és Zalainak fordítanivalót adnának." ⁷⁸ Január 9-én viszont Fülep változatlanul cikket akart tőle: "Simmel helyett [...] – írta Lukácsnak – szóljon, kérem, inkább Ritoóknak, Baláznak, hogy dolgozzanak nekünk. Hiszem, ha összetartunk, különb dolgot csinálunk együtt, mint csinálnánk a Logossal." ⁷⁹

A tervezetés közben azonban a formálódó baráti társaságban némi átrendeződés is bekövetkezett. Ritoók Emma és Ernst Bloch barátsága megromlott, Bloch 1911. február 22-én arról tájékoztatta Lukácsot, hogy Ritoókkal lezárták barátságukat. ⁸⁰ Ez ugyan valójában nem történt meg, még majdnem két évig elvitatkoztak, de a kapcsolat bensőségessége valóban elveszett. Bloch és Lukács kapcsolata viszont határozottan elmélyült, ugyanakkor Ritoók és Lukács is közeledett egymáshoz. Ritoók Emma megírta elismerő kritikáját *A lélek és formák*-ról. Írását, amelyet júliusi számában a Huszadik Század Kutasi Elemér elutasító bírálatával együtt, azt mintegy kiegyensúlyozandó közölt, egyértelmű elismerésnek tekinthetjük. ⁸¹ Néhány mozzanata külön is megemlítendő. 1. Ritoók, saját fölfogása ellenére, elismerte Lukácsnak, egyáltalán a kritikusnak a művészi ambícióira való jogát. "Először szólal meg – írta – ebben a könyvben nálunk, olyan határozottan és erősen, amilyen csak művészi hit lehet, hogy a kritika nem közvetítés művészet és közönség között, nem megmagyarázás és nem szabályalkalmazás; a kritikus művész, akinek élményei vannak, melyek a saját formájukban művészetet jelentenek." ⁸² E jellemzése – Lukács szándékainak visszaigazolása – már az összecsiszolódás jele; jelzi, hogy megpróbált alkalmazkodni Lukácsékhoz, s korrigálta önmagát. 2. Észrevette, s hangsúlyosan szólt róla, hogy "a forma ennek a könyvnek művészi, sőt metafizikai problémája. Nem a lélek és a formák, hanem a lélek és a forma a tartalma. A forma mint élmény, mint életkérdés, a szimboluma a megéltnek, a »sors«, az a platói idea, mely után a művészet öntudatlanul teremt, amely valósággá, anyaggá, öntudattá lesz a kritikus élményében. A művészi élet, mely a maga folytonosságában benne van a művekben, a forma közvetítése által kap egységet a kritikában, általa lesz lehetségessé a beleérzés egy más művész egyéniségébe, általa lehet a

⁷⁵ Fülep Lajos 1990. 192.

⁷⁶ Lukács György 1981. 284.

⁷⁷ Lukács György 1981. 720.

⁷⁸ Fülep Lajos 1990. 203.

⁷⁹ Fülep Lajos 1990. 208.

⁸⁰ Lukács György 1981. 354.

⁸¹ Ritoók Emma 1911b. 502-504.

⁸² Ritoók Emma 1911b. 502.

kritika egy új egyéni életélmény kialakulásává." ⁸³ 3. S észrevette azt is, hogy Lukács formaértelmezése szorosan összefügg az élet megélésének súlyos problémáival, s ezekre Lukács csak "ingadozó", kérdező válaszokat adott. De – folytatta – mindegyik esszé hősnél "közös az, hogy amit teremtettek, az életükből nőtt ki, mindegyiknek nehéz, mély, néha tragikus életproblémává let a művészete és ebben rokonok essay-írójukkal [ti. Lukáccsal – L.A.], s ez az, amit a Lukács könyvét nemes művészi munkává teszi." ⁸⁴ Ezt az interpretációt (amely voltaképpen Ritoók Emma saját problémáinak is jellemzése), mint lehetséges értelmezést alighanem Lukács is elfogadta, hiszen az írás egy változatát a *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft*-ban is közölte (1912.326.), egyengetve ezzel Lukács német recepciójának útját.

1911 júliusában rendeződött a Szellem-ben való szereplésének módja is. Fülep és Lukács ugyanis végül úgy döntött, hogy Leopold Ziegler egyik könyvének Kant-fejezetét fordítatták le vele. Ez végül meg is történt, s a Szellem 2. (egyben utolsó) száma az év végén ezzel az írással jelent meg. Közben, nyilván a közös tervezgetések révén, Fülephez való viszonya is közelebbi lett. Október 14-én pl. hosszú levelet írt a Firenzében tartózkodó Fülepnek ⁸⁵, s ebből kiderül, már Fülep is adott a véleményére, kíváncsi volt kritikájára. Ebben a levélben el is mondta véleményét Fülep fölfogásáról, s kritikája jól átgondolt esztétikai koncepciót sejtet. Érdekes, hogy nemcsak Fülep koncepciójának belső következetlenségeit, helyenkénti vázlatosságát tette szóvá (ami önmagában is jó kritikai érzékről árulkodott), de saját, Fülepétől eltérő problémaértelmezésének első, utalásszerű megfogalmazására is vállalkozott. Itt említette először esztétikájának központi gondolatát, az esztétikai rútat. Valamikor ekkortájt fölmerült benne az egyetemi magántanári cím megszerzésének gondolata is; még 1912 májusában is arról írt Lukácsnak, "hogy egy pár év múlva mégis megpróbálom a magántanárságot, mire a mostani határozatot már elfelejtik". ⁸⁶ Sajnos, nem tudjuk, az emlegetett határozat mire vonatkozott; lehetséges, hogy – akárcsak Bloch, Lukács és Zalai esetében – az ő habilitációs törekvése is falakba ütközött. Terve azonban önmagában is érdekes; jelzi, hogy őt is megkísértette a legitím tudomány vonzereje.

Igazában azonban, ahogy Lukácsnak meg is írta, a habilitáció nem volt elsőrendű kérdés számára; személyes életének problémái jobban foglalkoztatták. A közeg, amelynek részese lehetett, az egyetlen volt, amelyben – legalábbis intellektuális értelemben – otthonosnak érezhette magát, ám emberileg számára ez is konfliktusosnak bizonyult. Igazában csak mint intellektust, mint egy nagy és modern műveltséget mozgósítani tudó éles elmét fogadták el. Minden más vonatkozásban – származásában, "neveltetésében", életkorában – különbözött közegétől. Vénlánysága, s a valószínűleg e helyzetből is fakadó, érzeimeit szigorú intellektuális páncél alá vonó magatartása, valamint a mindezt ellentéppontozó – ám a fiatalabb férfiak által szükségképpen félreérthető – szeretetisége emberi kapcsolatainak érzelmi harmóniáját is meg-megbontotta. A fiatal társaságban ő, a másfél-két évtizeddel idősebb, olykor fölösleges, sőt teher lehetett. S mindezek tetejében azok, akiket barátainak tartott, maguk sem voltak mentesek egy sor emberi gyarlóságtól.

Ezekről a konfliktusokról csak szórványos, utalásszerű információink vannak. A legfőbb forrás e téren Ritoóknak Lukácshoz írott néhány levele. ⁸⁷ Ezekből, ha

⁸³ Ritoók Emma 1911b. 503.

⁸⁴ Ritoók Emma 1911b. 504.

⁸⁵ Fülep Lajos 1990. 247-248.

⁸⁶ Mesterházi Miklós – Mezei György szerk. 1984. 159.

töredékesen és visszautalásos formában is, kiderül, hogy – legalábbis a fősínt illetően – bizonyos gesztusai lettek a konfliktusok elindítói. Előbb, még valamikor 1910-ben, egy alkalommal Zalai Béla tört ki azért, mert Ritoók "nem eléggé asszony", azaz – vélhetjük – nem asszonyszerű, természetes gesztusokkal élt. (Utólag úgy tetszik, ez a Zalai-megjegyzés lett az alapja annak a még az öreg Lukács álláspontját is meghatározó vélekedésnek, hogy Ritoók Emma szerelmeket keresett barátaiban, de azoknak ő mint asszony nem kellett.) Később pedig Bloch játszott rá erre a vélekedésre. Kétségtelen, a szerelem-reményben lehetett is valami; ezt – normális, de egyedül élő emberről lévén szó – nehéz volna kizárni. A probléma magja azonban mindenképpen máshol s mélyebben van. Zalai, akinek megjegyzése, úgy látszik, elindította a folyamatot, utóbb rendezte is barátságát Ritoók Emmával; sőt utóbb is jó viszonyban maradtak. Bloch azonban, aki – az ügyben nem érdekelt Balázs Béla szerint is – kihasználta Ritoókot, amikor az szóvá tette Bloch adósságait, "ejtette" addigi barátját. Érezhetően ridegebb lett hozzá, le akarta zárni a barátságot, majd – úgy tetszik, az elszakadást megkönnyítendő s igazolandó – intrikálni kezdett. Amikor pedig 1912. április közepén ő is, Ritoók is Lukács vendége volt Firenzében, végleg le akarta rázni az immár kellemetlenné vált barátot. Durva lett hozzá, vénlányságában sértette meg stb. A viszony, bár csupán emberi gyarlóságok eredményének látszik, sok szempontból fontos következményekkel járt. Mindenekelőtt bizonyossá lett, hogy gondolkodói tehetség és hétköznapi értelemben vett emberi tisztesség ez esetben sem szükségképpen esett egybe. Ezt ugyan Ritoók Emma a "zseni és moral insanity" formulával még úgy-ahogy helyére tette volna, de Bloch viselkedése, majd Lukács erre való – önmaga kényelmét s praktikus érdekeit őrizni akaró – reagálása mintegy lételméleti dimenziót adott a konfliktusnak. Lukács ugyanis, aki egyre inkább Bloch vonzásába került, e konfliktusban fontosabbnak ítélte a Blochhal való további együttműködést, mint a hétköznapi értelemben vett erkölcsi elveket, s magatartását "megideológizálta". Megfogalmazta ember és ember kölcsönös megértésének lehetetlenségét, illetve az eleve problematikus egyéni életnek a mű megalkotása alá rendelése követelményét. Tételében természetesen sok igazság volt; a modern ember életének alapvető problematikusága igazolja ezt. Egészében azonban – s ezt mára Lukács pályája is szépen dokumentálja – az emberi életnek, a morálnak a mű, a tételezett cél alá rendelése meglehetősen súlyos következményekkel jár. Az a "metaszubjektív viszony", amelyet partnereivel, így Ritoók Emmával is fönntartani igyekezett, éppen az emberi személyesség finom viszonylatait közömbösítette, s ezzel az igazán hatékony önkorrekció lehetőségét játszotta el, s a maga emberi egyediségét áldozta föl az anticipált célok érdekében. Ennek visszásságát, helyzetéből következően, Ritoók Emma meg is érezte, s nem csoda, hogy nemcsak a Bloch-Ritoók viszony romlott meg végérvényesen (bár a formális kapcsolatra még évekkel később is utalnak jelek), de a Ritoók-Lukács viszony is nem mint barátság, hanem mint intellektuális viszony, mint két intellektus eszmecseréjének már-már személytelen formája rögzült. Holott, tudjuk, Ritoók Emma éppen a kiküszöbölt személyességet, a valódi, a teljes érzelemkörű emberi barátságot igényelte volna. "Még mindig nem tudok lemondani arról – írta pl. egyik levelében –, hogy nekem az emberektől melegség és szeretet kell (,) közvetlenség és jóság." ⁸⁸ Az érzelmi elsívárosodás, a magányosság ellen vívott küzdelme, amely Lukácshoz írott leveleiből markánsan rajzolódik ki, nemcsak egyéni emberi

⁸⁷ Vö. Ritoók Lukácshoz írott leveleivel. Mesterházi Miklós – Mezei György szerk. 1984. 157-205.

⁸⁸ Mesterházi Miklós - Mezei György szerk. 1984. 165.

viszonyairól árulkodik. Lukács magányossága – s tragédiája is – lelepleződik benne. Bántó él nélkül írta egyik levelében, de súlyos igazságot mond ki Lukácsról, amikor arra hívta föl Lukács figyelmét: "a Werk [= a nagy mű] az egész ember, s amit az emberből feláldoznak az a Werk feláldozása is; ezért kell legszigorúbbnak lenni a philosophussal szemben".⁸⁹ Ez a veszélyelőre-jelzése, ma már tudjuk, valóságos – és sok vonatkozásban korszpecifikus – veszélyre figyelmeztet; e veszélyt utóbb Lukács valóban nem tudta kikerülni. De Ritoók Emma saját tragédiája is anticipálódott e levelekben. Nemcsak az egyedülmaradás rémével hadakozott ugyanis; az önfeladás is megkísértette, amikor elkeseredésében, csalódottságában úgy vélte: "Maga bizonyosan érzi, hogy mindezek mögött nagyon szomorú felismerések vannak, főleg arról, hogy az embernek (asszonynak), sohasem szabad a saját társadalmi kasztjának az elveit lenézni és azokon kívül keresni bármit, embert, barátot, geniet, vagy szeretőt. Hogy az általam lenézett külsőségek, módor etc., amit én gúnyosan mancheta-elveknek neveztem volt az enyéimmel szemben, milyen mély, lelki és fontos dolgok [...]. Örüljön minden férfi, akinek a nővére férjhez ment és nem akart semmit a tehetségével a kaszton kívül keresni."⁹⁰ Úgy vélte tehát, hogy emberi kapcsolatainak eltorzítója, sőt ellehetetlenítője a társadalmi adottságokból adódik, s a zsidó-nemzsidó különbségek kasztszerű természete lehetetlenné teszi az egyikből a másikba való átlépést, az értékek mentén szerveződő emberi-érzelmi közösség-vállalást. Márpedig – s ez vetíti előre tragédiáját – az intellektuális kibontakozás lehetőségét a másik "kaszt" belső kondicionáltsága hordozta magában. A konzervatív úri mentalitás lehetőségei már jórészt a pozícióvédelemre, az adottságok – intellektuális értelemben terméketlen – fönntartására, konzerválására korlátozódtak.

Sajnos, ez a rezignáció nemcsak pillanatnyi hangulat volt nála; ma már tudjuk, utóbb, évekkkel később ez az életérzés fordította végleg szembe intellektuális közegeivel. Ekkor, 1912-ben azonban ez a szembefordulás még nem következett be, csak Ernst Blochhal szakított. Ahogy írta: "Az ember végre is nem szerethet és nem lehet barátja egy philosophiai systemának, akármilyen szép és nagy is legyen."⁹¹ Ezt az elvet persze nemcsak Blochra – ha következetes, alighanem a többiekre is alkalmazhatta volna. Ám, s ez bizonyult döntőnek, az intellektuálisan pezsdítő közösség iránti vágy erősebb volt benne, mint a különbségtudat távolító hatása. A radikális szakításig ekkor még nem tudott, vagy nem akart elmenni. Sőt éppen a következő pár év hozta meg azt a termékeny együttműködést, amely e kapcsolatot visszamenőleg is igazolja.

A "barátság" így, a Bloch-affér után, lényegében az intellektuális összetartozás formájában rögzült; nem az emberi szimpátia, az azonos érzelmi hullámhossz ereje, hanem az elméleti problémák és megközelítések rokonsága kapcsolta össze Lukácsékkal. De ez is elég volt ahhoz, hogy néhány évig minden lényeges "ügyben" együtt legyenek. Amikor például 1913 elején fölmerült egy új filozófiai társaság ötlete, a leendő tagok többsége e körből került ki – s természetesen Ritoók Emma is közöttük volt. Révész Géza leveleiből tudjuk, hogy csak olyanok kerültek szóba, akik "komolyan foglalkoznak filozófiával és erről publikációval tanúskodnak", az alapítók pedig a következők lettek volna: Zalai Béla, Lukács György, Szilasi Vilmos, Fogarasi Béla, Enyvvári Jenő, Ritoók Emma, Szemere Samu, Fülep Lajos, Révész Géza.⁹² Ez a társaság ugyan végül nem alakult meg, de a terv s a hozzá tartozó személyi kombinációk

⁸⁹ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 179.

⁹⁰ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 173-174.

⁹¹ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 162.

⁹² Fülep Lajos 1990. 289.

jelzik, Ritoók Emma ekkor már a kívülállók számára is a formálódó új filozófus-generáció magjához tartozott. S ez az összetartozás az egymásról való nyilvános szólásban is rendre megnyilvánult. Lukács drámakönyvéről a Budapesti Szemlében Ritoók írt elismerő kritikát⁹³, az ő új novelláskötetéről (*Ellenséges világ*. Bp.1913) pedig előbb Lesznai Anna (aki ugyancsak Balázs és Lukács köréhez tartozott), majd Balázs Béla. (Az előbbi kritika a Világ 1913. dec. 25-i számában, az utóbbi még rangosabb irodalmi fórumon, a Nyugat 1914. évi I. kötetében [74-75.] jelent meg.)

Érdekes, hogy a két kritika a főbb pontokon egybecseng, s lényegében alighanem a baráti kör Ritoók-képének tekinthető. Mindketten észrevették, hogy Ritoók novelláinak alapkérdése az egyénnel az őt szocializáló milióból való kiszakadása. E vonatkozásban különösen beszédes, hogy mindketten azt a novellát emelték ki a könyvből (*Csendes élet*), amelyikben ez a kiszakadás szimbolikus formában zajlott le, s eredménye, a kiszakadás visszafordíthatatlanná lett. Ez a novella ugyanis (Balázs Béla interpretációját idézve) egy "régiszentri-familia lassú pusztulását meséli. Azt, hogy miképpen málik le a vakolat egy ősi udvarházzal, míg kertjét felveri a dudva és a gyom. Megírták ezt már magyar férfi-írók lázongó keserűséggel, megírták síró melankóliával, megírta Kaffka Margit is a »Színek és évek«-ben a korhadás foszforfényglóriáját festve a tetem köré. – Ritoók Emma novellájában új variációja csendül fel a témának. A novella hősnője, egy nemzeti familia utolsó nősarja – parasztasszony lesz. De nem kétségbeesve, hanem az életet akaró asszony fölényes nyugalmaival. Egyszer villan még csak fel tanult nemesi gögje ... mikor hátat fordít egy látogató, menteni akaró, régi, úri rokonának." ⁹⁴ Ez a szűzsé, nyilvánvaló, Ritoók Emma szándékait, szubjektív eltökéltségét jelzi. Ám nem kevésbé érdekes, hogy e szakító gesztus közös kiemelése ellenére a két kritikus hangsúlya különbözött. Balázs a szakítást hangsúlyozta (nyilván ilyen irányba akarta fordítani Ritoók Emma elhatározásait), Lesznai Anna viszont – nem kis női empátiával – inkább az e magatartás mélyen működő konfliktusosságát, a belső vívódást. Szerinte az *Ellenséges világban* "Ellenség minden, ami kívülről kopogtat a szív kapuján: a véletlenek és az otthonról elsodró viszonyok, – és ellenség majdnem mindaz, mi benne kél a szívnek mélyén. Békés, boldog éünk csak az a kis kimondhatatlan csend, mely elvész, amint önmagunkra eszmélünk." ⁹⁵ Nem lehet kétséges, hogy Lesznai Anna jól értelmezte a könyvet, illetve a mögötte lévő érzelmi vívódást; ez a konfliktus-tudat legalább annyira jellemezte Ritoók Emmát, mint amennyire az úri világból való kiszakadás igénye.

Értelmező olvasatát Balázs Béla is, Lesznai Anna is mintegy bátorításképpen, visszaigazolásként írta meg. Láthatóan nem bírálta, inkább megerősíteni igyekeztek Ritoók Emma elszánását. S mivel ez "kívülről", egy rivális, de együttműködésre kész származási csoport pozíciójában történt meg, jól látszik benne a kéznújtás szándéka. A biztatás, az együttműködési szándék.

Az igazi összetartozás azonban egy elvontabb, személytelenebb síkon, az elmélet síkján nyilatkozhatott meg. Előbb, 1915 elején egy közös filozófiai folyóirat indításának terve merült föl.⁹⁶ Ezt eredetileg Ritoók Emma Fülep Lajossal közösen akarta létrehozni, de menet közben vitáik támadtak. Ritoók ugyanis, akinek ez a "revue" szívügye volt, a lapot barátaira, így Balázs Bélára s Lukácsra akarta építeni. Füleppel való viszonya azonban már a munkatársak megválogatása közben megromlott, s végül a

⁹³ Ritoók Emma 1913. 478-487.

⁹⁴ Balázs Béla 1914. 74.

⁹⁵ Lesznai Anna 1913. 107.

⁹⁶ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 197.

lapból semmi nem lett; sem együtt, sem külön Fülep nem tudta keresztülvinni a tervet. Pár hónappal később viszont megvalósult Balázs Béla vágya, a Vasárnapi Kör. Erről a híressé vált filozófiai "akadémiáról", amely a korábbi baráti eszmecsereket rendszeressé tette s a résztvevők körét kiterjesztette, ma már könyvek és tanulmányok szólnak,⁹⁷ újat írni róla e tanulmány keretében aligha lehetne. Legfőlőbb új hangsúlyokat adhatunk a már föltárt tényeknek. Ugyanis – az eddigi erőfeszítések ellenére – mind a kör létrejöttének folyamata, mind működése csak töredékesen, egyenetlenül rajzolható föl. Genézisét legérzékletesebben még ma is Balázs Béla *Napló*-jának ide vonatkozó fragmentumai írják le. Az összejövetelekről először a *Napló* 1915. december 23-i bejegyzése szól, de ez a rész már visszatekintés, a kör akkor már némi múltra tekinthetett vissza: "Szombatoként (illetve újabban vasárnap du.) »férfiszúr« van nálam, mely úgy indul, hogy talán egy akadémiajává nőhet a »Szellem«-nek és etikának. Csak komoly és metafizikus hajlandóságú emberek hivatnak meg. Minden új vendég előbb proponáltatik, és a társaság minden tagjának van vétőjoga. Már az első alkalommal oly jól sikerült, olyan »jó levegőt« éreztünk mindnyájan, hogy valamennyi itt voltak szívügye lett. [Lukács] Gyuri, Fogarasi Béla, Mannheim, Ritoók Emma. De még nőni fog a kör." ⁹⁸ Egy másik, 1916. január 22-e utáni bejegyzés pedig már a kör kiszélesedését és állandósulását regisztrálja: "A vasárnap délutáni zsúrok gyönyörűen sikerülnek. Gyuri, Mannheim, Fogarasi, Hauser, Ritoók Emma, Polányi Mihály, Révész Géza, Antal Frigyes, Máli [= Lesznai Anna], Láng Juliska. Az állandó törzs voltaképpen Gyuri, Mannheim, Hauser, Fogarasi, Ritoók Emma. Gyönyörű dolgokról van szó, gyönyörű tónusban, mindenkit stimuláló, termékenyítő. Ideális filozófiai akadémia. Talán a régi görög értelemben, amikor a filozófia még nem volt annyira Einzelwissenschaft." ⁹⁹ Ezek a naplójegyzetek, bár a viták konkrét tartalmát és irányát, érthetően, nem jelzik, a lényegét, az eszmecsere légkörét, az intellektuális atmoszférát jól érzékeltetik. Legfőlőbb azt kell még hozzászámítani, hogy a résztvevők köre utóbb tovább bővült, Balázsékhoz többen is csatlakoztak, így pl. Fülep Lajos, Tolnay Károly s mások. S maguk az összejövetel is meglepően hosszú életűnek bizonyultak; klasszikus formájában a kör egészen 1919-ig fennmaradt, kiválásáig fórumot biztosítva Ritoók Emmának is.

6

A kör létezési módja az élelőszavas eszmecsere volt, amely – egyidejű magnós vagy írásos rögzítés híján – tartalmilag utólag már rekonstruálhatatlan. Csak a résztvevők retrospektív, esetenként évtizedekkel az események után lejegyzett emlékezései tájékoztatnak róluk.¹⁰⁰ Ezek hangja is különböző, a nagy élményt megillető, abba kicsit vissza is kíváncsozó nosztalgia és a körtől distanciát teremteni akaról lebecsülés (az öreg Lukács) végletei egyaránt megszólaltak, de az tény, az emlékezések zöme valódi élményről, inspiráló légkörről tanúskodik. Magáról az összejövetel lefolyásáról leginkább még Lesznai Anna emlékezése tájékoztat; ez ugyanis dícsérendő konkrétságával és plaszticitásával érzékletes információkat nyújt. "Mindig Lukács elnökölt – emlékezett 1965-ben Lesznai –, ami nem volt hivatalos. Addig a beszélgetés egészen fesztelenül folyt, míg Lukács meg nem érkezett. De aztán, ha valamiről beszélünk, ő hirtelen

⁹⁷ Vö. Novák Zoltán 1979., Karádi Éva - Vezér Erzsébet szerk. 1980.

⁹⁸ Balázs Béla 1982. II. 105.

⁹⁹ Balázs Béla 1982. II. 123-124.

¹⁰⁰ Vezér Erzsébet szerk. 1967. 11-13, 31-34., Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980.

leállította, és ha olyasmiről volt szó, ami őt filozófiai szempontból érdekelte, azt mondta: »Stop, most erről fogunk beszélgetni.« Minden téma előkerült, festészet, folklór, történelem. Szerelemről legtöbbször esett szó, szerelemfilozófiáról. És akkor ültünk és beszélgettünk ezekről a dolgokról, jegyeztük azt, ami a legérdekesebb." ¹⁰¹ "Aztán volt a társaság tagjainak még egy kötelezettsége: őszintén kellett gyónni. Ha valami olyat csináltak, amit rossznak, nem helyesnek találtak, el kellett mondani, és aztán erkölcsileg mérlegeltük és megbeszéltük." ¹⁰² A vitáknak, kivált a háború végefelé, volt politikai főlhangja is, de nem ez volt a hangsúlyos, a lényeges. Lesznai Anna erről azt vallotta, hogy a kör "politikai attitűdjét durván »baloldali beállítottságúként« lehetne jellemezni; helyesebb azonban, ha azt hangsúlyozzuk, mennyire apolitikusak voltak valamennyien... A csoport valójában inkább hasonlított vallásos gyülekezetre, mint politikai klubra: az összejöveteleknek szertartásos, kvázi vallásos hangvételük volt, a résztvevők kötelesek voltak mindenről a teljes igazságot mondani." ¹⁰³ Lukács viszont, ezt részben tagadva, részben kiegészítve úgy látta pályája végéről visszatekintve, hogy a "viták rendkívül zavaros és egymással is ellentétes liberális nézőponton folytak. Egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy létezett egy egységes vasárnapos álláspont". ¹⁰⁴ Lukács visszaemlékezése azonban mindent a saját "utam Marxhoz"-fejlődése szempontjából ítélte meg, így – saját nézőpontjából jogosan – írhatta, hogy a kört "csak utólagos stilizálással lehetett [...] prebolsevik, plána bolsevik gyülekezetté átpingálni." ¹⁰⁵ S kétségtelen tény, hogy a kör tagjai, még Lukács is, akkor még nem, vagy csak felületesen és epizódikusan ismerték Marx műveit. Úgy tetszik azonban, abban föltétlenül Lesznai Annának volt igaza, hogy a körben erősen élt bizonyos megváltás-hangulat. Egy olyan utópiába forduló életérzés, amely – legalábbis a résztvevők egy részét – az üdvözülés-keresés irányába vitte. Ez, a modern gnózis és az 1919-es messianisztikus marxizmus genetikus kapcsolata viszont tagadhatatlan; ezt – Lukács másfelé irányító vélekedésével szemben is – hangsúlyozni érdemes.

Szempontunkból a nagy kérdés mégis az: mit képviselt ebben a légkörben Ritoók Emma? Egykorú elsődleges forrás nem szól erről, s véleményét fölidéző utólagos emlékezés sem áll a rendelkezésünkre. Lukács utalása, hogy tudniillik Ritoók "alapjában véve konzervatív volt", túl általános, s legfőljebb politikailag karakterizál, márpedig ez a terület a Vasárnapi Körben másodlagos jelentőségűnek látszik. Egy ideig legalábbis bizonyosan a metafizikus-spirituális érdeklődés dominált. Ritoók Emma ilyen vonatkozású nézeteit azonban legfőljebb találgathatnánk; annyi csak a bizonyos: az őt foglalkoztató filozófiai művek lényegében egyeztek a Lukácsék által olvasott-hivatkozott művekkel. Az *Új könyvek könyve* fontos visszatekintésében erre az időre utal vissza, amikor a Kant műveinek alaposabb megismerése okozta fordulat után, mint fontos olvasmányait Platont, Plotinost, Meister Eckehartot és Schellinget sorolta föl. ¹⁰⁶ Álláspontjának rekonstruálásához így egyetlen út látszik járhatónak: írásainak értelmezése.

Ennek a Lukácsék körében töltött időszaknak a legfontosabb Ritoók-írása kétségkívül az esztétikai rútról készített dolgozata, amely egyben egész pályájának is legfonto-

¹⁰¹ Lesznai Anna emlékezését ld. Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 54.

¹⁰² Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 54.

¹⁰³ Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 55.

¹⁰⁴ Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 56.

¹⁰⁵ Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 57.

¹⁰⁶ Köhalmi Béla szerk. 1937. 284. Ebben az időben — 1916-ban — készült kéziratban maradt s azóta megsemmisült Kant-fordítása (Kritik der Urtheilskraft).

sabb műve. Magyarul *A rût a mûvészetben* címmel az Athenaeum közölte 1916-ban (177-205.), németül pedig – *Das Hässliche in der Kunst* címmel – a Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwirtschaft még ugyanabban az évben. Az írást maga Ritoók Emma is fontosnak érezte (alighanem ezért is publikálta két nyelven is), s hosszú ideig készült rá. Már Fülep Lajoshoz írott, 1911. október 14-i levelében emlegette, mint tervét. Ekkor Fülep egyik tanulmányát bírálva jutott el saját "problémája" ki-mondásához: "Aztán – írta – ami a legrosszabbul esett nekem (mert nekem is problémám), a tragikai hatás problémája egy kérdőjel mögé dobva. Pedig itt van talán a legmélyebb és legmystikusabb csodája a mûvészetnek, a kulcs és a sezam, amely egykor felnyitja és fel is dönti az egész mûvészi tetszés problémát. – De az már az elvi eltéréshez tartozik. *Én a rût esztétikáját akarom megírni*, tehát az ellentét (nem negatio) szempontjából kiindulni (mert a rût nem negatioja a szépnek, sőt ellentétesnek is csak Grenzbegriff). A szép ti. nem lehet az egész eszthetika tartalma, amelyben a rût csak egy (egy fejezetre szorított) modifikatio lenne, mert a szép csak annyiban principium, amennyiben postulatuma a soha el nem ért, az abszolútban létező, vagyis ebben a heterogén világban (a Lukács terminusával és az ő ellenére is) az sem tudja megteremteni a homogent [a homogen itt alighanem az un. egynemű közeg – L.A.]. Minden eszthetika mely a szép filozófiája, hiányos, konstruált, nem élő mûvészeti theória." ¹⁰⁷ Majd: "Hogy miért elérhetetlen a szép, azt is tudom. De már nem bírom megírni (dehogy bírom, sőt ki tudja mikor) és abból kifolyó az is, hogy a mûvészi hatás nem élvezet, dehogy élvezet! Az én aestetikámban Rembrandt vén arcképek és Goya metszetek valamint a tragikai hatás nem lesz probléma hanem a természetes. Dehát ezek még mind önmagukban méteres kérdőjelek és felkiáltójelek." ¹⁰⁸

A tervet említette egy Lukács-hoz írott levelében is. A Heidelbergbe küldött, 1912. július 18-i levelében egyebek mellett így írt: "Azt hiszem egyelőre félben hagyom a regényírást [...] és belefogok a rût-ba. Metaphysik des Hässlichen! (nem szép és megdöbbentő cím volna? Ami merő negativitásnak csak látszik); vagy a fonáka a világnak, de ami mégis meghatározza a színét is, mint a szőnyegnél, vagy pláne a régi hímzések-nél a melyeknek színe-fonáka egy." ¹⁰⁹ E levél, szorosán vett tartalmán túl azért is érdekes, mert jelzi, e témája ekkor már meglehetősen ismert volt Lukácsék körében; mint ismertet emlegetheti levelében, tervét magyaráznia már nem szükséges. A földolgozással azonban lassan haladhatott, a terv még 1913 májusában is csupán terv volt. Ekkor, ismét Lukácsnak írva, egy itáliai ösztöndíj kapcsán emlegette föl, sőt végsősoron az ösztöndíjat is a "rût" megírása végett szeretne volna elnyerni. "... én bizonyosan tudom – írta 1913. május 8-án –, hogy amit meg akarok írni jó és okos lesz. De itt Mátýásföldön lehetetlen nyélbe ütni, látnom kell még hozzá, még pedig *csak* abból a szempontból és nemcsak mûvészi »élvezet« szempontjából – t.i.: a rútról van szó. A »mozdulat« a kiinduló pont (sőt mélyebben az akarás, de ez nem tartozik a képzőmûvészeti részbe, csak részben) és ezt látnom kell az egyiptomi koczka sziklába beletett mozdulatlanságtól kezdve, amit Firenzében láttam, tovább. Antikok kellene de nem a diszkuszvető – egyszóval Róma, Páris (a modernekre nézve) és egy kis Hollandia, Rembrandt." ¹¹⁰ Majd: "Rengeteg munka áll előttem, [...] s a jövő évre nagyon komolyan a rût." ¹¹¹ Amikor pedig, 1913 júliusában, úgy látszott, hogy megkapta az

¹⁰⁷ Fülep Lajos 1990. 247-248.

¹⁰⁸ Fülep Lajos 1990. 248.

¹⁰⁹ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 171-172.

¹¹⁰ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 193.

¹¹¹ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 193.

ösztöndíjat, egy mozzulatnak a "compositiobeli és stilusbeli fontosságáról" faggatta Lukácsot, mert Lukács idevágó fejtegetése, úgy vélte, beleillett elképzeléseibe. "Rengetegül jó volna nekem ha ez a kérdés már meg lenne csinálva s hivatkozhatnám rá, mire az én munkám elkészül. Akkor én ezen nem törném a fejem, mert emlékszem, hogy abszolút beleillett abba amit én gondoltam, vagyis akartam gondolni." ¹¹²

A rút a művészetben, melynek megszületéséhez valószínűleg az olaszországi ösztöndíjas félév (1914. január-május) adta meg a döntő lökést, 1915 folyamán, esetleg 1916 elején – tehát a Vasárnapi Kör üléseivel párhuzamosan – készült el. Maga a dolgozat nem különösebben terjedelmes, s nem is könnyű olvasmány. Az eredetileg tervezett művészetfilozófiának ez csak része, bevezetése – a probléma fölvázolása. Az egyik szerzői jegyzet szerint bizonyos fogalmak emiatt nem is kerültek kidolgozásra. A dolgozat radikális újdonsága: megközelítési módja. A klasszikus, szép-központú művészetfilozófiákkal ellentétben az érvelés középpontjába a nem-szép, a rút áll; ennek helyét és (művészetkonstituáló) szerepét keresi. Abból indul ki, hogy: "a probléma ép(p)en abban áll, hogy a szépet és rútat ellentétesnek érezzük, ha pedig a szépet tudjuk a művészet céljának a rút esztétikai értéke a megoldatlanság zavarosságával szétveti az elméletet." ¹¹³ Tudja azonban, hogy a rút értelmezése meglehetősen sokféle és végig nem gondolt, így siet leszögezni, hogy "a rút és a nem-esztétikus nem azonosak" (178.), majd: "az esztétikai rút fogalmát sohasem fogom a nem-sikerült, az elégtelen, a művészietlenre, – még kevésbé a nem-tetszőre alkalmazni" (184.). Az esztétikai rút, fölfogásában, "a művészi kifejezés gyanánt használt rút területe", s ez szerinte "sokkal tágabb és mélyebbre terjedő, mint ahogy azok az elméletek tüntetik fel, melyek a rútnak csak relatív szerepet adnak." (178.) A rút így nála nem egyszerűen a csúf elnevezésé, e szót kategóriaként használja, s úgy véli, hogy "ha annyit elismerünk, hogy az élesen feltűnő akarati kifejezés a művészetben mint karakterisztikus rút lép fel, akkor annak kezdő kifejezését, a mozgást, mely a diszharmónikus átmenetben nyilvánul meg, nem tekinthetjük hozzá nem tartozónak." (194.) Így a rútat egy olyan esztétikai principiumként kezeli, amelynek érvényessége igen széles; több, s általánosabban érvényes, mint a köznapi értelemben vett csúnya. Magában foglalja az energiát, a mozgást, mindazt "a földi elevenséget [...], ami az örök lét méltóságos nyugalmából hiányzik". (189.) Eszerint tehát a "rút, mint az akarat kifejezője a művészetben, nem egy metafizikai akarat közvetett vagy közvetlen objektivációja gyanánt értendő itt, tehát nem a Schopenhauer elmélete szerint. Egyszerűen arról az energiáról van szó, mely minden mozgást létrehoz, s melynek tudatos formáját akaratnak nevezük. Ennek kifejezése (nem pedig ön-maga, mint valamely transzcendens mozgató eszme), lesz a formált műben a rút momentum. Mint akarati principium egyszersmind a világprocesszus irracionális oldalát képviseli; de a művészetben nem mint ilyen lesz a megoldás feladatává, mert szemléleti formában jelenvén meg az irracionális kifejezése gyanánt, – fogalmi értelmezéssel nem közelíthető meg; tehát nem is oldható fel a racionális által, hanem csak a forma által". (188-189.)

Érthető tehát, hogy a rút ilyen fölfogása szembeállítja a szép-központú elméletekkel. "Az esztétikai elméletek – írja – a rútat mint tiszta negativitást vagy kizárják területükről, vagy mint még mindig negatív elemnek viszonylagos értéket tulajdonítanak vagy pedig mint negatív dialektikus fogalmat a szépben oldják fel." (180.) *A rút a művészetben* éppen ezeket igyekszik elkerülni, s Ritoók terjedelmes fejtegetésben cáfolja

¹¹² Mesterházi Miklós – Mezei György szerk. 1984. 194.

¹¹³ Ritoók Emma 1916a. 178. (A továbbiakban az idézetek helyét a szövegben zárójelben adom meg.)

a különböző kontraszt- és föloldás- "elméleteket" – egészében véve, meggyőzően. Ennél a negatív kritikánál azonban fontosabb az a szövegrész, amely azt tárgyalja, hogy "milyen formában jelenik meg a rút, mint esztétikai érték" (180). Ezt bemutatandó előbb egy ismeretani-logikai elemzést produkált, amelynek végeredménye az, hogy a szép és rút nem jelentenek "értékellentétet, melyek egymást kizárják, csak ellentétes értékeket" (184.). Törekvése azonban ennél több, szándéka az, hogy magával a művészi jelenséggel bizonyítsa "a logikai konstrukció helyes voltát" (184.). E ponton persze szükségképpen szólnia kell saját művészetértelmezéséről is, meg kell mondja, mi is az a "formált mű". "A művészet – mondja – a világnak egységes szemlélete az érzékileg felfoghatóban kifejezve, – ellentétben a fogalmilag kifejezett világszemlélettel – vagyis a művészet is az ember és a külső valóság között levő viszony kifejezésének egy formája. Nem arra törekszik, hogy a szép eszméjét megtestesítse; célja amaz egység kifejezése, melyet a némileg labilis és nem eléggé elhatárolt harmónia-fogalom mégis a leginkább megközelítően jelöl meg. Ebben az értelemben a harmónia nem a szép egy modifikációja, mint azt a legtöbb elmélet tartja, hanem a végleges a művészetben, az esetleges zavarosságának, a pillanat véletlenségének megszüntetése egy bezárt formai szintézisben. Ez a harmónia a tér és idő jelenvalóságának formai állandósítása egy tökéletesen lezárt létezésben, a természeti valóság sokszerűségével és változásával szemben [...]. Csak a formai egységet foglalja magába és jellemző vonása a lezárttság, az önmagában nyugvás, mely a formában az alkotás által jön létre." (184-185.) Ez a koncepció, amely a mából visszatekintve egy klasszikusan, hogy azt nem mondjuk "konzervatíván" zárt koncepció, tulajdonképpen forma-elmélet. "A forma adja egységet; a kifejezés (a forma), nemcsak burka a kifejezettnek (a tartalomnak), hanem egy magasabb szintézis hordozója, melynek a tartalom alá van rendelve. [...] Az egységet nem tekinthetjük [...] a forma és a tartalom harmóniájának; mivel csak hasonló elemek alkothatnak egységet, ezért a tartalomnak már elélt formává kell lennie, mielőtt mint alkotó(elem) a harmóniába beléphetne. Így a forma hat vissza a tartalomra, vagyis pontosabban a tartalmat csak mint formát fogadja magába az egység." (185.) Fölfogása tehát legalábbis egy döntő ponton lényegében rokon a fiatal Lukácséval: a zárt forma-elv alighanem a Vasárnapi Kör egyik esztétikai köztulajdona volt. S a Ritoók-i harmónia, ill. egység-értelmezés is változata a Lukács-i egynemű közegnek (a "homogénnek", amire, láttuk, Ritoók Emma már évekkorábban fölfigyelt). Itt a közös inspiráló alighanem Fiedler Ritoók által is hivatkozott megközelítése volt.

A rút a művészetben érvelése azonban nem reked meg a művészetértelmezés e pontján, sőt igazából innen indul. Az igazi újdonság – s ez Ritoók Emma legsajátabb elgondolása – a rút formateremtő funkciójának föltárása. A formazárttság elvét ugyanis három megszorító-kiegészítő szemponttal korrigálja. 1. "... mivel a művészet érzéki megjelenítés, nem éri el az abszolút harmóniát; az abszolúttal szemben, mint egész, örök törekvés marad, hogy a formai egységben, – mint a filozófia a racionális egységben – kibékülést találjon"(186.). Ez kettős következménnyel jár; a mű szükségképpen az elnem-értség állapotát tükrözi, ugyanakkor a tökéletesre, az abszolútra tör. "Így tehát – mondja – a művészet olyan cél felé transzcendál, melynek elérése magának a művészetnek feloldódását jelentené, az érzéki szemlélet intellektuálissá válnék és a művészet misztikává, amelynek utolsó szava a hívő részére az istenban való megnyugvás." (186.) Itt tehát, ha csupán negatív formában, tagadva is, de anticipálja a későújkori művészetek bizonyos fejleményeit. 2. Erősen hangsúlyozza a művészet "evilágiságát", kormeghatározottságát is. Úgy látja, a "művészet megvalósulása ebbe a világba való", s mint ilyen "csupán" "a harmónia érzékileg elérhető tökéletessége" (186.); tehát nem

valami abszolútát, hanem csak saját esztétikailag érvényes célját éri el. "... a művészet esztétikai értéke éppen az, hogy *az itt lehető megvalósulás és beteljesedés*, nem pedig szimbólum", azaz nem a művön kívüli transzcendenciája. (187.) 3. S azt is fontosnak tartja, hogy "a művészi harmónia nem megadott, hanem törekvés és levés által jön létre" (187.), azaz változó valami, nem egyszersmindenkorra leírható szilárd állandó. A harmónia "két konträr elem", a szép és a rút egysége. "Ebben az egyensúlyban a »szép« nem győzi le a rútat s ez nem is marad mint feloldhatatlan maradék benne; ez az egyensúly [...] szintetikus kvalitatív egység, melyben a rút egyenlően jogosult, sőt uralkodó is lehet, ép(p)en úgy mint a szép s az ellentétek benső feloldása által a harmónia mégis elérhető; »egyik sem jelenti többé azt, ami az egységen kívül volt«, hanem mindkettő ép(p)en ezzé az egységgé, művészetté válik." (188.) Fölfogásában így a művészetben a rút tölti be a "dinamikus komponens" szerepét, "a széppel, a statikus-sal szemben" (189.). A "szép" ugyan "önmagában ellentmondás nélkül való lenne, de mozdulatlan a merevségig"; a "harmóniában" csak a "rút nyugtalansága visz [...] életmomentumot" (189.). S amilyen mértékben viszi bele a harmóniába ezt a "nyugtalanságot", ezt az életes disszonanciát, olyan mértékben változik maga a harmónia jellege is. Így más és más harmónia – ha tetszik: "szépség" – nyilvánul meg "a Velazquez arcképeiben mint a Dürer metszeteiben, Caravaggióban mint Cézanneban vagy a Lysippos és Bernini szobraiban", vagy "Homerónál, Danténál és Dostojevskinél mint Shakespearenél és Ibsennél." (179.) Sőt, "nagy művészeti időszakoknak, mint a gótikának és a keletinek semmi köze sincs a széphez", s Fiedlert egyetértőleg idézi, ti. szerinte is "egy műtől szépséget követelni ép(p)en olyan jogtalan, mint tőle erkölcsi tendenciát megkövetelni" (179-180.).

Észreveszi azt a fontos, de nagyon gyakran figyelmen kívül hagyott tényt, hogy egy adott művészi forma érdekessége változik, bizonyos formákat megszokunk, s így ezek a befogadásban elveszítik hatásukat, érdektelenné, "üressé" válnak. A művészet "érdekességét", nagyon konzekvensen, a rúthoz köti. A rút, mondja, "azáltal lesz érdekessé, hogy a művészi kifejezésben az akarát elevenségét zárja magába, míg a szép mint az örökkévalóság momentumuma és a nyugalom principiuma az életenergia gátlását jelenti, habár közelebb áll az abszolúthoz." Majd: "A rút által marad a művészet minden időben úgyszólván közelebb az emberihez és nem veszít, mint maga az élet, a megszokás által érdekességéből, míg a szép, az istenileg közömbös (Th.Mann »istenileg semmitmondónak« nevezi) az emberre nézve kevésbé érdekessé válhat, mert nélkülözi azt a nagy hatást, amit reánk minden, ami az étellel rokon, gyakorol, habár kárpótlásul felülemel az élet korlátain. A szép könnyebben válik modorosságá, nyugalma üres külsőségé" (189-190.). S amikor ezt folytatva "a túlságosan könnyen elért harmóniát" – amit a nagyközönség általában szépnek nevez – bírálja, voltaképpen Lukács kellemség-elméletét előlegezi meg. Ez a szép ugyanis, mondja, "terméketlen, nagyon is gyorsan kimondja az utolsó szót és a diszharmónia feloldási folyamatának benső, rejtett gazdagságát és küzdelmének beteljesülését nélkülözi; ezáltal hatásából is hiányzik az erős feszültségi érzés és egy ép(p)en olyan könnyen elért kellemes nyugalmat ad" a valóságos esztétikai élvezet helyett. (190.)

E dolgozata: művészetfilozófia; 20. századi tapasztalataink fényében tehát egy némileg "konzervatív" műfaj új variációja. Nem annyira a század modernista művészeti gondolkodásához, strukturalista-formalista megközelítéseihez, ideológiáknak programatikusan kapcsolódik, mint egy nagy tradíció végző fázisához. Ennyiben tehát a "konzervatív" Ritoók-képet igazolja. Ez azonban csak az érem egyik oldala. *A rút a művészetben* problematikájában – látenszen, elvont formában – benne van a formá-

kat "fölbontó" 20. századi művészet belső meghatározottságának, szükségképpen-valóságának fölismerése, vagy legalábbis megsejtése, logikai kikövetkeztetése.^{113a} S bár egy természeti példa kapcsán még annak fölismeréséig is eljutott, hogy speciális esetben a valóság természetben "talált" elemei is szemlélhetők úgy, mint esztétikailag érvényesek (vö. 195-196.), ezt a lehetőséget már nem gondolta végig, nem vitte el a lehetséges pontig. Egészében azonban így is jelentős írásnak kell tekintenünk. Rokonsága, néhány pontjának kapcsolódása Lukács ugyanez időből való *Heidelbergi esztétikájával*¹¹⁴, kétségtelen. S bár azt – már csak kisebb tehetsége miatt is – sem terjedelemben, sem részletezettségben, sem gondolati gazdagságban nem éri el, a vasárnaposok körében mindenképpen "versenyképes" írás volt. Eredményei a magyar esztétikai gondolkodás történetében Ritoók Emmának is helyet biztosítanak. Inspiráló forrásai is, megfogalmazódó tételei is, számos alapelve is mutatják, hogy ez a tanulmány a Vasárnapi Körben formálódó művészetfilozófiák egyik eredeti érvelésű, színvonalas változata.

7

A rút a művészetben természetesen nemcsak elvont esztétikai elmélkedés. Egyben egy diszharmonikus, válságoktól sem mentes életérzés indirekt kifejeződése is. S egyes utalásai, pl. az asszonyi rútságról mondottak azt is jelzik, Ritoók Emma valamiképpen saját életproblémáit is belevitte a témába, s azok elméleti általánosítására is törekedett. Egy bonyolult, társadalmilag is determinált egyénlélektani probléma teljeskörű kifejezését, transzformálását azonban a meglehetősen elvont művészetfilozófia nem engedte meg – ezt az esztétikai tárgy immanens logikája az érvelés során óhatatlanul behatárolta, "torzította", szublimálta. A benőségesség-hiány, az emberi kapcsolatoknak pusztá külsődlegességben való kimerülése ennél számára mélyebb és erősebb életprobléma volt. Ez magyarázza, hogy problémái tudatosításának és föloldásának legfőbb formája számára továbbra is az irodalom maradt, "a" regény, amelynek készültét leveleiben éveken keresztül jelezte barátainak. Ez a regény, melyet a kutatás általában *A szellem kalandoraival* azonosít, egy változatban 1915 februárjában már elkészült.¹¹⁵ Ritoók Lukácshoz írott levele szerint legalábbis Fülep Lajos akkor már olvasta, s nem tetszett neki, át is akarta dolgoztatni vele. Fülep bírálata viszont Ritoóknak nem tetszett, kritikusra meg is sértődött – ám, valószínűleg, mégis átdolgozta művét. Ezt az újabb változatot Balázs Béla csak 1916 februárjában és márciusában, azaz kb. egy év múlva olvasta. Véleményét a Napló így rögzíti: "Ritoók Emma regénye: A lélek kalandorai. Rossz regény. Nincs víziója, süket, átlátszó, atmoszférátlan. Nem művész élménye. De nagy emberi élmény. Mégis nagyon megfogott. Milyen nagy generáció az, amelynek vihara őt elkapta! De ő csak influenzát kapott tőle, szegény. Vénlánytragédia."¹¹⁶ Hogy a regény íróilag nem volt jó, szempontunkból kevésbé érdekes; íróként Ritoók Emma alig érdekes. Annál fontosabb viszont az, hogy regényében a barátaihoz való viszonyát írta ki magából – s ez a megjelenítés Balázsékat még nem állította vele szembe. De

^{113a} Vö. Fehér Ferenc véleményével: "A csúf esztétikájának létjogáért folyó küzdelem, mely a hegeli iskolán belül Rosenzweiggel vette kezdetét, Baudelaire után a modernizmus csatakiáltásává vált, és széles körben az emancipáció egyik jelszavának tekintették." Fehér Ferenc 1992. 77.

¹¹⁴ Radnóti Sándor, aki e dolgozatot kéziratban elolvasta, ezt az összefüggést igen hangsúlyosnak látja.

¹¹⁵ Mesterházi Miklós — Mezei György szerk. 1984. 196.

¹¹⁶ Balázs Béla 1982. II. 144.

figyelemreméltó, hogy az a viszony, amely a regény és Balázsék között volt, s amely tulajdonképpen Ritoók és Balázsék viszonyának párlata, már nem problémátlan. Balázs Béla le is szögezte: "Ijesztett a regényben, hogy valaki, aki részese volt, csalódhatott a generációkban."¹¹⁷ Az időpont, ti. az, hogy az alapkézirat már 1915 februárjában készen volt, persze, egyértelművé teszi: ez a regény még nem a Vasárnapi Kör regénye volt (amiként kezelni szokták), ez még csak Ritoók Emma szűkebb baráti körének – Blochnak, Zalainak, Balásznak és Lukácsnak – a regénye. Ritoóknak Lukácshoz írott s Blochra panaszkozó leveleiből, s abból a tényből, hogy mind a Blochhoz, mind a Lukácsnak írott leveleit vissza akarta szerezni a címzettekől, mert bele akarta azokat dolgozni a regénybe¹¹⁸, kiderül: csalódottsága centrumában Ernst Bloch állott. S az is bizonyosnak látszik, csalódása nem volt indokolatlan; Bloch mint ember, kétségtelenül nem volt mentes egy sor gyöngeségtől, erkölcsi vétségől. De a regényben ennél a személyes szintnél többről lehetett szó, voltaképpen ember s ember problematikus viszonyát tárgyalhatta. Ezt voltaképpen Balázs Béla is elismerte, amikor azt írta a regényről: "igazság benne az, amit [Lukács] Gyuri egyébként mindig mond: minden filozófia emberi reménytelensége. Kiszámítja Istent, de nem látja, nem éli."¹¹⁹ S amiben Balázs elmarasztalja a regényt, hogy ti. téves, hibáztatandó az az álláspont, amely szerint "a teljesülés a vágy mögött marad mindig", az is reális probléma, életérzésbe ágyazódó korspecifikus tapasztalat volt.¹²⁰ Ritoók Emma értelmezései mögött tehát, minden jel szerint, súlyos igazságok is állottak.

A regény e korai – 1915-ös, illetve 1916-os – változatát azonban nem ismerjük (A *szellem kalandorai* 1919 utáni szövegét nem lehet ekkorra visszavetíteni). Így, bármilyen fontos volna, nincs mód fölmérni, miben állott pontosan csalódottsága, mi nem tetszett neki barátaiban. Egy biztos csak: a konfliktus, bármiből fakadt is, ekkor sem eredményezett még szakítást. Regénye ellenére Ritoók Emma továbbra is a Vasárnapi Kör tagja maradt. Sőt 1917 tavaszán aktív részese lett a Vasárnapi Kör intézményesülésének, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája megteremtésének.¹²¹

A baráti, szűk körben eszmét cserélő csoport nyilvánosság elé lépő "követe", a Szabad Iskola a nyomtatott program szerint a következő céllal indult: "Az új spiritualizmusnak és idealizmusnak világszemléletét kívánjuk terjeszteni és annak problémáival foglalkozni. Döntő fontosságot tulajdonítunk ennek éppen ma, mikor már szemmel látható, hogy az európai kultúra a XIX. század positivismusa után határozott fordulatot vett újra a metafizikai idealizmus felé. A spiritualizmus e kétségtelen renaissance-a idején fontosnak tartjuk, hogy a mi közösségünk is megismerkedjék e régi problémák mai formáival, mindenek felett azért, hogy megérezze, hogy nemcsak új tudásokról, hanem még inkább új kultúráról van szó. Új kultúráról – csak a tegnappal szemben újról – melynek hordozója a most kialakulóban levő európai ember szellemi típusa. Ez az új típus a múltban levő materializmussal szemben a transcendentia problémáinak fontosságát, a relativista impresszionizmussal szemben a principiumok egyértelmű érvényességét, az anarchikus minden-mindegy világnézettel szemben a normatív ethika pathosát hirdeti. Ebben a tekintetben rokonoknak érezzük magunkat minden idealista

¹¹⁷ Balázs Béla 1982. II. 144.

¹¹⁸ Mesterházi Miklós – Mezei György szerk. 1984. 194.

¹¹⁹ Balázs Béla 1982. II. 144.

¹²⁰ Vö. Balázs Béla 1982. II. 138.

¹²¹ Novák Zoltán 1979. 102-180.

korral és minden kor őszinte idealistáival." ¹²² A Szabad Iskola e cél érdekében mindjárt előadásokat is hirdetett; ezeknek a tematikája a nyomtatott program szerint így alakult: Balázs Béla: A nemzeti elem a magyar képzőművészetben; Hauser Arnold: A Kant utáni esztétika problémái; Lukács György: Ethika; Mannheim Károly: Ismeretelméleti és logikai problémák; Ritoók Emma: Az esztétikai hatás problémái. Az előadások úgynevezett "sorozatos előadások" voltak, a megadott címmel minden előadó több előadást tartott. E tervekről (s ez jellemző a kör akkori személyi viszonyaira) 1917. március 17-én még Ritoók Emma tájékoztatta az akkor külföldön tartozkodó Lukácsot: "... tegnap hallottam [Hajós] Edith-től, hogy [...] magának a »Szellemi Tudományok Iskolájáról«, amit magával együtt csinálunk, még nem írtak. Úgy látszik, a metafizikai érdeklődés növekedése a lustasággal együtt jár, mert minden vasárnap délután ígérte valaki, hogy magát tudósítja, és felkéri, hogy velünk tartson, és ez a vége. Tehát az előadások már meg is kezdődtek Herbert [= Balázs Béla] és Fogarasi előadásaival. Azt gondolhatja, hogy milyen az irány, és hogy az egésznek ez az irány az alapja és terjesztése, megértése az előadások célja, de nem népszerűen. Előadnak még Fülep, Hauser, Lukács, Mannheim, Ritoók, Antal, Kodály. Magára májusban számítunk, mivel azt írta, hogy a tavasszal úgyis készül Pestre, mégpedig négy etikai előadásra gondoltunk, ne hagyjon, kérem, cserben. Én különösen szeretném, ha etikáról beszélne, mert azóta nagyon sokat gondolkoztam arról, amit a múlt évben vasárnaponként beszélt, és úgy érzem, hogy muszáj lesz állást foglalnom a maga nézetei ellen, és addig nem tudom megtenni principálisan, míg magától rendszeres kifejtését nem hallom." ¹²³

Ez a levél, információin túl, azért is érdekes, mert mutatja, hogy ekkor Ritoók még erős mi-tudattal beszélt terveikről, Lukácsékhöz tartozónak tudta és vallotta magát. Ám, s ez is jellemző, polémiára készült; Lukács etikai koncepciója (bár Lukácsot magánál mindig többre tartotta, nagyobb tehetségként kezelte) ellenállást, sőt tiltakozást váltott ki benne. Úgy látszik tehát, a normatív etika igenlésében egyetértettek, ezen etika tartalmában azonban már nem.

Mi válthatta ki ezt a szembenállást? Részletekről tájékoztató források híján erre nem lehet pontos választ adni. De az bizonyos, a viták ekkor már kaptak egy zsidók kontra nemzsidók (magyarok) színezetet. 1916 végefelé, egy összejövetelel Antal Frigyes le-kicsinylően beszélt a frontokon harcoló magyar katonákról, amit Ritoók Emma nem állt meg szó nélkül, s így vita kerekedett közöttük. ¹²⁴ Ezt, pontosabban ennek következményeit Balázs Béla is megörökítette: "A zsidó-magyar problémáról – jegyezte be naplójába 1916 karácsonyán – sok szó esik a Ritoók Emma és Antal kontraverzia kapcsán. Nehéz választás. Mindenütt máshol jogosult a gyanakvás a zsidóval szemben, nálunk nem jogosult, mert a mi gentrynk éppoly korrupt, és még buta, tehetségtelen, lusta és maradi is. Nagy levelet írtam Emmának. Nem fajgyűlöletről van szó, hanem osztálygyűlöletről. A nacionalista érzékenységgel szemben egy internacionalista érzékenység és fanatizmus!" ¹²⁵ Balázs értékelése valószínűleg köztes állapotot tükröz, félúton Antal és Ritoók között, kicsit közelebb az előbbihez. Figyelemre méltó azonban, hogy ez az egyeztetés felé hajló vélemény már olyan kategóriákkal kénytelen operálni, mint "fajgyűlölet", "osztálygyűlölet", "fanatizmus" és – "érzékenység". Ez már mindenképpen a feszültségek erőteljes növekedéséről árulkodik.

Valószínű, hogy a vita Balázs-féle interpretációja már nem közelítette a

¹²² A Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 240. és 241. közt, hasonmás melléklet.

¹²³ Karádi Éva — Vezér Erzsébet szerk. 1980. 139.

¹²⁴ Balázs Béla 1982. II. 536.

¹²⁵ Balázs Béla 1982. II. 208.

véleményeket. Az intellektuális rokonságot fölszámolta a származási csoportok habituális különbsége. Ritoók Emma ugyanis, mint a Vasárnapi Kör Fülep mellett egyetlen nemzsidó tagja, a többiekétől lényegesen különböző tradícióban élt, s szociokulturális körülményei, mentális reakciói is egészen mások voltak. Hogy élőszóban, vita közben mit mondott, milyen álláspontot képviselt, utólag pontosan már nem rekonstruálható. De valamivel később, a Huszadik Század nevezetes ankétján – *Zsidókérdés Magyarországon* – írásban is kifejtette véleményét,¹²⁶ s ez megmutatja szembenállása indokait. Hozzászólása, mely a folyóirat 1917. júliusi-augusztusi összevont számában jelent meg, az *Akik szerint van zsidókérdés* című blokkban kapott helyet. Ez már önmagában is jelzi, hogy zsidók és nemzsidók viszonyát problematikusnak látta, s ennek okát – nem az antiszemitizmusban, hanem, ellenkezőleg – a zsidókban vélte megtalálni. Szövege meglehetősen tömör, már-már túlsúfolt, így nem egyszerű mondanóját torzítás nélkül visszaadni. Annyi bizonyos, véleménye egyértelműen kritikus, sőt elutasító volt, s bár szándéka szerint őrizkedni kívánt az általánosításoktól, írása valójában egy bíráló célzatú etnokarakterológia. Maga a szöveg két szempontból is nagyon tanulságos. Érdekes benne Ritoók Emma személyes viszonya a zsidókhöz – ez meglehetősen kritikus, de nem teljesen elzárkozó magatartásként írható le. Elvben ugyanis nem zárja ki sem az asszimilációt, sem a zsidó-nemzsidó viszony problémátlanná válásának lehetőségét. S legalább ilyen érdekes (ha nem érdekesebb) maga a karakterológia is. Jellemzése rendre valóságos, szociológialilag releváns jelenségekből indul ki, egészében mégsem a "megértő" tudományos leírás vezérli, hanem a moralizáló kollektív minősítés. Így egyfelől éles szemű jelenségkiemelés s bizonyos mentális összefüggések racionális elemzése jellemzi, másfelől viszont az emberi aktivitás pusztá szubjektivitásként való kezelése, önkényes alakíthatóságának előfeltételezése és áturalozása – egy szűkös és korlátozott mentalitástörténeti pozícióból. Hozzászólása így végsősoron átbillen a modernizáció során háttérbe szoruló, s így pozícióörzésbe kényszerülő úri középosztály ellenérzéseinek racionalizálásába és általánosításába.

A zsidókérdés okát "három fontos ellentétben" látta. Úgy vélte, "a nacionális, az etikai és a kultúrfelfogás különbsége" magyarázza a szembenállást, "és ma főleg az első lett válságossá" (132.). A faj terminust használta, az ellentéteket azonban nem "faji kérdésként" kezelte, s külön leszögezte, hogy: "nem is szándékozom az egész kérdést másként, mint a mindennapi tapasztalat szempontjából tárgyalni, tehát egyszerűen konstatálni a fennálló jelenségeket, mert meggyőződésem, hogy eddig minden faji teoretizálás csődött mondott akár a zsidóság mellett, akár ellene akart szólni." (132.) Érvelése azonban mégsem "egyszerű" értékmentes szociológiai leírás. Bár valóban jelenségeket írt le, azok érvényességi körét nem határozta meg, s így azok óhatatlanul kvázi-általános érvényesülésként jelennek meg. Írása így a zsidókérdést mint nacionális, azaz nemzeti problémát kezeli, s a beolvadó-félben lévő, felemás helyzetű "idegen" nációt egy nemrasszista jellegű, nemzeti konzervativizmus *erkölcs*központú mérlegére helyezi. Az asszimiláns zsidók specifikumát abban látta, hogy a beolvadási folyamatban "a zsidóság tradíciótlanul áll a befogadó nép között s ez válik döntő momentummá a két faj ellentétében. Ez a zsidóságnak egyik legnagyobb előnye és ereje – a függetlenség a múlttól és így függetlenség a jövő felé is –, de egyszersmind főoka bizonytalanságának, labilis lelkületének s hogy mégis idegen marad a régi faj között, mert annak vérré vált történelmi érzékével és érzésével szemben marad megértetlen." (133.) Itt, érdemes megjegyezni, implicite már az úri – "történeti" – középosztály indirekt igazolását is

¹²⁶ Ritoók Emma 1917. 132-139. Erre az írásra a továbbiakban a szövegben hivatkozom, zárójelben megadva az idézet helyét.

elvégi, hisz ezt használja mércének; s a mérték "hitelességére" nem reflektál. Magát a problémát, logikusan, a beolvadókra lokalizálta; úgy látta, a már beolvadottak és az ortodoxiába merevedettek mint tiszta típusok nem okoznak feszültséget. Álláspontja az (s ennek követelményjellege nyilvánvaló), hogy "a beolvadás mozgató ereje csak a tradíciómegértés és ezáltal a szellemi egymást kiegészítés lehet" (123.), a beolvadó "zsidóság" azonban szinte "teljes megértetlenséget mutat annak a fajnak az etikai eszméi iránt, mely között él" (133.). Diagnózisa szorosan vett leíró része (ha szociológiailag körülhatároljuk) alighanem helytálló. Zsidók és nemzsidók mentális viszonyainak a különbsége az akkori Magyarországon mindenképpen szignifikáns volt (bár "zsidós" mentalitású keresztények és "nemzsidós" zsidók is voltak). Kérdés azonban, miképpen értelmezhető helyesen ez a tagadhatatlan különállás. Ritoók Emma úgy látta, hogy a baj abból fakad, hogy a zsidók tradíciótlanságukból adódóan etikai hibákat követnek el. Egy önértékű etika helyett a hasznossági etika gyakorlói lettek. A szokásos (s felületen mozgó, részben maga Ritoók által is hatálytalanított) hibafelsorolás közben, az "aránytalan" vagyonosodás kapcsán le is szögezte: "Mintha a zsidóságnak egyetlen tradíciója maradt volna meg, a hasznossági etika, meggyőződéseinek még a legtisztább fokán is. De, mint ahogy a keresztény felfogásban minden endänonisztikus etika, még a jövő életért elkövetett jó cselekedetek etikáját sem véve ki, a jutalmazási alapgondolatból ered, úgy hasznossági etika mindaz, mely a vagyonygyűjtéstől, mint ételcélból kiindulva s az emberiségre nézve leghasznosabb tettekig haladva, egy tiszta altruizmus álláspontjáig látszik eljutni, de még mindig nem a tett önértékét, a kötelesség, a jó, az igaz önmagában lévő érvényességét tekinti döntőnek." (125.) Ebből a zsidókra jellemzőnek mondott hasznossági etikából vezette le a munka "pénzeredményének", általában a pénznek túlértékelését, a nyilvános szereplés és reklám ízléstelenségig menő kedvelését, a felületes, "hasznosság szerinti" értékelés általános gyakorlatát. Megfelelő történeti-szociológiai vizsgálatok híján nehéz megmondani, vajon valóban ennyire általános és jellemző lett volna-e a zsidók körében a hasznosságetika, ahogy Ritoók állítja, s ha igen, akkor vajon csak rájuk volt-e ez jellemző az akkori Magyarországon. Az azonban teljesen nyilvánvaló, hogy a hasznosságetikának ez a zsidókkal való azonosítása problematikus. A haszonelvűség ugyanis nem kizárólagosan zsidó sajátosság – ez a modern kapitalizmus mentális föltétele s egyben következménye. Aki, mint a tőkeviszonynak alávetett gazdasági aktor, a piaci racionalitásnak engedelmessé válik, az – származzék bármely etnikai, felekezeti stb. csoportból – óhatatlanul a hasznossági etika gyakorlója, tudatos vagy öntudatlan alkalmazója. S bár ez a tény gondolatilag nem mentheti a hasznosságetikát, a bíráló ezzel kapcsolatban nem tevesztheti szem elől, hogy ennek az etikának a pusztá elutasítása – történjék bár egy ideálisabb, "emberibb" etika szemszögéből – óhatatlanul egy premodern habitust (s gyakorlatot) konzervál, vagy ahhoz igyekszik visszatérni. A hasznosság ugyanis az emberi élet olyan, lényegét tekintve kiiktathatatlan mozzanata, szerves építőeleme, amelyet csak egyszerűen elvetni nem lehet. Ezt legfőljebb korrigálni, kiegészíteni, "humanizálni", azaz egy "emberibb" viszonyrendszer részévé tenni lehet. Ritoók Emma hasznosságetika-bírálatát így lényegében nem is lehet több, mint a piaci versenyben hátrányba kerülő rivális csoport érzelmileg megalapozódó öngazolása, amelyet lehetővé csak az tett, hogy ezt a hasznosságetikát önmagára szűkítetten értelmezte. Annak – implicit – állítása pedig, hogy az "ideális" etikának a hordozója a nemzsidó úri középosztály lett volna, merő önáltatás; a zsidó etikai praxis (ha volt egyáltalán ilyen egynemű gyakorlat) bírálata a rivális csoport gyakorlatának bírálata nélkül eleve hamis és félrevezető.

Egy másik szálon, visszatérve a kiinduláshoz, a tradíciótlanság problémaköréhez, ugyancsak az önmagában szemlélt, valóságos létföltételeitől és funkciójától megtisztított "zsidó" mentalitás sajátosságait jellemezte. Úgy vélte, "a tradícióhiány tisztelethiány lesz" náluk (135.), amiből egyenesen következik a zsidók körében egy kihívó, tolawódó modor (a bizonytalanságérzet kompenzációjaként), s egy önmaguk iránti, legalább annyira problematikus tisztelethiány, amely "affektált nyíltság"-ban, tüntető morális közönyben, esetenként amoralitások öngazolásában nyilvánul meg. (136.) S úgy látta, ez a tradícióhiányból fakadó tisztelethiány nagyfokú negativitással, destruktív hajlammal jár együtt. "... a tisztelethiányhoz tartozik az a negativitás – mondja ki tételezen is –, amely mohón kap minden elméleten, ami elismert nagyságokat, műveket ront le, míg a tradícióhoz kötött ember, akinek fáj elszakadni és lemondani, kritikusabban fogadja az ilyen állításokat; ha ez a lerántás magyar történelmi nevek ellen lép fel, természetes, hogy a nacionális érzés is erősíteni fogja a konzervatívabb hajlamokat és a zsidóságot olyan ellenfél gyanánt fogja feltüntetni, akik minden eszményt le akarnak rombolni." (136.) Ez utóbbi megállapítást ugyan még csak veszélylehetőségként fogalmazta meg, de rokon- és ellenszenve ez esetben sem kétséges; érzelmei a "nacionális érzés" oldalára vonják. Ez a – nem is nagyon leplezett "pártosság" – akkor is kibukkan szövegéből, amikor pedig a tradícióhiány előnyeit mérlegeli. A "destruktív" hajlamban ugyanis szerinte "a tradícióhiány ellentétes szélsősége is megnyilvánul a tisztelethiánnyal szemben: az újnak a feltétlen elismerése, hiszen a régi megtagadása, mint modernség lép fel." (136.) S bár ennek az új iránti "szellemi receptivitásnak" a gazdagságát elismeri, az attitűd egésze nem igazán vonzó számára; elismerései is kelletlenek, idegenkedőek. Az asszimilánsok nyelvét, irodalomteremtési gyakorlatát pedig, ami szintén a receptivitásra épül, egyértelműen elutasította: "A magyarság a zsidósággal szemben méltán kifogásolja, hogy nyelve nem magyar, hangsúlya, ritmusa, mondatkötése fájoan hangzik nekünk és egyenesen ellenkezik a nyelv természetével; ezt a nyelvet írónk átvitték az irodalomba is. Éppen ezért nem olyan visszatetsző például a svábos kiejtés, mert azonkívvül, hogy sokkal ritkábban hangzik fel, a beolvadó német nem akar ezen a nyelven magyar kultúrát csinálni s második nemzedéke már tisztán fog beszélni magyarul, ellenben a zsidós magyar nyelv utcán, iskolában, hírlapokban mindig jobban elterjed, sőt egy író kijelentette, hogy ez a modern budapesti dialektus, ennélfogva jogos a használata, akárcsak a párisi franciaságé. De a párisi nyelv a francia szellemből született, ez pedig ellenkezik a magyarral, melynek joga van megkívnani, hogy aki magyar irodalmat csinál, az tudjon is magyarul és a művészi eszköz tisztaságának megrontását szofizmákkal ne akarja leplezni. A másik kifogás a zsidóság magyar irodalma ellen, hogy olyan eszmék, alakok, emberek (főleg asszonyok) szerepelnek mint magyarok a műveikben, melyeknek semmi közük a magyar karakterhez és így bensőleg és külsőleg meghamisítják a magyar kultúrát." (137.)

Ezek az érvei, ma már tudjuk, az 1919 utáni periódus ideológiai folklórjának jellegzetes érvei lettek. Főlhígítva az antiszemita publicisztika élt velük, de némelyik tétele még az olyan, különben nívós esszéírásba is bekerült, mint amilyen a Németh Lászlóé – gondoljunk csak a magyar kultúra elhamisításának vádjára. Ritoók Emma persze nem *akart* antiszemita lenni; mind műveltsége, mint emberi kapcsolatai szerkezete ez ellen hatottak. De az tény, hogy érvelésének gondolati szerkezete a "sérelmek" egyoldalú és túláltalánosított interpretálását mutatja, s érvei lényegében egy ellenézés adalékaivá oldódtak föl. Érveléséből teljesen kihagyta pl. azt, hogy mi ellen irányult a "destruktív hajlam", s az a beállítódás, amely az értékek lebontását egyértelműen és kizárólagosan negatívumként fogta föl, szükségképpen egy zsidó-ellenes oppozícióba vitte bele. Nem

lehet mondani, hogy amit bírálatként leír, az pusztán légből kapott lenne. Írása számos reális szociálpszichológiai fölismerést tartalmaz. Ám az az összefüggésrendszer, amelyben észrevételei megjelennek és elnyerik teljes értelmüket, minden, mégoly valós fölismerésének is egy idegenkedő-elutasító színt ad, s egy zsidó-nemzsidó szembenállás keretei közé visz. Sőt jól látható, végső igénye a maga mentális sturktúrájának, értékrendszerének, gesztuskészletének érvényesítése és uralkodóvá tétele. Azt tartaná helyesnek, ha az egyik, a többségi s tradicionális kollektívum mindenben a maga képére formálná a kisebbségi, nemtradicionális kollektívumot – ez pedig már szociológiai nonszensz. Az asszimiláció, bármily fájdalmas ez az asszimiláló számára, mindig kölcsönhatás, bonyolult, helyenként dramatikus összecsiszolóási folyamat. Ha ezt nem ismerjük el, akkor szükségképpen egymással szemben álló ellenségeket kell látnunk a folyamat résztvevőiben, s "harcolókká" válunk. Hogy nem cövekelte körül megálapításai tényleges érvényét, s így óhatatlanul túláltalánosította megfigyeléseit, még lehetne szociológiai érzéketlenség, azaz szakszerűtlenség. De a szöveg egésze félreérthetlenné teszi, másról, másról is szó van. A hozzászólást nem a "megértő" szociológiai leírás, hanem a normatív morális elutasítás igénye hatja át – egy teljesen reflektálatlanul hagyott, "természetesnek" vett szociokulturális pozícióból. Még hozzá egy olyan pozícióból, amely immár csak a teret vesztő s ezért mind inkább konzervatívva és militánssá váló úri-történeti középosztály pozíciója volt, s a társadalom egészének képviselőjére már rég alkalmatlan lett.

A zsidó szociokulturális sajátosságoknak ez a konzervatív jellegű átértelmezése és morális elutasítása minden jel szerint ellenkezést, sőt szembenállást váltott ki a "vasárnaposok" körében. A cikk konkrét fogadtatásáról ugyan nincs adatunk, az viszont tény, hogy megjelenését követően többé semmi nyoma Ritoók Emma és a Vasárnapi Kör együttműködésének – egyetlen adat nem utal további személyes kapcsolatra. Nagy valószínűséggel állítható tehát, hogy a cikk megjelenését követően s közvetlenül a cikk miatt szakadt meg az együttműködés, pontosabban: a korábbi ellentéteket ez erősítette föl szakítással.

Az utak ezzel elváltak; a "progresszív és a konzervatív idealizmus" útjai (hogy az egykorú vita címét vegyük kölcsön) a Vasárnapi Körön belül is különváltak. A Vasárnapi Kör tagjai, mint közismert, ezt követően politikailag is radikalizálódtak, s szinte valamennyien részt vettek 1918-19. magyar eseményeiben, sőt egy részük a kommunista párt tagja is lett.¹²⁷ Forradalmak alatti tevékenységük részletes bemutatása nem lehet e tanulmány feladata, de annyi itt is föltétlenül leszögezendő, hogy a kör tagjai – bár változó mértékben és különböző szerepkörben – részt vettek a történeti Magyarország állami és politikai viszonyainak radikális lebontásában, s valamiképpen egy radikális utópia képviselői lettek. Választásuknak mély történeti okai voltak, s ezeket nem lehet egy kézlegyintéssel elintézni; valóságos és igen súlyos problémákat igyekeztek a maguk módján föloldani. Ezt csak egy primitív demagógia tagadhatja. De ma már tudjuk azt is, ez a radikális döntés súlyos problémákat eredményezett. Következetes vállaloit, tehát leginkább Lukács Györgyöt, olyan ideológiai pozícióba kényszerítette, amely súlyos és – az eddigi tapasztalatok szerint föloldhatatlan – ellentmondásokat vont maga után; mind saját életművük kibontakozását, mind az ezen ideológia kormányzása alá került társadalmak fejlődési lehetőségeit egy roppant ellentmondásos szerkezetben rögzítette. Ez azonban utólag sem igazolja Ritoók Emmát, aki a forradalmak alatt antagonistájuk lett. Az ő döntése is mélyen beleágyazódott a magyar viszonyokba, valóságos érdekek és értékek motíválták, de emberi és intellektuális lehetőségeit még Lukácséknál is job-

¹²⁷ Novák Zoltán 1979., Karádi Éva – Vezér Erzsébet szerk. 1980.

ban korlátozta, hogy egy mélyen retrográd, kulturálisan terméketlen, a magyar viszonyokat csak egy előjogait védő réteg önös érdekei szerint konzerválni igyekvő törekvés képviselője lett. S így végleg magához méltó intellektuális partnerek nélkül maradt. Ezt az emberi tragédiát valamiképpen a régi, időközben politikai ellenféllé vált barát, Balázs Béla is megérezte, amikor – inkább sajnálkozva, mint ellenségesen – így írt Naplójában (1919. december): "A faji és nemzeti ösztön most válik problematikussá, immorálissá. Csakhogy századok poézisével terhes ez az ösztön, mártírok glóriája van körülötte, egy ősi fájdalom, mely mély medret ásott már magának a szívekbbe. [...] Sok típus és sok figura adódik itt. Gazdag az átmenet a két véglet [ti. az internacionális és a nemzeti beállítottság – L.A.] között [...] A tragikus középalakok, mint Ritoók Emma, akinek esze és műveltsége az internacionalitás nívóján van, és aki szellemileg közénk tartozik, és testvértelen árva magyar testvérei között, ahova visszahúzza a fájdalmas, tragikus dac, a föld alól felfakadó sötét nemzeti ösztön hatalma." ¹²⁸ Majd hozzátette: "Neki talán Fülep a pandanja, a másik oldalon?" ¹²⁹

S 1920 májusában a végleges ítéletet is Balázs Béla mondta ki, amikor *Naplójában* Ritoók Emmáról (s Fülep Lajosról) mint "renegátról" emlékezett meg. ¹³⁰

8

A szakítást Ritoók Emma is értelmezte, versben és regényben is, – de már ön maga színvonalára alatt. Az 1919-es trauma hatására írott versei, melyek hamarosan, még 1920-ban kötetben is megjelentek *Sötét hónapok* címmel, jól mutatják mélyen konzervatív fordulatát – és színvonalését. Versei igazában irodalom alatti, sekélyes és művészietlen produkciók, csak mint érzülete politikai megnyilvánulásai érdekesek. S mélyen szomorú, hogy a *Sötét hónapokban* ilyen strófák vannak az "idegen faj" szerepéről: ¹³¹

*S csináltak ujhodás helyett
tragédiát a nemzetnek;
Egy uj Sajót s Mohácsot;
S mert nem vagyunk oly törtetők;
megbühödjük a jövőndőt
És újra meg a multat.
Megszenvédünk büneinkért,
áldoztunk sok jó magyar vért,
De idegen faj átkát
Ne rója mi reánk át!*

Nem véletlen, hogy e kis könyv harciasnak egyáltalán nem nevezhető Nyugat-beli kritikusa, Tóth Árpád tőle szokatlan gúnyosan, sőt megvetően írt róla: "... ömlik a prés alól a zavaros dal-lé – olvashatjuk a kritikában – felelőtlenül, szabadjárá, és ha nem csordul, csöppen. Tipikus műkedvelői zöngedezés, melynek egyetlen érdekessége, hogy a széplélek-esztétaság vértelenségeivel a legnyugodtabban tud egyazon lírai női kalap

¹²⁸ Balázs Béla 1982. II. 347.

¹²⁹ Balázs Béla 1982. II. 347.

¹³⁰ Balázs Béla 1982. II. 408.

¹³¹ Ritoók Emma 1920a. Idézi és kommentálja Tóth Árpád 1969. 154. E periódushoz tartozik még: Ritoók Emma - Geöcze Sarolta 1920.

alá vonni oly kemény vezércikk-megállapításokat, mint aminő pl. az, hogy az igazi forradalom nem lehet vértelen." ¹³²

A forradalmak elítélésére s volt barátaival való leszámolásra azonban a vers kevés volt, s szélesebb ölelésű, részletesebb érvelésű regénnyel is kísérletezett. E műve, a kulcsregényt és a pamfletet ötvöző *A szellem kalandorai* 1922-es évjelzettel, 1921 végén jelent meg. Mennyire azonos ez a Fülep és Balázs által évekkel korábban bírált változatokkal, nem tudható, de az bizonyos, a regény ősváltozatát 1919 után, a forradalmak "tapasztalatai" alapján újraírta s továbbfejlesztette. A nyomtatásban megjelent könyv már 1919 eseményeit, így a kommünt is tárgyalja (amit 1915-ben vagy 16-ban értelemszerűen nem tehetett meg). Irodalmi értéke nincs, de nyilvánvaló, hogy az egykori szellemi közegéről adott – végtelenen elutasító – jellemzése szimptomatikus. Volt barátait, jellemző értelmezés ez, erkölcsileg minősíti s kalandoroknak látja – a szellem kalandorainak. S bár a szereplők nem egy az egyben feleltethetők meg a valóságos, történeti személyeknek (a formálás óhatatlanul stilizálás s így a fikció felé viszi a történetet); "az alakok – ahogy Percz László írja – valóságos személyek kiragadott jellemvonásaiból állnak össze." ¹³³ Maga a regény voltaképpen a főhős, Donáth Ervin élettörténete, akinek alakjában Lukács Györgyöt szokás fölfedezni, de valójában mások, így pl. Balázs Béla és Zalai Béla életrajzából és személyiségéből is van benne, sorsa pedig végsősorán fikcióba torkollik. A kommün bukása után a menekülő Donáthot egyik társa lelövi – ami természetesen semmiképpen nem a kulcsként szolgáló Lukács életrajzi realitása, hanem írói ítélet, a főhős erkölcsi kivégzése. Az a tény azonban, hogy azok, akik Ritoók Emma egykori baráti körét ismerik, könnyedén fölismerik a szereplőkhöz modellként szolgáló eredeti figurákat is, jelzi: Ritoók Emma itt saját személyes ismerőseit, velük kapcsolatos élményeit s megszilárduló ellenérzéseit formálta regénnyé. S mivel itt alapvetően zsidó származású, sajátos identitás-alakzatokat produkáló emberekről van szó, a könyv az asszimiláns zsidó identitástudat bírálatának is regénye. Vád és karakterizálás. A szereplők zsidó-volta ugyanis itt nem egyszerű (s véletlenszerű) adottság, hanem lényeges karakterizáló jegy. Ritoók Emma elutasítása pedig éppen azoknak a mentális sajátosságoknak szól, amelyek – szerinte – a zsidóság jellemzői.

A regény szereplői így lelkileg deformált, negatív személyiségű figurák, s e negatív lélektani karakterizálás szociálisan is értelmezhető magatartásokkal párosul. ¹³⁴ A lelki deformáltság, a gonoszság, a cinikus köpönyegforgatás, a kiválasztottságtudat, az elszánt és immorális önérvényesítés (stb.) rendre összekapcsolódik "a makacsok és fanatikuskok, az ambíció marta lelkek és csak érvényesülésben élő és lélegző fiatalság fatalisztikus hitével". E szereplőknél ugyanis "a saját érvényesülése egyszersmind az eszme győzelme is"; a határtalan nagyravágyás és a kiválasztottságtudat összekapcsolódik. Megjelenik a regényben a zseniálisan tehetséges, de rendszeralkotásra képtelen filozófus, aki misztikus megváltásfilozófiát dolgoz ki, s "világtörténelmi végítéletet" hirdet. A szereplők az orosz forradalmat "világromboló és újjáalkotó forradalomnak" látják, s úgy vélik: "az orosz-zsidó szellem kettős keleti nagysága hozza a fényt: ex oriente lux ..." Az egyik szereplő ki is mondja: "A kegyelemre ma, úgy látszik [...], csak két faj van kiválasztva, az orosz és a zsidó. Az egyik a kezdet, a másik a vég ... és ez a kettő most együtt van a forradalomban, hogy új világot teremtsen..." Az ilyesféle

¹³² Tóth Árpád 1969. 159.

¹³³ Percz László 1991. 40.

¹³⁴ A jellemzésben jórészt Percz László 1991. nyomán haladok. Vö. még Novák Zoltán 1979. 50-52.

jellemzések természetesen nem pusztá fikciók; az ilyesféle messianizmus valóban létezett. S amikor pl. a Lukácsot modelláló figurát úgy jellemzi, mint akit rendkívüli munkadűh feszít, s akinek csak a mű a fontos, ám valódi emberi kapcsolatai nincsenek, szerelme is beteljesületlen – minden jel szerint sok igazságot mond el róla. Egészében mégis karikatúrisztikusan elrajzolt jellemzések ezek. Nincs benne semmi emberi részvét problémáik iránt, csak az erkölcsi ítélkezés vezet, s mivel a forradalmakat mélyen elítéli, vágyóit és szereplőit is elutasítja, illetve ilyen szempontok szerint stilizálja át. Számára 1918-19 nem egy kudarcba fulladt és eltorzult fölszabadulási kísérlet volt, amely valós problémák megoldását célozta, hanem csak torzult emberi lelkek önérvényesítésének logikus következménye, amelyeket csak elutasítani szabad.

A regény a radikális konzervativizmus antikommunizmusát, antimodernizmusát szólaltatta meg. Nem véletlen, hogy a "regényhős" Lukács ábrázolásait számbavevő és tipizáló Percz László *A szellem kalandorait* Szabó Dezső Lukácsot ugyancsak elutasító regénye, a *Megered az eső* (1931) mellé állítja. "A legélesebb hang – összegzi tapasztalatait – Ritoóké és Szabóé. Mindketten gonosz zsidót látnak benne [ti. Lukácsban], lelkileg deformált gnómot, misztikus megváltástanához eszközt kereső »szellemi kalandort«. " 135

9

A konzervatív velleitások nyílt politikai kinyilvánítása után Ritoók Emma még közel negyedszázadot élt. A teljes Horthy-korszakot végigélte, a különítményesek garázdálkodásától s "atrocitásaitól" a nyilasok rémuralmáig, s közel a nyolcvanhoz, 1945-ben halt meg.¹³⁶ Ez a végső negyedszázad azonban furcsa ívet befutó pályájának már csak "lecsöngése" lehetett. Minden addiginál súlyosabb ellentmondások közepette, az 1918 előttinél lényegesen rosszabb intellektuális légkörben, egyenrangú társak nélkül telt élete. Visszavonhatatlanul egy konzervatív karakterű korszak irodalmi őskonzeratívívainak táborába szorult. Valamiképpen Tormay Cecil irodalmi párja – s legalábbis egy ideig – irodalmi-közéleti harcostársa lett. Ez a konzervativizmus, amely irodalmi műveiben s magánéleti gesztusaiban, életvitelében is jellemezte, jószerevével már csak a kollektív mentalitások kutatója számára lehet érdekes. Irodalmi jelentősége nincs. Fordulatával Ritoók Emma egy kulturálisan terméketlen mentalitástörténeti pozícióba jutatta magát. S bár utóbb már nyílt politikai megnyilatkozásairól nincs tudomásunk¹³⁷, s újra magánélete hozzá jobban illő problémáit dolgozta föl, irodalmi szempontból teljesen érdektelenné vált.

Munkássága egyetlen területe érdemel csak változatlanul – korlátozott figyelmet: elméleti gondolkodása. Mint művészetfilozófus, persze ebben az utolsó negyedszázadban sem írt sokat; mint munkáit kedvtelése szerint megalkotó vagy félretevő "magántudós" csak néhány nagyobb tanulmány, előszó, alkalmi megnyilatkozás említhető meg. De ez a kevés – minden egyoldalúsága, gyarlósága, stb. ellenére – megérdemli, hogy – ha röviden is – kiemeljük abból a feledettségéből, amelyet szerzőjük mentális konzervativizmusa s irodalmi marginalitása bocsátott rájuk. Három írása külön is említést érdemel: a *Műalkotás és művészi forma*; *A dualizmus Dosztojevszki világnézetében* és a *Die Wertsphäre des Tragischen*. (Az előbbi kettő az Athenaeumban

¹³⁵ Percz László 1991. 52.

¹³⁶ Erről az életről érdemben – a lexikonokon túl – csupán Illés Endre 1979. szól.

¹³⁷ Utolsó ilyen megnyilatkozása valószínűleg Ritoók Emma – Geöcze Sarolta 1920. De ld. még: Ritoók Emma 1922a., Ritoók Emma 1922b.

jelent meg 1920-ban, illetve 1926-ban, a harmadik pedig a Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft-ban 1935-ban.)¹³⁸

Ezek az írások azt mutatják, az emberi s politikai szembefordulás ellenére Ritoók Emma elméletileg voltaképpen az 1917 előtti, még politikailag nem radikalizálódott, s "konzervatív és a progresszív idealizmus" elemeit "kombináló", de egészében lényeges filozófiai kérdésekkel szembesülő Vasárnapi Kör problémavilágát vitte tovább. Az a paradox helyzet állt elő tehát, hogy a vasárnaposok – legalább időlegesen s különböző irányba tájékozódva – elhagyták korábbi érdeklődési területüket, s amit ők elhagytak, azt a velük szembeforduló "renegát" vitte tovább. Részben úgy, hogy rögzítette a közös gondolkodás eredményeit, részben úgy, hogy ezeket az eredményeket meghosszabbította s újraértelmezte.

Az időben első, fogantatását tekintve még valószínűleg az "élő" kapcsolatok idején kiformalódott tanulmány, a *Művészi alkotás és művészi forma*. Ez valójában művészet-filozófiai írás, a szerzői szándék "a filozófia axiológiai részébe" utalja. Bár az alkotást (is) tárgyalja, maga az érvelés erősen antipszichológikus. Ugyanakkor alapelve, hogy "a műalkotásokat lehetetlen egyszersmind úgy nem tekintenünk, bármennyire elszakad is a kész mű a művésztől, mint emberi alkotásokat."¹³⁹ Célja tehát, hogy az esztétikában is megtalálja "azt az alapot, mely az esztétikai értéket, mint alkotást is túlemeli a pszichológia határán" (51.). Ez az alap a forma, a művészi forma. "A művészi forma kategóriája [...] az az alap, az »Urchänomen«, ami a művészetet a többi értékelési területtől, a logikaitól, az etikaitól elválasztja. Ezért kell minden más esztétikai problémát a művészi formához való viszonyából megoldani." (50.) A formát azonban magát is többretegűnek tartja. Első sikon megkülönböztet egy teoretikus formát, mely "a tárgyat valamelyik értékszférához tartozónak mutatja" (ebben azt az Emil Laskot követi, aki Lukácssal is kapcsolatban állott). Fölfogása szerint ennek "a teoretikus formának" megfelel egy ítéletforma, "az esztétikai ítélet", amely azonban nem esztétikai élményt jelent nála, hanem "teoretikus döntést". A teoretikus forma azonban, amelyet "esztétikai megismerési formának" is nevez, csak "első forma" – "sem az alkotó, sem a hatást elfogadó receptív alany szempontjából nem az a »forma«, melyet művészi formának nevezünk." (51.) A teoretikus forma ugyanis még a "tartalomra vagy tárgyra utalt; az érényességi kategória, mint teoretikus forma foglalja magába a művészi tárgyat, mint tartalmat, amelyre vonatkozik; e kategória nélkül a kép: vászon, a szobor: kő. Mihelyt átlépünk a művészet világába, ennek a kettősségnek semmi értelme sincs többé; mert a művészi forma, melyet megkülönböztetésül entelecheia formának fogok nevezni, nem ismeri a forma és tartalom különbségét, sőt elválaszthatóságát sem" (51-52.). A művészi formát (entelecheia forma) természetesen megkülönbözteti a természeti formától is; "... minden érzékelhető tárgy, mint forma jelen meg előttünk", írja, de azonnal hozzát teszi: a művészi forma más jellegű. "Míg a természeti forma főjellege megmérhetőségében nyilvánul meg, addig a művészi forma" vagy le sem mérhető, vagy ha "le is mérhető, nem ebben van a jelentősége, hanem abban az egységben, amit kifejez". "... tartalom csak általa lesz művészetté, vagyis a tartalom nem létezik önmagában, mert már mint forma és csak mint forma jelenhetik meg." "Ez a forma tehát nem megismerési kategória, melyet a tartalomra alkalmazunk, hanem a belső egységgé válásnak külső kifejezésre juttatása" (52.). Az egységgé válás funkciójának ez a hangsúlyozása nyilvánvalóan Lukácssal rokonítja; amit mond, az tulajdonképpen a

¹³⁸ Ritoók Emma 1920b, Ritoók Emma 1926., Ritoók Emma 1935.

¹³⁹ Ritoók Emma 1920b. 50. Az idézetek leldhelyét a továbbiakban a szövegben — zárójelben — adom meg.

lukácsi esztétika egyik központi kategóriájának, az egynemű közegnek a leírása. Az egynemű közeg ugyanis Lukácsnál voltaképpen "a tárgyiasságoknak és kapcsolataiknak egy különös formálási elve".¹⁴⁰ Ez az egység Ritoóknál egyben mint "érték és lét egysége" jelenik meg (53.), s ki is mondja, hogy "a művészet világában csak az jelent léte, ami egyszersmind érték is". "... ami nem érték, az mint művészet egyszerűen nem létező, csak ismerettárgy marad, elrontott vászon, elfaragott kő. [...] Rossz művészet nincs, mert ami rossz, az nem művészet." Kvalitás és létezés a művészet szférájában egybeesik. (55.)

Az alkotásban, mint a pusztán lélektanit meghaladó folyamatban, bizonyos témáknak, élményeknek – Ritoók Emma szavával – tárgyakkal kitüntetett szerep jut. Ezekben ugyanis, mondja, apriori benne van "a saját művészi formájuk" (54.). Idézi is Michelangelo híres mondatát arról, "hogy a szobor benne van a kőben, csak ki kell faragni belőle", s hozzáteszi: "éppen így benne van minden művészi alkotásra alkalmas tárgyban a forma ilyen lehetősége, mely az alkotás által kap megvalósulást" (54-55.). Az alkotó "művészi tehetsége éppen az, hogy az élmény, mint forma lehetőség lép fel lelkében már a közvetlen megélésben. Ez a forma-látás [azonban] nem absztrakció, nem az intellektus munkája, hanem egységes szintetikus látás, melynél az egész lép fel az intuíción s a részletek azután alakulnak ki belőle" (55.). A művész "a természetet művészi formában látja, természet alatt a saját lelkivilágát is és nemcsak az objektív világot értve." (56.) Sőt, úgy véli, a művésznek "az az igazi élet, amiben a formálási lehetőséget megérzi" (56.). Ez a formalítás nemcsak a képzőművészetekben, az irodalomban is megjelenik. "Minden íróra nézve vannak életének, tapasztalatának, tudásának olyan élményei, melyek világosan, mint megírni valók jelennek meg, melyek tehát a többi élménytől elkülönítve bizonyos formáltság, vagy formálási lehetőség jellegével lépnek fel már a megéléskor." (58.) Az író azonban (s ezt is hangsúlyozza) nem azt "írja meg, ami történt, hanem úgy írja meg, hogy az élmény vagy az élmények sorozata teljessé, lezárttá válva külön életet kaphasson a saját életétől s elszakadjon formája által a való eseménytől" (59.).

Fölvetődhet azonban a kérdést – s Ritoók Emma szembesül is ezzel –, "minden élmény lehet-e művészi alkotás tárgya", azaz "minden élményben benne rejlik-e a formálási lehetőség, a művészi forma entelecheiája?" (60.) E kérdésre ugyan nem ad határozott választ, inkább csak a lehetőségeket mérlegeli, de a kategórikus igennél vagy nemnél termékenyebb az a korreláció, amit fölállít. Értelmezése szerint ugyanis "lehetetlen kikerülni azt a megoldást, hogy a forma míg egyrészt kifejezési forma a művészre nézve, másrészt kifejezési forma magára a tárgyra nézve is. Így tehát az alkotást úgy határozhatjuk meg, hogy akkor jön létre, mikor a művész formamegérzése és kifejezési módja egybeesik a tárgy kifejezésre törő erejével és ezt a művészi munka felszabadítja; művész pedig az, aki megérzi az élményben rejlő forma-erőt s a latens entelecheia formát a saját maga kifejezési eszközövé teszi. A formált tárgy elszakadásában, az objektivációban az a priori forma függetlensége érvényesül." (61-62.) A kész mű pedig mindig egyedi, az esztétika nem állíthat föl "egy általános érvényű" formát, mint követelményt vagy célt, mert az "az elérhető és érzékelhető harmónia, ami a művészetben" megjelenik, mindig más, időben s térben változó. A művészet ugyanis "a lét harmóniáját" érzékíti meg a maga módján, s ez koronként más és más lehet. (A harmónia terminust maga is csak jobb híján használja, "elmosódott szónak" tartja, s nem is azonosítja a szépséggel. E ponton tulajdonképpen visszautal *A rút a művészetben* fejtegetéseire.) Világosan látja, hogy "minden kor művésze korának

¹⁴⁰ Vö. Heller Ágnes – Fehér Ferenc 1972. 989.

és egyéniségének megfelelően találhatja meg a tárgy a priori formájában a saját kifejezési formáját, melyet más kor más egyénisége nem láthatott meg." (64.) E ponton végső soron saját régi írása, a *Látás a művészetben* problematikája tér vissza s értelmeződik újjá egy tágabb összefüggésben. De itt tovább is lép. Elismeri ugyan, hogy az "ügynevezett klasszikus művészetekben a legvilágosabban nyilvánul meg a harmónia", de elutasítja azt az álláspontot, amely szerint "minden olyan korban, mely a harmóniát nem ilyen átlátszóan fejezi ki, formaáttörés", azaz a forma megsemmisülése volna. Nincs jogunk, mondja, bármely kort a másik formalátása szerint megítélni. (64.) Fölfogása így utat nyit a modern, "diszharmónikus" művészetek művészetként való elismerésének. "A modern lélek pillanatnyi változásai és szaggatottsága, az érzelmek ingadozása, a külső élet rohamossága feltétlenül más forma-látást kellett, hogy teremtsenek – írja – s a tárgyak a priori formái közül mást fedez fel a saját élményei kifejezésére a művész, de azért ez is művészi forma. A festészetben a fény és árnyék nyugtalan vibrálása, a szobrászatban a mozgást kifejező kő, költészetben a rithmus hirtelen és megszakított változtatása a visszatérő rím megnyugtató helyett, a zenében a diszharmónia örök felcsengése a harmónikus megváltás utolsó pillanatáig, mind formaharmónia kialakulás, nem pedig formaáttörés. A feszültség a tárgyban, a művészen s a megalkotóban a legszélsőbb határig megy, s az egységes végső lezártág gyakran nem is egy harmónikus befejező akkordban, vonal összetételben vagy gondolatban van meg, hanem a vibráló feszültség dinamikus erejében, mely egymást egyensúlyozza." (65.) A diszharmónikus feszültségnek a kialakult formában való megjelenését többféle változatban is regisztrálja, s még olyan határesetet is művészi formaként ismer el, amikor "maga a kialakulás jelenik meg a formában", amely pedig bizonyos tekintetben már heterogénné és befejezetlenné teszi a művet. Ám leszögezi, hogy ennek a változatnak nagy veszélye az, hogy "a műforma nem tud disztanciálódni az alkotótól, a forma az élettől, illetőleg a művész élményétől nem függetlenül kellően". (66.)

Egészében azt mondhatjuk, a *Művészi alkotás és művészi forma* bár sem terjedelmében-részletezettségében, sem a szerző kvalitásaiban nem vetekedhet a *Heidelbergi esztétikával*, tagadhatatlanul sok vonatkozásban rokon Lukács akkori fölfogásával. Egy részletbe menő filológiai összevetés ezeket az azonos, vagy rokon koncepcióelemeket rendre ki is mutatná. Itt mégis alighanem elég annyit leszögezni, hogy Ritoók Emma írása annak az esztétikai gondolkodásnak az egyik, önálló s a szerzőre jellemző variációja, mely a vasárnaposok legszűkebb körében formálódott ki. Így megtalálható benne nem egy olyan tétel, amely alighanem a kör esztétikai közvélekedése volt (pl. a műnek "önmagában nyugvó különállósága", az antipszichológizmus, a forma lezártága). Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy Ritoók Emma írásában nincs jelen az az eszkatológikus remény, megváltás-vágy, ami pl. az 1918 előtti Lukácsot jellemezte. Ám – s ez egy újabb paradoxona Ritoók Emma pályájának – írása nyitottabb bizonyos új jelenségek előtt, mint a nála – mentálisan és politikailag – radikálisabb Lukács. Bizonyos pontokon saját konzervativizmusát is legyőzte a művészetfilozófia elvont általánosságában.

Másik, föltétlenül említendő tanulmánya, *A dualizmus Dosztojevszki világ-nézetében*¹⁴¹ szintén a vasárnapos problematikára adott válasz. A probléma, amelynek értelmezésére vállalkozott egyértelműen a vasárnaposokhoz, kivált Lukácshoz köti. Ismeretes, Lukács *A regény elméletét*, amely ugyanabban a folyóiratban s ugyanabban az évfolyamban jelent meg, mint *A rúd a művészetben*, Dosztojevszki méltatásával zár-

¹⁴¹ Ritoók Emma 1926. Az idézetek lelőhelyét a továbbiakban a szövegben – zárójelben – adom meg.

ja. Ebből a Lukács-írásból kiderül, hogy saját korát Lukács – Fichtével egyetértésben – a tökéletes bűnösség korának tartotta, s e korból, úgy vélte, Dosztojevszkij jelzi a kivezető utat. Tanulmányában Lukács éppen azért nem tárgyalja az orosz író, mert benne már egy új kor előhírnökét (s így teljesen új művészi forma megteremtőjét vagy legalábbis előkészítőjét) látta. Dosztojevszkijnek ezt a fontosságát, az irodalminál nagyobb jelentőségét Ritoók Emma is osztotta, Dosztojevszkij neki is meghatározó élménye és tartós olvasmánya volt. S ő is az új jelentkezését látta benne. "Dosztojevszkij – írta – egy meggyötört, meghasonlott, harmóniáját kétségbeesetten kereső kultúra bevilágító szövétneke, mely szikráit a jövőbe szórja." (97.) De őt nem egyszerűen Dosztojevszkij életművének újszerűsége érdekelte, regényeiben a diszharmónikus erők küzdelme és a harmónia megtörése izgatta. S bár hangsúlyozta, hogy az orosz író regényeiben "a problémák és megoldások nem mint elvont eszmék lépnek fel logikai következtetésekkel, hanem mint emberi életekben megvalósuló gondolatok, érzelmek, akaratok" (99.), láthatóan mégis ez a művekből kielemezhető filozófia, a diszharmónikus életre adható gondolati válaszok érdekelték. (Nem pedig maguk az esztétikailag formált műalkotások.) Sőt valójában a regényt föl is oldotta egy duális szerkezetű világnézetben, "a szent és démoni, vagyis az individuális és univerzális lélek" küzdelmében. Az egyes regényszereplőket is mint e dualizmus valamelyik pólusának (vagy e pólusok közötti átmeneteknek) a megtestesülését, emberi életben való leképeződését fogta föl. S – ez is viszonylag hamar kiderül – Dosztojevszkij írói világát annak bírálataira használta föl, ami Lukács számára éppen az újat, az emberi lehetőséget képviselte. Dosztojevszkij kapcsán – ha tetszik: ürügyén – tehát tulajdonképpen a modernitás kritikáját kívánta adni.

Viszonya magához a Dosztojevszkij-művekhez ennek megfelelően rejtett, manifestálatlan. Legfőljebb sejthető, hogy mind Dosztojevszkij lét- és problémaérzékelése, mind az író implicit (de általa dekódolt) "kritikája" hőseihez lényeges a számára. A tanulmányban így van valami össze-nem-tartozó színteket összemósó tendencia; nem is esztétikai értekezés ez, inkább adaléka, történeti előkészítése, irodalmi példákkal való illusztrálása egy (vallás)filozófiának. Dosztojevszkij jelentőségét voltaképpen maga is abban látja, hogy: "Azt a rendkívüli érdeklődést, mely ma a Dosztojevszki írói és művészi hatásán kívül filozófiája iránt is megnyilvánul, egyrészt abból lehet magyarázni, hogy a legújabb kor problémái ismét a vallásfilozófiához kapcsolódnak, másrészt, hogy a nagy reakció folytán, mely a gondolkodás mechanizmusával szemben fellépett, erősebb visszhangot kelt minden író, aki az intuición alapján áll." (111.)

Ebből következik, hogy a regényeket végig egy világnézeti dualizmus reprezentációjaként, az individuális és univerzális lélek küzdelmeként értelmezi. "A *Bűn és bűnhődés*ben indul el a szent és démoni, vagyis az individuális és univerzális lélek a küzdelemre; a *Démonok* [hőseivel] a sátni és megszállottaival szemben a *Félkegyelműben* a szent önfeláldozása lesz tragikussá és – habár Dosztojevszki bizonyosan tiltakoznék a dialektikus feloldás feltevése ellen, – mégsem lehet másként látni, minthogy a *Karamazov testvérekben* van meg a harmónikus feloldásra, ha nem is teljesség, de a világos utalás, az összes nagy problémák újra átélése és kifejtése után." (102.) Ebben a dualizmusban – legalábbis Ritoók interpretációja szerint – Dosztojevszkijné' az individualizmus és racionalizmus képviseli a negativitást, a démonit. Sőt maga a tanulmány voltaképpen az individualizmus és a racionalizmus kritikája, irodalmi példákon való illusztrálása. A démoninak – Ritoók szerint – az első megjelenési formája Raszkolnyikov, de valamiképpen a többi regényben is megjelenik ennek a démoninak valamilyen változata. Hogy mi adja az individualizmus és a racionalizmus negativitását?

Az individuáció maga a "démoni elkülönülés" (103.), az individuális maga az "apriori magános" (106.). S ebben az elkülönültségben az ember az észre, s csakis az észre támaszkodik, a pőre észelvőség, a racionalizmus vezérli. Raszkolnyikovnak, mondja Ritoók Emma, "nem az a bűne, hogy embert ölt, hanem hogy elmélet, dialektikus bizonyítékok útján jutott egy teoretikusan megállapított tettehez, melyet végrehajtott. [...] A hatalom, mint az egyéni szabadakarat következménye a cél, ezt pedig csak a mérés, a tett vállalása bizonyíthatja be. [...] Az én túltengése, az individualizmus hatalomakarása logikai érvelés megerősítésére keres bizonyosságot." (102.) Érthető tehát, hogy Ritoók interpretációjában Raszkolnyikov szenvedése is észelvű; "nem lelkiismeretfurdalás, hanem teoretikus szégyen, az ész szenvedése, hogy nem volt igaza" – "nem talál más bűnt magában, mint a balsikert" (102.). S ez a Raszkolnyikovi individualizmus – bár "cinizmusa mögött titokzatos rettegéssel tele" – a szenvedést is csak mint utálatot éli meg: "mint utálatot saját énje iránt, melynek nincs útja kifelé, utálatot az élet, de a halál és a másvilág iránt is, minden pozitív érzelmi momentum nélkül." (103.) A *Démonok* – Ritoók szerint – "a démoni elkülönülés" két emberi végletét is fölvonultatja, a közönyöst és az ateistát. A közömböset, az abszolút démonit Sztavrogin testesíti meg. "Ez a titokzatos, mindenki előtt érthetetlen ember a születetten, sorsszerűen démoni, az eleve elkárhozott, akinél az egyedülállás, a semmi emberhez nem tartozás, az individualitás magányának borzalma olyan fokra hág, hogy még a hatalomvágy is lehull róla, mert még ez is emberek felé irányulás." (104.) Ő "maga az élő negáció, nem nihilista, mert ő a nihil, légüres térrel körülvéve, melyben megfagy minden emberi felésugárzás." (104.) Az ateizmust ennél kevésbé súlyos változatnak látja. S bár ennek is vannak variációi, de ezek "emberibbek". Kirilovot individualizmusa "éppen olyan végzetesen magányossá teszi, mint amilyen Sztavrogin, de az ő magányossága tele van lelki küzdelmeinek lázas álmaival. Ő az a fanatikusan hívő istentagadó, akit Tichon szerzetes mondása jellemez: hogy a tökéletes ateista a legutolsó lépcsőfokon áll a tökéletes hit előtt." (104.) Ugyanakkor Ritoók szerint ő az individualizmus végletes végigvitele, benne jelentkezik "a racionalizmus örültsége és halálos konzekvenciája". "Öngyilkossága végsőkig vitt igenlése a tagadásnak, önromboló racionális örület" (105.). Ivan Karamazov alakja ugyancsak az individualista racionalizmus újabb változata, problémáinak összegzése: magános és lázadó, aki emberszeretéből lázad. "A legnagyobb és letragikusabb individualista alak társai között, aki az emberiség feletti hatalomban nem az egyén hatalomvágyát akarja érvényesíteni; benne az ész elvont hatalmi törekvése szimbolizálódik, nem önmagának, hanem a benne megtestesült rációnak követeli a hatalmat." (106.) Tragédiája részben a következményekkel nem számolásból adódik, de ennél nagyobb tévedése, hogy "racionalista műveltségére támaszkodva etikai tisztaságot megvalósíthatónak vélt a szeretet és hit nélkül." (107.)

Az individualizmus és racionalizmus kritikájával szembenálló univerzalizmus Ritoók szerint Dosztojevszkijnél jóval hangsúlyosabban. Vagy tárgyként van csak jelen, vagy csak nagyon szimpla formában. Ennek az univerzalizmusnak a legmarkánsabb képviselője Miskin herceg, "aki az ész démoni szenvedésével, a racionalizmus ki nem meríthető és végig nem vihető, önmagát felemésztő dialektikájával áll szemben". De amit szembe tud állítani mindezzel, az csupán az "evangéliumi egyszerűség", "a szív és szeretet". Mert "nem az ész vezet a legbiztosabban, hanem az intuíció, mely a szeretet hatalmával mélyebben lát a másik lélekbe, mint minden tudás és megismerés" (108.). S általában is megoldásként a "megváltó szeretet" hangsúlyozódik. (Vö.110.) De ez a pozitívum, az univerzalizmus nem annyira kifejtetten van jelen, inkább csak a negatívumok ellentétéként, tagadásaként. "... az igazi rossz a lélek állandó elkárho-

zottságából eredő szeretethiány, ez a sátáni, a démoni, az antikrisztusi az istenivel, a krisztusival szemben" (113.). Vagy: a "szeretetlen lélek apriori magános, mert nincs útja a többi ember felé" (113.). S ebből fakad, hogy a "bűn minden fajtája még a földön megváltható, de nem a szeretet-hiány, a közöny embertársaink iránt, az individuális elzárkózottság; ez az igazi rossz, mert a megváltás eszköztét zárja ki magából." (112.) Nem lehet vitás, ez a Dosztojevszkij-interpretáció végső soron egy nagyon egyszerű megváltás-centrikus tudat illusztratív megnyilvánulása – lényegében szakralizálatlan vallás. Így végső lényegét tekintve sem nem új, sem nem reveláló. De mögötte tagadhatatlanul a létérzékelés egy sajátos, mélyen átélt konfliktusos módja húzódik meg; egy olyan, alapjaiban mélyen konfliktusos korélmény, amely a pusztán egyedinel mindenképpen szélesebb érvényességgel bír. Hogy Dosztojevszkijben Ritoók Emma ezt a dualizmust látta meg, legalább annyira (ha nem jobban) jellemző rá, mint "tárgyára". Írása így a Dosztojevszkij-irodalom része, de valójában egy korélmény kifejezése és meghaladási kísérlete. Értéke e korélmény s korprobléma kifejezésének az elméleti általánosítás és leírás formájában való megkísérlésében keresendő.

Hogy tanulmánya mennyire saját életproblémái "kibeszélése", mutatja: Sztavrogin figurájának (részben már idézett) interpretációja akár Lukács Györgynek *A szellem kalandoraiban* adott jellemzése is lehetne. Mindkettőben az okos és szuggesztív ember, "a démoni intellektuális lény" jelenik meg, aki önmagában állva, "a semmi emberhez nem tartozás" állapotában szinte önkényből ér el hatást. Hol ezt, hol azt, hol amazzt "inspirálja" másokban, de maga igazában nem azonosul egyik változattal sem. "Egy forradalmi csoport vezetőjének választják, holott igazában ő ezt sem akarja." (Vö.103-104.) De *A szellem kalandoraival* ellentétben ez a probléma itt már minden szociológiai utalás nélkül, mint általános nagy világnézeti probléma kerül tárgyalásra. Elméletileg tulajdonképpen ebben a tanulmányban jutott el a vásárnaposokkal való teljes gondolati leszámolásig.

Harmadik, legkésőbbi megemlítendő tanulmányában (*Die Wertsphäre des Tragischen*)¹⁴² a Dosztojevszkij-tanulmányban exponált létérzékelés s korélmény teljesedik ki. Ez már – a korábbiaktól nem függetlenül, de mégis más hangsúlyokkal élve – az egzisztencializmus közelében, Heidegger *Sein und Zeit*-jétől is inspirálva született. Tanulmánya szerint Heidegger művének 1931-es kiadását használta, valószínű tehát, hogy ekkortájt fedezte föl magának a nagy német filozófust. 1937-ben, az *Új könyvek könyvében* viszont már azt vallotta, hogy vilásképeének utolsó fázisát Heidegger határozta meg.¹⁴³ A *Die Wertsphäre des Tragischen* időben a két állapot között, egy köztes gondolati pozíció termékeként született, s nem is lehet egyszerűen Heidegger-hatásnak tekinteni. Ritoók Emma változatlanul a saját régi problémáit igyekezett artikulálni – új filozófiai szempontok és fölismerések bevonásával. Tanulmánya nagy, elsősorban német szakirodalomra épül, s világirodalmi példatára is bőséges – a skála a régi görögöktől Shakespeareen át Hebbelig terjed. Szempontunkból nem csupán a tanulmány tárgyi hozadéka érdekes; érdekesebb, hogy ezt a Ritoók Emma számára szinte kezdetektől fontos problémakört, immár az egzisztenciálfilozófia eredményeihez közeledve dolgozta föl, értelmezte újjá. Ez mindenképpen egyféle elméleti nyitottságként értelmezendő, mégha tudjuk, hogy ez a közeledés – korélményét, műveltségét és elméleti technikáit tekintve – egyáltalán nem tekinthető váratlannak.

¹⁴² Ritoók Emma 1935.

¹⁴³ Kőhalmi Béla szerk. 1937. 284.

Rítóók Emma pályájának mérlegét megvonni nem egyszerű feladat. Egy konfliktusokkal, ellentmondásokkal teli, de egészében mégis figyelemre méltó – s némely vonatkozásában jellegzetes – életút az övé. Neveltetése, emberi s társadalmi lehetőségei egy lehetőségeit vesztő s ezért egyre militánsabb tradíció- és előjogvédő harcra kényszerülő "történeti" osztályhoz kötötték. (Igaz, társadalmi kereteit sokáig maga is feszegette, sőt bizonyos mértékig – az önálló értelmiségi nő státuszának kivívásával – ki is tágitotta.) Műveltsége, ez a "németes" orientációjú, "internacionális nívón" mozgó újkonzervatív műveltség lehetővé tette számára, hogy kora fontos törekvéseivel (s gyakran azok képviselőivel is) szinkronban legyen, vagy legalábbis kapcsolódjon hozzájuk. Partner volt, aki nemcsak befogadója lehetett ezeknek a törekvéseknek, de kreatív értelmezője és alkalmazója is. Intellektuális tragédiája, hogy – fura értéktévesztésként – az irodalmat ambicionálta, melyhez nem volt elégséges tehetsége, s a teoretikus formákat csak mellékesen művelte, bár ebben érte el a legtöbbet. Elméleti opciói azonban intellektuális mérlegelés és érzelmi meghatározottság sajátos vegyülékéből álltak össze. Az előbbi lehetővé tette számára, hogy az elméleti általánosítás viszonylag magas fokán nyilatkozzák meg s a lényeges problémák viszonylag széles körét integrálja fölfogásába. Korélménye azonban, melyben összeszövődött a deklasszálódás társadalmi veszélyérzete, a nemzeti identitás veszélyeztettségének traumája, s mindenelőtt: a tradicionális emberi kapcsolatok ellehetetlenülésének megszenvedése s mindezek elutasítani akarása – gondolatait konzervatív alakzatokba rendezte össze. Bár meglehetősen általánosságban mozgó, végső soron igaz Lukács állítása: konzervatív volt. Ez a konzervativizmus leginkább társadalmi-politikai szinten, s főleg 1917-től érthető tetten, ám e szinten is sajátos. Nem egyszerű tradicionalizmus, azaz meglévő értékek defenzív védelme-konzerválása ez. Mint a zsidókérdésről, az 1918-19-es forradalmakról vallott, részben értekező prózában, részben fikcionális irodalomban előadott nézetei mutatják, az 1919 utáni korszak sajátos újkonzervativizmusát anticipálta. A zsidó-nemzsidó konfliktusról adott értelmezése már militáns szöveg, s abba a vonulatba tartozik, amelyet utóbb Szabó Dezső és Németh László írásai képviseltek a legpregnansabban. Karakterizálása, bár nem üres fantomkép, részigazságai vannak, egészében tárgyilag is "torzított", erkölcsileg pedig hibás; saját elszigetelődéséhez is hozzájárult. Művészet-filozófiai írásainak karakteréről, jellegéről azonban a konzervativizmus címkeje már szinte semmit nem árul el. Részben, mert mint elméletíró nagy utat tett meg, több korszakot sűrített magába. Pályája még egy kiüresedőfélben lévő, elméleti jelentőségét elvesztő pozitivizmus nyomvizein indult, s bár ezt hamar maga mögött hagyta, utóbb is sokat változott. Kísérleti lélektan, neokantiánus opciók, majd a Vasárnapi Körre jellemző spirituális érdeklődés kombinálódott törekvéseiben, míg végül az egzisztencializmus közelébe, Heidegger vonzáskörébe jutott. A klasszikus 19. századból a klasszikus 20. századba. Alapélménye azonban igen hamar a létezés konfliktusossága, diszharmóniája, tendencia-szerű harmóniavesztése lett, s ez műveltségén is, gondolkodása szövetén is rendre átütött. Igazában ez foglalkoztatta, jóllehet mint jó "tanuló" igyekezett mindenkor azokban az elméleti keretekben mozogni, amelyeket a filozófia mindenkor aktuális állapota kijelölni látszott. Így, ha csonkán s felemásan, zárt rendszerekbe merevedetten is, a modern embernek (s az egész modernitásnak) egyik központi, létezése lényegét érintő problémájáról, az igazi lét "elvesztésének" folyamatáról beszélt. Nem volt reprezentatív nagy gondolkodó, legjobb barátai krea-

titívása nem volt meg benne. Mentális konzervativizmusa, "kaszthoz kötöttsége" megkötötte kezét, az elméleti következetesség radikalizmusa pedig, amely ezek áttöréséhez szükséges lett volna, hiányzott belőle. De problémaérzékenysége figyelemre méltó. S ez – nagy és széleskörű műveltséggel párosulva – már önmagában is kora nagy teoretikus kísérleteinek körébe vonta. Szerepe tehát leginkább az aktív rezonőr szerepeként írható le. Sok ez vagy kevés? – nézőpont kérdése. Az azonban bizonyos, a magyar gondolkodástörténet kutatása nem hagyhatja figyelmen kívül; antinómiáit mind a társadalomtörténet, mind a mentalitástörténet, mind a gondolkodástörténet érdeklődésére igényt tarthatnak.

IRODALOM

- Ady Endre*
1955 Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok II. [Kritikai kiadás] Sajtó alá rend. Földessy Gyula. Bp.
- Ady Endre*
1973 Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok IX. [Kritikai kiadás] Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Bp.
- Ady Endre*
1990 Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok I. [Kritikai kiadás] Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. 2., átdolg. kiad. Bp.
- Balázs Béla*
1908 A nagy véletlen. (Ritoók Emma új regénye.) Nyugat, II. 497-499.
- Balázs Béla*
1914 Ritoók Emma új könyve. (Ellenséges világ. Novellák.) Nyugat, I. 74-75.
- Balázs Béla*
1982 Napló 1-2. köt. Sajtó alá rend. Fábri Anna. Bp.
- Botka Ferenc - Vargha Kálmán*
1989 A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905-1945. Személyi rész II. L-Zs. Bp.
- Fehér Ferenc*
1992 A filozófiai esztétika alkonya. Café Babel, 1.sz. 73-81.
- Fülep Lajos*
1900 Levelezése I. 1904-1919. Sajtó alá rend. F. Csanak Dóra. Bp.
- Greza Ferenc*
1964 Juhász Gyula egyetemi évei 1902-1906. Bp.
- Hanák Péter*
1978 Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: Magyarország története 1890-1918 Főszerk. Hanák Péter. Bp. 403-515.
- Hanák Tibor*
1974 A filozófus Lukács. Párizs
- Hanák Tibor*
1981 Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében. Bern.
- Heller Ágnes - Fehér Ferenc*
1972 Egynemű közeg. In: Világirodalmi Lexikon 2 .köt. Főszerk. Király István. Bp.
- Hortobágyi Jenő szerk.*
1940 Keresztény Magyar Közéleti Almanach 2. köt. M-Zs. Bp.
- Illés Endre*
1965 Három szoba a Baross utcában. In: I.E. Gellérthegyi éjszakák. Bp. 191-194.

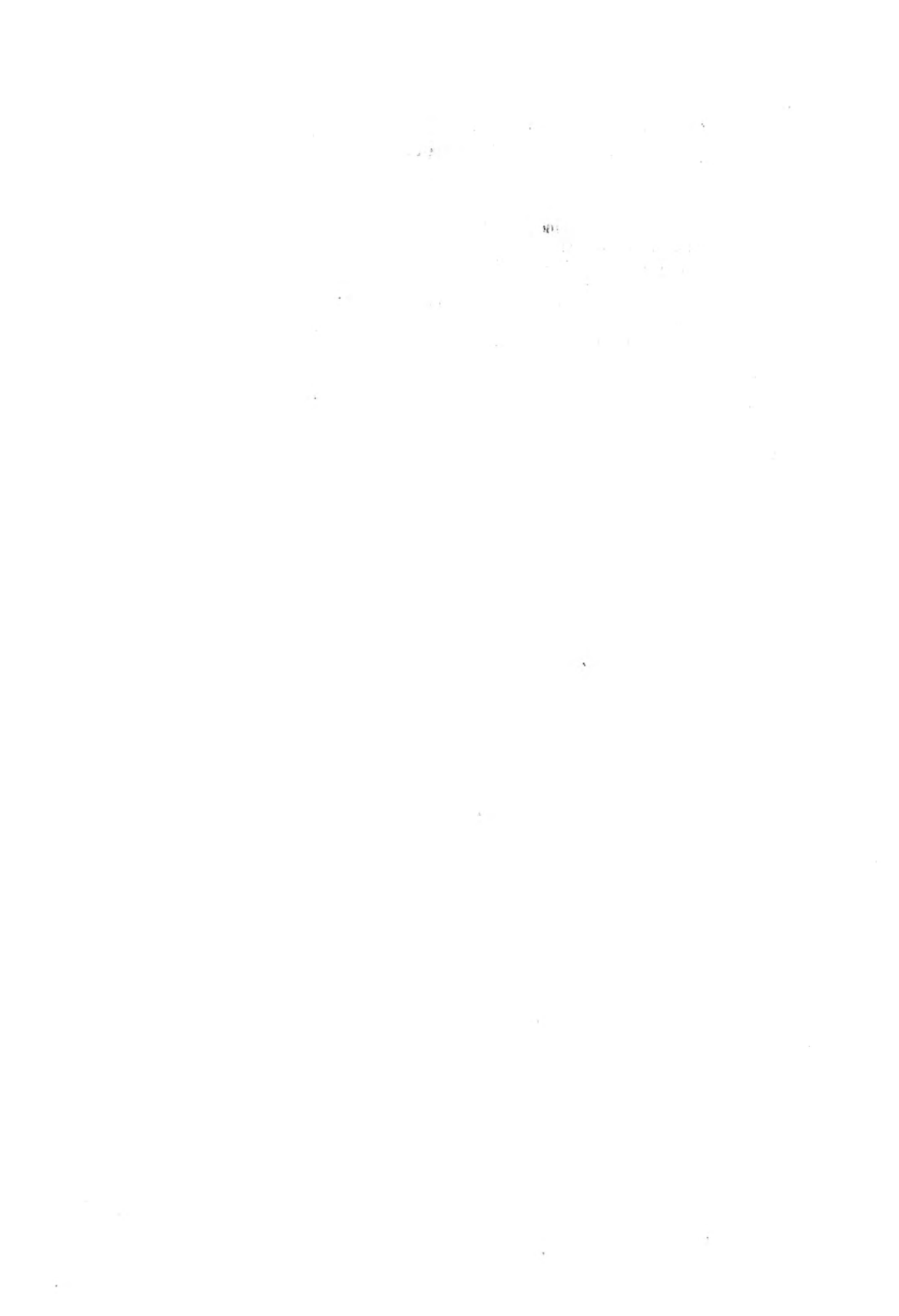
- Illés Endre*
1979 Egy kékharisnya. Ritoók Emma. In: I.E. Mestereim, barátaim, szerelmeim 1. köt. Bp. 366-368.
- Juhász Gyula*
1968 Összes művei 5. köt. Prózai írások 1898-1917. [Kritikai kiadás] Sajtó alá rend. Grezsa Ferenc, Ilia Mihály. Bp.
- Juhász Gyula*
1969 Összes művei 6. köt. Prózai írások 1918-1922. [Kritikai kiadás] Sajtó alá rend. Grezsa Ferenc. Bp.
- Karádi Éva - Vezér Erzsébet szerk.*
1980 A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Bp.
- Kenyeres Ágnes főszerk.*
1982 Magyar Életrajzi Lexikon 2. köt L-Z. Bp.
- Király István főszerk.*
1979 Világirodalmi Lexikon 6. köt. Bp.
- Kőhalmi Béla szerk.*
1937 Az új könyvek könyve. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól. Bp.
- Lesznai Anna*
1913 Ellenséges világ. Ritoók Emma könyve. Világ, dec. 25. 107.
- Lukács György*
1981 Levelezése 1902-1917. Vál. és szerk. Fekete Éva, Karádi Éva. Bp.
- Mesterházi Miklós - Mezei György szerk.*
1984 Ernst Bloch und Georg Lukács. Dokumente. Zum 100. Geburtstag. Bp.
- Mészáros István*
1990 Magyar iskolatörténeti kronológia. Alapvető adatok 996-1948. Veszprém
- Novák Zoltán*
1979 A Vasárnapi Társaság. Lukács Györgynek és csoportosulásának esztéti válsága, kiütkeresésük az első világháború időszakában. Bp.
- Percz László*
1991 A filozófus arcmásai. Lukács György, a regényhős. Társadalmi Szemle, 1.sz.
- Ritoók Emma*
1896 Kielland. Írói jellemrajz. In: A Szigligeti-Társaság kiadványai 1. köt. Évkönyv 1892-1895 Nagyvárad, 86-92.
- Ritoók Emma*
1900 Walter Crane. Nagyvárad, nov. 11. (265.sz.) 1-2.
- Ritoók Emma*
1904 Látás a művészetben. In: A Kolozsvári Tanulmányi Kör évkönyve 1903-1904. Kolozsvár, 111-120.
- Ritoók Emma*
1905a Művészek anyja. Művészet, 132-133.
- Ritoók Emma*
1905b Besnard-kiállítás Párisban. Művészet, 341.
- Ritoók Emma*
1905c Whistler-kiállítás Párisban. Művészet, 341-343.
- Ritoók Emma*
1905d Párisi krónika. Művészet, 343-346.
- Ritoók Emma*
1906 Arany János elmélete az époszról. Bp.
- Ritoók Emma*
1910a Gyöngé tehetségű gyermekek színérzéke. A Gyermekek, 14-25.
- Ritoók, Emma*
1910b Zur Analyse der ästhetischen Wirkung auf Grund der Methode der Zeitvariation I-II. Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft, heft 3. 356-407, heft 4. 512-544.

- Ritoók Emma*
1911a [Önéletrajz] In: Ritoók, Emma: Négyen a tűz körül. Bp.
- Ritoók Emma*
1911b Esztétikai kutatások. (Lukács György: A lélek és a formák. Kísérletek. Budapest, 1910. Franklin Társulat kiadása.) Huszadik Század, 2. köt. 502-504.
- Ritoók Emma*
1911c Jacobsen. In: Jacobsen J.P.: Lyhne Niels. Grubbe Mária. Bp. I-XV.
- Ritoók Emma*
1913 A modern dráma. Budapesti Szemle, 153. köt. 435. sz. 478-487.
- Ritoók Emma*
1914 Önéletrajza. In: Az Érdekes Újság Dekameronja 7. köt. Bp. 265-268.
- Ritoók Emma*
1916a A rút a művészetben. Athenaeum, 177-205.
- Ritoók Emma*
1916b Esztétikai dolgozatok. Athenaeum, 245-251.
- Ritoók Emma*
1917 [Hozzászólás A zsidókérdés Magyarországon ankéthoz.] Huszadik Század, júl-aug., 36. köt. 1-2.sz. 132-139.
- Ritoók Emma*
1920a Sötét hónapok. Versek. Bp.
- Ritoók Emma*
1920b Művészi alkotás és művészi forma. Athenaeum, 49-68.
- Ritoók Emma - Geöcze Sarolta*
1920 La probleme de la Hongrie. Bp.
- Ritoók Emma*
1922a A szellem kalandorai. Bp.
- Ritoók Emma*
1922b Nyugati hatás és nemzeti irodalom. Magyar Helikon, 1. sz. 19-22.
- Ritoók Emma*
1926 A dualizmus Dosztojevski világnézetében. Athenaeum, 97-118.
- Ritoók Emma*
1927 Strindberg. In: Strindberg: Történelmi miniatűrök. Ford: Bálint Lajos. Bp. 1-10.
- Ritoók Emma*
1933 Előszó. In: Dosztojevskij: A kamasz. Ford. Szabó Endre. Bp. 1-13.
- Ritoók, Emma*
1935 Die Wertsphäre des Tragischen 1-2. Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft, 228-254., 300-326.
- Simmel, Georg*
1908 Soziologie. Leipzig
- Schöppflin Aladár*
1929 Pán megváltása. Ritoók Emma misztérium-játéka. Nyugat, II. 9-60.
- Szinnyei József*
1906 Magyar írók élete és munkái XI. Bp.
- Tóth Árpád*
1969 Összes művei 4. köt. Prózai művek. Tanulmányok, bírálatok, hirlapi cikkek 1914-1928. Sajtó alá rend. Kocztur Gizella, Kardos László. Bp.
- Várady István*
1912 Ritoók Emma: Négyen a tűz körül. Novellák. Nyugat, I. 111.
- Vezér Erzsébet szerk.*
1967 Emlékezések I. Bp.

"DIE ABTRÜNNIGE" DES SONNTAGSKREISES DIE DENKENDE EMMA RITOOK

András Lengyel

Emma Ritook (1869-1945) war eine selbstdenkende, widersprüchliche Figur der ungarischen Philosophie. Zu ihren Freunden gehörten der in die ungarische Philosophie ständig Probleme bringende Béla Zalai, der Dichter (letzlich: Filmesthet) Béla Balazs, der junge Ernst Bloch, und sie war Mitglied bis 1917 des sich um den jungen György Lukács gescharten legendären Sonntagskreises. Sie war eine kluge, mit grosser Allgemeinbildung versehene "Jungfer", die aufgrund ihres intellektuellen Niveaus den Grössten der ungarischen Philosophie Partner sein konnte. Dennoch - nachdem sie sich gegen den Sonntagskreis gestellt hatte - wurde von ihr in der philosophischen "Folklore" nur der Konservatismus betont (was freilich wahr ist, aber in sich selbst jegliche charakteristische Kraft fehlen lässt). Diese Studie zeigt deshalb die Laufbahn auf, spricht über ihre bedeutendsten Werke, über die intellektuellen Beziehungen, interpretiert ihren "Konservatismus", und sucht eine Antwort darauf, woraus sich die grosse negative Wende in ihrem Leben ergab, warum sie die "Abtrünnige" des Sonntagskreises wurde. Aufgrund all dessen kann man sagen: Die Laufbahn von Emma Ritook gibt zusammengedrängt mehrere Phasen der Philosophiegeschichte (begonnen mit dem Positivismus des vergangenen Jahrhunderts gelangte sie auf ihrer Laufbahn endlich zu Heidegger. Ihr bedeutendstes theoretisches Werk *Die Hässlichkeit der Estetik* (1916), das noch in der geistischen Atmosphäre des Sonntagskreises geschaffen wurde, aber an die sich dort formierenden Probleme hat sie sich als Einzelne genähert. Letztlich wiederum - zum Teil ihre bisherigen Bestrebungen verneinend - wurde sie zum moralischen Kritiker der Modernität und zum Abweiser. In ihren Kritiken treffen tiefe Erkenntnisse, Irrtümer, und rohe ethnische Vorurteile aufeinander, und damit überholte sie einen der problematischen Züge der ungarischen Ideengeschichte, der bei späterer negativer Erwähnung ihrer bedeutenden Werke diese auch zum vergessen verurteilte.

Művészettörténet

Papp Gábor

(1872-1931)

MURADIN JENŐ

(Kolozsvár)

"Megérkeztünk:

Künt a Ligetben dombszélen állt az iskolaműterem, a bedeszkázott szénatartó, három széles ablakával északra. Padlója volt, bezárható ajtaja, és az ablakok belül fatáblával ellátva. Minden frissen gyalulva, vadonatúj. És körülötte a vidék a tavasz hamvas pompájában, a domb élén óriási szelídgesztenyefák, sötétzölden keresztezve a pázsitos domboldalt – alantabb s a szemközti hegyoldalon virágzó gyümölcsfák gyöngéd, rózsás fehér fátyolban a bárányfelhős ég alatt, úgy fogadtak minket, mint az Énekek Énekében a menyasszony mosolygása a szerelmes vőlegényt. Akik átélték ezt az installációt, sohasem felejtik el." (69:24)

Réti István költői leírása örökítette meg számunkra a legszebben a nagybányai bevonulást, a kolóniaalapítás történelmi pillanatát.

Azon a tavaszi napon 1896. május 6-án a Münchenből érkezett soknemzetiségű festőtársaság alapjait vetette meg Közép-Kelet-Európa legjelentősebb művésztelepének. A táborverők, Hollósy Simon és növendékei történelmi küldetést teljesítettek, habár akkor egyikük sem volt tudatában ennek.

Ugyancsak Réti leírásából idézhetjük magunk elé a résztvevők alakját, személyiségét.

Hollósy társaságában volt Papp Gábor is, "a fekete örmény fiú", aki alkatának külsődleges faji jellegzetességében mesterére hasonlított. Széles, nagy arca, hollófekeete haja mutatott erdélyi örmény származására. S mint a pályatársak közül annyi másnak, neki is életre szóló élménye lett a nagybányai táborverés, a kolónián töltött feledhetetlen nyarak emléke. Vallomásos soraiban erről így tett tanúságot. "A kilencvenes évek telején föllépő újítók engem is magukkal sodortak az új művészi irányba. Ahhoz a művészcsoporthoz szegődtem, amely Hollósy Simonban tisztelte (az imádásig) mesterét, apostolát. 1896. május 6-án¹ én is bevonultam Nagybányára a Hollósy-iskolával, és szorgalmas elmerüléssel kezdtem a természet tanulmányozásához." (59)

*

A festő Papp Gábor érdekes és tanulságos pályán érkezett el a kolóniaalapítókhoz, majd az önálló művészpályához. Életútjának föltárása *művészetszociológiai alaphelyzeteket* mutat föl. Kelet-európai művészorsók alakulását példázza, pályára állásuk döntő mozzanatában.

¹ Az eredeti szövegben hibásan május 7-én.

Papp Gábor és pár évvel fiatalabb kortársa, Ács Ferenc az erdélyi részekből jöttek a kolóniára. Korábban Budapesten és Münchenben tanultak. Művészképzésünk klasszikus útját járták tehát végig, hivatásuknak választva a festészetet. Kolozsvár – mindkettejük szülővárosa – zártabb, patriarchálisabb társadalmából törtek maguknak utat a művész-pálya felé. Kereskedők gyermekei mindketten, a polgári társadalom feltörekvő rétegeiből. Pályakezdésük hasonlósága, helyzetük analóg példája meggyőzően mutatja föl, milyen szellemi, anyagi és egyéb korlátokat kellett áthidalniuk magasabbrendű céljaik érdekében. Olyan eredeti tökeftől való elszakadástól van itt szó – materiális és szellemi értelemben –, amely megengedhetővé tette, hogy polgári családok gyermekei a föl-emelkedés útját az értelmiségi pályákon, esetenként éppen a művészpályán keressék. Ehhez a családi hagyományok ellen munkálva, társadalmi előítéletekkel is meg kellett küzdeni. De Ács Ferenc szülei már műtermet terveztek Münchenből hazavárt fiuknak, a kereskedő Papp János sem erőltette sokáig fiát a polgári foglalkozásra.

Papp Gábor a római katolikus egyház anyakönyve szerint 1872. szeptember 19-én született Kolozsváron. (1) A születése éve körüli bizonytalanságot eloszlatja a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött anyakönyv hiteles tanúságtétele, s helyesbíti a több helyütt 1873-ra tett hibás adatot.²

A szülők kolozsvári polgárok; apja, Papp János, mint az erdélyi kereskedők közül oly sokan, *örmény származású* ember volt. A város főterén, a déli oldalon az egykori reneszánsz házak boltíves falai közé szorítva állott a kis fűszerüzlet, ahol a festő apja, s néhanapján anyja is a pult mögül a legjobb zöldségmagvakkal szolgálta ki a hóstátiakat, a város kertgazdálkodóit. Papp János második felesége, Novák Jozefa szintén kereskedő családból származott. Egy följegyzés a festőt örmény és székely szülők gyermekének mondja. (66)

A Papp család szorgos, tisztos munkával házat szerzett magának; a városi háztulajdonosok már rangot jelző polgárainak sorába lépett. Dr. Gyalui Farkasnak (a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár néhai igazgatójának) történelmi hitelességű kutatásai nyomán tudjuk, hogy házuk az Óvárban a 209-es számot viselte. Ez megfelelt a Kandia utca (később Kinizsi u.) 7. szám alatti épületnek, melyet már régen lebontottak. Házuk helyén most a műszaki egyetem telke húzódik

Papp Gábor szülővárosában végezte iskoláit, s mivel apja kereskedőnek szánta, a kereskedelmi középiskolát. Oly nagy volt azonban a vonzódása a rajz, a festészet, a művészetek iránt, hogy húszéves korában beiratkozott az akkor Mintarajziskolának nevezett budapesti képzőművészeti főiskolára. Két félévet végzett ott; a főiskola kimutatásai 1892-1893-ban említik nevét a növendékek névsorában. Várakozásainak nem felelt meg azonban az ottani képzés jellege és módja. Mint pályatársai közül annyian mások, csakhamar Münchenben folytatta tanulmányait. "Egy évi tanulás után – emlékezett pályája kezdetére sok esztendővel később – otthagytam Pestet, és Münchenbe utaztam, ahol hét évig tanultam törhetetlen buzgalommal az akkori nagy

² A német Thiem-Becker lexikon és a négykötetes magyar Művészeti Lexikon 1873-ra teszi Papp Gábor születési évét, ez a hibás adat a sajtóban is többször felbukkant (62, 66) Helyesen kezdte a festő születésének dátumát (a keresztlevél adataira támaszkodva) a művész pályájával érdemben foglalkozó Dr. Gyalui Farkas. Pontos az Éber-Gombosi Művészeti Lexikon adatközlése is.

német mesterek vezetése alatt. Tanárim voltak Franz Lenbach, professzor Herterich és professzor Stuck. " ³ (59)

Rajzkészséget, anatómiai tudást, a valóság-hű ábrázolás alapjainak kanonikus megismerését várták el a növendékektől Münchenben. Papp Gábor előbb Lenbachhoz került. A már idősebb nemzedékhez tartozó mestertől mindenekelőtt a naturalista hűségű festésmódot sajátította el. Lenbach hatása tanítványának portréfestő modorában sokkal később is fölfedezhető. A két fiatalabb tanártól, Ludwig Herterichtől és Franz von Stucktól az akadémista renden és módszerességen túl a szecessziós formaalakítás lényegéből kapott izelítőt.

Két év után, Hollósy köréhez csatlakozva, a rajongott mester müncheni szabadiskolájának lett a növendéke. Lyka Károly *Magyar művészet Münchenben* című könyvében "a kolozsvári Papp Gábort" 1895-től számítja a Hollósy-iskolához tartozó tanítványok közé. (68)

Elhatározásához nyilvánvalóan az adott ösztönzést, hogy Papp Gábor is, mint a többi müncheni magyar régóta otthonos volt Hollósy társaságában. A Café Lohengrinben naponta összegyűlt bohém baráti közösség éjszakákba nyúló vitákon cserélt véleményt a művészet jövőjéről, keresve az utat, a fölzárkózás lehetőségét, az akadémizmustól távolodó modern művészetéhez. Érdeklődésük a francia Bastien-Lepage képei hatására a *plein air festészet*, a későnaturalista ábrázolás felé fordult. Felfogásuk szerint a művésznek nem valami mások által kiöltött elméletre kell hallgatnia, hanem a Hollósy által annyira hangsúlyozott *érzésre*, a *művészi intuícióra*. Mesterük lázba hozta, lelkesíteti tudta tanítványait. Ezeket a sokszor fölemlegetett "szeánszokon" egyenrangú félnek tekintette bárhonnán jött, bármilyen nemzetiségű növendékét, csak az iskolában követelte meg mindenkitől a pontos, fegyelmezett munkát.

Papp Gábort Hollósy különösen szerette, s a tanításban segítőtjévé, kedvelt növendékévé fogadta. Kapcsolatuk attól függetlenül alakult így, hogy a faji jellegű, fiziognómiai hasonlóságon túl ellentétesebb egyéniségeket közösségükben aligha lehetett volna találni. Hollósy szenvedélyes megnyilatkozásokra kész, érzésektől fűtött, szuggesztív alkatú ember volt, aki a vezéri szerepet minden társaságban azonnal magához ragadta. Tanítványát ugyanakkor csendes, halk szavú embernek ismerték, aki irtózott minden közszerepléstől, külsődleges gesztusoktól. Még öltözékében, mindig elegáns voltában is különbözött mesterétől. Ügylehet, egyedül a társaság, a színház és zene szeretetében találhattak közös vonalmat. Hollósy művészi átéléssel csellózott, Papp Gábor kiválóan hegedült.

*

Két nyáron át követte mesterét növendéke *Münchenből Nagybányára*. Ott volt a táborverésnél 1896-ban, majd az 1897-es esztendőben is.⁴ Otthon, hazai földön,

³ Bár Jászai Géza tanulmánya (*München und die Kunst Ungars 1800 bis 1945. Mainz, 1970*) nem említi Papp Gábort az akadémia rendes növendékei között, a festő német mesterek tanítványának vallotta magát, s tanáiról megelevenítő erővel írt. Szentiványi Gyula följegyzései szerint Papp először egyenesen Hollósyhoz ment Münchenbe, ahonnan az akadémia iratkozott. Két év után tért vissza a Hollósy-körhöz, akkor már a szabadiskola kitarító növendékeként, s Hollósynak egy időben segítségére volt a tanításban.

⁴ A Hollósy iskoláról Réti István könyvében (69) megjelent csonka névsorok nem említik ugyan a festőt az 1897. évben, de más forrásból biztosan kimutatható, hogy azon a nyáron is az iskola növendékeivel járt lenn Nagybányán.

méginkább közel került hozzá. Történeti tényként említhető, hogy elsőként Papp Gábor közölt lényegbevágó, hiteles adatokat Hollósy müncheni és nagybányai tartózkodásáról. Az ő közlései alapján méltatta a növendékeivel Nagybányára érkezett mester munkásságát honfitársuk, Szongott Kristóf az erdélyi örmények folyóiratában, az Armeniában. A Hollósy-kutatás figyelmét elkerülte ez a kis tanulmány, mely pedig eseményközelből (1896-ból!) adott hírt a nagybányai táborozásról, s annak történeti előzményeiről. Szó esik benne arról, hogy milyen sikerei voltak Hollósynak képei eladásával (műveinek egy része Amerikába vándorolt), s hogy a müncheni Kunstvereinben bemutatott egyik portréjának lelkes fogadtatása nyomán szólították föl barátai egy "privát akadémia" megnyitására. Jóllehet ezek az információk nem olyan súlyúak, mint a mester másik tanítványának, felvinczi Takács Zoltánnak sokat idézett följegyzései, de húsz évvel korábban, pályájának zenitjén adtak számot a kolóniát teremtő művész munkásságáról.

Mester és tanítvány között kölcsönös volt a vonzalom. Hollósy is megtartotta emlékezetében hűséges növendékét. Úgy jellemezte őt, mint akinek művészi érzékenysége a saját bátyjéhez, az egykor szintén festőnek készült Hollósy Józseféhoz volt hasonlítható. Keltezetlen levelében írta: "Egy Papp Gábor nevű örmény fiú tanítványom-volt a nyáron. Ez a rendkívül tehetséges fiú a legerősebb typusa a keleti fajnak, akárcsak Józsi...Bizonyítványt adtam neki, az akadémia pecsétjével ellátva, olyat, amilyent még művésznövendék nem kapott. (48)

Utoljára 1902-ben járt Papp Gábor Nagybányán; már Hollósy távozása után. A szabadiskola megalakulásának ideje ez. Az első nyár, amikor Thorma János, Réti István, Ferenczy Károly és Grünwald Béla vállalta át a tanítást. A névsorok Papp Gábort az iskolán kívüliek csoportjában említik. Már nem tanulni jött a kolóniára; a táj varázsos szépsége, s talán a nosztalgia csábította oda. A művészetelep főntartóival, a festőiskola újjászervezőivel jó viszonyban volt. Thorma Jánost például ő kalauzolta Kolozsváron, amikor a történelmi témák iránt érdeklődő festő 1899 őszén meglátogatta a 48-as ereklyemúzeumot. (8) Ez idő tájt kapott megrendelést a nagybányaiaktól Törökfalvi Pap Zsigmond portréjának megfestésére. Ezzel az arcképpel köszöntötték föl tisztelői a város irodalmi művészeti életének kiemelkedő személyiségét, születésének 80. évfordulóján (1903).

A kolónia történeti irodalma az 1912-es jubiláris kiállítás kapcsán idézi föl még egyszer Papp Gábor ott tartózkodásának emlékét. Ezen a nagyszabású, visszatekintő jellegű tárlaton két olajképét (*Szellemidézők*, *Csónakázás*) mutatták be. Nincs rá bizonyíték azonban, hogy a festő személyesen is részt vett volna a kiállításon.

*

A pályakezdő művésznek *több útja nyílt az érvényesülésre*, a megkapaszkodásra. Végigpróbálta valamennyit. Nyugtalan szelleme üzte; ha elgondolásai másként alakultak, gyorsan változtatott a tervein. A labilis idegrendszerű, gyenge idegállapotú festő nem bírta sokáig a helyhezköttöttséget. Még kevésbé békült meg jó néhány festőtársának a polgári lét biztonságát kereső életformájával. Helyzete nem volt könnyű; olykor még szüleinél sem talált megértésre. Hollósynak egy megjegyzése (már idézett leveléből) sok

(Murádin Jenő: A nagybányai Hollósy-iskola névsorai - kéziratban) Később azonban már nem tartott velük, a túlságosan bohém társak közül valaki megsértette, s 1897 után elmaradt a kolóniáról.

mindent elárul." A fiú már azóta írt Kolozsvárról, hogy ott boldogtalan, szülei szeméretetik, hogy élehetetlen. Kér, írjak neki, boldogítsam." (48)

Szülővárosába azzal az elhatározással tért haza, hogy tanulmányai után, immár kész festőként, elhivatottsága mellett bizonyítson. Csakhogy ehhez időre, zavartalan munkára lett volna szüksége.

Méretre is impozáns, nagy kompozíciós mű megfestésébe kezdett. Lehet, hogy éppen Thorma János példája lebegett szeme előtt, akit egyetlen kép, az *Aradi vértanúk* tett híressé. De Papp Gábor nem történelmi tablóra gondolt. Társadalmi töltetű, epikus témát választott, miként Gyárfás Jenő, a *Tetemrehívás* szerzője.

Münchenből haza-hazalátogatva már korábban tapogatózott az otthoni lehetőségek felől. Támogatására szülővárosa a rendelkezésére bocsátotta a sétateri korcsolyapavilon egyik emeleti termét, ahol tágas tér nyílt a tervezett nagy mű megfestésére. 1899. januárjában már javában dolgozott a képen. Tavasszal pedig – mivel élni is kellett – magán festőiskolát nyitott ugyanott.

A műterem ideális lehetőséget biztosított a munkára. Az emeleti részről gyönyörű rálátás nyílt a város sétaterének mesterséges tavára és szigetére, a park hatalmas fáira, a platánokra, az öreg kanadai nyárfákra. Modellje, Marosi Róza, egykori hírlapárus, sok évvel később egyszerű szavakkal így idézte meg a műterem hangulatát: "Bizony régen írtunk 1899. januárt. Akkor a művész 28 éves volt, én 17. A kolozsvári korcsolyapavilon emeleti jobb sarkában volt a műterem, itt készült a nagy műnek szánt kép, vidám ének, füttyszó és varjúkárogás mellett". (67)

Ez a fiatal lány állt modellt a drámai történet, az *Exhumálás* című festmény központi alakjához.

Hallomásból ismert, valóságos esetet dolgozott föl a festő. Valahol Szatmár vármegyében történt. Egy falusi lányt eltiltottak a kedvesétől. Bánatában a lány "világgá ment", a nagyvárosban elzüllött. Nagybetegen tért haza a szüleihez, meghalt, és titokban eltemették. Mikor a hatóságok tudomására jutott a dolog, fölbontották a sírt, orvosi vizsgálatnak vetették alá a holttestet.

A festő a megkívánt kompozíció szerint rendezte át az exhumálás elképzelt jelenetét. Hordágyon fekszik a halott, föléje hajol az orvos, aki boncköpenyében éppen munkához látzik fogni. Oldalt a vizsgálóbíró, a falu jegyzője és két csendőr képviselik a hatóságot. Középpontban, exponált helyen áll a parasztleány, kinek döbönt arcán a jelenet egész tragikuma tükröződik. Végül a keretet a kíváncsi nép bővíti ki, kit a csendőrök a nyitott sírtól távol tartani igyekeznek. A festményt a temető bányadt délutáni fénye foglalja finom tónusegységbe.

Több mint egy esztendőig, az 1900-as év tavaszáig dolgozott Papp Gábor a hatalmas, tizennégy négyzetméteres (!) vásznon. Igaz, közben más témákat is elővett, portrémegrendeléseknek is eleget kellett tennie, de ezt a művét olyan lelkesedéssel és elmélyültséggel festette, mint ahogyan céhes időkben dolgoztak a mesterművön. Megfestéséhez fölhasználta tanulmányai során szerzett alapos kompozíció szerkesztési tapasztalatát, tájékozottságát a hasonló fogantatású művek megalkotásában. Mint Lyka Károly írja: "A kor naturalizmusának stílusában" borongósan, plein airbe állítva jelenítette meg a történetet. (61) Bár méretre nem ennyire nagy, de számos, hasonló fogantatású mű került ki a magyar festők ecsetje alól. Elég ha csak a pályatársak közül Thorma János *Szenvedők*, Réti István *Honvédtemetés* vagy Pataki László *Krumpliszüret* című festményeit említem. Papp vállalkozása a téma fokozott drámaiságában tér el

inkább tőlük, semmint a képalkotás stílusában. Leginkább Gyárfás *Tetemrehívásával* rokonítható.

A kor mértékadó kritikusai közül Lyka Károly látta a képet. A Bastien-Lepage remiszenciák mellett, melyekre rámutatott, nem volt idegen festőjétől Puvis de Chavannes művészete sem. A magyar plein air művészetnek ez a korai alkotása azután eltűnt művészi életünk látóköréből. A dán fővárosban, Koppenhágában került magántulajdonba.

Papp Gábor a képet Münchenben készült kiállítani, de előbb Kolozsváron mutatta be. Rendhagyó módon – műtermi tárlat formájában – szervezte meg a festmény megtekintését. Erre nyilvánvalóan a mű rendkívüli méretei, körülményes szállítása miatt is rákényszerült. A kiállítás az 1900-as év tavaszán számottevő eseménye lett a kolozsvári művészeti életnek. Papp más képeket is társított hozzá. Bemutatott egy női portrét, két tanulmányt pasztellben, a *Csavargó* című festményt, s "egy művészi afichet", azaz plakátot. (13) Ez utóbbi azért érdekes, mert egyike *legkorábbi művészi plakátjainknak*, megelőzi Ferenczy Károly sokszor emlegetett 1903-as alkotását. Talán a város előzékenységét honorálva, a művész lehetővé tette, hogy műtermében az érdeklődők máskor is megtekintsék az *Exhumálást*, a festőt ugyanakkor fölkérték, hogy a helyi művészeti élet élénkítésére kiállítások szervezésében működjenek közre.

Az év őszéig Papp Gábor még több alkotását fejezte be a sétatéri műteremben. Itt készült 1900-ban a *Kavicsbányamunkások* című kompozíciós műve, melyet a müncheni Kunstvereinban állított ki.⁵

Itt tartózkodása idején készült a *Mosóasszonyok* című festménye és valószínűleg a *Vásárosok* című, nagybányai élményeket feldolgozó képe is. Végül a portrék. A Kolozsváron töltött másfél esztendő alapozta meg Papp Gábor arcképfestői hírnevét. A Teleki család tagjainak szép portréit készítette el. Ezek sikere hozta divatba őt a megrendelők körében.

*

Kolozsváron az arckép megrendelések és festőiskolai kurzusa biztosították számára a megélhetést.

Magán festőiskoláját – a korai erdélyi alapítások egyikét – 1899 májusában nyitotta meg. Műtermében főleg délután fogadta a növendékeket, s ott elég hely nyílt arra, hogy modellt állítsanak be, a korrekciókat elvégezhessek. Mivel erőssége a portréfestés volt, nyilvánvalóan ennek titkaiba igyekezett tanítványait bevezetni. Eredményesen használta föl mindazt, amit az akadémián és Hollóssy környezetében tanult. A kolozsváriak érthető sajnálkozással vették tudomásul, hogy a festőiskola csak rövid ideig, mindössze másfél évig működhetett. Papp ugyanis az 1900-as év őszén hosszabb időre távozott Kolozsvárról.

Elhatározásának több oka is volt. Munkáit szerette volna szélesebb körben ismertté tenni, kiállításokon népszerűsíteni. Nem látott ugyanakkor biztató lehetőséget az akkoriban alakult Erdélyrészi Szépművészeti Társaságban. Bár a szervezés munkájába őt is bevonták, az aktív részvételtől elhatárolta magát. "Ami engem illet – nyilatkozta a sajtónak, én csak átutazó vendég vagyok itten, mint többi kollégáimnak legnagyobb része, s magam sem tudom, holnap, holnapután vagy esetleg egy hónap múlva veszek búcsút jóidőre Kolozsvártól." (11)

⁵ Ugyanakkor az *Exhumálás* müncheni bemutatásáról, s dániai eladásáról nincsenek közelebbi adatok.

Kedélyét nyomasztották a családjukban történtek. Szülei szegénysorba jutottak. Mint dr. Gyalui Farkas föltárta: "A becsületes, jószívű kereskedő jótállást vállalt egy-két kereskedő társáért, és egy bekövetkezett krach alkalmával az ő üzlete megrendült. Házát is el kellett adnia." (58) Mikor történt a dolog, nem derül ki. Sokatmondó tény viszont, hogy hazatérte után Papp Gábor nem a szüleinél lakott; a Széchenyi tér 15. szám alatti ház első emeletén bérelt magának lakást.

Míg Kolozsváron tartózkodott, igyekeztek bevonni őt az erdélyi képzőművészeti élet föllendítését célzó munkába. Ferenczy József egyetemi tanár, az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság alelnöke bízta a részvételre a képzett, s már ismert nevű festőt. Az 1900-as év tavaszán be is választották a társaság igazgatósági tagjai közé. Papp azonban mindvégig szkeptikus maradt a szervezet jövőjét illetően. Kétségei voltak afelől, hogy a kevés érdemleges művészt számláló Kolozsváron sikerül-e folyamatos képzőművészeti életet teremteni.

A szervezet sokat halogatott bemutatkozó kiállítására 1902 októberében, Fadrusz János Mátyás szobrának fölavatásakor került sor. Ezen Papp Gábor, távolléte miatt nem vett részt.⁶ Csak a második közös tárlatukon jelentkezett, s aratott sikert beküldött képeivel. Az 1903. augusztus 30-tól egy hónapig nyitva tartó nagy csoportkiállításon mintegy 300 festményt mutattak be az erdélyi és magyarországi művészek. Az átalakított sétatéri csarnokban az erdélyi részeket Kőváry Endre, Melka Vince, Veress Zoltán, Gyárfás Jenő, Ács Ferenc, Stein János, Peielle Róbert, Gruzda János, Szeszák Ferenc, Papp Gábor képviselték, míg a Budapestről érkezett csoportot Telepy Károly, Ébner Lajos, Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Edvi Illés Aladár, Róna József és sokan mások. Papp Gábornak több portréját említik a kritikái beszámolók, továbbá *Tanulmányfej* és *Szendergő* című alkotását. Utóbbi képét alkotója különösen sokra tartotta. Ezt a festményt küldte be a budapesti Műcsarnok 1902–1903-as tárlatára.

*

A *vándorló, utazó*, helyét nem találó festő típusa rajzolódik elénk Papp Gábor pályaképében. Még tanulmányait sem tekintette egyszer s mindenkorra befejezettnek. Gyakori helyváltoztatásait lehetetlen pontos időrendbe állítani. Önéletrajzi közléseire támaszkodhatunk inkább, de azokban a dátumok, események sorrendje kibogozhatatlanul összekeverődik. Mégis ez a forrás (nagyváradi barátjának, Huzella Ödönnek tollba mondott szövege) a tényeiben hiteles információ.

"Abban az időben (az Exhumálás megfestésekor), majd későbbi kolozsvári tartózkodásaim alatt festettem meg Teleki Károly gróf, Mikes Kelemen gróf, Inczedy báró, lovag Montbach Sándor, Bánffy Albert báró, Barcsay Domokos, a »fejedelem«, Kornis Károly gróf, Károlyi László gróf és több más erdélyi mágnás arcképeit. Így anyagilag kissé megerősödve, első dolgom volt Párizsba utazni, ahol a Julian Akadémiát látogattam és Benjamin Constant, Bocht, Schommer voltak mestereim. Párizsban két évig folytattam tanulmányaimat, aztán állami ösztöndíjjal Rómába mentem, ahol másfél évig dolgoztam." (59)

⁶ Alkalmi kolozsvári rendezvényeken jelzik a festő jelenlétét. Így a New York szálló termeiben 1900 februárjában tartott művészbálon, majd az 1901. év elején szervezett hasonló rendezvényen. Mindkettő bevétele az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság pénzalapját gyarapította. A festő bizonyosan Kolozsváron tartózkodott 1900 november elején és 1901 utolsó napjaiban, az említett időpontokban ugyanis részt vett a társaság ülésein.

Párizst újabb nagy lehetőségnek érezte. A francia főváros a müncheni iskolázottságú festők számára is a zarándoklások Mekkája volt. Ismeretes, milyen lelkesedéssel fogadták Hollósy körében az onnan érkező híreket. Még a másodkézből szerzett információk is fontosak voltak. Lázba hozták őket a Courbet vagy Bastien-Lepage festészetéből éppen csak ízelítőt adó müncheni kiállítások képei.

Párizsban Papp Gábor immár Manet művészetét is megcsodálta. A már említett tanárok mellett Carolus Durant is mentorának mondta a Julianról.

Ha Párizs a továbbtanulást, *római ösztöndíja* mindenekelőtt a munkát, a bizonyítást jelentette számára. Jóllehet egy sajtótudósítás arról értesít, hogy az 1900-as év októberében Rómában járt (16) a későbbi megerősített adatok 1903-1905. közé teszik itáliai tartózkodásának idejét. Állami ösztöndíjának köszönhetően anyagilag függetlenül dolgozhatott. A Fraknoi palotában, a római Művészházban rendezkedett be, s az ösztöndíj feltétele szerint történelmi kompozíció megfestésébe kezdett. Históriai témák már Münchenben érdekelték, most úgy látszik, maga vállalta a kötött feladatot.

Nem derül ki, mi volt a témája és mi lett a sorsa a Rómában festett történelmi képnek. Visszaemlékezéseiben a művész nem tett említést róla. Azt viszont elmondta, hogy olasz múzeumokban több sikerült másolatot készített, s megbízásokat kapott olasz mágnás családoktól. Ilyenformán nem egy évig (míg az ösztöndíj ideje tartott), hanem másfél esztendeig maradt Olaszországban. "Ekkor bebarangoltam egész Itáliát – mondotta –, s legtovább Firenzében dolgoztam." (59) Ott tartózkodása idején gyakran megfordult a Vatikánban, arcképeket festett magas egyházi személyiségekről. Jelentős rendelése volt a Széchenyi Miklós gróf, pápai nagykövetet és családját ábrázoló kép elkészítése.

Hazatérve Erdélyben tett termékeny festőutakat. Kolozsvár környékét és a Nyugati-Szigethegység tájait barangolta be. *Runki tájkép* (1905) és *Mosóasszonyok* (Runk, 1905) e hegyvidéki festőút tárgyi bizonyítékai.

Azután újabb állami ösztöndíj segítette külföldi festőútjaiban. 1906-1907-ben ismét Münchenben dolgozott, s hosszabb nyugat-európai tanulmányutat tett. Drezdát, Berlint, Firenzét, Londont említi e festőút fontosabb megállói közül. Festményei készültek a német és osztrák tavak környékén és a Keleti-tenger partján.

Ösztöndíja mellett a portrémegrendelések után kapott összegek segítették a hosszú és költséges tanulmányúton. Módos képrendelőivel Papp Gábor meg tudta fizettetni a mives gonddal készített arcképeket. Anyagi helyzetére mindig is az volt a jellemző, hogy teljesen kiszámíthatatlanul folytak be jövedelmei. Gyakran kapott nagy összegeket, máskor alig-alig jutott pénzhez, hitelezők szorongatták.

Önarcképei és kortársak szűkszavú jellemzése állítja elének a helyét kereső, magányos, pályáját tragikusan végző festőt.

Két önarcképét a szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi. Papp Gábor élete második felében Szegeden élt, ott tartott főn állandó műtermet. A képek az ötvenév körüli festőt mutatják be. Egyikük aláírt, jelzett, 1921-ben készült. Fehér köpenyben, kezében palettával, munka közben ábrázolja önmagát. Nagyjából azonos korú (talán valamivel idősebb) lehet a másik képen. Itt azonban nem a műtermében dolgozó festő, hanem a magányos ember lélektani beállítottságú portréja néz szembe velünk. Eszköztelenül, csak az arcra irányítja a figyelmet. Fekete haja, dús bajusza, hangsúlyos szemöldöke a faji jellegzetességek hordozói. Tekintete erős vonzású, magához kapcsolja a nézőt. Valami baljós nyugtalanság lengi körül, talán betegségének előérzete.

Nagyváradai barátja, a kritikus és művészeti író, Huzella Ödön⁷ jellemezte a festőt egy-két mondatos, találó megjegyzéssel. Bár nagy volt a korkülönbség közöttük, egymással mégis szót értettek, s írásaival Huzella igen jó szolgálatot tett a művész emlékének megőrzéséért. Különös, furcsa embernek mutatta be, aki végtelen jó barát tudott lenni, de rossz pillanataiban pokrócgoromba ember is. (66) Műtermében "eszményi rendetlenség" uralkodott, míg ő a festőköpeny alatt is keménygallérú inget és nyakkendőt viselt, s általában feltűnő eleganciával öltözködött. Társaságát nem annyira a művésztársak, hanem a színház és zene rajongói között kereste. Szenvedélyes "színházbolond" volt, írja Huzella, mindig valami szöke színészre szerelmes. (66) Társtalan maradt azonban, családot nem alapított. Élete utolsó szakaszában kötött rövid életű házassága lelki összeomlást eredményező, gyors szakítással végződött.

*

Kiállítási jegyzetekből, apró hírek mozaikjából áll össze a kép, merre járt, min dolgozott Papp Gábor a *világháború végéig*, a nagy történelmi sorsfordulót hozó változásokig.

Szülővárosába újra meg újra visszatért. A portré rendelések olyan jövedelmező munkát biztosítottak számára, hogy ezt a lehetőséget nem hagyhatta figyelmen kívül. Képmásai tetszettek a megrendelőknek, az *erdélyi mágnások házfestőjeként* tartották számon még jóval később is. (66)

Egy időre újra kibérelte sétatéri műtermét. Itt kereste föl 1905 nyarán Kiss Menyhért, a kolozsvári Ellenzék tudósítója. Beszámolójában termékeny arcképfestői munkásságát emelte ki. (29)

Kapott közületi megrendeléseket is.

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE őt bízta meg Bartha Miklós portréjának elkészítésével. Az 1848-as eszmékhez töretlenül ragaszkodó politikus és lapszerkesztő Bartha Miklós, az EMKE létrejöttének egyik kezdeményezője, az egyesület alelnöke volt. Halála után (1905. október 19.) kapott megbízást Papp Gábor arra, hogy az alapítóknak kijáró tisztelet jegyében nagyméretű portréját megfesse. Papp fénykép után dolgozott, s az 1906 tavaszára elkészült képet az EMKE közgyűlésén (június 5-én) a kolozsvári városházán leplezték le.⁸

Kolozsvár nagynevű polgármesterei közül Szvacsina Géza portréját rendelték meg Papp Gábortól.

Nem csak portrékat, de tájképeket is festett közületi rendelésre. Kolozsvári városrészeket, urbánus tájakat megőrkítő festményeiről tudunk. Ezeket a városvezetés fölkerésére készítette, a városháza termeinek díszítésére. Föjlajánlotta végül, hogy befejezi a Roskovics-féle *Unió-képet*.

Ez utóbbi lehetőség – egy nagyméretű történelmi tábló értékesítésének terve – 1916 tavaszán merült föl. Az előzményekhez tartozik, hogy Kolozsvár városa az 1896-os ezredévi kiállításra készülve Roskovics Ignáctól húszezer forintért rendelte meg az 1848-as diéta történelmi határozatát, az Erdély és Magyarország egységét kimondó uniót megőrkítő képet. A festő látása azonban megromlott, s a kép soha sem készült el. Roskovics Ignác halálát követően (1915. november 29-én) hunyt el Budapesten)

⁷ A Papp Gábornál közel húsz évvel fiatalabb Huzella Ödön (Nagyvárad, 1891 – Budapest, 1961) újságíróként, lapszerkesztőként dolgozott. Írt kritikákat, esszéket és verseket is, foglalkozott a képzőművészet korabeli és történelmi kérdéseivel.

⁸ A festő 190 koronát kapott a Bartha Miklós-portré elkészítéséért. A festmény holléte ismeretlen.

tárgyalások kezdődtek a festmény átvételéről, melyen voltaképp csak Wesselényi Miklós alakját dolgozta ki a művész. A város a kép hazahozatala mellett döntött, s azt befejezve az EME múzeumában kivánták elhelyezni. Papp Gábor vállalkozását a világháború eseményei hiúsították meg. A festő 1916 nyarán, a román támadás idején puskatűzben menekült el Szovátáról.

Néhány kiállítás is jelzi Papp Gábor kolozsvári tartózkodását. Még 1906-ban adott hírt a sajtó az Urania műkereskedés kolozsvári képvásáráról, melyen az ő munkáiból is bemutatottak. A budapesti képügynökség aukcióján festményei Telepy Károly, Bihari Sándor, Thorma János, Mednyánszky László, Fényes Adolf alkotásai között kaptak helyet. Papp Gábor négy festményét említik a képvásáron, köztük kolozsvári tájképeket is. (31) Tíz évvel később, már a háborús időkben, egyéni kiállításra vállalkozott. Egy alkalmasnak bizonyult üzlethelyiségben (Haas Fülöp és fiai kolozsvári kereskedésében) 1916 tavaszán állította ki festményeit. Portrékat és tájképeket mutatott be. (43) Részletet vett a helyi művészközösség egyik kiállításán. Az 1918-as esztendő elején Ács Ferenc, Füredi Richard, Gyenes Lajos és mások társaságában állították ki a minden bizonnyal jótékonyaságú célzatú tárlaton. Portréi közül gróf Béli Ákosról festett arcképét, valamint *Reitter Aladár és kislánya* című kettős képmását méltatta a kritika. Egészen friss munkái közül említették egy pasztellképét. (45) Ez időben küldött be festményeiből a Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlatára (1918)

Mint a fentiekből kitűnik, a festő a háborús idők egy részét Erdélyben töltötte. A frontok összeomlása idején ment vissza Szegedre.

*

Papp Gábor szegedi megtelepedéséről egymásnak ellentmondó közlésekre talál a kutató.

Semmiképp sem a repatriálók áradatával távozott Erdélyből. Gyalui Farkas megjegyzésével szemben (mely szerint a világháború után telepedett volna át), Huzella Ödön határozottan állítja, hogy erre jóval korábban sor került. A festő – írja – "már 1911-ben Szegeden élt, ott volt műterme a Kass vendéglő tőzsomszédságában." (59) E tekintetben sokatmondóak a Szeged képzőművészetével foglalkozó újabb kutatások. A korai megtelepedés tényét (ha a festő vándorélete nem is ért ezzel véget) megerősíti az a körülmény, hogy a szegedi sajtó a világháború előtt nyomatékosan a város képzőművészei sorában említi Papp Gábort. A Szegedi Képzőművészeti Egyesület tagjai között, mint Szelesi Zoltán tanulmányában olvasható (73), 1910–1911 között ott találjuk Nyilasy Sándort, Papp Gábort, Dinnyés Ferencet, Kukovetz Nanát, Heller Ödönt, Vigh Ferencet, Károlyi Lajost és másokat, akik a művészek közéleti jogaiért is szót emeltek.

Az Éber–Gombosi lexikon adatközlése 1909-re teszi Papp Gábor szegedi letelepedését. Dr. Apró Ferenc ugyanakkor (e tanulmány lektori véleményezésében) arra hívja föl a figyelmet, hogy a festő már 1908 májusában kiállított a szegediek közös tárlatán. Igen valószínűnek tartja, hogy festményeit (három arckép) már Szegeden festette, s nem máshonnan küldte be a kiállításra. Perdöntő, s e feltételezést megerősítő adatokra végül is Szentiványi Gyulának a szegedi sajtóban fölbukkant írásában találtam. Az akkoriban Szegeden újságíróként dolgozó Szentiványi (a magyar művészettörténeti dokumentáció halhatatlan érdemű munkása) közvetlen forrásból, a festőt kifaggatva deríti föl a kérdést. "1908-ban – írja – családja után (szülei, nővére?) Szegedre jött, s azóta állandóan itt lakik." (35) Megjegyzi azt is, hogy két évig betegeskedett, s csak 1911 elejétől kezdett ismét dolgozni.

Az 1911-es esztendő máskülönben is fontos volt a festő szegedi életében. Nagyobb kollektívával, voltaképp bemutatkozó kiállítással jelentkezett a Tisza-parti városban. A szegedi művészek téli tárlatán Szentiványi Gyula Pappnak a *Csónakázás* című plein air-jét emeli ki, e "halványkék, párás, napsütéses képet", s a valószínűleg ezzel rokon *Napsütéses délutánt*, továbbá pasztallben készült portréit, köztük önarcképét. (35)

Amikor Szegeden volt, rendelései nem szólították másfele, mindig bekapcsolódott a helyi művészcsoporthoz kezdeményezéseibe. 1913 decemberében például őt szegedi művész együttes jelentkezésére került sor. A Szeged-Csongrádi Takarékpénztár épületében Heller Ödön, Papp Gábor, Nyilasy Sándor, Pick Lajos és Vighné Chevalier Antónia mutatkozott be. Papp arcképeket (*Teleki grófnő portréja*), kompozíciós témákat és ezúttal csendéleteket is (*Krizantémok*) hozott a közös tárlatra.

Bár a festő nem tűnt politikus alkatnak (legfennebb annyiban, hogy társadalmi kérdésekre fölfigyelt, s a művészetben a nyitottság elvét vallotta), az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején tevékeny szervezői szerepet vállalt. A történelem viharos változásait élte – aktívan –, mint pályatársai közül oly sokan. Szegeden a Szellemi Munkások Szakszervezetében alkottak külön csoportot a társadalmi progresszió hívei, majd 1919 április végén önálló művészeti szakszervezetet hoztak létre. Ennek elnöke Papp Gábor lett, alelnöke a nála egy nemzedékkel fiatalabb Joachim Ferenc. Munkájuk kézzelfogható eredménye az a kiállítás volt, melyet 1919. május 29-én nyitottak meg a mai Móra Ferenc Múzeum épületében. Bemutatójukhoz Juhász Gyula írt katalógus-előszót, s tárlatvezetések tartottak munkás-látogatóknak is. (73)

Allásfoglalásai nem voltak annyira hangzatosak, mint többeké a szegedi művész-közösségből. Bizonyos azonban, hogy ezek az események nyomot hagytak gondolat- és érzelmvilágában, befolyásolták későbbi munkásságát is.

Műterme a Tisza-parthoz közel, a Kass-szálló szomszédságában, majd a Széchenyi téren a szegedi szellemi élet vonzáspontja volt. "Szegeden – írta Huzella Ödön – Juhász Gyulán kívül főképpen a színészek között voltak barátai." (59) Még a világháború előtt Ferenczy Frigyessele, a szegedi színház főrendezőjével tartott fönn barátságot. Műtermének gyakori látogatói között volt Szentiványi Gyula, aki később sem veszítette őt szem elől, levelezésüknek is nyoma van.

*

A huszas évek derekáig Papp Gábor még benne volt a szegedi művészeti élet sodrában. Ha nagy terveire – kompozíciós témáira – kevés energiája futotta, megrendelése nem maradtak el. Számos arckép került ki műterméből, a szegedi szellemi élet jeleseinek portrégalériáját festette meg. A képzőművészetben is jártas Juhász Gyula több alkalommal a legnagyobb elismeréssel írt munkájáról. Portréfestészetét értékelve "a szegedi Lenbach"-nak nevezte Papp Gábort. (42) Egy-egy jelentősebb portrét, az akkori idők szokása szerint, valamelyik városközponti forgalmas üzlet kirakatában állították ki. Így mutatták be a Kárász utcai Domán-üzletben 1916 tavaszán a festőnek dr. Balassa Ármin lapszerkesztőt és kiadótulajdonost ábrázoló arcképét. ennek kapcsán emlegette Juhász Gyula a müncheni portréfestészet klasszikusát, Lenbachot, a Papp Gábort méltató írásában.

Ugyancsak Juhász Gyula kritikáiból és műtermi riportjaiból értesülünk a leghívebben arról, mit dolgozott, kiket festett Papp a szegedi években. A békeidők utolsó napjaiban tett látogatásáról a költő így számolt be. A Zsótér-ház második emeletén levő műteremben a festő termékenységét bizonyító portrék sokasága látható. Tonelli

Sándornéről készült arcképét az elmúlt évben mutatta be. Az új képek mindenekelőtt színésznők portréi. Gyöngyösy Teréz, Várnai Janka, Pálma Tusi arcképei. E sorozatba tartozik a Móra Ferenc Múzeum képtárában levő festmény is: *A komika* című portré Miklóssy Margitot ábrázolja. Juhász Gyula sógorát, Király-König Péter zenészerzőt is megörökítette a festő. Elképzelhető végül egy Juhász Gyula—portré fölbukkanása is, hiszen alig hihető, hogy Papp Gábor ne festette volna meg az annyira karakteres arcú költőt, a szegedi éveken barátját és méltatóját.

A költő írásaiból átsüt ragaszkodása a hangulataiban gyorsan változó festőhöz, a hozzá hasonlóan betegségével küszködő emberhez. Gyakori vendég volt a műtermében, s mint írja, a művész "erdélyi magyar vendégszerető gyöngédséggel" fogadta. (41) Így került közel képeihez, hangolódott rá egy-egy alkotására is, melyről hozzáértő kritikát írt. Egy műteremben látott képet, a festőnek édesanyjáról készített portróját elemezte ilyenformán. "Az anya: ez a szent, örök téma (...) a Papp Gábor képén csupa nagy és nemes egyszerűség, sötét és szürke színek finoman letompított borús harmóniája. Ez a kép erősen megragadott karakterrajz, és gyöngéden zengő líra egyben." (41)

Festményeiből változatos gyűjteményt láthatott a szegedi közönség 1925 februárjában. A festő a Kass-szálló halljában mutatott be portréiból és tájképeiből. Utóbbiak között erdélyi és németországi tájakat emlegetnek a szegedi sajtóban megjelent méltatások. (50, 51)

Papp Gáborról a húszas évek elején *doorni utazásával* kapcsolatban foglalkozott sokat a sajtó. Meghívást kapott Hollandiába, II. Vilmos császár portréjának megfestésére.

Magasabb társadalmi körökben szerzett portréfestői sikereinek és klasszikus müncheni iskolázottságának tudható be a kitüntető megbízás. A "doorni remete", a száműzetésben élt császár környezetéből származó meghívás tényét már 1921-ben közli barátjával, Huzella Ödönnel.⁹ Egy Doornból küldött levél (Huzellának címezve) azt bizonyítja, hogy Papp csak jóval később, 1924-ben utazott el Hollandiába. (49) A munkával elkészült, s a képet (vagy annak változatát) a Múcsarnok 1927-1928-as kiállításán mutatta be. Hazatérte után már szorongató anyagi helyzete adta az ötletet műtermi kiállításához. Az 1926. év telén Széchenyi téri műtermében mintegy száz festményét tekinthették meg a látogatók.¹⁰

Ez idő tájt került sor utolsó jelentkezésére is: Szegeden, 1928. nyarán.

A Tisza-parti városban újraalakult az *Alföldi Művészek Egyesülete*. Nagy tervekkel indultak, de mint korábban, 1913-1914-ben csak rövid időre sikerült összefogniuk az alföldi tájak alkotóit. A Juhász Gyula és Nyilasy Sándor irányította egyesület 1928 nyarán a Kass-szálló termeiben szervezte meg bemutatózó tárlatát. Ezen Papp Gábor festményei is helyet kaptak. (73)

*

A festő akkor már *egyre betegeb*b. Sorsa elháríthatatlanul ragadta a tragédia felé. Súlyos depressziója a gyógyíthatatlan elmebajba torkollott.

Szegeden mind gyakrabban küzdött anyagi gondokkal. Hitelezőkkel hadakozott, pereskedett. Már 1918 nyaráról ismeretes egy pöre, melyet az egyik szegedi kereskedő

⁹ Nagyváradon átutazva találkozott Huzella Ödönnel.

¹⁰ A festő utolsó műterme és lakása a Széchenyi tér 9., I. em. 7. sz. alatt, a Zsótér-házban volt.

ellen indított. Kártérítést követelt (húszezer koronát), mivel a kereskedő nagy értékű rendelésre vonatkozó ajánlatát visszavonta.¹¹

"Szegedi barátai megdöbbenve állapították meg – írta Huzella Ödön –, hogy egyre szótlanabb, sőt a búskomorság jelei mutatkoznak rajta. De senki sem tudta, hogy milyen beteg: a betegsége hűdéses elmezavar volt, vagyis: paralisiss progressiva. Ez a baj a húszas évek vége felé kezdett feltűnőbben jelentkezni nála. Viselkedésén és megjelenésén is mutatkozott. Feltűnően elhanyagolta magát, holott régebben angol eleganciával öltözött, s nyár derekán, napsütéses időben hatalmas festőparaplija alatt sétált a főutcákon, természetesen nagy feltűnést keltve." (66)

A szerzett elmebetegségek között ma már nagyon ritka, eltűnőben levő kór pusztította szervezetét. Orvosi leírások szerint a paralisiss progressiva szifilitikus eredetű, melynek tünetei a fertőzés után 7-15 évre jelentkeznek.

Az agyorvadás okozta szellemi hanyatlás a festő fokozódó munkaképtelenségében is megnyilvánult. Föllángolásai voltak már csupán, nagyobb feladatot képtelen volt megoldani. A megrendelők elmaradoztak. Utolsó időkben kis méretű képeit tíz-húsz pengőért adta el kávéházakban.

Tragikus végzete meggondolatlan házassága nyomán teljesedett be.

Ismerősei nagy meglepetésére ötvanhatéves korában elhatározta magát a nőülésre. 1928. november 19-én értesítette levélben barátját, Hirschfeld Sándor kolozsvári kereskedőt szándékáról, és kérte keresztlevelét. Házasságkötésére decemberben került sor Szegeden. Választottja a harminckétéves, igen csinos Dull Margit, battonyai születésű lány volt, akkoriiban hódmezővásárhelyi polgári iskolai tanárnő.

Hogyan került össze a két egymáshoz nem illő ember?, – csak találgatni lehet.

Titok senki előtt sem maradhatott a festő nyomorúságos helyzete. Pár héttel házasságkötése előtt, mint a szegedi lapok megírták, műtermének minden képét elárverezték. Fűszeresnek, vendéglősnek, szabónak, tartozott, s az apró adósságok fejében foglalták le festményeit. (56)

Igaz, Papp azt hangoztatta, hogy tavasszal 60 ezer pengőt kell kapnia, s azzal rendeződik anyagi helyzete. Depresszióból lelkesültségbe átsapó tervezgetéssel nászútra Párizsba készült (57). Felesége azonban kevéssel a házasságkötés után visszaköltözött Hódmezővásárhelyre, s megindította a válópört.

Drámai hatású színpadi képbe illik a végkifejlet. A festő utoljára a *Kártyaparti* című nagy kompozícióján dolgozott. Rögeszmésen élete fő művének szánta. Extázisosan dolgozott rajta, majd hetekig feléje sem nézett. Egyszer, barátai megdöbbenésére, azt mondta, hogy megoldotta a legnehezebb problémát: beragasztott a képbe egy káró ászt. Azután extázisából magához térve eldobta a palettát, így szólt a jelenlévőkhöz: "Lássátok...! Mi lett Papp Gáborból! Vigyetek a kórházba!" (66)

Szülővárosába 1929 januárjában érkezett a hír arról, hogy Papp Gábort elmeorvosintézetbe kellett vinni. "Ezt a nagy tehetséget, ezt a finom lelkű, jó embert" – kesergett a festő sorsán Gyalui Farkas. (58)

Szegeden a Pulcz utcai elmeorvóházban 1931. február 9-én hunyt el Papp Gábor. Hozzátartozók nélkül, mint a város halottját temették el.

*

¹¹ A bíróság indokoltnak találta a festő kártérítési igényét, és 12 ezer koronát ítélt meg neki.

A századforduló eszmekörében élt és alkotott a tragikus sorsú festő. Bár pályája átvezet a két világháború közti korszakra, az új utak, irányzatok művészeti alapállását döntően nem másították meg. Élesen elkülönülő stíluskorszakai különben sem voltak. A folyamatos fejlődés, az evolúció jellemezte inkább képalkotását. Nem tudott, úgylehet nem is akart kiszakadni abból a szellemi körből, amely festővé válását alapvetően meghatározta.

Ha tanulmányait, hosszas külhoni tartózkodását nem számítjuk, *életének színtere Kolozsvár és Szeged*. Budapesttől távol, a sokkal szerényebb lehetőségeket kínáló "vidéken" próbált tehát megkapaszkodni. Nem volt újító, kissé távolról szemlélte a változásokat, de a magáénak tudott eredményekből az utolsó időkig, betegsége jelentkezéséig semmit sem engedett.

Pályája kezdetén, a budapesti főiskolán Székely Bertalan irányította fejlődését. Mesterétől a dolgok aprólékos megfigyelését és valóság-hű ábrázolását sajátította el. Münchenben az akadémizmus szellemében tanult, majd Hollósy körében a természetelvű festészet nagyszerű lehetőségeire érzett rá. "A plein air első magyarországi sikereiben ott ragyogott a Papp Gábor neve is" – jegyzi meg találóan Szentiványi Gyula. (35) Ha pedig sorsa nem alakul olyan mostohán, ez a megállapítás nem a kutatómunka földérintő tényeiből igazolná önmagát. Még abban sem volt szerencséje, hogy élete nagy művét egy-kettőre megvásárolták tőle. Az *Exhumálás*, melyben korai eszményeit megvalósította, nem állt ott képtártermekben, hogy alkotója pályakezdésének eszményeiről valljon.

Tájképfestészete a *plein air naturalizmustól az impresszionizmus felé* haladt, mint ez a nagybányai művészek többségére is jellemző. A müncheni szellemű narratív témákat olyan kompozíciós művek váltják föl, melyeken képi metafórát alkotva sorskérdésekre keresett választ. Párizsban lehetősége nyílt arra, hogy az egyetemes művészet friss eredményeivel megismerkedjék. Hasznosítható lehetőségeket tapogatózott ki, de nagyon óvatosan, visszafogottan. Az akkor már régen halott Edouard Manet festészetét csodálta meg, s tekintette példának művészetében azt, ahogyan a nagy francia mester az impresszionista festésmód és a kompozíciós témák szilárd rajzi szerkezete között valósította meg elképzeléseit.

Papp Gábert elsősorban portréfestőként tartjuk számon. Kenyerét, megélhetését biztosították a megrendelések, de hiba lenne csupán erre vezetni vissza arcképfestői munkásságát. Nagy mesterségbeli tudással megfestett kiváló portrék sorozata került ki műterméből. Több olyan munkájáról tudunk, melyeknél a megrendelés egyáltalán nem jöhetett számításba indítékként. Ilyenek önarcképei, a kortárs művészet (zene, festészet) jeleiről készült képmásai vagy allegorikus portréi.

Igen szép, míves kidolgozású arcképe került a Kolozsvári Művészeti Múzeum tulajdonába. Öregembert ábrázol, már fehérlő szakállal és bajusszal, de éles, az értelem tiszta fényét tükröző tekintettel, magas homlokkal. Az anatómiailag hibátlan felépítésű arc élesen ugrik ki a semleges háttér homályából. A megfestés módja az akadémista ábrázolás tökéletességét idézi, de annak bágyadt unalmassága nélkül.

Reménytelen feladat nyomon követni, hova kerültek Papp Gábornak az erdélyi mágnásokról s a századelő kolozsvári társadalmi élvonalbeli személyiségeiről festett portréi. Két világháború, a kisebbségi sors, a kommunista üldöztetés családi kulturákat szüntetett meg. A portrék örökösei közül sokakat kitelepítettek, börtönbe zártak, vagyonuk a fosztogatók kezére került, s igen sokan végül elhagyták az országot. A képek egy részének fölbukkanásában csak reménykedni lehet.

A festő lejegyzett emlékezései nyomán az ismert (fentebb idézett) jelentősebb portrémegrendelésekhez legfennebb családi-kortörténeti vonatkozásokat adhatunk hozzá. Barcsay Domokos, a "fejedelem" megjelölésű portré az akkori társadalmi élet ismert személyiségét, népszerű szóvivőjét ábrázolja. Barcsay a szabadelvű párt képviselője volt, hamvai a kolozsvári Házsongárdi temető családi sírboltjában nyugszanak. Gróf Mikes Kelemen magyarcsesztvei (Maros-menti) nagybirtokos, gr. Mikes Árpádnak, a hírneves gazdának a fia, a portrémegrendelés talán akkoriban kötött házasságával függ össze. Az említettek közül gr. Kornis Károly, a főrendiház tagja, gr. Teleki Károly földbirtokos, gr. Bánffy Albert nyugalmazott főispán, az EMKE egyik alapítója volt. A Teleki család tagjai közül (kiknek birtokában maradtak nagyértékű képek) ma már senki sem él Erdélyben, valamennyien Németországba telepedtek át.

A konzervatív korlázzsal bizonyosan számot vető, de soha sem igénytelen vagy fantáziátlan képek kerültek ki a festő műhelyéből. Megrendelői egymásnak ajánlották, s így munkája – különösen a kolozsvári években – mindig akadt. A felsorolt képeken kívül az Erdélyben igen népszerű, kolozsvári származású Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter portróját említik, melyet a megrendelő teljes megalégedéssel vett át.

Nagy termékenységgel, a műfajokat váltogatva dolgozott. Egy műtermi tudósítás az 1900-as év októberében arról számol be, hogy a művész azon a nyáron tizenkét festménnyel készült el. Többségében ezek között a portrék vannak (br. Inczedy Sámuel arcképek, Boxall angol zongoraművész és Miles Eduard angol festő képmása, allegorikus portrékompozíciók), majd az epikus témák és tájképek (*Füzesben, Falu végén*) következnek. (17)

Utolsó jelentősebb képmásainak egyike – mint Lyka Károly megjegyzi – Vass József népjóléti és munkaügyi minisztert ábrázolja. A megrendelést a festő budapesti látogatása során kapta, s 1926-ban készült el vele. (53)

Az igazán méltó nagy műveket a festő a *kompozíciókban* látta. Ilyen jellegű témák élete végéig foglalkoztatták. A monumentális méretű Exhumálás még a francia későnaturalizmus szellemében fogant, de későbbi munkajelenteiben (*Kavicsbányamunkások, Mosóasszonyok*) már a reálisabb művészi ábrázolás felé fordult. Végül az emberi sorskérdéseket fölvető szimbolikus művek alkotására tett kísérletet. *Kártyázók* címmel több változatlan megfestett – s egyben utolsó, befejezetlen képe – mutat erre a szándéokra.

Tájképei, kompozíciós művei éppúgy szétszóródtak, mint portréi. A kolozsvári városképek közületi megrendelésre készültek, és sokáig a városháza termeit és előcsarnokát díszítették. A szegedi Móra Ferenc Múzeum tulajdonába került tájképek: a *Tápai utcarészlet* és a nagyméretű *Tátrai tájkép*. Utóbbi centrális beállítás ellenére is megkapó, kifejező alkotás. Sötétzöld fenyők sorfala mögül emelkedik magasba a Csontváryt is meghihető vidék havas hegyorma.

Ez a múzeumi gyűjtemény azonban távolról sem képviseli Papp Gábor festészetének igazi értékeit. Feltehetően a hagyatékából kikerült képek egy részét összesíti. A már említett két önarcképen kívül gr. Apponyi Albert portréja (ez a történetiségében is érdekes mű), a *Rákóczi-szobor* című munkája, valamint több női portré és egy férfi akt került be a közgyűjteménybe.

A Kolozsvár és Szeged vonzáskörében dolgozó festő viszonylag ritkán jelentkezett budapesti kiállításokon.¹² Műcsarnokbeli tárlatait képtémáiért, az általa is jelentősnek

¹² Kiábrándítónak tartotta már kezdetől az Országos Képzőművészeti Tanács konzervatív politikáját. Éppen ő volt az, aki az erdélyi részekben a "visszautasítottak szalonját" szervezte.

tartott alkotásai számbavételéért érdemes fősorakoztatni. 1902–1903: *Szendergő* (pasztell), 1909: *Napfényes délután* (olaj), 1911–1912: *Szellemidézők, Székelykapu, Nővérem* (olajfestmények), 1913–1914: *Merengő* (olaj), 1914-es tavaszi tárlat: *Feketeruhás lány* (olaj), 1915–1916: *A komika* (olaj), 1922-es őszi tárlat: *Gr. Apponyi Albert portréja* (olaj), 1927–1928: *II. Vilmos portréja*, 1928–1929: *Arckép* (pasztell)

Budapesten végsősoron egyetlen alkalommal szervezett munkásságáról számot adó visszatekintő jellegű tárlatot. Kiállítása 1924-ben a Nemzeti Szalonban nyílt meg.

Témák és műfajok szerint egyaránt változatos anyagot vitt a fővárosba. Kompozíciós témák váltakoztak tájképekkel és portrékkal. Érdekessége a gyűjteménynek, hogy az olajfestmények és pasztellek mellett első ízben szénrajzokat is bemutatott. Végül a művek keletkezésének tájféldjazi megoszlása is érzékeltette, Magyarország és Európa milyen vidékeit járta be a festő mozgalmas élete során. Erdélyi emlékek földolgozása a *Szamos partján, Szilágynagyfalui templom, Szováta-i részlet, Blidari lány, Csúcsok az Érchegységben*. Ezek mellé sorakoznak a csak képcímekből ismert Balaton-parti tájak. Nyugat-európai barangolásainak emlékei nagyrészt második müncheni tartózkodása és akkori utazásainak terméke: *Bajor paraszt, Dachau-i paraszt*, (szénrajzok), valamint az olajképek sorozata: *Steyeri részlet, Keleti-tenger, Schwiemünde, Königsee, Mondsee, Patak Gassteinban, Zell am See, Wolfsee, Hollandi lány*. Portmémvészete értékeiből mutatott föl a kiállításon az édesanyjáról festett arckép, továbbá Hegedűs Gyula képmása és a klasszika-filológia tudós kolozsvári-szegedi művelőjéről, Csengeri Jánosról festett arcképe. Kompozíciós témái közül *Az álom* és *Kártyaparti* című munkái érdekesek, mint utolsó korszaka törekvéseinek példázatai.

Halálakor Lyka Károly méltatta munkásságát a Magyar Művészetben. (61)

Juhász Gyula egy kései emlékezésében 1936-ban idézi még egyszer a festő és szegedi pályatárs emlékét. Úgy érezte, a személyes kapcsolaton és barátságon túl, a lelket pusztító betegséggel, a depresszióval folytatott kilátástalan küzdelem is rokonította őket. A sorssal – saját sorsával is – perelve mondott hát búcsúbeszédet felette. "Sokat gondolkodom mostanában Papp Gáborra, aki a nagybányai festőiskola leghatékosabb, legígéretesebb növendéke volt, akitől mesterei a legtöbbet várták. Az első képei igazolták is ezt a várakozást. Hatalmas művészet sugárzott ezekről a képekről. De aztán belopakodott a művész testébe a betegség, megmérgezte a testét, végül megölte. Hát hová lett ebből a beteg testből az a lélek, amely megteremtette azokat az első, ígéretes képeket." (70)

*

"Elkésett koszorú Papp Gábor sírjára." – Riport 1937-ből. A festő egykori modelljének, az újságírónak lett Marosi Róának már idézett levele kapott helyet benne. Egy művészpálya epilógusához ez az egyszerűségében megható történet is hozzátartozik. Különösen, hogy folytatása is föltárható.

A háború után, az 1950-es években került a kolozsvári kiadóhoz egy regény kézirat. A gyatrán, ügyetlenül megírt önéletrajzi írás szerzője, "Rózsa néni" akkor már

Ezen a budapesti külön tárlaton (az 1900–1901-es év telén) mintegy félszáz alkotó vett részt, Kolozsvárról Papp Gábor és Peielle Róbert. Papp két festményt (többnyire portrékat) küldött be a Váci utca 34. sz. alatt 1900 december 15-én megnyílt kiállításra.

az aggmenház lakója volt. Emlékezéseiből a kiadói lektor, Szőcs István próbálta ki-hámozni a lényegét.

Marosi Róza Fadrusz Jánosnak is modellt állt (alakját, apás szeretetét tisztelettel idézte föl), nagy szerelme azonban Papp Gábor volt. Regényének születése, története balladai hangütésű. Egy este egy el nem adott újságpéldányban rábukkant a hírre: Papp Gábor Szegeden meghalt. "S ekkor elhatározta, hogy a holttestét hazahozatja szülővárosába, hadd nyugodjanak majd egymás mellett. Csakhogy miből? Újságárusi keresetéből? S ekkor támadt az ötlete: megírja szerelmük regényét, s a tiszteletdíjből majd hazaköltözteti a kedves halottat. S aztán nekifogott. Esténként, rikkancskodás után, sokszor gyertyafénynél." (72)

A lektori biztatásra a regény átdolgozásán fáradozott. Így érte a halál. Kézirata el-kallódott.

IRODALOM

1. Kolozsvári Állami Levéltár - egyházi anyakönyvek, 71/47, 1872., 276. sz.
2. Szongott Kristóf: Hollósy Simon festőművész. Armenia (Szamosújvár). 1896., 262-264.1.
3. Papp Gábor. Ellenzék (Kolozsvár) 1897. aug. 3.
4. Kolozsvári festőiskola. Ellenzék, 1899. ápr. 22.
5. Festőiskola Kolozsvárt. Kolozsvári Lapok, 1899. ápr. 23.
6. Festőiskola Kolozsvárt. Ellenzék, 1899. máj. 6.
7. Kéпкиállítás Kolozsvárt. Ellenzék, 1899. máj. 15.
8. Thorma János. Ellenzék, 1899. okt. 3.
9. Erdélyrészi szépművészeti társaság. Ellenzék, 1900. jan. 2.
10. Művészek bálja. Ellenzék, 1900. febr. 5.
11. Atelier-látogatás. Újság (Kolozsvár), 1900. febr. 18.
12. Papp Gábor. Ellenzék, 1900. ápr. 14.
13. 1.o.: Kéпкиállítás a Sétatéren. Ellenzék, 1900. máj.2.
14. Erdélyrészi Szépművészeti Társaság. Ellenzék, 1900. máj. 25.
15. Atelier-látogatás. Újság, 1900. máj. 26.
16. Magyar festőművész Rómában. Újság, 1900. okt. 20.
17. Kolozsvári festők munkája. Magyar Polgár (Kolozsvár) 1900. okt.20.
18. Erdélyrészi Szépművészeti Társaság ülése. Ellenzék, 1900. nov. 8.
19. Papp Gábor: Visszaautasítottak Szalonja. Ellenzék, 1900. nov. 28.
20. v.: Kolozsvári festők a kiállításon. Magyar Polgár, 1900. dec. 29.
21. Művészbál. Ellenzék, 1901. márc.1.
22. X.: Művészbál. Ellenzék, 1901. márc. 4.
23. Műtárlat Kolozsvárt. Ellenzék, 1901. dec. 31.
24. Művészek kéпкиállítása Kolozsvárt. Ellenzék, 1903. aug. 22.
25. Erdélyrészi szépművészeti társaság kiállítása. Ellenzék. 1903. aug. 27.
26. (b.a.) [Bokor Armin]: A kolozsvári kiállitás megnyitása. Újság, 1903. aug. 31.
27. Kiss Menyhért: Az Erdélyrészi szépművészeti társaság kiállítása. Ellenzék, 1903. aug. 31.
28. (f.j.) [Fónagy János]: Séta a kéпкиállításban. Újság, 1903. szept. 1.

29. km. [Kiss Menyhért]: Egy festőművész műtermében. Ellenzék, 1905. júl. 27.
30. Bartha Miklós olajképe. Ellenzék, 1906. máj. 30.
31. Képkiallítás Kolozsvárt. Újság, 1906. okt. 19.
32. Duo: Az "Urania" műkereskedés képkiallítása. Ellenzék, 1906. okt. 24.
33. Pákéi Sándor József: Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése. 1885-1910. Kolozsvár, 1910.
34. Papp Gábor. Színházi Újság (Szeged) 1911. márc. 19.
35. Szentiványi Gyula: Papp Gábor. Szegedi Híradó, 1911. jun. 22.
36. L.D.: Szegedi művészek - Papp Gábor. Színházi Újság, 1912. máj. 5.
37. A nagybányai jubilaris kiállítás katalógusa - Összeállította Börtsök Samu és Réti István, Nagybánya, 1912.
38. b.f.: Szegedi festők tárlata. Szegedi Napló, 1913. dec. 21.
39. B.F.: Szegedi írók, festők, muzikusok. Szegedi Napló, 1913. dec. 25.
40. Vigyázó [Juhász Gyula]: Papp Gábor. Szeged és Vidéke, 1914. júl. 15.
41. (j.gy.) [Juhász Gyula]: Új vizit Papp Gábornál. Szeged és Vidéke, 1915. aug. 10.
42. j. [Juhász Gyula]: Egy új arckép. Szeged és Vidéke, 1916. ápr. 22.
43. Papp Gábor festőművész képei. Ellenzék, 1916. ápr. 22.
44. Kolozsvári művészek kiállítása. Újság, 1918. jan. 18.
45. Havas Béla: Kolozsvári művészek téli kiállítása. Új Erdély (Kolozsvár), 1918. 3. sz.
46. A tavaszi kiállítás. Művészet (Bp.) 1918. Tavasz szám.
47. Papp Gábor kártérítési pöre. Újság, 1918. júl. 7.
48. Hollós Simon levelezéséből. Nyugat, 1918. 835-852.1.
49. h.ö. [Huzella Ödön]: Papp Gábor karrierje. Brassói Lapok, 1924. dec. 12.
50. Papp Gábor kiállítása a Kass halljában. Szeged, 1925. febr.1.
51. Papp Gábor titokzatos képvásárlója. Szeged, 1925. febr. 5.
52. Papp Gábortól képet vásárol a város. Szeged, 1925. febr. 11.
53. Papp Gábor Vass Józsefet festi. Hétfői Rendkívüli Újság (Szeged), 1926. máj. 3.
54. Papp Gábor műtermi kiállítása. Délmagyarország, 1926. dec. 16.
55. 1.v.: Papp Gábor tárlata. Délmagyarország, 1926. dec. 19.
56. Végrehajtó árverezte el Papp Gábor lefoglalt festményeit. Homokóra (Szeged), 1928. nov. 3.
57. Papp Gábor az anyakönyvvezető előtt. Délmagyarország, 1928. dec. 19.
58. Gyalui Farkas: Papp Gáborról. Ellenzék, 1929. jan. 15.
59. Huzella Ödön: Kiket festett Papp Gábor Kolozsváron? Ellenzék, 1929. jan.20.
60. Szentiványi Gyula följegyzései Papp Gáborról - a bp-i Művészettörténeti Dokumentációs Központ kéziratárában.
61. [Lyka Károly]: Papp Gábor. Magyar Művészet, 1931. 179.1.
62. Papp Gábor születése. Erdélyi Lapok (Nagyvárad) 1932. szept. 15.
63. Ulrich Thieme - Felix Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XXVI. Leipzig, 1932.
64. Éber László - Gombosi György: Művészeti lexikon. Bp., 1935.
65. Magyar László: Hét év után. Délmagyarország, 1936. ápr. 12.
66. Huzella Ödön: Emlékezés Papp Gáborra. Ellenzék, 1937. márc. 28.
67. Huzella Ödön: Elkésett koszorú Papp Gábor sírjára. Ellenzék, 1937. máj. 18.
68. Lyka Károly: Magyar Művészetlet Münchenben. Bp., 1951.
69. Réti István: A nagybányai művésztelep. Bp., 1954.
70. Juhász Gyula (1883-1937) Bp., 1962.
71. Művészeti Lexikon III. Bp. 1967.
72. T. Karácsony Emmy: Virághegy. Szőcs István bevezetőjével. Bukarest, 1974.

73. Szelesi Zoltán: Szeged képzőművészete. Szeged, 1975.

74. Catalog patrimonial - Muzeul de Arta Cluj, 1976. (A Kolozsvári Művészeti Múzeum állagjegyzéke)

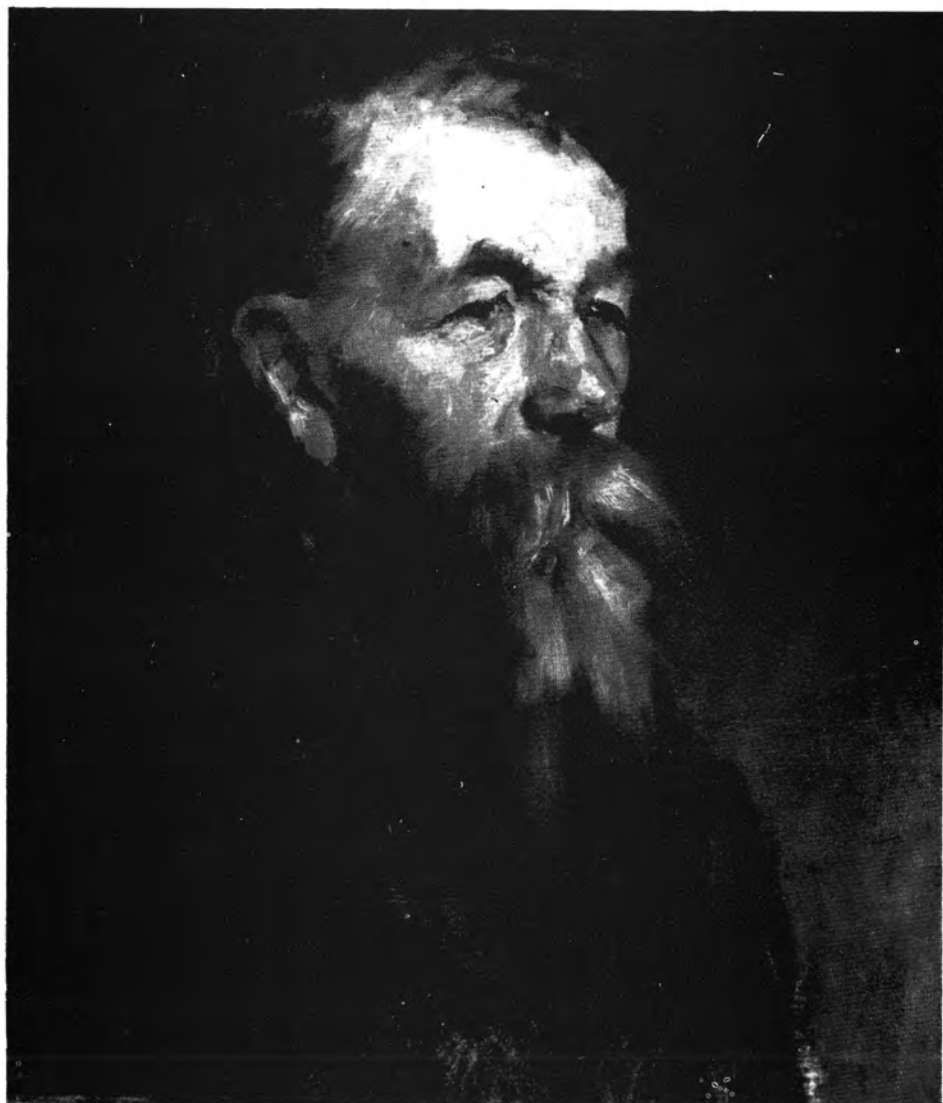
75. Laczó Katalin: Az Alföldi Művészek Egyesületének története. Somogyi-könyvtári Műhely (Szeged), 1980. 4. sz.

GÁBOR PAPP (1872-1931)

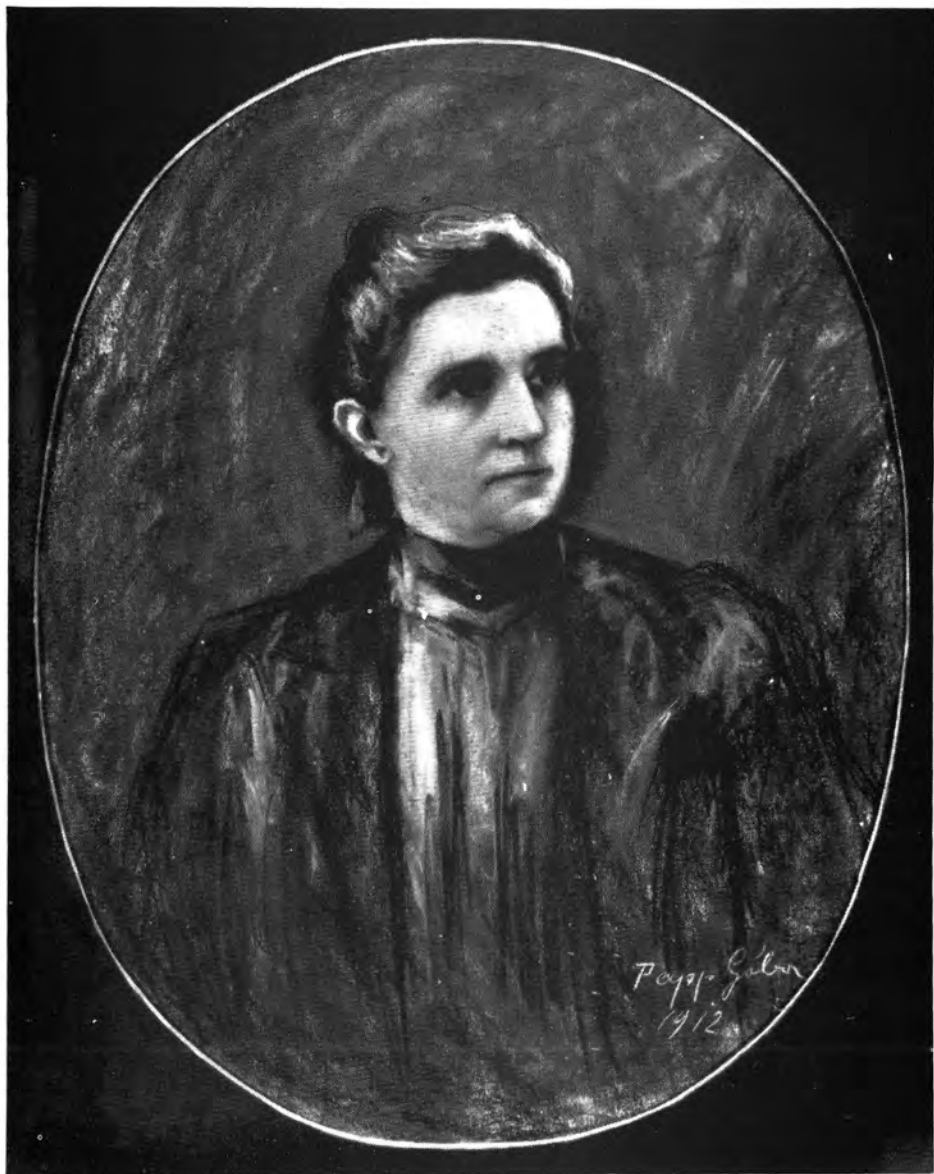
Jenő Muradin

Die Laufbahn und die schöpferische Hinterlassenschaft des Malers Gábor Papp, der im Anziehungsgebiet von Kolozsvár und Szeged lebte (1872-1931), versucht der Siebenbürger-Kunsthistoriker Jenő Muradin und seiner Studie aufzuzeichnen.

Gábor Papp ging den klassischen Weg der früheren Künstler von der Budapester Modellzeichnungsschule bis zur Münchner Akademie, dann die Nagybányaer Künstlerkolonie. Er war selbst Teilnehmer, Zeuge des Umzugs der Hollosy-Schule nach Nagybánya, des geschichtlichen Moments der Koloniegründung. Seine erste Arbeitsphase war sehr intensiv, er schuf das kompositionelle Werk mit dem Titel "Exhumierung" dann folgte eine Reihe von Porträtbildern, er wurde der beliebte Porträtmaler der Siebenbürger Aristokratie, seine Bildnisarbeitsphase hat er auch nach seiner Übersiedlung nach Szeged fortgesetzt. Als Mitglied der Szegeder Künstlergemeinschaft hat er an Ausstellungen teilgenommen, wie auch an der Arbeit der Vereinigung der Künstler der Tiefebene, freundschaftliche Bande verbanden ihn mit der Szegeder Intelligenz, unter ihnen auch zu Gyula Juhász. Sein Schöpferum der Kompositionswerke, der Porträts und der Landschaftsmalerei reicht vom späten Naturalismus bis in die Richtung des Impressionismus. Nach der einführenden Beurteilung von Gyula Szentiványi "leuchtete der Name von Gábor Papp unter den ersten ungarischen Erfolgen von plein air".

Papp Gábor: Férfiportré
olaj, vászon; 46,5x40,5cm; jelzetlen, keltezetlen

Papp Gábor: Női portré
vászon, olaj; 66x47cm; Y.Y.L.
A Szegedi Móra Ferenc Múzeum tulajdona
(Dömötör Mihály reprodukciója)

Papp Gábor: Tápai utcaképlet
deklí, olaj; 33,5x23,5cm; Y.Y.L.
A Szegedi Móra Ferenc Múzeum tulajdona
(Dömötör Mihály reprodukciója)

Papp Gábor: Tátrai tájkép
vászon, olaj; 103x75 cm; Y.B.L.
A Szegedi Móra Ferenc Múzeum tulajdona
(Dömötör Mihály reprodukciója)

Vinkler László önarcképei

GÁSPÁRNÉ ZAUNER ÉVA

(Budapest)

Az önarckép a képzőművészetnek az egyik legproblematisabb műfaja. Az antik művészetben ismeretlen volt, legfőljebb néhány epítáfiumon sejtethetjük, hogy a művész saját vonásait adta valamelyik istenségnek, vagy félistennek a szigorú tipizálási szabályok ellenére.

A középkor hajnalán jelenik meg az önarckép félreismerhetetlen egyéni jelleggel. Milano titokzatos szépségű templomának, a Sant' Ambrogio-nak az aranyozott oltárpredelláján térdel egy germán mester, Wolvinus, amint a templomot alapító érsek áldását fogadja. Ezzel az alkotással kezdődik meg az asszisztencia-képek sorozata, amely az egész középkori művészetet végigkíséri. Hol a kódexek iniciáléin, mint alázatos kísérő szerzetes, hol a hatalmas oltárképeken, mint a szent esemény "asszisztense" jelenik meg a művész maga. Csak egyetlen, minden magyar turista előtt ismert példát említünk: a bécsi Szent István katedrális szószékének alapzatáról néz ránk egy ablakmélyedésnek kimunkált keretből Pilgram mester: okos, racionális, szinte modern "technikusi" arcán egyszerre jeleníti meg a középkori hit alázatát és az újkor emberének ébredő alkotói öntudatát. A festett asszisztenciaképek közül az egyik legszebb Piero della Francesca önarcképe a Sába királynőjének keresztimádását ábrázoló freskón.

Az önarckép, mint a művész önmagával való szembesülésének dokumentuma a reneszánsz korban jelenik meg s mint az emberi géniusz számos más jelensége, mindjárt teljes fegyverzetében. Raffaello úgy néz ránk ifjúi ragyogásában, mint ahogy nézhetett hajdan csodálóira, képe az "önélvezés" izgalmas példája. Dürer – az önarckép mindmáig egyik felülmúlhatatlan mestere – többször is megrajzolta és festette önmagát: egyszer mint gyermekifjút, aztán húszas éveinek végén, mint a "tökéletes Ember" képmását az oltárképek Krisztusához, a "Pantokrator"-hoz hasonlóan, teljes szembenézetben, arcán fenkölt nyugalommal, az elhivatottság és a sorsvállalás szelid határozottságával: vagyok, aki vagyok, az Atya elsőszülötte a halottak között, aki feltámad. Idős korában páratlan dokumentumot hagyott ránk Dürer, megrajzolta beteg, roskatag testét és rajta kereszttel jelölte meg azt a helyet, ahol fáj. Orvosának készítette a rajzot, vagy önmagának? Mindenesetre az ember esendőségének és egyúttal lelki nagyságának bámulatos dokumentuma.

A művészettörténet az önarckép legnagyobb mesterének Rembrandtot tartja. Egész életútját követi sajátmagáról készített portréival. Láthatjuk, mint örömben és gyönyörben tobzódó ifju férfit, aztán elszánt, felelősségteljes embernek. Később gondterhelt középkorú, aki már számos halált látott szerettei sorában, még később ráncosan, betegesen öregedő emberként néz ránk a tükörből. Végül aggastyánként vad nyomorban, megvetetten hunyorog felénk és az egész világ felé: ismerem élet minden trükködet,

ebből elég volt, most már én a vakságban is látón az ajtó felé indulok, mint az öreg Tóbiás, ahonnan majd belép az ifjú, aki találkozott az Angyallal.

Nincs lehetőség arra, hogy végigtekintsünk az önarcképek pompás drapériáin és teatralis gesztusain a barokk korban, a tekintetek azonban ekkor is többet mondanak, mint a külső tetszetősségre törekvés. A szellem keresi a túlzásfoltokban is kifejezési formáit. Lehet, hogy inkább megtalálta ebben a korban a zenében, mint a képzőművészetben, mert nem merete levetni a Stuart-gallért és az allonge-parókat, míg a zene szabályai éppen ezidőben tágultak világméretűvé.

A nők a XVIII. században jelennek meg mint önarcképfestők. Vigeé-Lebrun bemutatja saját magát kislányával, mintha azt mondaná: mi sem vagyunk kevésbé szépek és elegánsak, mint a főúri világ hölgyei, bár reméljük, hogy fejünk a helyén maradhat. Sajátos játék ez az arisztokráciával kacérkodó kurtizánság és az érzelmes polgári familiaritás között. Szolidabb ennél – amint hogy a klasszicizáló kor is szolidabb volt a cöpfos rokokónál – Angelika Kaufmann önarcképe. Mint az antik római kor papnője mutatkozik be, a kép nem mond többet alkotójáról, mint hogy jól játssza vállalt társadalmi szerepét.

A XIX. század hősi pózban tetszelgő kezdete után jött az önismeret új korszaka újszerű igényekkel és evilági mitoszokkal. A német és a francia romantika, a Neues Deutschland, majd a realizmus hulláma jegyében: minden festő alkot önarcképet, többnyire nem is egyet s külön kell számbavenni azokat, akik ezt elmulasztják. Ettől kezdve a magyar képzőművészet is számottevő komponense az európai művészetnek. Élesen vizsgálódó szemmel néz finom mesterségbeli tudással megfestett önarcképéről Székely Bertalan. Mintha a márciusi ifjak egyike lenne harminc évvel később, öltözéke választékosan plebejusi, sem a nagyvilági divatnak, sem a művész-különködésnek nem hódol, kefefrizurája pedig száz évvel később talált buzgó, bár öntudatlan punk-követőkre. Hogy később behódolt a történelmi festészet divatjának? Szeme talán mégsem volt elég éles, főként pedig semmiféle eszmei támogatásra sem számíthatott más irányból kortársai között ahhoz, hogy önmaga lehessen.

Mekkorát fordult a világ a nagybányai iskola művészei idején! Mert nem ők fordították meg a látásmód és az izlés kerekét, hanem meghatározhatatlan erők áramlottak Keletről Nyugatra és Nyugatról Keletre és a Ferenczyekben volt annyi tehetség és intuíció, hogy átadják magukat ennek a lendületnek. "A művészet határtalanul komoly dolog és a művésznek nagy a felelőssége!" – sugallja érzékeny, finom arcával, visszafogott színeivel, a Háromkirályok kereső vándolásának látomásával telített tekintetével Ferenczy Károly. És vele átlépünk a XX. századba, amit olyan lelkes bizakodással ünnepelt a kamasz Karinty Frigyes 1899 szilveszterén.

Most ennek a tudományokban minden eddiginél sikeresebb, ugyanakkor emberségben legbarbárabb századnak a végén megindult a visszaemlékezések özöne. Mindnyájan jelen voltunk, aktivistaként, szenvedőként, alkotóként, vagy legalább is szemlélőként ebben a korban. S itt kell szembenéznünk egy olyan kérdéssel, ami a szóbeli-írásbeli és a térbeli művészetek határait és hatására vonatkozik. A kultúrtörténészek között általános elterjedt az a nézet, hogy az önéletrajzok többet és mélyebben vallanak az alkotó egyéniségéről, mint az önarcképek. Bizonyára így volt ez Rousseau és Goethe korában, de a XX. századi memoárzuhatagban nem így vélném. A kétféle vallomás dimenziói különbözőek, mint ezt már Lessing is megállapította. Az önéletrajz kézenfogva vezet az életút labirintusában, bár a labirintus nemegyszer sivár lapálnak bizonyul, az alföld termékenysége, vagy a sivatag kozmikus történései nélkül.

Az olvasó számára időben bomlanak ki az események és a mögöttes mélyebb rétegek s aki némiképpen gyakorlott a betűfejtés mesterségében, az különösebb erőfeszítések nélkül bolyonghatja be a mások életének megkövült lávaképződményeit. Milyen üdítő, bár ritka, ha a vulkánokon már édes szőlő terem és rigófüty hallatszlik!

Másképpen áll a dolog az önarcképekkel. Elég egy pillantást vetnünk Vajda Lajos ikonos önarcképére s az átlagos szemlélő máris kedvetlenül elfordul. Mit akar ez a festő? Hány feje van, vagy micsoda fura szkafander sisakok veszik körül jellegtelen ábrázatát? Hamar elintézik még a műveltebbek is az önarckép értelmezését: nyilván feltűnési viselkedésből, vagy polgárpukkasztásból mázolta magát ilyennek a festő, aki talán csak valami sarlatán. De még a szakértőnek kiképzett itész is elbizonytalanodik, mert vajmi nehéz egymástól megkülönböztetni a megküzdöttek eredeti remekművet a veszedelmesen ügyes blöffitől. Csakis az idő, a ráfordított idő dönthet ebben a könyvekből és akadémiai tanulással meg nem tanulható problémában. Sok mással kell összevetni, sokáig kell nézni, sokszor kell megnézni a művet. Megnézni reggeli józanságban és esti mámorban, megnézni izzó indulattal és bölcs nyugalommal s akkor talán majd felfedi titkát a mű, vagy pedig fölfedi, hogy nincs mit fölfednie. De kinek van erre ideje?

A furcsa, érthetetlen önarcképekkel egyidőben indult meg a rejtvénytű írásművek divatja is az irodalomban. Naplók és regények, elmúlt korok ábrázolása trazvesztációs célzásokkal – a XX. századi alkotók szándékosan építettek maguknak alig bevehető légvárakat, vagy mocsarakat behálózó alagutakat. Ha a XIX. században Hegel önérzetesen utasíthatta vissza a pozitívista tudós bírálatát, aki megállapításainak a tényekkel való meg egyezését kifogásolta: "Umso schlimmer für die Tatsachen" (Annál rosszabb a tények számára!) – a XX. századi írásművek még a kritikusok és cenzorok számára és talányosak – hacsak nem vágják át a diktatura karjával a gordiuszi csomót. Hát még az átlag polgároknak! Hetyke fricska az orrukra nem egy írásmű s érthető, hogy naivitásukat röstelve – rémülten vonulnak vissza a krimik és lektűrök édes és borzongató világába. A jelentős írásművek szintén a befogadók idejére tartanak igényt: ne akarj átfutni rajtam, hagyd el a régi kerékvágásokat, még inkább az aranyoszöldes- feketén irizáló autónyomokat, jöjj velem kalandra lelkem dzsungelébe, életünk sötétben izgalmas, ősi-új erdejébe. S mindez az igény a mi korunkban, amikor az átlagéletkor átmeneti ugrásszerű növekedésével egyszerre mindenkinek egyre kevesebb az ideje!

Nincs alkotás időráfordítás nélkül, még ha a mű látszólag a pillanat szülötte is, mert ez a pillanat az örökkévalóságból vétetett. Talán még kevésbé lehetséges "műélvezés" életidőnk odaadása nélkül. Ezért volt és van jelentősége a magángyűjteményeknek, amelyek nem elvonják irigyen a "tömeg" elől a híres alkotásokat, hanem módot adnak az adeptusoknak arra, hogy teázás és csevegés, békés családi ünnepek és szerelmi együttlétek, betegség és haldoklás közben is remekműveket láthassanak.

A művészetnek mindenkor volt és van kultikus és mágikus funkciója. S ezt a kultikus odaadást és mágikus metamorfózist igénylik a XX. század festői is, és ehhez hívják meg nézőiket a közös életünnepre.

Az időráfordítással és kultuszisztelettel kezdhethetjük el a XX századi magyar festők önarcképeinek a tanulmányozását is. A sietők mellett elfut az érték, csak a giccs követi kutyahűséggel értelmetlen rohanásukat, a türelmesek előtt azonban feltárul ennek a soha nem látott szenvedésekkel teli korszaknak a belső arculata.

A XX. század magyar festői más idő- és térdimenzióban éltek, mint elődeik, többet és főként mást tanultak Európától. Hosszabb időt töltöttek – ezuttal már nem annyira

Münchenben mint inkább Párisban, Rómában és a mediterrán tájakon. Nem maradt előtük ismeretlen sem az archaikus Görögország, sem az égei kultúra, sem Kisázsia rejtelmes világa. Természetesen utánoztak ők is, de apránként egyre többet mertek maguktól is. Mertek egyszerűek és realisták lenni és paraszti őseiket magától értetődően vállalni, mint Nagy Balogh János. Mertek az elmebaj ösvényein misztikusok lenni, önmagukat látnoki megszállottsággal ábrázolni, mint Csontváry-Kosztka Tivadar. Volt bátorságuk a süketnémák éleslátásával örökölni ránk enyhe életíroniával telt ábrázatokat, mint Tihanyi Lajos. Mertek Nietzsche szellemében Übermensch-i akaróssággal elindulni a pályán s a végén, 40 év elteltével zavart-ziláltan megvallani a kései önarcképen, hogy ez az út sehová sem vezetett, mint Pór Bertalan. Tudtak elmélyedni az ikonok furcsa, merev és sematikusnak tűnő világába és kivonni az élmények kvintesszenciáját egy szándékosan absztrakt önábrázolásban, mint Vajda Lajos. Végül pedig ebben a korban jelent meg egy olyan koldusszegény paraszt proletár festő, aki szacerdotális alázattal és öntudattal szolgálta a Fényt, aki meg tudta jeleníteni magát fénykörös alakjában, odakölcsönözte a szenvedő Krisztusnak arcvonásait s végül engedte, hogy a Fény abszorbeálja szalmakalappal védekező önmagát Egry József képein.

Disszonánsan izgalmas szimfónia lett a XX. századi magyar festészet, amiben 68 éven át játszott Vinkler László is. Vidéki nagyvárosban, Szabadkán született, nem messze ettől, az Alföld szívében Szegeden élte életét, itt alkotott, szeretett és szenvedett és itt is halt meg. Művészetét lassan tárják fel az utódok, a hallgatást óvatosan törögeti fel a műbirálat s barátai nem szűnnek meg faggatni műveit: ki is volt hát Vinkler László?

Mindenesetre nagyon tudatos művész volt és ha Babitsra illik a "poeta doctus" jelző, úgy Vinklerre elmondható hogy "pictor doctus" volt. Behozhatatlan előny a szellem magasfokú tudatossága és a sokoldalú műveltség egy művész számára s ugyanakkor a legnagyobb veszedelem is. Minden emberben ficánkol és sír a kérdés: ki vagyok én voltaképpen? mit is akarok hát igazából? miért kell vállalnom a sorsot, ezt a furcsa kavalkádot, ezt a mocsarasan döbönt tespedést? Minden ember alkotó bizonyos értelemben, legalábbis életének társ-alkotója végzetével, vagy istenségével – hite szerint. A művész fokozottabban alkotó, életének kusza indái közt vergődve keresi a fényt és a levegőt s keresése nyomán hozza létre műveit. Az útkeresés dokumentumai között különleges helyet foglalnak el az önbemutatók.

Vinkler László önbemutatóját 27 önarckép reprezentálja a szegedi Móra Ferenc Múzeumban. Néhány fiatalkori képe van testvérénél és barátainál, esetleg néhány még felfedezésre vár.

Mielőtt azonban közvetlenül Vinkler László önarcképeihez lépnénk, két fontos kérdést kell tisztáznunk. Az egyik kérdés szakmai, a másik pusztán személyes jellegű. A szakmai kérdés így hangzik: mennyiben illetékes a pszichológia tudománya képzőművészeti fenomenonok interpretálásában? A válasz egyszerűen hangzik: a határon állva marginálisan. A határterület az alkotó és az alkotás viszonya közt húzóóósi limes. Biztosan tudjuk, hogy a művész nem egészen felelős művéért, talán legkevésbé a remekművéért. Az ihlető muzsa, a sugallatot közvetítő angyal közreműködéséről szóló ósi mitoszok hiteles pszichológiai tényeket hordoznak. Éppen ezért a határterület pásztázása egyaránt dolga esetünkben a művészettörténésznek, a műkritikusnak és a pszichológusnak is. De meghallgathatjuk a történészt, a szociológust és a kultúrantropológust is.

A művészetek felé a pszichológia kezdeti, klinikus szakaszában a patológikum oldaláról tett fel kérdéseket. Mennyiben "betegségtünet" egy alkotás, vajon "normális"-nak tekinthető-e a művész, mint ember? Ez a megközelítés ma már túlhaladott és naiv. Tudjuk, hogy a patológikum fogalma koronként változik és nem csak a művész "bolond" egy kicsit, hanem mindnyájan azok vagyunk, sokszor éppen akkor, amikor leginkább "adaptálódunk" a külvilág követelményeihez. A művész csupán színesebben és emlékezetesebben "bolond", mint átlagos kortársai. Talán ma leginkább a szociálpszichológia felől közelíthetünk tisztességgel az alkotások felé. Így tűnik megengedhetőnek az a kérdés, hogy hogyan viszonylik az önarckép a szociálpszichológiai értelemben vett énképhez?

Az én-kép (self-concept, self-image) kialakulásának és mibelétének ma két divatos amerikai elmélete van. Mindkét elmélet bátran vagdalkozik friss megfigyeléseivel s minthogy amerikai eredetűek, nem tartja egyik szerző sem fontosnak, hogy elmélyedjen az európai filozófiának az én és az én-élmény kialakulásával kapcsolatos műveibe Szent Ágostontól a "Szavak" szerzőjének, J.P. Sartre-nak az önbemutatózásáig.

Az egyik én-kép elmélet kézenfekvő egyszerűséggel alkalmazható az önarcképek művészi tartományára. Bem szerint az ember kialakít bizonyos percepció sémákat élete tanulástörténete folyamán s ezeket önmagára is alkalmazza. Bem véleményét látszólag alátámasztja az a szükségszerű helyzet, hogy az önarcképek többnyire tükör segítségével készülnek. A tükör közvetítését a művészi alkotások nem egyszer játékosan is alkalmazták, vannak művek, amelyek be is építik a képi kompozícióba, mint például Velasques a "Las meninas" című, csodálatos képén, amelyiken a többszörös tükrözésben megjelenik maga a művész is. Közvetve minden önarcképen nyomkövethető a tükör-effektus. A kemény elszántsággal, vagy lírai érzelmességgel, kérdőn, vagy szemrehányóan, élesen, vagy fányolosan reánk tekintő művész-szemek sohasem a ténylegesen és közvetlenül percipiált ábrázat szemei.

De éppen a tükör-effektus alapján válik az önarckép olyan sajátosan jellemzővé a művész lelki világára, éppen ez a többszörös visszaverődés adja meg minden ön-portré valóban én-élmény s közvetve én-kép jellegét és egyediségét. A másokról készült portrék relációt eláruló voltáról már sokszor és sokan írtak. Ismeretes, hogy a történelmi személyiségekről készült művészi portrék lecsiszolhatatlan veretet adnak az ábrázoltaknak az utódok emlékezetében. V. Károly császár soha sem volt vidám ifjú tudatunkban, hanem csak kétkedő, töprengő időse férfi fekete ruhában – Tizian képén. A lefejezett I. Károly angol király ragyogó, bár neurotikus barokk világfiként rögzült emlékezetünkben Van Dyck képéről. Az önportrék szemlélelésekor szinte tautologikusnak érezzük az ön-percepció elméletet, hiszen ön-észlelésünk egyértelműen, néha szinte bántó félreérthetlenséggel leplezi le a világhoz és az emberekhez való viszonyunkról bennünk élő képet. Belső percepció s képünket azonban nagyon nehéz, szinte lehetetlen azonosítanunk másoknak rólunk alkotott képével, hiszen önismereztünket a hiedelmek felhőburkolata veszi körül: azt véljük, hogy az emberek minket ilyennek látnak, ilyennek tartanak – természetesen mindenki a maga szemszögéből ítélve, holott mi egészen mások vagyunk, de megint másmilyenek akarunk látszani mások előtt s megint mást szeretnénk visszahagyni monumentumként az utánunk jövők emlékezetében.

Az én-kép kialakulásának szociálpszichológiai vetületét dolgozta ki J. Festinger kognitív – disszonancia elméletében. Eszerint mélyebb szinteken él bennünk az ösztöneink és önszeretetünk által kialakított én-kép, mint a mások által formált kép s még inkább, mint a másoknak tulajdonított kép, amelyeket kognitív úton veszünk

tudomásul. Az ilyen módon keletkező disszonanciák és korrekciós törekvések formálják személyiségünk külső reprezentánsát, amit C.G. Jung "Persona"-nak nevezett s ami mintegy sokszögletű prizmaként veri vissza és változó nézőpontú kameraként rögzíti, majd vetíti bensőnkbe a külvilágból nyert különböző szintű információkat. Mindezzel pedig egyidejűleg módosítja, formálja reakciónkat, egész viselkedésünket és belső énképünket. Ezek az információk és reakciók néha egyetértésben, máskor súlyos konfliktusban vannak legbensőbb mivoltunkkal, amit C.G. Jung "Selbst"-nek, az újabb angol-amerikai szakirodalom "self"-nek nevez s amit magyarul talán "önmagunknak", más szerzők szerint "mély-énnek" nevezhetünk.

Ennél a pontnál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az "ÉN" fogalma ősidők óta foglalkoztatta a filozófusokat, morál-teológusokat, sőt az egyszerű népet is. Nem véletlenül maradt fenn napjainkig közmondásként – azaz szerzőjének ismerete nélkül a nép tudatában az ősi perzsa kijelentés "Fél az ember a szerelemtől, mint a haláltól, mert megöli a sötét zsarnokot, az ént." Ez a gyanus "ÉN" – látszólag az élet és szellem hordozója – nem egyszer azonban inkább ellenlábasa, az "advocatus diaboli", az ördög ügyvédje bennünk, időnként éppen a személyiségünk legbensőbb magvában rejlő lehetőségekkel szemben. Mai ismereteink szerint világunk makro- és mikro-kozmosza nem csupán előre determinált törvények világa, hanem a lehetőségek univerzuma. További alakulásában nem a "történelmi szükségyszerűségek" – legyenek azok a "gazdasági-társadalmi alapok", vagy a Hegel-féle "világszellem" fejlődésének útvonalai – a meghatározóak, hanem a gyakorlati-erkölcsi vagy spirituális szinten történő egyéni választások, döntések eredői mentén alakuló vélemények és hatások. Ebben a perspektívában az én-kép s talán áttételesen az önarckép is vezérlő motívumai, "csucssejtjei" a személyiség s az egész emberiség fejlődésének.

Szükséges mindezt hangsúlyozni, amikor össze akarjuk vetni az önarckép és az énkép teljesítményeit. Így érthető, hogy az énkép teljes harmóniában belső önmagunkkal, a Selbst-tel az önarckép, mint Krisztus, vagy Szent Szűz – illetve Istenanya – megjelenését eredményezheti a művész saját vonásaival, míg a mély-én (Selbst) disszonanciája a Personával a művész-bohóc (clown) szerepét ihleti az önarcképeken, sőt diabolikus megjelenítéshez vezethet. A művészettörténet mindezt bőven szolgált példát a reneszánsz kortól századunk végéig, elég utalni Dürer ismert önarcképére, vagy a magyar művészetben Egry József néhány Krisztus-arcú önarcképére. A bohóc is megjelenik nagyon korán, klasszikus példája Watteau Gilles-je, ami nem bizonyíthatóan önarckép jellegű, de az izmusok Párisában a bohócszerű önábrázolás szinte kötelező szerep-variánssá vált. Nálunk Tihanyi Lajos fintorog ilyenén, majd a tragikus sorsú Gulácsy rajzolja – festi magát betegségében társadalmi bohóccá degradált szerepben. Modern Madonnaként néz ránk a tragikus fiatalon születésben elhunyt német festőnő a Worpswede iskolából, Paula Modersohn – Becker s a Szent Szűz tekintetével csodálkozik Feszty Masa. Nagyon valószínű, hogy mindez nem kései belemagyarázás, hanem tudatos szerep-vállalás a személyiség fejlődésének irányvonala mentén. A valóságos énképet megelőlegezik ezek a művészek, a van-ról átterelődik a hangsúly a "lehet"-re vagy a "legyen"-re.

Ennyi fejtegetés szükséges talán ahhoz, hogy az énkép még fluktuáló és irizáló fogalmát lassan a kristályállapot felé tereljük. Az énkép fogalmának a fejlődését még alig kutatták. Az önarcképek mélyebb elemzése, ilyen irányú vizsgálatok bevezetése, összevetése már elhalt személyeknél más életrajzi dokumentumokkal, a még élőknél kiegészítve mély-interjúkkal és célzott beszélgetéssel jelentős előrelépést hozhatna mind a fejlődéslélektan, mind a személyiséglélektan számára. Gondolok itt nem csupán a

nagy művészek önarcképeire, hanem gyerekek és rajzolni már "nem tudó" felnőttek ilyen vizsgálataira, amint azt évekkkel ezelőtt már elindítottam.

Vinkler László önarcképeiből kibontható énképének elemzése előtt még egy lényeges – némiképpen szubjektív – mégis elméleti sulyú kérdéssel kell szembenéznünk. Minthogy sem a pszichológia, sem a művészettörténet nem rendelkezik a matematikához és a fizikához hasonló "egzakt" és "konstans" eszköztárral és az eddig megállapított "törvények" sem bizonyultak feltétlenül, mindig és mindenütt érvényes alapoknak – ezért szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, hogy kicsoda és milyen feltételek mellett jogosult és illetékes egy személy – esetünkben egy művész – énképéről megállapításokat tenni? Vajon az írásos és egyéb dokumentumok összessége mond-e többet erről a kérdésről, vagy inkább a hozzátartozók, barátok és kortársak visszaemlékezései, vagy csupán a hátrahagyott művek?

Egyszerű lenne a válasz, ha kijelenthetnénk: mindezek együttvéve, csakhogy ez egyszerűen lehetetlen. A dokumentumok hézagosak és esetlegesek és nem felelnek meg a pszichológiai alak (Gestalt) követelményeinek. A visszaemlékezések hemzsegnek szubjektív torzításoktól. A művek némán – beszédesen szólnak, megfejtésüknek azonban többféle olvasata és kódértelmezése van és értékelésüknek hullámzó tendenciái annál nehezebbé teszik az értelmezést, minél közelebb állunk az időben az alkotóhoz.

Ehhez a mélységes-mély kutba nézéshez még hozzájárul a tükrözés ősi kérdése: mennyi a szándékolt ön-bemutató az önarcképen és mennyi a "valódi" én bemutatása? Mennyire bontható ki az alkotásból a tudattalanul feltörő "mély-én" s meddig tart a Persona, vagy éppenséggel a "maszk" birodalma? A kérdés jogosultságára csak egyetlen példa immár a tárgyalt művésztől, Vinkler László alkotásaiból. Vinkler László római ösztöndíjas korában megfestette magát szobrász-művész barátjával Buza (Buzi) Barnával háromnegyedes alakban (1936.) A festő az előtérben félprofilban balról jobb felé lép, tekintete kifelé irányul és nála szokatlan harciassággal, szinte forradalmi pózban indul munkaeszköze, a rajztábla felé. Sötét öltönye, kemény tekintete, művészetéhez nem illő ökölboszorított keze szinte ifjúmunkási pózt ad a szegedi nagypolgári családból származó, jólnevelt ifjúnak, aki nem sokkal ezután apja közvetítésére megbízást kap Glattfelder Gyula szegedi püspök portréjának a megfestésére. Mestere, Glatz Oszkár valaha azt jósolta neki, hogy második László Fülöp lesz – s ő kijelentette, hogy pontosan ez nem akar lenni –, a püspök és más szegedi notabilitások megfestésére azonban elfogadta a megbízást. A képen valamivel magasabban áll, negyedrészt takarásban barátja és talán mentora, a szobrász. Arca sokkal lágyabb, indás vonalvezetésű, tekintete meditativ-szelid, ajka a rövidre nyírt bajusz alatt töprengően, kételkedő gyengédséggel zárt. Fehér műtermi köpenye, összefont karja, átszemlélt finom kezének laza ujjtartása meglepő kontrasztot képez a mintegy viadalra induló festővel. Miért festette magát revolucionárius pózban plasztikus sötét vonásokkal a festő és miért választotta kontrasztáló háttérnek a sokkal keményebb anyaggal dolgozó művész-barátját – aki szinte géniuszként áll fölötte, távolabbra tekint, kedvesebb és introvertáltabb – nem tudjuk. Tény azonban, hogy évekkal később Vinkler följegyezte: "Kettős képeket Buzi Barnával derékban levágtam, mert nem tetszett a póz". Szemügyre véve: ezt a felső harmadról készült kimetszést, a benyomás alig változik. Nem látjuk ugyan az elszánt lépéssel előrelendített lábat, a markánsan zárt öklöt, de a két arc és a kétféle tekintet ugyanúgy elkülönül – mintha az aktivitás sötét forradalmi anyaga fölé – mellé – el-odaszegődött volna a meditáció fehér szelleme, kissé Vinkler későbbi fejlődését előre vetítve.

Kérdésünk továbbra is kérdés marad, de már sokkal konkrétabb: a szándékos önbe-mutatás egyértelműen különbözik ennél a művésznél a valódi szociális státustól, sőt még a karakter jellemzőitől is. Vinkler soha sem volt és nem is lett forradalmár, de "reakciós burzsoá" sem volt, mint ahogyan sokkal későbben vádolták. A kettős képen az aktuális személyiséget éppúgy reprezentálja az elszántan "leválni" akaró ön-portré, mint a háttérben reánk tekintő kísértő alak, talán ő a "bessere Hälfte" (jobbik fél) – Goethe szavával. Az önbe-mutatás eltolódik a "maszk" irányába, a forradalmár ifjú egyelőre csak önmagát is biztató álarc, bár hamarosan aktuálissá válik a tudatos elszakadás és szakítás a nagypolgári hagyományoktól és az institucionálisan katolikus szülői környezettől. Ezt a maszk- mivoltot érzi sokkal később a kiforrott művész és nem tudja elviselni és levágja egy részét, aminthogy 20 esztendővel későbben, 1956-os meghurcoltatása után számos változatban megrajzolta, litografálta "Prokrusztész doktor anatómiáját". Ezekben a képeken a mesterrabló levágja a fölöslegesen nagyra nőtt testrészeket áldozatairól. Vinkler későbbi életében egyre inkább előtérbe került elméledő, eszméledő hajlama s míg külső sorsát más erők tolták, sodorták, taszigálták, mint Odyszeusz tutaját, – azalatt ő gondolkodással, képpel, írással, a sajnos túlságosan is csodált és követett Picassoval való képzeletbeli beszélgetéssel, meghitt baráti együtt-lételekben, csöndes tűzbámulással, befagyott tócsák hosszas szemlélésében, a makói hagymák titkáinak kémlelése között kifejlesztette magában azt az embert és művészt, akit legjobb alkotásaiban megismerhetünk. Idősebb korában ő lett a finom, a szelíd, a senkit meg nem sértve bátran ítélő, elemző és alkotó, nagy szegedi művész, akinek életútját végigkísérik az önarcképek.

Ezzel a bemutatással talán már be is evezhetünk a mélybe és félretéve minden módszeres aggályoskodást, megidézhetjük Vinkler László alakját, akit mint 26 éves fiatalembert ismertem meg 19 éves diáklány koromban. Barátságunk kezdetén csaknem naponta találkoztunk társaságban, Tisza-parti sétákon, templomban, hangversenyen – legtöbbször azonban műtermében, alkotás közben folytatott beszélgetéssel. Művészet, élet és halál, család és magány, hit és kétely, tevékenység és mulandóság voltak az együttlétek témái. A szigorúan "csak baráti" hangnem kereteit soha át nem lépve sejtettük egymás érzelmeinek hullámvásását, ebben én voltam a türelmesen meghallgató fél, ő pedig vívódón közlő. Az első évben sokat voltunk együtt Genal Tiborral, aki műértő bírálatával kísérte munkáját, nem egyszer indulatos kitörésekre ingerelve, főként freskói munkálása közben. 1941-ben a Szegedre került Kerényi Károly s attól kezdve kibővült a baráti kör: Sik Sándor, Bálint Sándor és Sára, Dorogi Imre és Baróti Dezső voltak az állandó tagjai a "csütörtöki körnek" – amit mi ugyan nem nevezünk körnek, csak egyszerűen összejövetelnek. Vinkler festményeinek alkalmi véleményezői voltak Rusznyák István, Szent Györgyi Albert és Várady Imre. A baráti kör csak néhány évig volt élő, az 1944-es és 45-ös kataklizma szétszórta a társaságot, bár mindenki élve került ki a nemzeti tragédiából.

1944 március 19-én este hárman voltunk Vinkler műtermében: a festő, Baróti és jómagam. Valamennyien sejtettük a nap történelmi jelentőségét. A hűvös estén a fehér cserépkandallónak támaszkodva álltunk, Baróti felolvasta, illetve nyersfordításban tolmácsolta Giraudoux "A trójai háború elmarad" című drámájából Hektor beszédét az elsejt trójai hősök felett. Nem tudtuk, hogy melyikünk és még hány barátunk esik áldozatul a barbárság tombolásának, de már előre is bocsánatot kértünk azoktól, akik nem élvezhetik majd a nap melegét, a szellő hűsét és a szerelem gyönyörűségét, amikor a többiek – talán mi is reméltük – még fiatalon életben leszünk. Élveztük a pillanat emelkedettségét s nem is sejtettük, hogy Vinkler jobb szeme hamarosan a légitámadások

miatt elsötétített lépcsőház áldozata lesz. Baróti ügyel-bajjal kerül ki felesége segítségével a gyűjtőtáborból, jómagam pedig elindulok a kínos vándorúton a bizonytalanba.

Élveztük a pillanat emelkedettségét s a trójai háborút "archetipikus" eseményként véstük emlékezetünkbe. Vinkler későbbi művészetében állandóan visszatérő témája lett a trójai háború. "A trójai faló" című szürrealista képét Szeged első bombázásakor festette, hasonló című művét 25 évvel később, majd további esztendőik után kisebbik fia tragédiájának előérzeteként értelmezte egy négy szemközti beszélgetésben.

A háttér-élmények ismerete nélkülözhetetlen az önarcképek értelmezésénél, az életrajzok alapos elemzése valószínűsíti a legbensőbb én-kép kivételését ezekben. Amikor ezt leszögezzük, óvakodni kell attól a könnyelmű ítélettől, hogy az önarcképeket egyedül és biztonságosan eredeztethetjük az életrajzból, vagy a művész spontán szóbeli, vagy írásbeli megnyilvánulásából, még kevésbé tekinthetjük az ön-portrét azonosnak az én-képpel.

Az én-kép és az önarckép összefüggésének szövevényes kérdésében talán segíthetnek a kezdetleges rajzkészséggel, naív őszinteséggel készült gyermekrajzok. Éveken át gyűjtöttem adott témákra és spontán módon készült gyermekrajzokat. Ennél a gyűjtőmunkánál megkönnyítette az értelmezést az a körülmény, hogy a gyerekek életkörülményeiről, családi helyzetéről, iskolai és más élményeiről bőséges információk álltak rendelkezésemre. Így aktuális én-képük – amit természetesen szívszorító módon meghatározott az iskola, a szülők és a nevelők értékítélete – szinte leolvasható volt a rajzokról. Például: az osztály "réme", 8 éves fiú, aki meglepően jó rajzkészséggel rendelkezett, elkészülte után vörössel átmázolta önarcképét, majd ceruzával átdöfte – mintegy szimbolikus öngyilkosságot követve el. Ez a gyerek átvette a felnőttek és a társak megvetését s ilyen módon fejezte ki azonosulását ítéletükkel.

Virtuóz rajztudású művésznél az összefüggések sokkal bonyolultabbak, de a tendencia hasonló pszichés mechanizmusokon alapul. Vinkler László önarcképeinek sorozatáról is leolvasható a kezdeti azonosulás, majd a hol lassú, hol robbanásszerű elszakadás a családi és társadalmi elvárásoktól.

Utolsó módszertani kérdésünk, hogy az időrendiség, vagy a stílus rokonsága legyen-e vezérfonalunk? Engedtessek meg ebben a dologban az enyhén következtetlen eklekticizmus az énkép változásainak, búvópatakszerű el- és előtünésének a felvillantásában.

A művészettörténeti szemlélődéshez alkalmazkodva megállapíthatjuk, hogy Vinkler csak egészen fiatal korában és főleg freskóin készített asszisztencia-képeket. A hajdani szegedi Szent Imre kollégiumban az egyik fiatal, barna csuhás szerzetesnek Szent Gellért kíséretében saját arcvonásait kölcsönözte, s a hajdani belvárosi elemi iskola (ma kibernetikai kutató intézet) lépcsőházi fordulójában készült freskón – amit ingyen és pusztán gyakorlatképpen festett – szintén felismerhető a művész, amint a szegedi tudósok társaságától kissé távol latin felíratú tekerccset tart "Ez itt a Parnasszus" szöveggel.

Csoportos képen is kizárólag fiatal korában ábrázolta magát szüleivel és testvéreivel. A nagyméretű olajképen az előtérben kissé gondterhelten ül az ügyvéd-apa, miközben magához vonja a család egyetlen leánykáját. Az anya utánozhatatlan kedves mozdulattal kínálja férjének a kávé. Későbbi kémia-professzor bátyja merev tartásban néz előre, míg a művész maga kissé távolabb, nyitott köpennyel, laza tartásban csodálkozik. Stílusában ez a kép Vinkler második akadémiai mesterének, Glatz Oszkárnak a hatását érzékelteti, őszinteségét a nyári délután hangulatához illő világos, kellemes színek igazolják.

Később gyakran portretizálta fiait kiskorukban első feleségével, majd második feleségét reneszánsz szépségben – de soha sem sajátmagával együtt. Az én-kép elkülönülése a családi relációktól talán leolvasható ebből a tényből.

Az önarcképek sorozatában igen fontos megállapítanunk, hogy mikor ébredt fel a művész érdeklődése saját maga iránt. Ebből a szempontból Vinklernél néhány jellegzetes korszakot különíthetünk el. 14 és 22 éves kora között 9 ismert önarcképe van, majd ifjúkorában 5 képet festett. Ezután hosszabb cezura következett s csak az "életút felén" kezdett újra önarcképek festéséhez, de többé soha sem hagyta abba. Utolsó ön-portróját, amit "önarckép, mint Oidipusz" címmel hagyott hátra – röviddel halála előtt rajzolta.

A 14-től 22 éves korig terjedő időszak a serdülés és az önálló férfivé érés kora. Komolykodó, szinte durcás bájjal néz ránk a 14 éves festőgyerek – valóságos csoda technikai készsége, színérzékenysége, gyermeki bátorsága, ahogy kissé lehajtott fejjel, fölfelé tekintő kéksugarú szemmel nézi önmagát a tükörben. Hullámos szőke haja, kissé elálló fülei, kihajtott gallérú fehér inge, sötétkék zakója olyan becsületes realizmussal van megfestve, hogy bámultunkat nem tagadhatjuk meg tőle. Nyilván így vélte a művész maga is, amikor 1942-ben a szegedi kultúrpalotában (ma Móra Ferenc Múzeum) megrendezett első gyűjteményes kiállításán ezt a képet tette a bejárat mellett az első helyre.

Amikor már javában kamaszodott és Láposy mester műtermében kedve szerint turkálhatott drapériákban és egyéb "festői" kellékekben, különös, soha nyilvánosan be nem mutatott trazveszticiós képeket festett magáról. Sokértelműen mosolyog ránk a 16 éves Vinkler László, mint solymászapród színpompás barokk selyemkosztümben, Stuart gallérral ékeskedik egy másik képen.

Ezeken a képeken igazi "szép fiú", szép és veszélyesen vonzó-vonzódó: a nemi identitás keresésének elengedett álmodozásában. Eközben jó diák a szegedi reálgimnáziumban s ezt az arcát is megrajzolja, megfesti egy olajképen 15 éves korában. Komoly vidáman néz a világba s a tükörbe, nyoma sincsen a kosztümös képek ön-tetszelgő pózának. Kemény gallér, nyakkendő, mellény a jó polgári családból való fiú illendő öltözéke – de fölötte nyitott köpeny, a jobb kézben szorosan fogott paletta és ecsetek – az elhivatott művész jelképei.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez az olajkép az én-képpel való teljes azonosítást rögzíti: éles tekintete – amit később Genál Tibor "röntgen-szemnek" nevezett – derűsen elszánt szájjállása, a szerszámokat markoló kéz energetizáltsága a döntést mutatja: művészi elhivatottság, belső készenlét és a hivatás biztos tudata. Ide kívánczik egy apró életrajzi adat: érettségi után két évig apja kívánságára jogász hallgató is volt képzőművészeti tanulmányaival egyidőben. A családi követelményekkel való azonosulásról szól két szép ceruzavázlata is 1929-ből. Az egyikben széles cserkész-kalapban, kérdésre nyíló ajkakkal néz ránk, a másik kép komolyan, lehajtott fejjel, kihajtott ingnyakkal mutatja. Mindkét rajz igen magas szintű, spontán s egyuttal pallérozott rajztudást bizonyít, a legnagyobbak tudnak így rajzolni 17 éves korukban.

Vajon észrevette-e a 15-17 éves fiú az önarcképein megnyilvánuló kétféle magatartását és énképét? Egyik oldalon a farsangi jelmezben tetszelgő apród, vagy bohóc figurájával tudott-e belsőleg azonosulni, vagy inkább a határozott fiatalember hivatására készülő képével? Talán nem tudatosult benne még akkor a kétféle énkép elmentmondása és kérdésessége. A kosztümös képeket játéknak tarthatta, belső konfliktus nélkül adta magát át a csillogó külsőségek vonzásának. Hiszen sokkal később is szívesen vett részt társaságban mókás trazveszticiós játékokban: színes drapériákban arab sejknek öltözött, aztán máskor csak szavakban mulattatta a társaságot ilyen

elképzelésekkel: melyik költő írta hozzá verset, melyik regényben ki lehetne, melyik festő választaná modellnek – mindezekhez finom öniróniával mosolygott.

Főiskolai hallgató korából két önarcképről tudok: az egyik vidám, derűs színű vázlat félreacsapott puha kalapban, pirosan duzzadó ajkakkal – talán az első nagy szerelem idejéből? Semmi vívódás – új mesterének könnyedsége felszabadította és minden területen sikeresnek érezhette magát. Kishugának tréfálgató levelezőlapokat rajzolt és küldött, a maga helyén érezte magát. Ez az egyensúly megbomlani látszik a már említett kettős képen, a római iskola monumentalitásra, plasztikus erőre törekvő ízlése, Michelangelo tanulmányozása látszik ebben az időben minden munkáján. Énképének alakulásáról, feltehető belső válságáról már szó esett: belülről izzó tettvágy, a korszakban kétségtelemnül érlelődő forradalmi erők kitörni vágyó dinamikája jellemzi ezt az alkotást. Hogy a fordulat ekkor még sem következett be, azt a túlságosan is rövid római tartózkodás és a szegedi társadalom konzervatívizmusa magyarázza meg. A szegedi közéleti személyiségek portréit első mestere, Karlovsky stílusában festette, egyértelmű sikert aratva széles körökben s ugyanilyen egyértelmű elutasításra találva a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjainál. Hogy ezzel a kitűnően megtanult mesterséggel szakított, azt jelzi az is, hogy Karlovsky stílusában nem festett önarcképet.

Művészi és emberi felszabadulását az Etna-élmény hozta meg. 1939-ben több hónapot töltött Taorminában – magányosan, szegényes körülmények között, ha nem is a klasszikus bohém-nyomorban. Ez a magány megérlette művészetét. Az Etna nyűgözte le és készítette olyan alkotásokra, és olyan eszmefuttatásokra levélben és szóban, amire ezelőtt nem mert vállalkozni. Emancipálódott a reá nehezedő társadalmi és családi elvárásoktól, szakított a belénevelt formális vallásossággal és elindult a maga útján. A "Kék Etna", az "Ezüst Etna", a "Színes Etna" alkotói útjának csúcspontjai, valódi remekművek. Ez az élmény évek múlva is visszatért, mint az igazi nagy találkozás a numinózummal – többek között néhány portrén, mint Kerényi Károly Lucia leánya gyermekkori képén, vagy mint figurális művészetének csúcspontján, az "Apokalipszis"-en. Ez utóbbi egy vasárnap délelőtti műtermi beszélgetés és felolvasás képi transzfigurációjaként jött létre és – véleményem szerint – a téma ritkaságszámba menő megragadása. Nem az ismert világvégi fenyegetéseket jeleníti meg, mint Dürer metszetei, hanem a vének, a négy élőlény, a trónon ülő kristályos ragyogású, ezüstös-fehér látomását. Meditatív hajlama, a Zenit és Nadir közt örvénylő festői önkifejezése ebben az időszakban hozta létre a maguk nemében legjelentősebb műveit. Emberileg az ifjúkor gyakori, de soha sem banális megpróbáltatásai érték: viták nagyműveltségű, de konzervatív apjával, anyjának féltőn szerető korholásai, szerelmi csalódások. Ugyanakkor alakult körülötte a baráti kör, amely szétszóródása után is végigkísérte életútját s minden külső és belső megrázkódtatások között teodolitiként mérte be értékeit.

Két önarcképe készült a 30-as évek végén, ezek életének szintén 30. éve körül ábrázolják. Az egyik szigorú, objektív tekintettel szemléli önmagát háromnegyed alakban, balkezeiben palettával, jobb kezében lazán tartott ecsettel. Homlokán kemény ráncok, ajka beszédesen nyitott – a 30 éves férfi, aki visszanez a féléuton, önvizsgálatot tart és nem akar hazudni magának.

Ebben az időben elszántan, határozottan dolgozott saját magán is, kérdőre vonta jellemét, emberi személyiségét összevetette értékrendszerével. Egyszer határozottan kijelentett, hogy idealista, de nem úgy, ahogyan a politikai kurzus emberei értik ezt a szót. Annál különösebb volt hallani tőle mintegy tíz évvel később, hogy határozottan

materialistának vallotta magát. Néha önmagát kárhóztató, vádló kijelentéseket tett, sürgette egyértelmű stilusának kialakulását.

Többféle modorban festett képeinek bemutatásakor keserűen kifakadt: "Egy igazi művész nem fest ennyiféleképpen. A nagyok félreismerhetetlenek." Lassan, kerülő utakon ismerte föl, hogy a "nagyok" félreismerhetetlensége későbbi korok meglátása, aminthogy távolból minden hegy kékes szűnűnek látszik s csak az óriás havasok emelkednek ki fénylő csúcsaikkal.

Valamivel későbben készült több műértő által "kubisztikus"-nak nevezett vagy inkább "konstruktivista" önarcképe. Színeit talán a "Színes Etna" emléke ihlette. Az arcon a sárgás sziklák és a kékes tenger reflexei, az összeszorított száj a fenyegetettség előérzetével szemléli önmagát. Megint a balkézben az eset, szokatlan mozdulattal int a vállra felé, míg a jobb kézről csak az elszántan markoló hüvelykujj látható, amint a palettát tartja.

Háttérben műtermének a képei, az önarcképek régi festők hagyománya szerint. A fehér köpeny ráncai, mint a vulkán havat őrző vonulatai, plaszticitásuk nem valószerű, akárcsak az arccsontok és az ujjak merev vonalai sem. És a szemek a markánsívű szemöldök alatt? Másképpen elszántak, mint a római képen, az önlegyőzés és a munka vállalása olvasható ki belőlük. Még nem tudta, hogy utolszor festette meg szemét sugárzó nyíltsággal, egy évvel később érte a végzetes baleset, aminek a során egyik szemét kiszúrta egy lépcsőházi vasvirág.

A 40-es években érte későbbi munkásságát is befolyásoló élménye Kerényi Károly személyében. A már akkor Európa-szerte ismert klasszika filológus és mitoszkutató professzor Szegedre kerülését eleinte gyarmati száműzetésnek tartotta, de hamarosan kialakult Vinkler László műtermében az a kör, amelyre mély hatást tudott gyakorolni. Vinklerrel életre szóló igazi szellemi barátságot kötött. A művész több beszédes szépségű portrét készített róla, miközben néhányadmagunkkal szellemes beszélgetéseket folytatott. Vinklerrel éjszakába nyúlóan vitakoztak, elmélkedtek a művészet és az élet kérdéseiről. Kerényi kitágította és más mederbe terelte Vinkler addigi szemléletét, a szó széles értelmében "homo religiosus" (Spranger) professzor és a "homo artisticus" festő kifogyhatatlan volt a témákban és az elméleti konstrukciók alkotásában.

Kerényi munkásságában nem mutatható ki Vinkler közvetlen hatása. A professzor akkor 44 éves volt és második családjával költözött le Szegedre. Az egyetemen az egyik legnagyobb teremben tartotta előadásait, amelyekben irodalomtörténet, művészet-történet, archeológia, mitosz-kutatás és vallásbölcselet egyesült olyan csodálatos szövétté, hogy előadásával mindenkit lenyűgözött. Kisebb szobában tartotta szemináriumi megbeszéléseit és ezeken olyan közvetlen volt, mint egy rokon. Feledhetetlen interpretációja Rilke 9. Duinói elégiájáról, ezen professzortársai közül Sik Sándor és az akkor még privátdocens Baróti Dezső is résztvett, a Vinkler-társaság többi tagján kívül.

Adott Kerényi, "manibus plenis" adott a tudós és mi örömmel, elragadtatással fogadtuk. Adományaiból legtöbbet festő barátja őrizte meg. Barátságukból eredeztethető az antik mitoszokkal és tragédiákkal népes későbbi képeinek sorozata: a tragikus-súlyos évek Oidipusz-témája, a szerelmi rezdüléseket és mediterrán táj-élményeket el- és leleplező "Európa elrablása", szellemi megaláztatását szublimáló "Prokrasztész mester anatómiája" sorozat festményei és grafikái. Kerényi tudományos teljesítménye bizonyára nem marad hatástalan és ismeretlen a későbbi kutató nemzedékek tudatában, a festő életműve pedig egy páratlan barátság és congeniális ráhatás dokumentuma.

"Wirklich ist, was wirkt" – mondja C.G. Jung. (Az a valódi, ami hat.) Ebben az értelemben Kerényi művének "valódisága" sokszorosan bizonyított.

Sokan támadták Vinklert túlzott görögség rajongásáért és spekulatív "eltolódásáért". Akiik csendes tavaszokon, izzó nyarakon és végetérni nem akaró szelid őszi bolyongtak az alföldi tájon, a korán elnéptelenedő, csöndes szegedi utcákon, azok hamarosan ráéreznek a mediterrán világ kissé észak-keletre csúszott hangulataira. Nem volt idegen Vinklertől már genetikailag sem ez a világ, apját sokat kínozták egy távoli őse miatt. Még kevésbé volt idegen a görög és az olasz kultúra Vinklertől, a hajdani római ösztöndíjastól, Taormina elmélyedt szemlélőjétől. Mindvégig a "szőke Tisza" fényreflexei között élt, a toleráns, a gyengéden katolikus várost soha el nem hagyta. Énképe harmonikusan azonosult az európai kultúrát dajkáló déli földekkel, de megtalálta a vele összezsengő élményeket a szegedi nagytájon is. Így lehetett egyszerre barátja a híres mitosz-kutatónak és a szegedi népet és szülőföldet hűséges szerelemben szolgáló Bálint Sándornak is.

Nem volt idegen tőle Sík Sándor szélesre tárt katolicizmusa sem, de Baróti és Szent Györgyi szabadelvűsége, franciás-amerikai sziporkázása sem. Mindez bennerezeg a sokkal később fogant "Tápai menyasszony" című remekében is: A Nap és a Hold nászát ünneplő templomtorony, a szegényszagú szobába elhurcolt leányka, mint alföldi Persephoné és a menyasszony mögött kötőféken vezetett fehér ló, a legősibb és a közelmúltig érintetlen emberállományú magyar falu, Tápé folyamatosságának ősképe. Sámánizmus és görög mitológia, katolicizmus és pogány rítusok, kemény realitások és az álmok szövete, a pazar virágcsokor és sanyarú szegénység összeálmodott képe – mindez merjük állítani, hogy Vinkler személyiségének is képe, olyan énkép, ami nem tükröződött önarcképein, de szorosan ehhez a kérdéshez tartozik. Vinkler László énképének legigazibb, leghitelesebb rétege, valódi én-azonossága, belső mivoltával, "Selbst"-jével való kongruenciája ez a tudás-ábránd és álomélmény volt.

Van-e jogunk egy művész művészi hitvallásának valódiságát, jellemének szilárdságát, eszmei hűségét és következetességét számonkérni minden korszakában és minden művében? Mindenesetre tény, hogy Vinkler László 1945 és 1956 között csupán egyetlen önarcképet festett. Ez a korszak volt származási családjá fenyegettségének, nagytekintélyű apja halálának, első házasságának és tragikus szem-balesetének a korszaka. 1944. nyarán elsötétített szobában ült a déli verőfényben, szemén kötéssel, felesége első fiukat várta, az ország pedig a kikerülhetetlen, rettegett és kívánt végzetét sejtette.

A festőnek felolvastak a barátai ő pedig Európa sorsáról elmélkedett és gondolatait diktálta Thomas Mann "Varázshegy"-ének a hatására. Páratlan lelkiereje volt, s míg a hozzá közelállók festői karrierjét féltették, ő az eszmék és látomások világában bolyongott félig vakon, hosszú szakállt növesztve a végzet elszánt tiszteletében.

Aztán késő őszi újjaszületett fiával együtt s elkezdett újra festeni. A maga és családjá egzisztenciájáért harcolt, kínos bér munkát vállalt: szegedi családok elpusztult tagjait festette fénykép után- keserves kenyér volt. Régi barátja, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagja, Baróti Dezső révén állást kapott és az újjászervezett Tanárképző Főiskolának a rajztanszékén helyezkedett el. Belépett a "Párt"-ba, tanulmányozni kezdte a marxizmus elméletét, sőt szeminárium előadó lett. Válás után két családot kellett eltartania és az elvállalt kötelezettséget nem tudta cinikusan teljesíteni. Megpróbált és akart hinni az újszerűnek tűnő eszmékben és az új társadalmi rendben, mint ebben az időben oly sokan mások. Marxistának, materialistának vallotta magát és varázsos hajlékonyságú ecsetje követte a pártkíválmakat. Realista képeket

vetített a vászonra, elfogadta az "Éneklő diákok" című csoportképének a kiállítási át-keresztelését: "Főiskolások a Sztálin kantátát éneklük."

Régebbi barátai aggódva nézték metaformózisát, senki sem kérdezte aperte arról, hogy mi is történt vele. Akkori énképéről is csak közvetve lehet sejtésünk. Egy őszi estén második feleségével bérelt albérleti lakásukban E.A. Poe "Ulalume" című költeményét olvasta fel jelenlétben. Az ismeretlen sötétvízű csatornában eltűnt kedves képe a művész régebbi énjének tűnt nekem, mintha Animája előttünk tűnt volna el és ő saját magát gyászolná a költő szavaival. Mindez közös nemzeti tragédiánk egyik mozzanata volt, hiszen mindnyájan különféleképpen de a végzetes kloaka szélén botladoztunk.

Körülbelül ezekben az években készült – sajnos dátum nélkül – egy önarcképe félprofilból. Nyoma sincs ezen az egykori római művész-növendék határozott vonásainak, sem az Etnát bámuló festő színeinek. Lány és lírai ez a kép, nem ábrázolja szemének vakságát, bár a bal profilt festi meg. Arca telt, a homlok, a hús, a fül rózsaszínből játszik, a száj szeliden ívelt, mintha éppen mosolyra készülne, a ritkuló haj szőkés, kék zakót és fehér inget visel, – mintha a 14 éves gyermekifjú színei tértek volna vissza. Mögötte műtermi háttér, a képkeretekben kivehetetlen ábrák, az egyiknek a vonalvezetése szinte egy pont és vessző emberkére emlékeztet. Megbocsájtó, elnéző ez az arc, különbekét kötött az étellel, örül annak a kevésnek, aminek lehet, szívesen álmodozik, pihen, tanít, ír, beszélget, tréfálgozik, olykor fest- sehol a forradalmi léptű ifju, sehol a "konstruktivista" férfi, elsüllyedtek a szürrealisztikus ábrándok- a fejével sokfelé hajló szép leánnyal és a húsos növények fölfelé örvénylő kötegével. Mintha meg lenne elégedve magával, mintha énképe nem gyötörné a többrehivatottság sürgetésével. Merjünk-e következtetni a zakó kék színéből, az arcon játszó rózsaszínekből én- feladó hűségre valami iránt, ami nem igazán lelkéből lelkedett? Kisgyermekek naiv rajzaiból bátran következtethetünk ilyesmire, de egy kiváló művésznél? Talán illetlen vakmerőség, hiszen oly ritkák voltak a személyes találkozások a régi barátokkal. Bizonyára nem volt ez az önfeladás, ez a hűség, ez a ragaszkodás eszmékhez, helyzetekhez, személyekhez konfliktusmentes, de az ellentmondások nem kerültek a tudatosba, talán még a tudatelőttes pitvarba sem. A középkorú ember önfegyelme, racionális feladatvállalása, belső tartózkodása és érzékeny finomsága megtiltotta a problémák felszíni feldolgozását; a javakorbéli férfi nagyon is reális kötelezettségei rátelepedtek a művész szárnyaló habitusára. Sokan biztatták, hogy pályázzon meg budapesti főiskolai tanári állást, hiszen mindenkor itt főzték a kritikák és zsűrívélmények kencéit- de Vinkler nem vállalta ezt az ugrást. Szeged városától lakást kapott műtteremmel, a főiskolán tanszékvezető volt, időnként megjelent művésztelepeken – és nem szívesen hallgatta azok szavát, akik nagyobb lehetőségeire figyelmeztették.

Ekkor jött 1956 kataklizmája. Az asztrológusok előre jelezték a veszélyes Marsközelséget és egy későbbi aranykor véres bevezetőjeként jelentkező katasztrófa-sorozatot. A külső robbanások belső válságokkal jártak, Vinkler László is kitört a "pártfegyelem" erőszakolt keretéből. Messzehatóbb következmények nélkül megúszta, megmaradt a főiskolán, mint oktató, de megszűnt a tanszékvezetés nyúge. Vinkler újra kísérletezni, kutatni kezdett. Nem volt ez csupán többszörös stílusváltás, nem volt csak a különböző technikákkal való játékos kísérletezés, hanem mélyebb identitás kereséset bizonyítja az a 13 önarckép, amit 1956-tól 1980-ig, haláláig készített, szemben az 1943-tól idáig eltelt időszakkal. Újra meg újra megsejmelte, megkérdezte önmagát: ki vagyok én voltaképpen? Mit érek mint művész és mennyit érek, mint ember? Van olyan képe, amelyiken feltette a lágyító lencsét, elhanyagolta öregedő vonásait, figyelmen

kivül hagyta vak félszemét és kezében ecsettel, "barna básonyzekeiben" kissé őszülő, magashomlokú, lobogó hajú művészként mutatkozott be, szigoruan zárt ajkain a figyelem ünnepélyes kifejezésével. Ezen a képen – amelyet sajnos nem datált – a reneszánsz kompozíciós elvek megragadóak, kékesszürke ablakkeret sötét fallal szegve, egyenes tartás háromnegyed profilban, komoly, meleg színharmónia: együttesen a "szép kép" élményét kelti a nézőben.

Egy másik, vázlatnak ható önarcképen mintha személyisége erővonalait akarta volna követni, a gyermekrajzok ákombákomai és körei közt jelenik meg, mint egy meglepő, véletlenszerű ábra- az élet bohóca lett újra?

Csendéletet már csaknem 20 éve nem festett, amikor feltehetően a makói művésztelepen nyáriassal könnyedséggel megfestette magát egy gyümölcs- és virágcsendélet jobb oldalán. A csendélet a kép közepén helyezkedik el, a művész mintegy véletlenül áll az ajtónyílásban ecsettel, festékdobozzal a többszörös fényes tükrözésben. Odavetett, sulytalan, derüs minden, még az ing csíkjai is elmozdulnak, a kéz, az alkotó keze ügyetlenül vastag, a virágfejek kinőnek a képből – gyakori hibája? sajátossága? jelképes stílusjegye? Vinkler művészetének. Mindez szinte Matisse világával rokon. Önmagát is "vad" kedvességben éli meg, a nagy ábrándokat elfújta a könnyű nyári szél, a környező világ kellemesen kisztíli és miért lenne ő maga másmilyen?

50 éves kora körül szembesült először komolyan egy betegség kapcsán saját elmúlásának lehetőségével. Emberi magatartása ettől kezdve képein gyengédebb lett, ő maga pedig sebezhetőbb, kiszolgáltatottabb. Egyik fiának tragikus halála a sorskérdésekkel való szembenézésre készítette. Két önarcképe, amelyek dátum nélkül, de kb. ezidőtájt készültek, szorongó, de elszánt szembenézését dokumentálja. Orra körül mély barázdák jelzik a visszafordíthatatlanul előrehaladó kort és a feldolgozhatatlan sorscsapások nyomait.

1970-ben tehát 58 éves korában – készült az első önarcképe, amelyiken csak a fejét ábrázolta s ettől kezdve többnyire teljes alak nélkül rajzolta, festette meg magát. Átszellemülten szép az arca ezen a képen, a megfestés módja is gyengéden beleérző. Püspöklila és mélybarna színek játszanak az arc körül, a homlok kiemelt, az orr, a száj és a balra tekintő komoly szemek csak a kifelé figyelés elmélyedését érzékeltetik. Semmi szubjektív érzelmesség- vagyok, aki vagyok, nem utolsó a hasonlók között.

A vele folytatott beszélgetések nem mutatták ilyen harmonikusnak. Mindvégig összegegyeztetetlenül dült benne a gyermekkorából hozott vallásos hit és a marxizmus tanítása, a koszak mély pesszimizmusa és a művészet erejébe vetett hit. Nem tudta, sajnos nem volt képes spirituális szinten megélni sorsát. Előremutatót, lelkesítőt nem talált a világban, bár egyaránt vonzotta a primitív népek varázs-praktikája, mint a modern fizika világképe.

Vinkler László nagyon tudott rajzolni és festeni, óriási tudása és műveltsége volt, keményen tartotta magát a sors pörölycsapásai alatt, de azt az alázatot, amivel a nagy költő "gyermekszívvel, öntudatlan" nyugodott meg a hitben, soha sem érte el. Akadálya volt ennek a kor, amiben élt, a környezet, a későbbi barátok, a város, amely vagy naiv hiszékenységgel tapadt az áthagyományozott értékekhez, vagy pedig egy szűkkörű, intellektuálisan magasszintű csoport körében kissé frivol felvilágosodással vetett el mindent, ami a megtapasztalható és bizonyítható világon túlra mutat. Sajnos, Vinkler nem kereste annak a néhány ragyogó szellemű és lelkiségű embernek a barátságát, akik pár házzal odébb, de ugyanakkor szellemi fényévekre éltek tőle. Elsősorban Bálint Sándorra gondolok, akiről a 70-es években kitűnő portrét festett, de akivel fiatalkori barátságuk óta többé elmélyedten nem beszélgetett.

Olasz- és görögországi útjai, Kerényiéknel tett többszöri látogatása jelentették számára azt a magaslati légréteget, amire időnként mindenkinek szüksége van ahhoz, hogy sejtjei megújuljanak.

Ezzel is összefügg újraéledő görög-rajongása, a görög tragédiák alakjainak a szegedi reinkarnációja képein. Dózsa fejével, szürrealista rémalakokkal, biofestészettel, fasizmussal hadakozva, kísérletezve lassan eljut a szépség tűnékenységnek újabb megfogalmazásához. Tizian-parafrazis, Antigone és Iszméné, Iphigenia, Elektra és Oresztesz suhannak át bámulatos bizonsággal készült rajzain és világítóan fényes festményein. Szomorúak ezek az alakok, reménytelenül szépek, Dürer Melankóliájának szelleme lebeg felettük. Tündéri báj, mesevilág szegedi küldöttsége és a mediterrán tragédiák őskori iszonyata egyaránt megtalálható legutolsó képein.

S vajon visszalépés volt-e szellemi fejlődésében, hogy legutolsó éveiben újra ázsiai varázslások történetével, mélyanalitikus elemzésével foglalkozott? Variációk a századelőn betört ősi témákra? Vagy inkább a metamorfózis előképei? Miért hogy utolsó én-azonosulása Stravinszkijnak, a "Sacre du printemps" (Tavaszdíjat) komponistájának szolt? Őskori mondavilág szörnyű visszatérését érezte sorsában s nem hitt a megváltásban, az ember megváltóságában.

Önmaga helyét a művészettörténet egészében kereste "Összehasonlító biográfia" című művében, amivel nagy megrökönyödést keltett a minisztériumi boncok körében. "Vinkler megőrült, Michelangeloval, Dürerrel, Rembrandttal veti magát össze" – szörnyülködtek, amint ezt Vinkler maga elmondta. Pedig csak azt tette, amit József Attila követel: "A mindenséghez mérd magad". Hasonlóképpen int Rilke is 9. Duinói elégiájában, ahol az Angyallal szembesülve figyelmeztet: "Ihm kannst du nicht gross-tun, mit herrlich Erfühltem Im Weltall, wo er fühlender fühlte, bist du ein Neuling."

Vinkler László nem mondott magáról értékítéletet írásaiban, de megállapította életútjának a legnagyobbakkal azonos stációit, amelyek valami egzakt, természettudományos szükségszerűséggel következnek be minden alkotó – s talán minden ember, vagy élőlény – fejlődéstörténetében. A determinizmus a kornak – ennek a mechanikusan mért időben hozzánk oly közeleső, de szellemében csillagtávolságra esett kornak az iránytűje. Ez a kompasz félrevezette az emberiség úrhajóját, az egyént, a személyiséget a vak törvények játékszerének nyilvánította s elmulasztott rámutatni a kreativitás, a hit, a lelkesedés világot formáló lehetőségeire. "Ha iránytűd elromlik, tájékozódj a csillagok felől" tanácsolta Heisenberg s Vinkler, bár buzgón olvasta a fizikus filozófus írásait, sajnos még sem ismerte föl emberi és művészi lehetőségeinek az erkölcsi távlatait. Nincs miért szégyenkeznie "sub specie aeternitatis" sem, hiszen a korszak legjelentősebb alkotói, Picasso, Dali hasonló utakon jártak. Vinkler finom, segítőkész, jó ember volt, de Oidipusz sorsa lehúzta, nem volt leánya, aki elvezesse Kolonoszba.

Már 1970-es éveiről is leolvasható az átélt betegség, soványabb, arca feszültebb, mint az előzőeken. 1973-tól 1977-ig négy önarcképe követi személyisége alakulását. Kék és okkersárga önarcképeinek leggyakoribb színplóusai. 1973-ban készült két képen a kedélyi elkomorulás jelei mutatkoznak s ezekből következtethetünk énképének az alakulására.

Egyik ön-portróján sötét garbo-nyakas pulloverben a közvetlen közelünkben van, ajkai kesernyés daccal zártak, vonásai elmélyültek, tekintete a fiatalkori képhez hasonlóan szigorú. Haja ezüstfehéres csillogással körülropködi a fejet, valamit lágyít az arc keménységén. A másik körülbelül ugyanebben az időben készült kép- nyitott ingnyakkal ábrázolja, a fehérek, barnák, okkersárgák elsötétültek, önérzetes ajkai elutasítóan zártak- barátai ezt az arcát sohasem észlelték.

Akiket becsült és kedvelt, azokkal szemben azonnal feloldódott, de műterme magányában talán csalódott keserőséggel nézett a tükörbe. Hangulat volt-e ez a kép, vagy a legbelső történések elszánt regisztrálása? Talán mind a kettő. Pár évvel később (1977) megint felvillantja önarcképén az Etna fehérfoltos barázdáit és havas reflexeit. Arca mintha napsütötte kövekből összeállított értelmes halmaz lenne, a száj megint gyöngéden mosolyog, bátran tekint apránként összezsugorodott szemére. "Hát itt vagyok, ilyen lettem 65 éves koromra. Mindent megérték s talán meg is bocsájtok, mint atyai barátom, Sik Sándor, aki azt írta élete végén: "...és az Istennek is megbocsájtok."

Szerepekben él három legutolsó önarcképén, mint kamaszkorában, ezuttal a kosztüm reális, félszeme vak, tekintete riadtan elszánt. "Doktor Faustus" címet adta 1975-ben készült olajképének. A művész műtermi kellékek és felszerelés között áll kék köpenyben, két keze is lidérceskékes fényben, kicsit görcsösen szorítja le a fehér papírt, okkersárga – barna háttér előtt világít a hófehér haj, az arc kérdez, a látó szem kérdez a ráncolt homlok alatt – mit- miért – meddig – csak el nem gyengülni, hiszen itt a festőállvány, a kemény konturu kezekben erő van s bár nem remélheti a boszorkánykonyhában főtt elixir ifjító hatását, mégis érző szíve van, föl tud lobbanni és tud még szeretni.

Talán az első nagy szívrohama után készült egy acryl vázlat, ezen az arca összetöpörödött, a szem szomorútudóan tekint ránk. Érdeemes összevetni ezt a grafikát a mintegy 8-9 évvel ezelőtt készült lilás villódzású képpel. Sokat öregedett, keserű, kemény lett, de még nem adta fel magát

Kutassunk itt még énképe után? Tudja, hogy nagy tehetséget kapott, de nem biztos abban, hogy jól sáfárkodott. A kitartásban horgonyoz le, szép képet fest az édesanyjáról, s az előbb említett önarcképén mintha a csodálatos bölcsességű, családját negyven éve özvegyként szolgáló matróna vonásait fedezné fel. De amikor a mélyen vallásos idős asszony fiának Bibliát küld a betegágyba, Vinkler keserű iróniával utasítja vissza: "Itt még nem tartok."

Utolsó önarcképe egy ceruzarajz. Rémuült öregember néz ránk gyermekien nyitott ajakkal, szemét kiszúrta a sors, homloka túlnő a lap szélén. Semmi szépítés- a rajz megrendítő.

Senki sem gondolta még – ő maga sem hitte komolyan, hogy itt a vég. Kemény decemberi napon megrajzolta a festő halálának címzett grafikát és dacos- irónikus felirattal látta el. "A Pegazust megölhetik, a kecske leleghelheti a babérfát, a költő mégis felmege az Olymposzra."

Nagyon hideg volt két nappal később is, amikor egyedül várta műrtermében Pesten élő unokahugát. Ugy találták a rokonok a karosszékben ülve, arcán szinte mosoly, az ecset kicsúszott a kezéből. A szíve végzett vele.

A 70. születésnapjára megígért nagy kiállítást már nem rendezhették meg Budapesten az élő művészeknek kijáró helyen a Múcsarnokban, hanem a posztumusz kiállítások helyén, a Várban, a Nemzeti Galériában. Életművének lényegi elemzése azóta is várat magára.

Énképe vele együtt eltűnt, de itt maradtak önarcképei és a többi alkotása. Legutóbbi szegedi kiállításán (1990) a bejáratnál tekint ránk élesen figyelő arcával. Vajon mi eléggé figyelünk-e rá? Vajon hová fogjuk – fogják a későbbi értők helyezni Vinkler László művészetét? A szeliemi derékhad egyikének ítélik-e, vagy a legnagyobbak közé sorolják a hazai pikturában?

Senki sem tudja ezt teljes biztonsággal megmondani, senki sem lehet most még elég bátor ahhoz, hogy szellemének megidézése után ítéletet merjen mondani róla.

Barátai és tanítványai számára a szellemi horizont nagy tágítója volt s az is fog maradni, amíg élnek. S akik még későbbben jönnek? Vinkler László is a Tisza partján élt és állt és talán rá is vonatkoznak Juhász Gyula sorai:

*"Megállok felhős tavaszég alatt
S míg megy a víz és az idő szalad,
Érzem, hogy az öreg Tisza felett
Az örökélet csillaga remeg."*

DIE SELBSTPORTRÄTS VON LÁSZLÓ VINKLER

Éva Gáspárné Zauner

Das Selbstporträt ist eine problematische Gattung der bildenden Künste, es kann nicht nur kunstgeschichtlich, sondern auch kulturhistorisch und psychologisch gedeutet werden. Psychologisch ist es ein Dokument des Ich-Bildes des Künstlers. László Vinkler gehört zu den Künstlern, die ihr Leben lang die künstlerische, wie auch menschliche Entwicklung seiner Persönlichkeit mit Selbstbildnissen dokumentierte.

László Vinkler (1912-1980) lebte in Szeged, studierte in Budapest und Rom. Sein Schaffen kann keiner geprägten Schule zugeordnet werden, er experimentierte mit verschiedenen Richtungen der Kunst.

Sein erstes Selbstbildnis stellt ihn als 14-jährigen Schüler dar, überraschend ist die Reife seines Könnens. Als er mit 28 Jahren nach Sizilien fuhr, bedeutete das Etna-Erlebnis eine entscheidende Wendung in seiner Kunst. Die damaligen Selbstporträts zeigen die Wirkung dieses Erlebnisses, die weissschimmernden Berggipfel erscheinen in den Farbwirkungen.

In einem schweren Unfall hat er ein Auge verloren, aber das Leiden hat seine schöpferische Kraft nicht gebrochen, seine Kunst wurde tiefer. Als Professor der Hochschule von Szeged hat er seinen Stil und auch seine Persönlichkeit weiterentwickelt. Um sein 50. Lebensjahr herum malte er eines seiner schönsten Selbstporträts: tiefbraun und lila Reflexe spielen um das Gesicht, der Blick ist durchgeistigt und ernst. Im Jahre 1975 malte er sich in seinem Atelier als "Doktor Faustus", mit eindeutiger Anspielung auf Th. Manns Roman. Vor einem okkerbraunen Hintergrund leuchten die weissen Haare, das Gesicht und der Blick ist fragend: habe ich mein gorsses Talent wohl verwertet? Sein letztes Selbstbildnis ist eine Zeichnung: mit einem erschütternden Blick schaut er mit dem einen Auge in die drohende Zukunft. Nicht viel später hat ein plötzlicher Herzanfall sein Ende herbeigeführt. Er war ein einsamer Schöpfer, er ist ganz allein in seinem Atelier gestorben, mit dem Pinsel in der Hand.

Kisgrafikai párbaj Drahos István és Nagy Árpád között (1956-1958)

RÓZSA GÁBOR

(Szentese, Koszta József Múzeum)

Művészi párbajok, kávéházi rímcsaták vagy adott zenei témára elhatározott variációknak se szeri se száma a művészettörténeti háttérrel, a beavatottaknak, a vájt-fülűeknek nevezett műélvezők világában. A nagyközönség e stúdium szinten helytálló, sokszor le sem írt, vagy le sem kottázott alkotásokról csak ritkán értesül, de ha igen, akkor az ilyen erőfitogtató produkciókat nem sorolja az életmű veretes, az alkotó lélek-ből fakadó, megszenvedett, tehát paritásos alkotásai közé.

A képzőművészetben talán ritkábbak az ilyen művészi társas megmértetések, vagy ha vannak is, azok általában megmaradnak egy szűkebb alkotó közösség, vagy éppen a két "párbajhős" magánügyének. Különösen a "vesztesnek" nem érdeke, hogy játékos fiaskóját kitergessék, így azután életművének listázása során nem tartja lényegesnek, hogy az utókorra bízva műhelytitkát: a művészi párbajt.

A múzsák mostohagyermekéként soha el nem ismert kisgrafika belterjes világában ezzel szemben olyan nagy rend uralkodik, amelyben a szoros időrendi sorszámozás, a metszetek és karcok levonatainak szigorú példányszámozása, a művész szignálásai, a csereforgalomba bocsájtott lapok nyilvántartása révén szinte minden parányinak ítéhető mellékkörülmény felfedhető. Ha pedig a művész maga vezeti oeuvre-listáját, és azt naprakészen tartja, a művészettörténész ezt autentikus forrásként tisztelve köteles elismerni.

Nagy Árpád (1894-1959) mérnök, iparművész, ötvös, grafikus életművét Hódmezővásárhelyen 1959. február 20-án bekövetkezett haláláig maga rendezte igazi "mérnöki" pontossággal. A most előkerült hagyatékának legértékesebb törzssanyaga annak a 425 db kisgrafikai munkának a táblába rendezett, feliratozott gyűjteménye, melyet még maga a művész készített el. A teljes életmű-katalógust pedig – szerencsésen – grafikussá lett fia, Nagy Árpád Dániel (1922-1985) állíthatta össze a tőle telhető legnagyobb műgonddal és fiúi tisztelettel.¹ Ezekből tudjuk, és a művész leányának, Emerenciának (özv. Mészáros Jánosné, Mosonmagyaróvár) a pazar ajándéka révén előkerült levelekből, szám szerint 23 darabból, melyeket Drahos István (1895-1968) szentesi grafikusművésztől 1956. január 15. és 1958. január 18. között kapott, és lefűzött.

¹ Réthy István (RI): Nagy Árpád Dániel. Megjelent a Galambos Ferenc által szerkesztett "A Kisgrafika Barátok Köre jubileumi évkönyve 1959-1969." Bp. 1969. 140.o.

Bizonyára korábban, és később is leveleztek, de Nagy Árpád éppen ezeket a leveleket tarthatta megőrzésre érdemesnek. Oka első pillantásra kiderül: valamennyi a grafikai párbajjal foglalkozik. Összegyűjtve most már a Koszta József Múzeumban őrzött drahosi életműből a levelekben említett kisgrafikákat, mellé téve a szépen iniciált nagyárpádi lapoknak, kivételesen szerencsés bepillantást nyerhetünk a két ember barátságába, és az embert és barátot egyaránt próbára tevő – ma már szerencsére történelmi – időkbe Szentesen és Hódmezővásárhelyen a Kurca és a Kanálisparton egyszerűre.

Mielőtt a grafikák és levelek közlésére rátérnénk, anélkül, hogy akár Drahos István, akár Nagy Árpád életrajzába még csak lexikonszerűen is belemélyednénk, elegendő és szükséges is felvillantatunk barátságuk kialakulásának rövid történetét.

"Ághrólszakadth" Nagy és "Darabos" Drahos

Tréfálkozásainak egyik érdekes maradványa nevükhöz fűződik. Az álmagyarkodó harmincas évek elején Drahosnak egy "jóakarója" azt ajánlja, hogy idegen hangzású nevét cserélje fel magyarosabbal. Úgy lesz belőle Darabos Drahos István és valószínű, hogy ezt is gúnyolja barátja, amikor művészi és "nemesi" előnevet választ magának: Ághrólszakadt Nagy Árpád.

Amikor a huszas évek elején a Kinizsi utcai Iparművészeti Főiskolán a vásárhelyi Erdős Jánossal és Kolombán Rózával összetalálkozva megismerkedtek, már mindketten megjárták a Nagy Háború harctereit: Drahos *Doberdót* élte túl, Nagy pedig Moszkváig jutott a hadifogoly internacionalistákkal. A megcsonkult ország újraéledő történelmi historizmusa, az iparművészeteknek oly kedves szecesszió képi világa űzi, hajtja őket a hun magyar mondanakört, annak tárgyi világát feltáró szentesi Csallány Gábor és tisztelőinek körébe. Ők cselekszik meg újra a tréfát a neves régésszel, miként Móra Ferencsel is egykor, hogy a rúnavészetes kardot elrejtik a feltárás közben lévő honfoglaló sírba, egyik oldalán olvasható: Attila kardja, a másikon pedig, hogy megtalálta Csallány Gábor.² A vidámság folytatódik a vendégváro szentesi Vrana-házban, Drahos innen veszi nőül a híres takácsmester ügyeskező fogékony leányát, Ilonát. Első közös kiállításuk is Szentesen van 1932 Karácsonyán a Vármegyeház dísztermében, amikor Rezes Molnár Lajos festőművésszel és Dósa Sándor kerámikusmesterrel rendeznek amolyan ünnepi vásárfélét – persze Csallány támogatásával. A hétköznapok nem ilyen vidámak: Nagy Árpád csongrádi feleségénél, Urbaniczki Júlia szüleinél húzza meg magát, és ötvösként próbál megélni. Aranyban, ezüstben ekkor kevesen gondolkoznak, de Piroska János támogatása révén mégis kikerekedik 1938-ra a tiszaparti válykosok mellett kivénhedt régi téglaegetőlakból egy ún. "Városi Művészház"-féle. Ennek Drahos örül talán a legjobban, mert amikor a szentesi ipariskolai tanári állásra pályáztak, csongrádi barátja éppen vele szemben maradt alul. Most a Sors kegye talán kiengeszteli, és hozzá Drahos Op.36. fametszete köszönti. (1. kép)

Drahos is ekkor költözhet át saját házába, szembe a szentesi Vármegyeyi Kórházzal, és mindkettőjüknek ekkor alakulhat ki a barátságuk révén is közös megrendelői köre. A városi adminisztráció jelesei, gimnáziumi tanárok és kórházi orvosok mellett néprajzi gyűjtő néptanítók és a városi amatortársadalom csurránó-cseppenő megrendelése i éltetik őket. Szinte egyszerűre próbálkoznak a könyvillusztrációval is, és bár sikerrel, de újabb

² Az anekdotának változó helyszíne és változatos szereplői vannak, mint valamennyi Attila-történetünknek. Szentes környékén mesélik Drahos Istvánnal és Vrana Lajossal, néha Derzsi Kovács Jenővel is. Csongrádon Dr. Tary Lászlóval, Nagy Árpáddal és még László Gyulával is!

megrendelés nélkül... A díszoklevelek időszaka valamit lendít sorsukon, Szentesen Nagy Imre és Lakos István főjegyzők, Csongrádon és Kunczer és Greskovits családok és Tary László régészkedő fogorvos barátsága hoz valamit a szerény művészkonnyhára. Az egyházi konjunktúra időszakában Drahost a szegvári református templom és a szentesi ipartestületi székház ornamentikáinak terve, Nagyot a piroskavárosi templom freskója és az új városháza fafaragásos dísztermének terve foglalják le. De újra közbeszól a történelem: Drahost az élmező raktárhoz, Nagyot térképészethez hívják be, és csak nagyon nehezen tud leszerelni.

Távollétében a "Művészház" körül megsűrűsödnek a bajok, Piroska János távozása után az új polgármester már nem szíveli a "művészféléket", így Nagynak kapóra jön a KOKRON gyár főmérnökének, Micsinay Péternek az ajánlata: elismerik osztrák mérnöki oklevelét, jöjjön Vásárhelyre rajztermet és inasiskolát vezetni! Hegyi Flórián fafaragó így emlékezik rá: "Egyetlen ember volt, aki az alig 15 éves, három műszakban dolgozó gyermekeket emberszámba vette." A kanálisparti Lévai utca 60. sz. házba költöznek, onnan viszik magukkal az oroszok mérnök-tolmácsnak egy dunántúli reptérépítésre... Drahos Ausztriát járja meg trénnjével, Nagy a hadifogoly munkatáborokat. Később Drahos Szentesről Orosházára ingázik naponta, hogy taníthasson, Nagy Vásárhelyről Pestre, hogy műszaki rajzokat körmölhessen egy tervező intézetnél. A megváltó nyugdíjazás 1955-ben éri utól, ekkor költözik végleg haza Vásárhelyre, és igazi alkotó munkához lát. Nagy Op. 294. fametszetében a Möbius-szalagként tekervényes vissza-visszaforduló életútját összegzi. (2. kép)

Háromszázadik grafikai lapját most már felszabadult lélekkel ajánlja régi barátjának, Drahos Istvánnak, akivel a korábbi szinte szünetlen kapcsolata az ingázások éveiben átmenetileg megszakadt. (3. kép)

Torna Drahos István és Nagy Árpád között: T.I-IV.

"Kedves Árpádom!

Szentes, 1956.III.15.

Megkaptam küldeményedet: a nékem szentelt 300. metszetedet. Azt vettem ki belőle, hogy paradicsomi környezetben Dürerként trónolok bő almatermés és virágok közepette, letéve a lantot, kardot és boroskupát, és így fogadom a háromszázadik munkád hódolatteljes felajánlását. - Alig várom, hogy munkáim sorozatában valami kerek számhoz jussak, hogy kitolhassak én is Veled!..."³

Drahos ekkor a kényszerűen már másodjára elkezdett, 1942-ben 135-nél megakadt opuszainak újrászámozott százharmincadik metszeténél tart, ez együttesen sincs még háromszáz. A kétszázadik opusához majd talán csak jövőre érkezik el, és számára nincs is olyan jelentősége a számmisztikának, ezért még ugyanebben a levelében másként határozva szellemes ötlettel áll elő:⁴

"...Árpádom, most pedig olyan lovagi torna félére hívlak ki. Össze ne téveszd a versenykihívás kóros tünetével!"⁵ Azt gondoltam, hogy nagyon érdekes lenne kettőnk számára, ha egyikünk által megadott témát megadott méretben kimetszenénk. Kezdem én, mint ötletadó, azután következel Te. Tehát a téma: "Drága kincsem, galambocskám: csikóbőrös kulacsocskám. Érted

³ Koszta József Múzeum Képzőművészeti Adattár 89.1.3. levél ezentúl: KJM.KAdt. 89.1.3. levél, tintakézirat, vonalas papíron.

⁴ Uo.

⁵ Drahos az akkori munka- vagy tanulmányi versenyekre gondol.

halok, érted élek, száz leányért nem cseréllek." Ez a szöveg. A dúc mérete 9x8 cm, ezt azonban nem kell szigorúan betartani, én ekkorára csinálom. Ha egyikünk elkészítette, egy lapon értesíti a másikunkat, és vár addig, amíg a másikunk nem küldi a munkáját és akkor egyikünk is elküldi a magáért. - Árpádom, ismétlem: nem verseny! Csak két öreg cimborá kedves foglalatosságára. Nosza rajta, éljen a bütykölés!..."

És valóban, alig telik el a kihíváshoz számítva tíz nap, újra kopogtat a postás Vásárhelyen a Lévay utca 60-ban:⁶

"Kedves Árpádom!

Szentes, 1956.II.24.

Igen szorgalmassá tett ez a zord időjárás, ismét metszettem egy-két dűcot. A Csokonai vers illusztrálásával elkészültem, várom küldeményedet és az általad adandó feladatot. Tegnap este azt a hírt hozták, hogy ismét meghosszabbítják a téli szünetet. Milyen szerencsés és boldog feleségeink vannak, hogy a két áldott jó ember férjük ilyen otthonülő!..." (4. kép)

Parázs ríposzként postafordultával érkezik a művészi párbajlap, de az értékelésre, és a folytatásra most Drahosnak nincs kedve: régi gyomorfekélye újult ki:⁷

"Kedves Árpádom!

Szentes, 1956.II.29.

Megkaptam küldeményedet. Most semmit sem válaszolok rá, egyelőre a magamét sem küldöm, mert: e csúnya szökőnapon felvettek a kórházba, most hurcolkodok befelé, holnap pedig felvágják a gyomromat. Hát így!..Orvos barátaim köpik a markukat, én meg majd csak túlesek a bajon. Hát szervusz! A legközelebbi levélig ölellek, Juliskának kézcsókomat küldöm: Pista."

Nagy Árpádot annyira mellbevágja barátjának hirtelen hanyatlása, hogy ahelyett, hogy az általa már feladott következő téma metszésébe fogna, lovagias baráti gesztussal egy fohász-fametszettel fordul Vénuszhoz: "Ne hagy elveszni Pistát Istenünk! " – fohász Drahos István felépüléséért. NÁ.Op.310. (5. kép) A rendkívül humánus és szellemes fametszet nemcsak a két ember barátságának, hanem a köztük kelt lovagi tornának is emléket állít. Kopjás zászlajukon signum artificus-ukkal, Nagy Árpád önmagát lováról szállva, levett sisakkal főt hajtva, egyik lábán sérülve, segédjét a mentőládához parancsolva ábrázolja. Drahos ugyan sarkantyúsan és egyik kezében kopjával, de elfektetve, föléje orvos hajol (felismerni a híres sebész Bugyi Istvánt!), segédje pedig a betegség kínos kellekeivel az ágytállal és a kacsával foglalatosságok. Szellemes és barátok között megengedhető szelíd humorral, a dátumok szalagfeliratán pedig utalva saját meggyengülésére is, kivételesen bensőséges összhatást ért el. A hátterek sötétsége Drahosnál, és virágbokra Nagynál, a művészetek pajzsának az istennő lábához támasztott képével csak aláfestik a torna-hangulatot.

Drahos első dolga hazatértekor kimerítő levelet írni.⁸

"Kedves Árpádom!

Szentes, 1956.III.17.

A kórházba menet Neked írtam utóljára, most, hogy itthon vagyok, a fiamhoz írt pár sort tekintve Neked írok először....- A felépülésemért metszett fohászod, kedves Árpádom, igen meghatott, köszönöm! Ha meggyógyulok, viszont metszek érte valamit.-...

Nagyon szeretnék már dolgozni Árpádom! Egyelőre szó sem lehet arról, hogy dűc fölé hajoljak. Pedig már érlelődik bennem néhány téma. - Köszönöm küldött munkáidat, én is mellékelem (legutolsó) - hopp! így nem helyes a kifejezés! - szóval a legutóbb készült munkáimat, köztük a

⁶ KJM.KAdt.89.1.4. ("di"-szignettes levelezőlapon) tint.kézír.

⁷ KJM.KAdt.89.1.5. ("di"-galamb-vésd-szignettes levelezőlapon).

⁸ KJM.KAdt.89.1.6.1-2. levél és intermezzo levlap, mint fent.

verseny⁹ - ez sem jó meghatározás - szóval közös feladatunk megoldását. Stílusa népies barokk, Csokonai korának hangulatában, a lényeg: a kulacs kihangsúlyozva, mint el nem cserélhető drága kincs, a leánynak még a kutya is hátat fordít...

...Folytatom 19-én. Most következnek szigorú bírálata a te munkádnak! (6. kép) Alaposan beleestél abba a hibába, amibe én is: túlságosan elaprózod a dolgokat, sok a részlet, sok a szürke, a fehér-fekete ellentéte nem érvényesül, a nagyító és a jó véső használata belekényszerít olyan finom kis részletek kidolgozásába, amelyek ha elmaradnának, sokat érnének. - Szóval küszködnünk kell mindkettőnknek az aprólékosság ellen.¹⁰ - A kompozíció tetszik nékem, csupán Bacchus tömegét sokallom egy kicsit.

...- Azt írod Árpádom, hogy a terpentín gyantába beleragadt a másolásod. Te hogyan viszed át a rajzot a dúcra? Én ceruzával kopírozom át a pauszpapírról, azután tussal kifestem. Kissé hosszadalmas, de így többször átérzem a vésés technikáját. Hátránya, hogy a mostani rossz tus néhol megcsomósodik, és akkor baj van a nyomással. - A lovagi mérközésből egyelőre kiestem, de az általad adott témát azért nem ejtjük el (Volt szeretőm tizenhárom..) és Isten segítségével megcsináljuk...

...Már az is, hogy ma egy kicsit kisütött a nap, nagyon jó hatással van rám. Nemsokára megeszem a vasszőget is, egyszer pedig biciklin száguldok el hozzátok...¹¹

A harmincas-negyvenes években szinte mindennapos lehetett, hogy Drahos István tényleg biciklire pattant és Csongrádon "meglepte" barátját. Az ötvenes években is rendszeresen bicikliztek mindketten, Szentesen és Vásárhelyen akkoriban is a kerékpár volt a legnépszerűbb közlekedési eszköz. Ezek az ígérgető, biciklis látogatással meglepni fenyegetődző kitételek azonban akkor már legalább olyan mutatószámra emelkedhettek, mint egy félgymorú embernek - teszem azt - egy vasszeg megemésztése! Mindenesetre úgy értékelhetjük, mint utalásokat a régi meghitt barátságra, melyben domináltak a közvetlen elemek, és nem kényszerültek a barátok a levelezésre. Nekünk azonban épp ezek a levelek jelentik a kortársi tanuskodás egyetlen lehetőségét, hát nézzük a következőt!¹²

"Kedves Árpádom!

Szentes, 1956.V.27.

Nagyon elhallgattunk! Valószínűleg a házkörül munkák foglalják le idődet, hogy nem jelentkeztél újabb munkáiddal....A Parádon való beutalást júniusra várom. Vajjon sikerül-e oda eljutnom. Még sohasem "üdültem", kíváncsian várom, hogy mi lesz ott velem. - ...Nem tudom, hogy melyik munkám az utolsó, amit adtam, ezért nem küldök most nyomtatásokat, hanem inkább megvárlak, amíg újból eljöhetsz hozzánk. - ¹³ Bár már az iskola miatt nem leszek egész nap itthon, azért bármikor jöhetsz kedves Árpádom, örömmel látlak és szórakozásban sem lesz hiányod, mert sok exlibrist kell végignéznem. - Szeretnék én is elmenni Hozzátok, el is megyek a nyáron, ha nem biciklin, hát vonaton....

⁹ Drahos István a "verseny" szót is zárójelbe tette, mint a "legutolsó"-t is, ezzel mintegy érvénytelenítette.

¹⁰ Drahos már korábban is megpróbált küzdeni az aprólékosság ellen. Harmadik levele utóiratoként ezt olvashatjuk: "Újabbon mellőzöm a nagyítóüveget. Egy újabb szemüvegem van, erősebb, mint az előző üveg, és jól látok vele dolgozni. Remélem, hogy megszabadulok a már bosszantóan aprólékos és túlságosan finom technikától, aminek - szerintem - leginkább a nagyítóüveg volt az oka."

¹¹ KJM.KAdt.89.1.6.1. levél 5 kézirásos vonalazott oldalon.

¹² KJM.KAdt.89.1.8. levél 4 kézirásos vonalazott oldalon.

¹³ Nagy Árpád szentesi látogatásainak több bizonyítéka található a levelezésében. A barátságuk ettől gazdagodott, de a Drahos-levelek nyilván szegényebbek, hiszen amit megbeszéltek, arról már nem kellett írnia. Mindketten gyűjtötték egymás munkáit. Sajnos a Nagyhagyatékban ezt nem találta meg, feltehetően Nagy Árpád Dánielhez került Kókára.

... Most írtam egy levelet az Alap igazgatójának, hogy nyilatkozzon: - mi lesz a pont egy éve ott heverő munkáim elintézésével. A fene egye meg a sok léhűtő művészek verejtékes munkáin élőködő semmittevőjét! -

... Árpádom, ne vedd zokon, hogy még nem metsztem meg az általad adott feladatot - valahogy most nem megy! Annyi szép munkát látok most, hogy ezek hatására kissé letörtem és úgy érzem, hogy nagy magányomban elmaradtam, messze hátul kullogok csak a művészi színvonal tekintetében. Szinte röstellem primitív nyomataimat az elegáns kivitelű külföldi munkák láttán. Nagy szükségét érzem annak, hogy jól kibeszéljessük magunkat!"¹⁴

Parádi gyógyüdülését követően már nem is elégszik meg a levelezéssel, az 1956. július 22-én Szentesen feladott levelezőlapján így jelentkezik be.¹⁵

"Kedves Árpádom

(dátum nélkül)

Ha valami köze nem jön, úgy a jövő héten kedden, 24-én délután bekopogtatunk hozzátok: Ila, Picur és én.¹⁶

Délelőtt dolgainkat intézzük el, látogatunk, stb., csak délután jutunk el hozzátok... Én már kerékpáron is átmentem volna, de Ila nem enged. Viszem az exlibris-művészek névjegyzékét és sokat fogunk beszélni!..."

Erre a látogatásra bizonyára sor került, mert a legközelebbi levél már csak 1956. decemberéből való. A kieső időnek itt azonban más magyarázata is van: 1956 október-novembere.

Ezt a lélegzetvételnyi kényszerű szünetet használhatjuk fel arra, hogy a kis-grafikában szinte egyedülálló művészi torna okait kutassuk. A művészi megmérettetés ugyanis normális igénye az alkotó embernek. Ennek hiánya készítheti "belterjes" kétszemélyes, vagy szűk baráti körben való, a közönséget teljesen kizáró - l'art pour l'art - versengésre. Drahos és Nagy Árpád esetében nyomon követhetjük a kisgrafika, és ezen belül az exlibris műfaj időszakos teljes ellehetetlenülését. Levelezésükből, valamint Nagy Árpádnak Galambos Ferencsel és Dr. Arady Kálmánnal folytatott gazdag levélváltásából egyértelműen kiderül, hogy 1946 (Nancy) óta egyikük sem juthatott el nemzetközi fórumra. Nem küldhették ki - esetleges - külföldi megrendelőiknek dícaikat, még megfelelő papírhoz sem juthattak hozzá, amire levonataikat elkészíthették volna. Alig 10 esztendő alatt ide jutott a kultúrának, mint árunak, a könyvnek, mint magántulajdonnak a ravaszul szemhunyorogató művi tagadása! Micsoda ellentmondás, és a magyar sorscsapás mekkora kiteljesedése, hogy ugyanakkor éppen Szentesen és Hódmezővásárhelyen alkotott az ország talán két legnagyobb fametsző grafikus exlibrisművésze!

- Kinek? - Barátoknak, ismerősöknek, és saját maguknak! Nem véletlen, hogy az úgynevezett "családi grafika" éppen Nagy Árpád munkásságban teljesedett ki leginkább. Galambos Ferenc ezt így értékeli.¹⁷

"Külön kell beszélnünk családi grafikáiról is, amelyben a szeretet, a bensőséges együttérzés és a paterfamilias megértő és mindent megbocsájtó, mindig csak adó és semmit sem váró csupaszív napja világított. Családja minden komolyabb eseményét grafikában örökölte meg, legyen az bevonulás, vagy leszerelés, házasság vagy születés, öröm vagy bánat: munkásságának e része grafikában megfogalmazott családtörténet, amelynek a magyar grafikában nem találni párját."

¹⁴ KJM.KAdt.89.1.8. levél, mint fent.

¹⁵ KJM.KAdt.1.9. postai levelezőlap.

¹⁶ Drahosné Vrana Ilona, ifjabb Drahos István és Drahos István.

¹⁷ Galambos Ferenc: Nagy Árpád. Megjelent a KBK.ÉK. 1969. 90. old. lásd az 1. jegyzetben!

A mérnökember számmisztikája mutatkozik ismét az Op. 314.¹⁸ csere-lapján is. (7. kép) A Drahostól kapott címekre elküldi legutóbbi lapjait a cserére felhívó kedvenceit, izlését megmutató újabb metszetén is. A hagyatékban található levelek tanúsága szerint mindössze három külföldi művésszel került aktív cserekapcsolatba. Néhány tíz gyűjtő ugyan felvette őt listájára, de mivel az első kétszáz csongrádi metszete elkallódott, a teljességre törekvő gyűjtők nem keresték munkáit. A képzeletbeli vásárhelyi grafikai műhelyt reprezentáló Op.314. azonban így is elkerült vagy félszáz mértékadó helyre, ahol ha nevén nem is nevezik, de mégiscsak a "vásárhelyi kisgrafika" körében kell jegyezzék. Nem véletlen, hogy vásárhelyi barátai Erdős János és Almási Gyula Béla voltak, akikkel egy kicsit még a Tornyai Társaság közönsége, és egy kicsit már az új alföldi őszi megmérettetések népesedő tábora értékelhette volna (!) művészetüket.

A kényszerű szünet után 1957 januárjából datálódik újabb levélváltásuk.¹⁹

"Kedves Árpádom!

Scheinhellig, 1957.I.21.²⁰

Az általad adott feladatot végre fába metszettem, egy kis huncutsággal Néked címeztem és küldöm két példányban gyűjteményed számára. Most már Te is küldd el a magad munkáját, azután ha Te is úgy akarod, folytathatjuk tovább. A téma megválasztásában most én következnék, de még semmi jó ötletem nincs, ezért ha Te adnál feladatot, szívesen venném. - "...

Ha az így megszületett T.II. lapokat egymás mellé rakjuk (8-9. kép) váratlan különbözőséget szemlélhetünk méretben, felfogásban stílusban, kidolgozásban. Mintha ez a két ember nem is levelezett, nem is találkozott volna, mintha egymásra nem hatottak volna soha. Vajjon hogyan vélekednek erről ők maguk.²¹

"...Árpádom, ugyancsak megkritizáltad a « maradt még l »-emet! Én bizony nem gondoltam a vízzel becsapott kulacsra, de: ha jobban megnézed a metszetemet, fellelheted azt a megmaradt még egy-et, egy bolhát, ami a 13 szoknyából kirázott sok bolha közül még nem ugrott meg. - Hát így!..."

Majd egy héttel később is visszatér még rá:²²

"...Két napja döglődöm itthon, vigaszom, hogy Picur hazajött pár napra. Együtt élvettük és bíráltuk ma kapott munkáidat. A bolha ne aggasszon Árpádom, biztosan elugrott, amíg Pesten voltál. -..."

"...A feladatot megcsináltam: 47x42 mm roppant terjedelmű szövegű Labuntur anni...Nem a legsikerültebb alkotásom, de előfordul ilyen is. (10. kép) Most ismét küldök néhány újabb metszetet, meg lehetsz elégedve a szorgalmammal. Sajnos elröppent az igen testhezálló szénszünet, sokat tudtam dolgozni, ezentúl már bizony kevesebbet. - Olyan jól éreztem magam

¹⁸ A Ludolf van Ceulen német matematikusról elnevezett π -vel jelölt számra gondolunk: 3,1415...

¹⁹ KJM.KAdt.89.1.12. levél kéziratos 2 oldalon vonalkás papíron

²⁰ "Szent"-séges, vagyis Szentes tréfás német nyelvi megfelezője, amit szó szerint "le kell fordítani" annak, aki el akarja olvasni. Drahos ebben az időben sok német levelet kapott, sőt németül fogalmazni is kényszerült, és ez nem nagyon állt közel a személyiségéhez! (Nem volt németbarát.)

²¹ KJM.KAdt.89.1.13. levél 4 oldalon, kéziratos, vonalas lap
Dátumozva: Szentes, 1957.II.17-én

²² KJM.KAdt.89.1.14. kéziratos levél 5 oldalon utóirattal, vonalkázott füzetlapokon. Dátumozva: Szentes, 1957.II.16-án.

ittthon, volt úgy, hogy szombattól szombatig még a kapuig sem mentem ki (szombatonként felügyeltem a napközi otthonban). Már-már úgy éreztem magam, mintha nyugdíjas lettem volna.
...²³

"...Szép a - Via Vitae - lapod. (11. kép) Csak az üstökös csillag nem Nagy Árpád stílusa, ennél már idegen hatás vezette a vésődet. - Szörnyen ragadós az ilyesmi. Például Acket, Bulder virágai, lombjai, gallyai kiválóak, de a viláért sem veszem azokat mintául, nem engedem senki stílusát eluralkodni magamon. Legyen az enyém kevésbé jó, de egyéni!..."²⁴

Nem véletlen Drahos stíluskereső, számonkérő kritikája! Nagy Árpád ugyanis épp ekkor – talán Karinyth paródiájának hatására – *"Ahogy ti látjátok – ex libris Pacis"* sorozatba kezd. A békeóhajtás mondanivalójának leple alatt régi elhalt és még élő barátainak stílusában – így az Op. 322. lapján éppen Drahos István modorában metszi meg a témát. (12. kép) Drahos ezt nem viszonozza, és a békeóhajtást is elítéli:²⁵

"...A három »Ahogy ti látjátok« lapod közül a Fery-é megszólalásig hű, szegény jó Mata János lapja is olyan, mintha ő csinálta volna. Az enyém (szerencsédre!) már valódi Nagy Árpád. Jó szívedre vall, hogy ilyen kényelmet és jó módot kívánsz az én békés életemhez. A vésőt azonban jobban ki kellett volna hangsúlyoznod, az italt, a bilit és a koponyát meg elhanyagolnod....Ne haragudj, de nem helyeslem az »Ahogy ti látjátok« sorozat folytatását. Bele fogsz fáradni és azt sem tartom valószínűnek, hogy az érintettek örülni fognak neki. Hagyd a fenébe a »béke-témát«, eddig sem értünk el vele semmit, amikor minden alkalomra békességet kívántunk a munkáinkon az emberiségnek, most meg már annyira elkoptatott, lejáratott fogalom, hogy a könyökünkön dűródik kifelé. - Könnyű dolga van az írónak, elővesz egy papirost és lefirkantja a paródiát (Karinyth), de nem hálás feladat a művész részére: sok anyagot, munkát és időt igényel, keveseket érdekel, és külön magyarázatra szorul. Térj vissza a szép egyéni stílusodhoz!...Itt térek rá a politikai témára. Ne csináld Kedves Árpádom!

Művészhez nem méltó, lealacsonyító csak firkászokhoz illő. A nemzeti érzés felmagasztosítása más, példát vehetnénk olyan semmi népről is, mint a koreaiak: évtizedekig jártak fehér színű gyászruhában apraja-nagyja. - ...

Utóirat-

Ila,²⁶ mikor felolvastam neki a levelemet - azt mondta, hogy az írottakért talán meg is haragszol. Nem hiszem! Neked sincs, nekem sincs senkink - a családainkon kívül -, akikkel őszintén beszélhetnénk. Sokkal jobban szeretlek és becsüllek Téged, mint hogy azt kívánjam Néked, hogy folytassad csak tovább a parodizálást és száz dűcig meg se állj. Tagadom, hogy kedves és tetszetős téma lenne a »béke«.

Én ilyent soha többé nem fogok komponálni, már épp eleget csináltam belőle. Éljen az ezerféle szép ötlet, ami még belőlünk - bár sokáig élénk - kitelik!..."

Lám mire jó néhány fametszet-etűd az igazi barátok között! Egy barokkos verssor, egy nótaszöveg és egy közhelyes életbölcselet témája kapcsán mi mindenről eshet szó. Micsoda szerencsénk, hogy Drahos István nemcsak a fametsző vésőt forgatta mesterien, hanem kiváló krónikás, jó levélíró is volt. Nagy kár, hogy bár rendkívül pedáns ember is volt, Nagy Árpád barátjának levelei közül csak egy utolsó néhány sorost őrzött meg.²⁷

²³ Mint fentebb a 21. jegyzetben.

²⁴ Mint fentebb a 22. jegyzetben.

²⁵ Mint fentebb a 22. jegyzetben.

²⁶ Drahosné, Vrana Ilona.

²⁷ Nagy Árpád levelei azóta előkerültek két híres művészettörténészünk hagyatékából is, ezért mi bízva bízunk abban, hogy a Drahos Istvánnak írott levelei is meglesznek valahol. "Picur" Drahos fiának beceneve.

A torna itt érkezik el "félidejéhez", bár ezt ők még nem tudhatják előre:

"....A negyedik feladatot Picur adta meg. Kép = amikor Mátyás király már kikémlelte Prága városát, álrühában, maga előtt egy kocsikereket gurítva távozik a várból, a kapu előtt a kapuőrök csúfolják a nagy orra miatt, hogy akkora, mint Mátyás királyé. Jó lesz! -..."

A méretet itt már csak hozzávetőlegesen szabja meg barátjának: "Kb. nagyság" – írja egy levélre rajzolt téglalap belsejébe. Drahos ekkor már rájött, hogy stílusuk ahelyett hogy közeledne, egyre jobban eltér egymástól. Ő a kis méreteken belül is egyszerűsít, összevon, generalizál, míg Nagy Árpád lapdúc-méretű fákat metsz telistele apró részletekkel. Pedig egész életművük alapján ezt éppen fordítva is elmondhatnánk. Úgy látszik, a két ember nem tudott egy pillanatra sem elfeledkezni a másikról, és önkéntelenül is egymás modorát utánozták, s így váltak önmaguk helyett egymás epigonjaivá!²⁸

"...Azért szabtam ilyen kis fát, mert takarékoskodnom kell vele. Jó lenne, ha Te is ketté-fűrészelnéd azokat a szép dúcaidat. ...Örömmel olvasom soraidból, hogy újabb munkáim mindjobban tetszenek. Egy eddig nem használt finomabb vésőmet is használatba fogtam, volt még egy kevés olyan papirom is, amire szárazon nyomhattam, és nem utolsó sorban a szénszűnet alatt nyugodtabban dolgozhattam itthon, mint egyébkor. ...Újabbban nem tussal, hanem fekete temperával festem fel a rajzot a fára. Nyomás után, lemosásra egyszer petróleumot használtam, - nem ajánlom! Újabb nyomásnál a petróleumos felület nem szívesen veszi fel a festéket. Így jártam a kis nyavalyás T.III-mal: az alakok hátterét háromszor kellett módosítanom, míg végül is eltüntettem. -"²⁹ Most már negyedik napja nem metszek, mert akkorának érzem a fejem, mint egy hordó. Két napja nem mentem be az iskolába, holnap azonban akárhogy is, de megyek. Majd csak meggyógyulok, ha most még nem, tavaszra biztosan. Kerékpáron fogok száguldani hozzád! - Szervusz!

Ölelés, kézcsók: Pista"

A betegség és az iskola nyúge dacára most még a várva várt tavasz beköszönte előtt felgyorsulnak a torna csapásváltásai. (13-14. képpár)

"Kedves Árpádom

Szentes, 1957.III.8.

Vettem soraidat. Bizony a »Labuntur anni.« csak kis vakarcsnak sikerült, lehet hogy nemes tornánk következő lapja jobb lesz: már készen van, a napokban nyomok róla. Ez a Mátyás királyos - T.IV.

Most ismét én adok feladatot - T.V.

Készítendő kb. 55x52 mm nagyságú exlibris. Felirata: Drahos István könyve (én a Te nevedre csinálom). Tárgya: a művész metsz, balról és jobbról az angyal és az ördög sugalmaz. Tehát 3 alak...."³⁰

"...Árpádom, itt küldöm az én Mátyás királyomat. Úgy veszem észre, hogy a magadét kissé kedvetlenül metszted: írod is, hogy nem tetszett az ötlet, már-már kalendáriumba valókat faragunk. Talán az ördög-angyaloshoz több kedved lesz! Én már ezt is megmetsztem, de még természetesen nem küldöm el. (15-16. képpár)

Nem vagyok benne biztos, hogy mit küldtem Neked a munkáimból és mit nem, majd ha legközelebb átjössz, összeszedjük a még hiányzókat.

Külföldről elég szépeket kapok, a duplumok is szaporodnak, biztosan lesz nekedvaló is közöttük. Amikor nálad a régi gyűjteményedet böngésztem át, sok duplumot fedeztem fel azokban, és fenem a fogamat rájuk. -

²⁸ Mint fentebb a 22. jegyzetben. "Picur" Drahos István fiának beceneve.

²⁹ Drahos István itt feltehetően tévedett, nem a T.III-nak, hanem a T.II-nek (Maradt még egy) kellett kivésnie a hátterét.

³⁰ KJM.KAdt.89.1.15 kéziratossági házi gyártású levelezőlap.

Árpádom, nem úsztattam én petróleumban a dűcot, csak éppen ledörgöltem a nyomdafestéket. Ott hibáztam el, hogy nem vártam meg amíg megszáradhatott volna. A temperát megnyálazott selyempapírral dörgölöm le, hatásos és jó ízű.

Három dűcomat a legegyszerűbb módon: »árumintaként« postáztam, ajánlás nélkül. Az olasz megkapta, az osztrák és a hollandus még nem jelezte. Sajnálám, ha elvesztek volna. Minden valamire való nyomópapírom elfogyott, szégyellem, ha a szép külföldi nyomatokat illetve küldeményeket ilyen vacakokkal kell viszonznom...." ³¹

A torna negyedik tagjainak kölcsönös bírálata feltehetően egy személyes találkozón került sorra, mert arról írásos emlék nem maradt fenn. Közrejátszhatott ebben még az is, hogy Drahos Istvánnak májusban újra "hasfelmetszés"-re kellett átvonulnia a szemközi kórházba, és alig lábadozott, amikor újabb meglepetés érte: ³²

"...Talán sikerül elmennem Balatonkenesére három hetes művésztelepre - de még nem biztos. E hó végén befejezzük az iskolát, akkor átruccanok Hozzád!..."

Figyelemre méltó korrajznak is beillik nyárutói beszámolója és várva várt nyugdíjazásának értékelése: ³³

"Kedves Árpádom!

Szentes, 1957. VIII.28.

Már úgy volt, hogy magam jelentkezem Nálad, egyelőre azonban, mielőbb átkarikáznék, válaszolok lapodra. Voltam is művésztáborban, meg nem is. Balatonkenesén meg is jelentem időre, ott azonban olyan pocskék helyre kerültem, hogy a legközelebbi vonattal pánikszerűen és boldogan hazautaztam. Egy állami gyermekotthon volt szennyesruha raktárában lett volna a szállásom, balkáni környezetben, csupa tolvaj macedon és görög kölyök között, se ágy, se asztal, se szék, se szekrény, se zár, se kilincs, se mostó, se használható WC..., piszok, légy és poloska. Hát így! Dehogy cseréltem volna fel az otthonomat ilyen hellyel három hétre!

Összesen két és fél órát voltam Kenesén, a Balatont csak a vonatból láttam. Még most is örülök, hogy volt olyan erős elhatározás bennem, hogy a marasztalás és ígéretés ellenére is azonnal visszafordultam. Vasárnap reggel mentem, ...hétfőn este már itthon voltam. Pesten felkerestem és megismertem Galambos Ferencet. ³⁴

...Árpádom, időmilliomos lettem holtig: aug. 1. óta nyugalomban vagyok, betöltöttem a felső korhatárt és megköszönték az eddigi működésemet. Hálát adok a Sorsnak, hogy nem mint a rossz kölykök által elnyűtt roncs, hanem aránylag egészségesen és - remélhetően - még sokáig munkaképesen kezdtem meg életem ez új szakaszát. Lehet, hogy szeptember első napjain, amikor megszólalnak az iskolák csengői, nem fogom találni a helyemet, de majd megszokom ezt az állapotot, ami úgy érzem, nem lesz rossz. Szeretnék sokat dolgozni! (2. fénykép)

Újabb fametszetem most nincs. Amíg itthon volt Picur, azalatt nyomtunk, és a prést tökéletesítettük. Ahogy beáll az ősz és beszorulok a szobába, metszem a fát. Ötlet van, meg olyan megrendelés is, ami nem hoz pénzt a házhoz. Majd csak megélünk így is valahogyan. Mollerupnak három dűcot kell metszenem. - megrendelésre. ³⁵ Kérdezte, hogy hogyan honorálja. Használt

³¹ KJM.KAdt. 89.Í.16 levél 2 oldalon, kéziratos, vonalkás papíron.

Dátuma: Szentes, 1957. III.19.

³² KJM.KAdt.89.1.19. kéziratos házi gyártású levelezőlap.

Dátumozva: Szentes, 1957.VI.9-én.

³³ KJM.KAdt. 89.1.20. levél 4 oldalon, kéziratos, vonalkás papíron.

³⁴ Drahosnak ez a látogatása Galambos Ferencnél tulajdonképpen kanossza-járás is volt. Mint az egykori MEGE jogutódja, a KBK vezetősége és Drahos között addig feszültségek voltak. A találkozás egyik eredménye lehetett, hogy 1961-től Drahos majd minden külföldi exlibris kiállításon félszáz lappal szerepel.

³⁵ Svend Aage Mollerup dán grafikus, akinek Kanadában volt nyomdaüzeme. Drahos és Nagy több exlibrissel tisztelték meg.

ruhát kértem, azt vámentesen lehet megkapni és vagy használható lesz, vagy eladható, egyszóval nem dolgozom egész ingyen. ...

...Nagy bánatom, hogy a féláru utazás igazolványát visszavették: nyugdíjasnak nem jár, jár tehát ezentúl barátod gyalog, vagy kerékpáron. A jövő nyáron, ha megérem, ha nem operálnak ismét, ha megerősödöm és még egy sereg »ha« esetében kerékpáron járom be az országot. Hozzáad azonban hamarabb is elmegyek..."

A Drahos-családban nemcsak a vasúti féláru jegy megvonása, hanem első sorban a nyugdíjazással jelentősen csökkent jövedelem, az egyetlen, egyetemi tanszéken bent maradt fiú támogatása elég komoly anyagi problémát okozhattak. A grafikusművész nem véletlenül gondolkodik külföldi használt ruhákban és "jövendelmesebb" cserekapcsolatokban. Címcsereket bonyolít, és ebbe bevonja barátját is:³⁶

"...Gépeltem egy csomó címet, most töröm a fejem, hogy hogyan küldjem el Néked. A Te címedet minden küldeményhez mellékelem, kérlek Te is cselekedj hasonlóképpen, hátha lesz valami hasznunk belőle. Lovagi tornánk feladatával még nem foglalkoztam, sehogyan sem szeretnék politikai ízü metszetet csinálni, márpedig ez olyasféle lenne. Majd valami más. ...A vásárhelyi kiállításra én is kaptam meghívást, kíváncsi vagyok, hogy mikor fognak leszokni arról, hogy engem háborgassanak.³⁷ ...A Deviza Igazgatóság ismét elutasította a kérésemet. Hát így!"³⁸

Volt elégséges oka Drahos megkeseredésének. Közben nagyon nehezen eltelt az a bizonyos szeptember is, amikor már őneki nem szóltak az iskolai csengők. Amikor Nagy Árpád megadta neki az ötödik feladványt, Petőfi Sándor: Kard és lánc c. versének megmetszését, Drahos azt a fáradságot sem vette, hogy a vers felől tájékozódjon. A címet jelképnek, politikai ízünek gondolta egészen október közepéig.

"Kedves Árpádom"

Szentes, 1957. X.16.

Igazad van! Én tévedtem. Csak most olvastam el a verset, amelyről előre megállapítottam, hogy « politikai ». A vége egy kicsit az is...Tudod, úgy vagyok én Petőfivel, hogy egyszerűen nem bírom, helyesebben csak a leíró költeményeit, népdalait és János vitézét szeretem, a többit nem. Tetszik még az Apostol-a, nem egészen, ezért ma meggyűlne a baja a mai hatalmasságokkal. Bár ki tudja. Ha most élne, biztosan másként írna, volt ő egyszerre sovíniszta és világpolgár. Ma biztosan nemességet sütné ki magáról. Mindenkiel összeveszett, hencegő őrnagy, összeférhetetlen délszláv volt, hol a Hazát siratta, hol meg vörös struccotlat lobogtatott a kalapján - azt is Bécsben bodorították lúdtollból. Puskint többre becsülöm mint embert és mint költőt is. Szóval nem szeretem Petőfit, így a Te metszeted párjavesztett lett. (17. kép), mert én ez esetben visszalépek a torna porondjáról. Ne haragudj Árpád, majd máskor más szívesen.

Azután még takarékoskodnom kell a fával is, meg az idővel is, hátha lesz valami abból a könyv-illusztrálásból. Újabban értesültem, hogy br. Kemény Zsigmond "Zord idő" c. könyvéhez kell 20-30 szövegközi fametszetet készíteni - ha a Kiadó is úgy akarja. Szóval: van még egy nagy "ha", mielőtt sikerülne megbízást kapnom...

Árpádom, Te végtelen termékeny vagy! Szébbnél szebb lapjaid egész tömegét árasztod hozzám - ezzel szemben én most csak egy újabb munkámat küldhetem.

A cseretársak kitarotán hallgatnak, nem válaszolnak, nem küldenek semmit. Talán csak nem gyűjti valamelyik vámos az exlibriseket...

A most következő napokban fásasztó nyomdász-tevékenységet fogok folytatni: az újéviakat kezdem el holnap nyomni. Rájöttem, hogy az acéllapom homorú, egy egész délelőtt smirgliztem,

³⁶ KJM.KAdt.89.1.21 levél 2 kéziratos oldalon. vonalkás papírra, széljegyzetekkel. Dátumozva: Szentes, 1957.X.9-én.

³⁷ A levélhez itt — feltehetően Nagy Árpád — széljegyzeteket fűzött: "No-no!" és "Mivel?"

³⁸ Feltehetően a fametszet-dúcok kiküldése elől zárkóztak el.

de még most sem tökéletes. Ujításom van: a pauszpapírra temperába mártott tollal rajzolom fel a kontúrvonalakat, aztán a gyengén nedvesített fára símitócsonttal átdörgölöm.

Szervusz Árpádom! Ölellek: Pista" ³⁹

Nagy Árpád leveleinek már több bizonyítékát felleltük és idéztük Drahos István válaszaiban. Sajnos ezek elkallódtak. (?) Ifjabb Dr. Drahos István azonban megtalált egyet, feltehetően az utolsót: ⁴⁰

"Kedves Pistám!

H. 959. I.21.

Tegnap végre diagnózist kaptam. Tüdőrák gyanúval II. 2. reggel 8 órára bevonulok a kórházba. Tiéiddel egyben szeretettel ölel Árpád."

(18. kép)

Nagy Árpád halálát követő harmadik évben a Tornyai János Múzeum nagyszabású életmű kiállítást rendezett grafikáiból és ötvösterveiből, valamint a család megőrzésében féltve őrzött fényképekből, amelyek a huszas-harmincas években készített nemesfémbe való ötvösremekeket ábrázolják.⁴¹ Teljes életművét tehetséges fia, Dániel rendezte, aki-nek 1985-ben bekövetkezett halála után a teljes művészi hagyaték és dokumentum-gyűjtemény a Mosonmagyaróvárott élő özvegyhez, Nagy Árpádné, Urbanitzky Júliához került. A művész halálának 30. évfordulójára a szentesi Koszta József Múzeum "toldotta meg" egy emléktárlattal Drahos-émlékszobáját. Az anyag 1989 májusában útra kel, hogy tisztelegjen előtte Csongrád, és az elkövetkező években Debrecenben és Mo-sonmagyaróváron is be akarják mutatni. A szentesi kiállításhoz félezer grafikát, ugyanennyi ötvöstervet és tárgyfotót, valamint kerámia kisplasztikákat sikerült összegyűjteni – főként magántulajdonból. Az egyre bővülő kiállítás vándoroltatásának olyan célja is van, hogy a szinte elfelejtettnek mondható Nagy Árpádnak itt is, ott is lappangó alkotásai előkerülhessenek. Hódmezővásárhelyi alkotó éveiben már csak a padlások tartotta ötvösszerszámait, illetve lassan mindent átadott iparművész fiának. Mégis előkerült már több eddig ismeretlen munkája a régi Erdei Sándor-féle Virág utcai nyomda örökösétől, ifjabb Erdei Sándor tipográfustól és a régi barát fiától, Erdős Péter festőművésztől.

E közlemény vásárhelyi hírverésnek is készült, hogy a szinte egyedülállóan adatolt kisgrafikai párbaj felidézésével visszaadjuk az 1942 és 1959 közötti majd két évtizedben pazarló módon szétszórt nagyárpádi alkotások paritását Hódmezővásárhelyen, abban a városban, mely a mérnök-iparművésznek végső nyugóhelyül is szolgál.⁴²

³⁹ KJM.KAdt. 89.1.22. levél 2 kéziratos oldalon négyzettrácsos füzetlapon.

⁴⁰ 10x12 cm-es kéziratos papírlap ifj. Dr. Drahos István tulajdonában (Szentendre).

⁴¹ KJM.KAdt. 89.2.1-150.

⁴² A vásárhelyi rk. temetőben 1989. II. 20-án tartott megemlékezésről Felletár Béla számolt be a Csongrád Megyei Hírlap 1989. február 22-i vasárnapi (mutációs) számában: "Koszorúzás Nagy Árpád sírjánál" címmel.

KLEINES GRAPHISCHES DUELL ZWISCHEN ISTVÁN DRAHOS UND ÁRPÁD NAGY (1956-1958)

Gábor Rózsa

Auf dem Lande, in Szentes spielte sich ein Kleingraphik-"Revolutiönchen" zwischen dem in Szentes lebenden István Drahos und dem im nahen Vásárhely lebenden Árpád Nagy zwischen 1956 und 58 ab. Die ehemaligen Schulkameraden und Jugendfreunde legten während des zweiten Weltbrennens und in der Zeit der darauf folgenden Diktatur ihren Grauemzeuge beiseite, Drahos verdiente sich sein Brot als Zeichenlehrer, Nagy als technischer Zeichener. Beide gingen in den Ruhestand, und damit im Zusammenhang wurde ihr Publikum um ihre großen Pläne über kleine Graphiken betrogen.

Vom Ausland abgeschnitten, ohne Material und Werkzeuge waren sie beide aufeinander angewiesen. Es war die Idee von István Drahos, daß sie mit einander gegebenen Aufgaben mit einem gemeinsamen Thema in ein "künstlerisches Duell" treten sollen - wo sie einen ritterlichen Kampf führen sollen, sie ersetzen für eine Zeit die zum Erhalt des Schöpfertums notwendigen Bestellungen und damit auch das anspruchsvolle Publikum, und mit ihren Beurteilungen ergänzten sie gegenseitig die fachlichen Erwartungen.

Im Rahmen der zwei Ausarbeitungen mit wechselhaften Themen entstanden fünf Holzschnittpaare, genauso viele Erinnerungsbuchzeichen, Die aus dem Nachlaß von Árpád Nagy alle hervorgingen und die werden durch alle vollständig gefunden Brief von Drahos ergänzt.

Das Duell endete "unentschieden", als der frühe Tod von Árpád Nagy es nicht möglich machte, eine gößere für das ganze Leben sprechende Herausforderung, anzunehmen - er konnte dieser herausforderung nicht mehr genüge tun - darum legte auch István Drahos "die Waffen" nieder.

1. kép. Drahos István: Nagy Árpád csongorádi háza, 1953 Op. 36.

3. kép. "di" (Tisztelet Drahos Istvánnak), 1955 Op. 300.

4-5. kép. Torna-L.: Drága kincsem galambócskám, ... 1956. Drahos István Op. 132 —
Nagy Árpád Op. 309.

6. kép. Nagy Árpád Ne hagyd elveszni Pistát ... 1956 Op. 310.

7. kép. Ex libris Nagy Árpád ... 1956 Op. 314.

8-9. kép. Torna-II.: Volt szeretőm tizenhárom: ... maradt még 1
Nagy Árpád: Op. 313. — Drahos István: Op. 165.

10-11. kép. Torna-III.: Labuntur ani ..., Via vitae 1957
Drahoš István: Op. 168. — Nagy Árpád: Op. 323

ΚΗΘΟΥ ΤΙ ΛΑΤΙΝΩΚ;
WIE IHR ES SEHET:

11/a. kép. Nagy Árpád: Ex libris Pacis "di" 1957 Op. 322.

12-13. kép. Torna-IV.: Mátyás király / úr Prágában 1957
Drahos István: Op. 175. — Nagy Árpád: Op. 326.

14-15. kép. Torna-V.: Művész metsz, angyal, ördög sugalmaz 1957
Drahos István: Op. 177. — Nagy Árpád: Op. 334.

16. kép. Nagy Árpád: Kard és lánc — Petőfi képe 1958 Op. 353.

17. kép. Nagy Árpád: Ex libris 1958 Op. 409.

18. kép. Drahos István metszőasztala fölött (1960)
(Fotó: Enyedi Zoltán)

Vizuális szennyeződések

SZUROMI PÁL

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A kultúra szférájából sem hiányoznak a reformtörekvések. Tele vagyunk ötletekkel, jó szándékkal, változtani akarással. Ennek ellenére mintha éppen csak döcögne a kultúra, a művelődés szekere. Néhány évvel ezelőtt például a makói népművelők friss, újszerű programmal álltak elő. "Napos oldal" címmel országos fotópályázatot és kiállítást szerveztek, amellyel életünk humoros, irónikus és komikus jelenségeire akarták figyelmünket terelni. Ám újszerűség ide, friss ötlet oda: a rendszeresen ismétlődő tárlatok valahogy nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Kiderült, a művek többsége inkább csak heccelődött, jópofáskodott. Holott ezúttal egy sajtóságos, változatos nézőszögre lett volna szükség. Azt is mondhatnám: valódi szellemességre. De nem. A vizuális komikum nem adja meg magát egykönnyen.

Persze a vizuális tragédia sem. És most korántsem valami olcsó szójátékkal élek. Ha az igényes, tartalmas környezet vagy műalkotás egyfajta vidám, ünnepi perceket nyújt a szemünknek, a közérzetünknek: akkor a fordítottja is igaz. Nos, egy másik fotópályázat éppen ez ellen akart hadakozni. A szegedi múzeum nemrégiben megyei kiírást tett közzé, amelynek témája a "Vizuális szennyeződés" volt. Vagyis a szervezők városaink, falvaink ellentmondásos, izléstelen és bántó környezeti részleteit szerették volna vizsontlátni a felvételeken. Természetesen hatásos, esztétikai minőségű előadásban. Más kérdés, hogy ez a valóságfeltáró, orientáló igényű kiállítási terv is kútba esett. Kevés pályamű érkezett, s hovatovább ezekből is hiányzott az érdemlegesebb "kutatómunka". Vizuális közhelyekből pedig nem érdemes tárlatot kreálni. Ennél többet akartunk. Hitünk a negatív példák felrázó erejében. Ezek szerint azonban a vizuális szennyeződések látvány és jelenségkörével sem könnyű megbírkózni. Sem a fotósoknak, sem a mindennapok emberének.

Miért idézem e kudarcra ítélt kiállítási elképzelést? Főként azért, mert az itteni jegyzetek is valami hasonló szerepre vállalkoznak. Azaz: tárgy- és környezetkultúránk néhány fonák, felemás vonásáról szólnék, amelyek nyilvánvaló kapcsolatban állnak társadalmi életünk gazdasági, szociológiai és szellemi folyamataival. Igaz, e mostani írás semmiképpen sem vetekedhet a meghíúsult tárlat hatásával. Már a klasszikus esztétika észrevette: csinján kell bálnunk az elképesztő, zavaros és rút jelenségek ábrázolásával. Az irodalmi, publicisztikai műformák még csak elviselik valahogy az ilyen mozzanatok: a vizuális művészetek viszont nem. Itt ugyanis túlságosan mellbevágunk bennünket a szépség- és harmóniaeszménnyel ellenkező látványok. És mégis: talán érdemes beszélni azért a vizuális szennyeződésekről. Annál inkább, mivel szemlátomást sűrűsödnek, halmozódnak az efféle képződmények.

Ahogyan a környezetszennyeződés mértéke is aggasztó méreteket öltött. Tudjuk: világszerte veszélyben forog a vizek, a növények vagy a levegő tisztasága, nem is szólva a városi élet zajártalmairól. Szerencsére arról is tudomásunk van: mindezt már egyre komolyabban veszik a legtöbb országban. Nálunk is. Elvégre nem kisebb tétről van szó, mint az elemi, egészségesebb létfeltételek biztosításáról, amelyeket majd unokáinknak is el kell viselni. Sajnos az ember alkotta tárgyi környezet szennyezettségi mutatóival jóval kevesebbet foglalkozunk. Pedig ez a terület ugyancsak beletartozik a globális kategóriába. Jóllehet Ráday Mihály televíziós és egyéb tevékenysége jóvoltából valóságos nemzeti mozgalom indult meg városaink, érdemesebb épületeink megóvásáért, de az eredmények szükségszerűen korlátozottak. Már csak azért is, mert elsősorban az építészetre, egyben a nemesebb hagyományok megőrzésére esik a hangsúly. Ami kétségtelenül alapvető, perdöntő kérdéskör. Nem véletlen így, hogy Ráday úttörő értékű munkássága pontosan erre irányul. Először itt kell szembeszállnunk a vizuális szennyeződéssel, igénytelenséggel. Csakhogy a környezetkultúra ennél öblösebb terület. Ráadásul a Ráday vagy Kerényi József és Makovecz Imre típusú szakembereket könnyedén megszámlálhatjuk. Pedig városonként, de legalább megyénként kellene belőlük egy-egy hasonmás.

*

Ha már az építészetet emlegetem: hadd folytassam mondandómat egy irodalmi jellegű analógiával. Mesterházi Lajos arról írt egy helyen: meglehetősen szerencsés ember volt. Legalábbis ami látáskultúrájának csiszolódását illette. Barátai között ugyanis akadt egy érdekes építészmérnök, akivel elég gyakran sétálgattak, csellengtek a város utcáin. Ilyenkor a hallgatag ember meglepően beszédesnek bizonyult. És miről is elmélkedhetett volna, mint a mellettük lévő épület, utca vagy környezetrészlet mineműségéről. Pontosabban: érzelmi, szellemi hiányait fogalmazta meg. Mert igényes, kicsit telhetetlen alak volt. Utálta az "Ez van, ezt kell szeretni" magatartást. Inkább az érdekelte: hogyan, miként lehetett volna szebbé, praktikusabbá tenni a városi milióket. Nos, magam is kicsit hasonló magatartást szeretnék követni. Először nézelődünk az utcákon, a tereken, majd haladjunk beljebb és beljebb, egészen lakásainkig. Közben célszerű lesz megállókat is beiktatnunk, ahol morfondírozhatunk a szóban forgó jelenségek színéről és visszajáról.

Legelőször mindenesetre közeledünk Szeged felé. Hogy Pestről jövünk vagy Vásárhely felől? Lélektanilag majdnem mindegy. Jó érzés hazatérni. Ami azonban a vizuális fogadtatást illeti: az utóbbi irányra voksolok. Hiszen a város bejárata előtt afféle "gázmécsesek" vöröslenek a levegőben. Szinte odatapad hozzájuk tekintetünk. Érzékletes, értelmes jelenségsorral van dolgunk. Igaz, nem műalkotások: mégis valami lényeges dolgot közölnek a város életformájáról. Mint ahogy a következő látvány is beszédes. Csak éppen durva, lehangoló. Mert a település közvetlen bejáratánál, a József Attila sugárút végén otromba, monstrum panelház "köszönti" az autón érkezőt. De többé-kevésbé így van ez akkor is, amikor másfelől közeledünk az Alföld metropolisá felé. Mintha a város megfélelkezne a köszöntés gesztusáról! És most nem bombasztikus, parádés látványvariációkra gondolok. Inkább csak egyféle harmonikusabb, esztétikusabb épület- és környezetalakításra, amelyben a változatosságnak és az átmeneti ritmusoknak ugyanúgy szerepe lehetne, mint egy-egy magvas, értékes szobrászati alkotásnak.

Szeged azonban egyéb tekintetben sem fogadó város. Pedig, ha felülnézetből szemléljük a település látképét, akkor hamar észre vesszük: minden adottsága megvan ehhez. Nem elég, hogy minden irányban nyitott, körkörös sugárút szerkezettel rendelkezik, de

mellette még ott van a viszonylagos épségben megmaradt, változatos és történelmi szépségű városbelső is. Ahonnan a jellegzetes, kiemelkedő épületek, környezetegyüttesek sem hiányoznak. Ennek ellenére az ide igyekvő autós jóformán semmit sem láthat meg a város kettős arculatából. Abból, hogy egyszerre egy régi és egy korszerű településre érkezik. Mert e nagyvárosnak alig van jellegzetes, értékelhető és hiteles sziluettje. Hol a lakónegyedek monoton, zsúfolt tömbjeivel kell szembesülnünk, máshol meg rosszul telepített, hatalmas munkásszálló töri meg a karakteresebb, harmonikusabb városképet, (lásd: Kossuth L. út végénél). Mindenesetre fura, ellentmondásos helyzetet rögzíthetünk. A szegedi honpolgár mindenekelőtt városának kivételes rangú történelmi magjára büszke, ám ilyenképpen is eltakarja ezt a külvilág elől. Holott egy nyitott, tágterű településsel állunk szemben, ahol a régi- és korszerűbb épületegyüttesek levegősebben, tagoltabban is elférnének egymás mellett. Már csak azért is, hogy a város kívülről is önmaga összetett, hiteles látképet mutassa.

A képzeltbeli autós azonban előbb-utóbb célba ér. Itt vagyunk tehát Szeged belvárosában: a történelmi atmoszférájú utcákon, tereken sétálgatunk. Az egyik pillanatban még gyönyörű szecessziós házak tűnnek fel. Valósággal élvezkedik a tekintetünk, hiszen általában elszoktunk a gondosan komponált, részletgazdag látványoktól. Különösen, ha épületekről van szó. Ezúttal viszont az az érzésünk: művészi képződményeket, igazi műalkotásokat látunk e környéken. Más lapra tartozik, hogy a klasszikus szépségű városrészek egységét is meg lehet bontani. Sőt, meg kell bontani. Mivel egy-egy új középületet kell beiktatni a régiek közé. Szó se róla: emberpróbáló építészeti feladat. Korszerűnek lenni, közben alkalmazkodni.

Alkalmazkodni. Alázatosnak lenni. Sétáljunk csak a Széchenyi tértől az Anna-kút felé! Mindjárt a sarokról két elképesztő példát is érzékelhetünk. A postaigazgatóság hatalmas, geometrikus épülettömbje ugyanis éppúgy szétrobbantja a hagyományos, harmonikus környezetet, mint a Délép székház fantáziátlan, bombasztikus képződménye. Hogy túlméretezettek az arányok? Ez még hagyján. De az anyagszerűségben, a szerkezeti elrendezésben sem látni a kapcsolatteremtési szándékot. Igaz, a Délép székház tetején félkörös alakú, hokedli formájú motívumsor "díszeleg". Ez lenne talán az áthajlás dokumentuma? Csakhát ezt az építész sem gondolhatta komolyan. Neki is tudni kell: ezzel csupán egy funkciótlan, izléstelen és bántó térszerkezetet teremtett.

Ahogy a Szeged Nagyáruház tervezője sem dicsekedhet túlzott alkalmazkodó készséggel. Látnia kellett: épülete viszonylag intim, klasszikus egységű környezetbe fog kerülni. Erre ő egy patetikus hatású, nagy lépcsőfeljáróval ellátott architektúrát alakított ki, amivel ugyancsak zsúfoltta és túlfeszítette tette az adott környéket. Vagy sétáljunk csak át a régi hídon, s menjünk tovább az újszegedi park mellett! Még a végére sem jutunk, de már a szemünkbe ötlük az útkereszteződés mellett éktelenkedő óriási "magasház" Igen, éktelenkedésről beszélek, mert merő tévedés volt e monstrumot ide tenni. Hisz feltűnően kilóg a "sorból": az Ujszegedet jellemző kisvárosiasabb, bukolikusabb környezetből. Igaz, a hatvanas évek környékén egyfajta vetélkedő folyt a városok között. Ki tud nagy vagy még nagyobb házakat letenni. A szolnokiak is megcsinálták ezt, majd a szegediek is követték őket. Persze a versengés jó dolog. A magányos nagy házak telepítése viszont felelősséggel jár. Minthogy a rossz döntés egy egész városrész egységét elrondíthatja.

Ám a rosszul elhelyezett köztéri szobrok is beleszólnak a jóérzésű emberek érzékenységébe. Bár Szeged a "szobrok városa" is: ennek ellenére mintha ezen a területen is felbolydult volna a hagyományosabb egyensúly. Itt van például Csáky József remek kis kubisztikus plasztikája, a Táncoló lány. Hosszu ideig a Klauzál tér egyik

önállóbb egységű, intimebb térrészletében élvezhettük. Viszonylag semleges háttére volt, emberközelinek éreztük, mivel majdhogynem velünk egymagasságban álldogált. Az utóbbi időben azonban már nem tudunk gyönyörködni a város legszebb köztéri kisplasztikájában. Valamiért átkerült az Anna kúti megállóhoz, sőt magas talpazatot is kapott. Így aztán minden a feje tetejére állt. Intim, kis szobor méretes, teátrális talpazattal? Ilyet csak csak a vicclapokban lehet látni. Ráadásul a zsúfolt, mozgalmas hátterek miatt nincs olyan nézetünk, ahonnan legalább a plasztika globális formaképe értelmesen kirajzolódhatna. Pátzay mester Kenyérszelő asszonyánál már nincs ilyen gondunk. Most ez a mű került az előbbi helyére. Csakhogy e monumentálisabb figurának meg kimondottan szűk a Klauzál téri sarokrész. Feszegeti, zsúfolja az adott miliót, s ezzel együtt a térszerkezet harmonikusabb összhangzattanát is felbontja.

*

Aki csak okoskodó esztétizálást lát az előbbi észrevételekben, annak a maga módján igazat kell adnom. Elvégre mi van akkor, ha egy-egy szobor észszerűtlenül van elhelyezve. Mindettől még nyugodtan, szépen élhetünk – mehet a világ továbbra is előre. Ámde valójában bonyolultabbak a dolgok. Mert akár tudomást veszünk környezetünk milyenségéről, akár nem: a külvilág tartalmi és formai minőségei óhatatlanul visszahatnak gondolkodásunk, érzelmeink és cselekvéseink módozataira. Akinek a szépelgő giccsképek imponálnak, maga is giccember valahol. Pusztán a "csacsogó" felszín érdekli, ebből is csupán a számára kedvező, kellemes mozzanatok. Tökéletesnek, hibátlannak érzi önmagát, s észre sem veszi, hogy közben minduntalan "púderezzi" az arcvonásait.

A pszichológusok mindenesetre komoly dolgokat mondanak a környezeti hatások eredményeiről. Jóllehet mindössze egy állatkísérletre utalok, csakhogy a tanulságok általánosabb emberi szintre is nyugodtan áttehetőek. Nos, a tudósok egy része arra volt kíváncsi: miféle reakciókat vált ki a majdhogynem egyformaságig egyszerűsített racionális, monoton lélettér. Ahol jobbára csak vízszintes és függőleges ritmusok léteznek. Nem volt meglepő, hogy bizonyos idő elteltével egyféle mozgáskorlátozottsággal járó fáradékonyság lépett fel a kísérleti jószágoknál. Annál meglepőbbnek bizonyult az az időszak, amikor a hosszabb távú kísérleti bezártság után visszatérhettek megszokott, tágasabb és változékonyabb lakhelyeikre. Kiderült: a pácienseknek valahogy beszűkült az észlelő és cselekvési képessége. Többnyire csak azokra az ingerekre reagáltak, amelyek analóg szerkezetet mutattak a vízszintes és függőleges egységekből kialakítható térbeli, formai struktúrákkal.

Ilyesmire lenne hát a lakótelepek, a bérházak lélektani hatása? Nagyon valószínű. Ám mi köze van ennek az előbbi példákhoz, ahol alig beszéltem e kérdéskörrel? Nem véletlenül. A lakótelepi témát már-már túlexponáltuk. Kevesebb szót ejtettünk viszont a történelmi és a korszerű városrészek ötvöződéséről, egyszersmind az ezekben fellelhető szervesetlen térképződményekről. Amiket magam is előtérbe állítottam. És itt továbbvihetjük az előbbi lélektani tanulságokat. Ha a mechanikus, monoton környezet egyfajta érzelmi, szellemi beszűkülést eredményez, akkor a változatosságban megnyilvánuló díszharmonia egy rejtettebb, bonyolultabb gondolkodás- és cselekvésformát indukál, amely ugyanúgy emberellenes, akár a korábbi hatás. Papp Gábor művészettörténész azt írja erről: "...a környezetünkben egyre gyorsabb ütembern halmozódó szervesetlen ritmusok belénk épülése folytán egyre több döntési területünkön alkalmazzuk öntudatlanul vagy tudatosan ezt a mienktől jellegzetesen, sőt kifejezetten ellenségesen eltérő mértékrendet, és így, minthogy ezáltal a maradék organikus ritmusok is rendre

kiszűrődnek az életünkből, a dehumanizálódás folyamata ijesztően felgyorsul." (Művészet, 1977.22.o.)

Organikus, anorganikus településszervezés? Szerves és szervetlen elrendezés? Aki nek gyanúsán csengenek e gyakran alkalmazott átfogó kategóriák, annak egyszerűbb szavakat is mondhatok. Azt például, hogy dialektikus egység és folytonosság. Vagy azt: az átmenetek rendje. S ezekkel ugyanarra a jelenségkörre céloztam, mint amiről az előbb beszéltem. Csak itt megfoghatóbbak a dolgok. Mert az organikus, szerves építkezés korántsem zárja ki a formai, szerkezeti ellentéteket. Éppúgy lételeme, mint minden eleven szervezetnek. Az emberi érzékelés, gondolkodás azonban csupán úgy tudja elfogadni és egységesnek tekinteni az ellentétekben megbúvó feszültségeket, ha köztük az analóg, átmeneti formákat is felfedezi. Amennyiben hiányoznak e közvetítő, áthidaló láncszemek, akkor akaratlanul is elkedvetlenedünk. Zavart, bizonytalanságot érzünk. Költőibben szólva pedig azt, hogy "minden egész eltörött"

*

Ennyi autózás, sétálás és elmélkedés után talán nem ártana most már nyugalmasabb vizekre evezni. Beülni, mondjuk, egy-egy étterembe. Vagy bepillantani egy-egy művelődési házba, mert ott majd mindig van valami esemény. Persze kezdjük az elején. Itt ülünk tehát a Szeged Étterem egyik bokszában: várjuk a főurat. Közben akaratlanul is "felmérem" e közkedvelt helyiséget. Meglehetősen tágas belső tér, színes üvegablakok, a falakon pedig fa- és rézdomborításokból kiképzett népies, archaikus és jelképes díszítmények. Mégis hibádzik valami. Egyfajta nyomasztó zsúfoltságot, túldíszítettséget érzek. Hisz nem elég felfognom a falakra függesztett dekorációkat: közvetlenül a fejünk mellett is képek sorakoznak. S ha jól látom, szinte minden szegedi festő képviseltetve van egy-egy művével. Nem is szellemtelenekkel. Mégsem tudom igazán élvezni e munkákat. Többféle ok miatt sem. Először is: nincs megvilágításuk, így a funkciójuk is kétséges. Ugyanakkor stílusukban is jócskán eltérnek a fölöttük lévő domborításoktól. Vagyis zavaros eklektikát, túlcicomázottságot tapasztalok.

Sétáljunk el most a Roosevelt téri halászcseréjébe. Igazság szerint talán ott kellett volna kezdeni. Mindegy! Legalább bóklászhatunk, nézelődhetünk a Széchenyi tér környékén. És tényleg: az egyik kirakatban remek fotókat látok. Az aláírásokból az is kiderül: a megyében élő fotográfusok java terméséből szerveződik ez az utcai minigaléria. Ez igen, mondom magamban, valahogy így kell becsempészni a művészetet a hétköznapi emberek lelkébe. Adva van egy tágas kirakati felület, amellyel a csemegebolt már nem tud mit kezdeni. Mondom: egy szuverénebb terű utcai minigalériát látok, ám ilyenformán sem felhőtlen az ég. Mert a fotók háttérét finoman mintázott tapéta adja, ami ugyancsak elszürkíti az alkottások tiszta, hatásos esztétikai értékeit. Nem is szólva a képek meglehetősen sűrű egymásmellettségéről, levegőtlenességéről.

Ám hasonló képlettel szolgálnak a hirdetőoszlopok is. Ha közelebb megyünk hozzájuk, akkor még hozzájuthatunk egy-egy érdekesebb, érdektelenebb információhoz. Tizenöt méterről viszont csak színes, zavaros tónus- és betűgyveleget láthatunk. És miért is ne? Elvégre alkalmanként egymás hegyére, hátára kerülnek a legkülönfélébb hirdetemének: ahogy ezt a pillanatnyi helyzet diktálja. Nem hiszem azonban, hogy mindez szükségszerű dolog. El tudom képzelni: a plakátok, a hirdetések között helyeket lehetne kihagyni. Netán egy-egy sötétebb, színesebb kiemelő sávval értelmes tagoltságot tudnánk biztosítani. Így érdemlegesen funkcionálhatnának a városi reklámok. Kiabálhatnának, muzsikálhatnának sokrétű lehetőségeinkről, minthogy ez a dolguk. Ezt azonban csak érhetően, artikuláltan és dekódolhatóan szabadna tenniük.

Különben mi is úgy járunk, ahogy a kiváló Vance Packard írja a közlekedési góckról: "Sok pályaudvar úgy hemzseg a hirdetőtábláktól és a kirakatoktól, hogy az utas alig találja meg a vonat indulását feltüntető táblát."

A Bartók Művelődési Központ előtt nem fenyeget ilyen veszély. Világosan látom a programot: mit nézhetek meg a lenti, mit az emeleti teremben. Nekem az utóbbi a szimpatikusabb. Amíg viszont felérek az első szintre, addig kopott, máladózó, díztelen környezetben kell haladnom. Ahogyan a tágasabb előtér is jellegtelen, semleges képet mutat. Néhány fotel, talán egy textília a falon, majd néhány hamutartó. Megfordultam már néhány művelődési házban falun és városon, s nem egyszer hasonló jelenségekkel találkoztam. Néhány keretbe öltöztetett repró, egy-egy hirdetés, továbbá áporodott bagószag. Pedig igazság szerint ezeknek az intézményeknek kellene példát mutatni a barátságos, izléses és változatos környezetalkításban. Hiába csinálunk ugyanis ilyen, olyan kiállításokat, hiába beszélünk a vizuális kultúra fontosságáról, ha a közvetlen millió valamiképpen meghazudtolja széptani elképzeléseinket. Illetve mit is beszélék? Majd elfeledkeztem az igazgatói irodákról. Ahol általában kellemes, gusztusos összkép fogad bennünket. Így aztán alkalomadtán az az érzése az embernek: olyan közintézményekbe csöppentünk, amelyekben a magánszféra előbbre való mindennél.

Kicsit elkalandoztam, holott valójában a szegedi halászcserdjába indultunk az előbb. Nem baj: nincsenek nagy távolságok. Máris itt vagyunk ebben az intim, tiszta helyiségben. Ahol arról sem feledkeztek meg, hogy a szemünknek is legyen valamiféle "legelni valója". Nos, tényleg: a főfalon falfestmény díszel. Nemrég került oda, újszerű szerzemény. Mellékes most, hogy jellegtelen Tisza-parti részletet látunk. Fontosabb ennél, hogy lényegében dilettáns művel kell szembesülnünk. Dekomponált szerkezet, aztán olcsó, hatásvadász porhanyós felületkezelés. Az igényesebb amatőr bizonyára letagadná, ha ilyet kreálna. Mint ahogy ténylegesen is megtudtam: amatőr munkáról van szó. És itt most nem az amatőrségre esik a hangsúly. Inkább arra gondolok: egy hajdani püspöknek vagy étterem-tulajdonosnak eszébe se jutott volna olyasmi, hogy szaképzetlen emberekkel dekoráltassák ki intézményeik falait. Adtak magukra.

Ezek után sétáljunk el például a könyvesboltok, az újságos pavilonok előtt. Nem mintha annyi pénzünk lenne, amennyivel csak a legfontosabb könyveket, folyóiratokat is megvásárolhatnánk. De így is kíváncsiak vagyunk. Annál inkább, mivel szebbnél szebb köteteket adunk ki. Igényes, változatos tipográfia: művészi, esztétikai gondosság. A könyvek, hetilapok egy részén azonban olcsó, hatásvadász borítólapokat látni. Hogyan gondolzza Trabantját. – kérdezi az egyik kötet címe. Alatta pedig ténylegesen is ott van e szerény autó, amelynek motorházán gyönyörű nőszemély ül. Méghozzá csábosan, szexisen, felrakott lábmutatvánnyal. Hát, igen – sóhajtunk egyet, majd visszatérünk a józanabb gondolkodáshoz. Tehát mi köze van a Trabant-gondozásnak az intímabb, erotikusabb zónákhoz? Akárhogy is töprengek: jóformán semmi. És az efféle példákat ki-ki tovább szaporíthatja. Közben meggyőződhet róla: miközben a felelősebb szerelmi, barátkozási formákról papolunk, addig a másik oldalon a testiségre, szexualitásra koncentráló magatartást propagáljuk.

Am így is örülök: rábukkantam egy olcsó, érdekes könyvre. Brenner György, a kiváló karikaturista írta, és a saját szakmájába akarja beavatni a gyerekeket. Eppen rájuk fér. Mert az igazi humornak, szellemiségnek nemigen van táptalaja az iskolákban sem. Sietek hát haza: olvasási kedvem támadt. Játsszóter mellett haladok el, üres játszóter mellett. A lurkók most a padokban üldögélnek. Ilyenformán aztán valamivel alaposabban is megnézhetem e tipikus térképződményt. Valami u alakú betonkeretben álldogálnak a hinták, a mászóakák, alattuk mindenfelé homokot látni. Csakhogy a leg-

magasabb, legveszélyesebb gömbszerkezetek, csúszókák kívülrekedtek a patkóformán. Beton a talpazatuk, kilógnak a sorból. De miért? És miféle észjárás diktálja ezt a moderneskedő keretformát? Fogalmam sincs. Mint ahogy azt sem tudom: mindeddig hány gyerek törte ki a nyakát-lábát ezen a suta, öncélú játszótéren.

Egyszóval sok mindent nem értek tárgy- és környezetalakításunk logikájában. Ráadásul panelházi otthonunkban sincs teljesebb megnyugvás. Bár a szobák nagy részébe magunknak való szolid, világos tapétákat raktunk, a padlószőnyegek egyikét azonban még nem tudtuk kicsrélni. Ennek köszönhető, hogy itt ülök kis munkaszobámban, éppen a vizuális szennyeződésekről írok, közben ironikusan kuncogok. Körülöttem ugyanis viszonylag szép, egységesebb hatású színfoltokat látok, lábam alatt viszont sárgákban és zöldekben tarkálló csicsás szőnyegmintát érzékelek. Magam is szennyezett vagyok.

*

Könnyű lenne most azt mondani: mindez a vizuális zűrzavar és igénytelenség lényegében alacsonyabb ízlésformáinkból, tárgy- és látáskultúránk gyengeségeiből fakad. Ezzel azonban csak egy gyakran emlegetett részizagságot ismételnék meg. És különben is: a vizuális nevelés azért fejlődött az utóbbi időben. Lassan a környezetesztétika, a fotózás is bekerül a tananyagba, ami mégiscsak előrelépés. Inkább az itt a kérdés: minek köszönhetjük, hogy a rajztanítás, a látáskultúra nálunk hosszú évtizedek óta másod- vagy harmadrangú területnek számít. Érdeemes erről beszélni, mert korszakunkban egy történelmi léptékű társadalmi, technikai és szellemi pálfordulás szemtanui vagyunk. Míg a korábbi nemzedékek jobbára verbális, szöveges úton sajátították el a világról való tudnivalókat, addig napjainkban az információk zömét vizuális úton kapjuk meg.

Ennek ellenére az esztétikai jellegű tantárgyak eredményeit ma sem számítjuk bele a középiskolások átlagába (az irodalom kivételével). A rajz- és műalkotáselemzést sem. Hogy miből ered e sajátos megkülönböztetés. Egy mélyrenyúló szemléletbeli beidegződésből. Abból, hogy ezt a területet afféle készségeként tartjuk. Ami megintcsak részben igaz. Alapos pszichológiai, pedagógiai tanulmányok a megmondhatóit, hogy gyakran a matematikai, biológiai vagy éppen fogalmazási eredménytelenségek mögött pontosan a vizuális jellegű képzettség hiánya húzódik meg. Akinek gyenge a megfigyelőképessége, a képszerű memóriája, nem is szólva a képzelőerejéről, az úgyszólván semmilyen területen sem tud érdemlegesebb teljesítményeket felmutatni. Vagyis túlzás nélkül leírhatom: a látáskultúra voltaképpen egész érzelmi és értelmi világunk egyik legdöntőbb meghatározója. Nem készsége, hanem alapvető szemlélet- és egyéniségformáló stúdium. És ezzel korántsem találtam fel a spanyolviaszt. A jó öreg Comenius is megfogalmazta: "semmi sincs az értelemben, ami ne lett volna előbb az érzékekben."

Sajnos máig sem vontuk le az ebből adódó társadalmi, pedagógiai konzekvenciákat. A környezet- és látáskultúráról szólva most is csak többnyire a képzőművészetekre, a díszesebb épületekre, terekre és az érzelmi szférákra asszociálunk. Pedig többről: átfogóbb értékrendszerről van szó. Amit egyébként már a saját bőrünkön is tapasztalhatunk. Hiszen hosszú évekig jóformán alig törődünk ipari- és kereskedelmi termékeink külső alakjával, csomagolásával. Manapság viszont azt látjuk: a világgpiaci versengésben igenis számottevő tényező az értelmes és esztétikus formaadás. Más kérdés, hogy az üzemek, a vállalatok egy része még most is bizalmatlan az iparművészekkel szemben. Mintha a tervező és gyakorlati mérnökök önmagukban is

elegendőek lennének a piacképes termékek előállításához. Ahogyan az iskolai tantárgyak rangsorolásánál is hasonlókat tapasztalunk. Első a matematika, a fizika – egyszóval a gyakorlatiasabb, konkrétabb tudományok, s csak ezek után jöhet a vizuális nevelés.

De miből adódik e jellemző vonásunk? Miért van az, hogy életünk majd minden területén előbbrevalónak tekintjük a konkrétabb, gyakorlatiasabb és praktikusabb tevékenységeket? Talán a racionális, célszerű nemzetek közé tartozunk? Nos, nem egészen! Inkább egy specifikusabb közép-kelet európai jelenségről van szó. Konkrétan: történelmi, társadalmi megkésettységünkről. Mert nálunk a feudális gyökérzetű szokás- és hagyományörző értékrendszer egészen napjainkba is átnyúlik. Ezzel pedig egy olyanféle világszemlélet ivódott be sejtjeinkbe, amely mindenekelőtt a kétkezi munkát, a gyakorlatias, praktikus cselekvéseket és tárgyakat becsüli. Gondoljuk csak meg: még a mai parasztemberek tetemes hányada is kétségbe esik, ha fia vagy lánya netán a művészi pálya felé orientálódik. Igaz, szép az – gondolja magában, de valójában miféle konkrét haszna van. Vagyis nevezzük nevén a gyereket! Mi úgy érkeztünk el a társadalmi fejlődés korszerűbb, technicizáltabb formájához, hogy közben nem tudtuk – vagy nem volt alkalmunk – megtanulni a gyakorlatiasabb szférától eltérő elméleti, szellemi és esztétikai értékek tiszteletét. Következésképp arról sem győződünk meg teljességgel, hogy gyorsuló világunkban ugyanezekkel a szellemi tartományokkal tudjuk a leginkább előmozdítani országunk gazdasági és kulturális előrehaladását.

Úgy hiszem: elsősorban innen kell kiindulnunk, ha magyarzatokat keresünk a környezetünkben észlelhető vizuális szennyeződésekre. Többek között erre vezethető vissza a sablonos formaelemekből összetákolt bérházi lakótelepek mértéktelen elszaporodása. És most a mértéktelenség a lényeges. Mivel még akkor is a számszerű, praktikus lakossági igényekre hivatkoztunk, amikor már jó ideje tudtuk: szó sincs itt valami célszerűbb, humanisztikusabb építkezési folyamatról. Mint ahogy a gyakran emlegetett zsúfoltabb, levegőtlenebb tárgy- és környezetformálás is többé-kevésbé ezzel a világszemlélettel értelmezhető. Ha sokat mutatok, ha a bőség és sokféleség látszatát keltem: akkor mindenki beláthatja, hogy sokat dolgoztam. Van létjogosultságom. Hogy igényesebb minőségi mutatók is léteznek? Nos, az évszázados léptékű szokás és hagyományörző értékrendszer keveset törődik az efféle kérdésekkel. A látszó, a számszerűen is megragadható tények bűvöletében él. Más szóval: a látszó, a mutatós, a hatásosnak gondolt megoldásokat keresi, mivel önmaga mintájára képzelettel el a szűkebb emberi közösséget. Amivel azt is elárulja, igazában nincs szuverénebb egyénisége.

Ha már az egyéniség fogalmát említettem, akkor tovább is léphetünk. Képtelenség lenne ugyanis minden egyes jelenségnél e hagyományos tudatformára hivatkozni. Annál inkább, mivel a hatvanas évektől egyéb értékrendszerek is beépültek társadalmi közgondolkodásunkba. Az egyéniség tisztelete, az egyéni érvényesülés és haszon szerzés, valamint a nagyvilág gazdasági, szellemi eredményeinek fokozottabb felhasználása már a polgári, individualista világlátás jellemzői közé tartozik. Tudjuk: ez az időszak, amikor nálunk is létjogosultságot kapott az egyéni vállalkozás, egyben az ipari, gazdasági decentralizálást is végrehajtottuk. Amivel akarva-akaratlan is elárultuk: a mi társadalmunk sem mentes a bürokratikus szerveződéstől. Ahol a túlzott centralizálás elég gyakran külön utakon futtatta a minisztériumi, tanácsai gondolkodást és a mindennapi ipari, kulturális gyakorlatot, így aztán a paragrafus, a rendelkezés nem ritkán semmibe vette vagy elnyomorította a progresszívebb törekvéseket, a valós igényeket. Szinte átláthatatlanná váltak az egyre halmozódó negatív társadalmi jelenségeket mozgató emberi, szervezeti képződmények, amivel egyféle felelőtlenséggel

járó "mutogatósi" alakult ki. S ebben a struktúrában az sem számított rendhagyónak, ha olyan egyének döntöttek érdemleges gazdasági, szellemi természetű ügyekben, akiknek alig-alig volt felkészültsége az adott szakterületeken.

Most már nem beszélek másfajta értékrendszerekről. Az értékvákuum, az értékválság fogalmát viszont nem lehet kikerülni. Mert, ha érdemleges válaszokat keresek a tárgy- és környezetkultúra zavaros eklektikáinak kérdéseire, akkor egy rövid időre itt kell lehorgonyoznunk. Hiszen, ami a társadalom tudatvilágában úgy jelentkezik, mint kusza, rendezetlen és bizonytalan értékhalmoz, annak a tárgyi környezetben is szükségszerűen megvan a maga megfelelője. Korábban csak a szervezatlenség kategóriájával operáltam, ami ezúttal egy valószínűsőbb társadalmi, szociológiai stációba is beágyazódhat. Ugyanakkor a vizuális szennyeződések oknyomozásánál is a leglényegesebb ponton vagyunk.

Nem véletlen tehát, hogy egyre-másra funkciótlan, bár csábos, szexis nőalakok kerülnek könyveink, hetilapjaink borítójára. Mert a kiadványokat el kell adni, pénzt kell csinálni belőlük: ehhez pedig a leghatásosabb látványsemegékre van szükség. Azaz: a cél szentesíti az eszközt. Miként ilyenformán az is érthető: miért kerülhetnek dilettáns és igénytelen díszítmények az állami vagy magántulajdonú intézmények, éttermek helyiségeibe. Elvégre az utóbbiaknak pénzük ugyan van, de szellemi igényességük már annál kevésbé. És egészében is: valahogy senki sem felel teljességgel a saját portájáért. Igaz, járnak-kelnek a villamosok, polgárisabb reklám- és plakátsorozatok is vannak bennük, mégis hónapos koszrétegeket látok mindenfelé. Valamikor a polgármester, a főépítész sokat adott városra értelmes, esztétikus küllemére. Mostanában viszont jobbára csak a nyári hónapokra koncentrálnak. A szabadtéri játékok idejére, a vendéglátás látványos, mozgalmas periódusára. Ilyenkor feltűnően megszaporodnak a reklámok, még kirakatrendezésből is versenyt szervezünk. De miért csak ekkoriban? A hajdani parasztember akkor is takaros rendet tartott a háza környékén, amikor nem számíthatott a szomszédok látogatására. Viszont ösztönösen is érezte: önmagának, családjának is tartozik ezzel. Ráadásul érdemesebb, igényesebb embertársai ilyenképpen is nyitott, figyelő szemmel járnak.

Jó lenne valami optimista, biztató gondolatokat becsempészni e dolgozat végére. Olvasom például: országos szervek alkalmanként pályázatot hirdetnek a lakótelepek komplexebb esztétikai díszítésére. Igen, vannak reménysugarak. A "toldozást, fódózást" azonban ne keverjük össze a mindnyájunkat érintő átfogóbb, mélyebb változásokkal. Írásomban éppen azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a vizuális szennyeződések lehangoló felszíne alatt tulajdonképpen mélyreható történelmi, társadalmi, emberi ellentmondások gyökereznek. Így lényeges változásokat is csak akkor remélhetünk, ha valamiképpen kilábalunk a mostani értékválságból. Ha szervesebb, egyetemesebb szintű ötvözetet tudunk teremteni hagyományosabb és újkeletűbb értékrendszereinkből.

Persze addig sem kell ölbe tett kézzel ülnünk. Néhány éve láttam egy tévéműsort, ahol Kecskemét tanácselnöke Kerényi Józseffel, a város főépítészével beszélgetett, vitatkozott. Igazi partnerek voltak, számítottak egymásra. Aki megfordult mostanában e településen, meggyőződhet róla: mit számítanak az efféle vezetői, szakemberi kapcsolatok. Természetesen a tárgy- és környezetkultúra szempontjából. Tudom: mértéktartó, szelíd program ez. Jelen pillanatban azonban talán ezen az ösvényen tudunk a leginkább közelebb kerülni egy értelmesebb, otthonosabb és esztétikusabb világhoz.

IRODALOM

- Aradi Nóra*
1967 A Katedrálistól az ipari formáig. Esztétikai Kiskönyvtár sorozat. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Baudrillard, Jean*
1987 A tárgyak rendszere, Gondolat Kiadó, Bp.
- Granasztói Pál*
1982 Építészet, városépítés, társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Hernádi Miklós*
1982 Tárgyak a társadalomban. Az én világom sorozat, Bp.
- Osskó Judit (szerk.)*
1987 Unokáink is látni fogják. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Ráday Mihály*
1988 Városvédő beszédek I., II. Széchenyi Könyvkiadó, Bp.
- S. Nagy Katalin (szerk.)*
1982 A vizuális kultúráról. Vélemények, viták sorozat. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Vadas József*
1985 Nem mindennapi tárgyaink. Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

VISUELLE VERSCHMUTZUNGEN

Pál Szuromi

Vorliegender Aufsatz entnehm sein Thema aus dem Problemkreis der Umweltestetik. Konkret wird untersucht: welche inneren Formen, stilare Gegensätze sind im Szegeder städtischen Kulturgegenstand wahrzunehmen. Im Interesse dessen hat der Autor eine Fundfahrt in die erwähnten Ortschaften unternommen, damit er die visuellen Verschmutzungen in einer so breit als möglichen Skala aufzeigen kann.

Es stellt sich z.Bsp. heraus, dass Szeged eine scheinabr ständig Gäste empfangende Stadt ist. Trotzdem sehen wir am eingang dieser Siedlung nicht die Spur von einem Hinweis auf die Objekte, die diese soziale und estetische Funktion erfüllen. In der Innenstadt wird durch einige neugeschaffene Gebäude der harmonische Einklang der klassischen Häuser radikal gestört. Noch mehr: lauch an den kuliminierten inneren Plätzen, wie zum Beispiel in den Restaurants kann man keine Ruhe finden. Weil die didaktische Übers Schmückung so klebrig ist, wie die vizuelle Anspruchlosigkeit selbst.

Ja, woher stammen die disharmonischen Erscheinungen- Der Autor gibt sich allerdings ninct mit den formellen, estetischen Erklärungen zufrieden. Er hält es für wichtig die Gesetze des Übergangs oder die Wirkung der Übers Schmückung zu interpretieren, aber auf der anderen Seite entfernen sie sich nach und nach von dem gegenständigen Konkretum. Damit wiederum nähern sie sich unseren Jahrzehnten bestimmenden wertsoziologischen Faktoren. Zu dieser Denkform, in der noch augenscheinlich die Sitten- und traditionsbewahrende Intuition herrscht. Bei dieser Auffassung erhalten die geistigen Werte viel zu wenig Ehre. Gleich wie auch die Kontrastdenkweise und der quantitative Selbstglauben von hier ihren Ursprung haben.

Der Autor strebet auf alle Fälle die Verbürgerlichung an Und er hält es für wichtig, wenn bei der Lösung der urbanistischen und städteplanerischen Aufgaben die authentischen Fachleute eine bedeutende Rolle spielen würden. Gerade darum, da noch überall hauptsächlich die diletante geschmackliche machtausübende Maschinerie des Diktates gültig wird.

